

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№4 (130) 2023

қазан-қараша-желтоқсан

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)

филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

МАНСҰРОВ НҰРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ТОРЫБАЕВА ЖӘМИЛА ЗАХАНҚЫЗЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/

ТАРИХ

Ержиласун Гүлжанат	- профессор, доктор /Түркия/
Жетібаев К.М.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов З.Е.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа М.Б.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Раджабов К.К.	- т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Т.Х.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Д.Т.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов В.Г.	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Ю.В.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

FIİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Serdali Becigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/

TARİH

Ercilasun Gülcanat	- Prof. Dr. /Türkiye/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Racabov Kahraman	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kencetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Şapoval Yuliya	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/

ИСТОРИЯ

Ержиласун Гулжанат	- профессор, доктор /Турция/
Жетибаев К.М.	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов З.Е.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа М.Б.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Раджабов К.К.	- д.и.н., профессор /Узбекистан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Т.Х.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Д.Т.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов В.Г.	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Ю.В.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/

HISTORY

Erzhilasun Gulzhanat	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Khoja Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Rajabov Kahraman	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 82-13; МҒТАР 17.01.09

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.01>С. ҚҰЛБАРАҚ¹, Ұ. СӘМЕНҚЫЗЫ², Б. ОРЫНБАСАР³¹филология ғылымдарының докторы, профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: samen-56@mail.ru²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru³М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: bagi1986@mail.ru

М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ЖАҒАН НАМЕ» ДАСТАНЫ

Аңдатпа. XVI ғасыр тұлғасы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) – атақты тарихшы ғана емес, ірі шығармашылық иесі. Оның танымал «Тарих-и Рашиди» еңбегі – жанрлық тұрғыдан тарихи-мемуарлық шығарма. Образдардың жасалуы мен құрылымы, тілдік ерекшеліктері жағынан көркем туынды талаптарына жауап береді. Ал «Жаһан наме» дастаны – таза әдеби, поэзиялық шығарма. Шығыстық әдеби дәстүр үлгісінде жазылған поэмада ақын махаббатты жырлайды. Шығарма аңыздық желіге құрылғанымен, әке-шеше мен бала, достар арасындағы туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас күрделі оқиғамен суреттеледі. Сондай-ақ дастанның сюжетінен мұсылмандық дүниетаным, Аллаға шын берілген құлшылық сезімі көрініс береді. Мемлекет басқару жайы айтылады. Поэmanın кіріспесінде автор шығарманың жазылу тарихынан хабар беріп, өзі куә болған тарихи оқиғаны қоса баяндап өтеді. Поэма туралы әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан құнды пікірлер айтылды. Академик, шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі дастанды көне шағатай тілінен қазақ тіліне аударуымен қатар, терең талдауға құрылған көлемді мақала жазды. Зерттеуде Ә. Дербісәлі мақаласы методологиялық негізге алынып, әдеби-танымдық тұрғыдан талдау жасалынып, өзіндік көзқарас, тұжырымдар ұсынылды. Мақалада мәтіндік, көркемдік талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Дастан әдеби айналымға кеңінен енгізілгені тиіс. Қазақ әдебиеті тарихының бастауларынан маңызды орын алатын құнды туынды саналады. Ақынның гуманистік ой-толғамдары бүгінгі күн үшін де маңызды.

Кілт сөздер: түркілік-мұсылмандық дүниетаным, автор бейнесі, аңыздық желі, шарттылық.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Құлбарақ С., Сәменқызы Ұ., Орынбасар Б. М.Х. Дулатидің «Жаһан наме» дастаны // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 7–17. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Qulbaraq S., Samenqyzy U., Orynbasar B. M.H. Dulatidin «Jahan name» dastany [The Dastan of M.H. Dughlat «Jahan-nama»] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 7–17. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.01>

S. Kulbarak¹, U. Samenkyzy², B. Orynbasar³*¹Doctor of Philological Sciences, Professor**M.H. Dulaty Taraz Regional University**(Kazakhstan, Taraz), e-mail: samen-56@mail.ru**²PhD Doctoral Student of M.H. Dulaty Taraz Regional University**(Kazakhstan, Taraz), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru**³Lecturer of M.H. Dulaty Taraz Regional University**(Kazakhstan, Taraz), e-mail: bagi1986@mail.ru***The Dastan of M.H. Dughlat «Jahan-nama»**

Abstract. The person of the XVI century Muhammad Haidar Dughlat (1499–1551) was not only a famous historian, but also a major creative owner. His popular work «Tarikh-i-Rashidi» is a historical and memoir work from a genre point of view. Meets the requirements of a work of art in terms of the creation and structure of images, language features. And the dastan «Jahan-nama» is a purely literary and poetic work. In the poem, written on the example of the eastern literary tradition, the poet sings about love. Although the work is built on a legendary line, the relationship between parents and children, friends, kinship and brotherhood are described by a complex story. Also, the plot of the dastan reflects the Muslim worldview, a sense of true worship of Allah. The state administration is mentioned. In the introduction to the poem, the author tells about the history of writing the work, including the historical event that he witnessed. Valuable opinions were expressed about the poem by literary scholars. In addition to translating the dastan from the ancient Chagatai language into Kazakh, academician, Orientalist A. Derbisali wrote a voluminous article based on a deep analysis. In the study A. Derbisali's article was based on a methodological basis, a literary and cognitive analysis was carried out; its own views and conclusions were presented. The article used methods of textual, artistic analysis, comparison. The dastan should be widely included in the literary circulation. It is a valuable work that occupies an important place in the history of Kazakh literature. The poet's humanistic reflections are also important for today.

Keywords: The Turkic-Muslim worldview, the image of the author, the legendary line, conditionality.

С. Кульбарак¹, У. Саменкызы², Б. Орынбасар³*¹доктор филологических наук, профессор**Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати**(Казахстан, г. Тараз), e-mail: samen-56@mail.ru**²PhD докторант Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати**(Казахстан, г. Тараз), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru**³преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати**(Казахстан, г. Тараз), e-mail: bagi1986@mail.ru***Дастан М.Х. Дулати «Жахан-наме»**

Аннотация. Личность XVI века Мухаммад Хайдар Дулати (1499–1551) – не только известный историк, но и крупный творческий человек. Его популярная работа «Тарих-и Рашиди» – историко-мемуарное произведение в жанровом плане. Отвечает требованиям художественного произведения с точки зрения создания и структуры образов, языковых особенностей. А дастан «Жахан-наме» – чисто литературное, поэтическое произведение. В поэме, написанной по образцу Восточной литературной традиции, поэт воспевае любовь. Произведение иллюстрируется сложными историями дружеских, братских, родственных отношений, отношений между родителями и детьми, хоть и построено в стиле легенды.

Также в сюжете дастана отражается мусульманское мировоззрение, чувство искреннего поклонения Аллаху. Упоминается состояние управления государством. Во введении к поэме автор рассказывает историю написания произведения, включая историческое событие, свидетелем которого он стал. О поэме были высказаны ценные мнения со стороны ученых-литературоведов. Академик, ученый-востоковед А. Дербисали, помимо перевода с древнеказахского языка на казахский язык, написал обширную статью, основанную на глубоком анализе. В исследовании был проведен литературно-познавательный анализ и представлены собственные взгляды, выводы, методологической основой которых стала статья А. Дербисали. В статье использованы методы текстового, художественного анализа, сравнения. Дастан должен получить широкое распространение в литературном мире. Это ценное произведение, занимающее важное место в истории казахской литературы. Гуманистические мысли поэта важны и сегодня.

Ключевые слова: тюркско-мусульманское мировоззрение, образ автора, легендарная линия, условность.

Кіріспе

XVI ғасыр перзенті, «Тарих-и Рашиди» еңбегінің авторы Мұхаммед Хайдар Дулатидің ақындық дарынының жоғары болғанын «Жаһан наме» дастаны айғақтайды. Автордың көркем туынды табиғатын түсінген және өз заманының әдеби дәстүрін жақсы білген. Дастанды Берлин кітапханасынан кездейсоқ тауып, 1937 жылы шығарма туралы алғаш неміс тілінде мақала жазып, авторлығын анықтаған башқұрт ғалымы Ахмет Зәки Валиди (1891–1970) болды [1]. Бұл тұжырымды ағылшын шығыстанушысы Ч.А. Стори (1888–1967) қуаттаса [2], белгілі шығыстанушы ғалым Т.И. Сұлтанов оның поэзияға жақын болғанын, түркі және парсы тілдерінде қатар жазғанын, «Аяз» атты лақап аты болғанын айтты [3, 116-б.].

Дастанды көне шағатай тілінен аударып, қазақ оқырмандарына жеткізуші – академик, белгілі дулаттанушы Ә. Дербісәлі. Ол сонымен қатар шығарма туралы «Жақсыдан қалған жәдігер» атты іргелі мақаласын жазды [4, 3–47-бб.]. Белгілі ғалымдар Ө. Күмісбаев [5], Қ. Әбдәзұлы [6], С. Қосан [7], С. Құлбарак [8] поэманы әр қырынан талдаған мақалаларын жариялады.

Мақаланың жаңалығы дастанның тақырыптық-идеялық ерекшелігі, оқиғаның шебер өрбітіліп, образдардың даралануы, құрылым мен тіл байлығы, шығыстық әдеби дәстүрмен байланыстылығы біртұтас қарастырылды. Туындыдағы түркілік-мұсылмандық дүниетаным, қазақ эпосы мен шығыстық кисса-дастандардағы сюжетті өрбіту сабақтастығы зерттелді.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселеге қатысты көптеген зерттеу еңбектері қарастырылып, шетелдік, отандық ғалымдардың пікірлері зерделенді. Дастанға мәтіндік талдау жүргізіліп, қазақ халқының эпостық жырларымен байланысы салыстырылды. Тақырыптық-идеялық, образдық, көркемдік ерекшеліктері теориялық тұрғыдан талданып, биографиялық, тарихи-әлеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық әдістер қолданылды. Шығарманың тарихи-өмірбаяндық ерекшелігін, аңыздық желіні пайдалануын, орта ғасырлық әдебиетпен дәстүрлік сабақтастығын анықтауда герменевтикалық, психоаналитикалық, кешенді әдіс-тәсілдер негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

«Жаһан наме» дастанындағы авторлық дүниетаным, тарихилық сипат және шығармашылық психологиясы. Дастан кіріспесі мұсылмандық әдеби дәстүр Аллаға мадақ жырымен басталғанмен, автордың өмір туралы, адам өмірінің бейопалылығы туралы

философиялық көзқарастарымен ұштасады. Пәни дүниеде күн мен түннің алмасып тұратыны тәрізді, адам өмірі қуаныш пен қайғыдан болатыны метафоралық толғаныспен берілген.

Тауып әрқайсысы өзінше кемел,

Табар солай кемеліне жетісімен – зауал, -

дейді ақын. Автор толғауындағы *кемел, зауал* – философиялық ұғым. Адам баласы *кемелге* жеттім дегенде, оған уақытпен бірге ілесіп *зауал* таянады. *Опасыз ғой бұл дүние, ей дос! Она болған болса, қане, ол мейірім* [4, 49-б.], - дейді ойшыл ақын толғанып. Қысқа ғұмырында ол тіршіліктің талай жақсы жақтары мен қиындықтарын, әділдік пен зұлымдықтың аяусыз беттесуін көрген. Бұл жөнінде «Тарих-и Рашиди» шежірелік кітабында жазған. Сондықтан да автор пайымы өз өмірінің тәжірибесінен алынған. Жаратылыстың адамзатты тәубеге келтірер қатал үкімі осы. XII ғасырдағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілі Ахмет Йүгінекидің Алланы, Пайғамбарды және төрт сахабаны мадақтаудан басталатын «Ақиқат сыйы» шығармасында да осы ой басқа метафоралық қолданыспен өзек болады.

Өмір тәтті, бүгін қолың жеткенде,

Удай ащы, ертең тастап кеткенде.

Қайда балы – сонда арасы бір жүрер,

Балдан бұрын татып көрші зәрінен [9, 86-б.], -

дейді ақын. *Кемел, зауал* ұғымы мұнда *тәтті өмір, удай ащы, бал, зәр* сөздерімен алмастырылған. Адам өмірінің бейопалығы мен Хақты сүю мотиві Қожа Ахмет Йассауи хикметтерінде де жалғасын тапқан [10, 60–61-бб.]. Бұл үрдіс кейін Абай, Шәкәрім туындыларының да басты өзегіне айналған.

Кіріспе бөлімде, сондай-ақ, дастанның жазылу тарихы мен оған себеп болған жағдайлар әңгімеленеді. Автордың бейбіт тұрмысты аңсаған гуманизмі көрінеді. «Тарих-и Рашиди» еңбегінде айтылатын Саид ханның Қашқарға жорығы, Қашқарды билеген Әбу Бәкір әмірдің қаталдығы мен халыққа жасаған қиянаты дастанда ықшамдалып, өлең жолдарымен бейнеленген. Тарихи-шежірелік еңбек пен дастанның бір автордың қолынан шыққандығы тарихи оқиғалар мен өмірбаяндық деректердің сәйкес келуімен дәлелденген. Дастанда Әбу Бәкір жағымсыз сипаты мен Саид ханның тектілігі, елге жасаған жақсылығы қатар алынып, ел билеушілерінің қарама-қарсы образдары жасалған. Автордың бір кездегі шығармашылық ойы кең көлемді тарихи дастан жазуда болған тәрізді. Көп қамқорлығы мен жақсылығын көрген Саид ханның қасында болып, оған қалтқысыз қызмет жасауы ақынның ең бақытты жылдары болғаны кіріспеде жырланады. *Тағдырдың зорлық, зұлымдығын ұмыт етіп, Шаттық, қуаныш кесесін нәр етіп. Жүруші едім тып-тыныш қуанышты, Тағдырдың зорлық, зұлымдығынан құтылғандай*, - дейді ақын. Қалам иесін шаттыққа бөлеген жақсы күндер тарихи кітапта кеңінен баяндалады.

Кіріспеде дастанның жазылу кезеңі сипатталады. Хан бұйрығымен жорыққа шығып, 1529 жылы Бадахшан өлкесінің орталығы Қала-и зафарды қоршауға алады. Бұл жерде ол бұдан жиырма жылға жуық уақыт бұрын да болған. Жақсы достар тауып, жақсы күндерін өткізген. Міне, сол бақ, дала, үйлер өзгеріссіз тұр, ал бір кездегі достар жоқ. Қамқорлығын көрген Мырза Хан – Бабыр да дүниеден озған. *Құлазып көңілім, ойым тым зарлы, Қатты жыладым егіліп ұзақ*, - дейді ақын. Ә. Дербісәлі *соның бәрі жүрегіне мұң байлайды. Өзін енді қайғы, қасіреттен сейілту үшін ол осы поэмасын жазуға кіріседі* [4, 11-б.], - дейді.

Түйіндей айтқанда, шығарманың кіріспе бөлімінің мағынасы терең. Хақты сүю, хазіреті Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) пайғамбар мен оның төрт серігін (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әлі) дәріптеу – автордың мұсылмандық-түркілік дүниетанымын білдірсе, өз өмірінің қиын кезеңдері мен тағдыр жолықтырған тарихи тұлғаларды бейнелеуі – дастанның тарихи-автобиографиялық жанрлық ерекшелігін танытады.

Кейіпкерлер әлемі. Шаһсауар патша. Қиял-ғажайыптық сипаттағы туындыларда асқан байлық иесі болса да, кейіпкердің бір перзентке зар болу желісі жиі қолданылады. Дастанда

шығарманың бас кейіпкерлері Шаһсауар патша мен оның ұлы Фируз шаһты даралауда осы желі пайдаланылған. *Бірақ екі жүзге жақын ол жасқа жетсе де, бітпен еді бір жас [бала] оған. Бұл қайғыдан шерлі еді, Ұлы жоқтық отында күйген еді,* - дейді. Бұл мотив халық әдебиеті нұсқаларында жиі кездеседі. «Қобыланды батыр» жырында бір перзентке зар болған Тоқтарбайдың жай-күйі: *Сексенге жас келгенше, Бір бала көрмей Тоқтарбай Қайғыменен қан жұтып, Ақылынан адасқан* [11, 15-б.], - деп суреттеледі.

Дастанда Шаһсауар патша тілегі қабыл болып, ұлының атын Фируз шаһ қояды. Ол түрлі көңіл-күйді бастан кешіреді. Бірде баласына қатысты қуанса, тағы бірде қатты қайғыланады. Енді бірде сабырға келіп, Алладан тілек тілейді. Автор кейіпкердің жан азабын әр алуан ситуация шындығымен (аңшылыққа шыққан Фируз шаһтың киікті қуып, көп уақыт бойы хабар-ошарсыз кетуі) байланыстырып, сенімді әрі көркем суреттейді. *Қай жаққа кетті бауыр еті[м], Бітер ме мендегі бұл жүрек жарасы. Барыс етті ме қорек бишараны? Алып кетті ме тау арасына аждаһа? Суға батты ма, жұтты ма яки жайын? Әуеге әкетті ме самұрық яки бөлшектеп?* – деп келетін сұраулық мағынадағы сөзді дамыта пайдаланады. Кейіпкер психологиясын ойды үстемелеп ашуы – поэтикалық қуатқа ие, әсерлі шыққан. Эпостық туындыларда «бір перзентке зар болу» желісінің психологиялық дәлелдемелері әр түрлі болады. «Қобыланды батыр» жырындағы Тоқтарбай мен Аналық, «Алпамыстағы» Байбөрі бай басындағы хал жастарының ұлғаюымен байланысты өрбісе, Майкөт ақын жырлаған «Ер Нәрік» жырында туған інісінен «қақбас», «баласызсың» деген ауыр сөздерді естумен оқиға желісі дамиды. «Ер Нәрік» жырының сюжеті баласыздықтан бастан кешкен ауыр тағдырға құрылады. «Бір перзентке зар болу» желісі «Жаһан намеде» оқиғаның бір кезеңі болып суреттеліп, қысқа қайырылған. Дегенмен, осы ұқсастықтан автордың түркілік дүниетанымы, оның халық әдебиетімен жақсы таныс болғаны аңғарылады.

Шаһсауар патшаға баласынан айырылу ауыр тиген. Бұл қайғыны көтере алмай, жұбайы Жаһанбану дүниеден өтеді. Автор кейіпкердің осы сәттегі портретін *Күз жаңбырындай ағызып жасын... Жанып түсті қайғыдан түндей болып...* деген теңеулермен көркем бейнелейді. Психологиялық дағдарыстағы Шаһсауар патшаның көңіл-күйін автор Сәлімнің ақыл-кеңес беру эпизодымен өрістеткен. Онда туындының басты идеяларының бірі – Хаққа жалбарыну, ақырын тілеп сабырға келу, жетім-пақырларға қайыр-садақа беру жайы айтылады. *Жалбарынып Хаққа сабыр ет, Мұң, қайғыға өзіңді көп бере берме! Шыдамсыздық бұл іске жармайды, Сабыр етер мұндайда төзімділікпен,* - дейді Сәлім. Сәлім сөзінде Жақып пайғамбардың басынан өткен жай мысалданады. Бұл сөз оған үлкен ой салады. Автор кейіпкер басындағы халден адамзаттық ой түйіп: *Бірақ адам көбінесе бейқамдықта зой, Тігіп көзін байлыққа азапта зой. Егер пендесі болса онымен [Жаратушымен], Оған оның [Алланың] мейірімі, жомарттығы көп болады,* - деп адамның тірліктегі пенделік істеріне көңіл аударады. Қандай жағдайда да сабыр сақтау мен төзімділік таныту, дүниеқұмарлыққа түспеу тәрізді шығарманың басты идеясы кейіпкер басындағы ситуациямен бірлікте өрбітілген. Тұтастай алғанда, дастанда жалаң дидактикалық сарын кездеспейді. Ғибратты ойлар, автор толғамы кейіпкер басындағы жағдаймен бірлікте айтылады.

Туындыда түс көру желісі кеңінен пайдаланылған. Фируз шаһ түсінде әкесінің мінәжат үстіндегі қайғылы халін көреді. Автор түс көру желісінде психологиялық параллелизм – жеміссіз жапырақ, жалаң ағаш бейнесі тәрізді көркемдік ұқсатуды орынды қолданған. Қазақ эпосында да баласы алыс жорыққа кеткенде, ата-ананың зарыға күтуі, жаудан не адамдықтан безген жақын туыстан қиянат көруі суреттеледі. Дастанда бұл желі тереңдетіліп берілген.

Әке мен бала арасындағы қиын жағдайда перінің қызы Назбой сұлудың мінезі ашыла түседі. Фируз шаһтың елін, ата-анасын ойлап, қайғылануы оны бейтарап қалдырмайды. *Қай жерге қадам бассаң ол жерде мен, Басымды [йейін] аяғыңа, қайда болсаң да сен* дейді Назбой сұлу. Қиындыққа ұшыраған Фируз шаһ пен Назбой сұлу арасындағы махаббат сезімі

қиын кезеңде бірін-бірі қолдауға негізделген. Махаббат пен өзімшілдік еш уақытта қабыспайтынын автор аңғартып өтеді.

Фируз шаһтың елге оралып, әкесімен кездесуі дастанда кең көлеммен жырланған. Анасының қайтыс болуы оны қайғыға душар етеді. *Ой, дариға-ай, ол қамқоршым тек, Түк көрмеген мұң мен михнатымнан басқа,* - деп зарланады. Шаһсауар патша баласынаелдің билігін береді. Туындыдағы басты ой қазығының бірі – іргесі берік, бейбіт мемлекет құру идеясы патшаның ұлына аманатымен айтылады. *Мына шаһар, мүлік, уалайат сенікі, Барлық түрік, тәжік, халқы [да] сенікі. Дұрыс жоспармен әділдікті негіз ет, Әділетпен мемлекетті абаттандыр* дейді патша ұлына әділдік пен қайырымдылық туралы сөз қозғап. *Қатыгездік түбі – бақытсыздық қой, Қатыгездіктің немен бітетіні белгілі зой. Болып рахымды – халықты шат қыл, Дұғада бірер бізді һәм еске ал.* Бұл бала күннен қатыгездікке кез болып, талай қиындықты, дүрбелең сәтті бастан кешкен автордың өмір тәжірибесінің түйіні болатын. Әділ патшалық туралы ой орта ғасырлық түркі әдебиетінде кеңінен қозғалды.

Ә. Дербісәлі Шаһсауар патшаның суреттелуіндегі кейбір детальдерді автор өмірімен байланыстырады. Поэмада ол ақылды, сабырлы, үлкен парасат иесі ретінде көрінеді. Өз иелігінде тыныштықтың орнауына күш салады. Озбырлық емес, әдептілік жолын қалайды. Бұл – автор идеясының көркем бейнеленуі... Шаһсауар патшаның құдайдан бала тілеп, ел кезіп кететін жері Мырза Мұхаммед Хайдар өміріне ұқсас [4, 32–33-бб.]. Тарихи-ғұмырнамалық еңбегінде ұлы ғалым: *бұл жаманнемеге дейін менің ата-анамның төрт қызы бар екен. Олар содан әулие-әнбиелер мазаратына зиярат етіп, ұлы Жаратушыдан ұл беруді сұрап жалбарынады. Ұзақ мінәжат пен тілекке толы жалбарыныштан соң өмірге мына жаманнеме келіпті* дейді [12, 194-б.].

Шаһсауар патша – дастанда біршама кеңінен суреттелген образ. Шығарманың негізгі бөлімінде ежелгі үнді аңыз сюжеттік желі құрғанмен, түркі елінің өмір-салты, дүниетанымы көрініс береді. Шаһсауар патша мен Қобыланды батырдың әкесі Тоқтарбай арасындағы табиғи жақындықты қиындықсыз аңғаруға болады.

Фируз шаһ пен перінің қызы Назбой сұлу. Дастанда Назбой сұлу перінің қызы деп аталады. Бұл туындының қиял-ғжайыптық сипатына жол ашқан. Қазақтың байырғы халық әдебиеті үлгісінде перінің қызы жағымсыз образ бейнесінде көрінеді. Бұл қазақ халқының өзіндік дүниетаным ерекшелігі деп білеміз. «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторы әр алуан қиындықтың, зұлымдықтың себепшісі болып бейнеленеді [13, 10-б.].

Дастандағы Назбой сұлу автордың суреткерлік идеясын образды жеткізудің құралына айналған. Оның қатысымен бас кейіпкер Фируз шаһтың сыр-сипаты ашылады. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары мен поэманың сюжеттік ұқсастығы аңғарылады. Бозжігіт дастанында Бозжігіт түсінде қызды көріп ғашық болады. Қыз да оған түсінде ғашық екенін, зарыға күтуде екенін білдіреді [14, 21-б.]. Мұндай желі поэмада да бар. Бәрін біліп, үйреніп өскен Фируз шаһ жан-жақты еді. Жастық шағында құс өсіріп, аулап, киік атып, түлкі қуып аңшылықпен айналысады. Түн болса, ойын-сауық құрады. Қасындағы достары ұнамды еді. Сондай ойын-сауықты түнде сұлулардың берген кесесінен шарап ішіп, шаршап ұйықтап кетіп, түс көреді. Түсінде ғажайып бақ, керемет сарайлы перілер мекеніне кез болады.

Фируз шаһты перінің қызы патшазада бір көргеннен құрмет тұтады. Авторлық суреттеуде оның ешқандай зұлымдық ниеті байқалмайды. Ерекше сұлу екені суреттеледі. *Ерекшеленіп отыр бір перизат, Жүзі ай, көзі шолпан, бойы камшат,* - деп бейнелейді оны ақын. Қыз көркін суреттеудегі дәстүрлі ұғым қазақ халық әдебиетінде де кездеседі. Пері қызының ілтипатын бейнелеуде автор *Арылтты маңдайынан шаң тозаңын* деген көркем детальді пайдаланған.

М.Х. Дулатидың «Жаһан-наме» поэмасындағы «шарт қоюдың» көркемдік қызметі. Автор сөз өнерінің ерекшелігін, жанр табиғатын жақсы игерген. Дастан қиял-ғажайыптық оқиғаға құрылғанмен, шын мәнінде, әр эпизодтың астарынанавторлық терең ой, арман-мұраты мен наным-сенімі, адамдық тұлғасы танылады. Туындыдағы философиялық ойлардың берілу ерекшелігі әр түрлі: бірде ақынның өз атымен айтылса, бірде кейіпкердің ой-толғанысымен беріледі. Дастанның сюжеті шымыр. Оқиғаның дамуы қиыннан қиыстырылған. Композициясы шебер.

Негізгі бөлімдегі Назбой сұлудың Фируз шаһқа үш шарт қоюы сюжет тартысын күшейтіп, бас қаһарманның тұлғасын ашуда көркемдік қызмет атқарған. *Бұл үйге [үміт] мақсатпен келгенге қашан да, Бар үш шартым, ол егер дұрыс шеше алса, Мен онікі, менің тәжім, тағым онікі, Қандай байлығым [болса да], бақыт[ым], үй-жайым сонікі,* - дейді сұлу. Дастанның қиял-ғажайыптық сипаты Шаһсауар патшаның бір перзентке зар болуынан, Фируз шаһтың түсінде бір сұлуды көріп ғашық болуынан, аңға шыққанда, киікке кезігіп, оған ілесіп, перілер еліне аттануынан басталса, Назбой сұлудың Фируз шаһқа шарт қоюы қиял-ғажайыптық сипатты күшейткен. Бірақ қыздың шарты дастанның қызықтылығын арттырудың жеңіл жолы емес, кейіпкерлерді қозғалысқа түсіріп, ойлантип-толғантатын әрекет көзіне айналған.

Тақтың, үлкен бокалдың, білте шамның әңгімесінде дүние-болмыстың еш уақытта бір қалыпта тұрмайтыны, өзгерісте болатындығы аңғарылған. Бір кездегі жан-жағы көкпеңбек болған саялы ағаштың бүгінде қурағаны баяндалады. Алып таудың асқар шыңына айналып, *салбырап тәңірінің әмірімен әлемде мұңсыз тұрған* тастың жауын-шашынның, жел-құздың әсерімен түбі үгітіліп, жер сілкінгенде, уатылып түскені, одан соң бір ісмердің қолына түсіп, көздің жауын алатын бокалға айналғаны айтылады: *Етемін бұған шүкір ақырында, Жомарт Тәңірі мені еткені бұл пішінде,* - деп тас-бокал өзінің бұл күйіне ризашылық танытады. Мұндағы қандай жағдайда да тәубеге келу – қазіргі оқырманды да ойлантиатын философиялық түйін.

Фируз шаһтың тақтың, үлкен бокалдың, білте шамның әңгімелерін тыңдай отырып, өз тарапынан қызықты, тартысты әңгімені баян етуі және ол әңгімелердің шешімін ұйықтап жатқан Назбой сұлуға тіреп айтуы – дастанның сюжетін шириқтырған. Фируз шаһтың әңгімесі жұмбаққа құрылған.

Алғашқы әңгімеде *ғылымнан өзге іс істеп көрмеген* ғалым, зергер, тігінші, ұста – төрт дос оқиғасы суреттеледі. Жолаушылаған олар түн болып, тау арасындағы ескі рабатқа түнеп шығады. Жер қауіпті болғандықтан, түнімен кезектесіп күзетте отыруды ұйғарады. Өнерлі ұста рабат ішінен бір тақта ағашты көріп, одан алқызыл жүзді қыз мүсінін жасайды. Кезек тігіншіге келгенде, ол сұлу мүсінді әдемі етіп киіндіреді. Зергер оған жүзік, сырға білезік соғады. Таңсәріде кезек молдаға келеді. *Зерделеп көрсе, ұсталар Түгелдей көрсетінті онда өнер. Болып содан сол сәт молда мұңлы, Таһарат етіп келіп ол тап-таза боп. Өтеп екі ракат намазын ол содан, Көзінен ағызып жасын селдей. Басын иді де жерге [деді]: «О, Жаратқан! Сенің ұлылығың [алдында] әр нәрсе айқын,* - деп Аллаға шын жалбырынып, оған жан бітіруін сұрайды. *Алланың сақилық бұлтынан бір самал есіп, Тауып ол мүсіннің мұрны хош иіс. Кіріп жан, түшкіріп жүріп кетті, Таң атып, шығып күн, жарқырады жаһан.* Сөйтіп, молданың шын тілегі қабыл болады. Аңыз түйінінде мұсылмандық дүниетанымның шындығы көрініс берген. Фируз шаһтың екінші, үшінші әңгімесі басқа шығыстық ертегілік сюжетке құрылғанмен, шешімдері ұқсас келіп, жұмбақ-әңгіменің соңында мадақ-тілек Жаратқан Иеге бағытталады.

Фируз шаһ атынан баяндалатын оқиғаларда абсолюттік теңдік сипаты көрініс берген. Бірінші әңгімедегі төрт дос – зергер, тігінші, ұста, молданың, екінші әңгімедегі бек, сарбаз, тас ату шеберінің, үшінші әңгімедегі екі достың бастарындағы хал-ахуал мен іс-әрекеттерінде ортақ теңдік сипат байқалады. Олардың әрқайсысы ақырғы нәтижеге жетуде

тең дәрежеде қызмет жасайды. Бірақ әңгіменің шешімі мен кейіпкерлер әрекетіне Назбой сұлу тарапынан төрелік айтуда Аллаға шын жалбарынған адамның жолы болады. Аллаға мадақ, оның шексіз мүмкіндігіне жалбарыну – аңыздық оқиғалардың суреттелуінде басты мотивке айналған.

«Шарт қоюдағы» кейіпкерлердің іс-әрекеті мен басындағы әр алуан көңіл-күйін бейнелеуде автордың эпикалық қарымы кең. Эпизодтар қимыл-қозғалысқа толы. Екінші әңгімедегі ұйқыдан оянып кеткен диюдің аласапыран көңіл-күйі мен қимыл-әрекеті динамикамен бейнеленген: *Жүріп кеткен кезде елге жақын, Оянып кетіп дию олардан кейін. Басын түтін тұмшалап ашуланып, Долдықпенен жаны оттай жанып. Құйындай аспанда шыр айналып, Шығып бір кезде алып ұшып. Бұлттан найзағай жарқылдағандай түсіп, Демінен жаһан күйгендей жабысып*, - деп суреттейді автор.

Фируз шаһ әңгімелерінің сюжеттік желісі туралы шығыстанушы, әдебиет зерттеушісі С. Қосан дастанның сюжет құраушы мотивтері күрделі қабаттардан құралатынын, онда түркілік эпос стилі айқын көрініс тапқанмен, шығарма оқиғаларын шиеленістіре байланыстырушы – байырғы Шығыс ертегілері мен көне кітаби сарындар екендігін айтады. Фируз шаһтың бірінші әңгімесі ежелгі үнді ертегісі, кейін парсы тілінде жазба әдебиетке түсіп, «орта ғасыр романы» атанған «Тотынама» хикаяларынан алынғанын білдіреді [7, 272-б.]. Дастандағы шығыстық сюжеттік желілер мен З. Нахшабидің «Тотынама» кітабына енген хикаяларды салыстырғанда, аңыздық әңгімелердің түп төркіні анық байқалады [15, 48–53-бб.].

Ә. Дербісәлі дастанда автордың Саид хан ғана емес, өз отбасына қатысты деректерді де шығармашылықпен пайдаланғанын айтады. Мәселен, үшінші шарттағы екі дос хикаясына автордың әкесі Мұхаммед Хүсейін мен Ташкент билеушісі Махмұт хан арасындағы достық негіз болған секілді дейді зерттеуші [4, 41-б.].

Дастанындағы оқиғалардың сюжет аралық байланысында киік образының көркемдік қызметі аңғарылады. Қандай да оқиғаның, ситуацияның дәлелі мен себепшісі, байланысы болуы тиіс. Фируз шаһтың перілер еліне аттанып, Назбой сұлуды іздеп шығуда алдынан қашып, жеткізбеген киік себепші болады. Халық әдебиетінде киік образының осындай сюжетаралық байланыстырушылық қызметі өзге шығармаларда да кездеседі. «Мұңлық-Зарлық» ғашықтық қиссасындағы Шаншар хан мен Зарлық кездесуінде киік байланыстырушылық қызмет атқарған [14, 306-б.].

Шығармадағы автор образының көрінісі де әр алуан. Автор кей тұста оқиғаның баяндалуына, сюжеттің өрбуіне тікелей араласса, кей ретте өзін толқытқан басты идеяны образ арқылы жеткізіп, тасада қалады. Дегенмен, дастанның басталуынан соңына дейінгі құрылымда автордың гуманистік тұлғасы жетекші қызмет атқарады. Бұл ретте: «Автор – көркем өнердің ажырамас бөлшегі, тек ол кей кезде жасырын болады, кейде өз позициясын анық көрсетеді, кейде автордың мәтіндегі ықпалы басымырақ болса, кейде оқырманға еркіндік береді», - деп келетін қағиданың дұрыстығы дастаннан көрінеді [16, 159-б.].

Әдеби зерттеулерде дастан жоғары бағасын алды. Ғалым Ө. Күмісбаев Әбу Насыр әл-Фарабиден соң М.Х. Дулатидің Отанына оралуы тәуелсіз мемлекетіміздің мәдени өміріндегі аса ірі уақиға болғанын айтып, қазақ тіліне аударма жұмысы үлкен жауапкершілікпен, тыңғылықты ізденіспен атқарылғанына сүйсінеді. Дастанның көркемдік сипатын *ерекше бір шабыттың шыңына шығып отырып жазғанға ұқсайды* деп сипаттайды. Автор өзінің өмір жолын суреттеумен қатар тарихи оқиғаларды қамтиды, алайда поэманың басты дінгегі – махаббат, адалдық, сүйіспеншілік екеніне тоқталады. Ақын адам тағдыры туралы толғанып, өмір домбыраның қос ішегі тәрізді: кейде қуаныш, кейде мұң, кейде азап, кейде шаттық күндері келіп отыратыны айтылады [5]. Профессор Қ. Әбдәзұлы туындыда автордың түркілік дүниетаным биігінен ой толғауына мән беріп, сюжеттік дамудағы тақырыптық-

идеялық түйіндеулерді ой-парасат, имандылық сабақтарымен байланыстыра қорытындылап отыратынын атап өтеді [6, 118-б.].

Қорытынды

Ұлттық әдебиет пен мәдениеттің қайнар бастауын тануда Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Жаһан-наме» дастанының орны ерекше. Туындыны Берлин және Қашқар нұсқаларынан салыстыра отырып аударып, ғылыми транскрипциясын жасаған академик Ә. Дербісәлінің еңбегі ұлттық руханиятқа қосылған зор үлес болды. Ғалымның қолы жәдігерге үлкен қиындықпен жетті. Берлин кітапханасы қолжазба қорындағы асыл дүние көп уақыт бойы қолына тимей жүрді. Тек 1994 жылы Мюнхен университетінің оқытушысы Лидия Клетцель ханымның көмегі арқасында дастан көшірмесі туған елге оралды. Автордың ізденісі мұнымен тоқтамады. Шыңжан өлкесіне іссапармен барған кезінде әдебиетші-ғалым Әбдікәрім Рахман Қашқар қаласынан дастанның бір көшірмесі табылғанын айтады. Оны да сәтімен елге жеткізген ғалым туындыны зерттеу, аудару ісіне кіріседі. Ендігі ретте құнды әдеби жәдігерді игеріп, ғылыми айналымға енгізу, жоғары оқу орындарында оқытып, қалың оқырманның игілігіне айналдыру – уақыт талабы. Дулати есімі аталғанда, ең алдымен оның әлемдік деңгейдегі тарихшы екендігі аталады. Оның дарынының өзге қырлары, оның ішінде ақындығы көп айтыла бермейді. Шын мәнінде, ол жан-жақты дарын иесі. Зерттеу объектісіне айналған дастан – соның белгісі. Автор көркем шығарма табиғаты мен талабын жақсы сезінген және оны биік деңгейде орындап шыққан.

Дастанның қазақ әдебиетіндегі дәстүрлік жалғастығы арнайы зерттеуді қажет етеді. Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» дастандарында негізгі оқиғасы жырланбастан бұрын, туындының жазылу тарихы, қандай оқиға өзек болғалы отырғаны, кімдердің басынан өткені баяндалады. Мұндай үлгі бертінге дейін жалғасқан. Қазақтың тұңғыш романы Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалының» кіріспесінде де заман, уақыттың белгісі, автордың өзі жайында мәлімет берілген. Әдебиеттегі дәстүр шығарманың авторы кімдікі екендігін, болмаса ондағы суреттелетін оқиғаның уақытын, кейіпкерлерінің өмірлік дерегін анықтауда маңызды орын алады. Шын мәнінде, «Жаһан наме» дастанының авторлық негізі осы игі дәстүрдің негізінде айқындалып отыр.

Шығарманың әлі де зерттелуі қажетті қырлары мол. Ә. Дербісәлі туындыларын парсы және түркі тілдерінде қатар жазған Лүтфидің, өзге де Орта Азиялық және парсы әдебиеті өкілдерінің автор шығармашылығына әсер-ықпалы болғанын жазады. Поэманың тілдік құрамы да арнаулы зерттеуді керек етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ahmet Zaki Walidi. Ein Turkisches Werk von Haidar Mirza Duglat // Bulletin of the School of Oriental Studies. (University of London). – 1937. – №8. – P. 985–989.
2. Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. / Пер. с англ., перераб. и доп. Ю.А. Брегель. Часть 2. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. – 699 с.
3. Султанов Т.И. Тюркские версии «Тарих-и Рашиди» и их место в средневековой восточнотуркестанской историографии // Петербургское востоковедение. Выпуск 9. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1997. – С. 356–383.
4. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати Жаһан наме (Дастан) / Ауд. және құраст. Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: Білім, 2006. – 432 б.
5. Күмісбаев Ә. «Жаһан наме» және Әбсаттар Дербісәлі // Түркістан. – 2007, 2 маусым.
6. Әбдезұлы Қ. Таным көкжиегі. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
7. Қосан С. «Жаһан наме» дастанының сюжеттік ерекшеліктері: Ғылыми жинақ. – Тараз: Тараз университеті баспасы, 2018. – 320 б.

8. Құлбарак С. М.Х. Дулатидің «Жаһан наме» поэмасындағы «шарт қоюдың» көркемдік қызметі. Кіт.: Қазақстан мен Шығыс елдері: тарихи-мәдени және рухани мұралар сабақтастығы. – Алматы: Арыс, 2017. – 304 б.
9. Ахмет Йүгінеки Ақиқат сыйы / Ауд. Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 320 б.
10. Қожа Ахмет Иасауи. Хикмет. Жинақ. / Ауд. М. Жармұхаммедұлы, М. Гафиғи, С. Дәуітұлы, Е. Дүйсенбай. – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1998. – 170 б.
11. Ақсауыт. Батырлар жыры. Екі томдық. I том. – Алматы: Жазушы, 1977. – 367 б.
12. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-Рашиди / Введение, пер. с перс. А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент: Изд. «Фан» АН РУз, 1996. – 350 с.
13. Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Ертегілер. 7-т. – Алматы: Жазушы, 1989. – 302 б.
14. Субханбердина Ү. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. – Алматы: Жазушы, 1976. – 472 б.
15. Нахшаби З. Тотынама / Қазақ тіліне тәржімалаған Ә. Қоңыратбаев, Т. Қоңыратбай. – Алматы: Жазушы, 2005. – 328 б.
16. Қамбарова С., Жұмақаева Б.Д., Толысбаева Ә.Т. Әдебиеттану ғылымындағы автор теориясының даму өрісі: өткені мен бүгіні // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3(129). – Б. 147–159.

REFERENCES

1. Ahmet Zaki Walidi. Ein Turkisches Werk von Haidar Mirza Duglat // Bulletin of the School of Oriental Studies. (University of London). – 1937. – №8. – P. 985–989.
2. Story Ch.A. Persidskaia literatura. Bio-bibliograficheski obzor [Persian literature. Bio-bibliographic review]. V treh chastiah. / Per. s angl., pererab. i dop. Iu.A. Bregel. Chast 2. – M.: Glavnaia redakcia Vostochnoi literatury, 1972. – 699 s. [in Russian]
3. Sultanov T.I. Tiurkskie versii «Tarih-i Rashidi» i ih mesto v srednevekovoi vostochnoturkestanskoi istoriografii [Turkic versions of “Tarikh-i Rashidi” and their place in medieval East Turkestan historiography] // Peterburgskoe vostokovedenie. Vypusk 9. – SPb.: Centr «Peterburgskoe Vostokovedenie», 1997. – S. 356–383. [in Russian]
4. Myrza Muhammed Haidar Dulati Jahan name (Dastan) [Jahan-nama. Dastan]. / Aud. jane qurast. Absattar qajy Derbisali. – Almaty: Bilim, 2006. – 432 b. [in Kazakh]
5. Kumisbaev O. «Jahan name» jane Absattar Derbisali [Jahan-nama and Absattar Derbisali] // Turkistan. – 2007, 2 mausym. [in Kazakh]
6. Abdezuly Q. Tanyim kokjiegі [Horizons of knowledge]. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kazakh]
7. Qosan S. «Jahan name» dastanynyn siujettik erekshelekteri: Gylymi jinaq [Plot features of the saga “Jahan-name”: scientific collection]. – Taraz: Taraz universiteti baspasy, 2018. – 320 b. [in Kazakh]
8. Qulbaraq S. M.H. Dulatidin «Jahan name» poemasyndagy «shart qoiudyn» korkemdik qyzmeti. Kit.: Qazaqstan men Shygys elderi: tarihi-madeni jane ruhani muralar sabaqtastygy [The artistic activity of “setting conditions” in the poem “Jahan-name” by M.H. Duglat. In: Kazakhstan and the countries of the East: the continuity of historical, cultural and spiritual heritage]. – Almaty: Arys, 2017. – 304 b. [in Kazakh]
9. Ahmet Iugineki Aqiqat syiy [Aqiqat syiy/Gift of truth] / Aud. A. Quryshjanov, B. Sagyndyqov. – Almaty: Jazushy, 1985. – 320 b. [in Kazakh]
10. Qoja Ahmet Iasauі. Hikmet. Jinaq [Hikmets. Collection]. / Aud. M. Jarmuhammeduly, M. Gafigi, S. Dauituly, E. Duisenbai. – Almaty: «Murattas» gylimi-zertteu jane baspa ortalygy, 1998. – 170 b. [in Kazakh]
11. Aqsauyt. Batyrlar jry [Aksauyt. Song of heroes]. Eki tomdyq. I tom. – Almaty: Jazushy, 1977. – 367 b. [in Kazakh]
12. Mirza Muhammad Haidar. Tarih-Rashidi [Mirza Muhammad Haidar. Tarikh-i Rashidi] / Vvedenie, per. s pers. A. Urunbaeva, R.P. Djalilovoi, L.M. Epifanovoi. – Tashkent: Izd. «Fan» AN RUz, 1996. – 350 s. [in Russian]

13. Qazaq halyq adebieti. Kop tomdyq. Ertegiler [Kazakh folk literature. Multi-volume. Fairy tales]. 7-t. – Almaty: Jazushy, 1989. – 302 b. [in Kazakh]
14. Subhanberdina U. Gashyq-name. Shygys hikaialarynyn jelisine qurylgan qazaq dastandary [Gashyq-name. Kazakh sagas, created on the network of eastern stories]. – Almaty: Jazushy, 1976. – 472 b. [in Kazakh]
15. Nahshabi Z. Totynama [Totynama] / Qazaq tiline tarjimalagan A. Qonyratbaev, T. Qonyratbai. – Almaty: Jazushy, 2005. – 328 b. [in Kazakh]
16. Qambarova S., Jumaqaeva B.D., Tolysbaeva A.T. Adebiettanu gylmyndagy avtor teoriasynyn damu orisi: otkeni men bugini [Development of Author Theory in Literary Studies: Past and Present] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №3(129). – B. 147–159. [in Kazakh]

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА ¹, М. СЕРІКҚЫЗЫ ²✉, И.Б. БАЙСЫДЫҚ ³

¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kuderinova_70@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com

³PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: i.baissydyk@gmail.com

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ («Қыз Жібек» фильмінің негізінде)

Аңдатпа. Қазіргі қазақ әдеби тілінің стильдік тармақтары салаланып, грамматикалық, стильдік, орфографиялық, орфоэпиялық нормалары тұрақтанып, жазба тілдің өзіне тән тұрақты құрылымдары пайда болды дегенмен, басқыншы тілдің, тілдік ортаның әсерінен және мемлекеттік тіл саясатының дұрыс жүргізілмеуінен қазақ тілі өзінің дәстүрлі сөз нормасынан айырылып бара жатқаны белгілі. Бұл жағымсыз үдерісті тоқтату, баяулату үшін немесе бұл үрдістің салдарынан оң нәтижелер алу үшін қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу мәдениеті, сөзсаптам нормасы қандай болғанын зерттеудің маңызы зор. Сондай зерттеулердің бір тармағы ретінде мақалада «Қыз Жібек» фильмі кейіпкерлерінің сөз саптауы арқылы қазақ тілінің жоғары эстетикалық деңгейдегі ұлттық сөйлеу ерекшеліктері көрсетіледі.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілінің ұлттық дәстүрлі сөйлеу мәдениеті, эстетикасы жоғары реңкте сөзсаптау бірліктері қандай болды және оның негіздері неде жатты деген сұрауларға жауап іздеу. Мақаланың негізгі бағыты – сөз мәдениеті теориясы, ауызша сөз лингвистикасы мәселелері. Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптау мәдениеті қазақ халқының мәдениеті мен құндылықтарынан, дәстүрлі қазақ қоғамының ерекшелігін көрсететінін дәлелдеу.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам нормаларын жаңғырту, зерттеу, тіл мәдениеті, стилистика салалары бойынша жаңа тұжырымдар мен болжаулар жасау, дәстүрлі сөйлеу заңдылықтарын сақтап, көтеріңкі стильде сөйлеудің үлгілерін көрсету.

Мақаланы жазу барысында ғылыми талдау, лингвостилистикалық талдау, жинақтау, салыстыру, пайымдау әдістері қолданылды. Зерттеудің материалы ретінде Ф. Мүсіреповтың сценарийімен 1972 жылы С. Қожықов түсірген «Қыз Жібек» фильмі алынды.

Авторлар мақаланың негізгі нәтижелері мен талдауында қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем құрылысы, прагматикасы, орфоэпиясы өзгеріп жатқанын, сөз түзуді сөйлемнің грамматикалық нормасын сақтау ғана деп түсінетін қоғамда, ұлттық тіліміздің өзіне тән

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Күдеринова Қ.Б., Серікқызы М., Байсыдық И.Б. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениеті («Қыз Жібек» фильмінің негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>

*Cite us correctly:

Kuderinova Q.B., Serikqyzy M., Baisydyq I.B. Qazaqtyn dasturli soileu madenieti («Qyz Jibek» filminin negizinde) [Kazakh Traditional Speech Culture (Based on the Film «Kyz Zhibek»)] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>

ерекшелігінен айырылып қалу қаупі туындап отырғанын айтады. Ұлтқа тән ұйқасқа құрылған сөздермен сөйлеу, астарлап сөйлеу тәсілдері арқылы адамның мінезіне, танымына әсер ету мүмкіндігі бар екенін айқындайды.

Мақаланың құндылығы – қазақ тілінің дәстүрлі грамматикалық, этикалық, коммуникативтік нормасының анықталуы болып табылады.

Мақала тіл үйренушілерге, қазақ тілінде таза, дұрыс сөйлеп үйренем деушілерге, тіл мәдениеті, стилистика салаларында қосымша ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: сөйлеу мәдениеті, сөз мәдениеті, сөзсаптам, этикалық норма, қазақ киносы, кино тілі, сөз өнері.

K.B. Kuderinova¹, M. Serikkyzy², I.B. Baissydyk³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

*Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kuderinova_70@mail.ru*

*²PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com*

*³PhD, Senior Lecturer of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: i.baissydyk@gmail.com*

Kazakh Traditional Speech Culture (Based on the Film «Kyz Zhibek»)

Abstract. The Kazakh language has undergone changes under the influence of various internal and external factors and has lost its traditional norm. Therefore, it is important to study what is the traditional norm and culture of speech in the Kazakh language. In this article, the author defines the characteristic features of speech for the Kazakhs through the diction of the characters in the film «Kyz Zhibek».

The aim of the article is to find answers to the questions of what was the traditional culture of speech of the Kazakhs, what is the expression of national identity in the language and how it affects the traditional speech culture. The main direction of the article is the problems of language culture in the system of linguistics. The main idea of the scientific work is to determine what was the culture of speech in the traditional Kazakh society, to prove by examples that through the speech the character of the nation can change.

The scientific significance of the article lies in the fact that, the impact on raising the level of word formation in the Kazakh language, the development of language culture, stylistics, the practical significance is to show the differentiation of the traditional culture of speech of the Kazakhs, the subordination of the traditional language laws and the definition of the preconditions for proper speech.

When writing the article, the methods of scientific analysis, linguostylistic analysis, generalization, comparison and reasoning were used. The material for the study was the film «Kyz Zhibek» filmed by S. Kozhikov in 1972 based on the script by G. Musrepov.

The author notes that the main results and the analysis of the article changes everything that is said in the modern Kazakh language: the structure of speech, the way words are pronounced and the sounding, in a society which understands that it is only a question of observing grammatical norms of speech, the risk of losing the specificity of the national language arises. Determines that in the conclusion there is an opportunity to influence the character, the cognition of the person through the speech, the intonation of the speech characteristic of our nation. If language loses its nature, he concludes that language will lead to the change of the nation, the destruction of the national character and finally the destruction of the nation.

The value of the article lies in defining the traditional grammatical, ethical and communicative norms of the Kazakh language.

Keywords: speech culture, linguistic culture, national character, linguistic norms, ethical norms, the Kazakh cinematography, film language, art of speech.

К.Б. Кудеринова¹, М. Сериккызы², И.Б. Байсыдык³

¹доктор филологических наук, профессор

*Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kuderinova_70@mail.ru*

*²PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com*

*³PhD, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: i.baissydyk@gmail.com*

Казахская традиционная культура речи (по мотивам фильма «Кыз Жибек»)

Аннотация. Силевые ветви современного казахского литературного языка, грамматические, стилевые, орфографические, орфоэпические нормы стабилизировались, появились характерные устойчивые структуры письменного языка, однако известно, что под влиянием вторгшегося языка, языковой среды и неправильного проведения государственной языковой политики казахский язык теряет свои традиционные нормы слова. Важно изучить, какой была традиционная культура речи, норма словообразования казахского языка, чтобы остановить, замедлить этот негативный процесс или получить положительные результаты вследствие этого процесса. Кроме того, в статье отражены особенности национальной речи казахского языка на высоком эстетическом уровне посредством словосочетания героев фильма «Кыз Жибек».

Цель статьи – поиск ответов на вопросы о национальной традиционной культуре речи, эстетике казахского языка, о том, какими были единицы словообразования высокого тона и в чем заключались его основы. Основное направление статьи – теория культуры слова, проблемы лингвистики устного слова. Основная идея научной работы – доказать, что традиционная культура словообразования казахского языка отражает культуру и ценности казахского народа, специфику традиционного казахского общества.

Научно-практическая значимость статьи – возрождение традиционных словообразовательных норм казахского языка, исследование, создание новых выводов и прогнозов по областям языковой культуры, стилистики, сохранение традиционных речевых закономерностей и демонстрация образцов речи в возвышенном стиле.

При написании статьи использовались методы научного анализа, лингвостилистического анализа, обобщения, сравнения, рассуждения. Материалом исследования послужил фильм «Кыз Жибек», снятый С. Кожыковым в 1972 году по сценарию Г. Мусрепова.

Авторы отмечают в основных результатах и анализе статьи, что в современном казахском языке меняется структура предложения, прагматика, орфоэпия, в обществе, понимающем словообразование только как соблюдение грамматической нормы предложения, возникает угроза потери характерной черты нашего национального языка. Определяют способность человека влиять на свой характер, познание через приемы речи, подчеркивания рифмующихся слов, характерных для нации.

Ценность статьи – определение традиционной грамматической, этической, коммуникативной норм казахского языка.

Статья может быть использована в качестве приложения для изучающих язык, тех, кто хочет говорить на казахском языке чисто, правильно, в области языковой культуры, стилистики.

Ключевые слова: речевая культура, языковая культура, национальный характер, языковая норма, этическая норма, казахская кинематография, киноязык, искусство речи.

Кіріспе

Қазақ халқы ежелден сөз өнерін жоғары бағалап, оны өнер атаулының ең ұлысы деп құндылықтар қатарында таниды. Содан болар, айтылар сөздің алмағы мен салмағының өте нәзік тұстарын асқан сезімталдықпен түйсінген. Қаршадайынан баланың санасына қай жерде қалай сөйлеу керетін өзіннің үлгісінде көрсетіп отырған. Яғни қазақ үшін сөздерді нормаға сай қолдану ғана емес, сонымен қатар орынды сөз айту (прагматикалық), адамның көңіліне қарап сөйлеу де (этикалық) өте маңызды болған.

Тіл адамның өмір сүру барысында коммуникативтік және танымдық қызмет атқарады және ол (тіл) – табиғаттың кез келген құбылысын бейнелей алатын таңбалар жүйесі. Адамзат тарихындағы кез келген өзгеріс, даму, кері кету, көркею тілдің сан қатпарында сақталып, қатталады.

Тілдік қорымызда бар сөздер коммуникацияда, жұмсалым барысында басқа мән алып, түрліше құбылып, белгілі бір жағдаятта ғана түсінікті болатын мағыналары болады. Немесе уақыт өте келе бір мағынадан келесі бір мағынаға өтіп кетеді. Осындай өзгерістердің барлығы тілімізде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Тілде ұлттың белгілі бір кезеңдегі салт-дәстүрі, ұлттық болмысы, әлеуметтік санасы, тұрмыстық ерекшеліктері (кумулятивтік) көрініп тұратыны сондықтан.

Тілдің ең маңызды қызметі адамдардың бір-бірімен түсінісе алуында (коммуникативтік), Р. Сыздық: «Тіл тек қатынас құралы емес, ол эстетикалық та құрал. Тіл адамдарға бір-бірімен түсінісіп қою үшін ғана емес, әсемдік дүниені сезіну үшін де қажет» [1, 6-б.] екенін (эстетикалық) айтады. Яғни тіл қарым-қатынастың ғана құралы емес, ол – сондай-ақ сан ғасырлар бойы ұлт тарихында болған қандай да бір өзгерісті, ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан, сұрыпталған салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен әдебиетін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші (аксиологиялық) құрал. Әр халықтың тілінде, сөйлеуінде сол ұлтқа ғана тән өзгешеліктер мен ерекшеліктердің болатынының себебі осыдан.

Кез келген қоғам қандай да бір орныққан этикет нормалары арқылы реттеліп отырады. Ал этикет нормалары сан ғасырлық тәжірибе арқылы, тарихи-әлеуметтік жағдайларды бойына жинау арқылы, ол жинақталған материалдарды күнделікті өмірде сұрыптау арқылы дүниеге келеді. Атадан балаға мұра болып келе жатқан түрлі нормалар адамзаттың бір-бірімен дұрыс қарым-қатынас құруына жәрдемін тигізеді. Мысалы, тілдік норманы қатаң сақтағанымен әдеп нормасы сақталмаса, керісінше, әдеп нормасы сақталып, тілдік норма сақталмаса, коммуникативтік қатынас сәтсіз болады. Адам күнделікті өмірде алуан түрлі әлеуметтік рөл атқарады. Біресе дүкеннен зат сатып алуға келген тұтынушының рөлінде болса, бірде қоғамдық көліктің жолаушысы, тағы бірде ағаның рөлінде, бірде көршінің, оқырманның, көлік жүргізушісінің т.с.с. түрлі әлеуметтік рөлдерді атқаруына тура келеді. Сол рөлдердің әрқайсысының өзіне сай сөйлеу ерекшелігі болады. Коммуникант әдеттегі сөйлеу тәртібінен ауытқитын болса, бірден көзге түседі. Себебі бұл – нормадан ауытқу. Ал нормалардың басты мақсаты – қоғам мүшелерінің қарым-қатынасын реттеу. Сол тілдік норманы тану, талдау, зерттеу үшін «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» ұғымдарына жүгінеміз.

Біз мақаламызда «қазақтардың дәстүрлі сөйлеу мәдениеті қандай болды», «әр алуан сипаттағы мәдени үдерістердің тілге тигізер әсері қандай», «ұлттық ерекшеліктің тілдегі

көрінісі қандай болады» және «дәстүрлі сөйлеу мәдениетіне қалай әсер етті» деген сұрауларға жауап іздеп көреміз.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тілдік материал ретінде заңғар жазушы Ғ. Мүсіреповтің сценарийімен түсірілген С. Қожықовтың «Қыз Жібек» фильміндегі дәстүрлі сөз үлгілері алынды. Алдымен фильм кейіпкерлерінің сөздерінің транскрибациясы жасалды. Қатардағы көрермен үшін сәтті диалог болып танылған сөздердің прагматикасына, интенциясына, лингвостилистикалық бірліктеріне назар аударылды. Қазақ сөз мәдениетіне тән дәстүрлі сөйлеу машығын анықтау үшін сөз стилін беретін лингвомәдениеттанымдық бірліктер анықталып, сөзсаптамдық, стилистикалық, лингвистикалық талдаулар жасалды. Талдау қорытындысы бойынша қазақтың дәстүрлі ұлттық этикасы негізінде пайда болатын диалог сөздердің үлгісі айқындалды. Сондай-ақ мәтінге жасалған стилистикалық талдау сөз болып отырған бірліктер көтеріңкі, салтанатты стильге жататыны анықталды.

Зерттеу жұмысында сөйлеу мәдениеті, стилистика, ұлттық нормаларды анықтау үшін отандық тіл білімінен Ғ. Мүсірепов [2], Н. Уәли [3], М. Серғалиев [4], Р. Сыздық [1], Қ. Жұмалиев [5], Қ. Күдеринвалардың [6] зерттеу жұмыстарына шолу жасалды. Қазақтың дәстүрлі сөзсаптам үлгілерін анықтауда А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында профессор Қ. Күдеринованың жетекшілігімен 2020–2022 жылдары жүргізілген ИРН АР08856640 «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты мемлекеттік гранттық жобаның нәтижелері басшылыққа алынды. Негізінен академик Р. Сыздықтың «ұлттық әдеби тіл нормасы», «ұлттық көркем сөз нормасы» [1, 6-б.], «сөз өнері ұлттық көркем тіл нормасының ең басты көрсеткіші болып танылады» [1, 9-б.] деген тұжырымдамалық пікірі зерттеуіміздің бастамы болды. Ғалымның «қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілеріне алдымен, ауыз әдебиеті мен ауызша тараған прозалық үлгілерден алған ұзақ дәстүрлі тіл болғандығын және аса бейнелі тіл» [1, 13-б.] деген анықтауы осы «Қыз Жібек» жырының желісімен жазылған сценарий бойынша түсірілген көркем фильмнің тілін алуымызға арқау болады.

Талдау мен нәтижелер

Ең алдымен «тіл мәдениеті» және «сөз мәдениеті» деген терминдерге тоқталсақ. Бұл екеуі өзара мағыналас болғанымен әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. «Тіл мәдениеті» терминінің ұғымы кең. Ол көбіне-көп қарым-қатынас құралы болып табылатын тілді жетілдіре беруге, негізгі нормаларын (жүйесі мен құрылымдарын) қалыптастыра түсуге тікелей жәрдемі тиетін грамматикалар, сөздіктер, түрлі анықтама құралын жасау бағытында іс-әрекеттермен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік тәрізді мәселелерді де қамтиды. Ал сөз мәдениеті дегеніміз – қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге саяды. Сонымен, сөз мәдениеті алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді» [3, 13-б.]. Біз мақаламызда қазақтардың дәстүрлі сөйлеу мәдениетінде қандай өзгешеліктер болды деген мәселені қарастырамыз. Сондықтан «сөз мәдениеті» ұғымына тоқталамыз.

Кез келген адам өз сөзін тыңдаушы тарапқа (тыңдарман) түсіндіруге тырысады. Ол үшін коммуникация барысында алуан түрлі тілдік/тілдік емес бірліктерді қолданады. Түсіндіру барысындағы тілдік/тілдік емес бірліктерді қолдануы арқылы ол адамның сөйлеу мәдениеті көрінеді. Сөз мәдениеті адамның жалпы мәдениеттілігінің, ойлау мәдениетінің жоғары болуын көздейді.

Сөз мәдениеті үшін тек қана қалыптасқан нормадан ауытқымай сөйлеу, сөздерді нормаға сай қолдану аса маңызды, бірақ жеткіліксіз. «Сөйлеген (жазған) сөздің тілдік құрылымын тілдік емес мәнділіктермен тығыз байланыста қарау; адресант/адресат факторлары; сөз құрылымындағы тілдік таңбалардың ақиқат дүниемен үйлесімділігін айқындау; мәтін түзушінің когнитивтік санасы мен мәтінді қабылдаушының когнитивтік санасындағы ортақ білім қорының құрылымындағы таңбалардың тілдік емес жағдаяттарға сәйкес/сәйкес еместігін анықтау, т.б., сондай-ақ сөйлеушінің (жазарманның) тілдік таңбалар арқылы кодқа салынған ойын, сезімін, интенциясын мәтін қабылдаушының адекватты аша білу мәселесін айқындау, т.б. сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісі болып табылады» [3, 48-б.].

«Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі — бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең. Тілі де бай» [7, 115-б.] екенін айтады М. Жұмабаев. Ал Б. Момышұлы: «Қазақ тілі – сұлулығымен бой балқытып, тамыр шымырлататын, жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандыратын, өткірлігімен қысылтаяң тұста ер мен елге бірдей медет беріп, адам түгiлi жағдайдың өзiнiң аузына құм құятын ғажайып кемел тiл» [8] дейдi. Расында «жылқы тұяғының дүбірінен ояңған, жусан иісі аңқып тұрған, бетегелі белдің көрінісі; ботасынан айырылып аңыраған інгеннің боздаған үнінен күңіренген қыл қобыз бен ажалы жеткен ақсақ құлан шабысынан алқынған домбыраның әуені «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтуды қадірлеген қазақтың би-шешендері мен қарт жырауларының терең ойлы сөздері» [9, 13-б.] бұл күндегі қазақ сөзінің негізі. Бұндай сөздер арқылы біз мәдениетіміз, ой-санамыз қандай болған, мынау ақиқат дүниені біз қалай таныдық, қалай жүйеледік, оны қалай көрсете алдық деген сұрақтарға жауап аламыз.

Ұлтымыздың сөйлеу ерекшелігінде амандасудан бастап қоштасқанға дейінгі мәдениет дала институтының «жазылмаған заңымен» бекіген. Жасы үлкенге, жасы кішіге, әйел адамға, жас балаға қалай сөйлеу керек, құрдастардың қалжыңы, нағашы мен жиеннің, жезде мен балдыздың, құдалардың, келін мен ата-енесінің, таныс, бейтаныс, т.с.с. адамдардың арасындағы қарым-қатынастар да осы уақытқа дейінгі қалыптасқан әдеп нормасымен реттеліп қойған. Сөйлеушінің ғана емес, тыңдаушының да өзіндік әдебі болады. Қазақ тыңдаушы халық, аз сөзді алтынға балап, көп сөзді көмір деп ұнатпай, «көп сөз ұтпайды, дөп сөз ұтады» деп аз сөзге көп мағына беріп, саз сөйлеуге тырысқан.

Қазіргі қоғам ғылым мен техниканың қарыштап дамыған кезі. Соған сай сана өркениеті өрістеп, биіктеп келеді. Бір анығы, адамның санасы, дүниетанымы өзгерген сайын қоғам да өзгереді. Қоғамның өзгеруі құндылықтардың өзгеруіне әкеліп, адамның сөйлеу мәдениетіне де өз әсерін тигізуде. «Қазақ халқы басқа өнерден қалық болса да, сөз өнерінен ешкімді алдыға шығара қоймаған. Сөзді, сөйлеуді өнер деп таныған, жай әңгіменің өзін майын тамызып айтқан, өткір де, шешен сөйлеген, жатық та еркін сөйлеген, қарапайым сөйлеудің өзін ритмге құрып, ойын ашық және нақты айтқан әуезді де әсем тілі бар қазақ тілі бүгін танымастай өзгеріп бара жатыр деуге болады» [6, 9-б.]. Осы құбылыстарды алғаш көтеріп, жағымсыз үдерістің салдарын ғана айтып қоймай, оның негіздерін іздеуге қоғамның назарын аударған, қазақ тілінің ұлттық сөйлеу нормалары ұғымын сөзсаптам атауымен атап, зерттеу жасаған А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты мемлекеттік гранттық жобаның аясында «бұрынғы қазақ қалай сөйлеген еді» деген сұраққа жауап іздеген еді.

Мақаламызда қазақ киносының шоқтығы биік туындыларының бірі «Қыз Жібек» фильміндегі дәстүрлі сөз үлгілеріне талдау жасадық. «Қыз Жібек» – көркемөнердегі тылсым

құбылыс. Оның өмірге келуінің өзінде бір ғажаптық бар. Бейне бір қазақты жебеуші Тәңірдің өзі «ғасырдың қайталанбас ғажабын жасасын» деп, ылғи дарындарды бір жерге әкеліп тоғыстырғандай. Әр салада бұлықси тулаған таланттар бір арнаға тоғысқан соң, кемеріне сыймай бұлқына бой көтерген тәрізді. Қараңызшы, сценарийін жазған – қара сөзінің өзі өлеңге бергісіз төгіліп тұратын Ғабен, режиссері – тектінің тұяғы, дегдар Сұлтан Қожықов, суретшісі – Гүлфайруздай сұлулық сұлтаны, сазгері – Нұрғиса, әнін Қайрат айтып, өлеңін Қадыр жазса, редакторы қазақтың қос марғасқасы – қос Сүлейменов болса, бұл кино ғажап құбылыс болмай не болушы еді!» [10]. 1972 жылы Бүкілодақтық кинофестивальде «Үздік көркемдік шешім» аталымы бойынша жеңімпаз болған, бүгінгі күні қазақ киносының төлқұжатына айналған «Қыз Жібек» туындысы қазақ ауыз әдебиетінің айтулы мұрасы «Қыз Жібек» жырының негізінде түсірілген. Әлемге қазақ деген ұлттың тарихын, салт-дәстүрі мен тұрмысын көрсеткен, ұлттық мінезін танытқан туындының сценарийін қазақ сөз өнерінің майталманы Ғабит Мүсірепов жазған. Ұлттың ұмытылып бара жатқан дәстүрлерін көрсете отырып, әр кейіпкердің болмысына қарай түрліше сөйлетіп, сол арқылы қазақы мінез, қазақы тәрбие, қазақы мәдениетті көрсете білген. «Қазақтың сөз өнерінде «Ғабиттің тілі» деген тіл бар. Ол қандай тіл? Ол – «сымға тартқан күмістей» сұлу тіл. Ол – нақты тіл, затты тіл. Ол сөз ғана емес, сөзбен салынған сурет. Ол – биік парасат, терең философия. Ол – сыр, сезім... Ғабит тілі – сырлы да сиқырлы тіл» [11, 58-б.], «...қағаз бетіне түскен қолының дір еткен тұсы болмаған, әрқашан еркін, батыл, байсалды қозғалған; әр сөз өз орнында шебер құрылысшының кірпішіндей берік қалаған да отырған» [12, 5-б.]. Ана тілінің әр сөзіне аса үлкен жауапкершілікпен қарап, сөз түзуді тек сөйлемдердің грамматикалық нормасын ғана сақтау деп түсінбейтін, өзінен кейін келе жатқан, қаламдас ақын-жазушылардан да бұны талап еткен жазушының бұл туындыда да әр сөзіне үлкен жауапкершілікпен қарағанын аңғаруға болады.

Фильм тіліне назар аудару, алдымен, қазақ мәдениетіндегі этикалық нормалардан шығатын сөзқолданыстарды талдаудан басталды. Мысалы, фильмдегі Бекежан мен Жібектің диалогынан үзінді келтірейік:

– *Бекежан аға, айтып бола алмай жүргеніңіз бір Ақ Жайықтың жыры болса, оны осы ел өзі-ақ жеткізер еді-ау. Алып бола алмай жүргеніңіз болса, алар едіңіз. Жат қорлығынан құтқарысып, өз зорлығымды орнатам десеңіз, бұл ел оған көнбей жүрер...*

– *Жібекжан, алып бола алмағаның бар шығар деп бекер айтпаған боларсың? Ойланып айтқан боларсың. Ендеше мен де соған шап бердім. Алып бола алмағаным жоқ емес. Әкең маған қалауыңды өзің таңда деген еді. Сол қалауым алынған жоқ, әлі...*

– *Қалауыңыз қарлығаштың қаны, не адамның жаны емес шығар. Берем десе, берер. Аларсыз...*

– *Одан олқы болса, қалау болмай әдіра қалсын да, Жібекжан!*

– *Ат тізгінін тартып ұстасаңыз қайтер ед(i)?!*

Бұл үзіндіден қазақтың сөйлеу мәдениетіне тән *астарлап сөйлеу* үлгісін көре аламыз. Бекежан *әкеңнен сені сұраймын, алатын ақым – сенсің* дегенді аңғартады Жібекке. Оны Жібек түсініп, *Ат тізгінін тартып ұстасаңыз қайтер ед(i)?!* деп өзінің қарсылығын білдіреді.

Тағы бір ерекшелік ретінде ұлтымызға тән өзінен үлкен кісіге *аға, көке, әпке, апай* деп, жасы кіші адамның есіміне *-жан, -тай, -бай* (Жібекжан, Мағжантай, Арманбай) қосымшаларын қосып сөйлеу мәдениетін де аңғаруға болады.

Сондай-ақ фильмде Төлегеннің *«Әке, құмға тығылып, құрай паналап ешкім де ел болған емес, қара нөсерден ыққан қой қасқырдың жемі»* деген сөзі бар. Мұнда да *халықтан бөлініп қалғаның дұрыс емес* деген жалпы тілдегі түсініктен гөрі, өзіне таныс оқиғалардың негізінде, астарлап жеткізуі де сөзінің өтімдірек болуына көмектесіп тұр. «Астарлау – ой жасыру емес, арнайы түсінетін кісілерге бағытталған тұспалдау, уақытша ғана ойды

құпиялау. Астарлап сөйлеу — отырған адамдардан ой бүкпелеу емес, олардың әзірше ғана түсінбей қалуы үшін, ой иесінің өзіне ғана керекті адамның түсінігіне сай ыңғайлап айтылған, әдейі қолданылған ымы, меңзеуі (ойы, ұғымы)» [13, 181-б.].

Астарлап сөйлеу – ұлттық танымымызда бар, халқымызға тән сөйлеу мәнері. Бұл – тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдететін құбылыс. Осы күні қазақтың астарлап сөйлеу мәдениеті жоқтың қасы. Барлық сөзді бүкпей, тәптіштеп айту белең алған. Сөзді тауып сөйлеу, астарлап сөйлеу, ыммен сөйлесу дегеннің бәрі қалып, әр сөзді өз орнына, өзге тіл элементтерін қоспай сөйлесе болды, сол сөз жақсы сөйленген сөз ретінде бағаланатын болды.

– *Сіз мана маған қыз алдында қыр көрсете сөйледіңіз-ау деймін?!*

– *Иә. Арқаңа батқаны енді білініп келе ме?*

– *Жоғ-ау, еркекке еркек еркекше сөйлесетін шығар деп ойлаушы ем...*

– *Мен немене қатындарша сөйлестім бе?*

– *Бет тырнай сөйлегеніңізге қарағанда қатындардан алыс дей алмас ем...*

Бұл үзінді – бас кейіпкерлер Бекежан мен Төлегеннің арасындағы диалог. Үзіндідегі *қыр көрсете сөйлеу, еркекше сөйлесу, қатындарша сөйлесу, бет тырнай сөйлеу* сынды сөйлеу түрлерінің сөйленетін орны, өзіне тән ерекшелігі бар. Оның бірі өз орнынан тыс жерде сөйленсе, нормадан ауытқу болып көзге оғаш көрінеді.

Бұнда көңілімізді аудартқаны, жалпы қазақ танымында жігіттің көп сөзді болғанын ұнатпайды. Ұлды басы артық сөзге араласпауға, сыпсың сөзге құмартпауға, бір сөзді болуға тәрбиелеген. «Асыл ердің баласы, аз сөйлер де, көп тыңдар» деп, аз сөзділік нағыз ерге тән қасиеттің бірі екенін санаға құйып отырған. Жоғарыдағы үзіндіден де *Бет тырнай сөйлегеніңізге қарағанда қатындардан алыс дей алмас ем...* деп Бекежанның көпсөзділігін, сөзбен шағып, қыздардың алдында артық сөйлегенін сынайды.

Бүгінгі күні ер адамдардың кез келген сөзге араласып, орынды-орынсыз сөзді айта беруінің салдары ер жігітке тән іріліктің, *бірсөзділіктің* азаюына алып келуде. «Әдетте не нәрсе көбейсе, сол нәрсенің бағасы төмендейді» [2]. Қазіргі қоғамда ер азаматтың бағасының түсіп, қадірінің кете бастағаны осы көп сөзділіктің зардабынан болуы мүмкін.

Сондай-ақ бұл диалогтан қазаққа тән *сөз төркінін баға сөйлеу* машығын байқаймыз. – *Сіз мана маған қыз алдында қыр көрсете сөйледіңіз-ау деймін?!* деп, сөздің артын бағып, адресаттың ауанын байқайды. *-ау* демеулік шылауы арқылы *мен сізді дұрыс түсіндім бе, солай ма* дегенді аңғартады. Егер адресат *жоқ, олай емес, сіз қате түсіндіңіз* деп жауап берсе, болар қайшылықтың алдын алуға болады.

Ал төменде хан мен батырдың арасындағы диалог берілген. Байқап отырғандарыңыздай, батыр (Бекежан) сөзі белгілі бір ырғақпен өрілген *ерермін, не ермеспін; айтқалы келдім, сұрағалы келдім, айтқалы келдім; ат тізесін қостым деп кетем, ат құйрығын кестім деп кетем* бұл сөздер адресант сөзіне стилдік реңк беріп, оның эмоционалды-эксперссиялық бояуын қалыңдата түскен.

– *Алдияр!*

– *Айта ғой, батырым.*

– *Айтсам, не ерермін көшіңе, не ермеспін. Соны айтқалы келдім. Аңыз байқалды. Әділ байлам болар ма екен деп, соны сұрағалы келдім. Қалауыңды айт дегенің бар ед(i). Соны айтқалы келдім. Берсең, ат тізесін қостым деп кетем, ал бермесең, ат құйрығын кестім деп кетем.*

– *Жарқыным! Жат мінезіңді көрсетуші болма! Екеуіңнің байласқан серттеріңді бұзып, біреуіңе бүйрегім бұрылса, менің кім болғаным?! Қызымның көңілі қайсысыңа ауса, батамды соған беремін. Одан өзгеге жоқпын.*

– Әр байламның түп қазығы бар. Мен Шекті деп түн қатып жүрсем, сен Жағалбайлыға басыңды и дейсің. Имедім басымды. Басыңа тағы да бір іс түсер, мекенім – Қособа. Енді мен де сені сынап бақтым. Хош...

– Хош!

Сөйлемдердің бірде жай сөйлем, бірде құрмалас сөйлем, тағы бірде атаулы сөйлем түрінде кезектесіп келуі, тыңдарманның санасына салмақ салмай, оқиға желісіне еріп отыруы үшін жасалған тәсіл.

«...Өз көршілестеріне қарағанда, қазақтардың арасында шешендік өнер дамыған. Оның тілі шұрайлы да еркін қабылданады. Қазақтың әр сөзді ойнақы ететіні соншалық, ол өлең сөзде ұзын-сонар суырып салма шешендік өнерін танытып қана қоймайды, сонымен бірге оның әдеттегі тілі, сөздер мен тіркестер құрылымында белгілі бір әуен-ырғақпен ерекшеленеді, демек, сол тілдің өзі бейне өлең өрнегі іспеттес келеді. Тілі бейнелі, сөз төркіні айқын да дәлме-дәл мағына береді, демек, қазақтарды «Батыс Азияның француздары» деп атауға толық негіз бар. Менің жазғанымдай, нақ осы халықтың өте-мөте бай халық әдебиеті пайда болғанына еш таңдануға болмайды» [14] деп, В.В. Радлов айтқан қазақтың сөйлеу мәнерінің бір көрінісі деп есептейміз.

«Сөзді қалай болса солай пайдалана берсең, сөздің жүзі мұқалып, ұшы майырылады да, айтайын дегенің құлаққа қонбайды. Абай айтқандай, көңілдегі көрікті ойың айтуы келіспесе түкке тұрмай қалады» [2, 250-б.]. Расында, сөзді өнер біткеннің ұлысы деп санайтын қазақ үшін бүгінгі сөздің қадірінің кеткені сөзді қалай болса солай пайдаланудың себебінен туындаған болар. «Тілімізде жаман сөз жоқ, кінә – сөзді орнына қолдана білмейтіндердің өзінде, әр сөзге сөйлемдегі өзінің таңдаулы, талғаулы орындарын дұрыс тауып бере білсе, жай сөздің өзі де поэтик тілдің ролін атқарады» [5].

«Дұрыс, жақсы, көркем сөйлеу үшін адамның мәдениеті жоғары болу керек деген түсінік бар. Сөздің коммуникативті сапасы ойлау мәдениетімен де байланысты. Қасаң, таптаурын ойдан әсерлі сөз шықпайды. Сөйлеушінің тілдік бейнесі қасаң тартып тұрады» [15, 139-б.]. Айналамыздағы адамдардың сөз қолданысынан жағымды, жағымсыз, этикалық, эстетикалық, зияткерлік, психологиялық, т.б. бағалау категориялары көрінеді. Яғни, ұлтқа тән тілдік, мәдени, танымдық, аксиологиялық категориялардың барлығы сөйлеушінің сөзінен, ниетінен, діттемінен көрініп тұрады. «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» халқымыз ежелден сөз өнерін, сөздің құдіреті мен киесін аса жоғары бағалап, адамның сөзіне қарап оның қандай екенін таныған. Кез келген адам ойын өзгеге дұрыс, тиянақты, анық жеткізуге тырысады. Сол үшін сөйлер сөзін адресаттың біліміне, ұлтына, әлеуметтік дәрежесіне қарай түрліше жеткізеді. Сөзі неғұрлым жинақы, анық, әуезді, таза болса, соғұрлым ол сөз тыңдалады, тыңдарманға жетеді, тыңдарманын жалықтырмайды. Біздің ұлттық сөйлеу мәдениетімізде осы қасиеттердің барлығы болғанын айтқан едік:

- «аз сөзділік,
- әуезділік,
- тауып сөйлеу,
- өткірлік,
- сөз төркіні айқын болуы,
- дәлме-дәл мағына беру,
- сөздің ырғағы болу,
- өз діттемін жеткізе білу,
- көркемдік,
- мағына тереңдігі» [16, 52-б.].

Фильмнің өн бойынан дәстүрлі қазақ қоғамындағы коммуникациялар, дәстүрлі қазақ отбасындағы үлкен мен кіші, әкесі мен баласы, шешесі мен қызы, жеңге мен қайын сіңлі, келін мен ене, жеңге мен қайны және т.б. мүшелері арасындағы тілдік қатынастардың

жарқын үлгісі болатын мысалдарды көп табуға болады. Мысалы, фильмдегі шағын көріністер түрінде болса да, туындының іргетасын қаласып тұрған сюжеттер Жібек пен жеңгесінің арасында өрбиді. Қазақтың коммуникациялық ерекшелігінде қайын сіңілі мен жеңгенің сөйлесуінің де өзіндік әдебі болған. Мысалы, фильмдегі Жібек пен жеңгесінің диалогы:

– *Сәукелеңді киіп көрші.*

– *Төлеген келе алмай жатыр деп жаның ашығаны ма, жарым көңілге алданып жасағың келе ме? Бірінің де керегі жоқ. Киер кезінде киемін өзім. Келеді Төлеген. Келеді!*

– *Еркежан-ау, келмейді деп ойласам сәукелеңді әзірлер ме едім. Келеді, әрине. Әрине, келеді.*

Дәстүрлі қазақы ортада жеңгесі ата-енесінің, әулеттің үлкендерінің атын атамаған, тіпті қайын сіңілілері мен қайныларының да атын атамай ат тергейтін болған. Жібекті де жеңгесі *Еркежан* деп еркелеткен. Қызға анасынан кейінгі жақын адамы – жеңгесі. Диалогтен жеңгенің қайын сіңілісіне деген ерекше қамқорлығын, жанашырлығын, ниеттес екендігін аңғаруға болады. Ал фильмдегі мына сюжеттегі бейвербалды амалдар арқылы да жеңгенің орнын аңғартады. Жібек төбе басындағы көпшіліктің алдына іш көйлекпен шыққанын көрген әкесі шешесіне зілдене қарайды, ал шешесі келінге түйіле қарайды, ал келін қайын сіңілісінің оғаш қылығына өзін кінәлі сезінгендіктен артынан жүгіре жөнеледі. Бір-бірімен үнсіз ұғынысқан, әркім өз жауапкершілігін түсінген.

Сонымен қатар, тағы бір ерекшелік қыз бен жігіттің арақатынасының берілуі. Мұнда некелеспеген екі жас некесі қиылмайынша бір-біріне жақындауына болмайтындығы, ондай ескертуді басқа емес, жеңгесінің қайта-қайта қадап айтуы да ұлттық ерекшелігіміз.

– *Жібекжан, арамызда жатқан мынау «Зер белдікке» қарағанда... Екеуіміз асау ақ Жайықтың екі жағасында тұрғандай көрінеміз бе?*

– *Иә...екі жақ жағасында тұрғандаймыз. Дауысымыз да жетеді, үніміз де қосылар. Әттең, су терең. Дүлей толқында алай-түлей, өткел жоқ.*

– *Өткелсіз судан құлашсыз сермеп, жүзіп өт демейтін бе еді.*

– *Деуіне депті-ау...*

Алтын құймалармен әшекейленген немесе алтынмен апталған белбеу қазақ мәдениетінде *зер белбеу* деп аталған. Зер белбеуді мата, былғары, қайыс бетін асыл тастармен, алтын құймалармен сәндеп, әшекейлеп жасаған. Ауқатты әйелдер, бойжеткендер мен бозбалалар әдемілік үшін такқан. Дәстүрлі қазақ қоғамында зер белдікті күйеуге шықпаған, бойжеткен қыздар да такқан. Бойжеткен ұзатылып, болашақ жұртына барған алғашқы түнде зер белдікті шешкен. Көркем фильмде Жібектің зер белдігі шешіледі, алайда ол жас жұбайлардың алғашқы төсегінің жаймасына қалыңдықтың ары мен абыройының қорғаны болып ортада жайғастырылады. Стилист жазушы белдіктің шешілу фрейміне одан «аттауға әлі ерте», тіптен «болмайды» деген оқиғаның ары қарай өрбуінен хабар беретін мазмұнды қоса береді. Оның үстіне *асау ақ Жайықтың екі жағасында тұрғандай* деп, Жайықтың екі жағасы бір-біріне жақын болғанымен (дауыс жететін қашықтық қазақ ұғымында 250–300 метр), ағыны қатты болғандықтан, кешіп өте алмайтындығын айтқызады. *Су терең. Дүлей толқында алай-түлей, өткел жоқ* деп, зер белдіктің қорған болып жатуының себебін бере түседі.

Ал Жібектің *құлашсыз сермеп, жүзіп өт демейтін бе еді* деуі – Төлеген әкесінің қарсылығы жайынан хабарсыздығы еді.

Міне, осы сипатта «Қыз Жібек» фильмінің өн бойынан қазаққа тән сөйлеу мәдениеті бейвербалды амалдардан, кейіпкерлердің киген киімінен, жүріс-тұрысынан да анық көрінеді.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, Ғ. Мүсіреповтің сценарийімен түсірілген С. Қожықовтың «Қыз Жібек» фильмі – қазақ киносының шоқтығы биік туындыларының бірі болуы, көркемөнердегі тылсым құбылыс, «ғасырдың қайталанбас ғажабы» болып бағалануы фильмнің дарынды тұлғалардың тоғысқанынан ғана емес, кейіпкерлер тілінің жоғары мәдениеті мен стилінен туған. 1972 жылы Бүкілодақтық кинофестивальде «Үздік көркемдік шешім» аталымы бойынша жеңімпазы, қазақ киносының төлқұжатына айналған «Қыз Жібек» туындысы қазақ ауыз әдебиетінің айтулы мұрасы «Қыз Жібек» жырының желісімен жазылуы қазақтың дәстүрлі сөз үлгілерінен ғана тұруына әкелді.

Мақалада мақсатқа жету үшін қатардағы көрермен үшін сәтті диалог болып танылған сөздердің прагматикасына, интенциясына, лингвостилистикалық бірліктеріне назар аударылды. Қазақ сөз мәдениетіне тән дәстүрлі сөйлеу машығын анықтау үшін сөз стилін беретін лингвомәдениеттанымдық бірліктер анықталып, сөзсаптамдық, стилистикалық, лингвистикалық талдаулар жасалды. Талдау қорытындысы бойынша қазақтың дәстүрлі ұлттық этикасы негізінде пайда болатын диалог сөздердің үлгісі айқындалды. Сондай-ақ мәтінге жасалған стилистикалық талдау сөз болып отырған бірліктер көтеріңкі, салтанатты стильге жататыны анықталды.

«Қыз Жібек» фильміндегі қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктері ретінде мыналар көрсетілді:

- ойды астарлап жеткізу;
- азсөзділік;
- бірсөзділік;
- сөз төркінін баға сөйлеу;
- әр сөзді өз орнында қолдану.

«Қыз Жібек» фильмінде тілдің коммуникативтік, куммулятивтік, эстетикалық, аксиологиялық, прагматикалық функциялары көрінеді. Сондықтан фильм халықтық сипат алып, әлі күнге дейін құндылығын жоймаған туындылардың бірі болып отыр.

Мақала ЖТН BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. 3 том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 292 б.
2. Мүсірепов Ғ., Мұстафин Ғ. Көп томдық. Әдебиет туралы. 2 том. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 424 б.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
4. Серғалиев М. Ғ. Мүсірепов және тіл мәдениеті. – Астана: Күлтегін, 2003. – 112 б.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960. – 247 б.
6. Күдерінова Қ. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1(138). – Б. 8–18.
7. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
8. Момышұлы Б. Қазақ тілі туралы пікір. [Электронды ресурсы]. URL: <https://abai.kz/post/1311> (қаралған күні 21.03.2023)
9. Салқынбай А. Тіл және мәдениет. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 136 б.

10. Құрманғалиқызы Ә. «Қыз Жібек» қазақ киносының Хан Тәңірі. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/8703/yz-zhibek-aza-kinosyny-han-t-iri> (қаралған күні 25.03.2023)
11. Әдібаев Х. Талант, талғам, тағдыр. – Алматы: Жазушы, 1971. – 256 б.
12. Ғабдуллин Н. Ғабит Мүсірепов. – Алматы: Өнер, 1982. – 191 б.
13. Тілеужанов М. Халық тағылымы. – Алматы: Рауан, 1996. – 302 б.
14. Радлов В.В. Сібір жазбалары. V тарау. Түрік көшпенділері: қазақтар. Еуропа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. – Алматы: Дәуір, 1992. – 249 б.
15. Уәли Н. Қазақтың дәстүрлі сөзсептамы (тілтанымдық үзіктер). – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 138 б.
16. Қабдайы О., Садықова М.С. Қазіргі және дәстүрлі қазақ сөзсептамы: салыстырмалы талдау (лексика-фразеологиялық деңгей бойынша) // Tiltanym. – 2022. – №3. – Б. 52–59.

REFERENCES

1. Syzdyqova R. Tildik norma jane onyn qalyptanuy (kodifikasiyas). Koptomdyq shygarmalar jinagy [The language norm and its normalization (codification). Collection of multi-volume works]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 292 b. [in Kazakh]
2. Musirepov G., Mustafin G. Kop tomdyq. Adebiet turaly [Multi-volume. On literature]. – Almaty: Adebiet alemi, 2012. – 424 b. [in Kazakh]
3. Uali N. Qazaq soz madenietinin teorialyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Filol. gyl. dok. ... avtoref. – Almaty, 2007. – 24 b. [in Kazakh]
4. Sergaliev M. G. Musirepov jane til madeniet [G. Musirepov and language culture]. – Astana: Kultegin, 2003. – 112 b. [in Kazakh]
5. Jumaliev Q. Adebiet teoriyas. [Literary theory] – Almaty: Qazaqtyn memlekettik oqu-pedagogika baspasy, 1992. – 49 b. [in Kazakh]
6. Kuderinova Q. Qazaq tilinin dasturli sozsaptamy. [Traditional vocabulary of the Kazakh language] // L.N.Gumilev atyndagy EUU-nin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №1(138). – B. 8–18. [in Kazakh]
7. Jumabaev M. Pedagogika [Pedagogy]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 160 b. [in Kazakh]
8. Momyshuly B. Qazaq tili turaly pikir [Opinion on the Kazakh language]. [Electronic resource]. URL: <https://abai.kz/post/1311> (date of access 21.03.2023) [in Kazakh]
9. Salqynbai A. Til jane madeniet. [Language and culture] – Almaty: Qazaq universiteti, 2001. – 136 b. [in Kazakh]
10. Qurmanqaliqyzy A. «Qyz Jibek» qazaq kinosynyn Han Taniri [Khan Tangir of Kazakh cinema “Qyz Zhibek”]. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/8703/yz-zhibek-aza-kinosyny-han-t-iri> (date of access 25.03.2023) [in Kazakh]
11. Adibaev H. Talant, talgam, tagdyr [Talent, taste, fate]. – Almaty: Jazushy, 1971. – 256 b. [in Kazakh]
12. Gabdullin N. Gabit Musirepov [Gabit Musirepov]. – Almaty: Oner, 1982. – 191 b. [in Kazakh]
13. Tileujanov M. Halyq tagylymy [The lessons of the people] – Almaty: Rauan, 1996. – 302 b. [in Kazakh]
14. Radlov V.V. Sibir jazbalary. V tarau. Turik koshpendileri: qazaqtar. Europa galymdarynyn qazaq madeniet turaly oi-pikirleri [Siberian records. Chapter V. Turkic nomads: Kazakhs. Thoughts of European scientists about Kazakh culture]. – Almaty: Dauir, 1992. – 249 b. [in Kazakh]
15. Uali N. Qazaqtyn dasturli sozsaptamy (tiltanymdyk uzikter) [Kazakh traditional speech]. – Almaty: Qazaq tili, 2021. – 138 b. [in Kazakh]
16. Qabadaiy O., Sadyqova M.S. Qazirgi jane dasturli qazaq sozsaptamy: salystyrmaly taldau (Leksika-frazeologialyq dengei boiynsha) [Modern and traditional Kazakh speech: comparative analysis (according to the lexico-phraseological level)] // Tiltanym. – 2022. – №3. – B. 52–59. [In Kazakh]

UDC 821(091); IRSTI 17.09.91

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.03>Z. SAHITZHANOVA¹, G. ARIPZHAN², R. SERIMBETOVA³¹*Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sakhitzhanova@mail.ru*²*Senior Lecturer of International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz*³*Senior Lecturer of Kazakh university of Technology and Business
(Kazakhstan, Astana), e-mail: Serimbetovarabiga@gmail.com***THE IMAGE SYSTEM OF THE ENGLISH AND KAZAKH VERSIONS
OF THE EPIC “KORUGLY”**

Abstract. The epic “Korugly” is one of the most popular folklore works in the world. Poems about Korugly, descended from the Turkmen Teke tribe, are ethnically, linguistically and religiously diverse in Kazakh, Turkish, Azerbaijani, Armenian, Georgian, Uzbek, Turkmen, Tajik, Kurdish, Tatar, Abkhaz, Kumuk, Karakalpak and other languages. It has been sung in the folklore of nations for centuries and has become a favorite work of the people. In addition, it is known that the epic “Korugly” has been studied by many scholars in accordance with the motivational and plot features. This article describes the peculiarities of the image systems of the English edition of the epic “Korugly” and the Kazakh version. In the study of the image systems of the English and Kazakh versions, such research methods were used as observation, comparison, analogy. With the help of these methods, the similarities and differences in the actions of the same characters in both versions of the epic “Korugly” were identified at the plot and motivational levels. As a result of a comparative study, the features of the image system of the English edition of the epic “Korugly” and the Kazakh version were revealed. The English version of the epic and the images of the Kazakh version were discussed separately, and the differences in the characters in each version were revealed. An analysis of positive and negative characters of the epic “Korugly” in two versions was conducted. The results of the research can be used by readers interested in the literature of the Turkic world, as well as in universities and secondary schools as a scientifically researched work based on the poem “Korugly”.

Keywords: plot, motif, epic, system of images, English publication, Kazakh version.

З. Сахитжанова¹, Г. Әріпжан², Р. Серімбетова³¹*филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан,
Түркістан қ.), e-mail: sakhitzhanova@mail.ru*²*Халықаралық туризм және меймандостық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz*³*Қазақ технология және бизнес университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: Serimbetovarabiga@gmail.com****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Sahitzhanova Z., Aripzhan G., Serimbetova R. The Image System of the English and Kazakh Versions of the Epic “Korugly” // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 30–44.
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.03>

***Cite us correctly:**

Sahitzhanova Z., Aripzhan G., Serimbetova R. The Image System of the English and Kazakh Versions of the Epic “Korugly” // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 30–44.
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.03>

«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен қазақ нұсқасындағы образдар жүйесі

Аңдатпа. «Көрұғлы» дастаны – дүние жүзіндегі ең танымал фольклорлық шығармалардың бірі. Түркімен теке руынан тараған Көрұғлы туралы жырлар қазақ, түрік, әзірбайжан, армян, грузин, өзбек, түркімен, тәжік, күрд, татар, абхаз, құмық, қарақалпақ және басқа тілдерде этникалық, тілдік және діни жағынан алуан түрлі. Дастан аталған халықтардың ауыз әдебиетінде ғасырлар бойы жырланып, сүйікті шығармасына айналды. Сонымен қатар, «Көрұғлы» дастаны көптеген ғалымдар тарапынан уәждік, сюжеттік ерекшеліктеріне сәйкес зерттелгені белгілі. Бұл мақалада «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен қазақ нұсқасының образдар жүйелерінің ерекшеліктері сипатталған. Ағылшын және қазақ нұсқаларының образдар жүйелерін зерделеу кезінде бақылау, салыстыру, ұқсастық сияқты зерттеу әдістері пайдаланылды. Осы әдістердің көмегімен «Көрұғлы» жырының екі нұсқасында да сюжеттік және мотивтік деңгейде бірдей кейіпкерлердің іс-әрекеттеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалды. Салыстырмалы зерттеу нәтижесінде «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен қазақ нұсқасының образдар жүйесінің ерекшеліктері анықталды. Жырдың ағылшын басылымы мен қазақ нұсқасының образдары бөлек талқыланып, әр нұсқадағы кейіпкерлердің айырмашылықтары атап көрсетілді. «Көрұғлы» жырының жағымды және жағымсыз кейіпкерлерін екі нұсқада талданды. Зерттеу нәтижелерін түркі әлемінің әдебиетіне қызығушылық танытқан оқырмандар, сондай-ақ жоғары оқу орындары мен орта білім беру мекемелерінде «Көрұғлы» поэмасын ғылыми негізделген шығарма ретінде пайдалана алады.

Кілт сөздер: сюжет, мотив, жыр, образдар жүйесі, ағылшын басылымы, қазақ нұсқасы.

З. Сахитжанова¹, Г. Арипжан², Р. Серимбетова³

¹кандидат филологических наук, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sakhitzhanova@mail.ru*

*²старший преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz*

*³старший преподаватель Казахского университета технологий и бизнеса
(Казахстан, г. Астана), e-mail: Serimbetovarabiga@gmail.com*

Система образов английского издания и казахской версии эпоса «Коруглы»

Аннотация. Эпос «Коруглы» – один из самых популярных фольклорных произведений в мировой литературе. Стихи о Коруглы, происходящие из туркменского племени Теке этнически, лингвистически и религиозно разнообразны в казахском, турецком, азербайджанском, армянском, грузинском, узбекском, туркменском, таджикском, курдском, татарском, абхазском, кумукском, каракалпакском и других языках. Сага на протяжении веков воспевалась в устной литературе названных народов и стала любимым произведением. Кроме того, известно, что эпос «Коруглы» был исследован многими учеными в соответствии с мотивационными и сюжетными особенностями. В данной статье описаны особенности систем образов английского издания и казахской версии «Коруглы». При изучении систем образов английской и казахской версии использовались такие методы исследования, как наблюдение, сравнение, аналогия. С помощью этих методов были выявлены сходства и различия в действиях одних и тех же персонажей в обеих версиях эпоса «Коруглы» на сюжетном и мотивационном уровне. В результате сравнительного исследования были выявлены особенности системы образов английского издания и казахского варианта эпоса «Коруглы».

Отдельно обсуждались образы английской версии и казахской версии песни, подчеркивались различия персонажей в каждой версии. Положительные и отрицательные персонажи песни «Коруглы» были проанализированы в двух вариантах. Результаты исследования могут быть использованы читателями, интересующимися литературой тюркского мира, а также в высших учебных заведениях и средних учебных заведениях в качестве научно обоснованного произведения поэмы «Коруглы».

Ключевые слова: сюжет, мотив, песня, система образов, англоязычное издание, казахская версия.

Introduction

In the world civilization, it is impossible to imagine a single phenomenon that forms and develops on its own without external influence. Any phenomenon or process is formed under the direct influence of another phenomenon or process. If we turn to the socio-cultural history of peoples of the world, especially those close to each other from an ethnic point of view, it becomes obvious that they have had mutual contacts since ancient times. At this point, one should note the enormous role of mutual contacts in the socio-cultural life of these two peoples.

This aspect is especially evident in fiction, art and folklore. These areas are specifically associated with creativity, which, in turn, requires inspiration, and the latter, of course, is caused by strong emotions [1]. Therefore, any process or phenomenon can be a source of inspiration. If we turn to the past, we will witness that in the millennial world civilization peoples were imprinted as subjects with the highest spirituality and enlightenment from an intellectual point of view, their bright talent was naturally reflected in literature, art and other spheres of life.

The epic “Korugly” is the common heritage of the entire Turkic people, as well as Central Asia, the Caucasus, the countries of the Balkan Peninsula, Eastern countries, Arab and Turkic peoples. Among them, Azerbaijani, Armenian, Georgian, Abkhazian, Kumyk, Turkmen, Uzbek, Kazakh, etc. widely found in peoples.

Korugly is a hero, symbolizing dignity and love of freedom, who raised the people to fight for the rights of the oppressed, for justice. Presumably, Korugly is a real historical character, a hero who fought for the happiness of the people, and at the same time a talented ashug, the author of many beautiful poems. The date of birth and death of Korugly is not known for certain. He is believed to have lived around the second half of the sixteenth century.

The place of his residence is also unknown. Some researchers believe that Korugly lived in Khorasan, others that he lived in Anatolia, while the majority is inclined to believe that Korugly lived on the territory of Azerbaijan.

The legend of Korugly has evolved over the centuries. Some of its details really took place in history, others are only partially true, and others are fiction, a product of folk fantasy.

According to the legend, Korugly's real name is Raushan. Korugly is a nickname, literally it means “Son of the Blind”. Korugly fought to take revenge on the cruel bek (ruler) who blinded his father. Outraged by the actions of the bek, Korugly gathers an armed detachment of friends and relatives in order to avenge his father. A small detachment of Korugly suddenly attacks the cities and fortresses of the enemy, defeating huge enemy garrisons. Sometimes the legendary horse Korugly Gyrat saves him during the fight. After defeating the enemy, Korugly and his warriors return to their haven on the top of Mount Chenlibel. There they feast, celebrating the successful outcome of the battle. Korugly with his beloved Nigar and adopted son Eyvaz are dancing and having fun. The trophies captured during the raid are divided among the members of the squad, and also distributed to the poor and oppressed.

One of the most famous in the legacy of Uzeyir Hajibayli is the opera “Korugly”, written in 1932–1936. The plot of the opera was based on the ashug dastan “Koroglu”.

There are different versions of the epic “Korugly”. Researchers attribute the historical lines of the legend to different periods. Therefore, this issue will remain an open-ended research object that requires research.

Research methods and materials

If we talk about the publication of the legend, it began to see printed pages at the end of the 19th century, at the beginning of the 20th century. In 1973, the epic “Korugly” reached Kazakh readers thanks to the fruitful work of M. Gumarova. The 48th volume of the “Words of the Ancestors” series was included in the framework of “Cultural Heritage” [2]. There, the scientist B. Hazibayeva made a comprehensive analysis and conducted relatively scientific and systematic work on the legend. And based on the original edition, it was edited and published with some corrections from the original edition.

It is known that academician A. Margulan, A. Konyratbayev, R. Berdibai, T. Konyratbai studied and expressed their scientific predictions and opinions about the spread of the legend “Korugly” along the Syr river with its singing.

The legend “Korugly” was sung by well-known poets such as Zhienbai Zhyrau, Rakhmet Mazhojaev, Rustembek Zhienbayuly, Alibek Baikenov, Olzhabai Zhurgenov, Barat Nakypov, Zayir Rakhatov, Bilda Zhurgenbaev, Kosheney Rustembekov, Orak Danekerov, Kuandyk Burlibayev.

The version sung by Rakhmet Zhyrau is preserved in the manuscript fund of the Academy of Sciences, based on which the four branches of the epic “Korugly” were published. They include “Raushanbek”, “Birth of Korugly in Kurdistan”, “About Girat, Korugly’s war with Reihan Arab”, “Korugly’s visit to Shahdat”.

As the epic “Korugly” is one of the most popular folklore works in the world, the poems about Korugly, descended from the Turkmen Teke tribe, are ethnically, linguistically and religiously diverse in Kazakh, Turkish, Azerbaijani, Armenian, Georgian, Uzbek, Turkmen, Tajik, Kurdish, Tatar, Abkhaz, Kumuk, Karakalpak and other languages. It has been sung in the folklore of nations for centuries and has become a favorite work of the people. In addition, it is known that the epic “Korugly” has been studied by many scholars in accordance with the motivational and plot features.

English and international versions of the epic “Korugly” are widely studied by scientists from different countries. M. Gumarova, A. Konyratbayev, R. Berdibay, Sh. Ibrayev, B. Azibayeva can be mentioned in the category of researchers who have left comments on the epic in the Kazakh folklore. M. Gumarova wrote the foreword and scientific comments of the 1973 and 1989 editions of the epic “Korugly”. The foreword to the 1989 collection has also been supplemented. M. Gumarova reviewed the history of the study of the epic, focused on the similarities and differences between the national versions, as well as the Kazakh versions of the epic [2].

Another study of the epic “Korugly” was published in the monograph of A. Konyratbayev “Kazakh epic and Turkology” [3]. There, the researcher made scientific conclusions about the genesis of the epic. R. Berdibay considered the epic in the context of the problems of historical typology in the Kazakh epic [4]. In addition, Sh. Ibrayev considered it in the context of the poetics of heroic epics [5]. In her article “On the Kazakh epics dedicated to Korugly”, B. Azhibayeva commented on the Kazakh versions of the epic [6, p. 201]. Moreover, Azerbaijani and Turkmen versions of the epic have become the basis of research of the scientists as I. Braginsky, H. Korogly, A. Boldyrev.

The history of the epic “Korugly” by foreign scholars has been studied comprehensively. In his research work “Study of the epic Korugly”, Mahmut Orta focuses on the history of the epic, its historical prototypes, Azerbaijani and Turkmen versions [7]. In the scientific work “Mythopoetics of ancient epics of the Turkic peoples”, Flera Sagitovna Saifulina, Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy and Guzel Chakhvarovna Faizullina analyzed the epics that have been preserved in

many Turkic peoples, including Tatars and Kazakhs, and determined their mythological attributes [8].

The work of comparing and contrasting the system of images of the English edition of the epic “Korugly” and the Kazakh version provides extensive information about the characters of the epic and has become one of the most pressing issues. At present, it is impossible to find a comprehensive and comparative study of the image system of the epic “Korugly”, which is being studied by researchers. Therefore, based on the motifs and plot similarities of the features of the image system of the English edition of the epic “Korugly” and Kazakh version, the aim of the present study was to determine the changes, behavioral features and differences in the actions of the characters in the two versions. To achieve this goal, the following tasks were performed, ie. a comparative study of the images system of the English and Kazakh versions of the epic “Korugly”; the positive and negative characters were distinguished in two versions.

It is known that the cruel aggressive campaigns of foreign conquerors, various social contradictions, dreams and aspirations for a prosperous and happy life led to the creation of images of invincible heroes fighting for peace and tranquility in their land. The epic “Korugly”, in the center of which is the image of the main character “Korugly”, in this respect is an epic work that arose on the basis of vital necessity. “The epic “Korugly”, which spread from the banks of the Araks to the Amu Darya, from Asia Minor to the mountain range of the Urals and Siberia, from the Middle East to Central Asia and Kazakhstan...” [9] is found in the folklore of over 20 Turkic and non-Turkic peoples. These dastans form a kind of cycles in the epic creativity of the Uzbek, Tajik, Turkmen, Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Karakalpak, Armenian, Georgian, Kurdish peoples. “Korugly” is one of the favorite epic heroes of Siberian Tatars, Bulgar Turks. As noted by the prominent folklorist Tura Mirzaev, “Some fragments of the cycle were also recorded from the Arabs of Central Asia (Bukhara). World folklore does not know a single epic work that has spread over such a vast territory, mainly among Turkic tribes and, partially, among non-Turkic peoples, and which has absorbed various types of cyclization” [10]. The sources note that the formation and development of the epic “Korugly” took place in the Azerbaijani-Turkmen environment. There are a number of judgments about the origin of the epic, the stages of its development. In particular, the uprising of the Jalalids, which began at the beginning of the 16th century in South Azerbaijan, Asia Minor and Iraq, and continued until the beginning of the 17th century, is noted as initial information. According to the Azerbaijani version, “Korugly” is mentioned as a contemporary of the Iranian Shah Abbas I (1585–1628). According to the information of the Armenian historian Arakel Tabrizi (died in 1670), recorded in 1662, one of the leaders of the Jalalid uprising against Shah Abbas and the Turkish sultan was a person named Korugly. “This is the same Korugly, who composed many songs that are now performed by the bakhshi,” writes Arakel Tabrizi. And in the work of the Turkish historian of the 17th century, Avliyo Chelabi, “The Book of Travels,” Bakhshi Korugly is mentioned as one of the organizers of the above-mentioned uprising [11]. Here you can also provide information about the Korugly Jalalids of one of the first collectors of the South Azerbaijani version of the 18th century Elias Musheghyan, who published the dastans “Korugly” in English in the 19th century A. Khodzko, a prominent folklorist Kh.G. Korugly. In these materials, in addition to Korugly, such names as Damirchi Hassan, Mustafu Khizr, Bazirgon, Avaz, Safar are mentioned. All these names as an image participate in the events depicted in the epic “Korugly”. A.N. Samoylovich confirms the fact that Taka-Turkman Begi Zamon, who participates in the Turkmen and Khorezmian versions, is a historical person [12].

The representatives of the heritage art tradition of Zhyrau, passed from generation to generation along the Syr River, are Duzbetuly Zhienbai, Zhienbaiuly Rustembek, Rustembekuly Kesheney, Rustembekuly Bidas. Certainly, it is known that Rakhmet Zhyrau and Zhienbai Zhyrau widely sang “Korugly” in their style along Syr. As a result, there is a version of Rakhmet, which

was published on the printed page, and a version of Zhiembai Zhyrau, which did not see the printed page.

The scientists have thoroughly analyzed the version of Zhyrau and conducted complex research. The version of Zhiembai Zhyrau, which has become younger, has not been scientifically analyzed. In order to compensate for this gap, if we conduct a comparative analysis of Rakhmet and Zhiembai versions of the poem “Korugly” along the Syr, and define their plot lines, the variants of the epic will be clarified and its content will increase.

If we turn the Zhiembai version with the Shakhmet version into the object of study, and with the version corrected from the last original, now we can see the outlines of three versions [13, p. 109]. In general, the common word of all three versions is “primary”. In the first introduction, an expository approach is used. In the introduction to the legend, in the historical genealogical order, it is said that Korugly's name and surname are Turkmen Tekejaumit, his father is Raushanbek, and his great-grandfather is Tolybay. Sound harmony of sleep is preserved. For example, the story - the object - the name - my exhortation - understanding. In the second introduction, Raushanbek, Tolybay, Shagdat Tsar and Shaharkula are mentioned. And the sonorous harmony of the song has changed, the story - noble - my exhortation - the beauty - of the people. And in the introduction of the third legend, no names are mentioned at all. And the sound harmony of the epic is close to the first introduction. The word “bismillah”, which was not mentioned in the first two versions, is used in the last version.

Thus, it has been determined that there are two versions of the epic “Korugly” in Syr. If it is not said that Zhambyl sang “Korugly” at the time, the version sung by Zhambyl was not published. In the same way, Zhiembai Zhyrau sang “Korugly”, but he had not seen the printed page. We do not know how the legend came to Syr, but it is known that Nakyp Zhirau's student Rakhmet Zhirau and Zhiembai Zhirau's son Rustembek taught it and propagated it to the country. As a result, two variants of the legend “Korugly” appeared.

The grandson of Zhiembai Zhyrau, Rustembekuly Kosheney was not only a performer, but he was going to write a candidate's thesis, turning the song “Korugly” into an object of scientific research. Well-known Kazakh scientists M. Karataev, U. Tezhibaev, Smirnova, M. Gabdullin, R. Berdybaev, O. Nurmagambetova supported young Zhyrau Kosheney, and sent him to the graduate school of the Institute of World Literature named after M. Gorky in Moscow. In one of his letters to the scientist O. Nurmagambetova, who was pursuing the path of science, we see the following lines: “Korugly says”, “Why do not you protect him from “Korugly” [6, p. 223]. The person mentioned in the letter as “Korugly says” was the Azerbaijani scientist and Turkic scholar H.G. Korugly. O. Nurmagambetova gladly accepts this idea. Unfortunately, in March 1973, when he was only twenty-seven years old, the life of a young man suddenly ended in a car accident in Moscow [14].

The object of this research was the Kazakh version in the 49th volume of the series “Words of ancestors” of the book “Poems of Heroes” [13, p. 137]. For the English version of the epic “Korugly”, Alexander Hodzko's book titled “Popular poetry of Persia found in the Adventures and Improvizations of Kurroglou, the bandit – Minstrel of Northern Persia and in the epics of the people inhabiting the Caspian sea” was used [15]. In addition, many books and articles by researchers of the epic “Korugly” were applied.

In the study of the features of the images system of the English and Kazakh version of the epic “Korugly”, research methods such as observation, comparison, analogy were used.

The method of observation is a way for the researcher to know the objective world, based on the direct perception of objects and phenomena with the help of emotions, without interfering with the process. This method of observation is very useful when getting acquainted with the characters of the two versions in the study.

Control is the purposeful and systematic perception of an object with a specific purpose and task. The method of control in this research is the perception of the image of the epic based on the plot and motivational features.

The method of comparison is to determine the differences between the objects of the material world or to find common features in them. The method of comparison was used to find differences in the characters of the two versions.

The method of analogy is used to determine the similarities between different objects, their features, properties, relationships. This method helped to identify the similarities between the English version of the epic “Korugly” and the Kazakh version by Esenzholov.

Also, when writing the article, historical-genetic, comparative-typological methods were used.

Results and discussion

The channel of all general notions of literature, the main and topical issue is the image and imagery. Broadly speaking, an artistic image is an aesthetic category that describes a unique way of mastering and re-synthesizing and recreating the realities of life, which is unique to art. At the same time, we call a variety of phenomena in a work of art, often characters and literary heroes as “images”.

Although the image is characteristic of artistic reality, it is based on life, so the truth can not be separated from the space, time, society, objects and phenomena in life. In addition, the image should not be mixed with reality. Its secret is related to the living environment of the image. To be more precise, although the image originates from real life, it is separated from it by many conditions and moves to the "imaginary" world in the work of art.

The study of the images system of the epic “Korugly” is directly related to the plot and motivational indicators of the epic. Motif is a thematic theme, a stage in the story line of traditional thematic music. In the work “Literary Theory”, A.M. Gorky noted that “the plot is the history of human relationships, connections, contradictions, hatred, love, the growth and creation of various literary characters in general”, gives the following definition of the plot, stating that this definition of the plot can be considered a classic example used by all literary theorists, “The plot is the development of the story in the work, the interaction of people in the work, the struggle” [16, p. 183]. That is, based on the plot and motifs of the epic “Korugly”, the similarities and differences (Munlykbek, Korugly, Reikhan Arab) and differences (Sultan-Murad, Dali Hassan, Hussein-Ali-Khan, Khoja-Yakub, Altynshash, Bozuglan, etc.) of the images system were analyzed. As a result of comparative research, positive and negative images were identified. In addition, it was discovered that there are mythological images in both versions (Red, Forty July, etc.).

The epic “Korugly” is one of the most popular folklore works in the world literature. It can be found in the folklore of Kazakh, Turkmen, Tajik, Azerbaijani, Crimean, Siberian Tatars, Uzbek, Kumuk, Karakalpak and Anatolian Turks. The epic is also popular among Arab countries, Armenians, Georgians, Dagestanis and Kurds. It is known that works of art that arose in oral form and in the same form, which are passed down from generation to generation, are considered folklore.

The epic “Koruglu” in its structural form is based on the alternation of poetry with prose. As you know, the tradition of the Azerbaijani heroic epic begins with the “Book of my Grandfather Korkut”. The theme of this epic is heroism. From beginning to end, it is dedicated to the heroism of the Oghuz brave men [17]. The text of the dastan arose from the unity of the heroic spirit, poetry and music.

The poetic form and poetic spirit in general in the epic “Dede Korkut” attract attention throughout the text. The late Korkut scholar T. Gadjiev put forward the following idea that in the epic “The Book of Dede Korkut” there is actually no “prose”, the dastan consists of poetry from beginning to end: the poetic technology of “The Book of Dede Korkut” has not been studied on the

necessary level. Compiling and publishing the “Book” in different periods, scientists pointed to a different number of samples of poetry in the text. Each of these scholars, who once saw poems in a dastan, which is a poem from beginning to end, naturally, were greatly mistaken” [17, p. 57]. In “The Book of Dede Korkut” there is no prose at all, from beginning to end the text consists of a poem, and here poems cannot alternate with anything, or rather, with something missing. It's just that the book has two forms of poetry expression: epic-pictorial poetry, intense poetry. The presentation of phenomena and events takes place with the help of epic-pictorial poetry. In moments of psychological tension, active lyricism, the rhythm becomes more orderly and longer” [17, p. 57]. T. Gadjeiev summarizes his views as follows: “There are still those who create controversy about the poetry or prose content of the “Book of Dede Korkut”. According to our personal assumptions, The Book is written in poetic form. We came to a similar conclusion after repeated comparisons with Turkic folklore poetry and samples of medieval Turkic poetry” [17, p. 58]. In the dastan “Koruglu” poetry alternates with prose. In fact, this alternation is the main indicator of heroic epics, including the Koruglu epic. Since heroism is primarily associated with the epic view, that is, with the depiction of events. In the epic “Koruglu”, the tradition of epic-pictorial poetry, coming from the “Book of Dede Korkut”, turned into a prose narrative, while intensive poetry continued its development as poetry.

Most historians have typologically divided the national versions of the epic into “western” and “eastern” groups. They include the Azerbaijani, Turkish, Armenian, Kurdish, Georgian, Dagestan, and Crimean Tatar versions in the western group.

Most of them start with the Azerbaijani version. These versions depict the events as close as possible to the realities of life, show many signs of the historical events on which they are based, explain that they originate from the historical reality. Some of the events surrounding the Jalali uprising are best seen in the versions of this western group.

In the eastern versions of the epic, these features of the western group have become more obscure. Its obscurity was due to the penetration of elements of Persian-Tajik mythology and pre-Islamic archaic motifs, a large number of fairy-tale poetic tools. In particular, the birth of the protagonist corresponds to the fairy-tale and mythological features: the protagonist is born in the grave after the death and burial of his mother. Therefore, he was given the name Korugly, which means “child born in the grave”, “child of the grave” [15, p. 128]. In the national versions, it was varied in spelling as Gerogly, Gurguli, Gurugli, Gorogly, Gurogly, Kurogly. In the western group of the epic, it is known that the name is used in the sense of “child of the blind” due to the fact that the protagonist's father was beheaded by a miner (king) [15, p. 132].

To analyze the similarities between the images of the English and Kazakh versions of the epic “Korugly”, we will focus on the main characters of the event.

The images found in the English version of the epic “Korugly” are Kurroglou, Myrza-Serraf, Sultan-Murad, Daly Hassan, Hussein-Aly-Khan, Khoja Yakub, Reikhan Arab, Mir Ibrahim, Ayvaz, Demurchy-Oglou, Nighara, Hassan Pasha, Hamza, Daly Akhmed, Daly Mehter, Parizadda and Nazar-Jalali. It is known that the epic “Korugly” is an image of the main character's friends, which enriches the plot of the Esenzholov version. Each of them has their own unique color. The epic “Korugly” is full of adventures as a result of the intertwining of so many different images. Kyryk Shilten, Kyzyr, Ilyas, Arystan, as well as Tolybai, Zhigaly, Munlykbek, Altynshash, Bozuglan, Akbilek, who are relatives of Sapabek and forty young men, and Reikhan (his daughter Kulayim) are the characters of the hero's friends.

The mythological images found in the epic (based on the Kazakh version) can be described as follows:

Kyryk Shilten are mythological saint people who live among people, but are invisible and have a special mystical power. According to the legend, they come to the aid of faithful ones who have been in trouble. In Kazakh folklore, silkworms are depicted as an auxiliary. They are

sometimes called Eren. They appear out of nowhere and help the main character of folklore (especially in heroic songs and fairy tales) [16]. In the Kazakh version, the role of the hero's spiritual assistants is described evenly. When Korugly was born in a grave by his dead mother, Gausyl gave him forty types of juice, milked him and nursed him [18, p. 152].

Kyzyr/Kydyr baba is a legendary archaic image, which is often found in the myths, folklore and religious legends of many eastern peoples, as well as Kazakhs.

His genesis and personality are very complex and have not yet been fully explored. Some scholars have linked the image of Kyzyr to ancient archaic concepts, while others have suggested that it was influenced by Islam. Every nation has a concept of Kyzyr for centuries. In the Kazakh folklore, Kyzyr Baba [Kydyr] is the saint in the form of an old man in a white robe, who cares for people, gives them happiness and wealth, and protects them from various difficulties [18, p. 396]. The epic says that Kyzyr helps and cares for Korugly.

Ilyas is an ancient Jew in Christian mythology. Ilyas is called a saint. It is said that his name comes from one of the ancient Jewish gods. In Islam, Ilyas is closer to the saint than the prophet. Among the Turkic peoples, the name of Elijah is associated with the saint Kydyr and is also called "Kydyr-Ilyas". It is sometimes called "Kyzyr". Elijah's name is often mentioned in the Kazakh folklore. Usually, he appears to people as the saint (elder) and protects them from various difficulties [18, p. 399]. The psalmist says that Ilyas protected Korugly from trouble and opened the way for him.

The lion is a mythological image sent to Korugly by his forty-year-old son to show his uncle. While Korugly was picking Bozuglan's apples, he stood at the mouth of the grave. At that moment, Bozuglan came, but Korugly ran away.

When Bozuglan could not catch his nephew, who was born in the grave, forty lizards took him as a lion in the mouth of the grave and persuaded Korugly to join the people [18, p. 161].

Similar images are given in the English and Kazakh version of the epic "Korugly".

Korugly is the main, heroic, courageous image of the epic in Kazakh version, a son of King Munlykbek and Altynshash. At the age of thirteen, the hero of the Turkmen people rode a horse and won the war with Reikhan, the son of the red-haired Kaldarkhan. The reason for the name Korugly is that when his mother died, he remained in the womb. By the power of God, he was born in the grave. Scholars who have studied the epic "Korugly" unanimously agree that the prototype of the protagonist lived in the South Azerbaijan region in the 15th–16th centuries. Her childhood appearance and the energy she had at the age of five with a man in her twenties make her unique. In these lines of the poem, it is told that Korugly grew up in a grave [18, p. 88].

In the Kazakh version of the epic, Korugly takes an oath for the first time when he reaches maturity and becomes friends with Sapabek and forty one men who follow him. Bozuglan, who sees forty-one men burning in the burnt mountain, sends his nephew against forty-one men in order to test him. The forty-one men led by Sapabek run away from Korugly. However, Korugly catches up with him and arrests forty-one men. However, he does not get along with them, but becomes friends with them. After that, forty-one men led by Sapabek become Korugly's servants. When Korugly goes hunting to Lake Havadak, he goes with the forty-one men. When Reikhan Arab and Kyzylbay come to attack Tekezhaumit, Korugly and forty-one men stand against the enemy. According to Esenzholov's version, Korugly escapes from Erzurum and is captured when Raikhan Arab sends forty-one men to kill him. When Korugly comes to rescue forty-one men from captivity, they were released from captivity and Reikhan defeats the Arab army [18, p. 201].

According to the English version, Korugly was a Turk from the Tuka tribe, and his real name was Roshan [19, p. 17].

In the English version, Korugly's attitude towards women is oriental. A woman sees things as things she has bought or won, as a toy that he gives up when he is tired. He likes to own them only because they are connected with something new, uncertain or dangerous. In the Kazakh version, it

is impossible to observe the peculiarities of behavior towards women since there is no information about his wife or lover in this version [19, p. 8].

The only thing Korugly deeply loves is his horse Kyrat. Korugly frequently addresses him by “My eye! My soul!” [19, p. 10]. In addition, in the Kazakh version, it is mentioned that Korugly has a horse named Girat and takes good care of it.

“Brave warriors, hear the tidings of my present state. I have been left in the church; what shall I do now? I have been compassed by Reikhan-Arab, both on my right and my left side. I have been left in this church; what shall I do now?” This happens in the church of Kars when Korugly visits Paris. Reikhan is arrested and tied up on the horse of Korugly.

According to the Kazakh version, Munlykbek is the son of Zhygala, the grandson of Tolybai, the hero of the Turkmen people, the father of Korugly, the king of the Tekezheumit people. He dies in the battle against the Red Army.

According to the English version, Myrza-Serraf is Korugly's father. He is in the servant of Sultan Murad, the ruler of one of the provinces of Turkistan [19, p. 17].

One of Myrza-Serraf's tasks is to take care of all the herds and choose the best foals for the prince's stable [19, p. 18].

Myrza-Serraf is an astrologer. He is convinced that his son takes revenge from Sultan-Murad for the piercing of his eyes. Roshan avenges her father and defeats Prince Sultan-Murad.

“Well, then, the oasis in which we reside contains a spring of water. When the night of the eve of Friday next shall have arrived, thou shalt watch with this book in thy hand, and repeat continuously the prayer which is to be found in this passage; thy eyes must be earnestly fixed on the two stars until they meet together. The moment they have met, thou shalt perceive the surface of the water covered with white foam. Take this vase, which I have brought for the purpose; in it thou shalt collect the foam carefully, and then bring it to me without delay” [19, p. 28] - said Myrza-Serraf. However, Roshan accidentally eats the foam herself. It is the foam that has cured Myrza-Serraf's blindness and made Roshan an invincible warrior. Thus, Myrza-Serraf dies in Mushad, and Roshan is named “Korugly” forever.

In the Kazakh version, Raikhan is the son of Kaldarkhan, the image of the enemy who kidnaps Korugly's sleeve. When Bozuglan goes hunting, Reikhan, who has been in love with Korugly's cousin for several years, comes to pick him up and changes his name from “Girat” to “Akbiyek”. Akbiyek says that he has been beaten by Reikhan. Korugly fights against the forty young men for several days with Raikhan and his army. In the end, Reikhan is arrested and tortured to death.

In this miserable condition, Mir Ibrahim is found by Reikhan Arab. The latter is a wealthy nobleman, who is riding past to the mountains to hunt, accompanied by one hundred and sixty of his horsemen [19, p. 75]. According to the English edition, Reikhan gets angry with the Arab Korugly for taking Ayvaz, the son of the butcher Mir Ibrahim and opposes Korugly.

Images found in the English version of the epic “Korugly”

In the geography of the epic “Korugly”, the main core points to the ancient Oguz epic tradition. And in this tradition, the Azerbaijani version of “Korugly” plays the role of the core. The study of the image of Korugly as a hero of the dastan shows that this image is closely connected with the first ancestor of the Oguzes, the image of the mythical Oguz-Kagan. This is a natural phenomenon. The main hero of the epic must be connected with mythical roots on the basis of epic tradition. Since dastan takes its origins from myth, legends about the first mythical hero. Oguzkagan is the first ancestor of the Oghuz. On the basis of legends, legends, stories about him, the dastan “Oguz-kagan” was created. And the epic “Korugly” is also a continuation of the tradition of “Oguzname”.

Mir Ibrahim is an image of a butcher living in Orfah. He thinks that he will make a profit by buying Korugly's rams. Thus, he becomes victim of Korugly's trick and lost his son Ayvaz, who has been taken away by Korugly.

According to Khorog Yakub Korugly Ayvaz - Mir Ibrahim, the son of a butcher, goes to Orfakh and introduces himself as Ronslian, saying that he would sell about forty of his rams to Ayvaz's father. Then, he kidnaps Ayvaz using various tricks. In the country of Zhambilbel, he is brought up and cared for as his own child. His is named as Durrat.

When Korugly returns to Zhambilbel with Nighara, Ayvaz meets them with seven hundred and seventy-seven troops and celebrates for forty days and forty nights.

His son Ayvaz, Demurçı-Oglu and Daly Hassan come to the rescue of Korugly in the church of Kars. The fight between Ayvaz and Reyhan Arab takes place there. In the fight, Korugly inspires and guides Ayvaz with his songs. Thus, in a fight between the two, Ayvaz Reikhan beheads the Arab and saves Korugly.

Sultan-Murad is a prince of the province of Turkestan. When he comes to see the foals, they look bad to him. Then, he beheads Myrza-Serraf's two eyes in order to punish him.

Daly Hassan is the image of a pirate in front of Korugly. Korugly buries his father in Mushad. On his way to Azerbaijan, he crosses a place called Kuchan and comes across a robber. In the battle with Daly Hassan and a group of pirates, Korugly destroys twenty pirates. When Korugly is about to kill Daly Hassan, Daly Hassan confesses that he has been defeated and gives all the wealth he has earned during the seven years of robbery. Korugly, Daly Hassan and the pirates live for several years in a place called Gokcha-pull in the region of Karadag and becomes the leader of seven hundred and seventy-seven people.

Hussein-Aly-Khan is the governor of Yerevan, whose land is located on the border of Persia and Turkey. His aim is to steal the caravans of rich merchants. During his travels, Korugly is captured by these thieves. In Gazly-gull, Korugly kills all the people of Hussein-Ali-Khan. Then, he stops at Chamly-bill.

Khoja Yakub is an image that has become a close friend of Korugly. Korugly builds a fortress on the land of Chamly-Bill, which becomes a large city with 8,000 families. Here, he meets the merchant Khoja Yakub, whom he attracts as close as his brother.

As the poet says, Khoja Yakub enters Orfah and beholds a youth:

Improvisation. - «My heart is a fund of a youth whose eyebrows are arched. His waist is slender, his lips like a bud, a smiling rose. Youth, sacrifice thy soul to beauty! Go round the world you will not find a more promising lad. His name is Ayvaz Bally. The meadow of the eighth paradise! His father is by trade a butcher. The son, a mine of precious stones» [19, p. 42].

Thus, when Khoja-Yakub gets old, he has no children. He thinks why not take Ayvaz and bring him to Korugly with his portrait so that he would not be brought up as his heir. However, he is arrested for that.

Demurchy-Oglou is a famous, brave soldier in Erzurum and a friend of Korugly. He deceives Reikhan Arab and brings him to Korugly. Reikhan swears to be friends with Arab Koruglu until his death.

Nighara is the daughter of the Turkish sultan called Sultan-Murad, the sister of Burju Sultan, who flees with Korugly. When they settle down and Korugly falls asleep, Burju Sultan comes. He asks to give his sister Nighara, but Korugly opposes and a confrontation ensues. Nighara asks Korugly not to kill her only brother. When Korugly is about to kill Burju Sultan, he says that he would save his life if he marries his sister Nighara. On the way to Chamly-Bill, Korugly and Nighara meet in a European hut. Here, a quarrel between the Europeans and Korugly takes place. The reason for the quarrel is his visit to a European Nighara and opposition to Korugly to marry Nighara. Eventually, the Europeans escape with the help of Nighara. As they approach Chamly-Bill, a caravan sets out on their way.

Nighara welcomes Parizadda and tells Ayvaz that she has not got angry with Korugly. Thus, a wedding in Chamly-Bill is celebrated for seven days and seven nights.

In one of the districts of Anatolia, there is a great tribe of wandering nomades, known by the name of Haniss. It is composed of thirty thousand families, who are all rich, and reside in a beautiful country. Every one of its elders devotes his life to some favorite object: one of them is fond of fine clothes, another prefers women, and another again is fond of greehounds or hawks. Their chief Hassan Pasha is fond of horses beyond anything in the world [13, p. 152].

Hassan Pasha is a character, who has his eye on Korugly's horse. He tells his subordinates that if someone brings Korugly's horse to him, he would give him half of his wealth, half of his power, and one of his seven daughters.

Amongst the tribe of Haniss, there is a certain scullion called Hamza, whose head and eyebrows are bald. This man having heard the proclamation, hastens to the vizier, barefooted, and having no trousers on [13, p. 155].

Hamza is an image of Hassan Pasha, who is ready to bring the horse of Korugly, who likes the third proposal. Hamza goes to Korugly's horse stable, tears his clothes, pretends to be poor and asks the horsemen to feed him. Korugly's horse is chained, and his key is in Korugly's pocket, so his eyes fall on Ayvaz's horse Durrat. The key to his chain is in Daly-Mehter's pocket. When Daly-Mehter falls asleep drunk with wine, Hamza puts on his clothes, takes the key from his pocket and runs away with Durrat. Korugly chases after him on horseback, but the sly Hamza's trick works and Korugly gives Kyrat to Hamza and stays with Durrat. Hamza puts on the singer's clothes, asks him to come in six months and says that he will give Kyrat.

In the English version, Daly Ahmed and Daly Mehter are the images of a horseman guarding and tuning Korugly's horses.

Parizadda is the daughter of the very beautiful ruler of Kars, Akhmed Pasha. According to other people, Korugly admires Parizadda and loves her. The connection between Korugly and Parizadda is established by a peasant from Kars. Then, when no letter comes from Parizadda, Korugly goes to Kars himself. After Ayvaz's rescue, he takes Parizadda back to his homeland.

Nazar-Jalali is an image of a warrior who wants to fight Korugly. Being aware that he is an world-famous invincible warrior, he tells Daly Hassan that he wants to learn some martial arts lessons from Korugly, but his goal is to conquer Korugly and gain power and wealth of Korugly.

Images found in the Esenzholov version of the epic "Korugly".

Altynshash is Munlykbek's wife and Korugly's mother. She is the image of a loving mother, who wants her very kind child to ride a horse and become a hero. Altynshash's husband dies in the war with Kyzylbas. She is widowed at the age of thirty-one with her child in her womb. She dreams that she would die the next day. Her brother told Bozuglan about the incident, told her that her baby would be born in a month, and asks him to open the grave [18, p. 87].

Bozuglan is the brother of Altynshash, who helps Korugly, takes refuge of him and fulfills his sister's secret. Korugly's closest relative is Bozuglan, the younger brother of his mother Altynshash. At the age of six, she entrusts her unborn child to Bozuglan. Although Bozuglan is little, he spends a lot of time taking his nephew out of sight and taking care of him. When Korugly goes to the forty-one men on the burnt mountain, he provides him with weapons. When his nephew kidnaps his wife Akbilek from the Arabs, Reikhan forgives Korugly [18, p. 151]. Folklorist S. Kaskabasov says that the son of a girl from Kazakh culture was a nephew of his uncle: "His uncle had no right not to comply with the request of his nephew. The niece could ask for any of her uncle's favorite things, no matter how expensive it was for her aunt. If the uncle objected for some reason (this was almost never the case), the nephew would steal or openly take what he wanted, and the uncle should not resent his nephew for it" [18, p. 78].

Akbilek is Bozuglan's wife, one of the main characters of the epic "Korugly". Reikhan is interested in the name of the king Girat and asks him to try it. However, Reikhan insists on kissing

the king’s cousin because he is in love with Akbilek. Unaware of the king's secret, Korugly takes him out to show his sleeve. Owing to Korugly's carelessness, Reikhan kidnaps Akbilek [18, p. 91].

Kulayim is the most beautiful daughter of the red-haired Kaldarkhan. The song describes that there is no more beautiful than Kulayim. There are no more beautiful women in this city [18, p. 117]. Akbilek tricks Kulayim into going to the garden for a walk and painting, hands him over to Korugly and asks him to take him to Bozuglan. Kaldarkhan's daughter comes out in order not to disappoint her cousin, no matter how much she refuses, no matter how scared she is.

The article analyzes the above-mentioned images of the English and Kazakh versions of the epic “Korugly” and divides them into positive and negative groups.

Table 1 – Positive and negative images of the English and Kazakh versions of the epic “Korugly”

	Positive images	Negative images
English version of the epic “Korugly”	Roushan Myrza-Serraf Mir Ibrahim Auvaz Demurchy-Oglu Nighara Parizadda	Sultan-Murad Daly-Hassan Hussein-Aly Khan Khoja Yakub Reikhan Arab Hassan Pasha Hamza Nazar-Jalali
Kazakh version of the epic “Korugly”	Munlykbek Koroglu Altynshash Akbilek bozuglan Kulayim	Reikhan

Conclusion

At present, the world is witnessing a period of development of science on an unprecedented scale. In this regard, it seems appropriate to resolve any problem in the scientific field, in particular, literary criticism and folklore, based on primary sources, that is, based on ancient manuscripts. Thus, a comprehensive scientific approach in the study of all versions of the epic “Korugly” based on primary authentic sources, that is, the oldest handwritten copies, will undoubtedly contribute to scientific discoveries of great importance not only for the folklore studies of Azerbaijan, but also for all researchers of the “Korugly” epic in the world. Thus, one of the international versions of the epic “Korugly” is Esenzholov's version. Along with some similarities and differences in the system of images, the English version became popular. It is known that the English version of the epic “Korugly” was translated from the Azerbaijani version, which is familiar to the Turkic people. The scientific novelty is the study of the Kazakh version written by Yergali Esenzholov. It is presented for publication at the level of the system of images with the English version.

The epic “Korugly” has generic heritage and cultural peculiarities of the entire Turkic people. It combines the cultural heritage of Central Asia, the Caucasus, the countries of the Balkan Peninsula, Eastern countries, Arab and Turkic peoples. Among them, Azerbaijani, Armenian, Georgian, Abkhazian, Kumyk, Turkmen, Uzbek, Kazakh, etc. widely and deeply found in peoples.

The epic “Korugly” is characterized by narration, the reproduction of various actions that unfold in time and space. The epic, in comparison with other types of literature, has the broadest abilities in depicting time and space. It attracts readers by its literal features, interesting context and peculiarities of characters.

The epic “Korugly” is characterized by both a description of actions and details relating to the characters, place and time of action, as well as dialogic and monological statements. It uses various visual means: portrait, characterization, actions, gesture, facial expressions, interior, landscape, etc.

The epic “Korugly” has been sung in folklore for centuries and has become a favorite work of every nation.

The study of the epic as a form of fiction knowledge of life is of great importance for identifying the social, fiction, aesthetic thinking of the people, their psychology, the uniqueness of their worldview and self-awareness. The events depicted in the epic are closely related to the social and spiritual life of people. Therefore, the spiritual formation and improvement of the characters of the epic, taking place against the backdrop of their struggle and self-sacrifice for the sake of protecting the Motherland, has always been a kind of school for the spiritual improvement of those to whom the folk oral work was intended.

BIBLIOGRAPHY

1. Issayeva Zh.I. Lingvogenederal Basis of «Man» Image in the Paremiological World // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Р. 44–54.
2. Батырлар жыры. Көроғлы / Құраст. М. Ғұмарова, Ж. Әбішев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 4-т. – 129 б.
3. Қоңыратбаев А. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
4. Бердібай Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 132 б.
5. Ибраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
6. Ажибаева Б. Казахский дастаный эпос. – Алматы: Ғылым, 1998. – 201 с.
7. Orta M. A study of Koroglu destan. Frankfurt Am Main, 2012. – 173 p. [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/download/31482635/A_STUDY_OF_KOROGLU_DESTANI.pdf (date of access: 02.18.2022).
8. Сайфулина Ф.С., Аскербекқызы А.З., Файзуллина Г.С. Мифопоэтика древних эпосов тюркских народов // Общество личности. – 2020. – Т. 1. – №1. – С. 20–28. [Electronic resource]. URL: <https://personalitysociety.uk/index.php/edu/article/view/4> (date of access: 04.28.2022).
9. Петросян А.А. История народа и его эпоса. – М.: Наука, 1982. – 216 с.
10. Мирзаев Т. Достонлар зубдаси / Дастаны “Гороглы”. В 4 томах. Том 1. Рождение Гороглы. – Ташкент: Ёзувчи, 1996. – 260 с.
11. Гороглы. Хорезмские дастаны / Подг. к изд. С. Рузимбаев – Ургенч: Хоразм, 2004. – 245 с.
12. Сариев С. Роль культурных контактов и эпических традиций в становлении и развитии эпосов // Электронный периодический научный журнал «SCI-ARTICLE.RU». – 2019. [Electronic resource]. URL: https://sci-article.ru/number/12_2019.pdf (date of access 30.04.2023).
13. Батырлар жыры. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 48-том / Құраст. Б. Әзібаева, А. Ақан. – Астана: Фолиант, 2008. – 536 б.
14. Hodzko A. Popular poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvizations of Kurroglou, the bandit – Minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the stories of the Caspian sea. – London, 1842. – P. 86–132. [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Specimens_of_the_popular_poetry_of_Persia,_as_found_in_the_adventures_and_improvisations_of_Kurroglou.pdf (date of access 01.13.2023).
15. Теория литературы. Т. 1. Литературный процесс. – М.: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001. – 624 с.
16. Исмаилова А.С. Типология жанров дастан и баллада: «Кероглу» и «Робин Гуд» // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – №2 (174). – С. 55–59.
17. Сахитжанова З., Исмаилова Н. «Көрүглы» – элем фольклорына ортақ жыр // ҚазҰПУ хабаршысы. – 2020. – №1(29). – Б. 74–79.
18. Қасқабасов С. Ой-өріс. – Астана: Полиграфия, 2009. – 164 б.

REFERENCES

1. Issayeva Zh.I. Lingvogeneral Basis of «Man» Image in the Paremiological World // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – P. 44–54.
2. Batyrlar jryy. Korogly [A heroic epic. Korogly] / Qurast. M. Gumarova, J. Abishev. 4-t. – Almaty: Jazushy, 1989. – 129 b. [in Kazakh]
3. Qonyratbaev A. Qazaq eposy jane turkologia [Kazakh epic and Turkology]. – Almaty: Gylym, 1987. – 368 b. [in Kazakh]
4. Berdibai R. Qazaq eposy [Kazakh epic]. – Almaty: Gylym, 1982. – 132 b. [in Kazakh]
5. Ibraev Sh. Epos alemi [Epic world]. – Almaty: Gylym, 1993. – 296 b. [in Kazakh]
6. Azhibayeva B. Kazahski dastannyi epos [The Kazakh Dastan epic]. – Almaty: Gylym, 1998. – 201 s. [in Kazakh]
7. Orta M. A study of Koroglu destan. Frankfurt Am Main, 2012. – 173 r. [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/download/31482635/A_STUDY_OF_KOROGLU_DESTANI.pdf (date of access 02.18.2022).
8. Saifulina F.S., Askerbekkyzy A.Z., Faizullina G.S. Mifopoetika drevnih eposov tiurkskih narodov [Mythopoeitics of the ancient epics of the Turkic peoples] // Obshestvo lichnosti. – 2020. – T. 1. – №1. – S. 20–28. [Electronic resource]. URL: <https://personalitysociety.uk/index.php/edu/article/view/4> (date of access 04.28.2022) [in Russian]
9. Petrosian A.A. Istoria naroda i ego eposa [The history of the people and their epic]. – M.: Nauka, 1982. – 216 c. [in Russian]
10. Mirzaev T. Dostonlar zubdasi / Dastany “Gorogly” [“Gorogly” dastans]. V 4 tomah. Tom 1. Rojdenie Gorogly. – Tashkent: Iozuvchi, 1996. – 260 c. [in Russian]
11. Gorogly. Horezmskie dastany [Gorogly. Khorezm dastans] / Podg. k izd. S. Ruzimbaev. – Urgench: Horazm, 2004. – 245 c. [in Russian]
12. Sariev S. Rol kulturnyh kontaktov i epicheskikh tradicii v stanovlenii i razvitii eposov [The role of cultural contacts and epic traditions in the formation and development of epics] // Elektronnyi periodicheski nauchnyi jurnal «SCI-ARTICLE.RU». – 2019. [Electronic resource]. URL: https://sci-article.ru/number/12_2019.pdf (date of access 30.04.2023). [in Russian]
13. Batyrlar jryy. Babalar sozi [Heroic epics. The word of the ancestors]. Juz tomdyq. 48-tom / Qurast. B. Azibaeva, A. Aqan. – Astana: Foliand, 2008. – 536 b. [in Kazakh]
14. Hodzko A. Rorulag roetgu of Rersia as Found in the Adventures and Improvizations of Kurroglou, the bandit – Minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the stories of the Caspian sea. – London, 1842. – P. 86–132. [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Specimens_of_the_popular_poetry_of_Persia,_as_found_in_the_adventures_and_improvisations_of_Kurroglou.pdf (date of access 01.13.2023).
15. Teoria literatury. T. 1. Literaturnyi process [Theory of literature. Vol. 1. The literary process]. – M.: IMLI RAN, «Nasledie», 2001. – 624 s. [in Russian]
16. Ismailova A.S. Tipologia janrov dastan i ballada: «Kerogly» i «Robin Gud» [Typology of the dastan and ballad genres: “Korogly” and “Robin Hood”] // Vestnik KazNU. Seria filologicheskaja. – 2019. – №2 (174). – S. 55–59. [in Russian]
17. Sahitjanova Z., Ismailova N. «Korugly» – alem folkloryna ortaq jyr [“Korugly” – a common poem to the folklore of the world] // QazUPU habarshysy. – 2020. – №1(29). – B. 74–79. [in Kazakh]
18. Qasqabasov S. Oi-oris [The field of thought]. – Astana: Poligrafia, 2009. – 164 b. [in Kazakh]

ӨОЖ 398; 801.8; МҒТАР 17.71.01
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04>П.Т. ӘУЕСБАЕВА ¹, Г.Р. ХУСАИНОВА ²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ksaryarka@inbox.ru

²филология ғылымдарының докторы
РФА Уфа федералды зерттеу орталығының тарих, тіл және әдебиет институты
(Башқұртстан, Уфа қ.), e-mail: bashfolk@yandex.ru

ТҮРІКТАНУШЫ Н.Н. ПАНТУСОВТЫҢ ЖИНАҒЫНДАҒЫ «ҚАРАМЕРГЕН» ЕРТЕГІСІНІҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Қазан төңкерісінен бұрын қазақ тілінде жарыққа шыққан басылымдардың, жинақтардың қазіргі уақытта фольклордың, этнографияның, әдеби, мәдени өмірдің зерттелуі үшін маңызы зор. Бұл құнды деректер арқылы қазақтың халық ауыз әдебиетінің қалай жиналып, қай жерлерде сақталғаны, кімдер арқылы қалай жарыққа шыққаны туралы мол мағлұматтар алуға болады. Ресейге бодандыққа түспей тұрғанға дейін Қазақстанда кітап шығару мүмкін болмады. Бірен-саран шыққан кітаптар көне түрік, араб, парсы тілдерінде болды. Ал қазақтың қисса-дастандары, батырлық жырлары, ертегілеріне арналған кітаптар Петербургте, Қазанда, Орынборда, Ташкентте басылды. Көбінесе Қазан университетінің Кәрімовтер мен Құсайыновтардың баспаларынан шығып тұрды. Кейін XIX ғасырдың орта кезеңіне қарай орыс ғалымдары түрік тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының болмыс-бітімін, тұрмыс-салтын, дінін, тілін, ауыз әдебиетін зерттеп, жан-жақты талдап, зерделеуге, материалдар, деректер жинауға тырысты. Осы белгілі шығыстанушы-түріктанушылардың қатарында мына ғалымдарды ерекше атауға болады: Н.Ф. Катанов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Бартольд, И.Н. Березин, А.В. Васильев, Н.Я. Саркин, М.Н. Бекимов, Ә.А. Диваев, А.Д. Нестерев, Н. Пантусов, Н.И. Ильминский, Г.Н. Потанин және т.б. Зерттеушілер жинап, зерттеген фольклорлық шығармалардың көбі осыдан бір ғасыр бұрын, тіпті одан да арғы уақытта жарияланғаны кітапханалардағы сирек басылымдар қоры мен архивтердегі материалдарды мұқият зерттеу барысында анықталды. Ал осы ауыз әдебиеті шығармаларының барлығы бірдей дерлік кейін кеңестік дәуірде де, егемендік алған кезеңде де әлі күнге дейін толық қайтадан баспа бетін көріп, жарияланған жоқ. Сол мақсатпен Қазан төңкерісіне дейін жарияланған бір шығарманың мәтінін бергі заманда басылым көрген нұсқасымен салыстырып, текстологиялық зерттеу жұмысын жасауды жөн көрдік. Осы жұмыс арқылы түпнұсқа мен кейінгі басылым көрген мәтін арасында айырмашылық пен ерекшеліктің бар-жоқтығын анықтау еді. Нәтижесінде осындай әдіс қолдану арқылы зерттеу жұмысымыздың құндылығы артты, бағытымыздың дұрыс екенін түсіндік. Мақалада орыс шығыстанушы, түріктанушы ғалымдарының қазақ халық

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әуесбаева П.Т., Хусаинова Г.Р. Түріктанушы Н.Н. Пантусовтың жинағындағы «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 45–55. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04>

***Cite us correctly:**

Auesbaeva P.T., Husainova G.R. Turiktanushy N.N. Pantusovtyn jinagyndagy «Qaramergen» ertegisinin tekstologiasy [Textology of the Fairy Tale «Karamergen» from the Collection of Turkicologist N.N. Pantusov] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 45–55. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04>

ауыз әдебиетінің бай мұрасын жинап, зерттеген еңбектерінің ішіндегі қазақ ертегілерінің бірі «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы қарастырылады.

Кілт сөздер: шығыстанушы-түріктанушы, фольклор, ертегі, мәтін, текстология.

Р.Т. Ауесбаева¹, Г.Р. Хусайнова²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Leading Researcher at the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ksaryarka@inbox.ru*

²*Doctor of Philological Sciences
Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research Center
(Bashkortostan, Ufa), e-mail: bashfolk@yandex.ru*

Textology of the Fairy Tale «Karamergen» from the Collection of Turkicologist N.N. Pantusov

Abstract. Books published in Kazakh before the October Revolution are important for the study of folklore, ethnography, literary, cultural life of modern Kazakhstan. Valuable sources allow modern researchers to get new information about how the oral literature of the Kazakh people was collected, where it was preserved, how and by whom it was published. Before joining Russia, books in the Kazakh language were not published in Kazakhstan. There were separate editions in Arabic, Persian and Chagatai languages. Books including Kazakh poems, heroic epics, fairy tales were published in St.Petersburg, Kazan, Orenburg, Tashkent. They were published in the Karimov and Kusainov printing houses at Kazan University. By the middle of the XIX century, Russian scientists began to collect materials, study and comprehensively analyze the way of life, lifestyle, religion, language and oral literature of the Turkic-speaking peoples, including Kazakhs. Among them are famous orientalist-turkologists N.F. Katanov, A.E. Alektorov, P.M. Melioransky, V.V. Bartold, I.N. Berezin, A.V. Vasiliev, N.Ya. Sarkin, M.N. Bekimov, A.A. Divaev, A.D. Nesterev, N. Pantusov, N.I. Ilminsky, G.N. Potanin and others. In result of study of rare publications in libraries and materials in archives, it was found that most of the folklore works collected and studied by researchers were published a century ago, or even earlier. Manche of these works of oral literature wurden not republished, either in Soviet times or during the period of independence. In this article, a textual study is carried out based on a comparison of the text of a work published before the October Revolution with a version published today. Due to comparative analysis in the historical context, it is established whether there is a difference and differences between the text in the original and its later edition. The article examines the textual structure of Kazakh fairytale «Karamergen», which was collected and studied by Russian Orientalists and Turkologists.

Keywords: orientalist-turkologist, folklore, fairy tale, text, textology.

П.Т. Ауесбаева¹, Г.Р. Хусайнова²

¹*кандидат филологических наук, доцент
ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: ksaryarka@inbox.ru*

²*доктор филологических наук
Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра
(Башкортостан, г. Уфа), e-mail: bashfolk@yandex.ru*

Текстология сказки «Қарамерген» из сборника тюрколога Н.Н. Пантусова

Аннотация. Издания, сборники, изданные на казахском языке до Октябрьской революции, имеют в настоящее время большое значение для изучения фольклора,

этнографии, литературной, культурной жизни. С помощью этих ценных данных можно получить много информации о том, как собиралась устная литература казахского народа, где она сохранялась, как и кем издавалась. До присоединения к России издавать книги в Казахстане было невозможно. Были отдельные издания на арабском, персидском и чагатайском языках. Книги, включающие казахские поэмы, героические эпосы, сказки, издавались в Петербурге, Казани, Оренбурге, Ташкенте. Чаще всего они издавались в типографиях Каримовых и Кусайновых при Казанском университете. Позже, к середине XIX века, русские ученые пытались собирать материалы, изучать и всесторонне анализировать быт, образ жизни, религию, язык и устную литературу тюркоязычных народов, в том числе и казахского народа. Среди этих известных востоковедов-тюркологов можно выделить таких ученых, как: Н.Ф. Катанов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Бартольд, И.Н. Березин, А.В. Васильев, Н.Я. Саркин, М.Н. Бекимов, Ә.А. Диваев, А.Д. Нестерев, Н. Пантусов, Н.И. Ильминский, Г.Н. Потанин и другие. В ходе тщательного изучения материалов из фондов редких изданий в библиотеках и архивах установлено, что большая часть фольклорных произведений, собранных и изученных исследователями, была опубликована столетие назад, а то и раньше. И почти все эти произведения устной литературы не были переизданы ни в советское время, ни в период обретения независимости. В данной статье проведена текстологическое исследование на основе сравнения текста одного произведения, изданного до Октябрьской революции, с вариантом, опубликованным в наши дни. Благодаря сравнительно-сопоставительному анализу в историческом контексте установлено, есть ли разница и отличия между текстом в оригинале и его более поздним изданием. В статье рассматривается текстология казахской сказки «Карамерген», одной из казахских сказок среди богатого наследия казахской устной литературы, сбором и изучением которого занимались русские востоковеды и тюркологи.

Ключевые слова: востоковед-тюрколог, фольклор, сказка, текст, текстология.

Кіріспе

XX ғасырға дейінгі орыс шығыстанушы-түріктанушы ғалымдарының қазақ даласына жасаған академиялық экспедициялары кезінде қазақтың ауыз әдебиетіне, фольклорына, этнографиясына байланысты құнды, мол материалдар жинақталған болатын. Сол жиналған мол мұраның көбі әлі күнге дейін толық жарияланбаған еді. Материалдардың кейбіреулері бұдан жүз, тіпті екі жүз жыл бұрын жарық көрген. Осы уақыт аралығында ол шығармалар қайта басылмаған. Сондықтан бұл басылымдар бүгінде сирек кездесетін библиографиялық еңбекке айналып үлгерді. Олар еліміздің ірі кітапханаларының қорларынан да табылмауы мүмкін. Тағы бір ескерерлігі, объективті себептерге байланысты жарық көрген басылымдардың өзі берілген материалдарды толық қамти алмаған. Біз қазақ фольклоры мен әдебиетін жинақтап, жарыққа шығарған, қазақ халқының тіршілігі мен өмірін суреттеп жеткізген ғалымдардың еңбегін жоққа шығармаймыз. Олардың әрі терең, әрі ауқымды зерттеу жүргізудегі еңбектері орасан зор. Орыс жинаушы, зерттеуші ғалымдарының еңбектері арқасында қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі көп мәтіндер, Ұлы дала көшпелілерінің өмірі жайлы тарихи және этнографиялық мәліметтер сақталып қалды.

Орыс ғалымдарының жинаған, зерттеген материалдары, жазған ғылыми еңбектері қазақ даласына шыққан экспедициялармен ғана шектелмейді. Олар ғылыми-зерттеу, мәдени-ағарту, өлкетану мекемелерін ұйымдастырушылар да болды. Мысалы, 1845 жылы Левшин мен Дальдің инициативасымен Омбы, Орынбор, Семей қалаларында орыс география қоғамының бөлімшелері ашылды. Осы аталған мекемелер арнайы адамдарды дайындап откізіп, қазақ даласының түпкір-түпкіріне жіберіп, қазақ жерінің тау-тасын, қазба байлығын, суын, өсімдіктерін, аң-құстарын, климатымен қоса жергілікті тұрғындар, халқы жайлы, қазақ

хандығы, салт-дәстүрі, ұстанымы жайлы толық мағлұмат, ақпараттар жинап, бір жүйеге түсіруге тырысты. Ғалымдар зерттеу жүргізген тақырыптарына сай, соған лайықты халық арасына таралған ертегілер, жыр мен аңыздарды, әңгімелерді де қоса жинастыра жүрген. Кейін осы мәліметтер мен деректердің арқасында том-том жинақтар жарыққа шықты. Ал бұл кітаптар өз кезегінде Кеңестер одағының көптеген қалаларындағы кітапханалар мен архив қорларында сақталып қалды. Бұл орыс жинаушы-зерттеуші ғалымдардың еңбектерінің құндылығы сонда олар тек материалдарды жинап қана қоймаған, сонымен қатар олар оған өз көзқарастары мен терең, байсалды ғылыми пікірлерін білдіріп отырған. Мысалы, ауыз әдебиетінен, фольклордан жинаған материалдардың мазмұны мен көркемдік ерекшеліктері жайлы берген ғылыми бағаларының мәні зор. Сондай-ақ зерттеуші ғалымдар ауыл-ауылды, жер-жерді аралап жүріп, халық ауыз әдебиетінің шығармаларын айтушыларды өз көздерімен көріп, өз құлақтарымен естіп, өздері шығармаларды таза, табиғи қалпын бұзбай жазып алуға тырысқан. Жинап алған материалдардың негізінде өздерінің талғамдары мен түсініктерін шынайы, ашық айтып, әділ бағаларын берді. Халық арасынан шыққан ақындық қабілеті мықты дарынды тұлғалар мен халық жырларының идеялық-көркемдік қасиеттері туралы айтқан бұл шығыстанушылардың анықтамалары ерекше жоғары болды, олар халық поэзиясын жоғары сатыға көтерді. Түріктанушылар қазақтың халық әдебиеті өте бай және әр алуан екендігін мойындады.

Орыс ғалымдарының жинаған осы құнды мұралары қазақтың ауыз әдебиеті мен фольклоры үшін таптырмас байлық, аса бағалы сый болды. Қорларда сақталған материалдардың барлығы фольклортануда әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Қазақтың ауыз әдебиетін әр қырынан зерттегенде осы жиналған шығармалар молынан пайдаланылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ ауыз әдебиетінің көптеген түрлері жарық көрді, солардың ішінде батырлар жыры мен ертегілер, айтыстың түрлері, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жоқтау, бата, халық өлеңдері, т.б. көптеп кездеседі. Жиырмамыншы ғасырға дейінгі кезеңде қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетін жинақтап, зор игілікті істер жасаған орыс шығыстанушы-түріктанушыларының қатары көбейе түсті. Олар: Н.Ф. Катанов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, Н.Я. Саркин, М.Н. Бекимов, Ә. Диваев, А.Д. Нестерев, Н. Пантусов. Сондай-ақ В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, Н.М. Ядринцев, Г.Н. Потанин, И.Н. Березин, А.В. Васильев, Г.И. Спасский, Н.Ф. Костылецкий, А.Н. Харузин, М.М. Мироппиев, Я. Лютш, А.Ф. Гумбольдт, А. Мелков сияқты тағы басқа да көптеген ғалымдардың есімдерін құрметпен еске алуға болады.

Осы есімдері аталған ғалымдар қазақ жерін, ауылдарын көп аралап, қазақ халқының ауыз әдебиетіне қатысты мол материалдар жинақтайды. Соның ішінде қазақ ертегілерін әр өңірден біраз жинап, топтастырып, еңбектерінде жариялаған.

Орыс шығыстанушы, түріктанушы ғалымдарының қазақ ертегілерін жинауы мен зерттелу барысына мән беріліп, ғылыми мәнді тұстары негізге алынды. Атап айтқанда, А.Е. Алекторов [1, 258–272-бб.], Ә. Диваев [1, 193–254-бб.], Н. Пантусов [1, 102–137-бб.], Г.Н. Потанин [1, 403–494-бб.], А.В. Васильев [1, 411–475-бб.], А. Мелков [1, 353–376-бб.], Н.И. Ильминский [1, 63–73-бб.], А. Белослюдов [1, 377–402-бб.], В.В. Радловтың [2, 41–103-бб.] жинаған ертегілері назарға алынды. Осы аталған ғалымдардың (В.В. Радловтан басқасы) тақырыпқа қатысты, Қазан төңкерісіне дейін жарияланған еңбектерінің көбі 2022 жылы алғаш рет қайтадан баспадан жарық көрді [1, 744-б.]. Сондай-ақ фольклортанушы Б. Әбжеттің мақаласындағы ғылыми ой-пікірлері біздің зерттеу тақырыбымызды жазу барысында негізге алынды [3, 7–15-бб.].

Тақырыпты зерттеу барысында белгілі қазақ ертегісі «Қарамергеннің» қолжазбасы мен басылым көрген нұсқаларына текстологиялық (мәтінтанулық) тұрғыда салыстыру, сипаттау, жинақтау, ғылыми талдау әдістері пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Орыс шығыстанушы, түріктанушы ғалымдары қазақ ертегілерінің барлық бес түрін де жинаған. Олар: қиял-ғажайып, новеллалық, батырлық, хайуанаттар туралы және сатиралық ертегілер. Ал енді осы зерттеу жұмысының нәтижесінде орыс түріктанушысы Н.Н. Пантусовтың қазақ елін аралап жүріп жазып алған әрі жариялаған ертегілерінің бірі, қиял-ғажайып ертегінің түріне жататын «Қарамерген» ертегісінің алғашқы нұсқасын 1988 жылы екінші рет жарық көрген жарияланымымен салыстырып, текстологиялық әдіс-тәсілдер негізінде зерттеп, баспа бетін көрген ертегі мәтінінің құрастырушылар тарапынан қаншалықты өзгеріске түсіп бұрмаланғаны, қазақтың ежелгі сөздерінің мәні сақталмай өзгеріске түскені анықталды, мысалдар келтіріле отырып дәлелденді. Сондай-ақ зерттеудің нәтижесін отандық гуманитарлық ғылымдар саласында іргелі зерттеумен айналысатын ғалымдар мен докторанттар, жоғары оқу орындарының оқытушылары, магистрлері мен студенттері дерек көз ретінде пайдалана алады.

Мақаламызда зерттеу нысанына алынып отырған шығарма – «Қарамерген» атты ертегі. Ол алғаш рет 1901 жылы орыс түріктанушысы Н.Н. Пантусовтың «Материалы к изучению казак-киргизского наречия» (Пантусов Н.Н., 1901: 35-40) деген жинағында араб әрпімен, қазақ тілінде транскрипциясымен және орыс тілінде аудармасымен жарияланған. Бұл ертегі мұнан кейін тек 1962 жылы Алматы қаласында «Казахские сказки» атты жинақтың 2-томында, орыс тілінде жарық көреді. Сонан кейін М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері дайындаған ертегілердің (Т. Алпысбаев, 1988: 7–11) құрамында, 2000 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Қазақ ертегілері» атты жинақта және «Бабалар сөзі» жүз томдығында [5, 9–15-бб.] жарық көрді. Пантусов жинаған «Қарамерген» ертегісінің көшірмелері Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында (№74-папка, латын әрпінде 8–12-бб.; №56-папка араб әрпімен 8–12-бб.) сақталған. Алайда Әдебиет институтының қолжазба қорында аталған ертегі нұсқасы кездеспеді.

2013 жылы институт қызметкерлері «Шетелдегі қазақтардың фольклоры мен өнері» жобасы аясында Қытай халық республикасы Шинжияң өлкесінде қазақтар жиі қоныстанған өңірлерге ғылыми іссапармен барып, институттың қолжазба қорына 25 томдық қазақтың халық ауыз әдебиеті мұраларына арналған жинақтармен қоса, басқа да жеке кітап болып шыққан қазақ фольклорына арналған мол мұра жинап алып келді. Осы жиналған қытай қазақтарының мұраларын мұқият қарап шыққанымызбен онда «Қарамерген» ертегісі жарияланбағаны анықталды.

Сонымен қатар, орыс түріктанушылары мен шығыстанушыларының Қазан төңкерісіне, тіпті, 1920 жылға дейінгі қазақтың ауыз әдебиетінің, фольклорының мол мұраларын жинап, жариялаған еңбектерінің көбі бір жинаққа жинақталып, 2022 жылы қайтадан жарық көрді [1]. Осы жинақта «Қарамерген» ертегісі де жарық көрді [1, 106–110-бб.]. Енді осы ертегінің 1901 жылы жарияланған түпнұсқасымен 1988 жылы жарық көрген нұсқасын өзара салыстырып, зерттеп, талдап көрейік. Ол үшін екі мәтінді кестеге салып, айырмашылықтарын анықтаймыз (1-кесте).

Ертегіде бас кейіпкер Қарамергеннің аң аулап жүріп, алдымен түнде жезтырнақпен кездесіп, одан аман-есен құтылуы, кейін көшпелі перілер елінің сұлу қызымен кездесіп көңіл қосуы, бақытқа бөленуі, бірақ артынан қыздың шартын орындай алмай ұйықтап қалып, қыздан айырылып қалған оқиғасы баяндалады.

1-кесте – «Қарамерген» ертегісінің 1901 және 1988 жылдардағы нұсқаларының салыстырмасы.

1901 жылғы нұсқа	1988 жылғы нұсқа
1	2
Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртының бір Қарамерген деген кісісі болыпты.	Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртынан бір Қарамерген деген кісі болыпты.
Өзінің дәулеті жоқ және перзенті жоқ екен.	Өзінің дәулеті және перзенті жоқ екен.
Мергендікпенен бұғы атып мүйізін, құлан атып сауырсынын, әр түрлі аң атып, терісін сатып, жан сақтайды екен.	Мергендікпен бұғы атып, құлан атып, әр түрлі аң атып, терісін сатып жан сақтайды екен.
Жаз кетсе, қыс келіп, қыс кетсе, жаз келіп, жолдассыз жалғыз жүрер екен.	Жаз келсе, қыс кетіп, қыс келсе, жаз кетіп, жолдассыз жалғыз жүреді екен.
Бір күндерде баяғы мерген мылтығын алып: «Қысы-жазы ел бармайтұғын, адам жүрмейтұғын бір алыс жерге барайын» деп, жүріп кетіпті.	Бір күндерде мерген мылтығын алып: «Қысы-жазы ел бармайтұғын, адам жүрмейтұғын бір алыс жерге барамын» деп, жүріп кетіпті.
Неше күн жол жүріп, бір үлкен тауға келіпті...	– (Бұл сөйлем түсіп қалған)
Бір сайменен атын жаяу жетелеп, көп машақат тартып, таудың үстіне шығыпты.	(Басындағы сөйлем жоқ) Көп машақат тартып, таудың үстіне шығыпты.
Жан-жағына қараса, аң-киік еспесіз көп екен.	Жан-жағына қараса, киік қисапсыз көп екен.
... тастан үй жасапты, төбесін жолым үйдей қылыпты, бірталай уық ағашпен, үйдің төбесін аңның терісімен жауыпты.	тастан үй жасапты, төбесін бірталай усақ ағашпен, аңның терісімен жауыпты.
–	Жеті, сегіз күнде болдырған аты семіріп, құр ат болыпты.
Мерген туғалы мұндай шөпті неше түрлі болып бірге өскенін көрген жоқ екен.	Қарамерген туғалы мұндай сан түрлі жемістер өскен жерді көрген жоқ екен.
Және неше түрлі ағаштар, неше түрлі қызыл-жасыл қиялар біткен, бұлбұл құстары сайраған, ісі жұпар қалампыр сасып тұрған бір жақсы жазира екен.	Неше түрлі ағаштар біткен, бұлбұл құстары сайраған бір жақсы жайлау екен.
Мерген көп аң атып, мүйіз, терілерін сымбалдап, қатырып жатты.	Мерген көп аң атып, мүйіз, терілерін тұздап, қатырып жатты.
Ешбір жауап қылмай, бір тізелен отырыпты.	Ешбір жауап қылмай, бір тізерлей отырыпты.
екі көзін мерген де айырмады, ол қатын да айырмады...	қатын екі көзін мергеннен айырмады..
Үндемей жеңінің ішінен қолын көрсетпей келіп...	Үндемей жеңінің ұшынан қолын көрсетпей етті алып...
Онан соң және бір үлкенірек етті шаншып «мә!» деп, тағы ақырды, тағы да үндемей баяғысындай алып, жұтып қойды...	Әлден соң және бір үлкенірек етті шаншып «мә!» деп, тағы ақырды, тағы да үндемей (сөз түсіп қалған) алып, жұтып қойды.
Мерген ойлады «Енді келе жатыр ғой қайтемін» деп қараса, қатын аяндап келе жатыр...	Қараса, қатын аяндап келе жатыр.
Аллаға сыйынып, мылтықпенен мерген атып еді.	Мұның жалмауыз екенін біліп, мылтығымен мерген атып еді...
Үстіне жайған киімі тілініп, шұрқ-шұрқ тесіліп қалыпты.	...кісіге ұқсатып жатқызған ағашы пышақпенен кескендей болып кертіліп, бөлек-бөлек болып қалыпты.

1	2
Қатынның <i>дыбысы</i> шықпады	Қатынның <i>дауысы</i> шықпады
Бір жылан <i>басы көк темір екен, мойнын үзіп түскен екен.</i>	Бір жылан екен, <i>басы үзіліп түскен екен.</i>
Бір ақ торғыннан <i>қылған неше түрлі алтын зерменен зинаттаған сүлгі орамал келіп, алдында салбырап тұрды.</i>	Бір ақ торғыннан <i>жасалған сүлгі орамал келіп, алдында салбырап тұрды.</i>
<i>Жүктің үстінен бір алтынды шымылдық барып, оң босағасына құрылды.</i>	Бір алтын шымылдық <i>үйдің оң босағасына құрылды.</i>
Қыз айтты «Біз көшпелі <i>пері</i> боламыз».	Қыз айтты: «Біз көшпелі <i>жерден</i> боламыз».
<i>Бір мезгілде шошып оянып қараса... хан қазына бәрі де жоқ.</i>	Қойнында қыз да жоқ, баяғы үй де жоқ, бәрі де жоқ.
Жамбасының астында <i>неше қабат</i> асыл көрпе қалыпты.	Жамбасының астында асыл көрпе қалыпты.
<i>Айландыра</i> кесіп алып кетіпті.	<i>Айнала кесіп-кесіп</i> алып кетіпті.
<i>өзін-өзі боқтап</i> «неге ұйықтадым» деп пұшайман болып отырды.	<i>кейіп</i> «неге ұйықтадым» деп пұшайман болып отырды.
« <i>Бірысы жоқтың етегіне бидай салса, еті түртіп, бидайын төгеді</i> » деген осы екен деп жылап отыр еді.	– (<i>Бұл сөйлем түсіп қалған</i>)
« <i>Қай жағымнан шығады?</i> » деп, алаңдап тұрып еді.	<i>Дауыс қай жағымнан шығады.</i>
– <i>Әй, сорлы, енді жылама, көзіңе ақ түссін!</i>	– (<i>Бұл сөйлем түсіп қалған</i>)
Ақыры, <i>Құдайдың құдіретімен</i> , бұл мерген есепсіз бай болып, <i>ам хан</i> болып, дүниеден қайтты.	Ақыры бұл мерген <i>қисапсыз бай</i> болып, <i>хәм хан</i> болып дүниеден қайтты.

Ертегідегі жезтырнақпен байланысты сюжеттер аңшылық кәсіппен айналысушылар ортасында кең тараған. Сырт келбеті сыңғырлаған сұлу келіншек болып көрінгенмен, оның бүркіттей өткір тырнақтары құлаштай бөренелердің парша-паршасын шығарардай мықты. Жезтырнаққа қатысты хикаялар бір сарынды: әдетте жезтырнақ отқа ет пісіріп отырған аңшы не жолаушылардың ошағына келіп, бірге ет жеседі. Одан сезіктенген кейіпкер жатарда өз орнына бөрене не томарды киіндіріп, өзі сырттан аңдып отырады. Түн ортасында жезтырнақ қайтып келіп, бөренеге тырнақ салып жатқан жерінен аңшы оны атып өлтіреді [6, 22–23-бб.]. Жезтырнақтың адам әлемінен тысқары жатқан басқа әлем өкілі болып табылатын болмысы жайлы ертегілерге арналған зерттеу мақалаларда қарастырылады [7, 61-б.]. Ал енді ертегіде кездескен пері мәселесіне келетін болсақ, түркі халықтарында перілер көбіне ару қыздар түрінде суреттеледі, тіпті ертегілік перілер сұлулық символы болып табылады. Хикаяларда да олардың ерекше көріктілігіне мән беріледі [8, 221–227-бб.]. Перілер сұлулығымен адамды өздеріне ғашық етіп, бірқатар уақыт жұбайы ретінде бірге тұрады. Кейде перілер арнайы ерекше адамдарды қалап, жұп құратын. Олардан туған бала да басқалардан көп ерекшеленеді, мысалы: Едіге, Шыңғысхан. Перілер адамдар арасында тұра алғанымен, олар өз дүниесіне қайтуға мүдделі. Пері әйелдікке келіскенімен, міндетті түрде шарт қояды, бұл шарттардың мазмұны адам мен пері екі дүниеге тиесілі екенін еш уақытта ұмытпауға саяды. Осы мазмұндас хикаялардың шығу тегі мифтен басталып, ертегіге ұласып жатады [6, 26-б.]. Жалпы хикая жанры мен оның негізгі кейіпкерлерінің бірі болып табылатын жезтырнақ пен пері жөнінде біршама мәліметті «Turkic «hikaya» genre and its characters» атты мақаладан алуға болады [9, 87–106-бб.].

Енді ертегі мәтінінің өзіне келетін болсақ, байқап отырғанымыздай, ертегінің екі мәтінінің мазмұнында еш өзгеріс жоқ. Бірақ 1988 жылы шыққан мәтінде ертегінің 1901 жылы жарияланған түпнұсқасымен салыстырғанда, лексикалық және стилистикалық алшақтық байқалады. Атап айтқанда, екінші ертегінің мәтіні біраз әдеби редакцияға ұшыраған. Әрине, баспадан шығатын ертегіні дұрыстап, түсінікті ету үшін редакциялау қажет. Алайда ол редакция ертегі стилін, ауызекі сөйлемнің ерекшелігін бұзбауға тиіс. Осы талданып отырған ертегідегі редакциялық түзетулер ертегі стилін бұзып, ауызекі тілді әдеби тілмен алмастырып жіберген. Енді осы айтылғандарды мысал келтіре отырып дәлелдейік. Алдымен екі мәтіннің сөйлемдеріне назар аударайық. 1988 жылғы нұсқада алғашқы түпнұсқадағы сөйлемдерге өзгерістер енгізген. Құрастырушылар ол өзгерістерді енгізбей-ақ сол қалпында қалдырса да болатын еді, себебі ол сөйлемдер оқырмандарға түсінікті тілмен жазылған. Екінші мәтінде ертегі ауыз әдебиетіне, фольклорлық шығармаға тән ауызша сөйлеу стилі жөнделіп, барынша жазба әдебиетке жақындастырылған. Осы жерде тағы бір айта кететін мәселе бар. Алғашқы 1901 жылғы жарияланған ертегінің бас жағында *құлан атып сауырсынын* деген қазақтың көне сөзі араласқан сөз тіркесі кездеседі. Мұндағы «сауырсын» деген сөз «малдың жотасынан құйымшағына дейінгі арқасының үстіңгі жағы» деген мағынаны білдіреді [10, 37-б.]. Түпнұсқадағы бұл сөз тіркесі ертегінің 1988 жылғы жарияланған нұсқасында мүлдем жоқ, алынып тасталған. Кітапты құрастырушылар өздері шешім қабылдап, оқырмандарға түсініксіз сөз, қажет емес деп шешкен. Осы сияқты келесі сөйлемдердің бірінде «Мерген көп аң атып, мүйіз, терілерін *сымбалдап* қатырып жатты» деп берілген. Ал екінші мәтінде «Мерген көп аң атып, мүйіз, терілерін *тұздап*, қатырып жатты» деп, *сымбалдап* сөзін *тұздап* деген сөзбен алмастырған. «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» [10, 502-б.] қарайтын болсақ: *сымбалда* – *мығымдап байлау, теңдеу* дегенді білдіреді. Сол өңірдің ертегішісі қолданған қазақтың көне сөзін жинақты құрастырушылар өз тарапынан өзгертіп, мағынасын басқа сөзбен ауыстырған.

Енді ертегінің келесі сөйлемдеріне тоқталайық: 1901 жылғы түпнұсқаның 6-шы сөйлемінде «*Неше күн жол жүріп, бір үлкен тауға келіпті...*» деп берілген, ал екінші мәтінде бұл сөйлем мүлдем жоқ. Жетінші сөйлемде «*Бір сайменен атын жаяу жетелеп, көп машақат тартып, таудың үстіне шығыпты*» деп берілген, ал екінші мәтінде «*Көп машақат тартып, таудың үстіне шығыпты*» деп қысқартып берген. Тоғызыншы сөйлемде «*Мерген қуанып, бір бастаудың басына келіп, тастан үй жасапты, төбесін жолым үйдей қылыпты, бірталай уық ағашпен, үйдің төбесін аңның терісімен жауыпты*» деп берілген, екінші мәтінде «*Мерген қуанып, бір бастаудың басына келіп, тастан үй жасапты, төбесін бірталай усақ ағашпен, аңның терісімен жауыпты*» деп берілген. 1988 жылғы нұсқада берілген «*Жеті, сегіз күнде болдырған аты семіріп, құр ат болыпты*» деген оныншы сөйлем 1901 жылы жарияланған түпнұсқада мүлдем жоқ. Алғашқы мәтіннің он бір-он екінші сөйлемдері «*Мерген туғалы мұндай шөпті неше түрлі болып, бірге өскенін көрген жоқ екен. Және неше түрлі ағаштар, неше түрлі қызыл-жасыл қиялар біткен, бұлбұл құстары сайраған, исі жұпар қалампыр сасып тұрған бір жақсы жазира екен*» деп берілген. Екінші мәтінде «*Қарамерген туғалы мұндай сан түрлі жемістер өскен жерді көрген жоқ екен. Неше түрлі ағаштар біткен, бұлбұл құстары сайраған бір жақсы жайлау екен*» деп өзгеріске түсіп берілген. Келесі алғашқы мәтіннің он сегізінші сөйлемінде «*Мерген бақырын түсіріп алып, етін жеді, екі көзін мерген де айырмады, ол қатын да айырмады*» деп берілсе, екінші мәтінде «*Мерген бақырын түсіріп алып, етін жеді, қатын екі көзін мергеннен айырмады*» деп жазылған. Жиырма төртінші сөйлемнің түпнұсқасында «*Мерген ойлады «Енді келе жатыр ғой қайтемін» деп қараса, қатын аяңдап келе жатыр*» деп берілсе, екінші мәтінде «*Қараса, қатын аяңдап келе жатыр*» деп қысқартып берген. Келесі алғашқы мәтіннің жиырма бесінші сөйлемінде «*Аллаға сыйынып, мылтықпенен мерген атып еді*» деп берілген, екінші мәтінде «*Мұның жалмауыз екенін біліп, мылтығымен мерген атып еді*» деп берілген. Осы жерде айта

кететін бір мәселе бар: осы сөйлемдегі «жалмауыз» сөзі тура мағынасында беріліп тұрған жоқ. Мұнда мерген түнде келген көк көйлекті келіншекті адамзатқа зияндық жасайтын зиянкес, қаскөй күш деп түсінген болатын. Сол мағынада «жалмауыз екен» деп айтқан еді. Жалмауыздың сырт бейнесі, іс-әрекеті көп халықтарда, оның ішінде түрік халықтарының ертегілерінде өте ұқсас. Жинаушы Н.Н. Пантусов ертегіні халық аузынан жинап, орыс тіліне аударған, ертегі кейіпкерінің сырт кейпін, іс-әрекетін толық түсінбегендіктен жалмауызды «баба яга» деп аударып берген. Ертегіде әйелді «екі қолының алақаны пышақтың жүзіндей көк темір екен. Саусақтарының ұшы найзадай өткір, тасқа кіріп кетеді» [1, 107-б.] деп сипаттайды. Ал ол қазақ ертегілерінде, хикаяларында кездесетін хикаялық кейіпкердің бірі жезтырнақ екені белгілі.

Сонымен қатар алғашқы мәтінде кездесетін *«Үстіне жайған киімі тілініп, шұрқ-шұрқ тесіліп қалыпты»* деп берілген сөйлем екінші мәтінде мүлдем жоқ. Алғашқы түпнұсқа мәтіндегі сөйлем *«Бір жылан басы көк темір екен, мойнын үзіп түскен екен»* деп берілсе, екінші нұсқада *«Бір жылан екен, басы үзіліп түскен екен»* деп өзгертіп берген. 1901 жылғы ертегінің сөйлемінде *«Бір ақ торғыннан қылған неше түрлі алтын зерменен зинаттаған сүлгі орамал келіп, алдында салбырап тұрды»* деп берілсе, 1988 жылғы нұсқасында *«Бір ақ торғыннан жасалған сүлгі орамал келіп, алдында салбырап тұрды»* деп қысқартып берген. Алғашқы нұсқа мәтінінің отыз бірінші сөйлемінде *«Қыз айтты «Біз көшпелі пері боламыз»»* деп берілсе, екінші нұсқада *«Қыз айтты: «Біз көшпелі жерден боламыз»* деп өзгерткен. Алғашқы нұсқада сөйлем *«Бір мезгілде шошып оянып қараса ... хан қазына бәрі де жоқ»* деп берілген, екінші нұсқада *«Қойнында қыз да жоқ, баяғы үй де жоқ, бәрі де жоқ»* деп өзгеріске түскен. Сондай-ақ алғашқы нұсқаның сөйлемі *««Ырысы жоқтың етегіне бидай салса, еті тұртіп, бидайын төгеді» деген осы екен деп жылап отыр еді»* деп берілген, бұл сөйлем екінші нұсқада мүлдем алынып тасталған. Ертегінің 1988 жылғы нұсқасында берілген *«Жылап отырып еді «Қарамерген» деп біреу дауыстады»* деген сөйлем алғашқы нұсқада *«Қарамерген!» деп дауыстады* деп қысқа берілген. 1901 жылғы алғашқы нұсқада *«Қай жағымнан шығады?» деп, алаңдап тұрып еді»* деп берілген болса, 1988 жылғы нұсқасында *«Дауыс қай жағымнан шығады?»* деп өзгеріске түскен. Біздіңше, түпнұсқадағы кейбір сөйлемдер ертегінің 1988 жылғы нұсқасында дұрыс жөнделіп, оқырманға түсінікті қылып берілген. Келесі түпнұсқада берілген *«Әй, сорлы, енді жылама, көзіңе ақ түссін!»* деген сөйлем, ертегінің екінші нұсқасында мүлдем жоқ, алынып тасталған.

Сонымен жоғарыда өзара салыстырып, талдап отырған сөйлемдерге келетін болсақ, алғашқы нұсқадағы таза ауызекі сөйлеу тіліне тән белгілер, қазақтың ежелгі сөздері алынып тасталып, екінші мәтін өзгеріске түсіп, әдеби тілдің сипатын қабылдаған. Сонымен бірге жинақты құрастырушылар түпнұсқадағы кейбір сөздер мен сөз тіркестерін алып тастап, олардың орнына өздері жаңадан сөздер қосқан. Яғни құрастырушылар өз еркінше түзеп, редакциялаған. Соның салдарынан ертегінің екінші нұсқасындағы кейбір сөйлемдер әдеби болып кеткен, әрі ауызша сөйлеудің өзіне тән сипатынан айырылған. Демек, бұл жердегі редакция еш жөнсіз. Осы жерде айта кететін тағы бір жайт, егер жинақ тілшілерге арналған болса, ертектің немесе ертегіні жазып жіберген жинаушының мәтініне тән фонетикалық ерекшеліктерді де сақтау қажет болады.

Фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов ертегілерге арналған жинақты құрастырушылар мәтінді редакциялауда көбіне өз тәжірибелеріне сүйенгендіктен ертектің стилі, халықтың ауызекі тілі толық сақталмай, өз ерекшеліктерінен айырылып, не диалектілік ерекшеліктер өшіріліп қалады дейді. Мәтіндегі кейбір сөйлемдер тым ұзын, шұбалаңқы болса, онда оларды дұрыс қысқа сөйлемдерге бөлу керек, бірақ бір сөздің орнына басқа сөзді, не сөйлемді қоюға болмайды [11, 23-б.] деп ой тұжырымдауы ертегінің түпнұсқа мәтінімен жұмыс істеуде текстологиялық зерттеудің маңызын айқындап көрсетіп отыр.

Қорытынды

Сонымен, орыс шығыстанушылары мен түріктанушыларының жеке қорларында сақталған қазақ халық ауыз әдебиетінің бай мұрасына қатысты материалдарды тауып жинақтау, қолжазбаларын талдай отырып зерттеу, жинақ дайындау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналды. Біз мақаламызда Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ фольклорының бай, мол мұрасына арналған зерттеулердің бір ғана көрінісі ретінде бір қазақ ертегісін алып зерттеп, өзіндік қорытындысын жасап отырмыз. Болашақта бұндай зерттеулер үрдіске айналу қажет деп есептейміз. Өкінішке орай, қазақ ауыз әдебиетіне, фольклорына арналған шығармалар, мәліметтер әр кезеңде, түрлі журналдарда, жинақтарда жарияланып келген, әлі толық әрі жан-жақты дереккөздер базасы, жинағы жасалмаған. Материалдар орталық және аймақтық архивтердің, музейлердің, ғылыми мекемелер мен кітапханалардың қорларында шашыраңқы күйде сақталған. Кеңестік кезеңге дейінгі құжаттар сақталған қорлардың барлығына бірдей рұқсат берілмеген, әсіресе Өзбекстан Республикасының ұлттық архивінде кейбір қорларды қарауға шектеу қойылған.

Қорыта айтқанда, мақаламызда орыс түріктанушысы Н.Н. Пантусовтың ел аузынан жинап, 1901 жылы тұңғыш рет жариялаған қазақтың «Қарамерген» ертегісінің алғашқы нұсқасын зерттеу нысанына алып, оны Кеңес өкіметі кезеңінде, 1988 жылы жарияланған нұсқасымен салыстырып зерттеу, талдау барысында мәтіннің біршама өзгеріске түскенін байқадық. Ертегі мәтіні пунктуациялық, орфографиялық қателерден тазартылды. Мәтіндегі араб, парсы, көне түрік сөздерінің дұрыс оқылуы ерекше бақылауға алынды. Ертегі айтушының ауызекі тіліндегі сөз қолданыстары, ауызша баяндауға тән ерекшеліктер, сондай-ақ, ертегі мәтінде жергілікті өңірдің ертегішісінің баяндауында кездесетін көне сөз басқа сөзбен ауыстырылғаны анықталып, дұрыс қолданылған сөз, сөз тіркестері, сөйлемдер қалпына келтірілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ауесбаева П. и др. Казахский фольклор и литература в собраниях русских востоковедов-тюркологов до начала XX века. Нарративные источники. – Алматы: Silver Press, 2022. – 744 с.
2. Радлов В.В. Алтын сандық / Құраст., алғы сөзі мен түсініктерін жазғ. С. Қасқабасов, К. Ісләмжанұлы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 255 б.
3. Әбжет Б.С. Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу, жариялаудың ғылыми маңыздылығы // Ясауи университетінің хабаршысы.– 2021. – №3. (121). – Б. 7–15. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>
4. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Ертегілер. Қиял-ғажайып ертегілер. 3-том / Алпысбаев Т. (жауапты шығарушы). – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Қиял-ғажайып ертегілер. 74-том / Тойшанұлы А. (жауапты шығарушы). – Астана: Фолиант, 2011. – 432 б.
6. Түркі халықтарының хикаялары. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. – 415 б.
7. Ауесбаева П. Ертегі поэтикасына тән кейбір заңдылықтар жөнінде // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2007. – №3 (47). – Б. 58–64.
8. Керім Ш. Перілер туралы хикаялар // Академик Қасқабасов және қазақ фольклористикасы. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2015. – 384 б.
9. Akhmetbekova A. et al. Turkic «hikaya» genre and its characters // Opcion. – 2018. – Volume №34. – Issue №85. – P. 87–106.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 13 том: С-Т / Жаңабекова А. (жауапты шығарушы). – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
11. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі / Әзібаева Б. (жауапты шығарушы). – Алматы: Ғылым, 1983. – 264 б.

REFERENCES

1. Auesbaeva P. i dr. Kazahskiy folklor i literatura v sobraniyah russkikh vostokovedov-tiurkologov do nachala XX veka. Narrativnye istochniki [Kazakh folklore and literature in the collections of Russian Orientalists-turkologists until the early 20th century. Narrative sources]. – Almaty: Silver Press, 2022. – 744 s. [in Russian]
2. Radlov V.V. Altyn sandyq [The Golden Chest] / Qurast., algy sozi men tusinikterin jazg. S. Qasqabasov, K. Islamjanuly. – Almaty: Ana tili, 1993. – 255 b. [In Kazakh]
3. Abjet B.S. Qoljazba qorlarynda saqtalghan qazaq ertegilerin tizimge alu, jarialaudyn gylymi manyzdylygy [The scientific importance of listing and publishing Kazakh fairy tales preserved in manuscript collections] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3. (121). – B. 7–15. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729> [In Kazakh]
4. Qazaq halyq adebieti: Kop tomdyq. Ertogiler. Qial-gajaiyp ertogiler [Kazakh folk literature: multi-volume. Fairy tales. Fantasy Tales]. 3-tom / Alpysbaev T. (jaupty shygarushy). – Almaty: Jazushy, 1988. – 320 b. [In Kazakh]
5. Babalar sozi: Juz tomdyq. Qial-gajaiyp ertogiler [The word of ancestors: one hundred volumes. Fantasy Tales]. 74-tom / Toishanuly A. (jaupty shygarushy). – Astana: Foliant, 2011. – 432 b. [In Kazakh]
6. Turki halyqtarynyn hikaialary [Stories of Turkic peoples]. – Almaty: IP «Sagautdinova», 2014. – 415 b. [In Kazakh]
7. Auesbaeva P. Ertogi poetikasyna tan keibir zandylyqtar joninde [About some patterns inherent in fairy-tale poetics] // Qaragandy universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2007. – №3 (47). – B. 58–64. [In Kazakh]
8. Kerim Sh. Periler turaly hikaialar [Fairy stories] // Akademik Qasqabasov jane qazaq folkloristikasy. – Almaty: Adebiet jane oner instituty, 2015. – 384 b. [In Kazakh]
9. Akhmetbekova A. et al. Turkic «hikaya» genre and its characters // Opcion. – 2018. – Volume №34. – Issue №85. – P. 87–106.
10. Qazaq adebi tilinin sozdigi. 13 tom: S-T [Dictionary of the Kazakh literary language. Volume 13: S-T] / Janabekova A. (jaupty shygarushy). – Almaty: Daur, 2011. – 752 b. [In Kazakh]
11. Qazaq folklori men adebiet shygarmalarynyn tekstologialyq zerttelui [Textological study of works of Kazakh folklore and literature] / Azibaeva B. (jaupty shygarushy). – Almaty: Gylym, 1983. – 264 b. [In Kazakh]

UDK 81'33; IRSTI 16.21.65

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.05>A.A. SEİTBEKOVA ¹, A.Z. BİSENGALİ ²¹Dr., A. Baytursunulı Dil Bilimi Enstitüsünün Baş Araştırma Görevlisi
(Kazakistan, Almatı), e-mail: ainurseit@mail.ru²Dr., A. Baytursunulı Dil Bilimi Enstitüsünün Baş Araştırma Görevlisi
(Kazakistan, Almatı), e-mail: sarestek@gmail.com**SÖZLÜKÇÜLÜK BAKIMINDAN YENİ ANLAM KAZANAN
ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN SORUNLARI**

Özet. Herhangi bir dilin sözcüksel katmanında zamanla anlamsal değişikliklerin meydana geldiği bilinmektedir. Bazı sözcüksel birimler ulusal kullanımdan çıksa da, bazıları yeni bir anlam kazanır ve kelime dağarcığını zenginleştirir. Yeni Latin Kazak alfabesine geçişle bağlantılı olarak, anlamsal alanlarının genişlemesi ve daralması nedeniyle, Arapça ve Farsça kelimeler de dahil olmak üzere Kazak edebi dilinin temelinde değişiklikler ve eklemeler yapılmaktadır. Zira günümüzde çeşitli bilim dallarının (ekonomi, bilgisayar bilimi, kültür ve sanat, din, pedagoji ve psikoloji, doğa bilimleri, hukuk, radyo iletişimi, kimya, biyoloji vb.) gelişmesiyle bağlantılı olarak, bazı Arapça ve Farsça kelimeler anlamsal değişikliklere uğramış ve yeniden canlandırılmıştır. Bu alanlarda yeni bir terminolojik anlam kazandılar. Anadili konuşanların bu kelimeleri medyada, sosyal medyada yeni bir anlamda kullandıkları görülmektedir. Bu nedenle bu makalede eski anlamına yeni bir anlam daha eklenen Arapça ve Farsça kelimelerin sözlükbilim açısından problemleri ele alınacaktır. Sözlük listesinde yer alan Arapça, Farsça kelimelerin yapısı analiz edilip (Arapça, Farsça standart dilde kullanılan kelimeler, eski kitaplardaki kelimeler, dini kelimeler, bölgesel (ağızlarda kullanılan) Arapça, Farsça kelimeler), lügat (sözlük) açıklamalarına dahil olma sorunu, anlamsal alanlarının genişlemesi ve daralması, ekleme yoluyla türemiş sözcük birimlerinden bahsedilecektir. Bizden önce Latin alfabesine geçmiş olan Türk halklarının deneyimleri de dikkate alınmaktadır. Bu çalışmamızda kelimelerin anlam ve anlam alanını analiz ederken karşılaştırmalı (mukayeseli) ve kümülatif yöntemler kullanılmıştır. Arapça ve Farsça kökenli sözcükler sözlüğe kaydedilirken sözlükbilimsel kriterler önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: sözlük, kayıt, açıklama, Arapça ve Farsça kelimeler, anlam.

A.A. Сейітбекова¹, А.З. Бисенғали²¹филология ғылымдарының кандидатыА. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Ainurseit@mail.ru²PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: sarestek@gmail.com***Bize doğru alıntı yapınız:**Seitbekova A.A., Bisengali A.Z. Sözlükçülük Bakımından Yeni Anlam Kazanan Arapça Ve Farsça Kelimelerin Sorunları // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 56–66. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.05>***Cite us correctly:**Seitbekova A.A., Bisengali A.Z. Sozlukchuluk Bakymyndan Yeni Anlam Kazanan Arapcha Ve Farscha Kelimelerin Sorunlari [The Problems of Lexicography of Arabic, Persian Words with New Meanings] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 56–66. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.05>

Жаңа мағына үстеген араб, парсы сөздерін лексикографиялау мәселесі

Аннотация. Кез келген тілдің лексикалық қабатында уақыт өткен сайын семантикалық өзгерістер болып жататыны белгілі. Кейбір лексикалық бірліктер ескіріп, жалпыхалықтық қолданыстан шығып жатса, кейбір лексикалық бірліктер жаңа мәнге ие болып, сөздік қорды байытып жатады. Жаңа латынграфикалы қазақ әліпбиіне көшуге байланысты қазақ әдеби тілінің базасына, оның ішінде кірме араб және парсы сөздеріне де, олардың семантикалық өрісінің кеңеюі мен тарылуына байланысты өзгерістер мен толықтырулар жүргізіліп жатыр. Себебі қазіргі таңда ғылымның түрлі салаларының (экономика, ақпараттық жүйе, мәдениет пен өнер, дін, педагогика мен психология, жаратылыстану, заңтану, радиобайланыс, химия, биология, т.б.) дамуына байланысты кейбір араб, парсы сөздері семантикалық өзгерістерге түсіп, қайта жаңғырды. Аталмыш салаларда олар жаңа терминологиялық мәнге ие болды. Бұндай сөздерді тіл иелмендері бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желіде жаңа мәнде қолданып жүргенін байқауға болады. Осыған орай аталмыш мақалада бұрынғы мағынасына жаңа мағына үстеген араб және парсы сөздерін лексикографиялау мәселесі туралы сөз болады. Сөздіктің сөзтізбесіне енетін араб, парсы сөздерінің құрамы сараланып (жалпыхалықтық, аймақтық қолданыстағы араб, парсы сөздері; ескі кітаби сөздер; діни сөздер) талданады, лұғаттық (сөздік) мақалаға енгізу мәселесі, семантикалық өрісінің тарылу, кеңеюі, аффиксация тәсілімен жасалған лексикалық бірліктер туралы сөз болады. Сонымен қатар латын әліпбиіне бізден ертерек көшкен түркі халықтарының тәжірибесі ескеріледі. Сөз мағынасын, сөздің мағыналық өрісін талдауда салыстырмалы-салғастырмалы, жинақтау әдістері басшылыққа алынады. Кірме араб және парсы сөздерін сөздікке енгізуде лексикографиялық өлшем-шарттары ұсынылады.

Кілт сөздер: сөздік, сөзтізбе, сөздік мақала, араб сөздері, парсы сөздері, мағына.

A.A. Seitbekova¹, A.Z. Bissengali²

¹Candidate of Philological Sciences

*Leading Researcher of the A. Baitursunuly Institute of Linguistics
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ainurseit@mail.ru*

*²PhD, Leading Researcher of the A. Baitursunuly Institute of Linguistics
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: sarestek@gmail.com*

The Problems of Lexicography of Arabic, Persian Words with New Meanings

Abstract. It is known that semantic changes occur in the lexical layer of any language over time. Some lexical units become obsolete and fall out of common use, while some lexical units acquire a new meaning and enrich the vocabulary. In connection with the transition to the new Latin alphabet, changes and additions are being made to the base of the Kazakh literary language, including the borrowed Arabic and Persian words due to the expansion and narrowing of its semantic field. Because nowadays, due to the development of various branches of science (economy, Information System, culture and art, religion, pedagogy and psychology, natural science, law, radio communication, chemistry, biology, etc.), some Arabic and Persian words have undergone semantic changes and are being revived. In these areas, they have acquired a new terminological meaning. It is easy to see that such words are used by native speakers in the mass media and social networks in a new meaning. In this regard, the mentioned article deals with the issue of lexicography of Arabic and Persian words, which have acquired a new meaning. The composition of Arabic and Persian words included in the vocabulary of the dictionary is analyzed (Arabic, Persian words of national, regional use; old book words; religious words), the problem of inclusion in the dictionary entry, the problem of narrowing, expanding the semantic field, lexical

units created by affixation are discussed. At the same time, the experience of the Turkic peoples, who moved to the Latin alphabet earlier than us, is taken into account. When analyzing the meaning of a word, the semantic field of a word, we are guided by comparative, cumulative methods. The lexicographical criteria for inclusion of input Arabic and Persian words in the dictionary are proposed.

Keywords: dictionary, registry, dictionary article, Arabic words, Persian words, meaning.

А.А. Сейтбекова¹, А.З. Бисенгали²

¹кандидат филологических наук

ведущий научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынулы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: Ainurseit@mail.ru

²PhD, ведущий научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынулы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: sarestek@gmail.com

Вопросы лексикографирования арабских, персидских слов с новыми значениями

Аннотация. Известно, что в лексическом слое любого языка с течением времени происходят семантические изменения. В то время как некоторые лексические единицы устаревают и выходят из общенародного употребления, некоторые приобретают новое значение и обогащают словарный запас. В связи с переходом на новый латинографический казахский алфавит вносятся изменения и дополнения в основу казахского литературного языка, включающую заимствованные арабские и персидские слова, в связи с расширением и сужением их семантического поля. Потому что в настоящее время в связи с развитием различных отраслей науки (экономика, информационные системы, культура и искусство, религия, педагогика и психология, естествознание, юриспруденция, радиосвязь, химия, биология и др.) некоторые арабские и персидские слова претерпели семантические изменения и вновь возродились. В данных сферах они приобрели новое терминологическое значение. Можно заметить, что носителями языка такие слова используются в СМИ и социальных сетях в новом значении. В связи с этим в данной статье речь пойдет о проблеме лексикографии арабских и персидских слов с новыми значениями. Дифференцирован и проанализирован состав арабских и персидских слов, вошедших в реестр словаря (арабские и персидские слова общенародного и регионального использования; устаревшие книжные слова; религиозные слова), обсуждается проблема включения слов в словарную статью, сужение и расширение семантического поля, а также лексические единицы, созданные способом аффиксации. Также учитывается опыт тюркских народов, перешедших на латинский алфавит раньше нас. При анализе значения слова, семантического поля слова использованы сравнительно-сопоставительный и кумулятивный методы. Предложены лексикографические критерии включения заимствованных арабских и персидских слов в словарь.

Ключевые слова: словарь, реестр, словарная статья, арабские слова, персидские слова, значение.

Giriş

Yeni alfabeğe geçişte büyük sorumluluk gerektiren dilsel çalışmalardan biri – *sözlük hazırlama* konusudur. Çünkü sözlük, halkı yeni alfabe ile eğitmeyi amaçlayan ve işlevsel açıdan pratik ihtiyaçlar için gerekli bir araçtır. Birçok sözlük türü vardır. Kazak Kiril alfabesindeki Arapça ve Farsça kelimelerin imla ve alfabe eksikliklerinin incelenmesi de dahil olmak üzere, zamanla ilgili semantik değişiklikler ve yeni dil birimlerinin tanıtımı da dahil edilerek yeni alfabe ile kaydedilmiş

Arapça ve Farsça kelimelerin özel bir sözlüğünün geliştirilmesi, temel sözlüksel çalışmalardan biridir.

Orta Çağ'dan beri İslam'ı benimseyen tüm Türk dillerinde ödünç alınan Arapça ve Farsça kelimelerin bolca kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle tüm Türk dillerinin söz varlığında Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmaktadır. Bizden önce Latin alfabesine geçen Türk halkının tecrübesine göre, Türkiye Cumhuriyeti'nde Alfabe Devrimi'nin başlangıcı Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle 1932 yılında Türk Dil Kurumu kurulmasıdır. Bu kurumun amacı, Osmanlı döneminde çok yoğun biçimde kullanılan Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerden dili temizlemektir. Türkçeye kazandırılan kelimelerin çoğu Türkçe kökenli yeni kelimeler olmasına rağmen, yeni eklenen kelimelerin bir kısmı yüzyıllar önce kullanımdan düşmüş Eski Türkçe kelimelerdir. Bunlar Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânü lügâti't-Türk" vs. yazılı mirasından alınmıştır. Örneğin, tüm Türk dillerinde yaygın olan ve «1-10. sınıf öğrencilerinin eğitim kurumu» anlamına gelen "мектеп" (okul) sözcüğü Türkçede "okul" olarak kullanılmaya başlamıştır. Kullanıma giren bu tür kelimeler mantıklı olmakla birlikte sayısı çok da fazla değildir.

Araştırmanın Amacı. Bu dönemde kelime seçme eğilimi iki yönlü olmuştur. Biri – muhafazakarların halk dilinde Arapça, Farsça kelimelerin desteklediler. Sol eğilimliler ise Arapça-Farsça kelimelerden kurtulma eğiliminde olmuşlardır. Arapça-Farsça kelimelerin Türkçe orijinal kelimelerle veya Türkçe köklerden oluşan yeni sözcüklerle değiştirilmesi için kampanya başlatılmıştır. Çoğu bilimsel olmayan, uydurma kelimeler ise kullanıma girmemiştir.

Basında ödünç alınan kelimelerin kullanımını tamamen yasaklayan kurum, yüzlerce kelimeyi dilden çıkarmıştır. Ödünç alınan Arapça-Farsça sözcükler yerine, Türkçe kelime dağarcığına Avrupa dillerinden (İngilizce, Fransızca, Almanca) kelimeler kabul edilmiştir.

Böylece, yazı devrimindeki ani değişim nedeniyle, Türkiye'de gençlerin ve yaşlıların kelime dağarcığı arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. 1940'lardan önce doğanlar Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri daha çok kullanırken, genç nesil dile yeni kazandırılan kavramları kullanmaya başladı. Fakat elbette, Türk dilinde Arapça-Farsçadan gelen tüm kelimelerin tamamen ortadan kalkmasından bahsedilemez. Hâlâ Türkçede çeşitli alanlarda yaygın olarak kullanılan birçok Arapça-Farsça kelime vardır.

Türkçe'de eklerle oluşturulan kelime sayısı artarak, yeni kelimelerin benimsenmesine ilişkin kurallar geliştirilmiş ve sözlükler oluşturulmuştur. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün fikri üzerine, Türk Dilinin reformu, içinde bolca Arapça ve Farsça kelimeler bulunan söz varlığı yerine, Türkçenin eski, orta ve yeni dönemlerinin söz varlığından alternatifler sunarak kademeli olarak yenilenmesi "Türkçe Sözlüğün" derlenmesine temel oluşturmuştur [1, s. 6]. A. Bayniyazov, Zh. Bayniyazova'nın "Büyük Türkçe Sözlüğün bireysel baskıları hakkında" başlıklı kapsamlı makalesinde bu konu ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Makalede yazarlar, "Büyük Türkçe Sözlüğün" ilk (1945, 1955, 1959), sonraki (1974, 1983) ve yeni (1988, 1998, 2002) baskıları hakkında ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Her yıl için sözlüğe girmiş kelimelerin sayısı ve genel olarak sözlükte yer alan sözcüklerin istatistikleri gösterilmiş, sözcük açıklamalarından alınmış dil birimlerinin kullanım özelliklerine özel dikkat gösterilmiştir. Örneğin, 1945'te Sözlük yapısı yazarlar tarafından aşağıdaki gibi sunuldu: Sözlüğe üç tür kelime dahildir: a) Türkçe'de kullanılan Türkçe kelimeler; b) Terim olarak kullanılan ödünç kelimeler; c) Konuşma ve Yazı Dilinde Kullanılan yabancı dillerden alıntı sözcükler [2, s. 10]. Ödünç kelimelerin yanında Türkçe karşılıkları da yazılarak, dilde yaygın olarak kullanarak, yeni bir anlam kazandırmak amaçlanmıştır. Kitaplarda geçen sözcükleri kapsayan kelime dağarcığı bu sözlükte yer almamaktadır. Böylece önce 10 yılda bir, sonra 4 yılda bir, daha sonra 2 yılda bir yayınlanan sözlüklerin kelime yapısı açısından nasıl zenginleştirildiği ve yenilediği hakkında bilgi verilmiştir. Sonraki yeni baskıların oluşum sürecinin özellikleri de tam olarak değerlendirilmiştir.

1993 yılında Ferit Devellioğlu, Osmanlıcada eski ve yeni harflerle Arapça ve Farsça kelimelerin açıklamalarını da içeren 60.000'den fazla kelimele bir "Osmanlıca Ansiklopedik

Lugat” yani “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük” adlı sözlüğü derleyip yayımladı. Sözlükteki kelimelerin hem Türkçe versiyonunu hem de orijinal dil versiyonlarını içermesi, daha sonra çıkmış iki ciltlik Türkçe açıklamalı sözlüğüne de yansımıştır. Örneğin, vâcib – zorunlu, müselles – üçgen, şehir – kent, т.б. [3, s. 15].

Böylece ödünç alınan kelimelerin daha önce kullanılmış ve halen kullanılmakta olan Türkçe biçimleri ve ayrıca Türkçe karşılığının sözlükte verilmesi dil öğrenenler için kelimenin eski ve güncel durumu hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlar.

Ödünç alınan kelimeleri tek dilli sözlükte işaretlerken, her birinin kullanım özelliklerine çok dikkat etmek gerekir. Türkçe sözlük derleyicilerinin ödünç alınmış sözcükleri benimseme konusundaki deneyimleri dikkat çekicidir.

Yöntem

Çağdaş Kazak dilbiliminde Arapça ve Farsça kelimeler üzerine araştırmalar: L.Z. Rustemov'un “Çağdaş Kazakçadaki ödünç kelimeler”, “Arapça-Farsça Ödünç Kelimelerin Kazakça-Rusça Açıklamalı Sözlüğü” (Rustemov L.), N. Ondassynov'un “Arapça-Kazakça açıklayıcı sözlüğü”, E. Bekmuhanov'un “Kazakçadaki Arapça-Farsça kelimeler” (Ondassynov N.), A. Dadebayev ve Zh. Kairbekov'un (Dadebayev A., Kairbekov Zh.) “Arapça-Kazakça Sözlük” adlı eserleri başlıcaları olarak bilinir. Bu sözlükler Kazakça sözlükbiliminde büyük bir titizlik ile derlenen sözlükler olarak değerlendirilmektedir. Sözlüklerde Arapça ve Farsça kelimelerin tanımlanması ve sistematik hale getirilmesinde, kuşkusuz, tarihsel kelimelerin biçimlerini belirlerken değerli bir malzeme olarak kullanılır. Buna ek olarak, Profesör İslam Jemeney'in “Kazakça-Farsça”, “Farsça-Kazakça” iki ciltlik sözlüğü, pratik sözlükbilimde dil kelime hazinesinin bilimsel araştırmasında, dil öğrenirken, bilimsel ve pratik kullanım ihtiyacının karşılanmasında önemli bir rol oynamaktadır [4–8].

Çağdaş dil kullanıcısı için günümüzde yaygın olarak kullanılan Arapça, Farsça dil birimlerinin yanı sıra çağdaş Kazakçada pek kullanılmayan eski metinlerde geçen sözcükler ve kısmen mahalli kelimelerin de yer aldığı on beş ciltlik “Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü” özel bir yere sahiptir.

Bu tür bilimsel sözlükbilim çalışmalarının rehberliğinde yeni alfabeye geçiş sürecinde, kelime dağarcığımıza uzun zaman önce girmiş olan ve bağımsızlıktan sonraki yıllarda, dilimizin yeniden canlanıp, neolojizmlere dönüşen bazı eski Arapça ve Farsça sözcüklerin yeniden toplanması, tamamlanması, tasnif edilmesi, sözlüğe kaydedilmesi, düzenlenmesi ve anlamlarının deşifre edilmesi – aciliyeti olan bir meseledir. Elbette, bu tür sözlükler pratik açıdan hem modern toplumun dil potansiyelinin artmasına hem de bilginin genişlemesine katkıda bulunur. Bu araştırmamızda, kelimelerin anlamını, anlam alanını analiz ederken, morfolojik, sözlüksel-anlamsal ilkelere dayanan karşılaştırmalı ve kümülatif yöntemler kullanılmıştır.

İnceleme ve tartışmalar

Sözlükçülük geleneğine göre, isimler ve onların yapısı dikkate alınır. Bu bağlamda yeni alfabede Büyük Arapça-Farsça sözlük *makro yapı ve mikro yapı* belirtilerek oluşturulmuştur. Sözlüğün makro yapısına sözlük yapısı, isim soylu kelimeler seçilmişse, Sözlüğün mikro yapısı, sözcük açıklamalarının boyutu, şekli, işaretleri, etimonu, Latin harfli çeviri yazısı, farklı biçimde yazılan kelimelerin Latin alfabesinde yazım sorunu, kelimenin anlamı, anlam varyantları, anlam alanları, kanıt gibi materyaller içerir. Bu nedenle, sözlükte yer alan Arapça, Farsça kelimeler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

- Yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler
- Eski kitaplardaki kelimeler
- Dini kelimeler
- Bölgesel kullanımdaki Arapça ve Farsça sözcükler.

Sözcük karşılıkları, söz konusu grubun kelimelerinin temel anlamlarının yanı sıra, içerik açısından yeni bir anlam kazanan Arapça ve Farsça kelimeler içerdiğinden, yenilenme derecesini analiz etmeyi tercih ediyoruz. Sözlükbilimde yeni sözcükler, oluşum biçimlerine bağlı olarak sözcüksel ve semantik neolojizmlere ayrılır. Sözlüksel Neolojizmler Kazak halkının bilincinde olmayan, daha önce manevi dünya ile ilgili Arapça ve Farsça dillerinden dilimize girmiş soyut isimlerdir (hava, can, ruh, aşk vb.). Zamanla bazı Arapça ve Farsça kelimelerin anlamsal değişikliklere uğrayarak yeni isimler edinmesine Anlamsal Neolojizm denir. Akademisyen R. Syzdyq'e göre “yeni kelimeler” dediğimiz yeni bir anlam kazanarak, “şeklini değiştiren” eski sözcüklerdir. Yani yeni ile kastettiğimiz, eski varlıkların şekli veya anlamları değişen “yankıları”dır [5, s. 145]. Bu, tüm dillere özgü bir olgudur. Örneğin, A.-M.H. Batchayev, Karaçay-Balkar dilinde Arapça ve Farsça kelimelerin benimsenmesini üç gruba ayırır: a) çağdaş Karaçay-Balkar dilinde tamamen benimsenmiş olan Arapça ve Farsça kelimeler; b) üslup amacıyla kullanılan, çoğu eskimiş olan Arapça, Farsça kelimeler; c) gazete ve dergilerde yapay olarak yeniden üretilen ve Karaçay-Balkar dilinin kelime hazinesine yeniden eklenen neolojizmler [6, s. 71].

Yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler. Her şeyden önce sözlük, orijinal kelime olarak kabul edilen ve edebi dilde aktif olarak kullanılan *Arapçadan*: айла (hile), алқа (kolye), азамат (vatandaş), азан (ezan), әмір (emir), әлем (dünya), әріп (harf), әтір (parfüm), әулие (evliya), зайып (gayb), зажап (асауір), махаббат (aşk), мәдениет (kültür), мекен (mekân), мейірім (iyilik), нұр (nur), ноқат (nohut), ниет (niyet), сауап (sevap), тылсым (esrarengiz), қуат (güç), vb., ve *Farsçadan*: баба (baba), баға (fiyat), барабар (eşit), бәйіт (beyit), бейқам (gamsız), бекем (sağlam), жад (bellek), жан (can, ruh), жексенбі (Pazar), жомарт (cömert), зардан (akıbet), зергер (kuyumcu), кедей (fakir), қошемет (alkış), кент (kent), саз (saz), сағыз (sakız), сая (gölge), тамаша (harika), тілмауи (tercüman), ұстара (jilet), шаршы (kare), шеңгел (pençe), vb. ödünç alınmış sözcükleri içerir. Günümüzde küreselleşme çağında bilgi teknolojilerinin hızla gelişmesi nedeniyle, ulusal edebi dilde yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler, terim anlam kazanarak yeni içerik edinmiştir. Bu eğilimin otuzlu yıllarda başladığı bilinmektedir. Akademisyen R. Syzdyq: “Kazakçada “yeni kelimeler” kategorisindeki dil olgusunun acele ve yoğun olarak ortaya çıkmasını yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı olduğunu güvenle söyleyebiliriz” şeklinde kaydeder [5, s. 133]. O zamandan beri Arapça ve Farsça kelimeler Kazak dilinin terminoloji fonunu tamamlayarak çeşitli bilim dallarının terminolojik sözlüklerinde yer almaktadır. A.E. Yessenkulov ve N. Ashimbayeva, felsefi terimlerle ilgili nicel bir çalışmada, 1.200'den fazla terimin 50'den fazlasının Arapça ve Farsça kökenli olduğu sonucuna varır [7, s. 88]. Bunların önemli bir yüzdesi sosyal bilimlerde, son yıllarda teknoloji, bilgisayar ve dijital alanında gerçekleşmiştir. Örneğin, genel edebi dilde, “insanoğluna has düşünce, bilinç, hafıza” anlamına gelen Farsça yad (یاد) жад sözcüğü, Kazakçada sibernetik ve bilgisayar teknolojisinde “makinenin hatırlama yeteneği” anlamına gelen bir terim olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Arapçada “güç, enerji”, “yetenek”, “müfreze, polis birliği” anlamına gelen қуат (قوت) kelimesinin bir terim olarak anlam alanı genişlemiş ve “enerji”, “fiziksel büyüklük” anlamlarında kullanım bularak, endüstri sözlüğüne eklenmiştir. Edebi dilimize uzun süredir yerleşmiş olan моран (kavşak) kelimesi “yolların kesiştiği yer”, “tahılların öğütüldüğü yer, harman yeri” anlamına gelir. Hatta dilimizde “dokuz yolun kavşağında” deyimsel ifadesi yaygın olarak bilinmektedir. Günümüzde bu sözcük teknik ve bilgisayar alanında terim anlama sahiptir ve semantik kapsamı genişlemiştir: 1. “makine, cihaz, mekanizmanın basit bir elemandan oluşan kısmı”; 2. “iki programı birbirine bağlayan ağ”; 3. “sanayide bir dizi mekanizma”; 4. “yüzen bir aracın hızını belirlemek için kullanılan hız birimi”.

Ulusal olarak aktif kullanılan Arapça, Farsça sözcüklerin calque yöntemi de teknik, bilgisayar vb. terimlerin normlanmasına katkıda bulunur: пәрмен (emir), мұрағат (arşiv), дерекхана (kütüphane), хабар (haber), амал (operasyon), перне (tuş), пернетақта (klavye), лақаб (lakap),

sebet (sepet), *naуa* (oluk), vb. Hazırlanmakta olan sözlüğün açıklamalarına, bu kelimelerin temel anlamıyla birlikte ek olarak eklenen yeni anlamların da eklenmesi gerekir:

ПӘРМЕН (GÜÇ, EMİR) [ир.] з а т. 1. *Yoğun vurgu, güç, enerji, basınç gücü*. Ол енді-енді бұрылам дегенше қолымдағы найзаны *п ә р м е н и м е н* жіберіп кеп қалдым (Е. Салихов, Алақан). 2. *Karmaşık bir davayı yürütmek için verilen emir, buyruk, ilgili kararname*. Ей, алла, разымын салғаныңа, Жеткізбей армандамын алғаныңа. Билетіп, Шам, Бағдат, жетпіс әлем, Көндірдім талай елді *п ә р м а н ы м а*. Бір алла, жалғыз ұл бер, жарылқай көр! Көре алмай армандамын қалғаныма. Кетейін өзім барда патша сайлап, Артымда тапсырайын қалғаныма!» (Ө. Найманбаев, Шығ.) [8, s. 338]. 3. *Bilgi. Bir bilgisayar programında bir görevi gerçekleştirmek için verilen talimatlar. П ә р м е н* бойынша компьютер абоненттің нөмірін тереді.

ПЕРНЕ (PERDE, TUŞ) [ир.] з а т. 1. *Dombra, gitar, mandolin gibi telli çalgılar çalarken sesi yükseltmek ve algılamak için parmakla basılan, hayvan bağırsağından veya telden yapılmış bir mekanizma*. Әншінің сүйрік саусақтары домбыраның қос шегінде *п е р н е* бойымен жорғалай жөнеледі («Қаз. әдеб.»). 2. *Mecaz. Narin, duyu*. Жаралы бір жан жатыр құба жонда, Бір қисық жалғыз аяқ сүрлеу жолда. *П е р н е с і*, нұры кеткен көзіменен, Қарайды бейшара жан оңға, солға (М. Жұмабаев, Шығ.) [8, s. 358]. 3. *Klavyedeki dijital ve harf tuşları*. Қазіргі таңда кеңінен тараған Windows-қа лайықталған пернетақта 104 *п е р н е д е н* тұрады, оның екеуі – Windows терезелері бейнеленген *п е р н е л е р* [9].

Іңірігі yeni anlamlara sahip olan Arapça, Farsça kelimeler, günümüzde kitap sözlüğünün, dini, yerel (bölgesel) dilsel özelliklere sahip sözcüklerin hem anlamsal dönüşümleri, hem de kelimelerin değişimiyle güncellenmektedir.

Eski kitaplardaki sözcükler XV–XVIII yüzyıllara ait yazılı miras dilindeki ve XIX–XX yüzyıllardaki şair ve yazarların eserlerindeki sözcüklerden bazıları kullanımdan çıkmış, bazıları anlamını korumuş ve yeni bir anlam kazanmıştır. Türk yazıtlarının dilinde iktidar, rütbe ve pozisyon alanındaki isimler: *patıша* (padişah), *маслихат* (maslihat), *мәжіліс* (meclis), *әкім* (hakim), *астана* (başkent), *сарай* (saray), *сарбаз* (asker), *майдан* (cephе), vb. Çağdaş kamu yönetiminde yeni bir anlam edinerek, normatif bir statü kazanmıştır. Özellikle hukuk terimlerinin büyük çoğunluğu eski Arapça ve Farsça kelimelerdir. Günümüzde anlamlarını koruyan ve anlam alanı genişleyen kelimeler arasında *қарар* (karar), *бап* (madde), *мүлік* (mülk), *құн* (maliyet) vb. kelimeler sayılabilir. Aşağıdaki tablodan karşılaştıracak olursak;

Yazılı anıtlarda: ҚАРАП (KARAR) (ар.) *رأى* – *karar*. Шолар асул мыңары білән мұндақ *қарарда* хан алдында ерділер. *Солар негізгі мың адамдарымен хан алдында осындай шешімде еді* (“Жамиғат тауарих”). Сыр суыны кечмекні *қарар* беріб кетді. *Сыр өзенін кешіп өтуді бұйырып кетті* (“Түркі шежіресі”). Бұ қауым раст көңілі білән ел болды мұндақ *қарар уа муқаррар* болды. *Бұл қауым шын көңілмен (Шыңғыс ханға) ел болды, осындай нақты шешім қабылдады* (ЖТ). Андын соң Кутан бір *қарарда* тұрды андағ шарх берілді. *Одан соң Кутан бір шешімге келіп, мынадай мәлімдеме жасалды* (ЖТ) [10, s. 244].

Çağdaş Kazak edebi dilinde: ҚАРАП (KARAR) [ар. *قرار*] зат. заң. 1. *Parlamento kanatlarından biri tarafından kabul edilen Anayasa belgelerinin adı*. *Қарар* заң жобарынан гөрі басқаша тәртіппен талқыланады және мемлекет басшысының қол қоюына берілмейді (ҚҰӘ). 2. *Алқалы орнаған мәжілісінде немесе қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің жиналысында қайсыбір мәселені талқылау нәтижесінжже қабылданған шешім*. Мәжіліс спикері орынбасарының сөзіне жүгінсек, Еуропарламент *қарары* қандай да бір елге елеулі нұқсан келтірмейді екен. Оның үстіне мемлекеттердің көбі мұндай *қарарға* елең етпейді де (“Түркістан”) [11, s. 349].

Yazılı anıtlarda: БАБ (MADDE) (ар.) *باب* – *bölüm*. Туркига қылыб ажамдан бұ кітабмарифатқаачты секіз түрлү *баб*. *Түркі тілінде парсыдан аударылып бұл кітап, білімге ашты сегіз түрлі бап* (Гүлістан түрікшесі). Бұ кітабны ибтида қылдұқ шаджара и түркі ат

қойдұқ тақы тоқұз баб қойдұқ. Бұл кітапты (жазуды) бастадық, (оган) “Түркі шежіресі” деп ат қойдық та тоғыз тарауға бөлдік (Түркі шежіресі) [10, s. 70].

Çağdaş Kazak edebi dilinde: БАБ (MADDE) [ар. باب] зат. заң. – *bir belgenin bölümü, paragrafi; madde*. Республика Президенті мен Парламентінің ара қатынасындағы Президенттік заңды немесе оның жекелеген *бантарын* қайта талқылауға және дауыс беруге қайтаруға конституциялық құқығы өте маңызды құрал болып табылады (“Егемен Қазақстан”) [12, s. 706].

Eski ders kitaplarının metinlerinde rastladığımız *мақлұқат, набатат, мүкәммал*, çağдаш okul ders kitapları metinlerinde “böcek, haşerat” anlamına gelen *مخلوقات (mahlukatun), mahlukat* (fauna), “bitkiler, bitki dünyası” anlamına gelen *نباتات (nabatatun) nebatat* (flora) kullanılmaktadır.

Yeni bir anlam kazanan kelimeler arasında Arapça: «1) bitmiş; 2) dolu; 3) *tec. zenginlik*» anlamındaki *مكمل (mukammalun)* kelimesi sayılabilir. Çağdaş Kazakçada bu sözcük “envanter” kelimesini karşılar, yani, “kurumun, bireyin mülkü olan her şey” anlamında yeni bir anlama sahip kelimeler arasında yer almaktadır.

Dini kelimeler. Bugün büyük şehir camilerinde ve sosyal medyada ilahiyatçıların, imamların, mollaların Allah'ı tanımaya ve Allah'a ibadet etmeye yönelik propaganda faaliyetleri ve dersleri, din bilincinin canlanmasına katkı sağlamaktadır. Bu durumda vaizler, dini kavramları açıklarken orijinal Arapça konuşmayı bir gelenek haline getirdiler: *Аллах* – Allah (Alla değil), *халал* – helal (temiz değil), *ширк* – şirk (günah değil), *уахи келді* – vahiy geldi (haber geldi değil), *мазхаб жолы* – mezhep yolu (doğru yol değil), *мурид* – mürid (öğrenci değil), *сахабә* – sahabe (arkadaşlar değil), *мүджахит* - mücahit (savaşçı değil), vb. Bu nedenle toplumda, özellikle gençlik ortamında, dini kavramlar orijinal dilde ifade edildiği şekilde benimsenip kullanılmaya başlandı. Ayrıca dini merkezlerin açılması ve dini kitapların yayınlanması sonucunda Kuran'ın sure ve ayetlerini aynı orijinal dilde olduğu gibi yazmak popüler hale glemeye başladı: *мазхаб* – mezheb (mezhep değil), *хиджаб* – hicab (hicap değil), *жихад* – cihad (cihat değil), vb. Özellikle, *һүлк* (hulk) kelimesinin çoğul hali *ахлақ* (ahlak) kelimesi de sıklıkla kullanılmıştır. Ancak *ахлақ* (ahlak) kelimesi Arapçada çoğul olarak kullanılmasına rağmen, Türk dillerinde özel anlamda kullanılmaktadır (*Dr. Öğretim Üyesi Murat Demir*). Bu nedenle “Ahlak bilimi” kavramları oluşmuştur. Ayrıca XVIII–XX yüzyıllarda kitap söz varlığındaki dini kelimeler hala farklı versiyonlarda yazılmaktadır: *мүбарак/мүбәрак/мүбәрік, уажін/уәжін*, vb. Bu nedenle yeni sözlükte yer alacak güncel dini içerikli kelimelerin seçimini, farklı versiyonlarda yazılmış kelimelerin birleştirilmesini gerektirir.

Genel olarak, Kazak maneviyat bağlamında, modern Kazak toplumunda geniş bir yere sahip olan dini dil birimlerinin pragmatik özelliklerinin dilbilimsel ve teolojik analizinin incelenmesi yeni bir yöndür [13, s. 49].

Yerel (bölgesel) kelimeler. Kazakçada yeni sözcüklerin bir başka kaynağı da yerel (bölgesel) kelimelerdir. Bazı ağız sözcükleri, konuşma dili sisteminden edebi dil veya terminoloji sistemine geçer. Böylece, ülkenin Batı, Doğu bölgelerinde *дегдар* kelimesi “asil, çok iyi, özel, düzgün” anlamında edebi dilin normuna geçmiştir. Örneğin,

Ол бір дегдар тұқым, әкесі де дегдар кісі болушы еді (Сем., Ақс.).

Өзім естіген білген, өткен кеткен дүниедегі дегдар даңқты әйелдердің бір де біреуін маңаламайды (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай).

Bölgesel kullanımındaki Arapça ve Farsça kelimelerin anlamsal alanının terminolojik bir anlam kazandığı sözlükte görülmektedir. Ülkemizin güney bölgesinde, Farsça “evin giriş odası, koridor”; “kurum binalarına uzun ortak giriş”; değişken “eşik” anlamlarında kullanılan *даліз* (*коридор*) kelimesi ekonomi alanında “bir ülkeden diğerine, bir yerden diğerine denetim ve gözetim olmaksızın geçen ara geçit” terminolojik bir anlamı kazanmıştır. Örneğin;

Жаздығүні көбінесе дәлдізде отырамыз. Үйіміз үш бөлмелі, оның бірі – дәлдіз (Маң., Маңғ.).

Жүк көліктерінің иелерінен “жасыл дәлізбен” өту өтінімдері арнайы сайтта қабылданады [14].

«Дәліз» (koridor) kelimesi ile жеке дәліз (ayrı koridor), жасыл дәліз (yeşil koridor) vb. sözcük grupları ortaya çıktı.

Ekleme yöntemiyle oluşturulan yeni birimler. Zaman geçtikçe, toplumdaki yeni bilgi akışlarının ve teknolojilerin sürekli gelişimi nedeniyle, Arapça, Farsça sözcüksel kökler ile son eklerle oluşturulmuş yeni kavram alanına sahip ödünç alınan kelimeler çağdaş ana dili konuşanların konuşma ve yazılı dilinde giderek daha fazla görülmektedir. Farsça’da **jo** – жер (toprak), **name** – хат (mektup), **hana** – үй (ev), **қағаз** (kağıt) sözcüksel dil birimleri ve “kardan – yapmak” fiilinin şimdiki zamanı “**kar-ker, ger**”, “hurdan – yemek, içmek” fiilinin şimdiki zamanı “**hor-kor**” kendi yalın anlamını yitirmiş ve Kazakçada kelime oluşturucu ekler olarak kullanılır. Son zamanlarda basında, resmi belgelerde bu kelime yarım ekleriyle yapılmış olan, bildiğimiz *қызметкер* (çalışan), *жемқор* (rüşvetçi), *дәріхана* (eczane), *әбзелхана* (cephane) vb. kelimelerin dışında, yeni oluşturulan dil birimlerinin etkinliği artmaktadır. *құзырхат* (dilekçe), *жалгер* (kiracı), *үміткер* (aday), *зияткер* (entelektüel), *мәтінгер* (metinbilimci), *тәлімгер* (akıl hocası), *қаламгер* (yazar), *дерекқор* (veri tabanı), *растама* (onaylama), *ысырапқор* (israfçı) vb. Farsça **-бей** ön eki Kazak dilbilimi alanında yeni terimlerin geliştirilmesini motive etmekte: *бейүндес* (uyumsuz), *беймәлдік* (dil dışı), *бейфениетті* (sonlu olmayan), *бейресми* (gayiresmi), *бейтарап* (tarafsız), vb. Özellikle **-ет, -ят, -ат** son ekleri eklenmesiyle oluşturulan *өркениет* (uygarlık), *руханият* (maneviyat), *жағдаят* (durum), *исламият* (islamiyet) vb. yeni dil birimlerinin kullanımı yüksektir. Orijinal kelimeler ile Arapça, Farsça, Rusça ve Arapça, Farsça dil birimlerinin birleşmesiyle yaratılan melez kelimelere basında, bilimsel metinlerde daha sık rastlanmaktadır: *Метинбiлим, Метинографi, Конубилим* (konu), *Атасөзү билими, Заман kapasitesi, Енержи kapasitesi, görüş alışverişi, параграф*, vs. Bu tür yeni oluşan dil birimlerinin sözlükte yer alması gerekmektedir.

Edebi dilimizde yüksek kullanım sıklığına sahip dil birimlerinin anlamsal alanına dikkat edildiğinde Kazak edebi dilinin sözlüğünde kaydedilen «yasa aracılığıyla belirli bir devlet kurumuna veya yetkiliye devredilen yetki, hak ve sorumlulukların bütünü» anlamında kullanılan Arapça *құзырет* (yeterlilik) kelimesinin, çağdaş medya metinlerinde ve pedagoji alanında kaydedilmediği görülüyor. Pedagoji alanında “*yeterlilik*” – pratik deneyim, beceri ve bilgi temelinde başarılı bir şekilde hareket etme yeteneği” ve de “yeterli” – “bir şey hakkında mantıklı, yetkili görüşünü ifade edebilme bilgisine sahip olmak, bir alanın farkında olmak, otoriteli olmak” anlamına gelir. Dolayısıyla öğretmenler arasında kullanılan “құзырет” (yeterlilik) kelimesinin farklı kullanımları vardır. Bu bakımdan bu kelimenin tanımına açıklık getirmek ve sözlüğe dahil etmek gerekmektedir. Aynı şekilde Termincom tarafından onaylanmış sözcük birimler: *мүкәммал* (envanter), *мәтінгер* (metin uzmanı), *напақа* (nafaka), *сазгер* (besteci), *шәкіл* (ölçek) vb. gibi sözcükler sözlüğe kaydedilmelidir.

Сонuç

Dilimizde, belirli bir olgunun, bir kavramın adının paralel ve rekabet halinde kullanılan iki, üç ve bazen daha fazla varyantı vardır. Bunlardan biri dilimize girmiş Arapça ve Farsça kelimeler, diğeri ise Rusça kelimeler olacaktır. Örneğin, günümüzde *мұрағат* – архив (*arşiv*), *мұражай* – музей (*müze*), *пайыз* – процент (*faiz*) gibi kelimeler paralel olarak kullanılmaktadır. Bazen Arapça, Farsçadan giren sözcükler birbiriyle yarış halinde paralel olarak kullanılır: *үәж* (*motivasyon*) – себен (*seber*), «*условие*» sözcüğü *шарт* (*şart*) – талап (*talap*), vs. Rusçadan girmiş kelimelerin kendi dillerindeki kelimelerle yarıştığı bu eğilim, Sovyet sonrası ülkelerin dilinde de görülmektedir. Bu tür yeni dilsel birimlerin dile girmesi için, ilk olarak zaman seçimine, ikinci olarak toplumun beğenisine ve üçüncü olarak dilsel analize ihtiyaç vardır.

Çağdaş Kazak edebi dilinde ve çeşitli alanlarda yeni anlamlara sahip olan Arapça ve Farsça kelime hazinesi, eski kitaplardaki sözcüklerin, dini, yerel (bölgesel) dilsel özelliklerde kullanılan

kelimelerin anlamsal dönüşümü ve farklılaşması sürecine dahil edilerek yenilenmiştir. Bu nedenle, mevcut olan yeni Arapça ve Farsça dil birimleri iki gruba ayrılabilir:

- 1) kalıplaşmış ve normlaşmış yeni birimler;
- 2) uygulaması zayıf olan yeni öğeler.

Bu nedenle, Arapça, Farsça dil birimlerini yeni alfabe ile oluşturulan bir sözlüğe kaydederken, aşağıdaki sözlükbilimsel kriterleri dikkate almak gereklidir:

ilk olarak, çeşitli tanımlamalarda kullanılan bazı sözcüksel birimlerin anlamlarının açıklığa kavuşturulması;

ikincisi, dil sahiplerinin kullanımında yüksek işlevselliğe sahip olan ancak edebi dilin normlarına girmemiş olanları sözlüğe kaydetmek;

üçüncüsü, ulusal kullanım, kitap dili, dini, yerel (bölgesel) dil özelliklerini taşıyan sözcüklerdeki anlamsal değişikliklerden kaynaklanan açıklamalara yeni dil birimlerinin eklenmesi;

dördüncüsü, farklı biçimlerde yazılmakta olan *мұбарак / мұбарак / мұбарік, мазхаб / мазхан, уәжін / уәжін, марқабат / мархабат, батсайы / батсайы* vs. Arapça ve Farsça kelimeleri birleştirmek.

Makale BKN BR20280984 “Kazak Dilinin Modernleşme Potansiyeli: Yenilikler, Eğilimler ve Süreçler” adlı temel bir bilimsel araştırma projesi çerçevesinde geliştirilmiştir.

КАЙНАКЛАР

1. Türkçe sözlük / Hzl. Şükrü Halûk Akalın ve başk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009. – 2244 s.
2. Байниязов А.Ж., Байниязова Ж.Т. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінің жеке басылымдары туралы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2015. – №1 (28). – Б. 21–25.
3. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. – Ankara: Aydın Kitapevi, 2000. – 1712 s.
4. Жеменей И. Парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: Зерде, 2003. – 448 б.
5. Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаналықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
6. Батчаев А.-Х.М. Заимствованная лексика карачаево-балкарского языка // Языковая ситуация в многоязычной поликультурной среде и вопросы сохранения и развития языков и литератур народов Северного Кавказа. Материалы Всероссийской научной конференции. – Карачаевск: КЧГУ, 2010. – С. 70–73.
7. Есенқұлов А., Әшімбаева Н. Кірме сөздерден жасалған философиялық терминдер // Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: Ғылым, 1990. – Б. 86–93.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 752 б.
9. Пернетақта. [Электронды ресурс]. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/> (қаралған күні 24.09.2023)
10. Сейітбекова А. Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі (XII–XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 2014. – 452 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 744 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 744 б.
13. Мансұров Н.Б. Ясауи хикметтеріндегі араб, парсы кірме сөздерінің орын алуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – № 3(129). – Б. 38–52
14. Жүк көліктерінің иелерінен «жасыл дәлізден» өту өтінімдері арнайы сайтта қабылданады. [Электрондық ресурс]. URL: <https://azattyq-ruhy.kz/news/6426-zhuk-kolikterinin-ielerinen-zhasyl-d-lizben-otu-otinimderi-arnaiy-saitta-kabyldanady> (қаралған күні 24.09.2023)

REFERENCES

1. Türkçe sozluk [Turkish Dictionary] / Hzl. Shukru Haluk Akalyn ve bashk. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 2009. – 2244 s. [in Turkish]
2. Bainiazov A.J., Bainiazova J.T. Turik tilinin tusindirme sozdiginin jeke basylymdary turaly // Qazaqstannyn gylymy men omiri. – 2015. – №1 (28). – B. 21–25. [in Kazakh]
3. Develioglu F. Osmanlyja-Turkche Ansiklopedik Lugat [The Osman-Turkish Encyclopedic Literature]. – Ankara: Aydin Kitapevi, 2000. – 1712 s. [in Turkish]
4. Jemenei I. Parsysha-qazaqsha sozdik [Persian-Kazakh dictionary]. – Almaty: Zerde, 2003. – 448 b. [in Kazakh]
5. Syzdyqova R. Qazaq tilindegi eskilikter men janalyqtar. Gylymi-tanymdyq zertteu [Old and new in the Kazakh language. Scientific and Cognitive Research]. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kazakh]
6. Batchaev A.-H.M. Zaimstvovannaia leksika karachaevo-balkarskogo iazyka [Borrowed vocabulary of the Karachay-Balkar language] // Iazykovaia situacia v mnogoiazychnoi polikulturnoi srede i voprosy sohraneniia i razvitiia iazykov i literatur narodov Severnogo Kavkaza. Materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferencii. – Karachaevsk: KChGU, 2010. – S. 70–73. [in Russian]
7. Esenqulov A., Ashimbaeva N. Kirme sozderden jasalghan filosofialyq terminder [Philosophical terms derived from loanwords] // Terminder jane olardyn audarmalary. – Almaty: Gylym, 1990. – B. 86–93. [in Kazakh]
8. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 12]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
9. Pnetaqta [Keyboard]. [Electronic resource]. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. (date of access 24.09.2023) [in Kazakh]
10. Seitbekova A. Arab-parsy sozderinin tusindirme sozdigi (XII–XVII gg. jazba eskertkishter negizinde) [Explanatory dictionary of Arabic-Persian words (based on written monuments of the XII-XVII centuries)]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2014. – 452 b. [in Kazakh]
11. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 9-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 9]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
12. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 2-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 2]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
13. Mansurov N.B. Iasau hikmetterindegi arab, parsy kirme sozderinin ornyn aluy [The appearance of Arabic and Persian words in the “Hikmets” of Yasawi] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – № 3(129). – B. 38–52. [in Kazakh]
14. Juk kolikterinin ielerinen «jasyl dalizben» otu otinimderi arnayı saitta qabyldanady. [Electronic resource]. URL: <http://www.halyk-gazeti.kz/> (date of access 24.09.2023) [in Kazakh]

ӘОЖ 82.0:001.89; МҒТАР 17.01.21
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.06>

А.К. ДҮЙСЕНБИ¹, Д. ЫСҚАҚҰЛЫ²

¹филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: askarduisenbi@gmail.com
²филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: danday_09@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ АБАЙ МҰРАСЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ МЕТА-АНАЛИЗИ

Аңдатпа. Мақалада Абай мұрасына қатысты түркі әлемінде ғылыми еңбектер библиометрикасының мета-анализі жасалды. Зерттеу жұмысында түркі әлемінде 1996–2023 жылдардағы Абай мұрасына жасалған еңбектерді жинақтап, библиометрика көрсеткіштерінің мета-анализін жасау мақсаты көзделді. Абай мұрасының түркі әлеміндегі жәй-күйін сипаттайтын ғылыми зерттеу мақаламызда сапалық зерттеу түрі қолданылды. Ақпараттар мен мәліметтер библиометрика анализі әдісімен талданды. Зерттеудің нәтижелері мен қорытындысы график, диаграмма түрінде көрсетілді.

Зерттеудің ақпараттары Elsevier Scopus, ScienceDirect, Researchgate, ғылыми, академиялық рецензияланатын журналдарды электрондық ортада ұсынатын <http://dergipark.gov.tr/>, <https://trdizin.gov.tr/> веб-сайтынан және Түркия Жоғары білім беру, магистратура және докторантура диссертациялар архиві <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> дерекқорларынан алынды. Azərbaycan milli kitabxanası, Alisher Navoiy nomıdagi O'zbekiston Millı kutubxonası, Башкортостан Республикасының Әхмәт Зәки Валиди исемендаге милли китапханасы, Татарстан Республикасы Милли китапханәсі, Türkmenistanyň Döwlet Kitaphanasy деп аталатын электрондық китапханаларындағы библиографиялық көрсеткіштер жинақталды.

Зерттеу түркі әлеміндегі 1996–2023 жылдардағы Абай мұрасына жасалған 114 ғылыми зерттеу мақала, Абай өлеңдері мен қарасөздерінің 26 аударма нұсқасы, 11 магистрлік, 4 PhD диссертация еңбегін қамтиды. Абай мұрасына қатысты 2020 жылдарда ең көп еңбектер жазылған, оның ішінде ғылыми зерттеу мақала (114), түрік тілінде барлығы 48 журналға жарияланған. Абай мұрасы өзбек (7), түрік (6), қырғыз (5), әзербайжан (4), қарақалпақ (1), татар (1), түркімен (1), ұйғыр (1) тілдеріне аударылған.

Мақаладағы зерттеу нәтижелері мен қорытындылары қазақ әдебиетінде, абайтануда ғылыми әдебиет дереккөзі ретінде қолданыла алады.

Кілт сөздер: Abai, Abay, Kunanbay, Qunanbay, түркі әлемі, мета-анализ, библиография.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Дүйсенбі А.К., Ысқақұлы Д. Түркі әлеміндегі Абай мұрасы зерттеулерінің мета-анализі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 67–77. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.06>

*Cite us correctly:

Duisenbi A.K., Ysqaquly D. Turki alemindegi Abai murasy zertteulerinin meta-analizi [Meta-analysis of Studies on Abay's Heritage in the Turkic World] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 67–77. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.06>

A.K. Duisenbi¹, D. Isqaquly²

¹*Candidate of Philological Sciences*

Al-Farabi Kazakh National University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: askarduisenbi@gmail.com

²*Doctor of Philological Sciences, Professor*

Al-Farabi Kazakh National University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: danday_09@mail.ru

Meta-analysis of Studies on Abay's Heritage in the Turkic World

Abstract. In this scholarly article, a comprehensive meta-analysis of bibliometric data pertaining to the scholarly output within the Turkic world concerning Abai's legacy has been undertaken. The primary objective of this study is to compile and analyze works related to Abai's heritage in the Turkic world from 1996 to 2023, employing a range of bibliometric indicators.

The research adopts a qualitative research methodology. Within this framework, extensive information, and data pertinent to Abay's heritage have been meticulously analyzed employing bibliometric analysis techniques. The findings and conclusions of this study are effectively presented using graphical representations, charts, and tables.

Data for this research have been sourced from reputable academic databases, including Elsevier Scopus, ScienceDirect, ResearchGate, <http://dergipark.gov.tr/>, <https://trdizin.gov.tr/>, all of which host peer-reviewed academic journals in an electronic format. Additionally, information was retrieved from the databases of Turkish Higher Education, Master's, and Doctorate Dissertations, available at <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.

Furthermore, bibliographic data from esteemed institutions such as the National Library of Azerbaijan, Alisher Navoiy O'zbekiston Milli Library, Akhmet Zaki Validi National Library of the Republic of Bashkortostan, Milli Library of the Republic of Tatarstan, and Dvett Kitaphanasy, the national electronic libraries of Turkmenistan, were meticulously collected and incorporated into the study.

The research dataset comprises 114 scientific research articles, 26 translated versions, 11 master's theses, and 4 doctoral dissertations. These works collectively investigate the theme of Abai's heritage in the Turkic world from 1996 to 2023. Notably, during the period 2020, there has been a discernible increase in the number of published works pertaining to Abai's legacy, with the majority of these works (114) being featured in 48 Turkish-language academic journals. Remarkably, Abai's legacy has transcended linguistic boundaries, with translations of his works being available in languages such as Uzbek (7), Turkish (6), Kyrgyz (5), Azerbaijani (4), Karakalpak (1), Tatar (1), Turkmen (1), and Uyghur (1).

The findings and conclusions presented within this article serve as a valuable resource within the realms of Kazakh literature and «Abaytanu», offering insights and a comprehensive overview of the scholarly output concerning Abai's legacy within the Turkic world.

Keywords: Abai, Abay, Kunanbay, Qunanbay, turkic world, meta-analysis, bibliography.

А.К. Дуйсенби¹, Д. Ысқақұлы²

¹*кандидат филологических наук*

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: askarduisenbi@gmail.com*

²*доктор филологических наук, профессор*

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: danday_09@mail.ru*

Мета-анализ исследований наследия Абая в тюркском мире

Аннотация. В статье сделан мета-анализ библиометрических данных научных трудов в тюркском мире, касающихся наследия Абая. Основная цель данного исследования – собрать и проанализировать работы, связанные с наследием Абая в тюркском мире с 1996 по 2023 год, с использованием ряда библиометрических показателей. В научно-исследовательской статье, описывающей состояние наследия Абая в тюркском мире, был использован качественный вид исследования. Информация и данные были проанализированы методом библиометрического анализа. Результаты и выводы исследования представлены в виде графиков, диаграмм.

Данные для этого исследования были получены с веб-сайта Elsevier Scopus, SecienceDirect, Researchgate, <http://dergipark.gov.tr/>, <https://trdizin.gov.tr/> и из базы данных <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>. Собраны библиографические указатели электронных библиотек Национальной библиотеки Азербайджана, Библиотеки имени Алишера Навои Узбекистана, Национальной библиотеки Республики Башкортостан имени Ахмета Заки Валиди, Библиотеки Республики Татарстан и Туркменистана.

Исследование включает в себя 114 научно-исследовательских статей по наследию Абая в тюркском мире за 1996-2023 годы, 26 переводных версий стихов и высказываний Абая, 11 магистерских, 4 PhD диссертаций. В 2020 году написано наибольшее количество работ, касающихся наследия Абая, причем большинство из этих работ (114) опубликовано в 48 академических журналах на турецком языке. Наследие Абая переведено на узбекский (7), турецкий (6), кыргызский (5), азербайджанский (4), каракалпакский (1), татарский (1), туркменский (1), уйгурский (1) языки.

Результаты и выводы исследования в статье могут быть использованы в качестве источников научной литературы в казахской литературе, абаеведении.

Ключевые слова: Abai, Abay, Kunanbay, Qunanbay, тюркский мир, мета-анализ, библиография.

Кіріспе

Барлық халықтың өркениет тарихында жарқын із қалдырған ұлы тұлғалар өткен. Ұлттың ұлы тұлғаларының артына қалдырған мирасы қоғамның ортақ құндылықтарын құрайды. Қазақ тарихы мен мәдениетінің кешегісін бүгінгімен жалғаған көпір, болашағын құнды мұрасымен сәулелендірген жарық жұлдыздың бірі және бірегейі – ойшыл, ғұлама, ақын Абай Құнанбайұлы. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев [1] «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «адамзаттың бәрін сүй...» деп өткен ақынның әлемдік өркениеттегі орны жайлы былай дейді: «Ғұлама Абай – қазақ топырағынан шыққан әлемдік деңгейдегі кеменгер. Ол күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады».

Тарихи тұлғалардың өнегелі жарқын өмірі мен артына қалдырған құнды мұрасы халықтың тарихы, бүгінгі мен болашағына қатысты ұлттық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сондықтан олардың өнегелі өмірі мен шығармашылықтарының танылуы, зерттелуі, жас ұрпаққа жеткізілуі – жауапты іс. Абайтанудың алғашқы жылдарынан бастап бүгінге дейін Абай мұрасы болашақ ұрпаққа ұлттық, адамзаттық құндылықтарды жеткізу, насихаттау және кемел ұрпақ тәрбиелеуде маңызды, жетекші рөлге ие екені тұрғысынан зерттеліп келеді. Абайтанудағы бұл ұстаным ұлт ұстазы А. Байтұрсынов сонау 1913 жылдарда Абайды «қазақтың бас ақыны» деп бағалап кеткенінен бастау алады. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші ғалым Д. Ысқақұлының айтуынша, «А. Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» «абайтанудың іргесін бекіте түскен берік қазылған темір қазығы болды» [2, 29-б.].

Қазіргі кезде Абай мұрасы елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде және түркі әлемінде белсенді түрде танытылып, насихатталып, шығармалары зерттеліп жатыр. Абай мұрасы

әртүрлі ғылым салаларының зерттеу нысанасы болып жатқан уақытта абайтану ғылымының даму деңгейін көрсететін зерттеу еңбектерге қажеттілік туындайтыны сөзсіз. Айналысқан ғылым саласының бағыт-бағдарын толығырақ қамтитын дереккөз әдебиеттер келешек зерттеушілер үшін қай кезеңде болса да өзектілігін жоғалтпайды. Абай мұрасына қатысты ғылыми еңбектердің библиометрика көрсеткіштеріне зерттеу жасаған (17.08.2023) уақытта түркі әлемінде Абай мұрасына қатысты ғылыми еңбектерді анықтап, жүйелеп, бір жерге жинақтаған зерттеу жұмысын кездестіре алмадық. Көбінесе, Абай мұрасының түркі әлеміндегі зерттелуін, жариялануын зерттеген еңбектерде түркі әлемінде Абай шығармаларының аударылуы жайы ғана қарастырылған. Абай және оның мұрасына жасалған зерттеулерді барынша толық қамтыған ғылыми еңбек жоқтың қасы деуіміздің себебі, зерттеуімізде түркі әлеміндегі аудармаларды ғана емес, диссертациялар, ғылыми мақалалар, кітап, кітап бөлімдері, сайттардағы дереккөздерді, ең бастысы әлемдегі беделді ғылыми дерекқорлар базасындағы деректерді де қамтуға тырыстық. Түркі әлемінде жарық көрген Абай мұрасына қатысты ғылыми зерттеу еңбектер библиометрикасының мета-анализі қазірге дейін жасалған маңызды ғылыми әдебиеттерді анықтап, бір жерге жинақтауды және библиометрика анализін жасауды мақсат етеді. Зерттеу жұмысының қорытындысы түркі әлеміндегі Абай тақырыбында жасалып, жарияланған ғылыми зерттеу еңбектердің сандық көрсеткіштерін ұсынады. Зерттеуіміздің нәтижелері мен қорытындысын Абайтану ғылымының дамуын, бағытын анықтауда қайнаркөз ретінде пайдалануға әбден болады. Ал бұл өз кезегінде Абайтану саласындағы зерттеу жұмыстарында уақыт пен ресурстардың босқа жұмсалмауының алдын алып, жасалып қойған дүниені қайталап, жасай беруден сақтандырады.

Зерттеу әдістері және материалдар

Мақаламызда түркі әлемінде Абай мұрасына жасалған еңбектердің ғылыми әдебиетіне шолу және мета-анализін жасау үшін сапалық зерттеу әдісі кейс-стади қолданылды. Себебі Абай мұрасына байланысты қазіргі ғылыми дерекқорлардағы ғылыми зерттеулердің сандық, статистика анализін жасау арқылы Абай мұрасының түркі әлеміндегі жәй-күйін нақты сипаттай аламыз. Сондықтан мақалада зерттеу мақсатына орай түркі әлемінде Абай мұрасына байланысты жарияланған зерттеу еңбектері әлемдік беделді ғылыми дереккөздерден анықталып, жүйеленіп, жинақталды және анализ жасалды. Мақалада Абай мұрасы қаншалықты игерілді, зерттелді, қандай деңгейде, нелер жасалды, нелер жасалуы керек деген сұрақтар қарастырылды.

Абай және оның шығармалары туралы түркі әлемінде жарияланған еңбектер Web of Science дерекқоры, Researchgate.net, Scopus Elsevier деректер базасы, <http://dergipark.gov.tr/https://trdizin.gov.tr/> ғылыми, академиялық рецензияланатын журналдарда халықаралық әлемдік стандарттарға сай жариялану қызметін электрондық ортада ұсынатын веб-сайтта және <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> Түркия Жоғары білім беру, магистратура және докторантура диссертациялар архивінде мәтін анализі (text mining) ақпарат жинау (data mining) тұрғысынан зерттелді. Elsevier Scopus дерекқоры бойынша әлеуметтік ғылымдар (social sciences), өнер және гуманитарлық ғылымдар (arts and humanities) бөлімдері бойынша ғана іздеу жасалды (17.08. 2023). Іздеуде «abau», «abai», «qunanbayev», «kunanbayev», «kounanbaiouly», «abau kazakh poet», «abai poetry», «kazak şair», «kazak şiirleri» «Абай Құнанбайұлы», «Абай Қунанбайұлы» деген кілтсөздер қолданылды. Ұлы ақын Абайдың атымен аталатын елді мекендер, жерлер, оқу орындары, көшелердің атауларының көп болуы іздеу барысында өте мол мәліметтерді шығарды. Қазақ тілінің латын әліппесіне көшуінің бір керек болған жері де осында екеніне көзіміз жете түсті. Себебі, латын әліпбиіне көшу жазудың біркелкілікті сақтайды. Мысалы, Абай деген сөзді латын

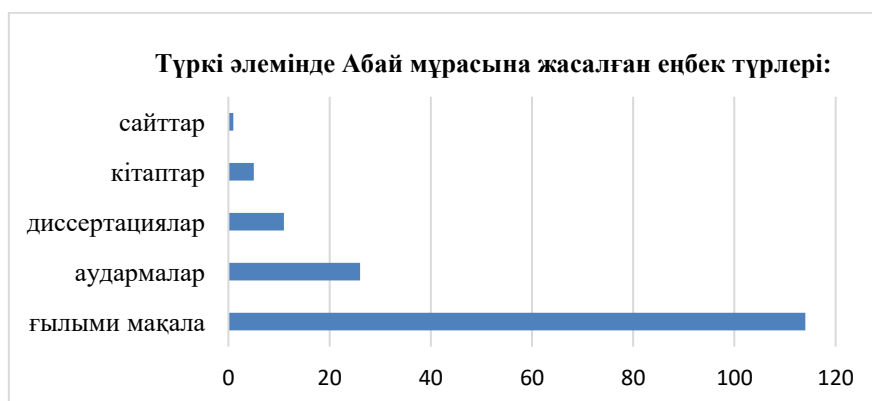
әріптерімен екі түрлі жазамыз «Абай»; «Abai». Осылайша, екі түрлі жазу да іздеу нәтижелеріне әсер етеді.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі уақытта алдыңғы қатарлы әлемдік білім қоры жинақталатын ғылыми ресурстарды қолданбау, өзіне қатысты ғылым саласының негізгі библиографиясын нақты білмеу – ғылымдағы жаңалыққа ілесе алмау деген сөз. Әлемнің бір жерінде жарияланған жаңашыл ғылыми зерттеу жұмысымен таныс емес ғалым, зерттеушінің әлемдік ғылыми бәсекелестік деңгейіне көтеріле алмайтыны – белгілі жәйт. Елде жасалған зерттеу жұмыстары, қорғалған пікірлер, ашылған жаңалықтар басқа жерде ешқандай әсер тудырмаса, ешкімге керегі болмаса, әлемдік танымал, беделді ғылыми ортаға кіре алмайды. Өмірден тыс қалып, қолданылмай, мұрағаттар мен кітапхана сөрелерінде ғана тұратын ғылым өміршең бола алмайды. Қоғамның мәдени, экономикалық, ағымдағы және болашақтағы қажеттіліктеріне жауап бере алмаған білімнің бәсекеге жауап бере алмайтынына әр сәт сайын куә болып отырмыз. Сондықтан Абай мұрасының халықаралық индексті журналдарда жариялануы әлемдік деңгейде танытылуы, насихатталуы маңызды әрі осы бағытта көбірек жұмыстар жасалуы керек деп ойлаймыз. Түркі әлеміндегі Абай мұрасына жасалған ғылыми еңбектердің мета-анализін қамтыған зерттеуіміз төмендегідей мәселелерді анықтап, талдауды қарастырды. Олар: Абай мұрасына қатысты жарияланған ғылыми жұмыстардың түрлері (1-сурет); Абай мұрасының түркі тілдеріне аударылуы (2-сурет); түркі әлеміндегі Абай мұрасына жасалған ғылыми зерттеу мақалалардың 1996–2023 жылдар арасында жариялану жағдайы (3-сурет); Абай және оның мұрасы жарияланған ғылыми журналдар (4-сурет); Түркияда 1996–2021 жылдар арасында Абай мұрасы тақырыбына қорғалған диссертациялар (5-сурет); Абай және шығармаларына жазылған кітаптар; Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайлы жазылған энциклопедия бөлімдері.

Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары түркі әлемінде Абай мұрасы бойынша жарияланған 114 ғылыми зерттеу мақала, 26 аударма нұсқасы, 1996–2023 жылдар арасында Түркияда қорғалған 11 магистрлік, 4 PhD диссертация еңбегі, 9 кітап, 48 ғылыми журналдың библиографиялық көрсеткіші негізінде жасалды. Ғылыми мақалаларды анықтау және талдау жасалғанда түркі әлеміндегі «Абай жолы» романы және оның аударылуы жайлы жарияланған мақалалар қамтылмады.

Абай – қазақтың бас ақыны ғана емес, әлемдік мәдениет тарихында өзіндік орны бар ұлы тұлға [3]. Бүгінге дейін елімізде ғана емес, әлемде Абай мұрасы жайлы әртүрлі салада еңбектер жазылды, өнер туындылары жасалды [4]. Абай шығармалары көптеген шет тілдеріне аударылды [5]. Абай және оның шығармаларын таныту, зерттеу бағытында жарияланған еңбектер саны 1-суретте берілді.

1-сурет – Түркі әлемінде Абай мұрасына жасалған еңбек түрлері

Абай мұрасының түркі тілдерінде жасалған аударма нұсқаларын зерттеу нәтижесі төмендегідей: әр жылдары өзбек тіліне 7 рет, түрік тіліне 6 рет, қырғыз тіліне 5 рет, азербайжан тіліне 4, қарақалпақ 1, татар 1, түркімен 1, ұйғыр тілдеріне 1 рет аударылып, жарияланғанын көрсетті (2-сурет).

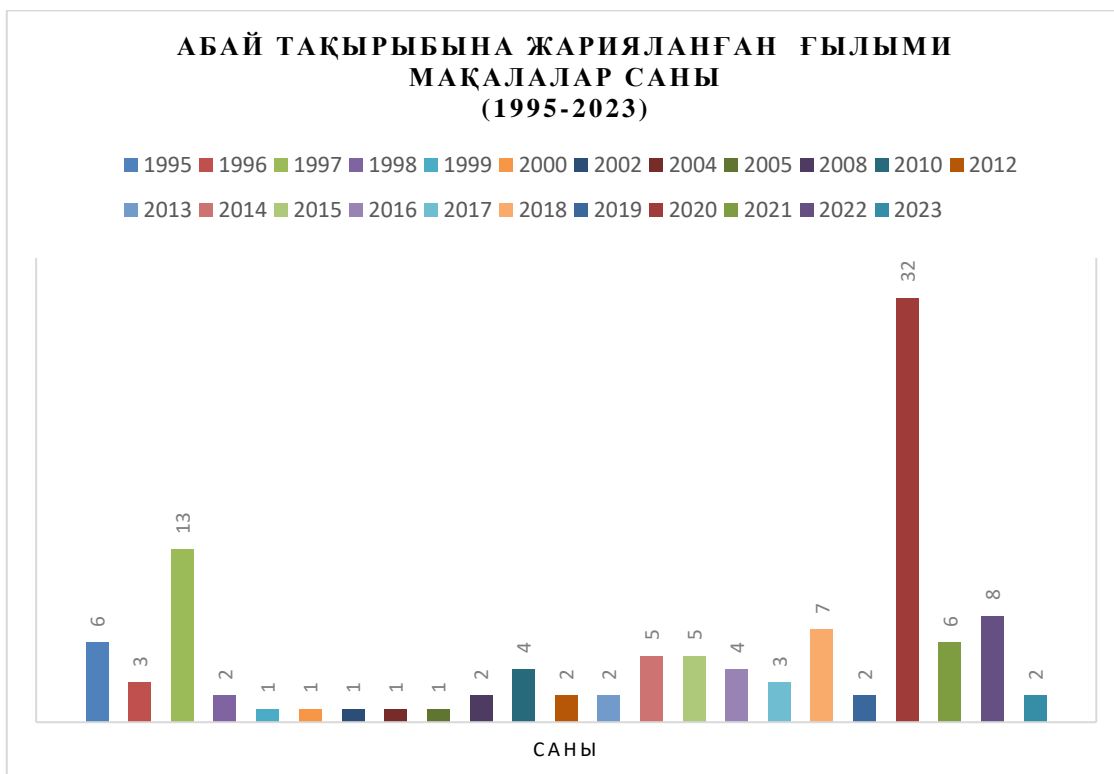

2-сурет – Абай мұрасының түркі тілдеріндегі аударма басылымдары

Абайтану тарихында 1940–2020 жылдар арасында 20 библиографиялық еңбек дайындалған [6, 87–89-бб.]. Абайтану тарихында Абай мұрасына қатысты жасалған көптеген библиографиялық еңбек болғанымен, түркі әлеміндегі жәй-күйін анықтап, жинақтаған зерттеу еңбекті кездестіре алмадық. Абайдың 175 жылдық мерейтойын атап өту іс-шаралары арасында Абай шығармалары әлемнің 34 тіліне аударылғаны, оның ішінде түркі тілдеріне аударылғаны жайлы баспасөз бетінде жаңалық сипатында көптеген хабарландырулар жазылды. 2020 жылы бірнеше журналда жарияланған «Абай еңбектері түркі тілдерінде» атты мақалада авторы Есбосынов Ерғали «Кунанбаев Абай Шерләр вә поемалар» деген кітап азербайджан тілінде, «Кунанбаев Абай Тангламалы қосықлар» қарақалпақ тілінде, «Шигырьләр һәм поэмалар» татар тілінде, «Abay`in Eserlerinden seçmeler» деген атаумен бұдан бұрын да түркі тілдеріне аударылған Абай шығармалары атап өтіледі.

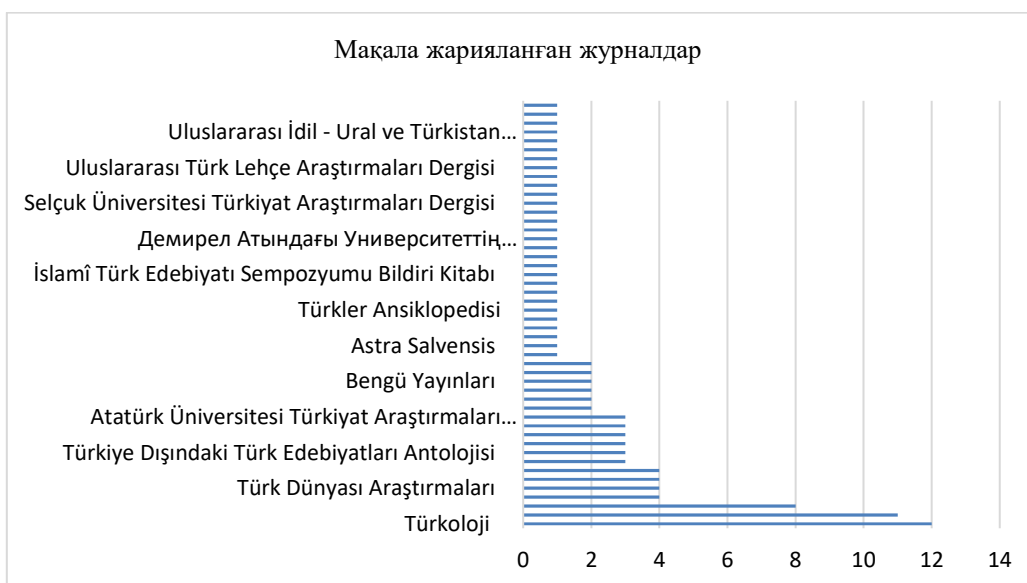
Абай мұрасының түркі әлеміндегі танытылуын, зерттелуін қарастырғанымызда, 1996–2023 жылдар арасында әр жылдары Абай мұрасына зерттеу нысанасы болған 114 ғылыми мақала жарияланғаны анықталды. 1996-2023 жылдар арасындағы ғылыми мақалалардың библиометрика көрсеткіштеріне талдау жасағанда, ғылыми зерттеу мақала санының 1997 жылы және арада біраз уақыт салып, 2020 жылы артқанын көреміз. Бұл құбылысты ұлы тұлғалардың мерейтойларының тойлануымен түсіндіруге болады. 1997 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 6 ақпандағы № 164 қаулысы бойынша М. Әуезовтың туғанына 100 жыл толуы мемлекеттік деңгейде атап өтілген болатын [7]. Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 26 тамыздағы № 134 Жарлығы бойынша 2020 жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы елімізде және әлемдік деңгейде тойланды. Абайдың 175 жылдық мерейтойына байланысты Абай және оның шығармалары елімізде, шет елдерде көп насихатталды және жарияланған еңбектер саны бірнеше есе артты. Академик Серік Қирабаев 2007 жылы бұл жөнінде: «Ақын кітабын кезекті жариялау, көбінесе, мерейтойларға байланысты жүргізіледі» [8, 31-б.] деп жазған болатын. Абай тақырыбына жарияланған ғылыми мақалалар саны (3-сурет) көрсетілді.

Бұл график бойынша ең көп ғылыми мақала 2020 жылы жарияланған, (n=32), екінші орында 97 жыл (n=13), зерттеу мақалалары ең аз жарияланған жылдар 1998–2010 жылдар арасы (n=1), бұл жылдар арасында бір мақала ғана жарияланған.

3-сурет – Абай мұрасы жайлы ғылыми зерттеу мақалалар

Барлық жарияланған еңбектерге қарағанда, Түркияда шығатын ғылыми журналдарда түрік тілінде қазақшадан кейінгі екінші орында екені анықталды. «Türkoloji» - 12, «Biliğ» - 11, «Ясауи университетінің хабаршысы» - 8, «Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi» - 4, «Türk Dünyası Araştırmaları» - 4, «Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi» - 4, «Kastamonu Üniversitesi» - 4, «Türkiyat araştırmaları Dergisi» - 3 мақала, қалған төмендегі суретте көрсетілген журналдарда 1 ғылыми зерттеу мақала жарияланған (4-сурет).

4-сурет – Абай мұрасы жайлы ғылыми зерттеу мақалалар жарияланған журналдар

Абай шығармаларын зерттеуге бағытталған 1996–2021 жылдар арасында. 17.08.2023 уақытында <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> дерекқорынан алынған мәлімет бойынша Түркияда түрік тілінде Абай мұрасы зерттеу нысанасы болған 11 магистрлік диссертация, 4 докторлық диссертация қорғалды, оның ішінде 2 магистрлік, 2 докторлық диссертация «Абай жолы» романына қатысты тақырыпта жазылған.

5-сурет – Түркияда 1996–2023 жылдар арасында Абай мұрасы тақырыбында қорғалған диссертациялар [<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>]

Түркі әлеміндегі Абай мұрасына қатысты жарияланған еңбектерді анықтап, жинақтау мақсатында түркі мемлекеттері ұлттық электрондық кітапханаларында деректерді анықтау, іздеу, зерттеу жұмыстары жасалды. (20.08.2023). Зерттеу жүргізілген түркі тілдерінде деректер жинақталған электронды кітапханалар мыналар: Azərbaycan milli kitabxanası <http://www.anl.az/>; Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi <https://www.natlib.uz/>; Башкортостан Республикасының Әхмәт Зәки Валиди исемендеге милли кітапханасы <http://www.bashnl.ru/>, Татарстан Республикасы Милли кітапханәсіндегі <http://kitaphane.tatarstan.ru/>, Türkmenistanyň Döwlet Kitaphanasy <https://Dovletkitaphana.Gov.Tm/>. Төменде көрсетілген ұлттық кітапханаларда түркі тілдерінде көрсетілген 20.08.2023 уақытта «Абай, «Абай Кунанбаев», «Абау», «Абай» деген кілт сөздер арқылы жасаған іздеу нәтиже көрсетпеді. Олар: Башкортостан Республикасының Әхмәт Зәки Валиди исемендеге милли кітапханасы (<http://www.bashnl.ru/>); Татарстан Республикасы Милли кітапханәсі (<http://kitaphane.tatarstan.ru/>); Türkmenistanyn dovlet medeniyetmerkezinin döwlet kitaphanasy <https://dovletkitaphana.gov.tm>. Баспасөз бетінде хабарландыру сипатында жазылған «Исгендер. Поэма» [9] атты Абайдың «Ескендір» поэмасының түркімен тіліне аударылып, жарияланғаны туралы ақпарат тапсақ та, Түркіменстанның мемлекеттік кітапханасы электрондық каталогынан еңбектің библиографиялық көрсеткішін көре алмадық.

Әзербайжан ұлттық кітапханасындағы іздеу нәтижесінде Абай мұрасы зерттеулеріне қатысты 1970–2021 жылдар аралығындағы 32 библиография көрсеткіші анықталды. Абай шығармаларының 3 аударма нұсқасы (2-сурет), 14 ғылыми зерттеу мақала және 10 жаңалық

сипатындағы баспасөз беттеріндегі хабарлар. Абай мұрасы бойынша 2010 жылы Абай және оның мұрасын оқыту мақсатында жоғары оқу орындарына арналған Фируза Агаеваның «Абай: җәхсиууәти вә әдәби ирси» деп аталатын оқулығы дайындалған екен. Кітапта Абай Құнанбайұлының өмірінің, шығармаларының әзербайжан тіліне аударылуы мәселелері тұжырымдалған. 2007 жылы профессор Н. Сафаровтың «Türk халқлары әдәбиууәти» деп аталатын 4 томдық жинақта, әзербайжан тілінде, Абай және оның шығармалары туралы өзбек тілінде Ташкенттегі Мәдениет баспасынан шыққан 2023 жылы «Turkiy adabiyot durdonalari» деп аталатын 100 томдық жинақтың 10-томында берілді.

Түркі әлемінде Абай және оның шығармалары жөнінде кітап, кітап бөлімі түрінде жарияланған еңбектер жаңа шыққаннан бұрнағы жылдарға қарай тізімі төменде берілді.

Өзбек тілінде жарияланған еңбектер:

“Turkiy adabiyot durdonalari” 100 jild. 10 jildiga Abay, qozoq poeziyasi va prozasi. Tashkent, (2023). Madaniyat;

Tanlangan asarlar. Abay. O. Muhiiddin. Abay Elektron resurs (2022).

Nazm 72 jild. Toshkent : O'zbekiston, 2022, 360 b.

Түрік тілінде жарияланған Абай мұралары:

Abay Kunanbayev Ve Ülküsü, Yunus Emre Tansü., Burak Yalçın (2021), 80 S, Ankara. Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu. (2020). Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam. Ankara: Bengü Yayınları. 664 p. (2010).

Abay: Adımı 'İnsan' koymuşlar. Nasil Cahil Olayım? D. Duisebayeva. (2018), Bilim ve İnsan, Gazikıtarevi (Kitap bölümü).

Garifolla Esim. Çevirenler: Gülkhamis Aristanova, Bayram Sürekli; Son okuma Ahmet Şımşek, Aıgul Tursunbayeva Meram /Konya : Cizgi Kitabevi, 2016. 360 s.

Abay: җәхсиууәти вә әдәби ирси. F. Ağayeva; Bakı, 2010, 173 s. (учебное пособие для вузов).

Garifolla E. Sozler Hakkindaki Sozler. (Abay'ın Nesir yazıları hakkında). Алматы, Абай атындағы ҚазМПУ, (2008).

Әзербайжан тілінде жарияланған кітап бөлімі:

Türk халқлары әдәбиууәти. 4 cildde. (tərt. ed. prof. Dr. N. Cəfərov; sponsor cənab A. Qaraşov, Ə. Cavadov, H. Mirələmov).

Абай Құнанбай және оның мұрасы жайлы түрік тілінде жарияланған журналдарда, энциклопедия бөлімдерінде және сайттарда жарияланған дереккөздер:

Kazak edebiyatı ve Abay Kunanbayev <https://bilgeabay.blogspot.com> «Білге Абай» сайты.

Abay Kunanbayev «Berceste» dergisi №154 sayısı.

Abay (1845-1904). Kazak Şairi, Bestekar, Düşünür Ve Edebiyatçı Islamansiklopedisi.org.tr.

“Abay (İbrahim) Kunanbayoğlu. Aşa Emel Yeni Türk İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995, s. 13–16.

Muhtar Avezov ve Abay Yolu. Ekrem Ayan Türkler Ansiklopedisi, C. 19, s. 624–628, Ankara, 1999.

Abay İbrahim (Kunanbayev). Ali Abbas Çınar. (Not: Madde, Şakir İbrayev ile birlikte hazırlanmıştır)Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. Ankara, 2000.

I.C., Başbakanlık Atatürk Kültür Merkezi Yay., s. 10–12.

Kunanbayev Abay (1845–1904). Kazak şairi, bestekar, düşünür ve edebiyatçı. Kalkan İbrahim. TDK İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002, 26 cilt, s. 373–375.

Қорытынды

Бүгінде Абай және оның мұрасына қызығушылық арыда ғаламдық деңгейде, беріде түркі әлемінде артып отыр. Түркі әлемінде жарияланған Абай мұрасының мета-анализі түркі тілдерінде жарияланған ғылыми зерттеу мақалалар, кітап болып басылған Абай мұрасына қатысты еңбектер, қорғалған диссертациялар, аударма нұсқаларын анықтап, жүйелеп,

жинақтады. Өйткені Абай және оның мұрасына жасалған еңбектердің түркі әлеміндегі жәй-күйі, ғылыми зерттеу еңбектері мен түркі әлеміндегі ғылыми ортадағы деңгейі анықталып, сипатталуы – абайтану саласының бағыты, дамуы, нақты жәй-күйінің анықталып, саралануы тұрғысынан қажетті әрі жауапты жұмыс. Мақаламызда Абай мұрасының түркі әлемінде зерттелуінің жағдайын анықтап, сипаттауды мақсат етіп қойдық. Осы бағытта дерек жинау үшін Абай мұрасына жасалған зерттеулердің әлемдегі ғылыми беделді дерекқорлар мен ғылыми деңгейі жоғары ғылыми журналдарда жариялану жағдайын зерттедік. Абай мұрасына қатысты академиялық ғылыми зерттеулер өнер және гуманитарлық ғылымдар бойынша индекстелген халықаралық рецензияланатын ғылыми журналдарда, Web of Science, Researchgate.net, Scopus Elsevier деректер базасындағы <http://dergipark.gov.tr/https://trdizin.gov.tr/> ғылыми, академиялық рецензияланатын журналдарда халықаралық әлемдік стандарттарға сай жариялану қызметін электрондық ортада ұсынатын веб-сайтта және <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> Түркия Жоғары білім беру, магистратура және докторантура диссертациялар архивінде орналастырылған дереккөздерінен анықталып, топтастырылып, талданды және зерттеу қорытындылары диаграммалармен көрсетілді.

Зерттеу қорытындысы бойынша, 1996–2023 жылдар арасындағы Абай мұрасына қатысты жылдар бойынша Түркияда жарияланған ғылыми зерттеу мақала саны 114, ол 3-сурет арқылы көрсетілді. Зерттеу жұмысында 2023 жыдың 17–20 тамыз айындағы уақыт аралығында түркі әлемінде Абай мұрасына қатысты 11 кітап, 114 ғылыми зерттеу мақала, 26 аударма; 11 магистрлік диссертация жұмыстары, 4 докторлық диссертация қорғалған. Мақаламызда барлығы 15 магистрлік және диссертациялық жұмыстар көрсеткішін анықтап, талдау жасалды. Барлық жарияланған еңбектерге қарағанда Түркияда шығатын ғылыми журналдарда түрік тілінде, қазақшадан кейінгі, екінші орында екені анықталды. Бұл Абай мұрасының түркі тілдерінде танытылуында, насихатталып таралуында Түркияда шығатын ғылыми журналдардың мүмкіндігінің жоғары екендігін және түркі тілдері арасында, түрік тілінің алдыңғы орында екенін де көрсетеді. Түркияда түрік тілінде жарияланған еңбектердің қорытындысы 4-сурет арқылы көрсетілді.

Elsevier Scopus ақпарат дерекқоры ғылыми библиография ақпаратының беделді және сенімді қайнаркөзі. Зерттеу қорытындысынан Scopus деректер базасында (17.08.2023) қаралған уақытта 1960–2023 жылдар аралығында жарияланған Абай мұрасына қатысты еңбектердің санының аз екенін (13) көруге болады.

2020 жылы Абайдың 175 жылдық мерейтойы қарсаңында түркі әлемінде де жаңалық сипатындағы баспасөз беттеріне ақпарат көп жарияланды [10].

Зерттеу нәтижесі Абай мұрасының пәнаралық парадигмасы аясында Абай және оның мұрасы жайлы зерттеу жұмыстары санының аз екенін көрсетті. Осы құбылыстың негізінде Абай мұрасы пәнаралық парадигма тұрғысынан зерттелуі қажет деген қорытынды жасалды. Қазіргі заманғы білім берудің мақсаты тек бір ғана білім саласымен шектеліп қалуды қарастырмайды. Білім бізге Абай және оның ақиқаты жайлы ақпаратты табуға көмектесуі керек. Олай болса, Абай ілімі Абай жайлы ақпарат, мәліметтердің құрғақ жиынтығынан ғана емес, Абай ілімін ғылым негіздері өлшемдеріне қарай бағалау және жинақтаудың әдіс-тәсілдерін де қамтуы керек деп ойлаймыз. Пәнаралық байланыс тұрғысынан зерттеу әртүрлі салалардағы білімдерді біріктіруге және күрделі құбылыстарды тұтас түсінуге ықпал етуге негіз қалайды. Осыны ескеріп, әртүрлі пәндерде ғалымдар, зерттеушілер бірлесе отырып, пәнаралық зерттеулер жасау бағытында жұмыстар жүргізілуі керек деген ұсыныс білдіреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy (қаралған күні 19.08.2023)
2. Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы. – Алматы: Таңбалы, 2012. – 580 б.
3. Сарыбаев Ш. Библиографический указатель литературы по тюркологии. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 193 с.
4. Мырзахметов М. Абайтану: Библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Ғылым, 1988. – 240 б.
5. Шукюров А. Творчество Абая Кунанбаева в Азербайджане // Литературный Азербайджан. – 2022. – №10. – С. 105–108.
6. Мухияева Г., Дүйсенбі А. Единица – жақсысы: Абай мұрасының ғаламтор антологиясы. – Алматы: Шет тілдер және іскерлік университеті, 2020. – 307 б.
7. Абай және архив. – Алматы: Ғылым, 1995. – 215 б.
8. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 5. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 456 б.
9. Духовная близость народов Казахстана и Туркменистана: к 175-летию Абая Кунанбаева [Электронный ресурс]. URL: <https://www.orient.tm/ru/post/23774/duhovnaya-blizost-narodov-kazahstana-i-turkmenistana-k-175-letiju-abaya-kunanbaeva> (дата обращения 21.08.2023)
10. Abay ve 21. Yüzyilda Kazakistan / çev. H. Sağdıç // International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies. – 2021. – №3(5). – S. 101–114. [Elektronik kaynak]. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/887511> (dolaşım tarihi 19.08.2023)

REFERENCES

1. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyn «Abai jane XXI gasyrdagy Qazaqstan» atty maqalasy. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy (date of access 19.08.2023)
2. Ysqaquly D. Adebı syn tarihy. – Almaty: Tanbaly, 2012. – 580 b.
3. Sarybaev Sh. Bibliograficheski ukazatel literatury po tiurkologii. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 193 s.
4. Myrzahmetov M. Abaitanu: Bibliografialyq korsetkish. – Almaty: Gylym, 1988. – 240 b.
5. Shukiurov A. Tvorchestvo Abaia Kunanbaeva v Azerbaidjane // Literaturnyi Azerbaidjan. – 2022. – №10. – S. 105–108.
6. Muhiiieva G., Duisenbi A. Edinica – jaqsysy: Abai murasynyn galamtor antologiasy. – Almaty: Shet tilder jane iskerlik universiteti, 2020. – 307 b.
7. Abai jane arhiv. – Almaty: Gylym, 1995. – 215 b.
8. Qirabaev S. Kop tomdyq shygarmalar jinagy. T. 5. – Almaty: Qazygurt, 2007. – 456 b.
9. Duhovnaia blizost narodov Kazahstana i Turkmenistana: k 175-letiu Abaia Kunanbaeva [Electronic resource]. URL: <https://www.orient.tm/ru/post/23774/duhovnaya-blizost-narodov-kazahstana-i-turkmenistana-k-175-letiju-abaya-kunanbaeva> (date of access 21.08.2023)
10. Abay ve 21. Yuzyilda Kazakistan / chev. H. Sagdich // International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies. – 2021. – №3(5). – S. 101–114. [Electronic resource]. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/887511> (date of access 19.08.2023)

UDC 82-31; IRSTI 17.82.31

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.07>J. MAMBETOV¹, GÖKHAN HALDUN DEMIRDÖVEN², A. TOYBAZAR³✉¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor**Al-Farabi Kazakh National University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zholdas_19@mail.ru*²*Dr., Sakarya University of Applied Sciences**(Turkey, Sakarya), e-mail: Sciences-gokhandemirdoven@subu.edu.tr*³*Master's Student of the Al-Farabi Kazakh National University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ayazhan.01@internet.ru***MUKHTAR AUEZOV'S ROLE IN PRESENTING ABAI'S POETIC HERITAGE
IN THE CULTURAL SPACE**

Abstract. The article will focus on the life and fiction of Mukhtar Auezov, as well as on the course of writing and translating into Russian the epic of the novel “The Way of Abai”, reflection in the literary, cultural, artistic criticism of the state of Russia, which is our neighboring state, about the media space of the world. Russian publication of the novel “The Way of Abai”, written by the great man M. Auezov, is hotly discussed in Russian literature. A theoretical analysis of the views of Russian literary critics on the professional requirements of literary criticism was also carried out. To date, this topic is one of the most relevant, which has been little studied. In recent years, especially during the period of independence, Russian literary studies have been considering various scientific studies and historical cognitive works, new materials based on other archival documents, new approaches to texts, opportunities for new examinations. Numerous research papers and scientific books, historical documents, etc. have been published about Mukhtar Auezov's “The Way of Abai”. Currently, up-to-date information in social networks, electronic channels, M. Auezov was considered in comparison with scientific conclusions, historical data related to the established Abai studies. Mukhtar Auezov is a classic of Kazakh literature in his research work. The evaluation of the poet's artistic image in the novel “The Way of Abai”, given in Russian literature, was analyzed in a comparative form from today's point of view.

Keywords: golden age, outstanding artist, writer's image, Abai studies, wise thinker.

Ж. Мамбетов¹, Гөкхан Халдун Демірдовен², А. Тойбазар³¹*филология ғылымдарының кандидаты, доцент**Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zholdas_19@mail.ru*²*доктор, Сакария қолданбалы ғылымдар университеті**(Түркия, Сакария қ.), e-mail: Sciences-gokhandemirdoven@subu.edu.tr*³*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты**(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ayazhan.01@internet.ru****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Mambetov J., Demirdöven Gökhan Haldun, Toibazar A. Mukhtar Auezov's Role in Presenting Abai's Poetic Heritage in the Cultural Space // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 78–88. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Mambetov J., Demirdöven Gökhan Haldun, Toibazar A. Mukhtar Auezov's Role in Presenting Abai's Poetic Heritage in the Cultural Space // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 78–88. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.07>

Абайдың ақындық мұрасын мәдени кеңістікте танытудағы Мұхтар Әуезовтің рөлі

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің өмірі мен көркем прозасының, сондай-ақ «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу барысы мен орыс тіліне аударылу барысында көрші Ресей мемлекетінің әдеби, мәдени, көркем сынында көрініс табуы, әлемдік медиакеңістікте жариялау, таныту, танылу мәселелері сөз болады. Ұлы тұлға М. Әуезов жазған «Абай жолы» романының орыс тілінде жарыққа шығуы Ресей әдебиетінде қызу талқыға түсті. Көрнекті суреткер Абай Құнанбаев туралы жазылған еңбекке деген орыс әдебиеттанушыларының көзқарастарына әдебиеттану ғылымының кәсіби талабы бойынша теориялық түрде талдау жасалды. Бүгінгі күнге дейін бұл тақырып көп зерттелмеген өзекті тақырыптардың бірі. Соңғы жылдары, әсіресе тәуелсіздік кезеңдері орыс әдебиеттануында жарыққа шыққан түрлі ғылыми зерттеулер мен тарихи танымдық туындылар, басқа да мұрағаттық құжаттар негізінде тың материалдар қарастырылып, мәтіндерге жаңа көзқарастар, сараптамалар жасауға мүмкіндіктер ашылып отыр. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» еңбегі туралы көптеген зерттеу жұмыстары мен ғылыми кітаптар, тарихи құжаттар, т.б. жарық көрді. Қазіргі заман талабына сай әлеуметтік желілердегі ақпараттар, электрондық арналар М. Әуезов негізін қалап кеткен абайтану саласына байланысты ғылыми тұжырымдармен, тарихи деректермен салыстырмалы түрде қарастырылды. Зерттеу жұмысында қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ақын бейнесінің көркем образына орыс әдебиетінде берілген бағаға бүгінгі көзқарас тұрғысынан салыстырмалы-салғастырмалы түрде талдау жасалды.

Кілт сөздер: алтын ғасыр, көрнекті суреткер, жазушы бейнесі, Абайтану, дана ойшыл.

Ж. Мамбетов¹, Гокхан Халдун Демирдовен², А. Тойбазар³

¹кандидат филологических наук, доцент

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zholdas_19@mail.ru

²доктор, Университет прикладных наук Сакарья

(Турция, г. Сакарья), e-mail: Sciences-gokhandemirdoven@subu.edu.tr

³магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ayazhan.01@internet.ru

**Роль Мухтара Ауезова в представлении поэтического наследия Абая
в культурном пространстве**

Аннотация. В статье речь пойдет о жизни и художественной прозе Мухтара Ауезова, а также о том, как в ходе написания и перевода на русский язык роман-эпопея «Путь Абая» отразится в литературной, культурной, художественной критике соседнего Российского государства, будет освещаться, демонстрироваться, признаваться в мировом медиапространстве. Выход в свет на русском языке романа «Путь Абая», написанного великим писателем М. Ауезовым, горячо обсуждался в русской литературе. Теоретический анализ взглядов российских литературоведов на произведение, написанное о выдающемся художнике Абае Кунанбаеве, был проведен в соответствии с профессиональными требованиями литературоведения. На сегодняшний день эта тема является одной из наиболее актуальных, малоизученных. В последние годы, особенно в период независимости, в русском литературоведении рассматриваются различные научные исследования и историко-просветительские работы, а также другие значимые материалы, основанные на архивных документах, открываются возможности для новых подходов к текстам и исследованиям. О произведении Мухтара Ауезова «Путь Абая» опубликовано множество исследовательских работ и научных книг, исторических документов и т.д. Актуальная информация в

социальных сетях, электронных каналах была рассмотрена в сравнении с научными выводами, историческими данными, относящимися к области абаеведения, основанной М. Ауезовым. В исследовательской работе был проведен сравнительный анализ с современной точки зрения оценки художественного образа поэта в романе классика казахской литературы Мухтара Ауезова «Путь Абая» в русской литературе.

Ключевые слова: золотой век, выдающийся художник, образ писателя, Абаеведение, мудрый мыслитель.

Introduction

One of the public thoughts of Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries was the ascent of a large concentration of national intelligentsia to the square of the political, social, cultural front. Among them, academician M. Auezov occupies a special place – one of the founders of the literature of the Kazakh people, a classic of world literature, winner of the Lenin and State Prizes, the most famous person whose talent is immortalized in the memory of the people, whose work has become the golden fund of our people [1, p. 6].

M. Auezov's epic "The Way of Abai" is widely known not only in Kazakhstan, but also abroad. Russian critics, who criticized the literature of other nations, really did not ignore the wide place in the literary environment of the legends about the author in the first versions of 1942–47, when the Novel was written and published, and it was during those periods when the writer, with direct intervention and control, was the first to quickly publish it in Russian. It is known that the high appreciation of this epic novel by foreign colleagues caused envy among both Kazakh writers and some Russian writers. Especially in the period from 1950 to 2000, many articles about M. Auezov's novel "The Way of Abai" were written on the pages of the world press. Writing warm reviews about one novel and one work of a Kazakh writer was a great achievement for that period. For example, "The Way of Abai" [4, p. 212], published in the collection of the Belgian writer Georges Bouyon "Abai and Auezov, what are strong words in the world? ", Hungarian E. Feher Pal "The East without myths (times about five meetings of Afro-Asian writers) ", Jozef Torm "Gray Fierce and the image of the wolf in the Turkic legend», the German writer Alfred Kurella "Fate in the heart of Asia", the Spanish Federico Mayor "The Genius of Modernity", etc. high marks determine the historical place of M. Auezov in world literature. In foreign fiction, it is particularly noted that Auezov, having deeply mastered the traditions, artistic features of the best samples of world literature, fully preserved his national character and raised the Kazakh art of words to a new level.

Auezov's world is a bottomless ocean of the abyss. You see it in research. Auezov is a global phenomenon. As for the phenomenon of Mukhtar Auezov, the novel "The Way of Abai" is one of the great values of the twentieth century. Satpayev compared it to the "encyclopedia of Kazakh life". This is a great work of art [10, p. 68].

Russian thinkers and scientists, writers and critics, who recognized M. Auezov as an outstanding representative of artistic thought in the expanses of Kazakh literature and culture and the founder of the national literary science, were able to continue the opinion of foreign colleagues. In the novel "The Way of Abai", the handwriting of M. Auezov, who wrote an artistic chronicle of the social, moral, aesthetic, intellectual life of Kazakhs at a professional level with artistic skill, did not leave anyone indifferent.

Research methods

In this large-scale, deeply meaningful work, which became an encyclopedia of the spiritual life of the Kazakh people, steppe wisdom, philosophy, psychology, M. Auezov was also

distinguished by the ability to reflect the ancient cultural values of our history fully and broadly. The article uses the methods of scientific and literary analysis, differentiation, systematization.

The research work is based on the works of Russian literary critics and journalists published during the period of independence. In subsequent years, previously absent from the archives of the writer, the texts found in Russian archives and entered literary circulation were for the first time compared with each other and determined by historical typological methods. We have considered the question of study direction and evaluation of mukhtar studies' issues in Kazakh literary studies in the context of the world and CIS countries based on historical and comparative methods. In the research, the scientific and aesthetic knowledge, artistic world of M. Auezov was presented according to the assessment of Russian writers around the history of the translation of the novel "The Way of Abai".

The article analyzes the achievements and shortcomings in the works published in Russian publications during the period of independence, the issues of literary communication are widely covered. Auezov, first of all, managed to transform all the values in the national art of the word into deep semantic contexts, artistic expression, aesthetic discourse. It is known that the very fact that in the past the Kazakh country, which was not open to outsiders, had deep roots in the art of artistic expression, literature and culture, a being that had not lost its uniqueness, traditions and customs, was in itself a great phenomenon, a spiritual revolution. Considering that literature is a golden mechanism, an important key to mutual understanding of the peoples of the world, this work reflects his people, who until now were considered "wild", his life and existence, and most importantly the inner nature, not alien to world civilization, it has images, narrative techniques that are not inferior to speech practice in literature of any nationality – I do not know. Among the types of Allied artistic creativity of the Soviet period, Auezov's creativity was high, and many involuntarily drew attention to him. Literary critics of the world and Russian critics paid attention to the author of this work, who appeared to be shining like a star, breaking the union spirituality, asking questions to the nomadic people, whose culture was considered foreign to them, looking for answers to their questions, trying to discover new aspects of the Kazakh people, new abysses of meaning, to the artist aesthetic and philosophical questions were abandoned, and cultural discourses began to take place in world literary studies. That is why critical views prevailed on the novel "The Way of Abai" by M. Auezov, which impressed the world spiritual space and Russian readers.

The well-known tragic fate of the intelligentsia of the Soviet period, associated with the revolution, the civil war and the harsh regime of communist ideology, did not pass by M. Auezov. Auezov, an outstanding artist who did not waver from his philosophical and creative principles despite going through difficult times, was somehow one of the famous representatives of his time and generation.

Therefore, answering the most diverse questions that arose around the epic novel of his period "The Way of Abai". Many research papers have been written about the life and work of Auezov that entered the literary, scientific circulation. As you know, the tragic fate of the Soviet era and the writer formed the basis of the works of writers, scientists and critics of both our and neighboring countries. Therefore, we will not retell these works, but will focus on the prospects of new research published during the period of independence, supplemented with new historical, literary, documentary data in addition to the previous ones. It is no secret that the high intelligence of the scientist-encyclopedist, artist, philosopher M. Auezov, who at one time knew Russian and Western European literature deeply, admired and unwittingly attracted any interlocutor and representative of any nationality. Therefore, stories about him occupy a wide place among literary critics, a wide readership at all stages. It is no exaggeration to say that in the Soviet period, only through the classical works of M. Auezov, the whole Asian literature flourished and received wide recognition in the global context. Moreover, the interest and enthusiasm, the spiritual need for the work of M. Auezov, a historical figure widely recognized in the world spiritual space of the Soviet period,

has not yet ceased. It should be noted that in this world literature, the work of the Kazakh writer M. Auezov, who was included in the number of universal spiritual values, is reflected in the works, unfortunately, unfairly evaluated in recent years, not analyzed from the point of view of artistic conditions and requirements of purely professional and literary studies. Our goal today is to focus on these inappropriate, unsubstantiated comments. Because, without putting forward the bitter truth, he is making fewer and fewer mistakes. Such gaps are often found, especially in the works of Russian literary critics and researchers who evaluated and analyzed from today's point of view. Thus, in the work of the Russian literary critic, professor, Doctor of Philology Nikolai Anastasiev "The Young Guard", published in 2006 by Mukhtar Auezov, the artistic values of the writer's novel "The Way of Abai" and other prose works are evaluated exclusively by foreign works in relation to the requirements and conditions of literary studies, which have achieved high scientific achievements today, there were such shortcomings, as a comparison and assessment of their level, doubt in the artistic skill of the writer.

Discussion

"The Way of Abai" is the main book by M. Auezov. The writer Mukhtar Auezov, starting with small types of epics and drama, moving on to more complex genres, grew up to an epic in which he connected the centuries-old truth with the historical fate of his native people, and became the best and unparalleled researcher.

The image of Abai is one of the most complex images in Kazakh literature. The great poet is depicted in a multifaceted connection with the epoch, with the people, with all layers of society. He is in the strongest whirlpool of problems of that time. Auezov masterfully portrays his hero throughout the novel. A teenager with a tender and vulnerable soul, a young man in love, the head of a family, a teacher and mentor of youth, a friend of the people and a poet-fighter is all Abai.

The epic novel widely describes the changes and contradictions in Kazakh society, the life and dreams of the Aul youth, the difficult fate of women in the second half of the XIX century, the writer shows the way of the people with the help of the image of Abai, his fate. Having masterfully described the reflections in the novel about the meaning and significance of the life of the poet-thinker, the present and future of the people, he showed a picture of the historical development of the Kazakh people. Describes the life of Abai together with the life of the people from the beginning to the end of the work.

Mukhtar Auezov's creative discovery is that he was the first in the literature of Central Asia to study the half-century life of an entire nation widely and comprehensively, managed to reveal the patriarchal and moral issues of Kazakh society on the eve of the twentieth century with an amazing power of artistry for the reader. The epic "The Way of Abai" is the pinnacle of Kazakh literature.

The historical significance of the epic "The Way of Abai" is also manifested in the fact that it contains rich material for studying the ethnography of the Kazakhs of the second half of the XIX century. The writer especially colorfully recreated folk customs, wedding ceremonies, folk festivals associated with the birth of a child, poetic paintings of young people on moonlit nights with songs by the swing, in which the musicality of the people, love of poetry, and its spiritual appearance were so vividly manifested. The epic gives an idea of the funeral ritual, the beliefs of the Kazakhs.

One of the main roots of the artistic power of M. Auezov's novels is speech mastery. The writer's verbal skill and eloquence are always clearly felt in the author's story, in descriptions of nature, and in the verbal, portrait characteristics of the characters. The writer has thoroughly assimilated the linguistic richness of the Kazakh language, created and multiplied by over the centuries and used it masterfully in his novels. In other words, he found a lot of expressive, imaginative energy in his native language. This is natural since any word artist cannot create a language from scratch. He enriches the language of his people with new words and phrases. Widely using the richness of his native language, he raised the Kazakh literary language to a new height. In

this sense, M. Auezov's novels play a special role. They give a clear idea of the richness of the modern literary Kazakh language, the diversity of its facets and visual possibilities. *From this work we can extract valuable information about the Kazakh people of the era when Abai lived.*

In the novel, the chapters reflecting the traditions and way of life of the people are devoted to one ethnographic scientific work. Each of them requires a separate study.

Azerbaijani writer Mehdi Huseyn: "I admired the fact that Auezov's novel "The Way of Abai" so truthfully, so deeply conveys the life of the Kazakh people". However, Mukhtar Auezov did not write "The Way of Abai" so easily. Many archives have been viewed, conversations with many people have been started. So much sweat has been shed, so many sleepless nights have passed. Even after the publication of the novel, they were persecuted again and again, and there was not a word left that he did not hear. But Auezov did not give up. It was love for Abai, for the world of Abai.

The writer first began to write a biography of Abai. About him: "At first, I researched his life. I have collected many groups of data. I personally met with Dilda, Aigerim and his friends Kokbai, Nurganym... I saw them, talked to them", he recalled in another note: "As soon as I was going to write a novel, I started collecting the necessary material in different ways. Therefore, I had to rely on the small memories of people who saw Abai with the naked eye to show his childhood, youth, youth. I met with people who knew Abai well. Some of them were even a few years older than Abai".

It was truly amazing that only one writer, who had neither a manuscript, nor a diary, nor memories of "an amazing poet who passed in a state of mysterious soul for his time", collected these incredible data and wrote a large monograph and a four-volume biographical epic.

In the study of the outstanding scientist Sh. Yeleukenov "Evaluation of M. Auezov's works in Russia and CIS countries" there is a discussion of N. Anastasiev's point of view concerning "The Way of Abai". He qualifies it as a love novel, a naturalistic novel, a mythological novel, an adventure novel and even a military novel. In his indisputable comparisons with Russian and Western works, it is impossible not to take into account critical views as a professional his light comments "reading didactics, morality, not journalism»: "...Thus, moving freely through the world literature, the scientist's analysis in many cases turns into a lyrical reflection. You read without boredom. Of course, the comparison should be done not only for comparison. Its goal is to create a national this is a search for specifics. And this side of the matter in Anastasiev's analyses does not reach... Here in such comparisons there is also Auezov's encouragement, and accuracy is unattainable" – criticizes the place [2, p. 25].

N. Anastasiev's hastily expressed criticism does not form the correct opinion of readers, literary applicants. Not to mention the history of the study in the national literary science of the famous novel, which became an encyclopedia of the life of the Kazakh country, without setting a goal to read and read them, the Russian scientist N. Anastasyev, who expressed a generalized opinion, lacks the lungs of the researcher Sh. Eleukenova: "...The Russian scientist, for his part, should not have left the search for Kazakh literary science. Alas, lack of time seems to have prevented him. And even in the novel itself, where you read" [2, p. 31]. As M. Bakhtin says, scientific analysis, research is a work without a text, how is a scientist who has not read a book deeply going to analyze and weigh it? Is it not clear to what error this haste leads?

Published in the period of independence "M. Auezov. The Tragedy of the Triumphant: Mukhtar Auezov – fate and books" Professor A. Keisimakova, who comprehensively analyzed valuable opinions of writers of Russia and the world on the work of M. Auezov are considered in the context of modern world literary studies "problems of modern Auezov studies in Russian literary studies. (Based on the research of N. Anastasiev "The Tragedy of the Triumphant" ("The tragedy of the triumphant"))". The scientist-literary critic A. Keisimakova assessed the scientific activity of this monographic work as follows "...the main core of the research is the writer and

totalitarian power, the specifics of Kazakh culture and literature, creative dialogue; relations between the Great Steppe country and Europe: history, types of political, cultural, literary ties.” – emphasizes [2, p. 174]. Researcher A. Keisimakova elaborated on the numerous achievements and shortcomings of Anastasiev's work, noting that this is a great work included in the sphere of modern mukhtar studies: The Russian literary critic of the period of independence N. Anastasiev did not agree with such a fair assessment of M. Auezov's work for nothing. Probably, not the recognition of Auezov, but the analysis of his artistic world on the basis of world classics is natural to take place in the years of independence.

“Recalling the above shortcomings in the research essay by N. Anastasiev, it should be noted that this book is a valuable contribution of Russian Auezology, added to Auezology” [8, p. 224]. These works have yet to be analyzed, and in the future, we will focus on the scientific opinions of Russian literary critics on the work of the great artist.

If we look at the direction in which the problem of mukhtar studies is studied and evaluated in the world literary studies and the literary studies of the CIS countries and Russia, then in general even professional experts believe that classical works in the literature of each nation are universal common spiritual values, and not frank and free professional dialogues, as a rule, more politically motivated articles. So, we were very happy to see serial articles published in this edition by Vyacheslav Ogryzko, editor of the newspaper “Literary Russia” and author of serial articles “What we don't know about Abai and his great com singer”, “Debunking myths around the great epic of Mukhtar Auezov” [5, p. 6]. After all, the number of articles and studies within the Union, which simultaneously demonstrate the successes and shortcomings of the Soviet period, are evaluated at different levels, as they say, “there is no source of self-absence”. Whoever the great artist is, M. Auezov, whose work was widely analyzed during the publication, translation into Russian of his novel “The Way of Abai”, during the independence of the Mukhtar studies region, where after Auezov's death one bright star burned, especially literary, cultural ties and boils in every state, especially Kazakh readers. We have witnessed the discovery of a large number of new materials, unknown heritage, new archival data, such as the writer's connection with Russian literature, the publication of the novel in Russian publications, etc. The reason is that historical documents found in the Russian State Archives of Literature and Art, which not everyone can get to, are truly a great treasure of Kazakh spirituality.

However, reading the article, many of her achievements, including sarcastic words and data that raise some doubts, inappropriate accusations, punishments, are unwittingly frustrating. Since a special chapter on labor will be written in this study, we decided to focus in this article on only one source, an example.

M. Auezov is the founder of Abai studies. He is a scientist who has constantly and systematically studied the life and legacy of Abai. M. Auezov deserved great merit in the formation of the Abai science [11, p. 21].

The article mainly highlights various problems between M. Auezov and translators, heads of Russian publications that created conditions for the publication of the novel in Russian, etc.

V. Ogryzko's phrases, which do not relate to either scientific or literary analysis, cannot but cause bewilderment. The history of the translation of the novel “The Way of Abai” into Russian, its nomination for the Stalin Prize, various organizational, propaganda works, letters of M. Auezov, is truly a treasure trove of Kazakh literary criticism. However, it follows from the newly found information that the author typed only those moments that criticized the writer's work. At the same time, there is only one example. V. Ogryzko “How did the Auezov-Sobolev connection come about?” in the article: “...I tell you: Auezov was saved from the second arrest by fleeing from Kazakhstan. But even in Moscow, he was not sure that he, too, would not be thrown into the screensavers. It is not surprising that the writer immediately began to look for influential allies in Moscow. However, the writer did not dare to rush to the big politicians, because they were arrested

for another at the end of the 30s. The Kazakh refugee did not find support from great scientists either. There is still hope for the writer Leonid Sobolev. Why did Auezov turn to Sobolev for help? Well, then it would be that Sobolev considered in the Union of Soviet Writers, if not a curator, then a guardian of Kazakhstani writers ...” – this is not the word of a professional [5, p. 6]. In fact, in 1953 M. Auezov was again charged with “nationalist” political slander, which did not follow him, and he was released from work at the Kazakh State University [7, p. 67]. As you know, in April 1953, the writer wrote an open letter to the chairman of the Union of Writers of the USSR A. Fadeev, members A. Surkov, K. Simonov. If the author had been familiar with the epistolary legacy of M. Auezov, written in those years, he would not have expressed such an unambiguous, hasty opinion. In the future, M. Auezov and L. Sobolev do not care about the suspicion of an honest and sincere creative link. About the study of M. Auezov and L. Sobolev “Epic and folklore of the Kazakh people”: “... And what did Sobolev do? He did not speak the Kazakh language and personally did not participate in the collection of folklore materials in the Kazakh language. He could not analyze the folklore texts of the Kazakhs. Soon Sobolev lost everything slightly and added the text of the article to rearrange the sails of commas ...” – gives his personal subjective opinion [5, p. 7].

In this regard, D. Kunaev, Candidate of Philological Sciences, in the article “M. Auezov's epic novel “The Way of Abai” in Russian literary criticism” about the friendship of representatives of two nationalities, his activities in strengthening creative ties in literature: “... In the creative collaboration of M. Auezov with L. Sobolev, there was an interaction of two national cultures, two mature large individuals bearing two different traditions, two figurative principles of thinking, two personal traditions, two figurative principles of thinking, two languages ... ” – warmly notes the place as a professional [3, p. 108].

Indeed, the writer initially chose Anna Nikolskaya to translate his novel about Abai into Russian. However, the appeal of A. Nikolskaya, who worked on N. Nurtazin's line-by-line translation, could not fully satisfy M. Auezov. That is why he gave preference to the famous Russian writer Leonid Sergeevich Sobolev, who in the past was well acquainted with his work, especially with a very high-quality translation of his play about Abai into Russian, with rich experience in this field.

L. Sobolev said about the joint creative connection of outstanding artists of two nationalities: “...With all his satisfactory education, erudition... he was a man of extraordinary delicacy and extremely interesting in his work. It used to happen, during work, that the subscript... it wasn't always a successful act, I didn't truly understand what was there, what Mukhtar wanted to say...Mukhtar often visited Moscow, and I asked him to tell me these pages anew. He was transformed, as it were, he translated Kazakh images with his amazing Russian language: and he only remained to love it, to seal it...in Russian. And I think that these joint pages that we have made are the best in the Russian translation of the novel” he says, without hiding the creative process [3, p. 114]. Meanwhile, Mukhtar Auezov spoke about the merits of his colleague L. Sobolev in the translation of the novel “The Way of Abai”: “... Soboleva had very great merits in the past of these special ones. There are a lot of realities, especially nomadic life, which are difficult to understand. What should creativity do with a big, friendly work of mine with Sobolev? This practice should be brought to the attention of other translators”.

He knows the history of Kazakh culture and literature. This is a general historical, cultural exploitation of the most important translation condition, and in general in the past there should be no special conditions in the exact transition of style. It is necessary to express a wish that we are not taken advantage of, but accurately translated [3, p. 114].

It is also known that L. Sobolev wrote the preface to the first anthology of Kazakh literature “Songs of the Steppes”, “Lyrics and Poems”, which was published in Abai's collections of 1945, 1954 under the title “Poet and Example”. In a word, the merits of L. Sobolev in popularizing the

works of Abai and Mukhtar to the Russian-speaking audience are always valuable. Has a high price. Are the words of L. Sobolev and M. Auezov said by them reliable, or are the words of a Russian journalist who does not have a single literary, historical fact, who does not have a reference to his thoughts reliable? By the way, inappropriate statements by V. Ogryzko, expressed in a light thought, undoubtedly greatly undermine the evaluation of M. Auezov's works in Russian literature. Nevertheless, these opinions do not deny the importance of his new materials, valuable archival documents that he brought to today's field of mukhtar studies.

According to the theory and practice of translation in world literary studies, the translation of each original work into another language is not equivalent to the birth of one new work. This opinion of Dr., Professor of the Eurasia Perspective Research Center in the Netherlands Zifa-Alua Auezova in the article "Relevance, options and problems of historical and cultural interpretation: Kazakh – Russian – English" clarifies our point of view: "The reassessment of the cultural heritage of the new independent states of Eurasia in the late XX-early XXI century leads towards the restructuring of their place in world intellectual history" [9, p. 74].

Translation and interpretation of literature created in the Soviet state in indigenous languages for a modern international-global audience requires a search and judgment of optimal approaches... "Of course, every translation is an interpretation. The translator becomes, to some extent, a co-author of the text, transferring its content into the language of a new audience, intentionally or subconsciously introducing his or her own accents. At the same time, the reader expects the translation to be close to the original, clarity of presentation, achieved, if necessary, with the help of notes and comments explaining the contexts ..." [9, p. 74].

Of course, the experience of each author and each translator is relevant and complex. Do not give them details about the quality, achievements or shortcomings of each author's work, without conducting separate scientific research and historical comparative studies with the original version. specific [6].

So, we also cannot unequivocally criticize this work of V. Ogryzko, because here we recognize that archival data is a huge treasure added to today's Mukhtar. However, we are referring to the fact that archival data have a formal style characteristic of archival materials, historical comparative analysis based on evidence, which leads to a lot of questionable considerations.

Results

The historical foundations of the poet's image in M. Auezov's novel "The Way of Abai", the facts of life in the Russian version were historically informative, concrete scientific evidence was given. The current issues of Abai studies and mukhtar studies, which are considered a serious problem in the scientific environment, and objects of research of previously unexplored themes have been identified. The life and work of M. Auezov, spent during the years of independence, including in the field of Abai studies, were filled with new topics, new facts, documents found in the archives by Russian researchers.

The scientific article analyzes, first of all, the life and literary, scientific heritage of Mukhtar Auezov, as well as the problems of the artistic world in the novel "The Way of Abai", texts published in recent years in Russian literature, periodicals, research papers, critically, in spiritual continuity.

Kazakh and Russian versions of M. Auezov's novel "The Way of Abai", the history of writing, literary and aesthetic discourses of that period are research work that has not lost its value so far. However, it is impossible to carry out their extensive scientific analysis in the volume of one article.

Conclusion

M. Auezov managed to colorfully, vividly, realistically and with a national flavor to show a broad picture of the life of the entire Kazakh people: their social life, struggle, everyday life,

customs, views, philosophy. Thus, for us, the artistic merits of the work, its relevance and the richness of ethno-cultural traditions seem unsurpassed. The world of immortal truly folk characters was created in the novel.

The research examined in a new way the issues of M. Auevov's life and work, the situation in the Union literary process of that period in Russian literature about the history of the origin, writing, publication of the novel "The Way of Abai", the position of publications on the example of literary texts published in recent years, in general, these publications occupy a special place in scientific history.

In recent years, the works on the work of M. Auevov, presented in Russian publications, have increased in volume compared to previous editions, have become more fully represented by valuable documents, virgin historical, literary data. Valuable archival data related to Auevov's biography were compared and analyzed with life, historical, and literary facts in the works, versions published in Russian. It is proved that the reality of the artistic image in the novel "The Way of Abai" is realized with the help of specific historical data.

BIBLIOGRAPHY

1. Тайжанов А. Мұхтар Әуезов дүниетанымы. – Алматы: Отан, 2017. – 388 б.
2. Елеуқенов Ш. ТМД елдері ғалымдарының М.О. Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу мәселелері: Ұжымдық монография. – Алматы: Servise Press, 2017. – 384 б.
3. Кунаев Д. Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2021 – 424 б.
4. Маданова М., Машакова А., Кунаев Д., Салкынбаев М. Мир Ауэзова / Сост. и ред.: М. Маданова, А. Машакова, Д. Кунаев, М. Салкынбаев. – Алматы: МКА, 2004. – 212 с.
5. Огрызко В. Чего мы не знаем об Аббае и его великом певце // Литературная Россия. – №27. 20.07.2018. – С. 6.
6. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdynriyazova Z. M.O. Auevov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Vol. 12. Doi: 10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5
7. Пірәлі Г.Ж., Құрманбаева А.П. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи деректердің зерттелуі // Керуен. – 2022. – №1 (74). – Б. 63–74.
8. Ісімақова А. Ресей әдебиеттануындағы қазіргі әуезовтану мәселелері: Ұжымдық монография. – Алматы: Servise Press, 2017. – 384 б.
9. Ауэзова З.А. Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации: казахский-русский-английский // М.О. Әуезовтің туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. – Алматы: Print express, 2018. – 492 б.
10. Әуезов М. Ділім. – Алматы: Жібек Жолы, 2017. – 68 б.
11. Әліпхан М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М. Әуезов зерттеуінде // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://orcid.org/0000-0001-6867-2709>

REFERENCES

1. Tajjanov A. Mukhtar Auevov dunietanymy [Mukhtar Auevov worldview]. – Almaty: Otan, 2017. – 388 b. [in Kazakh]
2. Eleukenov Sh. TMD elderi galymdarynyn M.O. Auevovtin shygarmashylyk murasyn zertteu maseleleri [Problems of studying the creative heritage of M.O. Auevov by scientists from the CIS countries]: Ujymdyk monografia. – Almaty: Servise Press, 2017. – 384 b. [in Kazakh]
3. Kunaev D. Mukhtar Auevov i vzaimosviaz literatur [Mukhtar Auevov and the interrelation of literatures]. – Almaty: Poligrafkombinat, 2021. – 424 b. [in Russian]
4. Madanova M., Mashakova A., Kunaev D., Salkynbaev M. Mir Auevova [M. Auevov's world]. – Almaty: MKA, 2004. – 212 s. [in Russian]
5. Ogryzko V. Chego my ne znaem ob Abae i ego velikom pevce [What we don't know about Abai and his great singer] // Literaturnaia Rossia. – №27. 20.07.2018. – S. 6. [in Russian]

6. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdynriyazova Z. M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – 2020. – Vol. 12. Doi: 10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5
7. Piralı G.J., Kurmanbaeva A.P. M.O. Auezovtyn “Abai joly” roman-epopeiasyndagy tarihi derekterdin zerttelui [Study of historical facts in an epic novel “Way of Abay” M.O. Auezov] // *Keruen*. – 2022. – №1 (74). – B. 63–74. [in Kazakh]
8. Isimakova A. Resei adebiettanuındagy kazirgi auezovtanu maseleleri: Ujymdyq monografıa [Problems of modern Auezov studies in Russian literary criticism]. – Almaty: Servise Press, 2017. – 384 b. [in Kazakh]
9. Auezova Z.A Aktualnost, opyty i problemy istoriko-kulturnoi interpretacii: kazahskij-russki-angliiski [Relevance, experiences and problems of historical and cultural] // M.O. Auezovtin tuganyna 120 jyl toluyna arnalgan halyqaralyq gylimi simpozium materialdary. – Almaty: Print express, 2018. – 492 b. [in Russian]
10. Murat Auezov. Dilim. – Almaty: Jibek joly, 2017. – 68 b. [in Kazakh]
11. Alıphan M. Abai tanymy men tagylymynyn ozegi M. Auezov zertteuinde [Fundamentals of knowledge and teaching of Abai in the study of M. Auezov] // *Jassauı universitetiniń habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 21–33. <https://orcid.org/0000-0001-6867-2709> [in Kazakh]

ӘОЖ 070:17-575; МҒТАР 19.21.11
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08>Б. КАРИМОВА¹, Н. ҚУАНТАЙҰЛЫ², Б. ТӨЛЕПБЕРГЕН³¹PhD, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: sultan-3@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kuantaily@mail.ru³философия ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: tolepbergen74@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақала қазіргі заманғы көркем мәтін жазудағы ерекшеліктерді тануға бағытталған. Бүгінгі көркем мәтін лингвистикасындағы талдаулар тілдік тұлғаның мәдени-әлеуметтік және ұлттық аспектідегі көрінісімен байланысты қарастырылады. Соңғы жылдары филология бағытында гендерлік зерттеулер ретінде қарастырылып отырған көркем шығармадағы ерлер мен әйелдер тілі, олардың тілдік-мәдени қолданыс ерекшеліктеріне назар аудару мәселелеріне қатысты зерттеулер қатары артуда. Дегенмен, «гендер» ұғымын тек әйел мен еркек тіліне қатысты жалаң ұғым ретінде ғана қарастырмай, көркем мәтіндегі гендерлік бейненің қолданысын, тілдік қызметтерін, мәдени-стереотиптік мәнін танымдық жағынан қарастыру өзекті болып отыр.

Мақаланың басты мақсаты – автордың қазіргі көркем мәтінді берудегі танымдық болмысын, гендерлік бейненің лингво-мәдени қолданысын көрсету.

Басты нысан ретінде қазіргі көркем прозадағы авторлардың бірнеше әңгіме мәтіндері алынып отыр. Көркем мәтіннің гендерлік аспектідегі тілдік-мәдени ерекшеліктерін тану арқылы тіл мен әдебиетке ортақ кешенді теориялық материалдардың қолданысын бағамдауға болады. Көркем мәтін жазуда қазақ тіліндегі көркемдеуіш құралдарды пайдалана білумен қатар тіл ғылымындағы заңдылықтар мен талаптарды, көркем мәтін құрудағы стилистика заңдылықтарын айшықтай білудің маңызы зор. Көркем прозада мәтін жазылу ерекшелігіне байланысты қоғамдағы маңыздылығын да қарастырады. Демек, көркем мәтінде тілдің функциональдық типтері: сипаттау, әңгімелеу, пайымдау мәтін құрастырудың негізгі жолдары болады.

Көркем мәтінді талдаудың лингвистикалық аспектісі сөздің эстетикалық, поэтикалық қуатын сезіну, түсіну арқылы өзіндік пайымдаулар жасау тұрғысынан практикалық маңыздылығы зор. Қазіргі көркем мәтінде көтеріліп жүрген жаңа бағыттар мен ізденістердің нәтижелерін қолдану өте маңызды және заман талабы.

Кілт сөздер: көркем мәтін, гендерлік аспект, гендерлік лексика, мәдени-тілдік ерекшеліктер, әңгіме жанры, таным, проза, әйел, еркек, гендерлік бейне.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Каримова Б., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 89–100. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Каримова В., Quantauly N., Tolepbergen B. Korkem matinnin genderlik erekshelikleri [Gender Features of a Literary Text] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – В. 89–100. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08>

В. Каримова¹, Н. Кuantayuly², В. Tolepbergen³

¹PhD, Zhetisu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: sultan-3@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences
Al-Farabi Kazakh National University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kuantaily@mail.ru

³Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: tolepbergen74@mail.ru

Gender Features of a Literary Text

Abstract. The article sets the task of the features of writing a modern literary text. Analyzes in the linguistics of contemporary literary texts are explored in connection with deep linguistic personalities in cultural, social and discovery aspects. In recent years, the number of studies that are associated with paying special attention to the characteristics of male and female languages and their linguocultural representation in works of art has increased, which are considered as priority research in the field of philosophy. However, it is important to choose the meaning of the gender image in a literary text from a cognitive point of view.

The main purpose of the article is to show the cognitive nature of the author in the presented literary text, the linguoculturological use of the gender image. Several authors of modern fiction are used as an object. Having recognized the linguoculturological features of a literary text in the gender aspect, it is possible to evaluate the use of complex theoretical material common to language and literature. In addition to being able to use artistic tools in the Kazakh language in writing an artistic text, it is very important to be able to clarify the rules and requirements of language science, the rules of stylistics in creating an artistic text. In journalism, the relevance of the text in society is also considered due to the peculiarities of its writing. Therefore, the functional types of language in the literary text: description, narration, reasoning can be the main ways of composing the text.

The linguistic side of the analysis of a literary text is of great practical importance in terms of feeling the aesthetic and poetic power of the word, making the possibility of judgments through understanding. Using the results of new trends and research emerging in modern journalism when analyzing text is very important and a requirement of the time.

Keywords: artistic text, gender aspect, gender vocabulary, cultural and linguistic features, story genre, cognition, prose, female, male, gender image.

Б. Каримова¹, Н. Куантайулы², Б. Тoleпберген³

¹PhD, Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкүрган), e-mail: sultan-3@mail.ru

²кандидат филологических наук
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kuantaily@mail.ru

³кандидат философских наук, старший преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: tolepbergen74@mail.ru

Гендерные особенности художественного текста

Аннотация. Статья направлена на признание особенностей написания современного художественного текста. Анализ в современной лингвистике художественного текста рассматривается в связи с проявлением языковой личности в культурно-социальном и

национальном аспектах. В последние годы в филологическом направлении растет количество гендерных исследований, касающихся вопросов мужского и женского языка в рассматриваемом художественном произведении, акцентирования внимания на особенностях их лингвокультурологического использования. Однако, становится актуальным когнитивно рассматривать использование, языковые функции, культурно-стереотипное значение гендерного образа в художественном тексте, а не рассматривать понятие «гендер» как понятие, относящееся только к языку женщин и мужчин.

Основная цель статьи – показать познавательную природу автора в представленном художественном тексте и лингвокультурологическое использование гендерного образа. В качестве основного объекта исследования взяты несколько текстов авторов современной художественной прозы. Распознавая лингвокультурологические особенности художественного текста в гендерном аспекте, можно оценить использование комплексного теоретического материала, общего для языка и литературы. Помимо умения использовать художественные средства казахского языка при написании художественного текста, немаловажное значение имеет знание закономерностей и требований языковой науки, законов стилистики в создании художественного текста. В художественной прозе важность текста в обществе также учитывается благодаря особенностям его написания. Поэтому функциональные типы языка в художественном тексте, такие как описание, повествование и рассуждение, могут быть основными способами составления текста.

Лингвистический аспект анализа художественного текста имеет большое практическое значение с точки зрения ощущения эстетической и поэтической силы слова, а также выражения собственных суждений через понимание. Использование результатов новых направлений и исследований, возникающих в современной журналистике, является важным требованием времени.

Ключевые слова: художественный текст, гендерный аспект, гендерная лексика, культурно-лингвистические особенности, жанр рассказа, познание, проза, женский, мужской, гендерный образ.

Кіріспе

Оқырманға мәтіннің түрлері тек тіл арқылы танылады. Демек, мәтінді лингвистикалық тұрғыдан талдау тілдің құдіретін түсіне білуге, сол тілді дамытатын, тіл мәдениетін дәріптейтін алғашқы бұлақ болмақ. Сонымен қатар, көркем мәтіндер өнердің бір түрі ретінде бағаланып, оқырманның сана-сезіміне, дүниетанымына әсер етеді.

Зерттеулерде көркем мәтін тілден тыс жағдаяттардың күрделі белгісі ретінде оның коммуникация бірлігі ретінде қызмет ететіндігі жиі айтылады, сондықтан да оны семантикалық, синтаксистік және прагматикалық сипаттамаларының вербалды жиынтығында терең зерттелуі қажет [1, 48-б.]. Көркем әдебиеттегі лингвистикалық талдау тіл мен әдебиетке, журналистикаға ортақ нысан ретінде қарастыру уақыт талабынан туындағын мәселе.

Қазіргі көркем мәтіндер туралы сөз қозғағанда, біз ең алдымен журналистикадағы талап пен талғам тұрғысынан қазақ тіліндегі мәтіндердегі бейнелі сипаттау мен баяндау түріндегі мәтіндердің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталамыз. Қазіргі көркем мәтіндерде адам мен қоғам бейнесін сәтті беру арқылы жастарды, болашақ ұрпақты дұрыс жолға салуға мән беріледі. Яғни, қоғамды тәрбиелеуге ерекше сипаттағы көріністер бейнеленеді. Жеке адам мен қоғам бейнесін беруде тілдік бірліктер қатары гендерлік ерекшеліктер арқылы көрініс табады.

Тілдегі гендерлік мәселелер ұзақ уақыт бойы антропология мен этнографияда лингвистикалық мәселелер ретінде ертеден қарастырылып келе жатқаны анық. Алайда

бүгінде көптеген зерттеулер қатары дербес бағытта қалыптасып, гендерлік зерттеулер жыныстар арасындағы қарым-қатынас мәселесін терең зерттеуге итермеледі.

«Гендерлік лексика» – 1980 жылдардан кейін дамыған тіл білімінің саласы. «Гендерлік сөздік» ерлер мен әйелдер тілінің табиғатын түсінуге, тілдік ерекшеліктерді анықтауға, гендерлік лингвистикалық мінез-құлықтың когнитивтік аспектілеріне назар аударуға бағытталған. Нақтырақ айтқанда, «гендер» ұғымын тек әйелдер мен еркектерге қатысты ұғым ретінде ғана қарастырмай, олардың коммуникациядағы ерекшеліктерін, көркем мәтіндегі мәдени-стереотиптік қолданыстары мен образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын танымдық қырларын қарастыру ерекше маңызды.

Зерттеу әдістері

Мәтін түрлерін лингвистикалық талдау қалыптасқан әдіснамаға сүйенеді. Қазіргі көркем мәтінді гендерлік талдауда мәтіннің лингвомәдени ерекшеліктерін тану филологиялық талдау әдіснамасына негізделеді. Зерттеу тақырыбына орай кешенді (сауалнама) және салыстырмалы талдау әдістері қолданылып, сараланды.

Бүгінде шығарма авторының мұрасын дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесі тұрғысынан зерттеу айрықша қолға алынуда. Көркем және публицистикалық мәтіндердегі гендерлік ерекшеліктерді жариялау кезінде қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген көзқарасты айқындайтын мәдени-әлеуметтік факторларды түрлі образдар арқылы, мінез-құлық белгілері мен негізгі стереотиптік сипаттамалары талдау, сараптау, түйіндеу арқылы көрсетілді.

Талдау мен нәтижелер

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысаны жаңаша бір бетбұрыс, тың бағыттарды қарастырып келе жатқаны байқалады. Бұл қатарға гендерлік зерттеулерді жатқызуға болады.

Көркем әдебиеттегі дүниенің гендерлік бейнесін тану шағын әңгіме жанрының өзінде уақыт пен кеңістік жағдайында мазмұндық, түрлілік ізденістерге бет бұрғандығынан байқалады. Әрі адам мен қоғам, адам болмысының, өмірдің мәнін философиялық тұрғыда түсінетін кейіпкерлердің болуымен дараланады. Әсіресе, жазушы танымы арқылы оның «көркемдік әлемін» бейнелейтін тілдік қолданыстарды «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдау қазіргі тіл біліміндегі антропоэзеттік парадигма аясындағы мәселелердің бірі ретінде танылып отыр. «Тілдік тұлға» категориясының пайда болуы жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісінен шығып, жеке тұлғаның ой-санасы, дүниетанымдық көзқарасы, рухани-мәдени болмысы, шығармашылық қызметі нысанға алынатын антропологиялық тіл білімінің қалыптасуына негіз болды.

Тілді оны тұтынушы тұлғамен байланыста зерттеу әлемдік тіл білімінде сөйлеу мен тілдің, жеке адам мен ұжым тілінің арақатынасы, тілдің әлеуметтік сипаты тәрізді мәселелерді талдаған В. Гумбольд, А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртэне, Фердинанд де Соссюр еңбектерінде айтылып, орныға бастады. Сонымен, «тілдік тұлға» категориясын антропоэзеттік бағыттағы іргелі ұғымдардың бірі ретінде тану, автордың сөз саптамындағы тілдік бейнесіне талдау жасау.

Шығарма авторының даралығы шығарманың тілінен, көркем мәтінді беру ерекшеліктерінен көрінеді. Мәселен, әйел жазушылардың көркем мәтінді берудегі табиғаты әйелдердің нәзіктілігі мен психологизм, эмоцияға толы көңіл-күйлерімен тікелей байланысты болатыны сөзсіз. Осы ретте әйел жазушылар мәтіндері тіліндегі бірнеше ерекшеліктерді атап өткен орынды. Онда:

- Кітаби тілді жиі пайдаланады;
- Клише мен эфемизмдер көрініс береді;
- Эмоция мен сезім айрықша байқалады;

– Экспрессивтік- бағалауыштық сөздердің қолданысы басымдылық танытады.

Бүгінгі әңгіме жанрының сюжеттік ерекшелігі де түрленіп, оқиғаның хронологиялық бірізділігіне бағынбайтындығын байқатады. Осындай түрлілікті тануда қазақ әдебиетіндегі кейінгі буын Н. Ораз, А. Алтай, Ә. Асқаров, А. Мантаева, Т. Ахметжан, Б. Қанатбаев, т.б. сынды жазушы әңгімелеріне терең үңіліп байқасақ, әңгіменің сюжетіндегі оқиғаның берілуі, образды өзгеше ұсыну, оқиғаны күтпеген жерден аяқтап тастау, тіпті кейде оқиғаның шешімін оқырман еншісіне қалдыратын тұстары назар аудартады. Осы орайда бірнеше шығармаларға нақтырақ тоқтала кетсек.

Қазіргі көркем проза өкілі Нұрғали Ораздың әңгімелерінен бүгінгі замандастарымыздың ой-толғанысы, арман-мұраты, тіршілік-тынысын берудегі көркем тіл, айшықты бояуларды байқаймыз. Қай кезеңде болмасын өз құндылығын жоймайтын, мәдени-танымдық мәні бар әйел-ана, ананың жылуы мен мейірімі тақырыптары автор шығармаларына өзек болған. Солардың бірі – автордың «Қоңыр шәлі» деп аталатын әңгімесі. Көркем мәтінде: *«Ақша қарды күреп салған жалғыз аяқ жолмен дедектеп жүгіріп үйіне келді. Сандықтағы киім-кешектерді қайтадан ақтарыстырып, қоңыр шәліні қолына алды. Түбіт шәлі тағы да алақанына жұп-жұмсақ тиді. Бетіне басып, құшырлана иіскеп көрді. Апасының иісі шығатын сияқты...»* - деп шығарманың идеялық мазмұнын аша түседі (2, 203-б.). Шығарманың атауынан-ақ байқалатын ұлт дүниетанымында мәдени мәні, қазақ әйелі концептісінде символдық сипаты мол «шәлі» ұғымы арқылы «баланың анаға деген махаббаты» айқын көрінеді. Автор шығармасының атауына арқау болған «Қоңыр шәлі» оқиғаның негізгі өзегі бола білді. «Шәлі» – қазақтың ұлттық киімдері ішінде семантикалық қолданысы жағынан жоғары ұғым ретінде танылады.

Әңгіме жанрының шебері Асқар Алтай шығармалары да қаламгердің дүние мен болмысты танып көркемдеуі, ойлы ой өрнегі мен түйінді байламдары арқылы оқырманын баурап алады. Кейіпкерлерінің де өзіндік әлемі бар. Сондай шығармаларының бірі – «Түсік» деп аталатын әңгімесінде ер кейіпкердің ішкі-сыртқы жандүниесінің сырын ашуда керемет шеберлік байқалады.

«Түлен түртті пендені...»

Түсінде түсік көрді. Түсік – түсік емес, түсікке айналған мұның өзі. Бармақтай ғана жан иесі екен. Ештеңемен ісі жоқ. Жөнімен жүзіп жүр.

Жүзіп жүрген мекені – жатыр. Биттің қабығындай жұқа жатыр іші – жұмбақ әлем. Жұқа жарғақ жарылып кетердей толқып-толқып қояды. Жұмсақ құрсақ баяғы балалық шағында шаңырақта үрлеулі тұрған қарындай шайқала толқығанда, көгілдір әлемде балықтай жүзген бұл бесіктей тербеледі. Бірақ тұншықпайды. Емін-еркін тыныстайды» [3, 2-б.]

Бұдан әрі әңгіменің өрбуі басты кейіпкердің сана-сезіміндегі алғаш ойлаған ойларының реттілікпен берілуімен жалғасады.

Кейіпкердің мұндай жағдайға қалай тап болғандығы жайында әңгіменің екінші бөлігінде баяндалады. *«Пендеге тән тұлкі бұлаң тірлік кешкені рас. Түсікке айналмай тұрып жалғанды жалпағынан басты зой, шіркін! Шіркіннің шылауына кім ілінбеді, шаңына кім ілесе алды.*

...Жігітшілік жолында жұмақ кешті. ...Жұрт әсел жағынан жүрмейтін, оң жағынан күңкілдейтін күйге жетті. Оның соңы – Биболдың Балкенжедей жас қызға «бүлдіргі» салғаны.

«Бүлінгеннен бүлдіргі алма» дегендей, Балкенжеден бойына бітіп қалған шарана туралы естігенде Бибол «бүлдіргі» деп бұрқанған. Бір «бүлдіргі» аз саған дегендей, Санабике Биболдың әйелі құрсағы да құр қалмапты. Үш бала аздай тағы бір «топалаң» түсіпті. Енді бұл екі оттың ортасында қалды», - деп баяндай түскен автор өң мен түсінің арасындағы уақытта былайша суреттейді:

«Өң мен түс астасып кетті. Ақыры бірін болмаса бірін түсіртіп тастауға бел байлайды. Түсікті көзі көрмесе де, керең болғыр құлағы естіп, көңілі нілдей бұзылған» [3, 4-б.]

Жазушы Асқар Алтайдың бұл әңгімесі арқылы бүгінгі қоғамда болып жатқан оқиғалар, әке мен бала арасындағы қарым-қатынас көрсетілген. Әңгіме соңында кейіпкер өз дауысынан өзі шошып, түлен түртіп оянғанын түсінуімен аяқталады.

Шығарма оқырманы өзі түсінсін, ой түйсін деген негізгі ойы арқылы былайша аяқталады: *Тәңірім бірақ түсік емес, тастандыдан сақтасын! Әйтеуір, тастанды емес – түсік... Оған да тәуба! Айы-күні жетіп туған тастанды болса қайтер еді?! Таба емес – тоба. Ай астында айдай болып туар ма еді?! Күн астында күндей болып туар ма еді? Әлде, өліарада өліміші болып кетер ме еді?! Тіріжетім тастанды болудан тәңірім қақсын! Тастанды – қанадан асқанды... Таба емес – тоба. Тастанды емес – түсік [3,12-б.].*

Жоғарыда атап өткендей, гендерлік ерекшелікті әйел мен еркек тілінің көркем мәтіндегі мәдени-стереотиптік қолданыстары мен образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын танымдық қырлары арқылы да бағамдауға болады. Мәселен, Әлібек Асқаров шығармашылығындағы «Буафория» атты әңгімесіне үңілсек:

–Ағай-ай, қайтейін, кешіріңіз, – деді жанары боталап, елжіреген бүлдірген ерні өкпелегендей бұртия қалды. – Мен ағылшынша білмеуші едім.

–Жо-жоқ, керемет жақсы сөйледің, бәрі риза болды, рақмет! –деп Исағали қыздың сөзіне келіспегендік танытты.

–Мен ағылшынша білмеймін, ағай... Білген болсам ол кісіге жауап қайтарар едім. Біз басты экспозициялар, негізгі экспонаттар туралы ағылшын тілінде жаттап аламыз. Жаңа да сол жаттағанымды ғана айтып шықтым.

Мұны естіген Исағали сенерін де сенбесін де білмей сілейіп тұрып қалды. ...

–Буафория! – деді Исағали басқадай ұрымтал сөз ауызына түспей, басын шайқап. Осы біздің көп шаруамыз буафория болып бара ма қалай өзі?...Бәрі де көзбояу.. жалған...[4, 162-б.].

Бұл шығармада да автор оқырманына ой сала отырып, өзі түйін жасасын деген ниетпен бүгінгі қоғамның бейнесін екеуара диалог арқылы көрсете отырып, негізгі кейіпкердің ойы арқылы аяқтайды.

Әлібек Асқаров шығармашылығының енді бір даралығы – шағын әңгіме жанрының сюжеттік желісі «Задаш пен Балғаным», «Мона Лиза», «Тұрбағыл мен Мағиза», т.б. «Әйел-ана» концептілік құрылымдары аясында ашыла түседі.

Эмоцияның түрлері ұялу, қуану түрі болып келсе, эмоционалдылықтың өзі ерлер мен әйелдердің арасында әр түрлі болатыны белгілі. Мақаланың жоғары жағында атап өткеніміздей, әйел жазушылар тілінің өзіндік ерекшеліктері әйелдің нәзік табиғатымен, эмоционалдылығымен астасып жататыны көп жағдайда шығармалардан байқалады.

Заманауи әйелдер прозалық шығармаларында шығарманың идеясы мен мазмұны, берілу жағынан тың бастамалармен көрінеді. Осы тұста Аягүл Мантаеваның әңгімелерімен танысқанда автордан табиғатынан көркемдікті, шынайылықты танимыз. Жазушы әңгімелері арқылы оның тіліне, кейіпкерлерінің әрқилы мінезіне, шынайы оқиға желісіне тәнті боласың. Автордың «жазушы өзі білетін тақырыпта жазуға тиіс» деген қағидасы да бар. Жазушы кейіпкерлерінің көбі – жалғызбасты әйелдер. Олардың ішкі жандүниесі ерекше суреттеледі.

Автордың «Муза» атты әңгімесінде: *«Жас қыздың әдемі көздері мұңға толы. Күлімдеген сәттерінде де көзіндегі мұң сейілген емес. Оны арман да, үміт те алға жетелемейді. Ештеңеге өкінбейді. Күлмейді, жыламайды. Күлсе – жанарындағы мұңын жасыра алмайды. Жыласа – көзінен бір тамшы да жас шықпайды. Болашағын көз алдына елестеткісі келмейді. Ешкімді қызғанбайды, күндемейді. Ешкімді сағынбайды, күтпейді» -*

деп кейіпкерінің көңіл құлазуын осылайша жеткізеді [5, 54-б.] Әйел жазушы стиліне тән эмоцияны жеткізуі оқырманын тебірентеді.

Кез келген жазушы айтар ойын оқырманға шығармасы арқылы, кейіпкерлері арқылы білдіреді. Кейіпкер образы арқылы жазушының шеберлігін танимыз. Әр жазушы кейіпкерінің көңіл-күйін, жандүниесін, қоршаған ортамен қарым-қатынасын, психологиясын өзінше береді. Осындай көркемдік тәсілдердің бірі – шығармадағы пейзаж. Дегенмен, шығармада пейзажды әр жазушы өзінше береді. Тіпті кейбір шығармада пейзаждар жоқтың қасы болса, кейбір шығармаларда тым көп кездеседі. Бұл да автордың жазу ерекшелігіне байланысты.

Ғылыми зерттеу еңбектерінде әйелдер бейнесін гендерлік стереотиптер тұрғысынан қарастыруда жалпы гендерлік стереотиптер мәдениеттің жемісі ретінде әйел мен еркектің психологиялық және мінез-құлық сипатына қатысты адамдар санасында қалыптасқан норматив үлгілер ретінде танылатындығын, адамдарды жынысына қарай жіктеу құралы екендігі, әйел мен еркектің мінез-құлқына қатысты бағдар беретіндігін атап өтеді [6, 248-б.].

Әйелдерге тән гендерлік стереотиптерге: сезімталдық, мейірімділік, қамқор болу, эмоциясы басым, төзімді, отбасының ұйытқысы, т.б. жатқызылады. Әйел жазушыларға тән жазу стиліне гендерлік стереотиптердің ықпалы болуы заңды құбылыс. Ғылыми зерттеулерде ер адамдардың жазу машығына қарағанда әйел адамдардың жазуында, нақтырақ айтқанда, әйел қаламынан туған көркем шығармаларда айтарлықтай айырмашылықтар байқалатындығы туралы айтылып жүр. Бұл турасындағы тұжырымдарда әйел қаламгерлердің шығармашылығында, әсіресе баяндау жүйесінде ерекшеліктердің болатындығы, мағыналық белгісіздік, баяндау жүйесіндегі толымсыз сөйлемдер қолданысы, өзіндік ритмика мен өзгеше лексика сынды белгілер кездесетіндігі көрсетеледі [7, 140-б.].

Әйел автор мәтіндерінің грамматикалық қолданысы төмендегі белгілері арқылы ер автор мәтіндерінен ерекшеленіп көрінеді:

1. Етістіктер қолданысының ерекшелігі;
2. Сөйлемдердің ұзақтығы;
3. Құрмалас сөйлемдерді үйлестіріп қолдану;
4. Эмоционалдық күй: сұраулы, лепті сөйлемдердің берілуі.

Әйел жазушыларға тән жеке жазу ерекшелігін қарастыру да маңызды гендерлік мәселелердің бірі екені белгілі. Қазақ әдебиетінде жазушы ретінде биік белестерді бағындырған әйел жазушылар қатары саусақпен санарлық. Қазақтың әйел жазушылары оқырманның есіне көбінесе ұлы тұлғалар туралы жазылған естеліктерімен қалады. Дегенмен, бүгінде өзіндік ізденістерге барып, проза саласында керемет туындылары арқылы танылып келе жатқан әйел жазушылар қатары баршылық. Олар қарымды шығармалармен танылып келеді.

Ал көркем әдебиетте ер авторлар тілінің да әйел авторларға қарағанда өзіндік артықшылықтары байқалатыны туралы да зерттеулерде айтылып жүр. Үнемі байқайтынымыздай, көркем шығармада бас кейіпкерлер үнемі ер адамдардың болатыны, әрі ерлер әйелдерге қарағанда жағымды бейнеде танылып отырады. Ер авторлар қоғамның әйелдерге деген көзқарасын өзгеше ұсынады. Ер автор шығармалары мәтінінің өзіндік белгілері төмендегідей болып келеді:

1. Эмоциялар мен сезімдерді білдірудің біркелкі тәсілдері қолданылады;
2. Нақтылық басым көрінеді;
3. Сөздік құрамы жағынан, стильдік жағынан бейтарап қолданыс байқалады;
4. Стильдік бояуы бар архаизмдер, сленгтер, окказионализмдер жиі орын алады.

Зерттеу еңбектерде ағылшын тіліндегі шығармалардың көпшілігінде ер адамның қасиеттеріне қатысты «дана, адал, қабілетті, т.б.», әйел адамдарға қатысты «сүйкімді, дөрекі» сын есімдері жиі қолданыста болатындығы айтылады [8, 97-б.].

Ер-автор мәтіндерінің де грамматикалық қолданысына төмендегі белгілері жатқызылады:

1. Дерексіз зат есімдердің көп кездесуі;
2. Етістіктердің актив қолданысы;
3. Әйел мәтіндеріне қарағанда эмоционалдық бояудың аздығы;
4. Әйел мәтіндеріне қарағанда сөйлемдер көлемінің қысқалығы.

Осындай ер мен әйел жазушы мәтіндеріндегі тілдік ерекшеліктерді ескере отырып, оқырманның бүгінгі прозалық шығармалармен қаншалықты таныс екендіктерін, шығармаға ойтүйіндер жасай алуын бағамдау мақсатымен сауалнама жүргізілді.

Зерттеу мақаламыздың барысында оқырмандардан (30 студент) бірнеше сауалнама сұрақтарына жауап алынды. Ұсынылған сауалнама сұрақтарының дені төмендегідей болды:

1. Көркем әдебиетті қаншалықты жиі оқисыз, әрі шығарманы қандай форматта (электронды) оқыған қолайлы?
2. Бүгінгі қазақ жазушыларынан кімдерді атар едіңіз?
3. Қазақ әйел ақын-жазушыларын білесіз бе? Әйел жазушылардың шығармалары тілі, берілу ерекшеліктері арқылы даралана ма?

Жүргізілген сауалнама нәтижесі төмендегідей болды:

1-сауал бойынша: Көркем әдебиетті жиі оқитын оқырмандар саны сауалнамаға жауап берушілердің 70%-ын құраса, көпшілік жастар шығарманы электронды форматта оқитындықтарын айтып, оның қолжетімділігі мен тиімділігін атап өтті.

2-сауал бойынша: Бүгінгі қазақ жазушыларының шығармаларымен таныс оқырмандар саны жауап берушілердің 20%-ын құрады. Көпшілік жастар бүгінгі қазақ жазушыларының шығармаларымен таныс болмағандықтары, басым көпшілігі тек белең алып отырған мотивациялық кітаптармен ғана шектелетіндіктерін байқауға болады.

3-сауал бойынша: Қазақ әйел ақын-жазушыларының қатарына қазақ әдебиетінде есімі танымал бірнеше авторлар (Ф. Оңғарсынова, Р. Мұқанова, т.б.) ғана аталды.

Алынған сауалнама нәтижесінде бүгінгі көзіқарақты оқырманның, оның ішінде әсіресе жастардың қазіргі прозалық шығармаларға деген қызығушылығының аздығын байқауға болады.

Ғылымдағы гендерлік көзқарас ерлер мен әйелдердің арасында биологиялық айырмашылықтардан тұрмайды, тек оған беретін мәдени және әлеуметтік мәнінен тұрады деген түсінік басым.

Гендер ұғымын әлеуметтік-лингвистикалық, психолінгвистикалық және тілдік-мәдени тұрғыдан нысан ететін тіл білімінің бағыттары пайда бола бастады. XX ғасырдың 80-жылдарының аяғында тіл білімінде ер адамдар туралы зерттеу жүргізілді. Зерттеушілердің еңбегінде ерлердің гендерлік-тілдік ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Соңғы жылдары тіпті ғалымдардың еңбектерінде: «Ер адамдарға қатысты маскулиндік зерттеулер бой көрсетті. Олар қоғамда қалыптасқан ер адамдық нормалар мен талаптарды ажыратып, белгілі бір мәдениет аясында ерге тән тілдік белгілердің ерекшеліктерін анықтап, ер жынысының әлеуметтік құрылымдануын көздеді» - делінген [9, 163-б.].

Бүгінгі таңда Б.Хасановтың қазақ тіл біліміндегі гендерлік сипаттамалар туралы зерттеулеріне зер салсақ, ғалым былай дейді: «Гендерлік сипаттама ерте заманнан бері көрініс тапқан. Алла адамды жаратқанда оған гендерлік сипат берді. Адам ата мен Хауа ана ұғымы адамзат жаралған уақыттан бері еркек пен әйел ұғымымен бірге пайда болған дейміз. Кейін осы «биологиялық» жыныс негізінде «әлеуметтік» гендер ұғымы пайда болып, сексология (әлеуметтік сексология) ғылымы қалыптасты» [10, 13-б.].

Антропология бағытындағы зерттеулердің қатарында лингвистикалық мәселелерді гендерлік лексика аясында зерттеу ғалымдар Г. Мамаева, Қ. Жанатаев, Ғ. Шоқым, Е. Мешімовтердің зерттеу еңбектерімен толықтырылған. Көркем мәтіндердегі ерлер мен

әйелдердің психолингвистикалық ерекшеліктерін көрсету әлі де лингвистикалық тұрғыдан толық зерттеліп келеді. Гендерлік лингвистиканы зерттеген ғалым Г. Шоқым әйел тілінің ерекше қасиетін танып, әр ұлттың әйелінің өз тілі бар екенін атап көрсетеді. Бім тілі, әсіресе қазақ әйелдеріне тән сөйлеу тілі тек әйелдерде ғана кездесетін ерінге ерекше мән береді. Әсіресе әйелдерде ғана болатын ерін шығару (кеміткенде), бетін шымшу (ұятсыз әрекетте), аузын шылп еткізу (таңданғанда), аузын бырпылдату (кекеткенде) кездесетінін атап көрсеткен болатын [11, 23-б.].

Ерлер мен әйелдердің дүниетанымының объективтілігі (әлемге гендерлік көзқарасы) жазбаша және ауызша сөйлеуде, сонымен қатар әңгімелерде анық көрінеді. Әйел бейнесінің көркемдік әлемінің қабаттары мен көптеген құпиялар бар. Мысалы, «жібектей үлпілдек ақ мамықтай», «ақ мамықтай қыз», «жүзі аппақ», «піскен алмадай», «қызыл алмадай тәтті», «әйелдің жүрегі судан таза, сүттен ақ» деген ұқсастыру, гендерлік салыстыру – әйелге тән сұлулық, нәзіктік, жұмсақтық, жайдарылық қасиеттерін ашады. Әдебиеттегі гендерлік мәселелер феминистік зерттеулерде де ерекше көрініс беруде. Осы тұрғыда американдық әдебиет сыншысы Элейн Шоуалтер феминизм тарихын кезеңдерге бөліп зерттеген [12, 246-б.].

Маскулиндік түсінік туралы, әйел мен еркектердің кейіпкерлерді суреттеу, бейнелеу зерттеу еңбектердің де нысаны болған [13, 240-б]. Ал ағылшын тіліндегі балалар кітаптарында ер кейіпкерлер әйелдерден екі есе көп бейнеленеді деген деректерде кездеседі [14, 26-б.]. Мұндай құбылыстарды қазақ әдебиетінен де байқауға болады. Бұл әрине ерекше зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі қазақ прозасындағы әңгіме жанрының көпшілігінде кейіпкерлердің көңіл-күйі, жандүниесінің құбылыс сәттері табиғатты қатарластыра суреттеу арқылы беріліп, психологизмді терең жеткізеді. Пейзаж теңеу, метафора, салыстырулар арқылы беріліп, кейіпкердің тағдырында болып жатқан оқиғалармен қабысып, тұтас көркемдеуіш құралға айналады. Осы тұжырымдарды мысалдар арқылы келтіре кетсек.

Асқар Алтайдың «Прописка» әңгімесі мынадай пейзаждық суреттемемен басталады: *«Күн ұзарған, түн қысқарған көкектің кәрі қыздай қылтың-сылтың басы. Өскеменнен түсте шыққан автобус Ұлан арқылы Самарға тікелей асып, Ертіс түсіп, Күршімнен бір-ақ шығуға бел байлаған. Көкек келсе де наурыз жылымығының қайырма қызыл шұнағы қала ішін дірдек қақтырып, Ұлан асуына қарай созылған ұзақ жол беті сиыр жалағандай. Жып-жылмағай көк мұз»* [3, 35-б.]. Автордың пейзаждық суреттеуі арқылы берілген «кәрі қыздай қылтың-сылтың басы» деп мәтіннің басталуының өзі оқырманды оқиғаға жетелейді. Табиғаттың құбылуын «құбылмалы кәрі қыздың мінезіне» теңеуінің өзі керемет. Табиғат пен адам мінезі астасып жатыр. Әрі кейіпкерінің көңіл-күйі, жандүниесі табиғатпен астасып жатыр. Тілдік қолданыста «кәрі қыз» тіркесімділігінің жағымсыз семантикалық мән үстейтіні де белгілі.

Табиғат суреттемелерін беру арқылы кейіпкерінің күйін таныту Аягүл Мантаеваның шығармаларында да жиі ұшырасады. *«Қоңыр күздің самалы бетімді еркелете өбеді. Жел ұшырған сарықызыл жапырақтар сыбдырлап ән салады. Осы мезгілде жан құрбым дүние салып, көңілімді мұң шалған. Күз басталса, жаным жабырқап, жан досымды іздеймін. Құлазыған көңілім біреуден жұбаныш күтеді. Неге екенін білмеймін, бәрібір күзді сүйемін»* [5, 78-б.].

Болат Қанатбаевтың «Ескі жұрт» атты әңгімесінің соңы да мынадай терең психологизмге толы пейзаждық көрініспен аяқталады.

«Қара күз. Аспан қара сұр. Теңіз үстінен ертеңді-кеш қара қошқыл шуда бұлттар аласапыран үдере көшеді. Біза-шуыт, қым-қуыт боп шулаған шағалалар.

Жар басында жапырайған жалғыз үй қож-қож жастардың бауырына таскенедей жабысып тығыла түскен, мұржасынан түтін көрінбейді. Одан әрі құлазыған ескі жұрт қоңыраяды. Әлдеқайдан ит ұлыды.

Етекте көк-жасыл теңіз ықшына дөңбекшіп, мәңгілік әніне басып, бұрқырап жатыр» [15, 30-б.]

Әңгіме соңы туған жерін, жұртын қимастық сезіммен, үлкен сағынышпен тебірене суреттеуімен аяқталады. Қазақ халқы үшін жұрттың, қоныстың мәні мен маңызы өте жоғары болған. Осы арқылы туған жерге деген қимастық, сағыныш сезімдерін көрсете білген. Автор ескі жұрттың бейнесін көз алдына алып келеді, мәтінді аяқтауы да ерекше. Мұның өзі жоғарыда атап өткендей, соңғы түйін, ойқорытуын оқырманның еншісіне қалдырады. Тілдегі «жұрт», «қоныс» ұғымдары «туған жер» концептісінің аясын нақтылай түседі.

Осындай бірнеше көркем мәтін үлгілерін гендерлік аспектіде қарастыра отырып оның берілу ерекшеліктеріне тілдік талдау жасаудың қажеттілігі көрінеді. Бұл тұрғыда мәтіннің гендерлік аспектісінің антропоцентристік бағытта зерттелуі маңызды болып отыр. Антропоцентристік бағыт – тілді зерттеу парадигмаларының ең бастыларының қатарына жатқызылады. Мұнда тілді тұтастай әлемдік деңгейде қарастыру болып отыр. Ақпараттар адам танымында өңделіп, адам санасында қалыптасып, тілде көрініс табуы, дүниені түсінуіне негізделеді. Тіл арқылы көрініс беретін мәдени құндылықтар, адам дүниені қалай көреді, мәдениеттегі тілдік бейненің қызметі, ұлт тілінде сақталған халық қазынасы түрлері мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, нақыл сөздердің, т.б. көркем мәтіндегі қолданысын танудың мәні зор болмақ.

Осындай көркем мәтіндердің түрлі мысалдарын қарастыра отырып, олардың берілу ерекшеліктеріне тілдік талдау жасаудың қажеттілігі көрінеді. Әрі гендерлік лексика тіл білімі үшін аса өзекті мәселелердің қатарына жатады. Бұл тұрғыда мәтін жанрын антропоцентристік бағытта қарастыру маңызды. Антропоцентристік бағыт тілдік зерттеулердің маңызды парадигмаларының бірі болып саналады. Мұнда тіл тұтастай жаһандық деңгейде қарастырылады. Ақпарат адам танымынан туындайды, адам санасында қалыптасады, тілде көрінеді, дүниені тануға негізделеді. Тіл арқылы өрнектелетін мәдени құндылықтар, адамның дүниеге көзқарасы, тілдік бейненің мәдениеттегі рөлі, халық тілінде сақталған халық қазынасының түрлері – мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, нақыл сөздер, т.б. Оның көркем мәтінде қолданылуын тану маңызды болады.

Қорытынды

Бүгінгі жастар прозасы, көркем мәтіннің берілуіне назар салғанда ең алдымен қаламгерлердің барлығы дерлік шағын әңгіме жанрында өзінше жазуға бет бұрғандығы байқалады. Ал тақырыптық жағынан келгенде, дәстүрлі тақырыптар жалғастық тауып жататын тұстары да, сондай-ақ мистикалық, эротикалық элементтердің де қамтылып жүргенін байқауға болды.

Заманауи әйелдер бейнесін беруді өткенмен салыстыра қарасақ, классикалық туындылардағы керемет әйелдер бейнесін бүгінгі жас прозашылардың шығармаларынан табу мен салыстыру қиынға соғады. Сонымен қатар бүгінгі көркем мәтінде әйелдер бейнесі тек бір қырынан ғана суреттелетін тұстары басым. Мүмкін бұл бүгінгі проза авторларының баяндау мен кейіпкер бейнесін берудегі ерекшелігі де болар.

Еркек пен әйелдің әлеуметтік қызметтері тілдік жүйенің барлық деңгейлерінде әлемнің тілдік бейнесін танытады. Көркем мәтіндегі гендерлік тілдесімнің лингвомәдени аспектісін қарастыру нәтижесінде лингвомәдениеттану тұлғаны тілде зерттеу мәселесін алға қояды. Ана тілінде сөйлейтін кез келген адам – мәдениеттің тасымалдаушысы, сондықтан тіл өз сөйлеушілерінің ұлттық менталитетін көрсете алады.

Мақалаға арқау ретінде алынып отырған бүгінгі қазақ жазушыларының мәтіндерінен суреткер-жазушының тілдік тұлға ретінде гендерлік ерекшеліктерді ескере отырып, кейіпкері арқылы бүгінгі қоғамның мәдени-этникалық, психологиялық, әлеуметтік, т.б. жағдайларын ашып көрсетуі анық байқалады.

Бұл ретте, мақаланы жазу барысында бүгінгі жастардың көркем әдебиетті оқуға деген құштарлықтарын бақылау мақсатында алынған зерттеу әдістері (сауалнама) арқылы жастардың көркем әдебиетті оқуға деген көзқарасы мен қызығушылығының әлі де олқы тұстарын, өзіндік пайымдау жасай алу деңгейлерінің қажеттілігін байқауға болады.

Сонымен қатар бүгінгі көркем мәтіннің гендерлік аспектісін талдауда гендерлік талдау түсінігін тек ерлер мен әйел тілінің ерекшелігін танумен ғана емес, «әлемнің гендерлік бейнесі» негізінде қарастыру ауқымдылығынан байқаймыз.

Мақаланың зерттеу нысанына алынып отырған бағыттар бойынша жарияланған пайымдаулар мен тұжырымдарды бағамдай келе, көркем мәтіндегі гендерлік мәселелер әлі де болса жан-жақты, адам-қоғам-тіл аясында қарастырылуын қажеттілік деп білеміз.

Көркем мәтіндегі гендерлік мәселелер тіл мен әдебиетте де азды-көпті болсын зерттеу нысанына алынып келеді. Бүгінгі көркем проза авторларының шығармашылық шеберханасына бойлай отырып, әлеумет шындығын оқырманы өз танымы арқылы пайымдап, әрбір оқырман өз ойлау деңгейіне сәйкес қабылдап, түсініп, қорытынды жасай алатындығымен ерекшеленеді. Жоғарыда нысан ретінде алынған бірнеше көркем шығарма мәтіндерінен, нақтырақ айтқанда, әңгімелерінен қоғамда болып жатқан өзекті мәселелерді, адамның жеке басының мүддесі мен ішкі рухани әлемі туралы көптеген ойлы түйіндеулерді гендерлік бейнелері арқылы танудың маңызы зор.

Бүгінгі көркем мәтіннің тілі – бүгінгі адамның болмысы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әзімжанова Г. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: фил. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 265 б.
2. Ораз Н. Түнгі жалғыздық. – Алматы: Атамұра, 2018. – 256 б.
3. Алтай А. Әңгімелер. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36908> (қаралған күні 02.09.2021)
4. Асқаров Ә. Кешегі күннің хикаясы. – Алматы: Атамұра, 2018. – 200 б.
5. Мантаева А. Жаңбырлы көктем. – Алматы: Жалын, 2019. – 96 б.
6. Клецина И. Психология гендерных отношений: теория и практика. – СПб.: Алетейя, 2019. – 248 с.
7. Literary Theory / Edited by J. Rivkin, M. Ryan. – Wiley-Blackwell, 2017. – 370 p.
8. Schulz D., Bahník Š. Gender associations in the twentieth-century English-language literature // Journal of Research in Personality. – 2019. – №81. – P. 88–97.
9. Ғалимов С. Гендер және Қазақстан қоғамы. – Алматы: Deluxe printery, 2022. – 280 б.
10. Хасанов Б. Мемлекеттік тіл: әлеумет және жастар. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 106 б.
11. Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2019. – 170 б.
12. Akhter T. Gender Inequality and Literature: A Contemporary Issue // 6th International Conference on Social and Political Sciences (ICOSAPS 2020). – Atlantis Press, 2020. – С. 593–596.
13. Xu H. et al. The Cinderella Complex: Word embeddings reveal gender stereotypes in movies and books // PloS one. – 2019. – Т. 14. – №. 11. – С. e0225385.
14. Hamilton M.C. et al. Gender stereotyping and under-representation of female characters in 200 popular children's picture books: A twenty-first century update // Sex roles. – 2006. – Т. 55. – С. 757–765.
15. Қанатбаев Б. Мезгіл әуендері. – Алматы: Жазушы, 2007. – 256 б.
16. Шоқым Г.Т. Қазақ тіл білімінің гендерлік тұғыры: Монография. – Алматы: Полиграфия Сервис и К, 2021. – 312 б.

17. Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук. В кн.: Женщина. Гендер. Культура: сб. статей. – М.: МЦГИ, 1999. – С. 15–35.
18. Кириллина А.В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки. – 2015. – №2. – С. 112–132.

REFERENCES

1. Azimjanova G. Qazaq korkem proza matininin pragmatikalyq aleueti [Pragmatic potential of the Kazakh artistic prose text]: fil. gyl. dok. ... diss. – Almaty, 2007. – 265 b. [in Kazakh]
2. Oraz N. Tungı jalgyzdyq [Loneliness at night]. – Almaty: Atamura, 2018. – 256 b. [in Kazakh]
3. Altay A. Angimeler [Stories]. [Electronic resource]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36908> (date of access 02.09.2021)
4. Asqarov A. Keshegi kunnin hikaiasy [Yesterday's story]. – Almaty: Atamura, 2018. – 200 b. [in Kazakh]
5. Mantaeva A. Janbyrly koktem [Rainy spring]. – Almaty: Jalyn, 2019. – 96 b. [in Kazakh]
6. Klecina I. Psihologia gendernyh otnosheni: teoria i praktika [Psychology of gender relations: theory and practice]. – SPb.: Aleteia, 2018. – 248 s. (in Russian).
7. Literary Theory / Edited by J. Rivkin, M. Ryan. – Wiley-Blackwell, 2017. – 370 p.
8. Schulz D., Bahník Š. Gender associations in the twentieth-century English-language literature // Journal of Research in Personality. – 2019. – №81. – P. 88–97.
9. Galimov S. Gender jane Qazaqstan qogamy [Gender and Kazakhstan society]. – Almaty: Deluxe printery, 2022. – 280 b. [in Kazakh]
10. Hasanov B. Memlekettik til: aleumet jane jastar [State language: society and youth]. – Almaty: Ana tili, 2013. – 106 b. [in Kazakh]
11. Shoqym G.T. Genderlik lingvistika negizderi [Basics of gender linguistics]. – Almaty: Ekonomika, 2019. – 170 b. [in Kazakh]
12. Akhter T. Gender Inequality and Literature: A Contemporary Issue // 6th International Conference on Social and Political Sciences (ICOSAPS 2020). – Atlantis Press, 2020. – С. 593–596.
13. Xu H. et al. The Cinderella Complex: Word embeddings reveal gender stereotypes in movies and books // PloS one. – 2019. – T. 14. – №. 11. – С. e0225385.
14. Hamilton M.C. et al. Gender stereotyping and under-representation of female characters in 200 popular children's picture books: A twenty-first century update // Sex roles. – 2006. – T. 55. – С. 757–765.
15. Qanatbaev B. Mezgil auenderi [Period tunes]. – Almaty: Jazushy, 2007. – 256 b. [in Kazakh]
16. Shoqym G.T. Qazaq til biliminin genderlik turyry [Gender basis of Kazakh language education]: Monografiya. – Almaty: Poligrafia Servis i K, 2021. – 312 b. [in Kazakh]
17. Pushkareva N.L. Gendernye issledovania: rojdenie, stanovlenie, metody i perspektivy v sisteme istoricheskikh nauk [Gender studies: birth, formation, methods and prospects in the system of historical sciences]. V kn.: Jenshina. Gender. Kultura: sb. statiei. – M.: MCGI, 1999. – S. 15–35. [in Russian].
18. Kirillina A.V., Tomskaja M.V. Lingvisticheskie gendernye issledovania [Linguistic gender studies]. – Otechestvennye zapiski. – 2015. – №2. – S. 112–132. [in Russian].

ӘОЖ 81 23:811.512.122; МҒТАР 16.01.11
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.09>С.А. КЕНЖЕҒАЛИЕВ¹, Д.К. АЙТЖАН², К.С. КАЛЫБЕКОВА³¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорЕ.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: Sayan582@mail.ru²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: dauletk8574@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

А.С. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті

(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: kalam09@mail.ru

ҚАЗАҚЫ ДӘСТҮРДЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдардың сипаты жан-жақты қарастырылады. Әр халықтың өмір сүрген дәуіріне орай қалыптасқан тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпы, ырым-жоралғылары, салт-дәстүрі болады, сол сияқты, қазақ ұлтының да ерте кезде қалыптасып болған мәдениеті мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі бар. Сондықтан әр халықтың бейвербалды амалдары сол ұлттың дүниетанымымен мәдениетімен байланысып жатады. Қарым-қатынастың тілдік амалдары сияқты, бейвербалды амалдардан да ұлттық ерекшелік көрініс береді. Ұлттық-мәдени негізді бейвербалды амалдардың семантикалық астарында сол халық өмірінің барлық қыр-сыры сақталған. Сондықтан ұлттық-мәдени негізі бар бейвербалды амалдар этносымыздың ділдік ерекшелігін сіңірген ең басты деген мәдени байлығымызға жатады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты қазақ халқының дәстүрлік бейвербалды амалдары танымдық (когнитивтік) тіл білімінің, этнолингвистиканың нысаны ретінде қаралып жүр. Себебі, бейвербалды амалдардың, оның ішінде дәстүрлік бейвербалды амалдардың семантикасы жайдан-жай қалыптаспайды. Ондағы семантика халықтық ойлау жүйесімен, дүниетанымымен байланысып, белгілі бір символдық мәнге ие болады. Сөйтіп, тұтас бір ұлттың тіл қолданудағы тәжірибесі негізінде орнығып, коммуникативтік сипат алады. Кейін келе дыбысталу формасы жағынан да тұрақтап, фразеологизмдерге айналады. Яғни белгілі бір ақпараттық ауқымы бар ұлттық код есебінде қалыптасады.

Сонымен қатар, мақалада ұлттық дәстүрге негізделген бейвербалды амалдардың көбі халықтың белгілі бір замандардағы діни сенімімен байланысы талданды. Осындай наным-сенімнен халық арасында ырымдар қалыптасады. Мұндай ырымдардың да көпшілігі бейвербалды амалдармен ажырамастай бірлікте қаралады. Сондықтан ұлт дүниетанымын тануда халқымызға тән салт пен рәсім-жоралғыларға қатысты бейвербалды амалдарды зерттеуде ырым мен тыйымдардың орны ерекше. Дәстүрлік бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде қосымша мәлімет берумен ғана шектелмейді, сонымен бірге коммуниканттардың дүниетанымы мен аялық білімінен де хабар береді. Зерттеуде бейвербалды амалдардың астарында ұлт мәдениеті, таным-түсінігі жататындығы анықталды.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кенжеғалиев С.А., Айтжан Д.К., Калыбекова К.С. Қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдар // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 101–115. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.09>

***Cite us correctly:**

Kenjegaliev S.A., Aitjan D.K., Kalybekova K.S. Qazaqy dasturdegi beiverbaldy amaldar [Nonverbal Actions in the Kazakh Tradition] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 101–115. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.09>

Бейвербалды амалдарды ұлттық код есебінде қарастыруымыздың себебі осыған байланысты. Ұлттық бейвербалды амалдардың барлығында да қоршаған әлемді танудың үлгісі, бейнелі ақпараттар болатындығы айқындалды.

Кілт сөздер: бейвербалды амалдар, мәдениет, дәстүр, символ, коммуникация, аялық білім.

S.A. Kenzhegalyev¹, D.K. Aitzhan², K.S. Kalybekova³

*¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Karaganda Buketov University*

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: Sayan582@mail.ru

²PhD Doctoral Student of Karaganda Buketov University

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: dauletk8574@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

A. Saginov Karaganda Technical University

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: kalam09@mail.ru

Nonverbal Actions in the Kazakh Tradition

Abstract. This article comprehensively examines the nature of nonverbal techniques in the Kazakh tradition. Each nation has its own way of life and customs, rituals and traditions that were formed in accordance with the era in which it lived. Therefore, the nonverbal techniques of each nation are associated with the worldview and culture of this people. In addition to linguistic means of communication, nonverbal techniques also reflect national differences. All the features of the life of this people are preserved against the semantic background of non-verbal techniques based on a national-cultural basis. Therefore, nonverbal techniques that have a national-cultural basis belong to our cultural wealth, which has absorbed the features of the mentality of our ethnic group. Due to these features, the traditional nonverbal techniques of the Kazakh people are considered as a form of cognitive linguistics and ethnolinguistics. This is due to the fact that the semantics of nonverbal techniques, including traditional nonverbal techniques, are not formed simply. Semantics in it is connected with the people's system of thinking and worldview and acquires a certain symbolic meaning. Thus, based on the experience of an entire nation in the use of language, it is consolidated and acquires a communicative character. In the future, pronunciation becomes stable in form and is transformed into phraseological units. Thus, a national code with a certain information range is formed.

In addition, the article analyzes the connection of many non-verbal techniques based on national traditions with the religious beliefs of the people at certain times. Superstitions are formed from such beliefs among the people. Most of these rituals are considered to be inextricably linked with non-verbal techniques. That is why superstitions and prohibitions occupy a special place in the study of non-verbal techniques related to customs and rituals characteristic of our people and in the recognition of the nation's worldview. Traditional nonverbal techniques are not limited to providing additional information during a communicative act, but also inform about the worldview and knowledge of communicants. The study found that the background of nonverbal techniques lies in the culture and knowledge of the nation. It is for this reason that we consider them (non-verbal techniques) as the national code above. It was determined that all national nonverbal techniques contain visual information and a model of familiarization with the surrounding world.

Keywords: nonverbal techniques, culture, tradition, symbol, communication, background knowledge.

С.А. Кенжеғалиев¹, Д.К. Айтжан², К.С. Калыбекова³

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: Sayan582@mail.ru*

²PhD докторант Карагандинского университета имени Е.А. Букетова

(Казахстан, г. Караганда), e-mail: dauletk8574@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент

*Карагандинский технический университет имени А.С. Сагинова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: kalam09@mail.ru*

Невербальные приемы в казахской традиции

Аннотация. В данной статье комплексно рассматривается природа невербальных приемов в казахской традиции. Каждый народ имеет свой быт и обычаи, обряды и традиции, которые формировались в соответствии с эпохой, в которой он жил, так и у казахской нации есть культура, обычаи и традиции, которые были сформированы в ранние времена. Поэтому невербальные приемы каждого народа связаны с мировоззрением и культурой этого народа. Как и языковые средства общения, невербальные приемы отличаются национальным своеобразием. Все особенности жизни этого народа сохраняются на смысловом фоне невербальных приемов, основанных на национально-культурной основе. Поэтому невербальные приемы, имеющие национально-культурную основу, относятся к нашему культурному богатству, вобравшему в себя черты менталитета нашего этноса. В силу этих особенностей традиционные невербальные приемы казахского народа рассматриваются как форма когнитивной лингвистики и этнолингвистики. Это связано с тем, что семантика невербальных приемов, в том числе традиционных невербальных приемов, не формируется просто. Семантика в нем связана с народной системой мышления и мировоззрения и приобретает определенное символическое значение. Таким образом, на основе опыта целой нации в использовании языка он закрепляется и приобретает коммуникативный характер. В дальнейшем произношение становится устойчивым по форме и преобразуется во фразеологизмы. Тем самым формируется национальный код с определенным информационным диапазоном.

Кроме того, в статье проанализирована связь многих невербальных приемов, основанных на национальных традициях, с религиозными верованиями народа в определенные времена. Из таких верований в народе формируются суеверия. Многие из таких суеверий рассматриваются в неразрывном единстве с невербальными приемами. Поэтому в познании мировоззрения нации особое место отводится суевериям и запретам в изучении невербальных приемов, касающихся обычаев и ритуалов, присущих нашему народу. Традиционные невербальные приемы не ограничиваются предоставлением дополнительной информации в ходе коммуникативного акта, но и информируют о мировоззрении и знаниях коммуникантов. В ходе исследования было установлено, что подоплека невербальных приемов лежит в культуре и знаниях нации. Именно по этой причине мы рассматриваем их (невербальные приемы) в качестве национального кода. Было определено, что все национальные невербальные приемы содержат визуальную информацию и модель ознакомления с окружающим миром.

Ключевые слова: невербальные приемы, культура, традиция, символ, коммуникация, фоновые знания.

Кіріспе

Қай халықтың тілін алып қарайтын болса да, ақпарат алмастыру көзі ретіндегі қарым-қатынас жасасу тек дыбыстап сөйлесуден ғана емес, одан да басқа түрлі амал-тәсілдер

арқылы жүзеге асырылатынын осы бағытта зерттеу жұмысын жүргізіп, нақты да дәлелді тұжырымдарға келген тілші-ғалымдардың пікірі жоққа шығармайды. Осыдан барып тіл білімі ғылымында паралингвистика ғылымының қалыптасқаны белгілі. Паралингвистика – тілден тыс, яғни тілдің айналасында жүзеге асып, қарым-қатынас жасауға және сол арқылы ақпарат алмастырысуға көмекші құрал ретінде ықпал ететін амал-тәсілдерді зерттейтін ғылым. Бұл – жаңаша терминге берген субъективті анықтамамыз емес, осы турасында жұмыс жасап, ғылыми құндылығы жоғары зерттеу еңбектеріндегі ұсынылып жүрген пікір-тұжырымдар жиынтығынан шығатын қорытынды.

Бейвербалды амалдар паралингвистиканың нысаны бола отырып, тілдік қарым-қатынастың көмекші құралы ретінде танылады. Тіпті тілдің шығуы және қалыптасуы жайындағы еңбектерде қазірде біздің «көмекші құрал» деген атау беріп жүрген бейвербалды амалдардың тілден бұрын пайда болғандығы жайлы да ұтымды пікірлер көптеп келтіріліп жүр. Қалай десек те, бұл бейвербалды амалдардың қоғамдағы коммуникативтік маңызы жоғары екендігі күмән тудырмайды. Кей жағдайларда, әдетте, «көмекші құрал» ретінде танылып жүрген қарым-қатынасқа қатысатын тілден тыс амал-тәсілдердің ешбір сөздің қатысуынсыз-ақ коммуникативтік акт үдесінен шығып жататыны бар.

Бейвербалды амалдар адамдар арасындағы коммуникативтік актіні жүзеге асыра отырып, тіл білімі ғылымының әр саласымен тығыз байланысып жатады. Мәселен, қарым-қатынас жасасу кезінде адамдардың түрлі қимыл-қозғалыстарының жалпылық сипатына қарай әлеуметтік лингвистикамен, сондай-ақ мұндай паратілдік құралдардың қабылдану ерекшелігі жағынан психолінгвистикамен, ал ділдік, яғни менталдық сипаты жағынан когнитивтік лингвистикамен, қарым-қатынас жасасу құралы ретінде тілдік қатынас теориясымен, мәдени ерекшеліктеріне қатысты лингвомәдениеттанумен, дәстүрлік ерекшеліктеріне орай этнолингвистика және этнографиямен, т.б. пәндермен ішінара шектеседі.

Зерттеу әдістері

Мақала қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдарды зерттеуге арналғандықтан, тілдік факторларды белгілеудегі негізге алынған сипаттамалы әдіс, интерпретация әдісі, қарым-қатынастағы параамалдардың ұлттық және әмбебаптық ерекшелігін нақтылау үшін салғастырмалы әдіс, салыстырмалы-тарихи әдіс, этнолингвистикалық, бақылау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында контекстік және семантикалық талдау, салыстыру, тарқату әдістері де қолданылды. Қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдардың сипатын ашуда ғылыми әдебиеттер мен көркем мәтіндер пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Бейвербалды амалдар адамдар арасындағы коммуникативтік актіні жүзеге асыра отырып, тіл білімі ғылымының әр саласымен тығыз байланысып жатады. Мәселен, қарым-қатынас жасасу кезінде адамдардың түрлі қимыл-қозғалыстарының жалпылық сипатына қарай «әлеуметтік лингвистикамен», сондай-ақ мұндай паратілдік құралдардың қабылдану ерекшелігі жағынан «психолінгвистикамен», ал ділдік, яғни менталдық сипаты жағынан «когнитивтік лингвистикамен», қарым-қатынас жасасу түрі ретінде «тілдік қатынас теориясымен», мәдени ерекшеліктеріне қатысты «лингвомәдениеттанумен» және т.б. пәндермен ішінара шектеседі. Келесі жағынан, бейвербалды амалдардың да өзіндік қолданылу аясы мен танымдық сипатына қарай интернационалдық және жеке ұлттық болып бөлінетіндігі анықталып отыр. Мысалы, кейбір бейвербалды амал белгілі бір ұлт тіліне ғана қатысты қолданылып, сол қолданысы сол тілде ғана дұрыс, яғни орынды деп танылса, енді бір бейвербалды амалдар барлық халыққа ортақ сипатымен ерекшеленеді. Яғни бұған көбіне семиотикалық таңба-белгілерді жатқызудың болады. Жеке халықтық бейвербалды амалдарды сол халықтың тілінде сөйлейтін коммуникант қана қолданатын әрі түсінетін болса, әлгіндей

жалпыхалықтық, яғни интернационалдық сипаттағы бейвербалды амалдарды барлық халық қолдана береді және барлығына бірдей ұғынықты болады.

Асылы, кез келген ұлттың бейвербалды амалдары келесі бір халықтың бейбілдік қолданыстарынан ажыратылып тұрады, себебі халық тілінің ерекшелігі болатыны сияқты, бейвербалды амалдардың семантикасы да ұлттық дүниетанымға, мәдениетіне байланысты болады. Екінші жағынан, белгілі бір ұлттың бейвербалды амалдары екінші бір ұлттағы бейвербалды қатынас үлгілеріне ұқсауы да мүмкін. Сондықтан мұндай бейвербалды амалдар интернационалистік немесе жалпыхалықтық, яғни халықаралық, кейде универсалды бейвербалды амалдар деп түрліше аталып жүр. Түптеп келгенде, интернационалистік, халықаралық немесе универсал бейвербалды амалдар дегеніміз – бір ғана нәрсе, яғни бұған бірнеше халықтың мәдениетінде кездесетін, бірнеше ұлттың қолданысында орныққан, белгілі бір мағына беретін (көбіне ортақ мағына) бейвербалды амалдар жатады.

Бейвербалды амалдар белгілі бір халықтың коммуникативтік ерекшелігіне орай ұлттық сипат алады. Мысалы, қамшы тастау ұлттық салт-санаға қатысты сөз сұрауды білдіреді [1, 127-б.]. Демек, олар да (бейвербалды амалдар) белгілі бір халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігінің көрсеткіші бола алады. Халық мәдениетінің ұлттық ерекшелігін осы бейвербалды амалдардың сипаты мен семантикасына, қолданылу аясына қарай ажыратуға болады. Сонымен қатар бейвербалды амалдар белгілі бір ұлттың дәстүріне сай сипат ала отырып, көпмағыналы да бола береді. Айталық, қамшы тастау, жоғарыдағыдай, сөз сұрауды ғана емес, контекст не жағдаят ыңғайына қарай жеңілісті, берілгендікті, өзге біреудің күші басым, ал өзінікі аз екенін мойындауды да білдіреді. Басқаша айтқанда, жалпыхалықтық сипаттағы қол көтеру кинемасымен тең мағына береді. Сол сияқты, біз шаншу салтын алайық. Бұл – қазақ халқына ғана тән бейвербалды амал. Мағынасы құда болайық дегенді білдіреді. Бұл туралы Ж. Нұрсұлтанқызы: «Қазақ халқы жолаушылап жүрген адамдарды жылы қарсы алып, сый-сияпат көрсетіп, аттандырып салатын. Біз шаншуға келгендер ешкіммен сөйлеспейді. Қандай шаруамен жүргендерін де айтпайды. Қонақасын ішкеннен кейін үн-түнсіз аттанып кетеді. Қонақтар кеткен соң, үй иелері сырмақ қағады. Егер сырмаққа қадалған бізді көрсе – «ұл ержетті, қыз бойжетті, қасқұлақ бала бізде бар, қаса сұлу сізде бар, құда болайық» дегені», – дейді [2, 115-б.].

Әр халықтың өмір сүрген дәуіріне орай қалыптасқан тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпы, ырым-жоралғылары, салт-дәстүрі болады, сол сияқты, қазақ ұлтының да да ерте кезде қалыптасып болған мәдениеті мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі бар. Сондықтан әр халықтың бейвербалды амалдары сол ұлттың дүниетанымы мен мәдениетімен байланысып жатады. Мысалы, қос қолдай амандасу, қамшы тастау, иіле сәлем салу, т.б. амалдар қазақ халқына тән ұлттық бейвербалды элементтерге жатады. Ал басын шайқау немесе изеу, қол бұлғап шақыру, мұрнын шүйіру сияқты ым-ишарат түрлері – жалпы адамзатқа ортақ амалдар. Сондықтан кейде адамдардың қимыл-қозғалысы мен ишаратына, ымдау үлгілеріне, мимикасы арқылы олардың қай ұлтың өкілі екенін де шамалауға болады. Жоғарыда келтіргеніміздей, белгілі бір ұлтқа тән осындай бейвербалды амалдар негізінде сол ұлттың тілінде тұрақты тіркестер қалыптасып, олардың (фразеологизмнің) семантикасы орнығып қалады. Осыған орай бейвербалды амалдар қазақ мәтіндерінде кейде адамның қимыл-қозғалысы ретінде емес, сөйлеген сөзінде де ұшырасып жатады.

Қазақ мәтіндерінде кездесетін ұлттық нышандағы дәстүрлі бейвербалды амалдардың дені мынадай болып келеді: қамшы тастау, қамшымен соғу, саусағымен бетін сызу, бетін шымшу, көзін төмен қарату, иіліп сәлем салу, топырақ шашу, дауыс салу (жылау), сыңсу, әйелдің шашын жаюы, сәлемдесу кезінде тізе бүгу, қолын кеудесіне қою, т.с.с. Мысал келтірейік:

1. *Анау шынтақтап көлбей жатқан аққұба келген, ат жақты жігіт Шәкәрім де кеудесін көтеріп, малдас құрып отырды* (Ә. Ыбырайымұлы).

2. – *Арсыз ба, Бұқареке! – деді Науан ұста қос қолын кеудесіне қойып* (І. Есенберлин).

Бұл мысалдардағы малдас құрып отыру, қос қолын кеудесіне қойып амандасу тек қазақ ұлтына ғана тән. Қазақ халқының ертеден мал шаруашылығымен айналысып, төрт түлікті күнкөріс көзі ретінде бағалағаны мәлім. Сондықтан жаз жайлауға, қыс қыстауға көшіп жүрген ұлт өкілдері киізүйді баспана, жылқыны көлік етті. Осыған орай жерде тамақтанып, жерде пікірлесті. Сөйтіп, жерде отыруға ыңғайлы әдісті, малдас құрып отыруды, әдетке айналдырды. Екінші жағынан, малдас құрып отырған адам бойын тік ұстайды, пікірлесу барысында оң-солына бұрыла қарауға да ыңғайлы. Дегенмен малдас құрып отырудың қазақ халқына тән дәстүрлік сипат алғанына қарап, оны бейвербалды амалға жатқызуға келмейді. Себебі бейвербалды амалда қандай да бір ақпараттық мән болады. Ал малдас құрып отыруда мұндай ақпараттық сапа жоқ. Алайда қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарды зерттеушілердің кейбірі осындай ақпараттық сапаның бар-жоғын ескермей, мұны бейвербалды амалдар қатарына жатқызып жүр.

Ал екінші мысалдағы қос қолын кеудесіне қойып амандасу кинемасында ақпараттық мән бар. Қазақ халқында жасы үлкендерге немесе дәрежесі жоғарыларға құрмет белгісі ретінде осылай амандасу дәстүрі күні бүгінге дейін сақталған. Сондықтан мұнда ақпараттық сапа да бар.

Қос қолында құндақтаулы екі сәбиі бар келіншек пен егделеу тартқан үш адам, олармен бірге орны толмас Тұраржанының досы Ерік жанына келіп дауыстай сәлем бергенде, ұйқыдан ояңандай селк етті де, жүзін төмен салып мұңданған бейтаныс келіншек пен әлсіз қыбырлаған қос құндаққа кезек қарап, жынды адамша аңырайып отыра берді (Р. Ғайып).

Бұл мысалдағы селк ету кинемасы мен аңырая қарау окулесикасы универсалданған бейвербалды амалдар болса, дауыстай сәлем беру просодикасы мен жүзін төмен салу окулесикасы – ұлттық сипат алған бейвербалды амалдар. Себебі халқымызда үлкен адаммен амандасқанда сәлемдесудің акустикалық жағына айрықша мән берілетін болған, яғни дауыс қаншалықты қаттырақ шықса, сәлемдесушінің ол адамға деген құрметінің өлшемі тәрізді қабылданады. Ал жас келін, қыз, жалпы әйел затының бейтаныс ер адамдар арасында немесе сәлем салғанда жүзін төмен салуы, тіке қарамауы – халқымызда әбден қалыптасқан дәстүр. Мұның астарында құрмет, иба, ұяндық сапалары жатыр. Сондықтан әйел затының бұл окулесикасы халық арасында ұлттық ерекшелігін танытатын мәдениетіне айналған. Қазақ әйеліне қатысты ұлттық ерекшеліктер жөнінде арнайы зерттеу жүргізген А. Байғұтова біздегі әйел затының мәдениетке негізделген артықшылықтарын жан-жақты қарастырған [3].

Сәлемдесуге қатысты ұлттық просодикаға және бір мысал:

Анадайда мың қаралы қойды өргізіп қойшы барады. Мұны көріп бері бұрылған. Аяғына қалың саптама, үстіне су өткізбес тері тон киген ол келген бойдан-ақ даусын соза амандасты да:

– *Жаз айында тон жамылдырғандай не болып кетті, байеке? Бұрын-соңды мұндай құбылыс болып па екен, білмедіңіз бе?* – деген (Р. Ғайып).

Жалпы, қазақ халқының дәстүрі бойынша, қолын кеудеге қойып амандасу жасы үлкенге ғана емес, сонымен бірге көпшілікпен жалпылай амандасу мезіреті ретінде де жасалады. Мұндайда адресант «орта толсын» немесе «ассалаумағалейкум» деп, жағдаяттағы мезгілге орай «кеш жарық» деп дауыстап, көпшілікке қарата басын изейді.

Және бір мысал:

Ол жүгініп отыра қалып, тымағын алдына тастай салды:

– *Ана жылы сендер Қарқаралыға келе жатыр деп, қалың Арғынның аяғынан тік тұрғаны бекер ме?*

Мұндағы тымағын тастай салу кинемасы көбіне-көп интернационалдық сипаттағы қалпағын алумен сайма-сай келеді. Себебі мұндағы қалпақты бастан сыпырып тастау қимыл-

әрекеті амалы қалмағандық белгісін білдіреді және қай халықта болмасын көбіне-көп дәл осы семантикада қолданылады. Мысалдағы отыра қалған адресанттың тымағын сыпырып алып, алдына тастай салғанына қарап-ақ адресат ретіндегі оқырман қауым оның қайрансыз өкінішке берілгендігін, яғни салы суға кеткендігін ол жайынан дыбыстап сөйлеуге дейін-ақ хабардар бола алады.

Ендеше қарым-қатынастың тілдік амалдары сияқты, бейвербалды амалдардан да ұлттық ерекшелік көрініс береді. Ұлттық-мәдени негізді бейвербалды амалдардың семантикалық астарында сол халық өмірінің барлық қыр-сыры сақталған. Сондықтан ұлттық-мәдени негізі бар бейвербалды амалдар этносымыздың ділдік ерекшелігін сіңірген ең басты деген мәдени байлығымызға жатады.

Осындай ерекшеліктеріне байланысты қазақ халқының дәстүрлік бейвербалды амалдары танымдық (когнитивтік) тіл білімінің, этнолингвистиканың нысаны ретінде қаралып жүр. Себебі, жоғарыда айтылып өткендей, бейвербалды амалдардың, оның ішінде дәстүрлік бейвербалды амалдардың семантикасы жайдан-жай қалыптаспайды. Ондағы семантика халықтық ойлау жүйесімен, дүниетанымымен байланысып, белгілі бір символдық мәнге ие болады. Сөйтіп, тұтас бір ұлттың тіл қолданудағы тәжірибесі негізінде орнығып, коммуникативтік сипат алады. Кейін келе дыбысталу формасы жағынан да тұрақтап, фразеологизмдерге айналады. Яғни белгілі бір ақпараттық ауқымы бар ұлттық код есебінде қалыптасады.

Төрдегі қабат-қабат салынған мол көрпешенің үстінде жиыны он шақты ақсақал екі иіні салбырап, бес күннің ішінде қатты шөгін, арса-арса болған Сабыр қартты айнала отырысыпты (Р. Ғайып).

Бұл мысалдағы екі иіні салбырау кинемасы да – жалпыхалықтық сипат алған бейвербалды амал, адамның төрде отыруы, қабаттала төселген көрпеше үстінде отыруы – ұлттық ерекшелікке байланысты қалыптасқан проксемикалар. Халқымыз қадірлі адамды (қонақ атаулыны қадір тұтқанын ескере отыру қажет) үнемі төрге шығарып, жасының үлкендігіне қарай астына бірнеше көрпешені қабаттап төсейтін болған. Екіншіден, үйдегі адамдардың бір адамды айнала қоршай отыруы да – ортадағы адамға деген құрмет белгісі ретінде қалыптасқан проксемика. Алқалы жиын, айтулы отырыстарда ортада үнемі ең қадірлі деген ақсақалдар мен ел ағалары отыратын болған. Сондықтан халқымыз адамның кеңістіктегі орналасу орнына ерекше мән беріп, қатаң түрде сақтап отырды.

Мұндай проксемиканың әлеуметтік жағынан артықшылықтары да бар. Атап айтқанда, бұрын жүзтаныс болмаған атақты би не шешенге, әнші-жыршыға сәлем бере келген қонақ ол адамды осындай проксемикалық таным бойынша ажыратып, тікелей өзіне келіп қолын алып отырған, т.б.

Жасы тоқсанның үстіне шыққан Бегім қария жұдырықтай гана басының төменгі бөлігіне ерекше қалың біткен сақалын таспигын салбыратқан күйі екі-үш мәрте саумалап қойып сөзін әрмен сабақтады (Р. Ғайып).

Әлдене жайында сөйлеуге ниеттенген үлкен адам көбіне осылай сақалын саумалау арқылы алдын ала белгі беріп отыратын болған. Бұл кинеманың кинема әдетте көпмағыналы болып келеді. Мысалы, сақалын саумалау не тарақтай отыру айтылып жатқан әңгімені ұйып тыңдап отырғандықты білдіреді, кейде сақалын саумалап отырған адам әлдене жайлы терең ойға берілген болып есептеледі де, өзгелер тыныштық сақтап, оның ойын бөліп жібермеуге тырысады. Сондықтан сақалын саумалау кинемасының да әлеуметтік мәні үлкен. Бұл айтылғандармен қоса сақалын саумалау кинемасы ұлттық дәстүрге негізделген бейвербалды амалға жатады.

Әлия сол күні басына орамал тартып, Сабырдың келіні атанып шыға келді де, бойына жігер біткен жүдеу қарт қайта түледі (Р. Ғайып).

Қазақ халқының дәстүрінде қыз бала басына бөрік не қыз балаларға арналып тігілген тақия киген. Ал орамал тарту – келін болғандықты білдіретін сенсорлық амал. Әйел затының бас жапқышы онан әрі кимешекке ұласады. Яғни жасы ұлғая келе әйелдер орамалын кимешекке ауыстыратын болған. Бұл үрдіс қазақ халқына ислам дінімен қатар келгенге ұқсайды. Себебі ислам дінінің талабы бойынша, әйел заты жұртшылық алдында жалаңбас жүрмеуі тиіс. Сондықтан кимешек киюді діни салтқа байланысты қалыптасқан сенсорлық амал деп есептейміз.

Ғалым А. Исламның пікірінше, «...ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін айқын көрсетер белгілердің бірі – этномәдени белгілер. Олар жалпы ритуалдан туындайды, яғни қандай да болмасын этномәдени белгінің негізі ретінде ишарат, ритуалдың фрагменті алынған» [4].

Ғалымның бұл пікірімен келісе отырып, қазақ мәтіндерінде кездесетін дәстүрлік бейвербалды амалдардың дені осылай діни сенімге негізделетінін айрықша атаймыз. Ислам дінінің қазақ даласына келгеніне 13 ғасыр өткендіктен, діни сенімге байланысты қалыптасқан ғұрыптар күнделікті өмірімізде үлкен маңызға ие болып, келе-келе ұлттық құндылықтармен араласып кетті. Сондықтан діни ғұрыптарға қатысты бейвербалды амалдар қазірде қазақ халқының дәстүрлі амалдары ретінде қабылданатын болды. Солардың бірі – намаз оқу.

Намаз оқыған адам сүрелерді айтумен қатар белгіленген тәртіпте арнайы қимылдар жасайды. Бұл қимылдардың, бір қарағанда, ақпараттық сапасы жоқ сияқты көрінуі де мүмкін. Алайда намаз оқу сәтіндегі әрбір қимыл-қозғалыс адамның Жаратушыға деген мойынұсынуын, ұйғандығын білдіре отырып, құлшылық кинемалары ретінде қабылданады.

Халқымыз ислам дінін қабылдағанға дейін, қазақ даласында тәңірлік сенім болған. Осы кездегі наным-сенімге байланысты сақталған бейвербалды амалдар да ұлтымыздың дәстүрлерінен хабар береді. Мысалы:

Осы кезде дене шымырлатар ащы өксік естілді де, соңы солқ-солқ жылау мен қаралы дауысқа ұласып кетті. Әдепкіде өзім екен деп қалған Сабыр селк етіп, көзін ашып алды (Р. Ғайып).

Бұл мысалдағы селк ету кинемасы жалпыхалықтық сипат алған, ал өкси жылау, солқылдай жылау, дауыс салып жылау сияқты просодикалар – қаза жөнелту дәстүріне орай қалыптасқан бейвербалды амал. Қазақта қаза соңында әйелдер жағы бүйірін таянып, шашын жайып дауыс салатын болған. Сондай-ақ алыстан қазаға арнайы келген ағайын да (ерлерге де қатысты) үйге сонадайдан дауыс салып келетін болған. Зерттеуші А. Байғұтованың пікірінше, «...көне түркі кезеңі саналатын V-VIII ғасырларда түркі тайпалары қайтыс болған адамға қатты қайғырып, «өлген адамның тумалары шашын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын» әдет болған» [3, 28-б.]. Бұл әдет «өлген адамның соңында қалып сүрген өмірден не қайыр?» деген ауыр қайғыдан қалыптасқанға ұқсайды [5, 12-б.].

Алайда әйелдер жағының теңселе жылауы немесе шашын жая жылауы қайтыс болған адамның туыстық жағынан сол әйелге кім болып келетініне байланысты. Асылы, жасы келген қария адам дүние салғанда, шашын жайып, теңселе жылау дәстүрі қазақта жоқ.

Бір-бірінен шашау шықпай тұтасымен мимырт аяңдаған топ Сабыр ақсақалдың еңселі келген үйінің кең ауласына енуге де шақ қалды (Р. Ғайып).

Мысалдағы мимырт аяңдау кинемасы әлдеқандай күйзелістен хабар береді. Үзінді алынған мәтін мазмұны бойынша, ауыл үлкендері Сабыр қарттың үйіне қазаны естіртуге бара жатыр. Әдетте, қазақ халқында ауыр қайғыны естірту кезінде үлкендер өздерін аса сабырлы қалыпта ұстайтын болған. Себебі жақыны қаза болған үйдің алдын ала секем алып қалмауын ескеріп отырған. Осы түсінік халық дүниетанымында берік орнап, дәстүрге айналды. Бұл дәстүр қазіргі күнге дейін бар. Ескеретін мәселе – ақырын барып, бапшен естірту дәстүрі мүмкін болған жағдайда ғана жүзеге асып отырған. Ал жаугершілік сияқты қысылтаяң жағдайда алыстан аттандай шауып келген. Егер үй іші қазаны естіген болса,

алыстан ат қойып, бауырымдап шабатын болған. Ескеруге тұрарлық келесі мәселе – алыстан аттандап шабу ел шетіне жау тигенде де қолданылып отырған. Бұл кинеманың осындай көпмағыналығына орай халқымыз алыстан ат қойғанда ауыл жұртын үрейлендіріп алмас үшін хабардың жағымды-жағымсыздығына қарай не аттандап, не сүйіншілеп шабуды дәстүрге айналдырғанын аңғару қиын емес.

Жалпы, қазақ дәстүрінде алыстан ат қоюдың осындай жаманат хабармен байланысы болғандықтан, жолаушылар ауылға атпен кірмей, жақындай бере аттан түсіп, жаяулап келіп кіру әдетін қалыптастырды.

Ұлттық дәстүр бойынша, адамдар сәлемдескен кезде де атынан түсіп, жаяулап келетін болған. Мысалы:

Аттан түсіп әкесіне сәлем берген Ерден бірден келген шаруасына көшті (Р. Ғайып).

Ұлттық бейвербалды амалдар адамдардың түрлі эмоцияға берілген сәттерінен де аңғарылып қалып отырады. Мысалы:

– *Алса, анасын алды, бірақ мен бармын – әкесі бар!.. – деген күйі жұдырығымен кеудесін ұра ытқып кетті* (Р. Ғайып).

Осындағы кеудесін ұру кинемасы – ер адамдарға тән қимыл. Қазақы дәстүрде ашулану эмоциясы кезінде қолданылады.

Айнала тегіс алақанға салғандай көрініп, таң әбден атқанда, биік шоқының етегіндегі діңі қой беліндей жуан болғанмен, ұйыса өскен қалың бұтақтары күшті желдің екпінімен батысқа қарай басын иген жалғыз түп кәрі ағаштың түбінде үзіліп түскен күзгі жапырақтай қалбаңдаған қарт тұрды. Жаңа бір әзірде гана үйінен арнайы алып шыққан ақтығын байлаған. Бұл күндері қанша жылдар бойына тұтас ауыл болып ақтық байлаумен келе жатқандықтан, мың сан бұтаққа біткен қалың жапырақпен араласа әбден ұйысып кеткен жықпыл арасынан дәл осы кезде әлдеқандай бір құс атқып шығып, қанатын жылдам-жылдам қақты да, көз ұшында ноқатқа айналып барып ғайып болды (Р. Ғайып).

Бұл мысалдағы ақтық байлау да дәстүрлік сипатта. Қазақ танымында айдалада өскен жалғыз ағашты киелі тарақ танып, бұтағына ақтық байлау дәстүрі бұрыннан бар және қазіргі күнге дейін жалғасып келеді. Және бір мысал:

Мінажат етіп зират басына түнеушілер бұлақ суынан дәм татпас бұрын міндетті түрде кәрі талға ақтық байлайды (Р. Ғайып).

Осындағы ақтық байлау кинемасымен қоса зират басына түнеу проксемикасы да – ислам діні келгенге дейін қалыптасқан дәстүр. Алайда зират басына түнеу проксемикасы сол зират басына түнейтін адамдарға емес, зиратқа жерленген адамға деген құрмет болып саналады. Қазақы түсінік бойынша, әулие-әмбиелердің басына барып түнеу, құрбан шалып, дұға оқу арқылы мақсат-тілегіне қол жеткізуге болады. Кейде мұндай проксемика ұрпағының баба алдындағы міндеті сияқты болып та қаралады. Мәселен, әлдеқандай қиындыққа душар болған адам өзін ата-бабасының басына барып түнеп қайтуын міндет санайды. «Мен ата-бабамды елемегендіктен, олар да мені ұмыт қалдырды, сондықтан осындай қиындықтарға тап болудамын» деген түсінік қалыптасып, ата-баба аруағы ұрпағын үнемі желеп-жебеп, жамандықтан қорғаштап жүретініне иланатын болған. Осыдан барып халық арасында өлі разы болмай, тірі байымайды деген ұстанымдар орнықты.

Мұнан байқайтынымыз – ұлттық дәстүрге негізделген бейвербалды амалдардың көбі халықтың белгілі бір замандардағы діни сенімімен байланысып жатады. Осындай наным-сенімнен халық арасында ырымдар қалыптасады. Мұндай ырымдардың да көпшілігі бейвербалды амалдармен ажырамастай бірлікте қаралады. Сондықтан ұлт дүниетанымын тануда халқымызға тән салт пен рәсім-жоралғыларға қатысты бейвербалды амалдарды зерттеуде ырым мен тыйымдардың орны ерекше.

Мысалы, халқымыз көктемде алғаш күн күркірегенде босағаға шөміш қағатын болған. Онысы – келген жыл ырысты, молшылықты болсын дегені. Мысалы:

Балсары ауыз бөлмеде ыдыс-аяқты даңғұр-дыңыр еткізіп шөмішті ала шықты. Үйді айнала жүріп: «Сүт көп, көмір аз, сүт көп, көмір аз», – деп ырым қып шөміш қағып шықты (С. Мұратбеков).

Мұндағы «сүт көп, көмір аз» дегені – халық түсінігіндегі ақ пен қара түстерді жақсылық пен жамандықпен ассоциациялаудан шыққан.

Сол сияқты, сәбилерге көз тиеді деп сенген халық адамдардың назарын сәбиге емес, басқа нәрсеге аудару үшін баланың маңдайына күйе жағып қоюды салтқа айналдырған. Кейде өңіріне не баскиіміне көзмоншақ қадап, жұрт назары сол көзмоншаққа ауады деп сенген. Енді бірде баланың баскиіміне үкі қадаған, кейде шашын тақырлап алып, айдар қалдырып отырған. Мұның астарында да жұрт көзі балаға емес, айдарына немесе үкісіне түссін, баламыз тіл-көзден аман болсын деген ниет (сенім) жатыр.

Жоғарыда келтірілген күйе жағу такесиксы үлкен адамға қатысты қолданылатын болса, көз тимесін дегенді емес, керісінше, жұрт назары осы адамға аусын дегенді аңғартады. Мұның астарында күйе жағылған адамды қорлау, жазалау ниеті жатыр. Яғни әлдеқандай себеппен жазықты болып, шектен шыққан ер мен әйелді халқымыз сиыр не есекке теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, ауылды аралатып шығатын болған. Сөйтіп, осылайша масқаралау жолымен тентектерін жөнге салып отырған. Халық арасында осындай бейвербалды амалға қатысты қара бет болу тұрақты тіркесі қалыптасқан.

Жалпы, халқымыздағы кез келген ырым мен тыйым осындай бейвербалды амалдар негізінде қалыптасып отырады. Солардың бірқатарына тоқталайық. Мысалы, жер таянба, басынды шайқама, орынсыз теңселме, жағынды таянба, тізенді құшақтама, қолыңды төбеңе қойма, т.с.с. тыйымдар бар. Осындағы жер таянба тыйымы ауру меңдеген адамның жер таянып тұратынымен, басынды шайқама тыйымы есі ауысқан адамның әрекетімен, жағынды таянба тыйымы қатты қайғыға берілген адамның әрекетімен, орынсыз теңселме тыйымы жақындары қаза болып, жалғыз қалған немесе күйеуі қаза болып, жесір қалған адамның күйзелісімен, тізенді құшақтама тыйымы ұрпақсыз қалып, тізесін құшақтап отыратын адамның әрекетімен, қолыңды төбеңе қойма тыйымы қорлық көрген адамның әрекетімен ассоциацияланып отыратын болған. Осыған байланысты қатты қапаланған немесе ауыр қайғы көрген адамның жасайтын әрекеттерін өзгелердің жайшылықта қайталамауына ерекше көңіл бөлініп, тыйым сөздер қалыптасты. Мұнан халқымыздың бейнелі ойлау жүйесі мен дүниетанымы, қоршаған ортаны интерпретациялау арқылы әлемнің тілдік картинасын беру машығы анықталады.

Ал үлкеннің жолын кеспе тыйымы, біздіңше, фразеологиялық тіркестен қалыптасқанға ұқсайды. Қазақ халқында «ата тұрып, ұл сөйлегеннен без, ана тұрып, қыз сөйлегеннен без» деген ұстаным бар. Мысалы, үлкеннен бұрын тамақтан ауыз тию, үлкен адаммен жарыса сөйлеу әрекеттері үлкен адамның жолын кесу болып саналады. Сондай-ақ үлкен адамның қарсы алдынан кесіп өту дөрекілік, мәдениетсіздік болып саналады. Осы жағымсыз қасиеттердің барлығы тұтаса келіп, үлкеннің жолын кеспе бейвербалды амалының қалыптасуына негіз болған деп тұжырымдаймыз. Қазақы дәстүрде әйел адам ер адамның алдында жүрмейді, сондай-ақ ер адамның жолын кесіп өтпейді. Мысалы:

Қыз Мүсірепті көрді де тұра қалды. Еркек алдынан өтпейтін салты бар екен (Ғ. Мүсірепов).

Адамды санама тыйымының қалыптасуына жаугершілік замандағы әдет негіз болған. Ұрыс соңында екі жақтың әскері де шығындарын есептесетін болған. Ол үшін, әрине, өлілер мен жаралыларды санап шыққаннан тірілерді санап шығу уақыт жағынан да тиімді. Сөйтіп, әскердің қаншасы өліп, қаншасы тірі қалғаны анықталып отырған. Соғыс, қантөгіс уақытымен ассоциацияланатын бұл бейвербалды амал кейін келе тыйым сөз ретінде қалыптасты.

Түнде күл шығарма тыйымы халықтық сенімге байланысты қалыптасқан. Өйткені қазақ халқының наным бойынша, күл төккен орында жын-жыбыр жүреді. Беймезгіл уақытта барған адам олардың мазасын алған болып шығады да, олар сол адамға қандай да бір зиянын тигізеді-міс. Осыған орай халқымыз күлді жамандықпен ассоциациялап отырған.

Бұлардан байқайтынымыз – дәстүрлік бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде қосымша мәлімет берумен ғана шектелмейді, сонымен бірге коммуниканттардың дүниетанымы мен аялық білімінен де хабар береді. Осыдан келіп зерттеуші Ж. Нұрсұлтанқызы бейвербалды амалдарды семантикалық аспекті аясында ғана қаруды жеткіліксіз санайды, зерттеушінің пікірінше, бейвербалды амалдардың лингвистикалық табиғатын терең түсіну үшін танымдық қырынан қараудың берері мол. Сонымен қатар зерттеуші кез келген бейвербалды амалдың семантикасын жете түсіну үшін коммуниканттарда сол жөнінде білім қоры болуы қажет деп есептейді [6, 19-б.].

Бейвербалды амалдардың астарында ұлт мәдениеті, таным-түсінігі жатады. Жоғарыда бұларды (бейвербалды амалдарды) ұлттық код есебінде қарастыруымыздың себебі осыған байланысты. Ұлттық бейвербалды амалдардың барлығында да қоршаған әлемді танудың үлгісі, бейнелі ақпараттар болады.

Ұлттық дәстүрге қатысты бейвербалды амалдардың енді бірі – бата. Бата қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде айрықша маңызға ие. Бұған халық арасында қалыптасқан мынадай нақылдар дәлел болады: жаңбырменен жер көгерер, батаменен ел көгерер; батасыз ұл жарымас, баталы күл арымас, т.с.с.

Көркем мәтіндегі бата беру үлгісі:

– *Сөз-ақ, шіркін, кіндік шешеден есім иеленген нәресте шын-ақ бақытты шығар. Оның үстіне халық сыйлаған анадан ақ бата алса...*

– *...Пейіліңізге сендім, перзентіңіздің пешенесіне пендешілік сыймаған, Жаратушы оған тек перизаттық сыйлаған. Алды – бақ, соңы абырой болғай, өтсе-дағы не заман. Осыған сіз де иланыңыз (Р. Ғайып).*

Әдетте, бата берілгенде, қол жайылып, Жаратушыдан демеу сұралады. Бұл кинема, бір жағынан, намаз не дұға оқылған кездегі кинемаға да ұқсайды. Алайда намаз оқу мен дұға оқу кезіндегі қол жаю кинемасы ислам дінімен тығыз байланысты болса, бата берудегі қол жаю кинемасы онан гөрі өзгешерек. Ұқсастық бейвербалды амалдың формалық жағында көп, ал мазмұндық жағында аздап айырма бар. Басқаша айтқанда, бата беру көбіне ұлттық дәстүрге қарай бейімделген.

Халық салты бойынша, батаның екі түрі бар. Бірі оң бата болса, екіншісі – теріс бата. Жоғарыда келтірген мысалдағы бата – оң бата.

...*Әмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Намаздағыдай мінажат қимылын, суық тілек қимылын жасады. Әмір мен Абайға қатар созды. Бұл – теріс батаның, қарғыс батаның белгісі (М. Әуезов).*

Байқап отырғанымыздай, Құнанбай адресаттарға деген қатынасын білдіруде дыбыстық тілді қолданбайды. Оң бат берілгенде алақан көкке қаратылса, теріс батада алақан жерге қаратылады.

Белгілі бір мәдениеті қалыптасқан қандай да бір ортада туып, сонда өскен кез келген адам сол ортаға тән, сол ортаның танымдық тәжірибесі мақұлдаған, көпшілік жұрт қолданатын кинемаларды қолданады. Осыған орай әрбір ұлтта немесе этникалық ұжымда кинемаларды қолданудың арнайы әдісі болады. Бейвербалды амалдар осындай қолдану әдісіне қарай жұмсалады және сол арқылы синонимдігі мен көпмағыналығы, жалпы, дыбыстық тілдегі баламасы анықталып отырылады.

Бейвербалды амалдарды қолданудағы осындай межелер арқылы коммуниканттар арасында ортақтасу психологиясы жүзеге асып, белгілі бір ұлт өкілдерінің өзара түсінісіне жол ашылады. Мұндай бейвербалды амалдар айтылыстың әсерін не арттырады, не

әлсіретеді, сөйтіп, коммуниканттардың сөйлеу барысындағы ниетін, нені айтқысы келгенін айқындауға ықпал етеді [7, 19-б.].

Халқымыздың дәстүріндегі ет турау, қонақтарға мүше үлестіру салтының да бейвербалдық мәні бар. Айталық, басты әкесі жоқ адам ғана ұстаған. Оның мәні «алдымда үлкенім жоқ, не жағдайды да өзім шешуге бел буған адаммын» дегенге саяды. Ал құлақты кесіп балаға берудің мәні – балалар құймақұлақ, тілалғыш болсын, естіген нәрсесін ұмытпасын дегені. Көзді үлкен адамға берудің мәні туралы халық арасында екі түрлі ұстаным бар: біріншісі «жастардың қателігі болса, көрмеген болыңыз, елеменіз» дегенмен барабар болса, екіншісі «осы әулетке көзісіз, сондықтан қырағы болыңыз» дегенге келеді. Сондай-ақ тілді шешен болсын деген ниетпен, таңдайды әнші болсын деген ниетпен балаға беріп отырған.

Төсті күйеубалаға тарту дәстүрі халқымызда күні бүгінге дейін бар. Бұл дәстүр қазақ халқында тым ертеде қалыптасқанға ұқсайды. Төркіні қазақ ертегілерінде жатыр. Қазіргі ғылымда қазақ ертегілерін ауыз әдебиетінің үлгісі санап, көбіне ұлттық фольклорға жатқызумен, әрі кетсе қиял-ғажайып, шыншыл, жануарлар туралы деген сияқты түрлерге бөлумен ғана шектеліп жүргеніміз жасырын емес. Бұл мәселе ұлттық фольклорымыздың тиісті межеде зерттелмей келе жатқанын көрсетсе керек. Шындығында, ертегілер этнографиялық, этнолингвистикалық бағытта зерттеліп, филологияға да, мәдениеттануға да нысан болуы қажет.

Халқымыздың ауыз әдебиеті үлгісіндегі «Ер Төстік» ертегісіне тоқталайық. Ертегі мазмұнын көбіміз білеміз. Алайда көңіл аударарлық бір деталь бар. Ол – Төстік батырдың дүниеге келуінің алғышарты. Ертегі сюжеті бойынша, Төстік анасының төс жегенінен кейін дүниеге келеді. Анасы үйде қалған төсті асып жеген соң, бойына ғайыптан перзент бітеді. Басқаша айтқанда, Төстік батырдың туылуына төс уәж (мотивация) болып отыр. Енді қазақ дәстүріндегі төсті күйеубалаға тарту дағдысымен салыстыралық. Кейде төсті келінге де ұсынып жатады. Күйеубала мен келін, екеуінің қай-қайсысы да – ұрпақ әкелуші нысан. Егер байыптай қарайтын болсақ, малдың төсінде адамның дүниеге ұрпақ әкелу, перзент сүю мүмкіндігін арттыратын себеп бар сияқты. Ал оны (төсті) зертханалық зерттеу жұмысы бізде қолға алынбаған. Айналып келгенде, төс майының құрамында адам баласының перзент сүю мүмкіндігін еселейтін әлдеқандай ерекшелік болуы ғажап емес.

Бұл айтылғандар – бірінші жағы. Екіншіден, күйеубала мен келінге төс тартудың мәнін қазірде ешкім де жан-жақты түсіндіріп бере алмайды. Ал ұлттық дәстүрдегі бейвербалды амалдардың жайдан-жай қалыптаса салмайтыны, олардың қандай да бір мотивациясы, яғни халық дүниетанымында ақиқат деп таныған шындықпен, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесімен байланысып жататыны түсінікті. Осыған қарағанда, күйеубала мен келінге төс тартудың алғышарты төс майының немесе кемігінің құрамында жоғарыда айтылғандай қасиет жатқанға ұқсайды. Осы қисынға салатын болсақ, халқымыздағы күйеубала мен келінге (көбіне күйеубалаға) төс тартудың дыбыстық тілдегі баламасы «перзентті болыңдар, балаларың көп болсын, біз сендердің көбейгендерінді қалаймыз» дегенге жуықтайды.

Бұл мысал – қазіргі кезде мотивациясы, қалыптасу төркіні ұмытылған дәстүрлік бейвербалды амалдардың біреуі ғана. Арнайы зерттеу жүргізіп, анықтауды қажет ететін болса, уәжі күңгірттенген немесе біржола ұмыт болған мұндай мысалдың талайын табуға болады. Мұнан шығатын түйін – тек бейвербалды амалдардың ғана емес, ұлттық құндылыққа жататын талай ақиқаттың бастауы, алғышарты қазақ ертегілерінде жатыр. Сондықтан ұлтымыздың фольклорлық мұраларын зерттеуде дәстүрлі принциптің жеткіліксіз екенін, этнографиялық, этнолингвистикалық, когнитивтік, антропоцентристік бағытта қарастырудың берері көп болатынын алға тартамыз.

Осыған ұқсас тағы бірер мысал келтіре кетелік. Мәселен, қазақ қоғамында төс түйістіре амандасу дәстүрі бар. Мұның төркіні «біз бөтен емеспіз, бір негізден шыққан туысқанбыз»

дегенге келетін сыңайлы. Екіншіден, құда болған адамдар арнайы түрде төс қағыстыру рәсімін жасап жатады. Мұның мәні де осымен төркіндес, «мұнан былай екеуіміздің мүддеміз де, тілегіміз де бір» дегенге келеді.

Бір қызығы, қазірде бұл рәсімдердің дәстүрлік сипатта екенін білгенімізбен, неден шыққанын ажырата бермейміз. Тіпті, этнографиялық еңбектерде де бұл үрдістердің қазақ мәдениетін танытатын дәстүр екенін, құрмет белгісі болып есептелетінін келтірумен ғана шектеледі.

Бір халық пен екінші халық қолданысындағы бейвербалды амалдардың семантикалық жағынан түйіспеуі – заңды құбылыс. Өйткені әр халықтың мәдениеті мен қоршаған ортаны тану, тіл арқылы бейнелеу машығы сол халықтың дүниетанымымен байланысып жатады. Ол екеуін (бейвербалды амал мен ұлттық дүниетанымды) бір-бірінен ажырата қарауға мүлде келмейді. Осы орайда зерттеуші Е.Адаеваның мына бір пікірі орынды айтылған: «Киноаудармасында мәтін ақпараттын кескіндеумен де байланыс болу қажет, яғни вербалды және бейвербалды құралдар көріністеріне бірдей назар аудару керек. Алайда түпнұсқа тіліндегі фраза ым-ишаратпен қабаттасып келсе, эквивалент табу қиынға соқтырады. Әр түрлі мәдениет өкілдерінің ым-ишаралары сәйкес келе бермейді» [8, 101-б.].

Зерттеушілер А.Н. Муратова, У.М. Бахтикереева, Ш. Мажитаева: «Бейвербалды тілдесімді зерттеушілердің еңбектерінде адамның қоғамдағы әлеуметтік ортасына, мәдениетіне, салтына байланысты қолданыс аясы, атқаратын қызметі де әртүрлі болып келеді» - дегенді айтады [9, 43-б.].

Зерттеушілер Г.С. Сағидолда, Г.А. Әбдімәулен: «Әлемдік проблемалардың жаһандануы, мұнда әртүрлі халықтардың сан алуан мәселелерді шешудегі әмбебаптық және өзіндік ерекшелігін ескеру, мәдениетаралық түсініспеушілікке жол беретін жағдаяттардың алдын алу қажеттілігі, коммуникативтік әрекеттің негізінде жататын мәдени құндылықтардың нақты мәнін айқындаудың қажеттілігі лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулердің өзектілігін айқындайды» - дейді [10, 11-б.].

Зерттеушілер А. Келмағанбетова, Ш. Мажитаева, Б. Аязбаева, С. Рахымберлина, Ж. Қадыровтар: «Қарым-қатынас әр адамның өмірінде маңызды рөл атқаратындықтан, қарым-қатынасыз әлемді елестету қиын. Өйткені, вербалды да, бейвербалды да қарым-қатынас адам баласы пайда болғаннан бері адамдар арасында пайда болып, дамып келеді. Сонымен бірге коммуникативті өзара әрекеттесу кезінде вербалды байланыс вербалды емес ақпаратпен толықтырылып, толыққанды қарым-қатынастың негізін қалады» [11, 2506-б.].

Ендігі бір мысал – ат құйрығын (кекілін) кесу фразеологизмі. Бұл фразеологизмнің төркіні бейвербалды амалда жатқаны күмән тудыра қоймас. Семантикасы араздасу, біржола елдіктен кетісу дегенге келеді.

Ертедегі қазақ қоғамында жылқы түлігіне, әсіресе жүйрік атқа деген құрметтің қаншалықты жоғары болғаны бәрімізге мәлім. Осыған орай жылқының мүсіні мен жүрісі, тіпті, су ішіп, оттағанына дейін арнайы атау беріліп, ерекше әспеттелген. Түсіне байланысты атаудың өзі қаншама. Бір сұлу қыздың қалыңына қимайтын (халық берген баға бойынша) жүйріктердің болғаны жасырын емес. Жақсы ат міну әр қазақтың арманы болды. Ат адамның серігі, қанаты саналды. Осыған орай қалыптасқан қаншама нақыл, қаншама ғибрат бар. Енді бағамдай беріңіз, әлдекім құны осыншалықты жоғары аттың құйрығы мен кекілін кесіп кетсе, ат иесі үшін бұл үлкен қорлық болып есептелген. Құйрығы жоқ, кекілі жоқ атты ел арасына мініп, жиын-тойға бару мүмкін емес. Оның үстіне, кесілген құйрық пен кекілдің қайта жетілуіне біршама уақыт қажет. Ол екі арада қыс түсіп, той-думан уақыты өтіп кетеді. Екіншіден, халық арасында жүйрік малдың қиесі мен қасиеті қылында (жал-құйрығында) деген түсінік болған. Сондықтан бәйгеге қосылатын аттың кекіліне үкі қадайтын болған.

Жүйріктің құйрығы мен кекілін кесу әрекетінің ат иесі үшін қорлық болып есептелуінің мәні осында жатыр. Ат құйрығын кесу бейвербалды амалы осылайша адресанттың адресатқа

деген жаулық ниетін, біржола бет бұрғанын білдіреді. Осыдан барып уақыт өте келе бұл бейвербалды амал халық арасында фразеологизм болып қалыптасты.

Жалпы, қазақ халқы қолданатын фразеологизмдердің уәжі жайлы зерттеу ол зерттеушіден халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, дәстүрі, мәдениеті, наным-сенімі жөнінде айтарлықтай білімді болуын қажет етеді. Бірақ мұнан фразеологизм атаулының қалыптасуына тек қана бейвербалды амалдар ықпал етті деуге негіз жоқ.

Жалпы мақалада талдауға байланысты мынадай нәтижелерді көруге болады. Қазақ халқының дәстүрлік бейвербалды амалдары танымдық (когнитивтік) тіл білімінің, этнолингвистиканың нысаны ретінде қаралып жүр. Себебі, жоғарыда айтылып өткендей, бейвербалды амалдардың, оның ішінде дәстүрлік бейвербалды амалдардың семантикасы жайдан-жай қалыптаспайды. Ондағы семантика халықтық ойлау жүйесімен, дүниетанымымен байланысып, белгілі бір символдық мәнге ие болады. Сөйтіп, тұтас бір ұлттың тіл қолданудағы тәжірибесі негізінде орнығып, коммуникативтік сипат алады. Кейін келе дыбысталу формасы жағынан да тұрақтап, фразеологизмдерге айналады. Яғни белгілі бір ақпараттық ауқымы бар ұлттық код есебінде қалыптасады. Мұнан байқайтынымыз – ұлттық дәстүрге негізделген бейвербалды амалдардың көбі халықтың белгілі бір замандардағы діни сенімімен байланысып жатады. Осындай наным-сенімнен халық арасында ырымдар қалыптасады. Мұндай ырымдардың да көпшілігі бейвербалды амалдармен ажырамастай бірлікте қаралады. Сондықтан ұлт дүниетанымын тануда халқымызға тән салт пен рәсім-жоралғыларға қатысты бейвербалды амалдарды зерттеуде ырым мен тыйымдардың орны ерекше. Сонымен бірге дәстүрлік бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде қосымша мәлімет берумен ғана шектелмейді, сонымен бірге коммуниканттардың дүниетанымы мен аялық білімінен де хабар береді.

Қорытынды

Дәстүрлік бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде қосымша мәлімет берумен ғана шектелмейді, сонымен бірге коммуниканттардың дүниетанымы мен аялық білімінен де хабар береді. Бейвербалды амалдардың, әсіресе ұлттық сипаттағы дәстүрлік бейвербалды амалдардың уәжін білмеу тілдік тұлғаның (адамның) құрылымдық деңгейіне қатысты деп білеміз. Орыс тіл білімінің маманы Ю.Н. Карауловтың тілдік тұлғаны құрылымдық үш деңгейге бөліп қарастырғаны белгілі. Мұны қазақ тіл білімінің мамандары да қолданып жүр. Ол құрылымдық деңгейлердің біріншісі – вербалды-семантикалық деңгей. Екіншісі – когнитивтік деңгей. Үшіншісі – тілдік тұлғаның сөйлеу тілін және мәтін түзуіне себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауларды қамтитын уәждік деңгей. Бұл – прагматикалық тұрғымен өлшенеді.

Бұдан шығатын қорытынды, вербалды-семантикалық (нөлдік) деңгейдегі тілдік тұлға (адам) тілді көбіне сөз бен сөз тіркесі деңгейінде ғана біледі, солардың негізгі мағыналарымен ғана шектеледі. Ал когнитивтік деңгейдегі тілдік тұлға (адам) сөзді, тұрақты тіркестерді, бейвербалды амалдарды дұрыс түсінеді әрі өзі де еркін қолданады, алайда, жоғарыда келтіргеніміздей, уәжін (мотивациясын) түсіндіріп бере алмайды. Уәждік (прагматикалық) деңгейдегі тілдік тұлға (адам) фразеологизмдер мен бейвербалды амалдарды түсініп әрі пайдаланып қана қоймай, олардың уәжін, шығу, қалыптасу төркінін де түсіндіріп бере алады. Себебі мұндай тілдік тұлғада (адамда) халықтың дүниетанымы мен тәжірибесі жайында білім қоры мол болады.

Қазіргі кезеңде тілді тұтынушы адамдардың көбі, байқап отырғанымыздай, когнитивтік деңгейге сәйкес келеді. Ал тілдік тұлғаның прагматикалық (уәждік) деңгейіне, негізінен, филологиялық арнайы білімі бар адамдар мен ақын-жазушыларды жатқызамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 136 б.
2. Нұрсұлтанқызы Ж. Бейвербалды амалдар – қарым-қатынастың маңызды элементі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2004. – №1. – Б. 111–116.
3. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2008. – 145 б.
4. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сипаттама): филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2004. – 54 б.
5. Боздағым. Қазақтың жоқтау жырлары. – Алматы: Жазушы, 1990. – 301 б.
6. Нұрсұлтанқызы Ж. Бейвербалды амалдардың танымдық табиғаты // «Социосфера» ғылыми-баспа орталығы конференцияларының жинағы. – Пенза, 2013. – №56-2. – Б. 18–20.
7. Күдиярова А.М. Ортақтасу (қарым-қатынас) психологиясы: Оқу құралы. – Алматы, Дарын, 2002. – 40 б.
8. Адаева Е.С. Киноаударманың түрлері: субтитр және дубляж // ҚарМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №4 (76). – Б. 100–106.
9. Муратова А.Н., Бахтикерева У.М., Мажитаева Ш. Бейвербалды амалдардың зерттелуі және функционалдық қызметі // ҚарУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1 (109). – Б. 39–45.
10. Сағидолда Г.С., Әбдімәулен Г.А. «Бас» компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 7–21.
11. Kelmaganbetova A., Mazhitayeva S., Ayazbayeva B., Rahymberlina S., Kadyrov Z. The Role of Gestures in Communication // Theory and Practice in Language Studies. – 2023. – 13 (10). – P. 2506–2513.

REFERENCES

1. Momynova B., Beisembaeva S. Qazaq tilindegi ym men isharattyn qazaqsha-orysssha tusindirme sozdigi [Kazakh-Russian explanatory dictionary of gestures and in the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 136 b. [in Kazakh]
2. Nursultanqyzy J. Beiverbaldy amaldar – qarym-qatynastyn manyzdy elementı [Non-verbal techniques-important element of communication] // Qazaq tili men adebiyeti.– 2004. – №1. – B. 111–116. [in Kazakh]
3. Baigutova A.M. «Qazaq aielı» konseptisinin etnomadeni sipaty [Ethnocultural nature of the concept «Kazak woman»]: filol. gyl. kand. ... diss. – Almaty, 2008. – 145 b. [in Kazakh]
4. Islam A. Ulıtyq madeniet konteksindegi dunienin tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni sipattama) [Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative-comparative linguocultural characteristics)]: filol. gyl. dokt. ... avtoref. – Almaty, 2004. – 54 p. [in Kazakh]
5. Bozdagym. Qazaqtyn joqtau jyrlary [Kazakh mournful songs]. – Almaty: Jazushy, 1990 – 301 b. [in Kazakh]
6. Nursultanqyzy J. Beiverbaldy amaldardyn tanymdyq tabigaty [Cognitive nature of non-verbal approaches] // «Sociosfera» gylimi-baspa ortalygy konferencialarynyn jinagy. – 2013. – №56-2. – B. 18–20. [in Kazakh]
7. Kudiarova A.M. Ortaqtasu (qarym-qatynas) psihologiasy [Psychology of communication]. oqu quraly. – Almaty, Daryn, 2002. – 40 b. [in Kazakh]
8. Adaeva E.C. Kinoaudarmanyn turleri: subtitr jane dubliaj [Types of cinematography: subtitles and dubbing] // QarMU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2014. – №4 (76). – 131 b. [in Kazakh]
9. Muratova A.N., Bahtikereeva U.M., Majitaeva Sh. Beiverbaldy amaldardyn zerttelui jane funkcionaldyq qyzmeti [Research and functional function of nonverbal operations] // QarU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2023. – №1 (109). – B. 39–45. [in Kazakh]
10. Sagidolda G.S., Abdymaulen G.A. «Bas» komponentti somatikalyq frazeologizmderdin lingvomadeni sipaty (turki (qazaq, tatar, bashqurt) jane agylshyn tilderi negizinde) [Linguocultural character «Head» somatic phraseological expressions (on the basis of turkic (kazakh, tatar, bashkir) and English languages)] // Iassawi universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 7–21. [in Kazakh]
11. Kelmaganbetova A., Mazhitayeva S., Ayazbayeva B., Rahymberlina S., Kadyrov Z. The Role of Gestures in Communication // Theory and Practice in Language Studies. – 2023. – 13 (10). – P. 2506–2513.

ӘОЖ 821.512.122.09; МҒТАР 17.82.31
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.10>

А.У. БАЙБОЛОВ

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология институтының оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Alibek.17@inbox.ru*

СҰЛТАН РАЕВ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Аңдатпа. Мақалада драматург, қоғам қайраткері Сұлтан Раевтың пьесалары көркемдік шындық тұрғысынан талданады. Тегінде, әрбір көркем шығарма – толық аяқталған, басы бар, аяғы бар тұтас құрылым. Сондай-ақ, мұны сабақтастырып тұратын желі болуға тиіс. Эпикалық жанрдың ірі түрі – драма тарихи-эволюциялық даму үстіндегі, уақыт, заман, дәуір талап-тілегіне, сұранысына сәйкес түрленіп, модификацияға ұшырауға ең бейім әдеби құбылыс екенін ескерер болсақ, Орта Азия елдері: Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Қырғызстан драматургиясы жаңа авторлармен, тың тақырыптармен толығып, тек түркі жұртына ғана емес, адам баласына ортақ құндылықтарды насихаттап, өзекті мәселелерді де көтеріп келеді. Сұлтан Раевтың «Меккеге қарай ұзақ жол» драма-эпосында адамның тазаруы, өзін-өзі тануы, өмірде өз жолын табуы, істеген ісіне жауап беріп, күнәдан арылуы, адам мен Құдай арасындағы тылсым байланыс секілді күрделі проблематикалар қаузалған-ды. Ал, «Патшайымның көз жасы» және «Тәж» драмаларында абсурд пен метадрама нышандары басым бола тұра, тарихи тақырып қозғалған. Зерттеу жұмысының материалы есебінде аталған автордың «Патшайымның көз жасы», «Тәж» және «Меккеге қарай ұзақ жол» атты үш драмалық шығармасы алынды. Бұл туындыларды талдау барысында герменевтикалық, салыстырмалы-типологиялық, семиотикалық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында автордың пьесаларын бір-бірімен салыстыру арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтасақ, дағара, құм, қара тас, тәж, тұмар секілді нышандарды талдау негізінде драмалардың семиотикалық қырын да ашуды мақсат тұттық.

Кілт сөздер: Сұлтан Раев, драма, қазіргі әдебиет, тәж, Құрманжан датқа, Мекке, символ, жанр, стиль.

A.U. Baibolov

*Lecturer of the Institute of Philology of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Alibek.17@inbox.ru*

Artistic Reality in the Dramas of Sultan Raev

Abstract. The article analyzes the plays of a major representative of Kyrgyz literature, playwright, public figure Sultan Raev from the point of view of artistic reality. In origin, each piece of art is an entire structure with a fully completed head and legs. There should also be a succession network. Considering that the largest type of epic genre is drama, which is in historical and evolutionary development, the most prone to transformation and modification in accordance with

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Байболов А.У. Сұлтан Раев драмаларындағы көркемдік шындық // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №4 (130). – Б. 116–125. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.10>

***Cite us correctly:**

Baibolov A.U. Sultan Raev dramalaryndagy korkemdik shyndyq [Artistic Reality in the Dramas of Sultan Raev] // *Iasauy universitetinin habarshysy.* – 2023. – №4 (130). – B. 116–125. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.10>

the requirements of time, time, epoch, the drama of the countries of Central Asia: Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan with new authors, new themes is filled and promotes common values not only of the Turkic people, but also of a human being, thereby the author raises topical issues. Sultan Rayev's drama "The Long Way to Mecca" touched upon such complex issues as human purification, self-knowledge, finding your way in life, responding to what you have done, liberation from sin, and the magical connection between man and God. In the dramas "Tears of the Queen" and "The Crown", where the symbols of the absurd and the genre prevail, the historical theme is touched upon. Three dramatic works by the author were taken as research materials: "Tears of the Queen", "The Crown" and "The Long Way to Mecca". Hermeneutical, comparative typological, and semiotic methods were used in the analysis of these works. In the course of the study, we identified similarities and differences in comparing the author's plays, and also identified the semiotic aspect of the drama based on the analysis of characteristic features: takara, sand, black stone, crown, tumar.

Keywords: Sultan Rayev, drama, modern literature, crown, Kurmanjan datka, Mecca, symbol, genre, style.

А.У. Байболов

преподаватель Института филологии

*Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: Alibek.17@inbox.ru*

Художественная реальность в драмах Султана Раева

Аннотация. В статье анализируются пьесы драматурга, общественного деятеля Султана Раева с точки зрения художественной реальности. По происхождению каждое художественное произведение – это цельная законченная структура, имеющая начало и конец. Также должна быть преемственная связь. Учитывая, что драма – крупнейший вид эпического жанра – является литературным явлением, находящимся в историко-эволюционном развитии, наиболее подверженным к трансформации и модификации в соответствии с требованиями, запросами времени, эпохи, драматургия стран Центральной Азии: Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Туркменистана и Кыргызстана дополнена новыми авторами, новыми темами и поднимает актуальные проблемы, пропагандируя общие ценности, присущие всему человечеству, а не только тюркскому народу. В драме Султана Раева «Долгий путь к Мекке» были затронуты такие сложные проблемы, как: очищение человека, самопознание, поиск своего пути в жизни, ответ на содеянное, освобождение от греха, магическая связь между человеком и Богом. В драмах «Слезы царицы» и «Корона», где преобладают символы абсурда и метадрaмы, затрагивается историческая тема. В качестве материалов исследования были взяты три драматических произведения автора: «Слезы царицы», «Корона» и «Долгий путь к Мекке». При анализе этих произведений использовались герменевтические, сравнительно-типологические, семиотические методы. В ходе исследования мы выявили сходства и различия путем сравнения пьес автора, а также раскрыли семиотический аспект драмы на основе анализа таких символов, как: такара, песок, черный камень, корона, тумар.

Ключевые слова: Султан Раев, драма, современная литература, корона, Курманжан датка, Мекка, символ, жанр, стиль.

Кіріспе

Драматургия – ән, би, күй, жыр, пластика, поэзия, прозаны бойына жиған синкретті әрі заманамен қатар жүретін, содан үндестік іздейтін болмысы бөлек жанды жанр. Жалғыз

ойдан, жалғыз идеядан бастау алып, кейін пьесаға, драмалық туындыға айналып, шығарма сахнаға жол тартып, рөл-рөлге бөлініп, оны артист сомдап, премьерә болғанға дейінгі аралықта үздіксіз үрдіс, тынымсыз ізденіс жүріп жататыны анық. Драматургия – күрделі жанр. Оған баруға, бел шеше кірісуге тәуекел, уақыт, еңбек, тәжірибе, ізденіс, жаңа әдіс-тәсілдермен қарулану, драматургия және театр тарихын, драматургия техникасы мен заңдылықтарын терең білу қажет. Драматургияның тағы бір ерекшелігі – жазылған пьесаның бәрі тегіс сахналана бермеуінде. Оны жалпы театрдың немесе жекелеген режиссердің ойынан шықпауынан, көрерменді қызықтыру, оның көңіліне жағу, бәлкім талапқа сай жазылмағандығымен де түсіндіруге болады. Қай елдің әдебиетінде болсын драматургтердің аз болуы жоғарыда айтылған факторлармен тығыз байланысты. Драматургия – іс-әрекет, қимыл-қозғалысқа құрылған, темпо-ритм, ішкі немесе сыртқы динамикаға негізделген сала. Драмада 3 классикалық бірлік бар: уақыт бірлігі, орын бірлігі, уақиға бірлігі. Бұл туралы Г. Лессинг «Гамбург драматургиясы» атты еңбегінде былай дейді: «Единство действия было у древних первым законом драмы; единства времени и места были, так сказать, только следствиями его, с которыми они едва ли считались бы так же строго, как того необходимо требовало первое условие, если бы хор не являлся связующим началом» [1, 248-б.]. Орталық Азияға Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан мен Қырғызстан енетіні анық. Орта Азия – Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, байырғыдан мәдениетке, өнерге, тарихқа, әдебиетке бай мекен. Аталған аймақта әдебиет, оның ішіндегі драматургия жанры күн санап қарқынды дамуда. Бұл – бір жағынан әдеби-мәдени интеграцияның, саяхатшылардың Орта Азияға деген қызығушылығының, ал екінші жағынан жаһандандудың әсері деп білген абзал. Осы ретте, қырғыз әдебиеті – халық ауыз әдебиетінен нәр алған, әдеби-мәдени кеңістікте өз орнын айқындаған, бай тарихы бар әдебиет. Қырғыз әдебиеті дегенде академик, ғұлама ғалым, классик жазушы Мұхтар Әуезовтің шәкірті – Шыңғыс Айтматов өз алдына бір төбе боп елестейтіні шындық. Негізінен, қырғыз драматургиясы 1920-шы жылдардан бастау алады. Қырғыз драматургиясының аяқтан тұруына атсалысқан мына авторларды атап өтуге тиіспіз, бұлар – М. Токобаев, С. Қарачев, К. Жантөшев, Ш. Көкөнов, Ж. Тұрысбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Мәліков, А. Токомбаев, А. Осмонов, Т. Абдумомунов, Б. Жакиев, Ж. Садыков, М. Тойбаев, Б. Өмүралиев, М. Гапаров, М. Байджиев, т.б. Бұлардың сапындағы, Шатман Садыбакасовтың «Ақбоз ат», «Тайлақ баатыр», Бексұлтан Жакиевтың «Атаның тағдыры», «Алты аяқ», Шыңғыс Айтматовтың «Фудзиямаға көтерілу» (қазақ драмашысы Қалтай Мұхамеджановпен бірге жазған), Мар Байджиевтың «Жекпе-жегі» атап өткен жөн. Сондай-ақ, Тәшім Байджиев («Жігіттер»), Исраил Ибрагимов («Бөдененің әні»), Чолпон Келдібекова («Досыңды ұмытпа»), Асан Кененсаринов («Бірбеткей», «Эзоп»), Жаныш Құлмамбетов («Жүректегі от»), «Талант пен тағдыр», «Аманбысың, жасауыл?!», «Шыңғыс пен Бибісара», «Менің ертегім», «Қанат пен Зарина», «Шахид қыз», «Эшафот»), Таалайбек Осмонов («Алаңдамаңыз, мен сіздің доғдырыңызбын!», «Манастың күмәні»), Қайрат Иманалиев («Құрманжан датқа», «Атаке баатыр», «Актриса», «Манасшы», «Қорқыт», «Үміт»), Әбібіллә Пазылов («Бішкектегі уақиға»), Нұрия Шағапова («Достық жеңген кез», «Тақиялы бала»), Шерімбек Шаршеев («Ақ-Чуке мен Куучуке»), Баходир Шералиев («Аччиқ хақиқат еки Нодирнинг хаетида бир лавқа»), т.б. авторлар қазіргі қырғыз драматургиясының өкілдері. Бұл тұрғыдан келгенде, жазушы Сұлтан Раевтың әдебиеттегі алар орны алабөтен. Аталған автордың «Меккеге қарай ұзақ жол», «Патшайымның көз жасы» және «Тәж» секілді драмалары – көрерменге, әдеби қауымға жақсы таныс.

Автордың драмалық шығармаларын талдамас бұрын, әуелі шығармашылық жолына тоқталып өткенді жөн көрдік. Сұлтан Раевтың 1987 жылы «Чан жол», 1990 жылы «Күн қармаған бала» атты кітаптары жарық көрген. Бұл көркем шығармалары украин және орыс тілдеріне аударылған болатын. Автордың «Күн қармаған бала» повесі 1993 жылы Пекинде қытай тілінде басылып шыққан-ды. Сол кітабы үшін Қырғызстанның Лениндік комсомолы

сыйлығының иегері атанған. Ол тек жазушы, драматург, журналист, көсемсөзші, қоғам және мемлекет қайраткері ғана емес, сондай-ақ режиссер ретінде де танымал. Қаламгердің драматургия жанрындағы тырнақалдысы – «О, қыздар» трагедиясы. Аталған туынды 1990 жылы Н. Әбдіқадыровтың бастамасымен «Тунгучь» («Тұңғыш») театрында сахналанған еді. Содан кейін, 1992 жылы «Дубал», 1993 жылы «Әйел», 1998 жылы «Қашар», 1999 жылы «Тайамам», 2001 жылы «Патшайымның жоқтауы», 2003 жылы «Барсбек», т.б. пьесалары қойылды. «Күн қармаған бала» қойылымы 1991 жылы Халықаралық «Наурыз» («Нооруз») театр фестивалінде бірінші орынды еншіледі. Ал, «Тайамам» қойылымы тек Қырғызстан Республикасында ғана емес, шетелде де белгілі. Ол 1999 жылы Өзбекстанда (Қарши қ.), 2000 жылы Башқұртстанда (Уфа қ., Ресей), Германияның Мюльхайм қаласында өткен Халықаралық театр фестивалінде дипломант, 2003 жылы «Патшайымның жоқтауы» спектаклі Ирандағы I Халықаралық театр фестивалінде Бас жүлде, 2006 жылы «Қашар» драмасы Қазақстандағы (Алматы қ.) Халықаралық театр фестивалінде Гран-При иеленді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысының материалы есебінде қырғыз қаламгері – Сұлтан Раевтың «Патшайымның көз жасы», «Тәж» және «Меккеге қарай ұзақ жол» атты үш драмалық шығармасы алынды. Аталған туындыларды талдау барысында герменевтикалық, салыстырмалы-типологиялық және семиотикалық әдістер қолданылды. Зерттеу кезінде автордың пьесаларын бір-бірімен салыстыру арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтасақ, дағара, құм, қара тас, тәж, тұмар секілді нышандарды талдау негізінде көркем туындылардың семиотикалық қырын да ашуды мақсат тұттық. Нысан ретінде таңдалған мәселені зерделеу мұратында талдау, салыстыру, түсіндіру және жинақтау әдістерін басшылыққа алдық. С. Раевтың шығармашылығын төмендегі ғалымдар, әдебиеттанушылар, сыншылар жан-жақты зерттеген еді: Б. Жылкибаев «Сбудется коемуждо по делам его...» («О новой книге Султана Раева «Потоп»), Алымбаева Б.А. «Проблема нравственности в рассказах Султана Раева», С. Караман «Султан Раев – наша гордость, достоинство и совесть народа», К. Мамбеталиев «Караван совести», М. Апышев «Лишь имеющий душу способен судить себя по законам совести и добра...» («Размышления о романе Султана Раева «Душевная кара» («Жанжаза»), Н. Карасартова «Ревью на Султана Раева «Потоп», Т. Чоротегин «Эр Тёштюк» в прочтении Мусы Мураталиева» (Попытка микро-рецензии), т.б.

С. Раев – «Шаңды жол», «Су», «Топырақ», «Аял» («Әйел»), «Соцреализм», «Он үш», «Аптаның бесінші күні», «Күн үшін аң аулау», «Қашаба», «Топан» («Топон»), «Патшайымның жылауы», «Тәж», «Жанжаза», «Қара», «Стандартқа қарсы» шығармаларының және «Құрманжан датқа» (2013 ж.), «Екі» (2006 ж.), «Қала» (2015 ж.) деген киносценарий авторы. Раев Сұлтан Әкімұлы – 2005–2010 және 2013–2014 жылдар аралығында Қырғызстанның Мәдениет министрі, 2002–2004 жылдары Қырғызстан Республикасының Білім және мәдениет министрінің орынбасары қызметін атқарған тұлға, Қырғызстанның Еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, Қырғызстанның Халық жазушысы, Тоқтағұл Сатылғанов атындағы Қырғызстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, 2-ші кластағы Қырғызстанның мемлекеттік қызметінің кеңесшісі, Еуразия Жазушылар одағының мүшесі. Орта Азия кеңістігіндегі қырғыз әдебиетінің даму қарқыны ауыз толтырып айтарлықтай. Бұған бірнеше фактор ерекше әсер еткені анық. *Біріншіден*, елдегі әлеуметтік, саяси, экономикалық ахуал, *екіншіден*, өз тарихын тануға деген талпыныс, идентификация, *үшіншіден*, қырғыз мәдениетін насихаттап, әдебиетін, өнерін сырт елге паш етуге деген құлшыныс. Қырғыз авторларының шығармасындағы саяси дискурстың басым болуын революциямен, халық пен Үкімет арасындағы қарама-қайшылықпен байланыстырсақ қателеспейтініміз сөзсіз. Бір байқағанымыз, осындай саяси-әлеуметтік қатпары қалың

мәселелерді көркем туындыға айналдырар кезде аңыз, эпсана, абсурд, мысқыл, аллегорияға көбірек жүгінетінін байқадық. Мұны Сұлтан Раевтың «Меккеге қарай ұзақ жол» атты драма-эпсанасында өзін Император сезінген Адамның бойынан байқау қиын емес. Сұлтан Раев «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында былай деп айтқан еді: «Алда Азия әдебиетінің алтын дәуірі келе жатыр. Басқаша айтқанда, Орталық Азия әдебиеті, оның ішінде қырғыз әдебиеті қазір өзгеше бір форма, мазмұнға өтіп жатқандығы анық. Себебі, бүгінгі сөз саптаудың эстетикасы да, талабы да, философиясы да әлдеқашан басқаша бір ағым, арнаға өтіп кетті» [2, 7-б.].

Талдау мен нәтижелер

Әдебиеттанушы Шоқан Шортанбай көркемдік шындық туралы былайша ой қорытады: «Жазушы өмірбаяны мен шығармалары арасындағы ұқсастық сырының себебін өмірден көрген-білгені мен керекті дерегін сұрыптап беруде, өмір шындығын реалистік тұрғыда сипаттауда шынайылықты арттыра түсуге септігі тиетінін, оған көркемдік шындыққа ұластырудағы өзіне тән суреткерлік шеберлігін қоссақ, мәселенің байыбын түсінер едік» [3, 113-б.]. Сұлтан Раевтың «Патшайымның көз жасы» – қырғыздың мемлекет әрі әскери қайраткері, 1832–1876 жылдар аралығында алай қырғыздарының билеушісі болған, «Алай патшайымы», «Ұлттың анасы» атанған Құрманжан датқа туралы драма. Датқа – Бұхар, Қоқан әмірліктерінде, Орта Азияда қолданылған, билерден үстем, ал сұлтандармен пара-пар дәрежедегі шен, басшыға, ханға я өмірге ғана бағынатын тұлға, ерекше күшке ие саяси титул. Бұл сөздің арғы тегі парсыдан бастау алады екен. Датқалар ел ісіне емін-еркін араласып, үлкен мәселелерді шеше алатын қауқарға ие болған-ды. Олар әкімшілік әрі әскери жұмысқа да араласа алған, хан сайлау ісінде де зор беделге ие, генерал-губернатормен теңдес болғанды. Құрманжан Маматбайқызы Ош маңындағы Алай тауы етегін мекен еткен, көшпелі мұңғыш тайпасынан шыққан отбасыда туған-ды. Он сегізге толғанда Құрманжанның әкешесі оны өзінен әлдеқайда жасы үлкен еркекке үйлендіргісі келеді. Алайда, ол қашып кетіп, қайтадан төркініне оралады. 1832 жылы датқа шенін иеленген, Алай қырғыздары тайпаларына басшылық қылған бай-бағлан Әлімбек Бек Құрманжанмен некелеседі. Ол бес ұл дүниеге әкеліп, күйеуінің кеңесшісі әрі сенімді серігі болады. Отыз жыл отасқан екеуі ыстық-суықты да, жамандық пен жақсылықты да, ақ пен қараны да қатар көреді. Қоқандар кезінде сарайдың астыртын істеріне қатысқан Әлімбек Бек 1862 жылы өмірден өтеді. Билік елуді еңсерген жарына көшеді. Құрманжан алай қырғыздарының қошеметіне ие болып, он мыңдық әскерді басқарады, батырлығымен, қайсарлығымен, қайраткерлігімен көзге түседі. Тәкаппарлығымен танылған Қоқан әмірі – Құдияр қырғыздарға қысым көрсетіп, алым-салық төлеткенде, аталған тарихи тұлға езгіге қарсы шығып, абыройы арқасында салықтан босатып, Алай билеушісін датқа ретінде тануға мәжбүрлейді, соның қабылдауына кірген алғашқы әйел атанады. Автор осындай тарихи детальдарды көркем шығармасында шеберлікпен шендестіреді, тарихи тұлғаның рөлін, ықпалын көрсетеді.

С. Раевтың 2003 жылы жазылған «Патшайымның көз жасы» атты формасы бөлек, эксперименталдық драмасында Құрманжан датқа, Силуэт, Бірінші кейуана, Екінші кейуана, Үшінші кейуана сынды 5 кейіпкер бар. Ж.Ә. Аймұхамбет, Қ.С. Құрмамбаева, М.Н. Миразова көркем бейнеге мынандай анықтама береді: «Бейне – бұл шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстардың философиялық-психологиялық тұрғыда сана-сезім арқылы қабылдауының бір мысалы болса, бейнелі ойлау – көркем туындының басты ерекшелігі. Яғни бейне – сананың құбылысы, өнер теориясында ол сезіммен қабылданатын шындықтың бір пішіні ретінде түсіндіріледі» [4, 41-б.]. Драмадағы негізгі уақиға алақөлеңкелі жерде өтеді. Қара киінген үш кейуана беттерін көлегейлеп шоқыда отырады. Бірде қараңғылықты қақ жара жарық түсе бастайды. Қозғалмай отырған оларға жан бітіп, даңғырлаған дағара дауысы естіледі. Автор көрерменді сол қанбазар тіршіліктің, тарихи уақиғалардың ортасына,

шиеленіскен атмосферасына енгізеді. Дағара мен қара түс – алдағы келе жатқан ауыр ахуалдардан хабар беретін символика. Кейіпкерлер құммен шеңбер сызады. Мұнда үлкен мән жатыр. «Символдар сөздігінде» құмға мынандай анықтама берілген: «Ол тұрақсыздықты білдіреді. Ислам дәстүрінде тазалықпен ұғымдас. Өйткені, су табылмаған жағдайда, онымен дәрет алуға болады. Синонимдер: лумп, мальм, мелис, ортзанд, псаммит, қант, түйіршіктелген қант, борпылдақ» [5]. Шығыс халықтары құмды уақытпен, мәңгілікпен, мәнсіздікпен байланыстырады. Бұл жапон жазушысы, драматург, эссеист Кобо Абэның «Құм құрсауындағы әйел» романында көрініс тапқан-ды. Ал, «Белгілер мен символдар. Семиотика» еңбегінде шеңбер ұғымы былайша тәпсірленген: «Тепе-теңдік, тұтастық, бейбітшілік, күн, аспан символы. Тоқтаусыз, дамылсыз өмірдің, бастау мен аяқталудың шекарасы айқындалмауының нышаны» [6, 117-б.]. Шығармада иегі кемседеп, Құдайға жалбарынған кейуаналардың өлеңдетуі өзекті өртер жайттардан хабар беретіні сөзсіз. Құрманжан датқаның ұлттық аспап – ооз комузды (бізше қобыз. – А.Б.) күңірене шалуы елдегі тарихи, саяси уақиғалармен де сабақтастығы бар. Драмада пластика басым. Үш кейуананың үшбұрыш құрып, орталарына жүрек пішіндес тұмарды қоюы, Силуэт иығындағы қоржында қойдың, жылқының басы жатуы, сахнаға аршаның исі жайылуы, ханшаның намаз оқуы, арланның даусы, Ақбуура өзенінің гүрілі, Құрманжан датқаның: «Жақсы хабар әкел!» – деп көгершінді ұшыруы, ұлы – Қамчыбекті, жары – Әлімбекті (Алымбек) сағынуы драмада жан-жақты көрініс тауып, терең психологизм ым-ишарамен, емеурінмен көрсетілген. Автор поэтикалық мәтін мен монологқа басымдық беріпті. Бұл туындыда патшайымның жерге деген адалдығын, ұлдары – Абдылдабек, Батырбек, Мамытбек, Асанбек, Камчыбектерге деген аналық махаббатын сезінеміз. Драматург Силуэтті кісіге жаман ой салатын азғындаушы ретінде суреттеген-ді. Силуэт – Құрманжан датқаның күмәні, уайымы, шеккен азабы, ішкі коллизиясы.

«Силуэт. Қасқыр қасқырдың көзін шұқып жейтін уақыт туды. Кедейге байлық, қатынға билік берме деп бекер айтылмаған екен ғой. Соңғы кезде сізбен тілдесу қиындап кетті. Басыңыз алтыннан жаралса да төменетекті боп қала бересіз.

Құрманжан датқа. Ішті кептірмей турасын айт.

Силуэт. Сіз үшін билік соншалықты тәтті ме? Мәңгілік не бар? Ештеңе. Байқұс Әлімбек-ай. Ол ақылшым боларлық мықты әйел алдым деп жүр ғой. Бірақ, оңбай ұрынған. Қатынының табанында тапталған, соның сөзінен шыға алмайтын ханда абырой да, болашақ та жоқ. Адамның көзі тойымсыз келеді. Ол топыраққа ғана тояды.

Құрманжан датқа. Жетер!

Силуэт. Бүгін – еңкілдей жылап, етегіңіз жасқа толатын күн. Бүгін – сіздің морт сынатын күніңіз.

Құрманжан датқа. Құдайым-ай!» [7].

Қаламгер 2013 жылы осы пьесаның желісі бойынша киносценарий жазып, «Құрманжан датқа» атты кино көрерменге жол тартқан еді.

Сұлтан Раевтың 2010 жылы жазылған «Тәж» («Таажы») драмасы да – «Патшайымның көз жасымен» үндес, тарихи тақырыпты қаузаған, билеуші таптың трагедиясы, қоғаммен байланысы көрсетілген, жауапкершілік пен терең тебіреніс мәселелері қозғалған көркем шығарма. Бұл туынды Қырғызстанда өткен II Республикалық театр фестивалінде Бас жұлде ұтып алған. Реалды және «абстракциялық әлем», театралды ойын мен өмір арасында жүрген Адам, Силуэттер, Кейуаналар, Елес қыз, Пері қыздар, Бақсылар – қоғамдағы қилы-қилы жүкті арқалаған бір-бір типаждар. Адам алтын тәжді көріп, оны жылтырата сүртіп, киіп алады. Тәж оның басына сыймаса да күштеп орнықтырады. Темір ет-терісін қажап, артынша бетін қан жуады. Бұл – билік қанмен келеді, темірдей суық тәртіп орнайды деген белгі. Адамның сахнада арлы-берлі жүріп, жан-жағына паңдана көз тастауы, маңғаздануы – билікқұмарлықтың нышаны.

«Адам: Ей, менің кім екенімді білесіңдер ме?.. А?.. Білесіңдер ме?.. (Жауап күткендей құлақ түреді). Естімей тұрмын... Қаттырақ-қаттырақ... Мен кімін, а? (Айнала тым-тырыс) Мен... Мен? (Қолына және өзіне таңдана қарайды. Делқұлы ұқсап қарқылдап күледі де жымыып, маңайына ұрлана көз тастап, сыбырлай сөйлейді) Мен... мен... патшамын. Патшамын, иә-ә... Пат-ша! Қолымда – билік, қалтамда – ақша, қарамағымда – қызметшім болмаса да... Сенемісіз?.. Барым, байлығым мына – алтын тәж». Жынды жел Адамның басындағы тәжді ұшырып жібереді. Ол тәждің артынан қуамын деп әбден сілелеп, ақыры әл-дәрмені құрып, жерге құлайды. Жел – тарих. Мызғымас дүние болса, онда тәж тамыры тереңге кеткен бәйтерек ұқсап өз орнында қалар еді. Мұнда: билік (патшалық) – тақ – қаржы-қаражат деген ұштаған туындайды.

«Силуэт: Ей, сен кімсің?

Адам (Басын көтеріп): Мен?.. Мен – патшамын...

Силуэт: Пат-ша-мын?! Сен бе?!

Адам: Ұқсамаймын ба, әлде сенбей тұрмысың?

Силуэт: Көлденең көкаттының бәрі тегіс өзін патшамын десе кім сенеді? Бопты делік, патша екенсің. Ал, тәжің қайда?

Адам: Жел жұлып әкетті!.. Қуып едім, жете алмадым. Көрдің бе?

Силуэт: Көргенде қандай. Басымды қатырма. Табаныңды жалтырат. Әйтпесе, жел емес, төбеңе құйын ойнатам.

Адам: Не дейді? Жаман құл! Патшаны айыра алмай албасты басты ма, сені?

Силуэт: О, Құдай! Пәлі, жалаңаяқ жар кешкен патшаны қарай гөр! Саған ерік берсе, өзіңді Жаратушы, өзіңді Мұса, өзіңді жаналғыш Әзірейіл жариялайтын түрің бар ғой».

Жоғарыдағы монолог, диалогтардан зілді мысқыл, уытты әзіл сезіледі. Кемпірлердің жұмақты аңсауы – заман, жүйе өзгереді деген ниет, жақсы өмір сүруге деген құлшыныс. Мұнда автор «жұмақ» деп мамырстан кезді, жанға жайлы уақытты меңзеп отырғандай. Сұлтан Раев авторлық ойын айқындай түсу үшін Шекспирдың (Шакспир) «Ромео мен Жульеттасындағы» диалогты, «Лир патшадағы» монологты қолданады. Драманың негізгі кейіпкері – Адамның сөзіне сенсек, жынды жел оны «Ұлы тұлғалар моласына» әкелген екен-мыс. Силуэттың Адам мен Үшінші кемпір көзін қара матамен байлауы, Бақсының жындарын шақырып аласұруы, от жағуы – шығармаға динамика қосатын факторлар. Бұл ретте, «Тәж» драмасы – шарттылыққа, символға, сана ағысына негізделген көркем туынды.

Сұлтан Раевтың «Меккеге қарай ұзақ жол» атты драма-эпсанасы 2008 жылы Қырғызстан астанасы – Бішкек шаһарында жазылып, алғаш болып «Учур» театрында сахналанған (режиссері – Барзу Абдуразаков). Одан кейін Астанадағы Жастар театрында қойылды. Қойылым режиссері – Нұрқанат Жақыпбай. Аталмыш спектакль 2011 жылы Алматыдағы Ғ. Мүсірепов атындағы академиялық балалар мен жасөспірімдер театрында өткен ХІХ республикалық театр фестивалінде топ жарып, Бас жүлде жеңіп алған. Драмадағы кейіпкерлер: тәж миына, басына қоса біткен Адам (Император), Жарықтың антиподы, соның белбаласы – Көлеңке, арманшыл, естеліктер елінде жүретін Кейуана, нәпсісіне тас лақтырған Ересек (қажылығын өтеуші мұсылмандар Меккеге барып, шайтанға қалай тас лақтырса, бұнда да солай), құрбанның кейпін кешкен Бала, ремарка қызметін атқарып жүрген Қыз және маңғаз, көп ешкімді көзге ілмейтін, өзін өзгеден жоғары көретін Ақын. Академик Рымғали Нұрғали: «Көркемдік құралдар, әдеби дәстүрлер оп-оңай, тез өзгере салуға ырық бермейді, алайда, суреткердің дүние танымы, тақырыпқа келуі, бейне жасауы – бұл орайдағы құбылыстар, түптеп келгенде, болмыстың, өмірдің ағымынан жырылып, томаға тұйық қала алмайтынын» [8, 272-б.] айтқан болатын. Туындыдағы хронотоп: «жындыханаға ұқсас кеңістік», «түрмедегі серуендейтін орын» я «бокшыларға арналған, канаты жоқ шаршы алаң». Автордың суреттеуіндегі эпсанада минимализм және камералық театрға тән элементтер басым: сахна ортасында төсек, бірнеше орындық, кәкір-шүкір, ұсақ-түйек заттар.

Адам аяқастынан Император боп шыға келеді. Сөзін бақсақ, Адамнан бұл жөнінде ешкім сұрамаған ұқсайды. Ол халқына арнап сөйлеген сөзінде: «Мен – Император, тұтас жамағатты қасиетті мекенге алып барып, күнәларын кешіріп, ләззат, теңдік пен бақыт жолында Жұмақтың есігін ашам. Ұлы ағаштың көлеңкесінде мәңгілік сүтті өзеннен рақаттана ішіп, жеміс-жидек жеп, хор қыздарының құшағына құлайсындар», – деп уәде беріпті. «Меккеге қарай ұзақ жол» – Құдайдан ажырап, жеке басқа табынып, өмірдің басты бағдарынан адасып, күнәһар боп, лас дүниеге белшесінен батқандарды әшкере ететін, арқалаған жүгі ауыр, айтары мол, өнегесі көп интеллектуалдық драма-эпсана. Г.С. Каримова қазіргі драматургияға тән мынандай ерекшеліктерді тілге тиек етеді: «Драмалық шығармалардың жанрлық ерекшелігі, *біріншіден*, көркем шындық пен бейнелерді жинақтап сыйғызатын пьесалардың ықшам көлем-мөлшері, *екіншіден*, пьесалардың әдеби-поэтикалық болмысын танытатын кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарының өрнектері, *үшіншіден*, кейіпкерлердің қимыл-әрекеттерінің – тартыс-қақтығыстарының шынайылығы» [9, 453-б.]. Зерттеуші атап өткен осы 3 ерекшелікті де «Меккеге қарай ұзақ жол» драмасынан байқай аламыз. Адамның монологында өзінің жан сыры, ішінде жатқан құпиясы, тәубесі жатыр. Драматург соны ашу, таныту арқылы көптің көкейіндегі сөзді дөп басқандай болды: «Сіздерге мынаны айтқым келеді... Ол жерге барғанда да... Қалайық, қаламайық, баратынымыз анық қой... Ол бізге тесіле қарайды... Өңменіңнен өтердей қарайтыны сонша, дәрменсіз күй кешеміз... Ол бәрін көреді, біледі... Одан құпиянды жасыра алмайсың... Бойынды үрей билейді. Ол сенің жан дүниенді көріп тұрады. Тозақ дегеніміз – от ойнаған қазандар емес, тозақ мына – біз емес пе?! Қысқа ғана өмірімізде, арымызды саудалап, шындықтан аттап, біреудің арына араша түсе алмай, Құдайға құлшылық етпей, шыншыл дос болмай қашанға шейін жүрмекпіз?! Нәпсіге еріп, базардағы саудагер ұқсап жақсылықты да, жамандықты да теңдей сатып, Жаратушыға да, шайтанға да жағынып жүрген мына ісіміздің арты не болар екен?.. Қиындықты еңсеріп, жамандықтан арылған күннің өзінде Аллаға не деп айтамыз? Күнәмізді қалайша жуып-шаймақпыз? Мұндай хайуани тірлікте қандай қайыр, қандай береке болмақ?». Драмадағы түйін, лейтмотив – «Құдай әркімнің өз жүрегінде». Көлеңкенің өзіне-өзі берген анықтамасы бір жағынан күлкілі, бір жағынан қасіретті: «Мен – көлеңкенің ұлы Көлеңкесімін». №7-ші бөлмені іздеп жүрген Қыз бойында ұяндық аңғарылады. Ол: «Құдай дегеніміз – махаббат!» – деп күбірлейді. Бұл эпсанада дуализм бар. Мысалы, Қыз «театрдағы Ремарканы», «емеурін», «акцент», «символ», «метафора», «аллегория» қызметін де атқарады. Автор 100-ге шейін санағысы келген Кейуананың аузына 23, 36, 37, 38, 25, 39, 40, 41, 42, 26, 43, 44, 55, 57, 13, 14, 17, 26, 62, 65, 5, 6, 120, 33, 230 деген сандарды салады. Сандық кодтың астарын қазбаласа Қырғыз Республикасына қатысты тарихи даталарды тануға болады. Кейіпкер: «Байқұс, байқұс сандар», – деп өкінеді. Баланың мына монологында үлкен мән-мағына, астар, тарихи параллель сезіледі: «Сөйтіп, сатраптар, қолбасшылар, жоғары сот қызметкерлері, қазына күзетшілері, құқықтанушылар, заң өкілдері және облыс билеушілері Навуходоносор патша тұрғызған идол алдына жиналды. Хабаршы келген жұртқа былай деп жарлық шашты: «Керней, сыбызғы, цитра, гусли мен симфония дауысын естіген сәтте Навуходоносор патша орнатқан еңселі ескерткішке, алтын идолға бас ұрындар... Сонда бәрі тізерлей кетіп: «Патшамыз мәңгі жасасын!» – деді». Драматургияға қатысты А. Тымболованың мына ойы құнды: «Кез келген көркем шығармада автор өз ойын кейіпкердің пікірі, көзқарасы, сөз саптауы арқылы береді. Ал, бұл жайт драмалық шығармаларда кейіпкерлердің диалогы арқылы іске асады. Сондықтан да драматургиялық шығармалардағы жауап алмасу мақсатындағы диалогтар қысқа да нұсқа, ұтқыр ойға құрылатындықтан, нағыз шеберлікті талап етеді. Драматургия жанрының қиындығы да осында» [10, 328-б.].

«Бала (Батыл көрінгісі келіп, қолына асатаяқ ұстап): Көмектесіңдерші! Көмектесіңдерші маған! Жанымды жараламаңдаршы.

Көлеңке. Доғар, қане.

Кемпір. Мен екі суырды білетін едім. Біреуін Жинда, екіншісін Маркс деп атайтын.

Ересек. Маркс?

Қыз. Маркс.

Көлеңке. Ленин біздікі болған дейді, білетіндер. Бұл туралы естіп пе едіңіз?

Кемпір. О, тоба... Ленин де...

Бала. Ұлылардың бәрі бізден шыққан ғой!

Ересек. Әлемді құрған – біз, адамзатты мәдениетке үйреткен де – біз, адам ұқсап жазуды да біз үйреніп жатырмыз ғой.

Көлеңке. Ал, сендер Седрах, Мисах пен Авденаго алтын идолға табынбағаны үшін отты пешке тасталғанын білесіңдер ме?». Көлеңке айтып отырған Седрах (Шадрах), Мисах (Мешах) және Авденаго (Анания, Азария, Мисаил) – Навуходоносор тұрғызған алтын идолға бас ұруға қарсы шыққан, сенімі сыналған інжілдік кейіпкерлер. «Біз Құдайға ғана құлшылық етеміз. Ол бізді қорғайды. Өлсек те дінімізден айнымаймыз», – дейді олар. Сонда патша қаһарланып, оларды отты пешке тастайды. Құдайдың құдіретімен, әлгі үшеуді періштелер қорғап қалып, олар оттан дін аман шығады. Бұған қатты таңғалған патша Жаратушыға сенеді, шын иланады. «Меккеге қарай ұзақ жол» – сенім, Жаратушыға деген адалдық туралы драма-эпсана. Драматург бұл оқиғаларды қатар қою арқылы сеніміне селкеу түскен халықтың, құбыласынан құр қалған адамзаттың психологиялық портретін жасаған.

Қорытынды

Тегінде, әрбір көркем шығарма – толық аяқталған, басы бар, аяғы бар тұтас құрылым. Сондай-ақ, мұны сабақтастырып тұратын желі болуға тиіс. Эпикалық жанрдың ірі түрі – драма тарихи-эволюциялық даму үстіндегі, уақыт, заман, дәуір талап-тілегі, сұранысына сәйкес түрленіп, модификацияға ұшырауға ең бейім әдеби құбылыс екенін ескерер болсақ, Қырғызстан драматургиясы жаңа авторлармен, тың тақырыптармен толығып, тек түркі жұртына ғана емес, адам баласына ортақ құндылықтарды насихаттап, өзекті мәселелерді де көтеріп келеді. Осы ретте, Сұлтан Раевтың «Меккеге қарай ұзақ жол» драма-эпсанасында адамның тазаруы, өзін-өзі тануы, өмірде өз жолын табуы, істеген ісіне жауап беріп, күнәдан арылуы, адам мен Құдай арасындағы тылсым байланыс секілді күрделі проблематикалар қаузалған-ды. Ал, «Патшайымның көз жасы» және «Тәж» драмаларында абсурд пен метадрама нышандары басым бола тұра, тарихи тақырып қозғалған. Бұл – автор ізденісінің арқасы, ұзақ жылдар бойындағы еңбектің нәтижесі. Көрермен көкейіндегісін дөп басып, дәл тану – әрбір қаламгердің міндеті. Сұлтан Әкімұлының негізгі ерекшелігі – өзіне ғана тән тіл өрнегі, қайталанбас қолтаңбасы және бүгінгі өзекті мәселелерді сөз етуі. Автордың драмаларында қою конфликт, интрига, перипетия, шиеленіскен сюжет, қақтығыс үстінде жаңа қырынан ашылатын мінездер, көркем бейнелер, финалдың тосын, әрі ойлы аяқталуы, кейбір қаһармандардың қайталануы, формалық ізденіс, стильдік диффузия, ішкі динамика, статика көзге анық ұрады. Сұлтан Раев тіршіліктегі түрлі-түрлі әлеуметтік, саяси, діни, рухани феномендерді сырттай бақылап қана қоймай, бұны өз дүниетанымының призмасы арқылы да өткізетіні анық аңғарылады. Біз мұны «Соңғы өсиет», «Чан жол» («Шаңды жол»), «Күн қармаған бала», «О, қыздар», «Дубал», «Әйел», «Қашар», «Тайамам», «Патшайымның жоқтауы», «Барсбек», т.б. драмалық туындыларынан көре аламыз.

С. Раев драмаларындағы көркем бейнелер ниетін, ойын, пиғылын тереңінен толғай отыра, әлеуметтік ортаға кейде сіңісіп, кейде сіңіспей жатады. Автор драмаларындағы негізгі конфликт осы арада туындайды. Ол сұлу сөз қууды мақсат тұтпайтыны байқалады, қайта қаһарманның жан дүниесіндегі ешкім білмейтін сырды, сырт көзге айтпайтын мұң-зарын, шығарма құрылымын, интонациясын айқындауға күш салады. Оның авторлық концепциясы, оның драмаларындағы басты арқау, негізгі өзек – адамға құндылық ретінде қарауында.

Драматург адам мен қоғам, адам мен Жаратушы, жан мен сезім арасындағы транзистор қызметін атқарады.

ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырған АР13067896 «Орта Азия әдебиеті: посттаршылдық эстетика және әдеби байланыстар» жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лессинг Г. Гамбургская драматургия / Под общ. ред. М. Лифшица. – М.-Л.: Academia, 1936. – 248 с.
2. Раев С. Азия әдебиетінің алтын дәуірі келе жатыр // Егемен Қазақстан. – 2019. – №32. – Б. 7.
3. Шортанбай Ш.А. Қ. Ысқақтың «Келмес күндер елесі» роман-эссесіндегі қаламгерлер бейнесі және авторлық ұстаным // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 108–119. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.09>
4. Аймұхамбет Ж.Ә., Құрмамбаева Қ.С., Миразова М.Н. Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 34–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>
5. Словарь символов. – 2013. Электронный портал. SLOVARonline. [Электронный ресурс]. URL: <https://znachenieslova.ru/slovar/symbol> (дата обращения 20.02.2023)
6. Грибанов В. Знаки и символы. Семиотика. Ч. 2. – Москва: Амфора, 2011. – 117 с.
7. Раев С. Плач царицы. Новая литература Кыргызстана. Кыргызстандын жаңы адабияты. Крупнейшая электронная библиотека произведений отечественных авторов. [Электронный ресурс]. URL: www.literatura.kg (дата обращения 20.02.2023)
8. Нұрғалиев Р. Драма өнері. – Алматы: Санат. – 2001. – 272 б.
9. Каримова Г.С. Қазіргі қазақ драматургиясы: идея және көркем шындық // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – №1(159). – Б. 450–456.
10. Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 328 б.

REFERENCES

1. Lessing G. Gamburgskaia dramaturgia [Hamburg Drama] / Pod obsh. red. M. Livshic. – M.-L.: Academia, 1936. – 248 s. [in Russian]
2. Raev S. Azia adebietinin altyn dauiri kele jatyr [The golden era of Asian literature is coming] // Egemen Qazaqstan. – 2019. – №32. – B. 7. [in Kazakh]
3. Shortanbai Sh.A. Q. Ysqaqtyn «Kelmес kunder elesi» roman-essesindegi qalamgerler beinesi jane avtorlyq ustanym [The Image of Writers and the Author's Position in the Novel-essay by K. Yskak «The Illusion of the Past Days»] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1(127). – B. 108–119. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.09> [in Kazakh]
4. Aimuhambet J.A., Qurmambaeva Q.S., Mirazova M.N. Korkem tuyndydagы beine men tanbanyn qyzmeti [The Role of Image and Sign in a Artwork] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1(127). – B. 34–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03> [in Kazakh]
5. Slovar simvolov. – 2013. Elektronnyi portal. SLOVARonline. [Electronic resource]. URL: <https://znachenieslova.ru/slovar/symbol> (date of access 20.02.2023) [in Russian]
6. Griбанov V. Znaki i simvolы. Semiotika [Signs and symbols. Semiotics]. Ch. 2. – M.: Amfora, 2011. – 117 s. [in Russian]
7. Raev S. Plach caricy [The Queen's Lament]. Novaia literatura Kyrgyzstana. Kyrgyzstandyn jany adabiaty. Krupneishaia elektronnaia biblioteka proizvedeni otechestvennyh avtorov. [Electronic resource]. URL: www.literatura.kg (date of access 20.02.2023) [in Russian]
8. Nurgaliev R. Drama oneri [The art of drama]. – Almaty: Sanat. – 2001. – 272 b. [in Kazakh]
9. Karimova G.S. Qazirgi qazaq dramaturgiasy: ideia jane korkem shyndyq [Modern Kazakh drama: idea and artistic reality] // QazUU habarshysy. Filologia seriasy. – 2016. – №1(159). – B. 450–456. [in Kazakh]
10. Tymbolova A. Dramalyq shygarmalardyn lingvistikalыq poetikasy [Linguistic poetics of dramatic works]. – Almaty: Eltanym, 2013. – 328 b. [in Kazakh]

UDC 821.512.122:398; IRSTI 17.71.91
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.11>ZH. KOZHABEKOVA¹, A. PANGEREYEV²¹PhD Doctoral Student of K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Senior Lecturer of West Kazakhstan M. Ospanov Medical University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: nur-sultan-93.93@mail.ru²Doctor of Philological Sciences, Professor of K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: pan.abat@mail.ru

NATIONAL IDEA OF KAZAKH AITYS OF THE XIX–XX CENTURIES

Abstract. The article is devoted to the study of Kazakh poets' aitys of the XIX–XX centuries, when the specific and syncretic art of the Kazakh aitys was revived in the western part of Kazakhstan. The authors study the national spirit and ideas in the aitys by comparing aitys to relevant poetry cross-culturally or cross-linguistically and map aitys onto the folkloric Russian-Kazakh legacy. The works of Abubakir Kerderi, Sarysholak Boranbaiuly, Kurmanali Dauituly, and Nurpeyis Baiganin are also compared. The authors of research articles about the problem of the national idea in aitys have proved that its historical development is a kind of thematic-ideological, artistic character of aitys, using methods of analysis, systematization and formulation. The authors argue that aitys is not only an art and genre, but also a spiritual value of Kazakh people, although also found in other peoples, but its development over many centuries is a national feature born of the nation's attitude to cultural heritage and attention to the art of speech. The new aspect of the proposed method is the authors' focus on the main cognitive purpose of the art of aitys being primarily to develop its own content and complement it with an idea, continuing the tradition of honoring and studying the spirit of a fully developed person. In particular, an expressiveness has been formed – the invaluable work of aitysters developing both oral and written qualities of a rich literary heritage, so genre development is comprehensively analysed.

Keywords: art of aitys, folklore, common heritage of Turkic people, aitys poets, Aktobe region, Kazakhstan, national idea, national values.

Ж. Қожабекова¹, А. Пангереев²¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің PhD докторанты,
М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: nur-sultan-93.93@mail.ru²филология ғылымдарының докторы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: pan.abat@mail.ru

XIX–XX ғасырлардағы қазақ айтыстарындағы ұлттық идея

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kozhabekova Zh., Pangereyev A. National Idea of Kazakh Aitys of the XIX–XX Centuries // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 126–138. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Kozhabekova Zh., Pangereyev A. National Idea of Kazakh Aitys of the XIX–XX Centuries // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 126–138. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.11>

Аңдатпа. Ғылыми жұмыс қазақтың спецификалық әрі синкретті өнері айтыстың Қазақстанның батыс өңірінде жанданған тұсы саналған XIX–XX ғасырлардағы бірқатар ақындар айтысын зерттеуге арналған. Әр жылдары баспасөзде жарық көрген кейбір өңір айтыскерлерінің айтыс мәтіндері тұңғыш рет әдеби жанр тұрғысынан зерттеледі. Айтыстың жанрлық түрлері анықталып, аймақ ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух, ұлттық идея, ел, жер мәселесі талданады. Авторлар елге танымал Әбубәкір Кердері, Сарышолақ Боранбайұлы, Құрманәлі Дәуітұлы секілді қазақ ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух пен идеяны саралай отырып, аталған өнердің ерекшеліктерін анықтайды. Ғылыми мақала авторлары айтыстағы ұлттық идея мәселесіне тоқталып, тарихи дамудың айтыстың тақырыптық-идеялық, көркемдік сипатына өзіндік ерекшелігін тигізетінін саралау, жүйелеу, тұжырымдау әдістерін қолдана отырып дәлелдеген. Бұл мақалада айтыс туралы отандық ғалымдардың зерттеулері басшылыққа алынып, айтыстың тарихи кезеңдердегі фольклорлық сипатына назар аударылған. Авторлар айтыстың қазақ халқында сақталуы, тіпті сан ғасыр бойы дамуы ұлттың мәдени мұраға деген көзқарасы мен сөз өнеріне деген ықласынан туған ұлттық ерекшелік деп тұжырымдайды. Ұсынылған әдістің жаңашылдығы ретінде авторлар айтыс өнерінің негізгі танымдық мақсаты – ең алдымен толық рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен дамыту, идеямен толықтыруға баса назар аударған. Соның ішінде өзіндік сөз өрнегі қалыптасқан – Ақтөбе өңірі айтыскер ақындарының өлшеусіз еңбегі бай әдеби мұрамыздың ауызекі қасиетін де, жазбаша қасиетін де дамытып, жанрлық сипаты жан-жақты талданады. Бұл зерттеу қазіргідей жаһандану заманында болашақ ұрпақ бойына ұлттық идеяны сіңірудің бірден-бір жолы ұлттық құндылықтар екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: айтыс өнері, фольклор, түркі халықтарының ортақ мұрасы, айтыс ақындары, Ақтөбе облысы, Қазақстан, ұлттық идея, ұлттық құндылықтар.

Ж. Кожобекова¹, А. Пангереев²

¹PhD докторант Актобинского регионального университета имени К. Жубанова, старший преподаватель Западно-Казахстанского медицинского университета (Казахстан, г. Актобе), e-mail: nur-sultan-93.93@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор Актобинского регионального университета имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актобе), e-mail: pan.abat@mail.ru

Национальная идея казахского айтыса XIX–XX веков

Аннотация. Научная работа посвящена изучению айтыса ряда поэтов периода XIX–XX веков, считавшимся периодом возрождения казахского специфического и синкретического искусства айтыса в западном регионе Казахстана. Тексты айтысов некоторых поэтов региона, изданных в печати в разные годы, впервые изучаются с точки зрения литературного жанра. Определены жанровые типы айтыса, проанализированы национальный дух, национальная идея, проблемы страны, земельные проблемы в айтысах поэтов региона. Авторы выделяют особенности данного искусства, анализируя национальный дух и идею в высказываниях известных стране казахских поэтов, таких как Абубакир Кердери, Сарышолақ Боранбайұлы, Курманали Дауитулы. Авторы научной статьи сосредоточили внимание на проблеме национальной идеи в айтысе и, используя методы дифференциации, систематизации, формулирования, доказали, что историческое развитие придает тематико-идеологическому, художественному характеру айтыса собственную уникальность. В данной статье использованы исследования отечественных ученых об айтысе, уделено внимание фольклорной природе айтыса в исторические периоды. Авторы приходят к выводу, что

сохранение айтыса казахским народом и его развитие на протяжении нескольких столетий является национальной особенностью, рожденной отношением нации к культурному наследию и интересом к искусству речи. В качестве новизны предложенного метода авторы подчеркнули, что основной познавательной целью искусства айтыс является, прежде всего, наполнение идей, развитие его оригинальным содержанием, продолжая традиции изучения и почитания стремления быть полностью духовно зрелым человеком. В том числе всесторонне анализируется жанровый характер неизмеримого труда своеобразных поэтов Актюбинской области, развивающих как устные, так и письменные качества нашего богатого литературного наследия. Это исследование показывает, что национальные ценности являются единственным способом привить национальную идею будущим поколениям в эпоху глобализации.

Ключевые слова: искусство айтыс, фольклор, общее наследие тюркских народов, Актюбинская область, Казахстан, национальная идея, национальные ценности.

Introduction

Every nation in the world has its own characteristics, and so does the Kazakh people. Since Kazakhstan is currently working on the development of design and estimate documentation for constructing water supply facilities, work is currently under way. Aitys developed throughout the territory of the Kazakh people. In this article, we examine a model of the entire region – the region of Aktobe, to study the development of aitys among Kazakhs.

‘The literature of the XIX century, especially the poetic art, rose to its soaring heights. The poets with epic traditions and improvisation began to come out more on the stage poets of the properties of modern art’ [1, p. 35]. Despite much political pressure in the previous Soviet period, aitys was an important tool for raising the spirit of the nation. Despite a climate of authoritarianism and heavy censorship of independent media and political opposition in post-Soviet Kazakhstan, Kazakh aitys akhyndar (improvisational poets) have emerged as a voice of sociopolitical critique [2, p. 101].

At the end of the XIX to the early XX century, aitys poetry, part of Kazakh art, saw a revival in the Aktobe region in the western region of Kazakhstan. “However, since the studied period is notable for its dynamic changes, formation of new ideals, social groups, and literary trends that reflected the complex historical and sociopolitical realities of the age, and an in-depth study of the artistic synthesis of the spiritual world of the Kazakh nation in the works of “times of tribulation” poets, its investigation is of considerable scientific interest” [3, p. 140].

Starting with Sherniyaz, people were familiar with an excerpt from the literature of Zhyrau, continuing the traditions of aitys with Nurpeis. It was attended by representatives of state bodies, public associations, and mass media. Despite the fact that life was difficult and complex, the art of aitys was linked to the songs of national spirit and national ideas. “Due to the fact that the Kazakh folklore dictionary is a science that studies the history of appearance and development of Kazakh folklore works, we can say that the essence of this thought, drawing on the historical truth and evidence, over time, spread among the nations, it became a Golden bridge, which has changed and is updated in accordance with the needs and needs of the person, in accordance with the requirements of time and development of society” [4, p. 5].

Aitys is a special syncretic genre deeply connected with folklore, oral literature, and the work of poets. The beginning of theatrical and dramatic art was added here, so aitys is folk theatre, or a dramatic genre of folklore [5, p. 39]. It is logically distinguished among a number of traditional types of folk theatre creativity: its transfer to the stage was ‘the first step of the Kazakh theater’ [6, p. 5]

In the Middle Ages, the Arab model of aitys was called ‘mugalacat’. At that time, it was most common among theologians living in Arabia. In addition, examples of aitys are found in medieval Europe. Literary researcher M.O. Auezov commented that the skalds who sing ‘edalas’ in France, the trouveres in France, the meistersingers in Central Europe, and the Scandinavian countries are all fast poets on aitys. In ancient times, the Russian people worked different artists’ and the art of poets-buffoons, created many examples of this aitys (Auezov, 2004). The genre of aitys, except for Kazakhs, exists in Kyrgyz (Aitysh), Azerbaijan (Deyishme, Meihana), Turks (Atyshma), and Karakalpaks (Aitys). In addition, in Karachay-Balkar Turks there are ‘aitysh’, in Uzbeks – ‘Yar-Yar’, in Crimean-Nogai Turks – ‘Deishmezhe’, in Kumyk – ‘Takmak’, in Crimean Turks – ‘Chyn’ or ‘Mane’, and in Thayer – ‘Plen’. This genre has remained at the level of tradition in some Turkic peoples; and in others, for example, Kazakh, Azerbaijani, and Turkish, it has continued to this day at the level of aitys. The poet Zh. Yerman says that aitys was preserved only among the Kazakhs: Aitys is an example of oral literature and folklore. During the development of civilization, along with civilization, all samples of oral literature must disappear from the scene. It is obvious that aitys took place in the literary history of many countries [1, pp. 37–38].

As an art, it occupies a place in the spiritual world of other people, but is vital for the life of the Kazakh people. Aitys shows the real picture of people’s life: joy and sorrow, the economic and everyday state, culture, ideology, customs, forms of conflict in society, and the national idea. It is clear how many nationalities on earth are exposed, so many national ideas need a breast [7, p. 101]. The national idea – enriching the content, and on the part of our people, the traditional constant companion of any aitys – has increased its significance. In this regard, we would like to focus on the definition by the famous researcher Amantay Sharip of the concept of the national idea: The national idea is the ideology of the natural-historical and rear world, self-consciousness, character and culture, according to which a social ideal has emerged and movements that are gradually updated and updated depending on experience, knowledge and taste, determined by time and population factors [7, p. 101].

Dubuisson [2, p.1] studied “confrontation in and through the nation in Kazakh Aitys poetry.” Despite a climate of heavy censorship and authoritarianism of independent media in post-soviet Kazakhstan, improvisational poets have emerged as a critical voice. Aitys poets raise social issues on the stage and artistically bring the problems of the people to authorities through the national art of aitys.

Omarova et al. in the article “The musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world” consider the patterns in the national musical art and its artistic interpretation [6].

Research methods and materials

The findings revealed that Kazakh literature focused on publications and literary studies in newspapers and magazines on the genres and traditions of the poetic and musical heritage of the Kazakhs. Conversely, the authors revealed that ‘musical’ pages of literary works and aitys were some traditional types of folk theatre creativity. Lastly, it has been discovered that multi-genre opuses of Kazakh composers have been created due to the interlinking of genres and Kazakh memory.

Zhamenkeyev, Medeubek, Sengirbay and Yerbol studied “the peculiarity of Jocose Kuis of Kazakh Dombra Tradition” [8, p. 3]. They reveal that history of the Kazakh nation dates back to ancient times; the tradition and cultures of our ancestors have been passed down through generations and therefore, it is our duty as human beings to pass it to generations to come. The mastery of performance and the peculiarity of jocose kuis of the dombra tradition represent a national value. Our national culture encourages the promotion and advocacy of aitys, traditions, and national values. Contemporary techniques have been used to achieve this goal, some of them being cultural studies and musicology. Kui is intricate form of art that sometimes defies those who are

eager to master it, requiring quickwittedness and excellent observation. Cherishing the flame of this tradition is the main objective of this modern art. Relevant jokes are always encouraged, therefore this style in kui contests always amuses and surprises the listener.

Zhundibayeva, Ergobekov and Espenbetov carried out a study on ‘The lyrical hero in the works of Kazakh poet Shakarim Kudaiberdiev’, a Kazakh poet who possessed a great skill in writing a beauty of words, rich content of text, and depth of knowledge and a newness of transferred into the text. A poet and a thinker, his original rhymes show a depth of thought and raise word art to a new level. In this research, analyses Shakarim’s heritage in Kazakh literature, investigating features of rhyme and dividing his lyrics into sociopolitical (at once philosophical, educational, civil, and instructive), and those focusing on nature [9, p. 117].

Kunanbaeva [10, p. 23] explained: “The surprises of typology: from the world of ancient Greek and Kazakh lyric poetry”. In the spirit of the law of typological succession pioneered by Boris Putilov, the living Kazakh oral-written tradition, with its vibrancy and its typological completeness, explains the nature of ancient Greek poetry, which we have only in fragments, and, in the case of the obscure Archilochus’ so-called ‘Cologne fragment’, with no obvious context. ‘Agon’ in ancient Greece and aitys (song competition) in Kazakhstan gave rise to a specific culture of words and behaviour. Thanks to Kazakh source material, it has become possible to advance the hypothesis about the typological affinity of the Archilochus fragment with the idiosyncratic genre of the aitys in words. Thus the living sheds light on the long dead. Present-day Kazakh experience suggests that we should read the ancient Greek texts as chronologically distant, but typologically close in terms of worldview. Fragments of the past find not only form, but also in their own way, a voice, and reveal themselves as signs of a distant type of behaviour.

The study used methods of analytical and general scientific analysis, generalization, review and examination. The research materials used were the text of a competition of improvising poets of different years who lived in the Western region of Kazakhstan in the 19th-20th centuries, and research by scientists about improvising poets. If we dwell on the research methods in more detail, we used descriptive method and method of comparative analysis: review of scientific research, various points of view and conclusions, their sources of sayings of the XIX–XX centuries was made, and our own view of the wandering actors and minstrels of the Russian people and Kazakh comic aitys between girls and boys was also presented. The analysis of national ideas and issues of people’s problems in the texts of aitys was made.

Results and discussion

The study and systematization of Kazakh aitys art began at the beginning of the XX century. By the end of the 1930s, M. Auezov, S. Mukanov, V. Musrepov, and others began to revive the study of Kazakh folklore. After that, when the publishing business was active, work was carried out on the systematic coverage of samples of oral folk literature, and the traditional art of aitys folk poets in the country became more active [4]. If we systematize the art of aitys in our region in terms of genre, our poets competed with any type of aitys. This is evidenced by the fact that the aitys of Kerderi Abubakir and Alim Kozhakhmet, Nurpeyis and Qazaqbay, Sarysholak and Tama are classic examples of aitys, while Abubakir’s aitys with Kulumbet from Karakalpakstan is a mysterious aitys. There is no doubt that Abubakir’s three aitys and Ashubai’s aitys with Nurmagambet from Syr-Darya are a special contribution to the written genre of aitys. The aitys of Taraz with Zhangeldy Shal, Sarysholak with Baki, Toksulu, and Kurmanali with Maryam are special examples of male and female aitys. And any of the above-mentioned akyns, which came into the arena of aitys, sometimes performed a long aitys; now they were able to show the best version of the aitys by linking with each other’s words. In those days, ‘Aitys was organized at big weddings and dinners. Famous poets used to come and argue with him. First of all, they bring the news and information of their country. That is, he served as an information officer. Another function of the ancient aitys is to

speak on behalf of a large community, society, tribe or a whole zhuz. This has greatly contributed to the development of collective consciousness' [11, p. 137].

Kerderi Abubakir's debate with Alim Kozhakhmet, a classic example of the art of aitys in our region, reflects in detail the unified Kazakh national character, rooted in the tsarist government. In this writing in the genre of mysterious aitys, Kozhakhmet Abubakir from Alim heard the name of the aitys in absentia and sent a mysterious letter:

A thousand rivers from the Volga,
Out of a thousand rivers,
One of the most confusing is the river.
When the foam flies to the sky,
Where is the slave?
Where is the money for the slave?
It separates my words,
Decide wisely [12, pp. 210–211].

Skomorochs (a medieval East Slavic harlequin or actor who could also sing, dance, play musical instruments and compose oral/musical and dramatic performance) in the genre of deleted songs have a mysterious subtext of this kind. For example:

How one good fellow rode / Without a loyal squad,
And chased after that good fellow / The winds of the field,
They are already whistling in the ears of a madman / About his robberies.
Yes burn on all on dorozhenkam / Watchtower fires,
Yes, they follow the good fellow-robber / Tsarist detours,
And promise him, razudalom, / in Moscow stone chambers [12, pp. 71–72].

Vlasova writes: In the genre of daring songs, two groups are distinguished: lyroepic (about the tsar's expulsions and patrol trips, about the Persian campaigns of the Don Cossacks, a girl in a robber's boat, about the thoughts of a robber in prison about his fate, etc.). The song is unique in its expressiveness about the mental confusion of the persecuted; it is known only in two versions and is deeply poetic (quoted without repetition; the verses are doubled) [13, p. 5].

To his words Abu Bakr gave a next answer:
Thousands of rivers along the Volga,
You mean, like, saltines and their ilk, eh?
Along the Volga,
A city built by Russia.
Inside that river
One is confusing,
Apparently, Orenburg.
Buy cattle in the dark,
If a person collects money,
It would be interesting.
If Kazakhs don't always come,
One person is not enough
Amount to heat.
If my heart knows,
This is the truth of the word.
I am a citizen like you
He wrote a letter saying that he would stumble
Blessed mullah,
A copy of the mind [12, pp. 71–72].

This is a written form of aitys. The academic A. Kunanbayeva wrote about aitys: In the case of the Kazakh ‘written aitys,’ we have, in essence, all the stages of composition and development of this genre, which is, at first reading, unique. To be exact both forms are known to us: first, from oral aityses by way of their written commemorations in the tradition, then back into oral form, and secondly, from written aityses created through correspondence, once again back into the oral tradition [10, p. 25].

Kazakhs used humour in their literature, fairy tales, stories and legends and songs [14, p. 257]. Humour is especially common for aitys contests between the young women and young men performed in youths’ parties and is peculiar to the dances, games, and contests between artists [8, p. 14]. The Kazakh aitys Sarysholak and Toksulu are the only poets who were able to arm themselves with the national idea and national spirit in their aitys. In Kazakh literature, there are many jokes not only in fairy tales and legends, but also in male/female aitys: jokes are found in the culture of all Turkic nations including Yakut, Khakas, Mongol, Bashkurt, Tatar, Kyrgyz, Uzbek, and Turkmen, etc. [15, p. 81].

The aitys started unexpectedly in works by Sarysholak and Toksulu. During the debate, both poets gave contradictory answers to each other. It is better to refer to aitys as a real aitys of akyns, rather than as a simple conversation. Aitys beginning with a joke between a girl and a guy became a significant topic and has not escaped the attention of poets. Academician Sabit Mukanov writes that ‘according to the old tradition, neither the sprinter nor the poet defended his honor, but the honor of a certain region, tribe’ [16, p. 19].

To become a poet of aitys, a person needs to be attentive, and well aware of the history and chronicles of the Kazakh people. If good and evil in the life of the country and its social roots are known, then such information can be mixed with aitys (Sadyrbayuly, 1996). Toksulu, from the Buzhir clan of the Shuren land, is a poet with a unique style and unmistakable truth. His opponent Sarysholak is a poet famous for his cheerfulness. On his way back from Orenburg with a group of passengers led by the famous Myrzagul, Sarysholak from Tleu saw girls swimming in the water near the village. Sarysholak asked them:

A beautiful face is reflected on the water,
And her beautiful body.

Where is your honor, oh, beauties,
Unfortunately, the forbidden was visible.

And the real aitys continues in the twilight of Shuren. Sarysholak speaks in the middle of the fight:

I stumbled in front of a fast group,
You are cunning, rolling forward.
Beautiful girl, according to your words,
When I saw it, my heart was pounding, - Toksulu.

This is a fake day,
Do not shake in front of the group.
Let me know if your voice is bitter,
Where does the song come from with such a smile?

At the same time, ‘people talk in a positive and negative way. Sometimes their deeds, character, and form are mentioned. But it does not create a complete image of man’ [17, pp. 51–52]. After such a light joke between an idle young man and a beautiful girl, Seidahanuly (1995) is able to raise the level of poetry to a higher level by talking about small situations between large and small countries, between tribes. Toksulu tries to pretend that Sarysholak’s people came to her village to ask for grain:

Your speech is interesting, poetic candle,
After all, in the spring the village is far away.

Do you remember everything?
Did not come to our village to ask for grain.
Then Sarysholak:
The desire of the farmer is a clear spring,
Your words are sharp.
Along with the livestock of our country,
Our street is far from the pasture [18, pp. 210–211],
The village is famous for its cattle, is far away, and did not ask for grain.
Toksulu resin among aitys:
The streets are littered with water,
Probably because of the conflict.
If you sit down, you will plow and plant a garden.
If you know that the city was built by the Russian advanced [18, pp. 210–211].
Here we can see that Toksulu is well-informed about the life and social situation of Russians.

Here Sarysholak agrees and shows some weakness:

Like a jeweler with a knot,
Our Kazakh is lazy to wander.
If he lives in a quiet place,

One of them is against the words of the previous verses: ‘Our streets are far away from pastures’. In this regard, Toksulu stated that, ‘You can move, you can nest like a bird’. In fact, Sarysholak said during the aitys, ‘Why do Kazakhs feel sorry for the Russians who took possession of Karashek?’ Toksulu’s answer, taking advantage of the opportunity, is clear and precise enough to please the people:

God bless you,
What to expect from a stranger.
In the beginning there was a paid mountain climb,
Let the careless be as lazy as you [18, pp. 210–211].

Sarysholak speaks with few words, as if hitting the target. The aitys of these two poets is longer than other aitys, rich in art, and has a unique genre. According to Sarysholak, the arrival of the railway to the place where Tleu settled, ‘We can go beyond Orenburg and go to St. Petersburg with a herd of cattle on the railway.’ In this regard, K. Asanov remarks: ‘First of all, the aitys of akyns, which became an ardent herald of national ideology, proved its usefulness and optimism to society more than other forms of art in terms of information and propaganda’ [19, pp. 193–194].

Toksulu continues:
To the village of the cast-iron road,
Was there any good in your congregation?
You have been friends with the Russians for a long time
‘Look at your poor brother like us’.

It is here that the colonial policy of the Soviet period is openly mentioned. Millions of Kazakh people had to abandon their homeland and flee to foreign countries as a result of the Russian government’s colonial policy and Soviet repression policy. The ‘Alash’ movement leaders, who constituted a community of national intellectuals, were punished even though guiltless and the rest were forced to leave their native lands, particularly, in the 1930s. This certainly had its own impact and left its trace on Kazakh literature and culture [9]. It is also reflected in the aitys. Such social protests are also partially found in the singing skomorokhs. Social protest had varied forms of expression, which its participants themselves realized and expressed as paradoxes. The affirmation and denial of the indisputable truth in them achieved great expressiveness and artistic perfection:

Although we are not whipped with a batog-our backs hurt;
They send us to work — they don’t even give us money...

Oh, they put us in hard labor and don't let us out.
 Ah, they starve you, they give you jelly to drink.
 Ah, they don't lead us to hang, they put loops on us [13, p. 7].

Shayir connects this aitys to the preceding one, which has a deep meaning in every word and every line:

The Russians came, first built the city of Elek,
 Ants have a thick beard, deadly wind lungs.
 Cat walk until you get used to it,
 And now our words are not valid [18, p. 217].

Documentary statements about the tsarist government are a great example of love for the country. Telling the truth is the basis of a poet's boundless respect for their nation and country. In this regard, the main differences between aitys and Russian skomorokhs in Kazakh folklore become clear. Kazakh aitys convey the realities of life in society, the state of the people, and social events, whereas most skomorokhs speak only for entertainment and religious purposes. Researchers also prove that they are far from the reality of social life of the population. 'We do not have any reliable evidence of the buffoons' struggle for the "people's truth", their intransigence, the expression of 'class anger' in their works. We know about their social instability and domestic promiscuity' [20, pp. 36–67]. In aitys we realize that Toksulu is also open-minded, because not everyone who composes two poems can be an aitys poet: aitys akyns need ingenuity, mobility, and deep knowledge of the genealogy, history, land, and ethnographic features of the country.

Another similarity between aitys and skomorokhs is reflected in the fact that they are performed on a certain instrument. Only skomorokhs are based on religious and pagan beliefs, where Kazakh aitys is distinguished by its ability to cover a wide variety of topics. Another outstanding representative of Kazakh aitys art was Kurmanali Dautuly, 1892–1938, who grew up with a passion for poetry. As Maryam was known in the Irgiz, Aral, Shalkar, and Kazaly regions, there are still people in the country who know her thoughts and terms by heart [21, p. 153]. The beginning of the aitys begins with the usual fight between a girl and a guy. The poet says that his tribe is black, and his uncle is the youngest Jangozha, and here Mary says that 'a small group of four-legged horses has become a nation.' Kurmanali now asks, 'Why are you insulting my country? Let's sing about wealth and nobility', referring with pride to the Kazakhs' comfort, wisdom, and wealth. Mary replies:

Well, brother, don't you have anything?
 And you have a stolen business.
 Like the lips of a horse left on a black ridge,
 Those who came to the country do not know.
 Poor wandering in your footsteps,
 What about wealth? [22, pp. 105–107].

Dagger-like words! There is no doubt that Maryam, from the Karasakal clan of the Syr people, is a virtuous poetess, beginning to speak patiently. At the same time, the young poet, Aitys (1965), tried to be proud and asked, 'Are there any people who have not experienced hunger? Will we lose the taste of oysters when we are hungry?' The answer is yes. At the end of the fight, Maryam concludes with speed in response to her opponent's phrase 'I can't walk like a flagging mare':

The speaker's God-given choice,
 What are we exposed to today?
 When a stallion gallops,
 He kicks the mare in front of him [22, pp. 105–107].

Aitys (1965) responds rationally and repulses his opponent, to which Mariam's answer is:
 I don't need anything: / And neither honey nor sugar,

No raisins for me sweet, / No green wine for me,
Not my spiritual priest, / Not my catholic priest!
And I, Donushka, need / I need a Mishutka with a joke,
Ivanyushechku-gudoshnichka, / Semenovich – buffoon [13, p. 7].

The issue that has been bothering many is when aitys started Qazaqbay of 60 years old which was attended by children from low-income and large families, orphans and children left without parental care, children from low-income and large families.

When a child bravely and those that come to your girly:

Teleweb theft thousand,
From what enemy?
Bullet shooting in the Church,
Merging noted.

To Alysanne,

He turned to righteousness... [23, p. 158]

This is an example of good drinking words to accommodate the true collegial skill of the poet.

Maybe tasks of ‘Aitys’ When the child is still actively sharpness:

Kazanbai learned gayyy,
Baidu that I got in trouble.

I don't know a rich man.

There is no cattle-Kazakh,

When Seket no

What are you bragging about?

A hero of the people (‘mergendigi’), making the word ‘justice’ work for the country, he sings the praises of courage and heroism, and gives a country spirit. Ismailov writes: ‘from the age of 17, following famous poets, poets, listening to his words and poems, he became Abylai, Makhambet, Nurym, Kashagan, Aktan, Kazakbay, Sabyr Zhyrau’ [24, p. 88]. Baiganin is recognized as a poet who praises heroism, humanity, and humanity in his art of aitys.

In the formation of national ideology, instilling national traditions in the minds of future generations, there were improvisational poets in our region. In the Aktobe region, poets created classical models of oral and written aitys. We can see from both of the above aityses that there were poets who could hide the truth and tell the truth from the abyss; they loved their country and were able to protect it from external enemies. In this regard, we conducted a comparative study of the genre of aitys in Kazakh folklore and skomorokh in Russian folklore. As a result of the study, we identified similarities and differences in the typology and genetics of aitys and skomorokh. We also proved the role of aitys in singing about the national spirit.

Aitys are the poems of two poets who follow each other verbally, as if two wrestlers wrestled, as if two players won, as if two heroes fought. Poets use the method of words, stab each other with words and win. Each of them is looking for the most vulnerable place. The vulnerabilities that existed in the beginning, in the work, in the people, in the nation, are told, embarrassed by words, or imprisoned by words, blocked and stopped [25].

It is clear that any spiritual value is a force that represents the uniqueness of the country. It is also connected with the cognitive purpose of art values, associated with the historical destiny of the people. The main cognitive goal of the art of aitys is, first of all, to develop it with its own content, continuing the tradition of respect and study of the spirit of being a fully spiritually mature person [26, pp. 101–106]. It is normal for aitys to recognize the idea of freedom and liberty, which our people have longed for for centuries. In addition, the art of aitys contributes to the social upbringing of individuals: Socialization is the process of entry into the human community, his familiarity with the gradually expanding range of different communities, developing human relationships to new

communities, the adoption of certain plants characteristic of the community, a person acquiring its role in the community and in society at large [27, p.15].

Conclusion

Aitys, along with cognitive activity, performs aesthetic activities. Such aesthetic activities – newspapers, radio, television – did not allow much time to work. Therefore, in the language of the poet, it was necessary to be full of playful and satirical humour. According to aitys, informative activities were important for the country. In order to present information, aitys poets collected preliminary information. In the village, region, and the whole familiar world, whatever occurred before the beginning of the people, what conclusions the people drew from it, and whatever the life of the country became – these were the subject of aitys.

In aitys, we see not only the life of the people and their professions, but also genealogies, folk customs, traditions, and rituals. Most skomorokhs, on the other hand, refer only to religious songs and wedding ceremonies. And it is clear that aitys is more widespread than skomorokhs, both in terms of area and size. This is because Russian researchers write that skomorokhs were exposed to only a few during a hundred years. Most importantly, the national idea in aitys is the promotion of the honour of the country, its village, country, and people, and the feat of heroes through country traditions and the language of dance.

It is clear that aitys has a special place in awakening the spirit of the people, honouring them, calling them to shame, and promoting the national idea. Aitys, which has always been able to raise the issue of the national idea, can make a significant contribution to rid this society of alienation, to prevent evil, and to call for unity and for good.

BIBLIOGRAPHY

1. Ерман Ж. Шығармалар жинағы. Т. 5. – Алматы: Сардар, 2018. – 289 б.
2. Dubuisson E. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // *Journal of Linguistic Anthropology*. – 2010. – №20 (1). – P. 101–115.
3. Oskembay A.A., Kelgembayeva B.B., Yerdembekov B.A. The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – 2018. – №10 (3). – P. 138–148.
4. Pangereyev A.S., Baltymova M.R. Formation and development of Kazakh children's folklore // *Opicion*. – 2019. Año 35, Regular №24. – P. 1370–1382.
5. Қасқабасов С. Ойөріс. – Астана: Астана полиграфиясы, 2009. – 320 б.
6. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyniyazova, Z. M.O. Auezov and musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – 2020. – Volume 12. – №5. doi:10.21659/RUPKATHA.V12N5.RIOC1S33N7
7. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
8. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. Jocose kuis of kazakh dombra tradition // *International Journal of Environmental and Science Education*. – 2016. – №11(18). – P. 11427–11448.
9. Zhundibayeva A.K., Ergobekov K.S., Espenbetov A.S. The lyrical hero in the works of kazakh's poet Shakarim Kudaiberdiev // *Life Science Journal*. – 2013. – №10 (SPL.ISSUE 11). – P. 113–117.
10. Kunanbaeva A.B. Surprises of Typology: From the World Of Ancient Greek And Kazakh Lyric Poetry // *Revista De Etnografie Si Folclor*. – 2019. – №1–2. – P. 23–39.
11. Қасқабасов С. Ой-сана. Суждения: сұхбаттар, беседы. – Астана: Арда, 2018. – 296 б.
12. Кердері Ә. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 129 б.
13. Власова З.И. Скоморохи и фольклор. – Петербург: Алетейя, 2001. – 524 с.
14. Cinar K. Turkey and Turkic Nations: A Post-Cold War Analysis of Relations // *Turkish Studies*. – 2013. – №14(2). – P. 256–271.
15. Johanson L. The History of Turkic. In *The Turkic Languages*. – London: Routledge, 2015. – P. 81–126.

16. Мұқанов С. Қазақтың XVIII–XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
17. Қаһарлы сөз қамал бұзады (Ұлы Отан соғысы кезіндегі ақындар айтысы) / құраст. Қ. Сейдаханұлы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 272 б.
18. Боранбайұлы С. Азаттық еді аңсаған. – Алматы: Жалын, 2006. – 264 б.
19. Асанов Қ. Айтыс өнерінің ақпараттық-насихатшылдық ролі // Қарағанды университетінің жаршысы. – 2009. – №2 (54). – Б. 193–198.
20. Морозов А.А. Скоморохи на Севере. Север: Альманах. – Архангельск, 1946. – 225 с.
21. Мұсаев А. Әйтеке би ауданының этномәдени мұрасы. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2006. – 353 б.
22. Айтыс. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1965. – 556 б.
23. Байғанин Н. Таңдамалы шығармалар: Өлеңдер, толғаулар, дастандар / Құраст., алғы сөзін жазған О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1991. – 400 б.
24. Исмаилов Е. Ақындар. – Алматы: Қаз. мемл. әдеб. басп., 1956. – 350 б.
25. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
26. Айтбаева А., Қожеева Б. Қазіргі Арал-Сыр өңірі айтысындағы көркемдік ізденістер // «Вопросы науки и образования: теоретические и практические аспекты» материалы международной научно-практической конференции. – 2019. – Б. 101–106.
27. Duisenbayev A.K., Baltymova M.R., Akzholova A.T., Bazargaliyev G.B., Zhumagazyev A.Zh. Study of Problems of Individual's Social Education // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Т. 11. – №15. – P. 7899–7905.

REFERENCES

1. Erman J. Shygarmalar jinagy [Collection of works]. Т. 5. – Almaty: Sardar, 2018. – 289 b. [in Kazakh]
2. Dubuisson E. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – №20 (1). – P. 101–115.
3. Oskembay A.A., Kelgembayeva B.B., Yerdembekov B.A. The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2018. – №10 (3). – P. 138–148.
4. Pangereyev A.S., Baltymova M.R. Formation and development of Kazakh children's folklore // Opcion. – 2019. Año 35, Regular №24. – P. 1370–1382.
5. Qasqabasov S. Oioris [Thoughts]. – Astana: Astana poligrafiasy, 2009. – 320 b. [in Kazakh]
6. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova, Z. M.O. Auezov and musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Volume 12. – №5. doi:10.21659/RUPKATHA.V12N5.RIOC1S33N7
7. Sharip A. Qazaq poieziasy jane ulttyq ideia [Kazakh poetry and national idea]. – Almaty: Bilim, 2000. – 336 b. [in Kazakh]
8. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. Jocose kuis of kazakh dombra tradition // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – №11(18). – P. 11427–11448.
9. Zhundibayeva A.K., Ergobekov K.S., Espenbetov A.S. The lyrical hero in the works of kazakh's poet Shakarim Kudaiberdiev // Life Science Journal. – 2013. – №10 (SPL.ISSUE 11). – P. 113–117.
10. Kunanbaeva A.B. Surprises of Typology: From the World Of Ancient Greek And Kazakh Lyric Poetry // Revista De Etnografie Si Folclor. – 2019. – №1–2. – P. 23–39.
11. Qasqabasov S. Oi-sana. Sujdeniia: suhbattar, besedy [Consciousness. Judgments: interviews, conversations]. – Astana: Arda, 2018. – 296 b. [in Kazakh]
12. Kerderi A. Qazagym [My Kazakh]. – Almaty: Jazushy, 1993. – 129 b. [in Kazakh]
13. Vlasova Z.I. Skomorohi i folklor [Buffoons and folklore]. – Peterburg: Aleteiia, 2001. – 524 s. [in Russian]
14. Cinar K. Turkey and Turkic Nations: A Post-Cold War Analysis of Relations // Turkish Studies. – 2013. – №14(2). – P. 256–271.
15. Johanson L. The History of Turkic. In The Turkic Languages. – London: Routledge, 2015. – P. 81–126.

16. Muqanov S. Qazaqtyn XVIII–XIX gasyrdagy adebietinin tarihyndan ocherkter [Essays on the history of Kazakh literature of the XVIII–XIX centuries]. – Almaty: Arys, 2002. – 272 b. [in Kazakh]
17. Qaharly soz qamal buzady (Uly Otan sogysy kezindegi aqyndar aitysy) [An angry word destroys a wall (Aityses of poets during the Great Patriotic War)] / qurast. Q. Seidahanuly. – Almaty: Gylym, 1995. – 272 b. [in Kazakh]
18. Boranbaiuly S. Azattyq edi ansagan [Freedom was a dream]. – Almaty: Jalyn, 2006. – 264 b. [in Kazakh]
19. Asanov Q. Aitys onerinin aqparattyq-nasihatshyldyq roli [Informational-advocacy role of aitys art] // Qaragandy universitetinin jarshysy. – 2009. – №2 (54). – B. 193–198. [in Kazakh]
20. Morozov A.A. Skomorohi na Severe [Buffoons in the North]. Sever: Almanah. – Arhangel'sk, 1946. – 225 s. [in Russian]
21. Musaev A. Aiteke bi audanynyn etnomadeni murasy [Ethnocultural heritage of Aiteke bi district]. – Aqtobe: A-Poligrafia, 2006. – 353 b. [in Kazakh]
22. Aitys [Aityses]. Birinshi tom. – Almaty: Jazushy, 1965. – 556 b. [in Kazakh]
23. Baiganin N. Tandamaly shygarmalar: Olender, tolgaular, dastandar [Selected works: Poems, tolgau, dastans] / qurast., algy sozin jazgan O. Nurmagambetova. – Almaty: Jazushy, 1991. – 400 b. [in Kazakh]
24. Ismailov E. Aqyndar [Poets]. – Almaty: Qaz.meml.adeb.basp., 1956. – 350 b. [in Kazakh]
25. Baitursynuly A. Bes tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in five volumes]. T. 1. – Almaty: Alash, 2003. – 408 b. [in Kazakh]
26. Aitbaeva A., Qojekeeva B. Qazirgi Aral-Syr oniri aitysyndagy korkemdik izdenister [Artistic searches in the aityses of the modern Aral-Syr region] // «Voprosy nauki i obrazovania: teoreticheskie i prakticheskie aspekty» materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. – 2019. – B. 101–106. [in Kazakh]
27. Duisenbayev A.K., Baltymova M.R., Akzholova A.T., Bazargaliyev G.B., Zhumagazyev A.Zh. Study of Problems of Individual's Social Education // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – T. 11. – №15. – P. 7899–7905.

А. АХМЕТОВА¹ , Б. ӘБДИҒАЗИҰЛЫ² ¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aina-aisha@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

ЗЕЙНОЛЛА СӘНИКТІҢ «ШАШТАҒЫ ШАРАПАТ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЭТНО- ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СИМВОЛ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы-этнограф З. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесінің көркемдік өзегіндегі адам шашына қатысты этно-фольклорлық ұғымдар мәні ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданған. Жазушының этнография саласындағы ғылыми тұжырымдары мен көркем туындысындағы халықтық ұғымдарды салыстыра талдау барысында оның әрбір ғылым саласының өзіне тән заңдылықтарына сәйкес этнографиялық материалды пайдаланудағы авторлық қолтаңбасы анықталған. Шашқа қатысты қазақ дүниетанымына сәйкес ұғым-түсініктер, тиымдар мен рәсімдердің мәні әлем халықтарының этнографиялық деректерімен сабақтас қарастырылып, жазушының осы ұғымдарды шығармашылық игерудегі өзіндік айшықтары айқындалған. Шашқа қатысты көне заманғы магиялық, ғұрыптық, қастерлілік түсініктердің жоқтау, ертегі, хикая жанрларындағы сипатымен қатар шынайы ғылыми тәжірибелерге негіз боларлық табиғатын танытудағы көркем шындық пен өмір шындығының арақатынасы ашылған. Әңгіме композициясының ұстаз бен шәкірт диалогына құрылуы автордың өзіндік көркемдік әдісі екендігі нақтылы тұжырымдармен дәлелденген. Әңгіменің негізгі идеясындағы тарихи таным мен бүгінгі түсінік ара байланысының көркемдік мәні жан-жақты мысалдармен дәйектелген. Адам жаратылысындағы ерекшелікпен қатар оның өмірі мен өлімінің негізгі себептерін айқындаудағы бір тал шаштың құдіретін тарихи тұлғалардың өмір мысалдарынан алынған деректер арқылы жазушы шығармасындағы көркем әдебиеттің тарих, этнография, химия, археология, педагогика сияқты іргелі ғылым салаларымен пәнаралық сабақтастығы ғылыми тұрғыдан жаңаша зерделенген.

Талдау барысында дәстүрлі дүниетанымды тірек еткен өзге де жазушылардың шығармалары да назарға алынған. Мақалада сипаттау, салыстырмалы зерттеу, талдау, герменевтикалық әдіс-тәсілдері пайдаланылған.

Кілт сөздер: магия, көркемдік әдіс, авторлық шеберлік, тарихи таным, этно-фольклорлық символ.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ахметова А., Әбдіғазіұлы Б. Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі этно-фольклорлық символ қызметі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 139–149. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.12>

*Cite us correctly:

Ahmetova A., Abdigaziuly B. Zeinolla Saniktin «Shashtagy sharapat» angimesindegi etno-folklorlyq simvol qyzmeti [An Ethno-folklore Symbol in Zeinolla Sanik's Story “The Power of Hair”] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 139–149. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.12>

A. Akhmetova¹, B. Abdigaziuly²¹*PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aina-aisha@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor
Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru***An Ethno-folklore Symbol in Zeinolla Sanik's Story "Shashtagy sharapat"
("The Power of Hair")**

Abstract. The article scientifically and comprehensively analyzes the meaning of ethno-folklore concepts related to human hair, based on the story of the writer-ethnographer Z. Sanik "Shashtagy sharapat" ("The Power of Hair"). In the course of a comparative analysis of the author's scientific conclusions in the field of ethnography and folk concepts in a work of art, the author's own style in the use of ethnographic material was revealed in accordance with the characteristic patterns of each branch of science. In accordance with the Kazakh worldview, the essence of concepts, techniques, and rituals is considered in relation to the ethnographic data of the peoples of the world, and the peculiar features of the creative development of these concepts by the writer are determined. Along with the nature of ancient magical, ritual, and reverent ideas about hair in the genres of funeral songs, fairy tales, and stories, the relationship between artistic reality and the reality of life in the manifestation of nature, which is the basis for genuine scientific experiments, is revealed. Creating a story composition in the form of a dialogue between a teacher and a student is a kind of artistic method used by the author. Historical knowledge and modern understanding of the main idea of the story are supported by exhaustive examples of interconnection and artistic value. The interdisciplinary continuity of fiction in the writer's work with such fundamental sciences as history, ethnography, chemistry, archeology, and pedagogy was scientifically studied in a new way in the presentation on examples of the lives of historical figures, in addition to the power of one strand of hair in determining the main causes of life and death of a person, as well as the uniqueness of human nature, on examples from the lives of historical figures.

The analysis also took into account the works of other writers who supported the traditional worldview. The article uses the methods of description, comparative research, analysis, and hermeneutics.

Keywords: magic, artistic method, author's skill, historical knowledge, ethno-folklore symbol.

А. Ахметова¹, Б. Абдигазиулы²¹*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aina-aisha@mail.ru*²*доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru***Этно-фольклорный символ в рассказе Зейноллы Саник «Шаштагы шарapat»
(«Сила волос»)**

Аннотация. В статье научно всесторонне проанализировано значение этно-фольклорных понятий, относящихся к человеческим волосам, в основе рассказа писателя-этнографа З. Саник «Шаштагы шарapat» («Сила волос»). В ходе сравнительного анализа научных выводов писателя в области этнографии и народных понятий в художественном произведении выявлен свой стиль автора в использовании этнографического материала в

соответствии с характерными закономерностями каждой отрасли науки. В соответствии с казахским мировоззрением, сущность понятий, приемов и ритуалов рассматривается в соотношении с этнографическими данными народов мира, определены своеобразные особенности творческого освоения этих понятий писателем. Наряду с характером древних магических, ритуальных, почитательных представлений о волосах в жанрах поминальные песни, сказки, истории раскрывается соотношение художественной реальности и реальности жизни в проявлении природы, которая является основой для подлинных научных экспериментов. Убедительными выводами доказано, что создание композиции рассказа в виде диалога учителя и ученика является своеобразным художественным методом автора. Художественное значение связи между историческим познанием и современным пониманием в основной идее рассказа аргументировано исчерпывающими примерами. Научно по-новому изучена межпредметная преемственность художественной литературы в творчестве писателя с такими областями фундаментальных наук, как история, этнография, химия, археология, педагогика, помимо этого, на основе данных, взятых из примеров жизни исторических личностей была продемонстрирована сила одной пряди волос в определении не только уникальности человеческой натуры, но и основных причин жизни и смерти человека.

В ходе анализа были приняты во внимание и произведения других писателей, которые поддерживали традиционное мировоззрение. В статье использованы методы описания, сравнительного исследования, анализа, герменевтики.

Ключевые слова: магия, художественный метод, авторское мастерство, историческое познание, этно-фольклорный символ.

Кіріспе

Көркем әдебиет пен этнография өз алдына қалыптасқан тарихы бар, бағыт-бағдары бөлек екі түрлі жүйе екендігі белгілі. Ал осы екеуін көркемдік тұрғыдан ұштастырып, іргелес ғылым салаларына ортақ құндылықтарды шығармашылық тұрғыдан игеру арқылы бүгін де өзекті ой айту қаламгердің бай өмірлік тәжірибесі мен талант қуатына байланысты. Халық мәдениетін жаңа заман тұрғысынан қайта зерделеу – алаш әдебиетінен бастау алатын көркемдік үрдіс. Қоғам дамуының жаңаруына сәйкес, әсіресе бүгінгі жаһандану үрдісіндегі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін бұл үрдісті зерделеу ең өзекті мәселе болып табылады. Себебі, көркем әдебиеттің алтын арқауына айналған ұлттық руханияттың тарихи, этнографиялық мән-маңызын саралау – заман талабынан туған қажеттілік.

Көркем туындыдағы шындық жазушының ой-санасы арқылы екшелеп, іріктелген көркемдік сипаттағы шындық болып табылады. Өмірдегі әр алуан сипатты құбылыстардың ішінен қаламгер өз шығармасына тиянақты боларлық тақырыпты тандап және сол тақырыпты аша түсетін түрлі оқиғалардың қисынын шығармашылық қиялымен көмкереді. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғали пікірімен тұжырымдағанда, жазушы қиялы дегеніміз: «Суреткердің қиялы – ешбір ғалымның қолында жоқ құрал. Суреткердің қиялын батырдың семсерімен, әншінің даусымен, күннің нұрымен, рентген сәулесімен салыстыруға болады. Пәни тіршілікте жазушы – көптің бірі. Тіпті көзге қораш, ол екі иығын жұлып жеген пысық емес, тек шабытты шақтарында ғана биік, оның көзінің көрмейтін нәрсесі, шалмайтын қалтарыс, қапысы жоқ. Суреткердің қуаты – талант, сыйынар пірі – қиял шабыт», - дейді [1, 47-б.].

Қазақ руханиятының әр саласына атсалысқан қарымды қаламгер Зейнолла Сәніктің көркем туындыларында ұлттық құндылықтардың көнеден кейінгі заманға дейінгі сипаты түрлі танымдық символдар негізінде көрініс табады. Этнографиялық мәліметтерді көркем шығарма поэтикасына сәйкес қайта игеріп, шығарма тақырыбына, кейіпкер болмысына

сәйкес бейімдей отырып, жазушы этнографиялық заңдылықтарды бүгінгі өмір шындығының жаңа бір қырын таныту арқылы пайдалануда өзіндік шеберлік танытады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпқа нысан етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында түсіндіру, талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары мен этнолингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Сондай-ақ адам дене мүшелерінің қызметін әр тараптан қарастырған әдебиеттанушы, этнограф, фольклор мен тілтанушы ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары көрініс тапқан зерттеу еңбектері нысанға алынды. Атап айтқанда, Л.Н. Штернберг, А. Төлеубаев, Х. Арғынбаев, т.б. ғалымдар еңбектеріндегі негізгі тұжырымдарға шолу жасала отырып, талдау жүзеге асырылды. Ғалымдардың көркем әдебиетте бейнеленетін адам шашының символдық мәніне қатысты ғылыми тұжырымдарының маңызды тұстары мен негізгі түйіндері сараланды.

Талдау мен нәтижелер

Соңғы жылдары қазақ әдебиетінің түрлі жанрларында, атап айтқанда, көркем прозада мәдени кодтардың көркемдік қызметін талдайтын зерттеулер кең өріс алды. Себебі, әдеби жанрларды жалаң зерттеуден арылтып, шығарма құрылымындағы әрбір құбылыс пен оқиғаның мәнін ашуға жұмсалатын поэтикалық бөлшектердің мәнін түрлі ғылым тоғысында қарастырудың маңызы бүгінгі зердесі биік оқырманның рухани қажеттілігінен туындап отыр. Фольклортанушы ғалым Б. Әзібаева қазақ прозасындағы мәдени кодтардың мәнін жан-жақты талдай келе былайша ой қорытындыларын жасайды: - «яғни, ДНҚ, РНҚ арқылы адамнан-адамға, ұрпақтан-ұрпаққа биологиялық бағдарламаларды жеткізетін биологиялық, генетикалық кодтармен қатар, адамда тағы бір кодтау жүйесі бар, ол – элеуметтік-мәдени код. Сол арқылы уақыт өткен сайын ұлғайып, молайған адамзат өміріндегі барлық элеуметтік тәжірибелер қарым-қатынастар барысында, яғни коммуникациялық байланыс нәтижесінде адамнан-адамға, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Ақпаратты кодтау негізінде пайда болған мәдениет – адам жасаған күрделі символдық жүйе болып табылады» [2, 65-6].

Дәлірек айтқанда, мәдени кодтар әлемдік ауқымда және жеке бір ұлттың өкілдері үшін танымал, ұрпақтан-ұрпаққа дәстүр арқылы ауысатын құндылықтардың шартты атауы болып табылады. Осындай құндылықтардың қатарында зерттеу мақалаға өзек болып отырған әңгіменің негізгі арқауы – адам шашының қасиеттілігі туралы ой-түсініктердің тамыры тереңнен бастау алады. Шығарманың өзіндік ерешелігінің бірі – көпті көріп, көп оқыған ғұлама ғалым ұстаз, екіншісі – жаңашылдыққа, жаңалыққа жаны құштар жас шәкірт кейіпкерлер. Әңгімедегі ғұлама ұстаздың тұжырымынша: «Адамның бүкіл денесінен алғанда сақтауға ең қолайлы мүшесі – шаш, ол шірімейді, бұзылмайды, алатын орны да мардымсыз. Әдетте, адам шашында түрлі микроэлементтер болады. Шаштың реңі көбінесе шаштағы металл элементтерімен қатысты болады. Адамның кәсібі, жасаған ортасы түрліше болғандықтан, олардың шашына жиналатын элементтер де әртүрлі болып келеді. Сондықтан шаш – таптырмайтын архив. Оған қарап сол адамның жасаған ортасына, тұрмыс жағдайына, денсаулық күйіне, т.б. көп іске талдау жасап, ғылыми тұжырым шығаруға болады» [3, 101-6].

Әңгіменің күре тамырына айналған шаш жайындағы ғұлама-ұстаздың бұл тұжырымы халықтың шаш жайындағы салты мен санасының, ырымы мен тыйымының сан ғасырлық тарихымен астасып жатыр.

Мұндай әдебиеттегі тың тақырыптардың мәнісі жөнінде ғалым Г. Орда былай деп тұжырымдайды: «Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеті тың тақырыптармен толықты. Солардың бірі – табиғат пен адам экологиясы. Көптеген шығармаларда кешегі кеңестік дәуір тұсында қазақ халқына белгілі саясатпен жүргізілген зұлматтардың беті ашылып, өмірдің көлеңкелі жақтарының көркем бейнесі жасалды» [4, 5-6].

Қазақтың ежелгі дүниетанымында шаш адам жанымен байланыстырылып, оны күту мен сақтауға қатысты түрлі ырым-кәделер жасалған. Түскен шашты кез-келген жерге тастамайды, егер оны құс тістеп кетсе, иесі ауруға ұшырайды деп есептеген. Адамның жас ерекшелігіне, жынысына және әлеуметтік мәртебесіне қатысты шашты алу мен қоюдың, өрудің әр түрлі этнографиялық семантикасы болған. Мысалы, дүниеге сәби келгенде қырық күн толмайынша, оның шашын алмайды. Қырық күн толған соң үбірлі-шүбірлі ұрпақ өсірген сыйлы адамға ғана баланың «қарын шашын» алдырған. Шашты түнде алуға қатаң тыйым салған, себебі, түнде жын-шайтандардың жер бетіне шығатын мезгілі дейтін архаикалық түсініктермен байланысты туған тыйым.

Халқымыз ежелден шаштың құдіретті күшіне сеніп, оны адам тағдырымен тығыз байланыстырған және шаш зиянкестерден қорғайды деп сенген.

«Қазақ халқы кішкентай баланы тіл-көзден сақтау үшін оған айдар, тұлым, желке шаш қойған. Айдар, тұлымды қыз балаға да қойған. Ұл баланың айдары төбесінен қойылған немесе желке тұсынан бір ғана шаш қалдырған. Оны «желке шаш» дейді. Кейін бұл шашты өсіріп, өрген. Айдар, тұлымды, желке шашты бала сүндеттелгенге дейін немесе алғашқы мүшел жасқа дейін алмаған» – [5, 143-б.] дейді этнограф Т. Қартаева. Тұлым шаш, желке шаш қоюдың әрқайсысының өзіне тән мәні болған, себебі, бұл – тек шаш үлгісі ғана емес, белгілі бір наным-сенімге негізделген дәстүр. Мәселен, баласы көп шетіней бергенде және бесікте жатқанда «көз тимесін» деген ниетпен, сондай-ақ, я бірнеше ұлдан кейін қыз бала дүниеге келсе, «тіл-көз тимесін» деп тұлым шаш, кекіл қойылған. Халық тұрмысында қыз бала бойжеткен кезден бастап, шашының ұшын ғана қиюға рұқсат етілгенімен, «бақыты кесіледі» деген сенімді ұстанып, қыздың шашын кесуге, жаюға тыйым салынған.

Қазақтың отбасылық фольклорын ғылыми түрде жүйелеген ғалым К. Матыжанов [6, 25–32-бб.] қыз бала тәрбиелеу рәсімдері мен қыз ұзату салты үстіндегі шаштың этнографиялық астарын жан-жақты дәйектер келтіре отырып, дәлелдейді. Және оның ұлттық танымдағы және жалпыадамзаттық түсініктегі мәнін сабақтас саралайды. Қазақтың ұзатылатын қызының шашы арнайы өріліп, арнайы бас киім кигізу рәсімі атқарылғанда ер адамдар қатыстырылмаған. Шашты өре отырып, айтылатын салт өлеңдерінде шаштай көбею мен мықты, мәңгілік болу тілегі тіленетін өлең жолдарымен қатар өріледі. Ұзатылар алдындағы қыздың шашының екі бұрым болып өрілуі – жұптық символиканы білдіріп, қыздың бұдан былайғы өмірінің күйеуі мен қайын жұртымен ортақ тағдыры меңзеледі. Қыздың шашын өрудің этнографиялық символикасы түркі, тіпті әлем халықтарының көбіне ортақ екендігі этнограф-ғалым Ә. Төлеубаев еңбегінде [7, 160-б.] тұжырымдалады.

Мысалы, тува халқының дәстүрі бойынша қызға құда түскеннен кейін, қыздың шашын екі немесе үш бұрым етіп өріп, оны «сырбық шаш» немесе «сай шаш» деп атаған. Шашты міндетті түрде қыздың анасының туыстарының бірі өруге құқылы болған. Л.Ш. Саттың айтуынша, шашта бұрымның көбеюі қыздың басы бос емес деген мағынаны білдірген [8, 173-б.].

Шаш өруге қатысты ғұрыптар тек түркі халықтарында ғана емес, сондай-ақ орыс, украин, белорус сияқты славян тектес халықтардың да дәстүрінде болғандығы этнолог ғалым А.К. Байбурин еңбегінде жан-жақты талданады [9].

Рәсімдерден тыс кезеңдерде әйел затына шашын жайып жүруге тыйым салу себебі – шаш өзге әлеммен арадағы байланысты атқаратын нәзік энергетикалық құрал ретінде ұғынылып, оның ашық жүруі арқылы адамға әртүрлі зиянды күштер ықпалы болуы мүмкін деп есептелген. Әдеп сақтаудың бір үлгісі ретінде ұғынылған.

Этнографиялық деректерге сүйенсек, әйелдің шашын кесудің жазалау рәсімін атқарғаны көрінеді. Мысалы, еріне опасыздық жасаған, басқа да ел салтына жат әрекет жасаған әйелдің ел алдында бетіне күйе жағып, шашын кесіп жазалау ең ауыр жаза саналған.

Яғни, шашынан айырылу – әйелдің өмірлік қуатынан, бүкіл өмірлік абырой-беделінен айырылу деп түсіндірілген.

Қайтыс болған адамға қатысты атқарылатын көне рәсімдердегі жесірдің шашын жаю, шашын жұлу, бетін тырнауының мәні о дүниеге кеткен марқұмға берілгендік ретінде есептелгендігі этнограф-фольклортанушылар еңбектерінде дәйектелген. Н.И. Гродеков [10, 259-б.], Х. Арғынбаев [11, 142-б.] еңбектерінде марқұмды жоқтап отырған жесірі мен қыздарының шашын жаю, өру символикасының мәнін жан-жақты талдай келе зерттеуші Д. Жақан: «...адамның қаны мен шашы өмірдің негізгі элементі ретінде ұғынылып, марқұмның жанын қайта тіріліп, қалпына келтіру үшін берілетін құрбандық ретінде жұмсалған»[12, 126-б.]– деп, тұжырымдайды.

Шаштың киелі күш ретінде түсінілуінің сырын ашуда тілтанушы ғалымдар да бірқатар зерттеулер жасаған. Қазақ тіліндегі «сүмбіл шаш», «қолаң шаш», «қос бұрым», ұғымдары сыртқы сұлулықтың белгісі болумен қатар, әйел қорғанышы іспетті мән де иеленген. Тілтанушы ғалымдар шашқа қатысты күрделі фразеологизмдердің мол қалыптасқандығын айтады. Мәселен: «қара қылды қақ жару», «шаш етекпен олжаға (пайдаға) батты», «шаш ал десе бас алу», «шаш жетпеу», «шаштан көп» дейтін бейнелі тіркестердің әрқайсысына шашқа қатысты халықтық ұғым-түсініктер сіңген.

Қазіргі кезеңде этнолингвистикалық тұрғыдан шаштың әртүрлі тілдердегі семантикасын салыстыра зерттеген еңбектер жазыла бастады. Солардың бірі – В.П. Бергер мен А.С. Карымсакованың қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі шашқа қатысты сөз тіркестерін салыстыра зерттеген ғылыми мақаласы [13, 71–72-бб.].

Қыз ұзату салты мен жалпы киіну мәдениетінде де шаш семантикасының мәні сақталған.

«Шашыма таққан шаш теңге,

Тетелес өскен жас жеңге [6, 71-б.] – дейтін сыңсу жолдарынан көрінетіндей, шашбау мен шолпы да сәндік мағынадан бөлек әдеп пен ибаға тәрбиелеу құралы болған.

Осы өлең үзіндісіндегі «шаш теңге» атауы да қазақ қыздарының шашбауының немесе бұрымының ұшына байланған сәндік әшекей түрі.

Халық танымында шашбау, шашқап, шаш теңге сияқты әшекейлерді тағып жүрген қыздардың шашына тіл-көз жоламайды, басы ауырмайды және шаштың өзінің табиғи, еркін өсуіне мүмкіндік туады, сонымен бірге шашқа тағылған шашбау мен шаш теңге қыз баланың жүріс-тұрысынан хабар беретін әдеп-ибаның көрсеткіші іспетті де болған.

Ал шашқап шашты шаң-тозаңнан, күн мен желден қорғаныш әрі сәндік қызмет атқарған. Шашқаптың ерекшелігі – қызыл, қара түсті барқыт, шұға сияқты қымбат маталардан тігіліп, желкеден белге дейін түсіріліп, жоғарғы жағы ғана оқа, зермен, алуан түрлі моншақтармен әшекейленген. Ал жат елге аттанған қыздың туған жұртын қимай қоштасқан сыңсуындағы әшекейсіз шаш – уайым мен мұңның көрінісі болып табылады. Мәселен:

Базардан келген құйысқан,

Тарамай шашым ұйысқан.

Келіп кетіп жүріңдер,

Сағындырмай туысқан [6, 68-б.].

Әйелдің шашының ұзын болуы оның ғарыштан алатын күш-қуатының молдығына әсер етіп, сол арқылы әйел ерине, отбасына жылулық, мейірім энергетикасын мол дарытады деп есептеген.

Жалпы қазақ ұғымындағы шашқа қатысты ұғымдар тек ғұрыптық рәсімдермен шектелмейді. Бұл ұғым бір тал шаштың магиялық мәні арқылы оқиға өрбитін ертегі сюжеттеріне, сондай-ақ мифтік аңыздардағы Баба түкті шашты Өзіз әулиеге дейінгі күрделі образдарға негіз болған. Бұл тілге тиек етілген мысалдардың бәрі шашқа қатысты түрлі

таным-түсініктер халықтың салт-санасы мен дәстүрінде кең көрініс тапқандығын көрсетеді. Халықтың этнографиялық білім қорын ғылыми жүйелеген Зейнолла Сәніктің осы талданып отырған шағын әңгімесінде авторлық толғаныс арқылы шәкірттерін халықтық дүниетанымның тереңіне бойлата білген ұстаздың білімдарлығы шебер бейнеленген. «Бір тал шаштан осыншама мол ғылым көздерін ашып көрсетіп, сан-саласын бұтарлап түсіндіріп, зәредей нәрседен заңғар биік ғылым туғызған осынау қарт ғылымға шәкірттері сүйіне қарап, аузынан шыққан асыл сөздерге ұйып, тамсанып отыр» [3, 101-б.].

Этнограф ғалым адам шашының салт-дәстүрлік мағынасын терең білумен шектелмей, оның ғылыми астарына да үңілген. Түйсінгені мен түйгенін көркем әңгіме кейіпкерінің тілімен жеткізген. Ғалымдардың пайымдауынша, адам шашы ғарышпен екі ортадағы дәнекер, яғни «ғарыштың энергиясын қабылдайтын антенна» тәрізді деген болжамдар айтылып жүр. Сондықтан адамның шашы мен денсаулығының арасындағы тығыз сабақтастықты халық тым ерте кезден білген. Мәселен, халықтық түсініктегі бас киім кию, әсіресе әйелдердің ұзын шашын жауып жүруін міндеттеуі арқылы олардың өзін де, іштегі сәбиін де сақтандырған.

Адам шашының ана құрсағында жатқаннан өсетін ғажайып сыры байырғы таным-түсініктегі адамдарды да, кейінгі ғалымдарды да ізденістерге жетелеген. Іштегі сәбидің шашы, шамамен, жүктіліктің төртінші айында өсетіні дәлелденген. Халықтың адам шашының қасиетіне қатысты түсініктері кейінгі ақындар шығармашылығында сұлулықтың ең басты символикасы болып есептелген.

Қазақтың қыздың шашын белден асырып өсіргенді құп көріп, шаш – әйел адамның ажары деп есептейтін көзқарасы ұлы Абай тілінде:

«Білектей арқасында өрген бұрым,

Шолпысы сылдыр қағып, жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,

Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін? [14, 146-б.] – деп жырланған. «Құралай көз, қолаң шаш» қыздар хас сұлу саналған. Осылайша ару қызды ауыстыру тәсіліне айналған шашты ұлттың құндылығы деп қарау М. Мақатаевта тіптен асқақ поэтикалық сипат иеленген.

Қолаң қара шашың-ай күн қақтаған,

Қос бұрымың жотанда ойнақтаған [15, 143-б.].

Кез келген ақынның немесе жазушының көркем әдеби шығармасы ұлттық мәдениеттің қайталанбас құбылысы екені анық. Демек, сол туынды арқылы автор сол ұлт тілінің құдіретін танытады. Сонымен бірге оның сыр-сипатын, бітім-болмысын жан-жақты аша түседі. Яғни, көркем әдеби дүние сол ұлттың рухани құндылығы болып табылады.

3. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі: «Ғалымның ой дүниесі аспандап, сонау тарих қойнауларына қарай тартып, оның әлде қандай да бір жұмбақ иірімдеріне айналсоқтағандай болып, сөзін кілт тоқтатты да терең ойға кетті» [3, 101-б.] – дейтін авторлық баяндаудың түйіні кейіпкердің Наполеон қаза тапқан жерге барып, оның түнеген жерінің табиғатын, ауыз суын, ауа райына зерттеу жүргізіп, арсен құрамының жоғарылығын анықтап, тарихи тұлғаның ауруының себебін болжаған оқиғасымен аяқталады. Мұндағы жазушының суреткерлік шеберлігі – өмір шындығын қиял арқылы көркем шындықпен сабақтастыра отырып, этно-мәдени ұғымдарды шығармашылықпен пайдалана білудің жаңаша бір үрдісін танытуы.

Мақалада талданған әңгіменің ең бір ғибратты тұсы – ғұлама ұстаз кейіпкердің ғылым жолының ауырлығын, ғылым жолында аянбай еңбек ету мен тоқтамай ізденіс жасаудың түбінде адам баласының әлі де беймәлім жатқан дүниенің құпиясын ашуға алып келетін ерен күш екендігін шәкірттерінің санасына жеткізе білуі.

Әңгіменің басты кейіпкері ғылымның негізі: күмән мен ізденімпаздық, еңбекқорлық екендігін ұлағат етеді: «Бір нәрсені ғылыми жақтан дәлелдеу үшін сондай қызығушылық, құштарлық керек. Ол ғылыми жақтан дәлелін тапқанда ғана өз тиянақтылығын көрсетеді. Сендерде міне, осындай рух болуы керек» – дей келе, ғылымның да қиыншылығымен қоса шаттығы, қуанышы болатындығын: «Ғалымның шаттанатын шағы – тәжірибенің табысқа жеткен шағы...» [3, 11-б.] – деп тұжырымдайды.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «көркем антропологиялық проза» деп аталып жүрген туындылардың да негізгі нысаны адамның жеке бір мүшесін көркемдік символикаға айналдыру арқылы заманның өзекті мәселесін қозғау. Мәселен, Г. Шойбекованың «Бұрым» атты әңгімесі екі беттік шағын туынды. Шығармадағы екі түрлі көзқарастағы екі ұрпақ өкілінің шашқа қатысты көзқарасы негіз етілген. Кейіпкер ойымен берілетін: «Бұрымыңды кескенің – өмір жолыңды кескенің» – дейтін шешесінің сөзі мен «Бұрымыңды кескенің – жаңа өмірге келгенің» [16, 137-б.] – дейтін құрбысының сөзін сарапқа салатын кейіпкер монологы арқылы үлкен ой меңзеледі.

Шаш жайындағы халық танымында қадірленген ұғымдардың адам болмысына қаншалықты әсері барлығы шығармада кейіпкер тарапынан баяндалғанымен, ой-қорытындысын жасауды оқырманның өзіне қалдырады. Бұл әңгімедегі бұрымды шаштың иесі қыздың ішкі әлемінің күрделілігімен қоса қызға тән нәзіктігі, жан сұлулығы мен биік зердесі де жан-жақты ашылған. Өз өміріне қаншалықты қауіп төніп тұрса да шашын қию мен қимауға қатысты арпалысты ойды басынан кешірген қыздың бүкіл толғанысы арқылы-ақ автор қазақтың шашқа деген көзқарасын толық жеткізе алған деуге болады.

Талданып отырған З. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегідей, «Бұрым» әңгімесінде де адам шашы да адамның өзі секілді жанды бейне кейпінде ұғынылады. Бұл әңгіменің айырмасы: шаштың өз иесіне өштесіп, оңашада бойжеткенді қылғындырып, өміріне қауіп төндіруі. Мұның өзі автордың ежелден бері қастерленген ұғымдардың заңдылығы сақталмаса өз дене мүшесі адамның өз өміріне қауіп төндіру мүмкін деген тұспалды ойын танытқандай. Шағын әңгіме жанрына сиғызылған сұлу бойжеткеннің өз бұрымымен өзі алысып, жан азабын тартып арпалысуы оқырманды да бей-жай қалдырмайды. Сюжеті шымыр, адам болмысының күрделі қайшылығын ашуға арналған ішкі монологтар арқылы әрбір жеке адам қаншалықты жеке дара тұлға болса, соншалықты дәстүрлі құндылықтарға тәуелді болатындығын меңзеу. Сондықтан да осы екі күрделі заңдылықтың іштей үйлесімін тапқан адам ғана бақытты өмір кешпек. Осы маңызды ойды айту үшін бойжеткеннің бұрымы ғана оқиғаға арқау етілген.

Демек, Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесі – тың тақырыпқа жазылған және автордың этнографиялық деректерді көркем игеру шеберлігі арқылы көркем әдебиеттегі ғалым-кейіпкер тұлғасын жасауда да тың ізденісті танытатын туынды. Себебі қазақ әдебиетінде адамның дене мүшелерін негіз ете отырып, ой айту, өмір шындығын ашу көп шығармаларға тән емес. Бұл тұрғыда Т. Әбдіқовтің «Бас», Т. Сәукетаевтың «Сүйек» сынды аздаған шығармаларды ғана атай аламыз. Демек, кейінгі кезде ғана қазақ әдебиеттану ғылымында талдана бастаған бұл әдеби әдісті Зейнолла Сәніктің көп уақыт ертерек меңгергендігі көрінеді.

Автордың өзі «ғылыми-фантастикалық әңгіме» деп айдар таққанымен, әңгіме арқауы адамның шашына қатысты қалыптасқан ұғымдардың шынайы сипатын танытады. Тек әңгіменің негізгі кейіпкері - қарт ғалымның өткен өміріндегі Наполеон өліміне қатысты әр алуан әңгімелердің шындығына көз жеткізу үшін Наполеон түнеген жердің ой-қырын кезуінде ғана шығармашылық қиялға ерік берілген. Бұл көркем шығарма үшін сиымды. Себебі көркем туынды өткен мен бүгінді, болашақтың арасын қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы болып табылады. Әңгімедегі тағы бір тарихи тұлға Ньютонның шашына екі ағылшын ғалымының жүргізілген тәжірибесін

есіне түсіре отырып, атақты ғалымның ауыр металға, атап айтқанда, сынаптан улануының есінен адасуға әкелгендігін, сондай-ақ сол мезеттегі шешесінің кенеттен қайтыс болуы мен қыруар мол жазбасының бір жолғы өрт апатында өртеніп кетуі салдарынан айырықша түршігуі себеп болғандығын бір тал шашқа жасалған тәжірибенің нәтижесі ретінде баяндайды.

«Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түпкірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімдердің, белгілі бір оқиға-бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Еске алу – ішкі монологтың өріс алуына, оның өркендеп дамуына түрткі болар, яғни тұңғыық ойға берілудің алғашқы баспалдағы да» [17, 41-б.]. Әңгіме композициясындағы осы еске алу мен үнсіздік секілді психологизмнің тәсілдері бірнеше ғасырлық оқиғалардың арасын жалғастырушылық қызмет атқарып тұр деуге болады. Ғылыми фантастикалық әдебиеттің белгілері де көрініс тапқан. Ғылымның негізгі бастау көзі де осы фантастикалық болжамдар екені белгілі. «Бұл шаш бұдан 150 жыл бұрын жасаған. Бүкіл әлемді өз алақанында ойнатқан Наполеон деген адамның шашы екен. Ол 1821 жылы мамырдың 5-і күні Оңтүстік Атлант мұхитының Сент-хеленс аралында тұтқиылдан қаза табады. Осы бір әйгілі тарихи адамның өлімі осы күнге дейін адамзатқа сыр, шешілмеген жұмбақ болып келе жатыр. Әркім әртүрлі жорамал айтқан, бірақ бәрі де өз тиянағын таппай, жұмыр жұмбақ қалпында қала берген» [3, 99-б.].

Шығармадағы қарт ғалымды белгісіз мекенге сапар шектірген ұлы күш – атақты адамның өлімінің сырын ашуға деген құштарлық. Сондықтан да әңгіме кейіпкері ертегі кейіпкері іспетті бұған дейінгі өзіне мүлде жұмбақ, жат әлемге жол тартып, ақыры арып-аршыса да бір тал шаш арқылы адам тағдырының сырын ашады.

Қорытынды

Қорыта келгенде айтарымыз, Шыңжаң қазақтарының этнографиясы жайындағы деректерді ғылыми жинақтап, атамекенге аманат етіп жеткізген Зейнолла Сәнік көркем әңгімесіндегі шашқа қатысты этнографиялық детальдің мәні арқылы да тарих қойнауында қатталып жатқан халық даналығының тарихын танытқысы келгені анық. Ол сан ғасыр тезінен өтіп, екшелген халықтық этно-мәдени құндылықтарды қаламгерлік қабілет-қарымы мен өмірлік тәжірибесі арқылы байытып қана қоймай, өзінің көркемдік көрігінен қайта өткізіп, жаңа заманғы ұрпақ жадында қайта ой айту құралына айналдыра алған. Жазушы осындай этнографиялық детальдарды шығармашылықпен игеру үрдісі арқылы қазақ әдебиетінде ұзақ уақыт кенжелеп қалған ұлттық құндылықты дәріптеу тәсілімен ерекшеленеді. З. Сәнік әңгімелерінің көлемі өте шағын болғанымен, автор әңгімедегі этнографиялық сипаттаулар мен детальдар арқылы шығарманың ішкі мазмұны мен айтар ойының ауқымын кеңейте білген. Талданған әңгімеде бір ғана адам шашын негіз етіп алып, соған ауқымды жүк артқан. Бұл қазіргі заманғы әдеби жанрлардың, соның ішінде әңгіме жанрының өзінің классикалық сипатының өзгере бастаған тұсында бірден үлгі боларлық туындылар деп тұжырымдауға болады. Өйткені «жанрлық эволюция тек форма тудыруды ғана емес, «генетикалық» жадының жаңғыруы арқылы көрініс табумен де» [18, 158-б.] – маңызды.

Жинақтай келгенде, Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесін талдау барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелерді былайша тұжырымдауға болады:

- Жазушы екі түрлі көркемдік жүйенің (әдебиет, этнография) заңдылықтарын жетік меңгеріп, өткен мен бүгіннің ара байланысын орынды пайымдай алған.

- «Шаштағы шарапат» әңгімесі – шағын жанрдың поэтикалық құрылымында этнографиялық құндылықтарды көркемдікпен пайдаланудың озық үлгісін танытатын туынды. Бұл – автордың қазіргі заманда да өзекті мәселені көрсету үшін халықтың ғасырлар

бойғы қастерлі саналған ұғымдарының халықтық әрі ғылыми мәнін қатар ала отырып, ғибрат ете білуімен сипатталады.

- Көркем әңгіме ғалым, ғылыми тәжірибе, ғылым шарты сияқты өзекті заманауи ұғымдарды этнографиямен дәйектей отырып, көркем проза тілінде қайта жаңғырта білгендігімен бағалы. Шығарманың тақырыбы тың, жазушы көркем шығарма арқылы ғылымның мәнін ашып, ғылымға адалдық пен табандылықты дәріштеп, еңбектің рухын көтеріп, адал еңбек пен төккен тердің өмірдің жаңа беттерін ашуға жеткізетін ерекше күш екендігін көрсетуді мақсат еткен.

- Шығарманың өскелең ұрпаққа ұлттық құндылықтардың мәнін жан-жақты ашып көрсететін танымдық, тәрбиелік-тағылымдық мәні жоғары.

Біз талдау нысаны бойынша Зейнолла Сәнік әңгімесіндегі адам шашына қатысты дәстүрлі ұғым-түсініктер аясының кендігі жазушы тілге тиек еткен тақырыптың өзектілігін айқындайды әрі болашақ осы сипатты шығармаларға негіз болатын маңызға ие.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003. – 388 б.
2. Әзібаева Б. Қазіргі проза мәтіндеріндегі мәдени код: онтологиясы, семантикасы және функциясы. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2003. – 400 б.
3. Зейнолла С. Көптомдық шығармалар жинағы. – Т. 9. Шалқыма әңгіме-новеллалар, хикаяттары. – Алматы: Ан-Арыс, 2017. – 332 б.
4. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern kazakh literature // Artículos. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 24, n° extra 5, 2019, pp. 79-89. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.
5. Қартаева Т. Сыр өңірі қазақтары: тарихи этнографиялық зерттеу. – Алматы: Liters, 2014. – 390 б.
6. Матыжанов К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Ғылым, 2017. – 356 б.
7. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX–начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 289 с.
8. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек и общество. – Новосибирск: Наука, 1989. – 243 с.
9. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов). – Санкт-Петербург: Наука, 1993. – 237 с.
10. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.І. Юридический быт. – Ташкент, 1889. – 544 с.
11. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
12. Жақан Д. Жерлеу ғұрпының фольклоры «Қазақ әдебиетінің тарихы». Фольклорлық кезең. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 899 б.
13. Бергер В.П., Каримсакова А.С. Концепт волос в казахской и индийской концептосфере (на материале психолингвистического эксперимента) «Теория речевой деятельности: вызовы современности». Материалы XIX Международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации, Москва, 6-8 июня 2019 г. – М.: Изд-во «Канцлер», 2019. – С. 71–72.
14. Құнанбаев А. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
15. Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
16. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: Қайнар, 2016. – 325 б.
17. Пірәлиева Г. Ішкі монолог. – Алматы: Ғылым, 1994. – 212 б.
18. Шатин Ю.В. Художественная целостность и жанрообразовательные процессы. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1991. – 189 с.

REFERENCES

1. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of speech art]. – Astana: Elorda, 2003. – 388 b. [in Kazakh]
2. Azibaeva B. Qazirgi proza matinderindegi madeni kod: ontologiasy, semantikasy jane funkciasy [Cultural code in modern prose texts: ontology, semantics and function] // Ruhani jangyru aiasyndagy ruhani madeniet. – Almaty: “Litera-M” JShS, 2023. – 400 b. [in Kazakh]
3. Zeinolla S. Koptomdyq shygarmalar jinagy. Shalqyma angime-novellalar, hikaiattary [Multivolume collection of works. Short stories]. – T. 9. – Almaty: An-Arys, 2017. – 332 b. [in Kazakh]
4. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhayrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern kazakh literature // Artículos. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 24, n° extra 5, 2019, pp. 79-89. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.
5. Qartaeva T. Syr oniri qazaqtary: tarihi etnografiyalyq zertteu [Kazakhs of the Syr region: historical ethnographic study]. – Almaty: Liters, 2014. – 390 b. [in Kazakh]
6. Matyjanov K. Qazaqtyn otbasy folklorı [Kazakh family folklore]. – Almaty: Gylym, 2017. – 356 b. [in Kazakh]
7. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovaniy v semeinoi obriadnosti kazahov (XIX–nachalo XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (XIX–early XX centuries)]. – Almaty: Gylym, 1991. – 289 s. [in Russian]
8. Tradicionnoe mirovoztrenie tiurkov Iujnoi Sibiri: Chelovek i obshestvo [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia: Human and society]. – Novosibirsk: Nauka, 1989. – 243 s. [in Russian]
9. Baiburin A.K. Ritual v tradicionnoi kulture (strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavianski obriadov) [Ritual in traditional culture (structural-semantic analysis of Eastern Slavic rituals)]. – Sankt-Peterburg: Nauka, 1993. – 237 s. [in Russian]
10. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti, T.I. Iuridicheskiy byt [Kyrgyz and Karakirgiz of the Syr-Darya region, Vol. I. Legal life]. – Tashkent, 1889. – 544 b. [in Russian]
11. Argynbaev H. Qazaq otbasy: (qazaq otbasynyn keshegisi men bugingisi jaiyndagy gylymi zertteu enbek) [Kazakh family: (scientific research work on the past and present of the Kazakh family)]. – Almaty: Qainar, 1996. – 288 b. [in Kazakh]
12. Jaqan D. Jerleu gurpynyn folklorı [Folklore of funeral rites] // Qazaq adebietinin tarihy. Folklorlyq kezen. – Almaty: QazAqparat, 2008. – 899 b. [in Kazakh]
13. Berger V.P., Karimsakova A.S. Koncept volos v kazahskoi i indiskoi konceptosfere (na materiale psiholingvisticheskogo eksperimenta) [The concept of hair in the Kazakh and Indian conceptual sphere (on the material of the psycholinguistic experiment)] // Teoria rechevoi deiatelnosti: vyzovy sovremennosti. Materialy XIX Mejdunarodnogo simpoziuma po psiholingvistike i teorii kommunikacii, Moskva, 6-8 iunia 2019 g. – M.: Izd-vo «Kancler», 2019. – S. 71–72. [in Russian]
14. Qunanbaev A. Sen de bir kirpish duniege. Olender men qaraszder [You are a brick in the world. Poems and words of edification]. – Almaty: Atamura, 2014. – 288 b. [in Kazakh]
15. Maqataev M. Amanat. Jyr jinagy [Amanat. Collection of poems]. – Almaty: Atamura, 2002. – 304 b. [in Kazakh]
16. Baltabaeva G. Tauelsizdik kezenindegi qazaq prozasynyn korkemdik alemi [The artistic world of Kazakh prose in the period of independence]. – Almaty: Qainar, 2016. – 325 b. [in Kazakh]
17. Piralieva G. Ishki monolog [Internal monologue]. – Almaty: Gylym, 1994. – 212 b. [in Kazakh]
18. Shatin Iu.V. Hudojestvennaia celostnost i janroobrazovatelnye processy [Artistic integrity and genre-forming processes]. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibir. un-ta, 1991. – 189 s. [in Russian]

UDC 811.512.1; IRSTI 16.21.49

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.13>A.K. KOLPENOVA¹ , G.SH. YAKIYAYEVA² ¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: k.asiya_k@mail.ru²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.yakiyaeva@ayu.edu.kz**THE ROLE OF THE IMAGE IN THE SEMANTICS OF PHRASEOLOGISMS**

Abstract. Both external appearance and internal structure are complex units – the semantics of phraseological units is considered one of the most important issues in the world of phraseology. It is relevant from this point of view to describe the features of the image in the phraseological meaning by interpreting the meaning of phraseological units in the Kazakh and Turkish languages. The article concludes that special units in the language system – phraseological units perform all three functions of the language – communicative, cumulative, aesthetic, and this function of phraseological units is realized through the internal form – image. Based on this conclusion, the image motivates the true meaning of the phraseology; that it shows evaluation and emotionality in the phraseological sense; that it is a carrier of cultural connotation proven by comparing qualitative semantic phraseology in the Kazakh and Turkish languages. It is concluded that phraseologisms are motivated not by the meaning of their components, but by the associated image of the real world in the mind of the language owner. In some phraseological units, the initial base-image may not be clear, but it is said that it can be determined etymologically, because the image is an internal form, and without the internal form, it is concluded that the phraseology itself does not exist. The fact that the image shows components in the range of “good-bad”, “approve-disapprove” – evaluation and emotionality is confirmed by a comparative analysis of phraseological units in two languages. It is considered that the connotative content of an ethno-cultural nature is not an auxiliary meaning adverb in the structure of phraseological meaning, but a mandatory and main element, because the image base – internal form of phraseological units is formed on the basis of the national-cultural worldview. It is determined that the category of imagery is characteristic of all qualitative semantic phraseological units.

Keywords: image, imagery, qualitative semantics, cultural connotation, motivation, emotionality.

A.K. Колпенова¹, Г. Ш. Якияева²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: k.asiya_k@mail.ru²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulmira.yakiyaeva@ayu.edu.kz***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kolpenova A.K., Yakiyayeva G.Sh. The Role of The Image in the Semantics of Phraseologisms // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 150–160. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Kolpenova A.K., Yakiyayeva G.Sh. The Role of The Image in the Semantics of Phraseologisms // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 150–160. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.13>

Фразеологизмдер семантикасындағы образдың рөлі

Аңдатпа. Сыртқы тұрпаты да, ішкі құрылымы да күрделі бірліктер – фразеологизмдердің семантикасы әлемдік фразеологияда маңызды мәселелердің бірінен саналады. Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдер мағынасын интерпретациялау арқылы фразеомағынадағы образдың ерекшелігін сипаттау осы тұрғыдан пайымдағанда өзекті болып табылады. Мақалада тілдік жүйедегі ерекше бірліктер – фразеологизмдер, тілдің коммуникативтік, кумулятивтік, эстетикалық – үш қызметін де атқаратындығы, фразеологизмдердің бұл функциясы ішкі форма – образ арқылы жүзеге асатындығы тұжырымдалады. Осы тұжырым негізінде образдың фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейтіндігі; фразеологиялық мағынадағы бағалау мен эмотивтілікті танытатындығы; мәдени коннотацияның тасымалдаушысы болып табылатындығы қазақ және түрік тілдеріндегі квалитативті семантикалы фразеологизмдерді салыстыра отырып, дәлелденеді. Фразеологизмдер өзінің құрамындағы компоненттерінің мағынасымен емес, ақиқат дүниенің тіл иесінің санасында ассоциацияланған образымен уәжделетіндігі түйінделеді. Кейбір фразеологизмдерде бастапқы негіз-образ айқын болмауы мүмкін, алайда оны этимологиялық жолмен анықтауға болатыны айтылады, өйткені образ – ішкі форма, ал ішкі форма болмаса, фразеологизмнің өзі де болмайтыны тұжырымдалады. Образдың «жақсы-жаман», «құптау-құптамау» диапазонындағы компоненттер – бағалау және эмотивтілікті танытатындығы екі тілдегі фразеологизмдерді салыстыра талдау арқылы дәйектеледі. Этномәдени сипатқа ие коннотациялық мазмұн фразеологиялық мағына құрылымындағы қосалқы мән үстеуші емес, міндетті және негізгі элемент болып табылатындығы, өйткені фразеологизмдердің образды негізі – ішкі формасы ұлттық-мәдени дүниетаным негізінде қалыптасатындығы түйінделеді. Образдылық категориясының барлық квалитативті семантикалы фразеологизмдерге тән екендігі қорытындыланады.

Кілт сөздер: образ, образдылық, квалитативті семантика, мәдени коннотация, уәждеме, эмотивтілік.

А.К. Колпенова¹, Г.Ш. Якияева²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: k.asiya_k@mail.ru*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulmira.yakiyeva@ayu.edu.kz*

Роль образа в семантике фразеологизмов

Аннотация. Семантика фразеологизмов, сложных как по форме, так и по внутренней структуре, является одной из важнейших проблем в мировой фразеологии. Описание характерных особенностей образа в фразеозначении через интерпретацию значения фразеологизмов на казахском и турецком языках является актуальным в этом аспекте. В статье делается вывод о том, что фразеологизмы выполняют все три функции языка: коммуникативную, кумулятивную и эстетическую, что эта функция фразеологизмов реализуется через внутреннюю форму – образ. На основании этого утверждения, через сравнения фразеологизмов на казахском и турецком языках доказывается, что образ мотивирует истинный смысл фразеологизма; демонстрирует оценочность и эмоциональность во фразеологическом значении; является носителем культурной коннотации. Резюмируется, что фразеологизмы мотивированы не значением составляющих его компонентов, а ассоциированным образом истинного мира в сознании носителя языка. В некоторых

фразеологизмах исходная основа – образ может быть не очевидным, однако её можно определить этимологическим путём, так как образ – это внутренняя форма, а без внутренней формы не может существовать и сам фразеологизм. Тот факт, что компоненты образа в диапазоне «хорошо-плохо», «приветствуется-не приветствуется» демонстрируют оценочность и эмоциональность, подтверждается сравнительным анализом фразеологизмов на двух языках. Формулируется вывод о том, что коннотативное содержание, имеющее этнокультурный характер, является в структуре фразеологического значения обязательным и основным элементом, а не придающим вспомогательное значение, поскольку образная основа фразеологизмов – внутренняя форма – формируется на основе национально-культурного мировоззрения. Заключается, что категория образности присуща всем качественным семантическим фразеологизмам.

Ключевые слова: образ, образность, качественная семантика, культурная коннотация, мотивация, эмотивность.

Introduction

Linguistic units that take a significant place in the vocabulary and testify to the beauty and richness of the language are phraseological units. Phraseologisms are language units created for the purpose of conveying a certain concept figuratively and thought in a particularly impressive way. This imagery, impressiveness is realized through an image inspired by a phraseological meaning. For example: in Kazakh: *jylannayn' aiyagyn korgen who saw the legs of a snake* “quick, cunning, nimble”, *jumyrtqadan jy'n qyrqu who cut wool from an egg* “found money from nowhere”, *bit ishine qan qyiu who poured blood into a louse*, *shaitannyn' artqy aiyagy, qoly men keudesinin' arasy qyryq jyldyq jol* “a cunning person who knows what others don't know” or in Turkish the meaning given by the phraseology: *seytanın art ayağı* 'very cunning', *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* 'very greedy' can also be given by individual words, however, the images such as: *seeing a snake's leg, cutting wool from an egg, pouring blood into a louse, the distance between the arm and chest of the devil is a forty year road*, more precisely, image-situations are relevant to the phraseological meaning and give a different character and meaning that distinguishes phraseological units from other language units. “That's why many reporters consider imagery as one of the most important features of idioms” [1, p. 45]. It is natural that imagery is the main feature of phraseology: “an image is an internal form of phraseology. Phraseology without internal form has no meaning, and without meaning, phraseology itself does not exist. Without an internal form, phraseological units cannot perform their communicative function” [2, p. 32]. G. Smagulova, a scientist who studied phraseologisms in various aspects, defines the phraseological internal form as follows: “The internal form of a phraseology is an image, a certain situation, a “gestalt”, a “picture”, a figurative representation of the situation described by a phraseology, which is the motivation of the meaning of phraseology” [3, p. 75]. The following conclusion: the main element defining phraseology as a linguistic sign is an image. The article aims to prove this conclusion by distinguishing and analyzing the role of the image in the semantics of phraseological units. The semantics of phraseological units is a complex phenomenon: it includes the properties and signs of the objective world determined by the language owner, and the language owner's assessment, evaluation of this objective world, emotions take place at the same time. Therefore, V.N. Telia states that “the structure of phraseological semantics is formed by an ordered series of macrocomponents, which are a “bunch” of properties, providing one type of information” [4, p. 34]. The differentiation of the role of the image in the semantics of phraseological units of the Kazakh and Turkish languages is highlighted by the definition of the essence of these components by means of interlinguistic similarities and differences. The goal sets out the tasks of sorting out qualitative

semantic idioms in two languages, including idioms, discussing the problems of image and internal form directly related to it.

Research methods

The image, which arises on the basis of the experience of the native speaker of the language of cognition and perception of the real world, imposes a variable meaning on the phraseological meaning that is motivated by it. The ways of creating phraseological variable meaning is differentiated in A.T. Sinan's following work : “Ad aktarması, Mecaz-ı Mürsel / metonümia (göze girmek, başında torbası eksik); deyim aktarması / metaphor (eleğini eleyip duvara asmak, ayaklı kütüphane); teşbih-benzetme (acem bahçesi gibi, tığ gibi delikanlı); kinaye (ağır başlı, yüzü ak); telmih (derdini Marko Paşaya anlatmak); abartma-mübalaga (iğne atsan yere düşmes, yumurtaya kulp takmak)” [5, p. 75]. All these methods are based on the image. “Phraseologisms are not depicted by the meaning of the words contained in them, but by the image” [2, p. 39]. The research is carried out by focusing and describing the role of the image thoroughly, that is the basis for the semantics of phraseological units. The method of component analysis was used to determine the significant meaning of the phraseology in the process of comparative description of the role of the image of the internal form of phraseology in the Kazakh and Turkish languages, the cognitive approach was used to show the properties and signs of the real world of the internal form based on of the image, and the etymological analysis method was applied to find out the motive underlying the image.

The first role of the phraseological image: *the image motivates the true meaning of the phraseology.*

“The purpose of phraseology is to express a certain concept in a special form, in an impressive, different sense” [6, p. 39], the image that motivated the phraseology adds an evaluative, emotional-expressive tone to the concept-comprehension, that is, evaluative in the phraseological sense, emotional components are determined by the image.

“Imagery is a lexical-semantic category that summarizes the structural-semantic features of phraseology in the linguistic system and it is formed by the combination of extralinguistic factors” [3, p. 79]. Ethnolinguistic meaning created on the basis of extralinguistic factors is based on cultural information. If we say that this ethnocultural information is fixed in the image, another role of the phraseological image is defined: the image is a carrier of cultural connotation.

“The figurative phraseme is enriched with semantic-stylistic and expressive properties based on its internal form” [7, p. 56]. The conclusion from this conclusion: the phraseological image determines the stylistic feature of the phraseology.

In summary, the role of the phraseological image, which determines the communicative, aesthetic, cumulative function of the phraseology, is as follows: the image motivates the meaning of the phraseology; the image shows appreciation and emotionality in the phraseological sense; the image is a carrier of cultural connotation; the image determines the stylistic features of phraseological units.

The phraseological image and its functions were analyzed and differentiated using phraseological units describing human behavior in the Kazakh and Turkish languages. This was caused by the exceptional number of phraseological units describing human behavior in both languages, especially in Turkish, and the fact that some of the phraseological units are used colloquially only in certain parts of Turkey. For example: Turkish phraseology *kırk gün kaynatsan bir damla balı çıkmaz* 'a bad man' has the meaning of *ağzının içi yumuş dolu* “a person who only knows how to give orders” in Alania and Antep, in Gaziantep it means *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* “a two-faced man”, in Chankyri it has the meaning of is ‘famous’ [8, pp. 240, 276, 370].

As a source of material the following phraseological dictionaries were used: in Turkish O.A. Aksoi's, M. Hengirmen's, A. Pusküllüoğlu's phraseological dictionaries, the dictionary

“Bölge özülerinde atasözleri ve deyimler”, in Kazakh I. Kenesbayev’s “Phraseological dictionary”, G. Smagulova's “Phraseological dictionary of the Kazakh language” and “Meaningful phraseological dictionary”.

Analysis and results

The image motivates the meaning of the phraseology

Figurativeness is a dominant feature of regular phrases, especially phraseological units describing human behavior [9, p. 55].

We have already mentioned that factual objects and phenomena in reality, their properties and signs recognized by humans are imaged, and this image is a stimulus for the formation of phraseological units. The facts of the collection and grouping of quality-semantic phraseology in the Kazakh and Turkish languages showed that phraseology describing human behavior was often motivated by images based on somatic and zoomorphic names. For example: the phraseology *Aqyly alqymynan aspaghan* in Kazakh “a person who does not have more intelligence than himself, who does not have the ability to understand others”, in Turkish *aklı başından bir karış yukarı* “a person who does what comes to his mind without thinking”, Kaz. *auzy auyr* ‘hard-mouthed’ describes a person who ‘doesn’t gossip, keeps secrets, doesn’t like to talk’, Turkish: *ağzı killitli* ‘keep a secret’, Kaz. a bad mouth “a foul mouth that says whatever it is”, in Turkish this meaning is given by the phraseology *ağzı kalabalık*. The word “*kalabalyk*” in Turkish means “a group of people, a collection of unnecessary, disorderly things”. Similarly, the Turkish word *ağzının perhizi yok* ‘speaks whatever comes to mind’ gives the character of a person. Kaz. *auzynan sozi, koinynan bozi tusken* ‘a clumsy person who can’t form the beginning of two words, whose words fall from his mouth, *auzyn ashsa, zhuregi korinedi* ‘his heart is visible when he opens his mouth’ a sincere, open-minded man. In the Turkish phraseological units *eli bayraklı* ‘immoral, argumentative’, *gök gözlü* ‘dishonest, oppressive’, there is an image based on the words *mouth, heart, hand, throat, chest, eye*.

At the same time, we can see that in both languages, the image associated with the names of animals and birds is motivated by the phraseological meaning: Turk. *gemi aslány* with the meaning of the phraseological phrase ‘a man who thinks he is strong, but is incapable of doing anything’ because of the nature of the ship lion, which, no matter how strong he looks, can’t do anything, that is, if the lion is on the ship, he is in captivity. *Aslan yürekli* ‘a real guy, not afraid of anything’, this phraseology also exists in the Kazakh language *arystan jurekti*, it is used in this sense: lion-hearted ‘unfazed, unyielding, fearless’. Turk. *haymana öküzü* “lazy” in Turkish, haymana means a meadow where animals graze freely, i.e., a lazy person is characterized by the image of a grazing ox, who only knows how to eat and drink, *cênet öküzü* means “pure in heart, but naive as to be called a fool”. Turk. *it dişi domuz derisi* ‘dishonest person’, *yüzü eşek derisi* ‘shameful, disgraceful’, this meaning in Kazakh language is given by phraseological units *betin tilseng qan shykpaidy, beti qalyng*, if you cut his face, blood will not come out, his face is thick. Turk. *horoz ışıklı* ‘stupid, without character, blunt, dumb’, in Kazakh, this meaning is given by the phraseology *tauyqyng miyndai miy joq that*, an idiot, have no brain, like a chicken's brain. In Kazakh language: *goi auzynan sho’p almas, shokken tuiyege mine almas, qoidan qongyr, jylqydan tory*, “one who can’t get grass from the sheep’s mouth, who can’t ride a sunken camel, more meek than a sheep, inconspicuous, will not muddy the water”, *murnyn tesken tailaktai, sylbyr*, ‘yielding, agreeable, complaisant’ phraseological units are used actively. We can see that the concept and understanding of the four food animals, which takes place in the life and experience of the people, is based on the meaning of phraseological units, because the meaning of the phraseological unit is an imaged fragment (situation) of real existence.

Prof. K. Akhanov says that various legends are the basis for the creation of some fixed phrases [10, p. 182], that is, the image that motivates the meaning of phraseological units can be born from a certain event. For example, in G. Mussabayev’s works on the history of language,

there are the following data about the phraseological units of the country that swallowed the heart *jurek jutqan, elden shyqqan alaiyaq*: “We call a brave and courageous person “the one who swallowed the heart”. In order to join the main troop, a young man first of all kills the first enemy he hits in a battle, and then swallows his heart. He cuts off the ear and uses it to count the number of people killed. This is where the expressions *qan isher, jurek jutqan, bastan quy’laq sadaga* садаға “blood drinker, heart swallower” and “sacrifice an ear for a head” come from those legends [11, p. 152]. Similarly, *elden shyqqan alaiyaq* what we call a rogue, can be understood only if we compare it with the tradition of the ancient Ghun tribes. At that time, the seriousness of the crime was stealing a show horse, and the seriousness of the punishment was deportation. People gather, cut the face of the accused, put two colored shoes on both feet and say “Get out of the country”. That's what he said, *elden shyqqan alaiyaq* “a spotted foot from the country” [12, p. 150].

In addition, the meaning of the phraseology *kös dinlemiş deve gibi* 'cold-blooded' is understood by the Turkish people who know the meaning of «kos», which is based on the image. There is also the following story of the origin of this phraseology: “Kos is a loud, big drum. It was transported from one place to another by horse or camel. For many years in the Ottoman Horde, when one of the camels carrying this “kos”, got old, a decree was hung around its neck saying “anyone who touches this camel will be punished”. One day, the camel entered a man's garden, and the owner of the garden, being afraid to touch him too hard, tried to scare him away by banging the lids of the dishes on each other, but the camel did not pay attention to this voice. Then the neighbor of that person said: - Don't bother, the sound of the lid of the dish is not for him, he has been listening to “kos” for many years” [13, p. 81].

The image that motivates the meaning of phraseology may not always be clear. According to it, “the phraseology cannot be said to have no internal form, the destruction of the image, that is the basis for the formation of the phraseology, may be unclear, which can be determined through etymological analysis” [14, p. 40]. For example, in the Turkish language there is an idiom *‘Ağzının ıçı yumuş dolu* a person who constantly gives orders, literally translated: *his mouth is full of work*. Image-forming word *work* in the Kazakh literary language: 1. *Business, service, work, labor*; 2. Active is used in the sense of *action, measure, activity* [15, p. 318], however, this word is one of the oldest words in the Turkish language. Today it is unique to some regions and has different meanings. For example, *yumuş* – 1. *Iş, hizmet buyruğu* in the sense of “business, service order” in Afion, Eskişehir, Urfa, Gaziantep, Ankara, Mugla, Adana; 2. In Afion and Manisa it is used in the sense of “meeting, society”; 3. *Vazife, hizmet, buyrulan iş, söz* 'duty, service, ordered deed' in Malatya; 4. *Vazife, vazife* 'task, duty' in Kyrşehir; 5. And the idiom *Ödünc alınan şey* is used in Ordu land in the sense of “temporarily borrowed thing” [16]. And the image forming the idiom of *Ağzının yumuş dolu* was inspired by the meaning of the word “command, order, task”: the given idiom describes a person who only knows how to give orders.

A phraseological synchronic or diachronic image not only motivates the semantics of a phraseology, but also shows its evaluative and emotional character.

The image shows appreciation and emotionality in the phraseological sense.

The components of the semantic structure of the phraseology are the assessment given by the speaker in the “good-bad” range, the emotivity determined by the “approve-disapprove” dimension, which corresponds to the emotional attitude of the subject, and is determined by the image.

In the meaning of phraseology, truth is not only an imaged fragment of existence, but also a positive or negative opinion of the speaker about this fragment, the situation, i.e., its assessment. “Evaluation is characteristic of idioms to fulfill their symbolic function” [17, p. 84]. “Evaluation is information that expresses the value of what is represented in the denotative content of the idiom” [2, p. 40]. Evaluation takes place in the context of feedback. For example: in Kazakh *auzyn aiga bilegen* “very brave, bold, fearless”, his inner world is open, “he does not think evil of anyone, friendly” or in Kazakh *tas bauyr* stone liver, in Turkish *bağrı taş* “merciless, does not feel sorry for

anyone". In the phraseology in Kazakh *shyk bermes Shygaibai*, *shyk tatyrmaz* in Turkish *taştan yağ çıkar, ondan çıkmaz, yumurtadan yonga soymak, cebinde akrep var* 'mean, greedy', *shar ainassy shalqasynan eken* 'very hostile, malicious' the good and bad characters of a person are evaluated.

Positive or negative evaluation depends on the world view of the language owner. For example: in the Kazakh language the image *qoyan jurek* has the meaning of a rabbit heart "fearful, timid" based on the cowardice of a rabbit, while in Turkish the meaning of "timid, very afraid" is given by the phraseology *deve yürekli*, meanwhile, it seems that the timidity of the camels was denoted, because the Kazakh language has also the phraseology *urikken tuye kozdendi*, "two eyes came out in a panic, and it was screaming". There is phraseology "two eyes staggered, shivered". In the same way, the Turkish language has the phraseology *gözü dar* 'a person who does not give anything to someone, greedy', however, in the Kazakh language *kozi tar* "narrow-eyed" is not used, the phraseology *ishi tar* gives the meaning "feeling an envious resentment of someone or their achievements, possessions, jealous".

One component of the structure of phraseological meaning - emotivity means the subject's emotional relationship. "Emotionality is measured by the "approving-disapproving" scale. Approving and disapproving are extreme points of the scale, among them are features such as hating, despising, scolding, mocking" [2, p. 43]. For example: Kaz. *murnyn//tanauyn ko'kke ko'teru, uzengi bauy alty qabat eken*, raise the nose // stretch the nose to the sky, the stirrup belt is six layers, Turk. *burnu yere düşse almaz, burnu kaf dağında, bıyığı yelli* describe a person's arrogant, haughty, arrogant character. From the meanings of these idioms, and the meaning of 'ridicule; mockery' can be noticed the emotivity, Kaz. *uy'a bo'riktey kisi* 'shy, timid, hesitant' is meant neglect, disdain, Turk. *dünya yıkılsa umurunda değil* 'irresponsible, carefree' is implied scolding, shouting, Turk. *cehennem kütiğiü 'tozaqta januga laiyk adam', yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır* 'very rude, cheeky' can be noted intense hatred of the speaker.

In both languages, there are many phraseological units that have a negative value and express disapproval. The fact that there are a lot of phraseological units with a negative meaning in any of the common languages was noted by A.M. Emirova connecting it with the features of the human brain: "the right hemisphere of the brain is responsible for thinking and imagining the image, the left hemisphere is responsible for speech and logical thinking. Positive emotions occur in the left hemisphere of the brain, and negative emotions occur in the right hemisphere. The reason for the numerical superiority of negative phraseological units is explained by the fact that the "image-thinking" right condition of the sphere plays a key role in the formation of phraseological units" [18, p. 140]. This fact also indicates that phraseological units are the result of image thinking.

The evaluation and emotionality conveyed by the image in the sense of phraseology shows the experience of knowing and perceiving the world, the culture of the ethnic group. Therefore, the image is a carrier of cultural connotation.

Image is a carrier of cultural connotation

Connotation – Lat. con "together", notatio "notation" means secondary, additional, and complementary. "Cultural connotation is the interpretation of the meaning inspired by the image in cultural categories" [19, p. 214]. "The imagery of phraseology has an internal structure that provides cultural information" [20, p. 157]. This internal structure – the connotative content of an ethno-cultural character is not an auxiliary meaning in the structure of phraseological meaning, but a mandatory and main element, because the image base of phraseological units is formed on the basis of the national-cultural worldview. "The main characteristic of the image is its national identity, pronounced national colour" [21, p. 39]. For example: The phraseology Kaz. *jeti atasyn mal o'ltirgen* "a greedy man, miser" *ko'n ko'n'ildi*, "a hard-hearted, trembling, insensitive, cruel man", *qu bastan quyrdaq et alady* "a miser who grabs both heads and bites in the middle", *qynanin qynandai, taiyn ta'n'irindei ko'rgen* 'who saw his cattle like a god, "a very strong man". The motifs and images in the phraseological units "stingy", *qulygyna naiza boilamaidy* "a man with strong

cunning”, *kybidei isingen* “proud”, *qamshysynan qan sorgalagan* “evil, wicked” have cultural connotations specific to the Kazakh people.

One peculiarity of the life of the Turkish people is the variety of food, and in this regard, we can see that the names of food and drinks are the basis for the phraseological image related to behavior: *ögli açık ayran delisi* 'foolish person', *bağrı yufka* 'kind', *her köfteye maydanoz olmak* 'sticks his nose in each business and gets involved in everything', *ağzına ayran durmaz, ağızında bakla islanmamak* 'a person who can't keep a secret', *akıllısı değirmende yoğurt öğütüyor*, 'all are stupid', *süt anamın yoğurt oğlu* 'a pure, honest son of a noble mother', *suyuna pirinç salınmaz* 'a man cannot be trusted' in regular phrases “man” the connotative content is given by the names of national food and drink, and the phraseological units are finished with national-cultural coloring.

One of the most important cultural features of the people is customs, traditions and national ceremonies, which are reflected in phraseology. For example, in the Turkish language, *elinin kınası, yüzünün karası* meaning “dirty, lazy” was the main motif of henna smeared on a girl's hand, i.e., this phrase initially meant that a young bride turned out to be lazy, and then gave the general character of a dirty, lazy person. In general, the tradition of “smearing henna” is considered one of the most important traditions of the Turkish people. A “henna party” must be organized at the girl's wedding, henna was smeared on the girl's hand, at this party the girl says goodbye to her mother, sisters, and friends, and the crowd gives the girl a gift. “Since ancient times, in the knowledge of the Turks, the earth and the soil have always been blessed, and the henna that comes from this place is also considered sacred. That's why henna is applied to a girl who is going to be married off, and a boy who is going to the army, with the intention of “protecting them from calamities and slanders”. After washing and beautifying the deceased, sprinkling with henna is still preserved, and this is also born from the belief that “he should not have trouble in the afterlife, he should not fall into the fire of hell” [Durak, 2021, orally]. In this way, the preservation of traditions born from the beliefs of the people through language units and being the object of synchronous and diachronic researches, in turn, allows to widely introduce the national mentality and culture to humanity.

Another source of information preserved in the meaning of fixed phrases is related to the mythological and religious beliefs of mankind. Kaz. *shaitan kisi* a damn person “a person with unstable character, unlucky”; 'a sharp one that stabs someone's jinn', Turk. *shaytana papucu ters giydirir, shaytana yirgigi bilen* 'very cunning', *shaytan tüyü bulunmak* 'finds the language of others', *cin fikirli* 'very cunning', *cehennem kütüğü* 'a person who deserves to burn in hell' are the basis of the image in the phraseology of satan, demon, and hell which has clarified the connotative feature.

The image determines the stylistic features of phraseological units

O. Aitbaiuly, who studied Kazakh phraseology and paraphrases, sums up that the main feature of phraseological phrases is their stylistic meaning, “the meaning” is conveyed through an image, and thinks that “the object of study of stylistics is formed based on phraseology” [22, p. 67].

G. Sagidolda states that as the image supported by a constant phrase becomes clearer, the clarity, accuracy, and emotional-expressive power of the ideological meaning of the phrase increases [23, p. 286].

“When we talk about the place of phraseological units in the general language system, first of all, their stylistic function stands out. A characteristic feature of a thorough phrase in language and speech is a stylistic feature” [24, p. 601]. “The bookishness of phraseology or the simplicity of use in colloquial language, even the rudeness that goes beyond the limits of decency has stylistic significance” [25, p. 14]. A stylistic macro component takes place in the phraseological sense. A stylistic macrocomponent is, in simple terms, a sign of appropriateness/inappropriateness of using certain phraseology in linguistic communication. This sign is also determined by the image-motivational basis. In this regard, idioms are used depending on a specific field of linguistic communication: some idioms are specific to the literary language, while some are specific to the spoken language. For example: Kaz. *basqan izine sho'p shyqpaidy* grass does not grow on his

footprints. *baştığı yerde ot bitmez* 'cunning, dishonest, cruel person' phraseology and Turkish phraseological expressions "*burnunun bokunu yemiş*" or *kapısı kuş bokuyla sıvanmış* have their own context of use. Language units – phraseology which perform the function of figuratively conveying the speaker's thoughts to influence the listener, also differ in their use depending on a certain social environment.

Many idioms in the Turkish language have the character of being used in the people's life, and according to this character, are attributed to the heritage of folklore, such as proverbs. Another stylistic feature of phraseological units in the Turkish language is that they belong to a certain region, therefore a phraseological dictionary entitled "Bölge ağızlarında Atasözleri ve Deyimler" was published.

Conclusion

In conclusion, the main component forming a phraseology is an image or internal form. There is no phraseology without an image. The meaning of some phraseological units may not be synchronistically clear or even unknown, but it can be found etymologically. Phraseologisms are units born from the purpose of conveying thoughts concretely and figuratively, figuratively and impressively, so the image is a component that determines the main function of phraseology. The image motivates the meaning of the phraseology: it defines its character as a linguistic symbol. Through the image, the potential of communication becomes stronger, the aesthetic character of the language takes precedence through the clarification of the image that distinguishes the phraseology from other language units, the image that preserves the emic truth characteristic of the ethnos performs a cumulative function. The value of evaluative and emotive components in the phraseological sense of "good-bad", "approve-disapprove" is determined by the image. The image is a carrier of cultural connotation, because the extralinguistic reality that testifies to the existence of the people, the Kazakh and Turkish people in our analysis, is based on the image. The stylistic coloring of phraseology is also transformed by the image. A phraseological meaning is formed through an image, and the process of interpreting this meaning is realized through an image. The process of interpretation of meaning brings up the problems of phraseosemiosis and sets the task of considering these problems in Turkic studies in the future.

BIBLIOGRAPHY

1. Алефиренко Н.Ф., Семенов Н.Н. Фразеология и паремология. – М.: Флинта, 2009. – 344 с.
2. Алефиренко Н.Ф., Зимин В.И., Василенко А.П и др. Современная фразеология: тенденции и инновации. – М.: Новый проект, 2016. – 200 с.
3. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы: Елтаным, 2020. – 256 б.
4. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 32–47.
5. Sinan A.T. Türkçenin deyim varlığı. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2015. – 536 s.
6. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler sözlüğü-1. – İstanbul: İnkilap, 2021. – 1205 s.
7. Авакова Р. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
8. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019. – 494 s.
9. Волошкина И.А. Фразеологический образ как отражение характера человека (на материале французского языка) // Вестник Новгородского государственного университета. – 2008. – №49. – С. 55–58.
10. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
11. Мұсабаев Ғ. Бір сөздің тарихы // Жұлдыз. – 1963. – №11. – Б. 153–154.
12. Мұсабаев Ғ. Жұмбақ сан – жұмбақ тіркестер // Жұлдыз. – 1965. – №11. – Б. 149–152.
13. Yüksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri. – Ankara: Egemen Yayınları, 2015. – 223 s.

14. Чой Юн Хи. Проблемы сопоставления внутренней формы фразеологизмов // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: Макс Пресс, 2001. – С. 37–49.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
16. Türk Dil Kurumu (TDK) сөздігі. [Electronic resource]. URL: <https://sozluk.gov.tr/>. (date of access 12.02.2023)
17. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
18. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении. – Симферополь: Научный мир, 2020. – 228 с.
19. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
20. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
21. Аймұхамбет Ж.Ә., Құрмамбаева Қ.С., Миразова М.Н. Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>.
22. Айтбайұлы Ә. Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 400 б.
23. Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. – Астана: Кантана Пресс, 2011. – 355 б.
24. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
25. Аристова Т.С., Ковшова М.Л., Рысева Е.А. и др. Словарь образных выражений русского языка / под ред. В.Н. Телия. – М.: Отечество, 1995. – 368 с.

REFERENCES

1. Alefirenko N.F., Semenenko N.N. Frazeologia i paremiologia [Phraseology and paremiology]. – М.: Flinta, 2009. – 344 s. [in Russian]
2. Alefirenko N.F., Zimin V.I., A.P. Vasilenko i dr. Sovremennaiia frazeologia: tendencii i innovacii [Modern Phraseology: Trends and Innovations]. – М.: Novyi proekt, 2016. – 200 s. [in Russian]
3. Smagulova G. Qazaq frazeologiasy lingvistikalыq paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]. – Almaty: Eltanym, 2020. – 256 b. [in Kazakh]
4. Teliа V.N. Semantika idiom v funkcionalno-parametricheskom otobrajenii [Semantics of an idiom in a functional-parametric representation] // Frazeografia v Mashinnom fonde russkogo iazyka. – М.: Nauka, 1990. – S. 32–47. [in Russian]
5. Sinan A.T. Turkchenin deyim varlygy [Turkish idiom existence]. – Istanbul: Kesit Yaiynlary, 2015. – 536 s. [in Turkish]
6. Aksoy O.A. Atasozleri ve Deyimler sozlugu-1 [Dictionary of Proverbs and Idioms]. – Istanbul: Inkilap, 2021. – 1205 s. [in Turkish]
7. Avakova R. Frazeosemantika [Phrase semantics]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 246 b. [in Kazakh]
8. Bolge agyzlarynda atasozleri ve deyimler [Proverbs and sayings in regional dialects]. – Ankara: Turk Dil Kurumu Yaiynlary, 2019. – 494 s. [in Turkish]
9. Voloshkina I.A. Frazeologicheski obraz kak otrajenie haraktera cheloveka (na materiale francuzskogo iazyka) [Phraseological image as a reflection of a person's character (based on the material of the French language)] // Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008. – №49. – P. 55–58. [in Russian]
10. Ahanov K. Til biliminin negizderi [Basics of linguistics]. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 b. [in Kazakh]
11. Musabaev G. Bir sozdin tarihy [A story of a word] // Juldyz. – 1963. – №11. – B. 153–154. [in Kazakh]
12. Musabaev G. Jumbaq san – jumbaq tirkester [Mysterious number – mysterious phrases] // Juldyz. – 1965. – №11. – B. 149–152. [in Kazakh]
13. Yuksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri [Proverbs and interesting stories]. – Ankara: Egemen Yaiynlary, 2015. – 223 s. [in Turkish]

14. Choi Yun Hee. Problemy sopostovlenia vnutrennei formy frazeologizmov [The problem of comparing internal forms of phraseology] // Iazyk, soznaniye, kommunikacia: Sb. statiei. – M.: Max Press, 2001. – S. 37–49. [in Russian]
15. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] / red. T. Januzakov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
16. Türk Dil Kurumu (TDK). [Electronic resource]. URL: <https://sozluk.gov.tr/>. (date of access 12.02.2023)
17. Telia V.N. Ruskaia frazeologia. Semanticheski, pragmaticheski i lingvokulturologicheski aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. – M.: Iazyki russkoi kultury, 1996. – 288 s. [in Russian]
18. Emirova A.M. Ruskaia frazeologia v kommunikativno-pragmaticheskom osvешenii [Russian phraseology in communicative and pragmatic education]. – Simferopol: Nauchnyi mir, 2020. – 228 s. [in Russian]
19. Qaidar A. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. [in Kazakh]
20. Smagulova G. Magynalas frazeologismderdin ulttyq-madeni aspektileri [National-cultural aspects of meaningful phraseological units]. – Almaty: Gylym, 1998. – 196 b. [in Kazakh]
21. Aimuhambet J.A., Kurmambaeva K.S., Mirazova M.N. Korkem tuyndydagy beine men tanbanyn qyzmeti [The Role of Image and Sign in a Artwork] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>. [in Kazakh]
22. Aitbayuly O. Qazaq frazeologizmderi men perifrzdary [Kazakh phraseological units and paraphrases]. – Almaty: Abzal-ai, 2013. – 400 b. [in Kazakh]
23. Sagidolda G.S. Turki-mongol tilinin bailanysy: toponomia jane frazeologia [Turkic-Mongolian language connection: toponymy and phraseology]. – Astana: Kantana Press, 2011. – 355 b. [in Kazakh]
24. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
25. Aristova T.S., Kovshova M.L., Ryseva E.A. i dr. Slovar obraznyh vyrajeni russkogo iazyka [Dictionary of figurative expressions of the Russian language] / pod red. V.N. Telia. – M.: Otechestvo, 1995. – 368 s. [in Russian]

ӘОЖ 82; 82-3; 82-9; МҒТАР 17.01
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.14>М.Т. ШОХАЕВ¹✉, Р.С. ТҰРЫСБЕК²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mshokhayev@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: rst58@mail.ru**КӨНЕ GERMAN ЭПОСЫ «НИБЕЛУНГ ЖЫРЫ» МЕН
«АТИЛЛА. БАЛҚАН ТАУҒА БАРҒАНДАР» РОМАНЫНДАҒЫ
ЕДІЛ ПАТША ОБРАЗЫ**

Аңдатпа. Зерттеу мақаласында авторлар тарихи тұлғаның батыстық және шығыстық әдеби туындыларда әркелкі бейнеленуі мәселесіне тоқталады. Сол себептен де зерттеу нысаны ретінде қазақ тарихи романы мен шетелдік көне заман эпикалық туындысы алынды, ол арқылы Еділ қағанның әдеби-көркем бейнесінің жасалуындағы әр шығармадағы өзгешеліктер мен ұқсастықтарды анықтауға мән берілді. Бұл тұста, осындай айырмашылықтардың орын алуына авторлардың ұстанымының тікелей әсер ететінін, сонымен қатар кейіпкер бейнесін жасауда өзге де факторлардың назардан тыс қалмауы керек екенін алға тартты. Аталған мәселе бойынша мақсатқа жету үшін отандық және шетелдік авторлардың теориялық, тарихи еңбектері басшылыққа алынды. Мақаланың тағы бір өзектілігі – қарастырып отырған туындылардың бұрын-соңды қазақ әдебиеттану ғылымында іргелі зерттеулердің зерттеу нысаны ретінде терең бағамдалмағандығы. Зерттеу барысында Т. Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» тарихи туындысында көрініс тапқан әдеби образ жасаудағы төл әдебиетіміздегі әдіс-тәсілдердің ерекшелігіне де, сонымен қатар көне герман эпосы «Нибелунг жыры» туындысының мақсатына да назар аударылды. Екі шығармадағы Еділ қаған бейнесін жасаудағы көркемдік шешімдерге, тарихи деректерге жасалған интерпретацияларға, тарихи тұлғаның мінез-құлқына, психологиясына баға берілді.

Кілт сөздер: тарихи туынды, образ, Атилла, Нибелунг, авторлық ұстаным.

М.Т. Shokhayev¹, R.S. Turysbek²¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mshokhayev@mail.ru²Doctor of Philology, Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: rst58@mail.ru**The Image of King Edil in the Ancient German Epic «The Nibelungenlied» and in the Novel
«Atilla. Balkan Tauga Bargandar» (Attila. Those who Visited the Balkan Mountain)**

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Шохаев М.Т., Тұрысбек Р.С. Көне герман эпосы «Нибелунг жыры» мен «Атилла. Балқан тауға барғандар» романындағы Еділ патша образы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 161–175. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.14>

***Cite us correctly:**

Shohaev M.T., Turysbek R.S. Kone german eposy «Nibelung jry» men «Atilla. Balqan tauga bargandar» romanynaday Edil patsha obrazы [The Image of King Edil in the Ancient German Epic «The Nibelungenlied» and in the Novel «Atilla. Balkan Tauga Bargandar» (Attila. Those who Visited the Balkan Mountain)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 161–175. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.14>

Abstract. In the research article, the authors touch upon the problem of the heterogeneous representation of a historical person in Western and Eastern literary works. Therefore, the Kazakh historical novel and a foreign epic work of antiquity were taken as the object of research, through which attention was paid to identifying differences and similarities in each work in creating a literary and artistic image of the kagan Yedil. At the same time, it was suggested that the appearance of such differences is directly influenced by the position of the authors, and other factors in creating the image of the hero should not be overlooked. To achieve the goal on this issue, theoretical and historical works of domestic and foreign authors were considered. Another relevance of the article lies in the fact that the works under consideration have never been deeply evaluated as an object of fundamental research in the Kazakh literary science. In the course of the study, attention was drawn to the specifics of the methods and techniques of creating a literary image reflected in T. Zakenuly's historical work "Attila. Balkan tauga bargandar" (Attila. Those who Visited the Balkan Mountain), and the purpose of the ancient German epic "The Song of the Nibelungs". The assessment of artistic solutions in creating the image of the Kagan Edil in two works, interpretations of historical sources, the behavior of a historical personality and psychology is given.

Keywords: historical work, image, Attila, Nibelung, author's position.

М.Т. Шохаев¹, Р.С. Турысбек²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: mshokhayev@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: rst58@mail.ru*

Образ царя Едил в древнегерманском эпосе «Песнь о Нибелунгах» и в романе «Атилла. Балкан тауга баргандар»

Аннотация. В исследовательской статье авторы затрагивают проблему разнородного изображения исторической личности в западных и восточных литературных произведениях. Поэтому в качестве объекта исследования были взяты казахский исторический роман и зарубежное эпическое произведение древности, посредством которого было уделено внимание выявлению различий и сходств в каждом произведении в создании литературно-художественного образа кагана Едил. При этом было высказано предположение, что на возникновение таких различий напрямую влияет позиция авторов, а также не следует упускать из виду и другие факторы в создании образа героя. Для достижения цели по данному вопросу были рассмотрены теоретические, исторические труды отечественных и зарубежных авторов. Еще одна актуальность статьи заключается в том, что рассматриваемые произведения никогда не были глубоко оценены как объект исследования фундаментальных исследований в казахской литературоведческой науке. В ходе исследования было обращено внимание как на специфику методов и приемов создания литературного образа, отраженного в историческом произведении Т. Закенулы «Атилла. Балкан тауга баргандар», так и на назначение древнегерманского эпоса «Песнь о Нибелунгах». Дана оценка художественным решениям в создании образа Кагана Едил в двух произведениях, интерпретациям исторических источников, поведению исторической личности и психологии.

Ключевые слова: историческое произведение, образ, Атилла, Нибелунг, авторская позиция.

Кіріспе

Қай ғасырдағы әдеби туындыларға қарасақ та, батыс пен шығыс авторлары қозғаған тақырыптар мен көтерген мәселелерде, жасаған кейіпкерлер мен ұсынған идеяларда олардың қандай да бір тарихи оқиға мен тарихи тұлғаның іс-әрекетіне қатысты көзқарастарында айырмашылықтар барын байқаймыз. Бұл айырмашылықтар негізінен тарихи оқиғалар мен деректердің көпнұсқалылығынан және әр автордың солардың біреуіне сүйенуіне еріктілігінен болады. Ішінара ұқсас ойлап, бір тарапта сияқты көрінгенімен, Шыңғысхан, Александр Македонский секілді аңыз тұлғаларға келгенде, біз қарастырмақ Ғұндарға әмір болған Атилла турасында сөз болғанда жазушылардың авторлық позициясы әр түрлі болуы мүмкін. Мысалға, Шыңғысханның ұлы тұлға екендігі көпке мәлім болғанымен, олар туралы жазылған шығармалардың бір тобы Ұлы Қағанның ерлігін, кемеңгерлігін, ұлы арманын сөз етіп, атын әспеттейді. Ал енді бір тобы Шыңғысханның әлемді жаулап алудағы әрекетін қанішерлікпен байланыстырады. Шыңғыстың ұлылығын мойындап, оның алып империя құрудағы ісіне оң баға берсе де, елдерді жаулап алып, қаншама адамның қанын мойнына жүктегені үшін қағанды жабайылықтың символына теңегендер де кездеседі. Жоғарыда айтылған сөздерімізге мысал келтірсек, қазақ жазушысы Мұхтар Мағауиннің «Шыңғысхан» атты төрт кітаптан тұратын тарихи деректі хикаясында бас кейіпкерге мынадай баға берілген: «XIII ғасырдың алғашқы ширегінде бүкіл Еуразия кеңістігін өз ғұзырымен қайта құрған, ал тиянақтап, бағдарлап кеткен бар ісі бұдан соңғы заманда мағлұм әлемді мүлде басқаша қалыптауға негіз болған Шыңғыс хан – адамзат тарихындағы ең ұлы тұлғалардың бірегейі екені күмәнсіз. Кеңінен қамтып, тереңіне бойлай алмасақ та, сөз ұққан, хат таныған кезімізден көкірекке орнаған өзгеше бейне, Алып Ер екен» [1]. Осы үзіндіден-ақ Мағауиннің Шыңғысханға деген көзқарасын анық байқауға болады. Ол үшін Шыңғысхан – аңыз адам, алып тұлға. Ал қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, аға буын Мұхтар Шахановтың ұғымында Шыңғысхан – зұлым адам. Шаханов өзінің «Жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны немесе Шыңғысханның қателігі» атты дастанында:

«Безбүйрек жау сәбилерді,

Шал-шауқанды, кемпірді,

Тіпті жүкті әйелдің де ішін жарып өлтірді» [2, 306-б.] деп жазуы арқылы, Шыңғыстың бөтендігін тілге тиек етіп, безбүйрек жауға теңейді де, оның Отырарды (Фараб) қиратып, әлемдік өркениетке келтірген залалын кешіре алмайды және дәл осы тақырып әлі күнге дейін екі қазақ жазушысының басын бір арнаға тоғыстырмай тұрған мәселелердің бірі. Василий Янның «Нашествие монголов», Исая Калашниковтың «Жестокий век», Конн Иггульденнің «Чингисхан» секілді тарихи шығармаларын оқыған оқырмандар да өмірі қанды қасапқа толы болған Шыңғысханның әрекеттерінен әр түрлі әсер алуы мүмкін. Әлемге әйгілі Александр Македонский де Шыңғысхан секілді талдап, баға беруге қиын тұлғалардың бірі. Шығыс елдерінде Ескендір Зұлқарнайын (Қос мүйізді) атымен танымал Александр Македонский туралы аңыздардың бір шеті діни әңгімелерде жатса, енді бір шеті әдеби шығармаларда жатыр. Мэри Рено, Василий Ян, Ольга Эрлер, Филипп Фриман секілді жазушылар Ескендір бейнесін әр қилы сомдап, бірі оны жарты құдайға теңесе, бірі әділетті тиран, ұлы қолбасшы деп бағалайды. «Ескендір патша туралы көптеген елдерде аңыз-әфсаналар кең тараған. Бір қызығы соларды таратушылар ғұндардың патшасы Еділ (Аттила) туралы тізе бүккен Еуропа халықтары сияқты Ескендірге де бағынған шығыс халықтары оны өзге көрші халықтар езгісінен құтқарушы ретінде қабылданғандықтан, олардың мифтік кейіпкеріне айналған» [3, 319-б.]. Шығыс халықтарының танымал тұлғаларының шығармаларында Александр бейнесі негізінен жағымды суреттелгенімен, жағымсыз болып та сипатталатын тұстары бар. «Ескендір-наме» секілді дастан арнаған Низами мен Ахмеди секілді шығыс шайырлары Александр Македонскийді Иран елінің ең мықты патшасы ретінде бағалап, оның Зороастризмнің ықпалын кетіріп, дінді жат ағымдардан тазалаған еңбегін жоғары бағалайды.

Ал Фирдоусидің «Шахнамесінде» ұлы жаулап алушыға бейтарап баға берілгенімен, Ардашир ханның аузына сөз салу арқылы оның мінезіндегі кемшілікті сынап, негатив ой жеткізеді. Қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының «Ескендір» поэмасында да даңқы асқақ Филипп патшаның ұлы Александрдың сипаты әлемді жаулаудағы ниеті үшін қанағатсыз, тойымсыз, ынсапсыз патша ретінде көрсетіледі:

«Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,

Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда» [4, 67-б.]. «Рас, бұл сюжетті Абай өзінше жырлап, жаңаша философиялық түйін жасады. Абай жасаған Ескендір бейнесі Фирдоуси, Низами, Әмір Хосрау, Жәми, Науаи, т.б. жырлаған Ескендірге мүлдем ұқсамайды. Шығыс классиктері Ескендірді барынша мадақтап, оны халықтың қамқоршысы етіп көрсеткен, Абай оны талай елді зар жылатып басып алған тонаушы ретінде бейнелейді» [5, 231-б.]. Дегенмен оның даналығына, ұлылығына ешқандай да шек келтірмейді.

Мақалаға негіз болған Ғұндардың тәңірқұты Атилланың (Еділ) әдеби-көркем бейнесі де Шыңғысхан, Ескендір секілді тұлғалармен ұқсас. Даңқты қағанның өмірі мен Еуропаға жорығын, оның жұмбақ өлімін баян еткен кітаптардың да есебі жоқ. Атилла есімі көне германдық «Нибелунг» жырында, «Видсид» поэмасында, скандинавиялық сагаларда, тіпті Дантениң атақты «Құдіретті комедия» поэмасында да кездеседі. Азиялық ақын-жазушылардың да Ғұндардың тұрмыс-тіршілігін, Атилланың ерлігін баяндап жазған туындылары жетерлік. Алайда әлемге Атилла атымен танымал Еділ қағанның көпке мәлім бейнесі көбінесе батыс әдебиеті өкілдерінің шығармалары негізінде жасалған. Атилла туралы жарық көрген көркем фильмдер мен деректі фильмдер де негізінен батыстық көркем шығармаларда сомдалған Атилланың әдеби бейнесіне негізделген. Өзі туралы жазылған кітаптарда әркелкі сомдалып, бірде «жабайы», бірде «ұлы қаған», бірде «әйелқұмар патша», бірде «тиран», бірде «өркениетті ойрандаушы», бірде «Құдайдың қамшысы» ретінде танылып жүрген Атилланың бейнесіне қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің өз қоспағы бар. Қазақ тілінде жазылған Еділ патша жөніндегі әр түрлі жанрдағы тарихи туындыларға баға беріп, ол турасындағы өлең-жырларды талдасақ, Атилланың (Еділ) төл әдебиетіміздегі сипаттары «Ұлы Тәңірқұт» тірексөзінің маңына топтасатынын байқауға болады. Сол шығармалардың ішінде Тұрсынхан Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» тарихи романының оқырманға да, тарихшыларға да берері мол. «Тарихта анық орын тепкен, халық санасында өшпестей із қалдырған, кейде ертегі, кейде аңыз секілденіп, қазіргі қауымға бұлдырап елестейтін құбылыстардың табиғатын танып, көркемдік шындығын ашу, сол арқылы ел шежіресін жаңа қырынан, нақтырақ таныстыру қаламгерлеріміздің қасиетті борышы. Бұл ретте тарихи романшылардың үлкен отаншылдық ойдан туған ізденістері мен жемістері барынша қолдарлық» [6, 401-б.]. Қанша ойдан туған десек те, кез келген көркем туындының жай ғана жалаң қиялға, шебер бұрмалауға, өтірікке құрылмайтыны, сол себептен де негізгі тарихи оқиғалардың бұрмаланбайтыны анық. Т. Зәкенұлының бұл туындысы Еділ бейнесін өзіне тән авторлық қолтаңбасымен аша білгендігімен, авторлық ұстанымымен ерекшеленеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламыздың басында айтып өткендей, батыстық және шығыстық шығармалардағы Еділ бейнесінің айырмашылығы мен ұқсастығын анықтауда қос әдеби шығарманы салыстыра, салғастыра қарастырудың, талдаудың маңызы зор. Сол себепті зерттеу мақаласының негізгі нысаны ретінде көне герман эпосы «Нибелунг жыры» мен Т. Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» тарихи романы алынды. Ежелгі ғұндар кезеңі, көне герман тайпалары, олардың бір-бірімен қарым-қатынасы туралы баяндаған бұл шығармалар «Тәңірдің отты қамшысы» атанған Атилланың (Еділ, Этцель) әдеби-көркем бейнесін ашуда маңызды туындылар деп білеміз. Осы мақсатқа жету үшін мақалада тарихи-

мәдени, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы, сипаттамалық әдістер қолданылды, сонымен қатар шетелдік ғалымдар мен Еділ қаған турасында жазылған туындыларға шолу жасалды.

Талдау мен нәтижелер

«Әдеби шығармада суреттелген оқиға шындық өмірдің көркем көрінісі екені белгілі. Сондықтан сол әдеби шығармадағы қандай да бір көркемдік әлем де белгілі уақыт пен кеңістікте өтетіні ақиқат. Кеңістік те, уақыт та шексіз екені тағы да аян. Ал оны жазушы қалай көре білді, қалай таныды, оның өзінше диттеген аумағы көркем туындыға қалай көшірілді деген мәселе әдебиеттану ғылымында ой жіберетін аса күрделі процестің бірі» [7, 122-б.]. Тарихи роман авторының сөзіне сүйенсек, роман бірнеше жыл бойғы еңбектің, ізденістің жемісі. «Өткен заман оқиғалары мен адамдар тағдырын жаңғырта көрсетудің өзіндік қиындығы көп. Соның бірі – белгілі дәуірге, кезеңге тән оқиғалар, байланыстар, мінездер құрамын дәл екішеп алу мәселесі. Жазушыға таудай тірек болатын ерте заманның жазба деректері, шежірелер, тарихи аңыздар, тағы басқа жәдігерлер. Мұндай деректер кем соққан жерде қаламгер міндетінің қиындай түсетіні кәміл» [8, 305-б.]. Атилла бейнесін жасауда Тұрсынхан Зәкенұлы осыған дейін жазылған батыстық, шығыстық шығармалармен санасып қана қоймай, ауыз әдебиеті үлгілеріне, барлығын бірдей шолып шығуға қолжетімсіз болса да, Қытай елінің мұрағаттарындағы тың деректерге сүйенеді. Қай тұсынан қарасақ та, Атилланың алып тұлға екендігін көзі қарақты оқырман, көрген-білгені мол ғалымдар жоққа шығара алмайды. 1995 жылы Бүкіләлемдік ақпарат орталығы һәм Америкада шығатын әйгілі «Вашингтон пост» басылымы сараптау, сауалнама негізінде Шыңғыс ханды екінші мың жылдықтың ең басты тұлғасы деп жариялаған болса, «Видсид» көне герман поэмасында әлемдегі ең мықты адамдардың ішінде Атилла қаған ғұндардың әміршісі ретінде Александр Македонскийден кейін екінші тұр. Көне Еуропа құрлығында оның ықпалының зор болғандығы соншалық, әлі күнге дейін Атилланың құрметіне берілген жер-су атаулары көптеп кездеседі.

Қай уақытта да пікір қайшылықтарының болуы, оны әр түрлі авторлардың бір-бірінен ерекше интерпретациялауы, дамытуы әдебиеттану ғылымының басты мәселелерінің бірі. Осындай жағдайлар Атиллаға қатысты да орын алған. Нақтылар болсақ, Атилланың дүниеге келуі, оған қойылған лақап ат, Римде кепілдікте болуы, өз бауыры Бледаны өлтіруі, көрші елдерге жорық, некелі әйелдері, ұлдары мен сенімді серіктері, тіпті оның жұмбақ өлімі де көркем шығармаларда әркелкі түсіндіріледі. Біз бұл мақаламызда қазақ жазушысы Тұрсынхан Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» тарихи романыныңдағы Еділ қаған бейнесін көне герман эпосы «Нибелунг жыры» туындысындағы Этцель (Еділ) бейнесімен салыстыра қарастырамыз.

«Нибелунг жыры» (Das Nibelungenlied) – ортағасырлық германдардың эпикалық поэмасы, адамзат тарихындағы ең танымал туындылардың қатарына жатады. V ғасырда өмір сүрген герман тайпаларының өмірі мен ерлігі туралы баяндалған бұл шығарманың сюжеті Брюнхильда мен Кримхильданың бір-бірінен кек алуына құрылады. Шығарма герман тайпаларына қатысты болғанымен, онда Атилла туралы көптеген деректерді кездестіруге болады. Бір ескере кететіні, бұл шығармада Атилла адуынды, айбатты, даңқты патшадан гөрі қатардағы әміршілер секілді көрінеді.

Жыр өте ауқымды және ондағы оқиғалардың мөлшері көп болғанымен, оны екі бөлікке бөліп түсіндіре аламыз. Алғашқы бөлімінде төменгі Рейннің ханзадасы Зигфрид (Сигурд) пен бүгін ханшайымы Кримхильданың қосылуы және Зигфридтің бүгін патшасы Гюнтердің қалыңдығы Брюнхильданың ойластыруымен Хагеннің қолынан қаза табуы туралы баяндалады. Ал екінші бөлікте өз еркінсіз ғұндардың қағаны Атиллаға ерге шыққан Кримхильданың бүгіндерден, соның ішінде өзінің жары Зигфридті өлтірген Хагеннен кек

алуы туралы және өзінің азғындығы үшін Атилланың сенімді серігі рыцарь Хильдебрандтың қолынан қаза табуы сөз етіледі.

Алдымен Кримхильда кім, соған тоқталып өткеніміз жөн. «Нибелунг жыры» бойынша Кримхильда – бүгін ханшайымы:

«There once grew up in Burgundy / a maid of noble birth,
Nor might there be a fairer / than she in all the earth:
Kriemhild hight the maiden, / and grew a dame full fair,
Through whom high thanes a many / to lose their lives soon dooméd were.
Three noble lords did guard her, / great as well in might,
Gunther and Gernot, / each one a worthy knight,
And Giselher their brother, / a hero young and rare.
The lady was their sister / and lived beneath the princes' care» [9].

Жоғарыдағы үзіндіге сүйенсек, Кримхильда Бургундияны басқарған ағайынды үшеу – Гунтер, Гернот, Гизельхирдің біреуіне әпке, біреуіне қарындас болып келеді. Бұл кейіпкердің Еділ бейнесін ашуда үлкен маңызы бар. Өзінің сүйіктісі, әрі жары Зигфридтің өліміне дейін Кримхильда ханшайым анасы Ута мен үш бауырының ортасында сайран құрып өседі. Ал Т. Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» романында Кримхильда – король қысымына шыдамай, әрі ағайын-туыстарынан көп қағажу көрген соң өз қожайыны Дитрих Бернскиймен бірге Ғұн ордасына қашып келген гүт қызы еді. Ол туралы «Атилла. Балқан тауға барғандар» романында төмендегідей сипаттама беріледі:

«...Қаршадайынан король шаңырағында өскен гүт қызы Керімқұла ақылды әрі зерек еді. Кімге болсын қап-қара сабау кірпкітерін жауып жіберіп, сүзіле қарайтын. Сол қарасынан ақылдылыққа біткен біртүрлі тұңғиық наз да, тәтті мұң да байқалып тұратын...» [10, 90-б.]. Жырда – бүгін, романда гүт болғаны үшін тегінде айырмашылық бар секілді көрінгенімен (гүт (готы), бүгін (бургунды) – көне герман тайпалары), Кримхильданың тумаластары екі шығармада да бірдей берілген, алайда оның тұрмыс құруы, Брюнхильдамен арадағы жанжал, қанды қырғын болған той үсті және оның өлімі туралы және ең бастысы Еділ бейнесін ашатын деректерде айырмашылықтар бар. Тұрсынхан Зәкенұлы өз романын шебер көркемдей білген, соның нәтижесінде Кримхильданың есімін Керімқұла деп өзгертіп, көне түркілердің, ғұндар мен сақтардың тұқымы саналатын қазақтардың тіліне ыңғайлай білген. Ол өзгерісті автор былайша түсіндіреді: «Оны мұндағы жұрт тілі келмей Керімқұла дейтін» [10].

Қос шығармада да Керімқұла (Кримхильда) Атилланың жары болады, бірақ Т. Зәкенұлының романына сүйенсек, Керімқұлаға дейін Атилла үш әйел алған болатын. Кішкентай кезінен атастырылған сүйіктісі Энга аттан құлап, қаза табады. Соңында Еллақ есімді баласы қалады. Содан кейінгі жары Карпат тауын жайлаған Алтынкекіл қарттың қызы Керка болатын. Бұл әйелі «Нибелунг жыры» туындысынан Хельха атымен танымал. Үшінші әйелі – Ордостың сұлуы Эска. Керка мен Эсканың үстіне Еділ Кримхильданы да жар етіп алады, алайда олар әмеңгерлік жолмен қосылады. Әмеңгерлік дейтін себебіміз, Керімқұла Еділдің інісі Бледаның қалыңдығы болатын. Өзінің туысқандарынан Ғұн еліне қашып келген қыздың ықыласы әуел баста онсыз да даңқы асып тұрған Еділге ауғанымен, оған бірінші «шеңгелін салған» Бледа еді. Сол себепті інісі өлгеннен кейін өзі сұлу, өзі ақылды ханшаны ханымдыққа, қамқорлығына алады. «Тарихи романның аса маңызды принциптерінің бірі – ол тарихилық. Бір принципке бойлау сипаты нақты жағдайлардағы адамдар характерлері мен өмір ситуацияларын шынайылықпен бейнелеу талаптарынан келіп шығады, контексте тарихтың – әрбір халықтың және бүкіл адамзаттың жалпы даму қозғалысы тұрады... Бұл қазіргілердің өткен адамдарға, тарихи тақырыпқа, соның ішінде тарихи романға – қарқынды және кең ауқымды көркемдік жанрға деген қызығушылықты анықтайды» [7, 52-б.]. «Өмір қатынастары мен ықыластарын қопара қамту, шындықтың түп тереңіне дейін бару, небір

ауыр ақиқаттың сыртындағы пердесін ашып, анығын аңғарту – романның нақтылы ерекшелігі» [11, 240-б.]. Қалай десек те, романда Атилланың әйелге деген талғамы ерекше болғанын және жалпы әйелге сүйіспеншілігі жоғары патша екеніне куә боламыз. Оны ауыр ақиқат демесек те бірнеше әйел алу, Кримхильданы да жар ету, оған айналасындағы көптеген ақылшыларының, сонымен қатар қарт Едігенің қарсы болуы, Керканың (Хельха) «Алыстан келген жат қатын жаныңа зақым қылмасын, байқа...» [10, 124-б.] деп ескерту жасауы Еділдің құпия өлімінің себебін ымдап жеткізгендей көрінеді және осы тұрғыда роман жырдан ерекшеленіп тұрады. Шығарманың әр тұсында кездесетін бұл секілді автор жасаған амалдар мен көркемдік құралдар Атилланың әлі күнге дейін белгісіз өліміне оқырманды дайындап отырғандай көрінді.

Жыр мен романды салыстыра қарасақ, Кримхильданың Еділге тұрмысқа шығуына қатысты бірнеше сәйкеспейтін тұстар бар. Сәйкеспейді дегеніміз, тарихи оқиғалар баянының көп нұсқалылығынан болып тұр.

Біріншіден, Кримхильда Бледа өлген соң әменгерлік дәстүрмен Еділге әйел болады, ал Нибелунг жырында Кримхильда Зигфридтің өлімінен кейін Еділге зорлықпен қосылады. Ол туралы төмендегі үзіндіден оқып білуе болады:

«Then spake she rich in sorrow: / «Now God forbid to thee
And all I have of kinsmen / that aught of mockery
They do on me, poor woman. / What were I unto one,
Who e'er at heart the joyance / of a noble wife hath known?»
Much did she speak against it. / Anon as well came there
Gernot her brother / and the young Giselher.
In loving wise they begged her / her mourning heart to cheer:
An would she take the monarch, / verily her weal it were» [9].

Еділге қосыла алмауының басты себептері ретінде Кримхильда бірнеше себептерді көрсетеді. Ең әуелі жесір қалған Кримхильда өмірінің соңына дейін Зигфридті жоқтап, ешкімге жар болмауға бекиді. Ол әрекеті өз тумаластарының аяушылығын тудыруға бағытталған ісі ме, әлде расымен қан жұтып қайғырғанының себебінен бе, ол жағы белгісіз:

«Brother loved full dearly, / wherefore dost counsel it?

To mourn and weep forever / doth better me befit» [9]. Тағы бір себебі, екеуінің екі түрлі дінді ұстануында еді. Қанша «құдіретті» болса да Кримхильда пұтқа табынушы Еділге жар болуды сүйекке таңба салумен бірдей дейді:

«In her own bosom thought she: / «An shall I not deny
My body to a heathen / – a Christian lady I –
So must I while life lasteth / have shame to be my own.

An gave he realms unnumbered, / such thing by me might ne'er be done» [9]. Бұл берілген сипат Кримхильданың Еділге ғана емес, сол замандағы тұтас Ғұн елінің халқына берген сипаттамасы десек те болады. Олардың түсінігінде ғұндар пұтқа табынушы елдерден еді. Бір айта кететін нәрсе, Т. Зәкенұлы романы бойынша Еділ ислам, христиан, будда діндерінің бірін ұстанбағанымен, пұтқа табынушы емес еді. Ол – түркілердің Тәңірлік дінін ұстанушы және құдайдан қорқатын билеуші болатын. Жырда – пұтқа табынушы, романда Тәңірге сенетін Еділ болса да, Ұлы қаған бір құдіретке сенушілердің қатарынан еді. Сонымен қатар қос шығармаға да тән Еділде бар қасиет – адамдарды дініне қарай бөліп жармайтындығы, ашықтығы, сене де білетіндігі. Рим папасының берген сөзіне нанып, құдайдың жолында жүрген адамды құрметтегенінен, сол себепті Римге зардап әкелмей, соңына дейін күткенінен оның «уәде – құдай сөзі» деген ұстанымдағы жан екенін көре аламыз. Бұл сөзімізге төмендегі романның алынған Аэциймен диалогы дәлел бола алады:

«... – Десе де сабырға кел. Маған сен. Сен айтарыңды айттың. Ендігі шешімді Валентинианның өзіне қалдыр.

- Қанша күтемін?
- Бір ай күт. Сен Папаға сөз бердің ғой. Ол – қасиетті адам.
- Иә, ол Тәңірден, Жаратушыдан қорқады екен. Мен де Көк Тәңірден қорқамын» [10, 141-б.].

Сонымен бірге «Нибелунг жырынан» алынған төмендегі үзінділер де біз айтып өткен Еділдің сипатын одан әрі аша түседі:

«Afar the might of Etzel / so well was known around,
That at every season / within his court were found
Knights of all the bravest, / whereof ye e'er did hear
In Christian lands or heathen: / with him all thither come they were.
By him at every season, / as scarce might elsewhere be,
Knights both of Christian doctrine / and heathen use saw ye.
Yet in what mind soever / did each and every stand,
To all in fullest measure / dealt the king with bounteous hand» [9].

Бұл үзіндіде христиан болсын, пұтқа табынушы болсын, әр түпкірден келген, өз ордасынан табылған батырларға Еділ қашан да жомарт бола білген. Даңқты бүргіндердің басынан кешкен оқиғасын жырлаған туынды да Еділдің біз көрсеткендей сипатқа ие екенін мақұлдайды және оған қоса Еділдің әділетті сипатын айғақтай түседі.

Роман мен жырда сәйкес келмейтін тұстардың бірі – Бледаның (Бледель) өлімі. Осы бір қайшылықтың арасынан да Еділ бейнесі ашыла түседі. «Нибелунг жыры» Бледаны Данкварттың қолынан өлді дейді. Ашулы бүргіннің орнынан тұрып, қылышын суырып, басын шауып үлгергенше, керісінше олардың басын шабуға дайын барған Бледельдің (Бледа) қозғалмауы түсініксіз болып көрінгенімен, жыр баяны осындай:

«Then smote he with it Bloedel / such a sudden blow

That his head full sudden / before his feet lay low...» [9]. Ал Тұрсынхан Зәкенұлы романында Бледаның өлімі туралы сөз болғанда, ағасы інісін өлтірді деген аңызды негізге алады. Дәл осындай тарихи нұсқаға негізделген бұл көркемдік шешім бізге кейінгі Шыңғыс заманында, Осман Империясы кезінде, қазақтың да, жоңғардың да тарихынан орын алған есепсіз таққа таластарды еске салады. Дегенмен, тарихи романға сүйенсек, Атилланың өз бауырын өлтіруге шешім қабылдауына әсер еткен қасында жүрген сенімді серіктері, ақылшылары еді. «Жалпы әдебиеттің басты сипаты да – адамтануға құрылуында. Адамтану – күрделі құбылыс. Адам физиологиялық жағынан тұрақты болғанмен, қоғам-заман талабына сай жан дүниелік, адамдық тұрғыдан үлкен өзгерістерге, жаңашылдыққа бейім келеді. Жаңарған қоғам адамнан жаңа сапаны талап етеді» [12]. Бұл көркемдік шешімі арқылы автордың Еділ бейнесін сомдауда оны таққұмарлықтан бауырының қанын ішкен жандардың қатарына қосқысы келмегенін байқауға болады. Бұлай топшылауымыздың да жөні бар, өйткені «Нибелунг жыры» шығармасында да Этцель (Еділ) мен Бледельдің (Бледа) қарым-қатынасы жоғары деңгейде еді. Әсіресе, Бледель қайтыс болғаннан кейінгі ғұндардың Данквартқа айтқанынан інісінің Еділ үшін қаншалықты жақын және қымбат екенін көруге болады:

«Then Hunnish knights gave answer: / «Thyself the messenger
Shalt be, when to thy brother / thee a corse we bear.
So shall that thane of Gunther / first true sorrow know.

Upon the royal Etzel / here hast thou wrought so grievous woe» [9]. Ал енді осындай сипатқа ие бола тұра, Еділдің өз бауырына қастандық жасау себебі неде десек, оны төмендегі ақпардан аңғаруға болады. «On the unexpected death of their uncle Ruga in AD 434, Attila initially ruled with his elder brother Bleda. Although the two brothers always acted in concert, as far as we know, and regarded their empire as a single entity, they divided it between them and ruled separately» [13, 17-б.]. According to Maenchen-Helfen, «Bleda ruled over the tribes in the east,

Attila over those in the west» [14, 86-б.]. Ғұндар елін қаншама ғасырлар бойы екі тәңірқұт қатар басқарған болатын. Мұңзық пен Ақтар, Айбарыс пен Ругила, Еділ мен Бледа – бұлардың барлығы да тең дәрежедегі ғұндардың тәңірқұттары еді. Алайда Атилланың сенімді серігі Ілікшатқа Бледаның және оның қасында жүрген ақсүйек әскербасыларының Атилланың бар екенін ескермей «ұлы тәңірқұт», «бас қаған» деп асқақтата сөйлеуі ұнамай қалады. Ішін күдік шалған Ілікшат ақырында Бледаның не ойлап жүргенін түсініп қояды:

«Тың-тыңдай келе, Ілікшат мұндағылардың Бледаны Ғұн елінің болашақ ұлы қағаны, төбе тәңірқұты етіп тіктемек ойлары барын білді. Бұл ата-баба дәстүріне қайшы еді... Оны Бледа білмейді емес, біледі. Онікі сол дәстүрді біле тұра білмеске салу, жарғы бұзу... Такқұмарлық енді Бледаның көкірек көзін бітеп, кесіп алса қан шықпас безбүйрекке айналдырған жайы бар [10, 84–85-бб.]. Әрине, Бледа да, Еділ де Ғұндардың қағаны болғандықтан екеуіне бірдей қарап, Бледаның да соңына еруге болатын еді, алайда Ілікшат, Айбарыс үшін Ғұн елінің тағдыры маңызды болды. Төмендегі үзіндіге үңілсек, Бледаның мінез-құлқының ел билеушіге сай болмағанын көруге болады: «Тәңір жарылқасын, Ругила тірісінде Еділді көп аузына алатын, оның мына Бледадан үміті үзілгелі қашан. Мұның бұрыннан ойлайтыны – думан-сауық, ит жүгіртіп, құс салу, одан қала берді қыз-қатын!...». Романда «Едігенің байламы» [10, 86–89-бб.] атты Бледаны өлтірудің шешімі берілген тарау бар. Бұл бөлікте Айбарыс пен Ілікшаттың Еділге бармай тұрып, Ғұн еліне қырық жыл кеңесші болған Едігемен Бледаның құпия жоспары және сол үшін Бледаның алдын орап, оны өлімге қию жөнінде ақылдасуы баяндалған. Кішігірім кеңестен кейін ақылшы Едіге төмендегі байламды жасайды: «Ендеше лаң салмай, шу шығармай бітіріңдер... Сөздің қысқасы, уақытты созбай, шалт қимылдап қалыңдар» [10, 88-б.]. Қанша ауыр шешім болса да, Едіге салқындылық танытып, өз байламын былайша ақтап алады: «Мөде тәңірқұт ұлыстың бірлігі үшін өз інісімен қоса әкесін жазым қылды, өйтпесе болмайтын болды. Оған қарағанда Бледаның алдында бетімізбен жер басатындай жайымыз жоқ? Ендеше іске сәт!» [10, 89-б.]. Осыдан кейін Еділмен келіскен Айбарыс, Ілікшаттар тәңірқұт Бледаны өзінің сүйікті ісі аңға алып шығу арқылы Рила ормандарының адам жейтін аюларына жем қылады. Өздері өлтіріп, орман ішінде тастады ма, әлде расында да аюлы жерге апарып, адастырып кетті ме, ол жағы нақты баяндалмайды. Патшалық құрып отырған әулет үшін бауырлар арасындағы осындай қақтығыстар әдеттегідей көрінгенімен, автордың бұл тұста Еділдің сипатын, мінез-құлқын көркемдей білгенін көре аламыз. Бұл романдағы үзінділер арқылы Еділ мен Бледаның бейнесі айшықтала түседі, соның ішінде Еділдің қасындағы сенімді серіктері арқылы оның жан-жағына, аумағына қаншалықты құрметті болғанын, сонымен бірге маңайына адал адамдарды жиыстыра білген қаған екенін көруімізге болады. Егер «Нибелунг жыры» туындысымен салыстыра қарасақ, бұл шығармада да Бледаның даңқ пен байлыққұмар адам болғанына куә боламыз. Еділмен ақылдаспаса да, Кримхильданың қолдауы мен беремін деген алтынына қызыққан Бледа той үстінде шу шығарып, Зигфридтің кегін алып беруге келіседі. Ханша тарапынан берілетін сыйлықтың буына мас болған Бледель Еділ мен Ғұн елінің абыройын ойлап жатпады, ал ол турасындағы жырдың баяны төмендегідей:

«When understood Sir Bloedel / what gain should be his share,
And pleased him well the lady / for that she was so fair,
By force of arms then thought he / to win her for his wife.
Thereby the knight aspirant / was doomed anon to lose his life.
«Unto the hall betake thee,» / quoth he unto the queen,
«Alarum I will make thee / ere any know, I ween.
Atone shall surely Hagen / where he hath done thee wrong:
To thee I'll soon give over / King Gunther's man in fetters strong» [9].

Шығармалардың ең бір қарама-қайшылығы асқан тұсы – той үстінде болған қанды қырғын. Оның ұйымдастырылуы, онан соңғы Кримхильданың жазасы, екі тараптың айқасы қос шығармада мүлдем басқаша суреттелген. Бұл тұста «Нибелунг жыры» бүргіндердің Кримхильда құрған қақпанға сақадай сай келіп, көзсіз ерлік көрсетіп, ғұндарды өз елінде қалай тұқыртқаны туралы, тіпті Ғұндардың тәңірқұтының бірі Бледаның басын кесіп алып, ұзақ айқастан соң шөлін ғұндардың қанын ішіп қандырғаны жайында баяндайды. Бұл шығарма – ерлік жыры. Ондағы кейбір эпизодтарды әсірелеу элементтері көрініп тұратыны анық. Ал Тұрсынханның романында бұл той үстіндегі қырғынға аса мән берілмеген. Тарихи тұлға туралы роман жазып, көп жылдар ізденісте болғандықтан, Т. Зәкенұлы осыған дейін «Нибелунг жыры» шығармасымен таныспады деп айта алмаймыз. Өлемдегі ең танымал жырлардың біріндегі Еділге қатысты тарихи оқиғалардың жай-жапсарын біле тұра, той үстіндегі қанды қырғынға мән бермеуінен дегенін демде жасай алатын Еділ бейнесін асқақтатып көрсетуді ойлаған деп топшылай аламыз. Шығармаға сүйенсек, Кримхильда әменгерлікпен Еділге тиер алдында өзінің болашақ күйеуіне өз төркіні мен Хагеннен кек алып беруіне өтініш жасаған болатын. Оның сөзінше ағалары мен анасы сөзінде тұрмай, уәде етілген жарына қосылуына кедергі болған. Сөйтіп оның арман-тілегімен, өтінішімен санаспастан, сүйікті қызы мен қарындастарын бақытынан айырған. Ал жеңгесі Брюнхильда болса, сол кездегі бүргіннің даңқты батыры Хагенді әдейі жіберіп, өзінің абыройын қорлады деген жаламен Зигфритті (Кримхильданың сүйіктісі) өлтірткен. Оған себеп болған Кримхильда өзіне сыйлық деп ойлап тағып алған алтын белдік пен сақина еді. Сөйтсе, бұл белдік пен сақина бір кездері Брюнхильданың Зигфритке берген сыйлығы екен. Сол арқылы олардың ашына-жай болғандығы да мәлім болады [10, 106-б.]. Егер салыстыра қарасақ, сәйкеспейтін дүниелер көп. «Нибелунг жыры» туындысында бұл қырғынның себебін басқаша баяндайды. Жырға сүйенсек, Кримхильда ханым жеңгесі Брюнхильданы өз күйеуі Зигфритпен қосылып үлгерген деп болжайды. Өйткені Брюнхильдаға сапарынан Зигфрит әкелген сақина мен белбеу сол топшылауға себепші болды, бұл тұрғыда екі шығармада ұқсастық бар. Алайда төркініне келген Кримхильдамен Гунтердің жары, ханша Брюнхильданың ерегісі күйеулерінің мықтылығын салыстырудан басталып, ең соңында жеңгесі Брюнхильданы өзінің болашақ күйеуімен араларында болуы мүмкін арсыздықпен айыптауға дейін апарады. Бұл айыптау кезінде өз сүйіктісінің опасыздығынан қорланған Кримхильданы емес, керісінше соны абырой санап және сол оқиғаны өз жеңгесін мұқату үшін, ең соңында өз күйеуінің абыройын асырып көрсету үшін қолданған әйелдің сипатын көре аламыз:

«Then spake the Lady Kriemhild: / «So may'st thou let me go.
With the ring upon my finger / I the same can show:
That brought to me my lover / when first by thee he lay.»
Ne'er did Lady Brunhild / know grief as on this evil day.
Quoth she: «This ring full precious / some hand from me did steal,
And from me thus a season / in evil way conceal:
Full sure will I discover / who this same thief hath been.»
Then were the royal ladies / both in mood full angry seen.
Then gave answer Kriemhild: / «I deem the thief not I.
Well hadst thou been silent, / hold'st thou thine honor high.
I'll show it with this girdle / that I around me wear,
That in this thing I err not: / Siegfried hath lain by thee full near» [9].

Бірақ жыр сюжеті бойынша романда шындық ретінде көрсетілген бұл оқиға Брюнхильдаға тағылған жалған айып болып, Зигфриттің өз аузымен жоққа шығарылады және бұл ісі үшін қайнағасына өз қалыңдығына ескерту жасайтынын мәлімдейді:

«Thereto gave answer Siegfried: / «An if she thus hath said,
Full well shall she repent it / ere doth rest my head:
Before all thy good warriors / of that I'll make me free,
And swear by my high honor / such thing hath ne'er been told by me.»
... «So should we govern women," / spake the thane Siegfried,
«That to leave wanton babble / they should take good heed.
Forbid it to thy wife now, / to mine I'll do the same.
Such ill-becoming manner /in sooth doth fill my heart with shame» [9].

Сонымен қатар, жырға сүйенсек, бұл ерегістен кейін орын алған қырғын тек қана Кримхильданың ұйымдастыруымен болған еді. Бұл тойда қандай да бір шикілік барын бүргін елінен келген Кримхильданың төркіні сезсе де, жанында жүрген Еділ де, оның қасындағы кеңесшілері де білмеген. Осы қырғын кезінде Бледа мен Атилланың Кримхильдадан туған ұлы Ортлиб қайтыс болады. Біреуінің басын Данкварт, екіншісінің басын Хаген алады. Сонымен қоса көптеген ғұн сарбаздары қаза тауып, Еділ және Ғұн елі үлкен шығынға ұшырайды, абыройсыздыққа қалады. Ал романда оқиға мұндай үлкен ауқымға ие емес. Кримхильда Еділге өтініш жасайды, Еділ бар жағдайды түсініп, Кримхильданың жай-күйін ұғынған соң сәті келген тұста кегін алып беруге уәде береді. Сонымен бірге Еділдің Кримхильдадан туған баласы бұл қырғыннан кейін дүниеге келеді, ал анасы сол баланы туу кезінде дүние салады. Ал бұл той үстіндегі қайғылы оқиға Атилла мен Кримхильданың неке тойы күні болады: «Кәрі Хильдебрант пен Бренский оның әмірін екі еткен жоқ. Түктен-түк алаңсыз, құдды құдалыққа келгендей асыр-сауық, базар күлкінің ішінде бейжай отырған Бүргін төрелері аяқ астынан қанды қырғынға тап болды. Еділдің күшті баскесерлері олардың бірін қоймай өлтіріп, той кешін қызыл қырман қылды» [10, 123-б.].

Біршама қарама-қайшылықтар болғанымен, солардың ішінен де екі шығармаға ортақ Еділдің сипаттарына куә болуға болады:

«To her gave answer Hildebrand, / a thane right praiseworthy:
«Who harms the Nibelungen / shall ne'er have help of me,
How great soe'er the guerdon. / Such deed he well may rue,
For never yet did any / these gallant doughty knights subdue.»
Eke in courteous manner / Sir Dietrich her addressed:
«Vain, O lofty mistress, / unto me thy quest.
In sooth thy lofty kinsmen / have wronged me not at all,
That I on thanes so valorous / should thus with murderous purpose fall.
«Thy prayer doth thee small honor, / O high and royal dame,
That upon thy kinsmen / thou so dost counsel shame.
Thy grace to have they deeméd / when came they to this land.
Nevermore shall Siegfried / avengéd be by Dietrich's hand» [9].

Жоғарыдағы жырдан алған үзіндіде кек алуға бекінген Кримхильдаға көмектесуден Хильдебрант та, Дитрих те бас тартады. Қанша қасқой, қатігез іс-әрекеттерін көрсек те, олар рыцарьлар еді және рыцарьлар заңымен жүретін де, қарусызға, әлсізге, соның ішінде даңқты батырларға деген қарым-қатынас мүлдем бөлек болатын. Сонымен қатар Еділдің өте қонақжай екенін және өз қонақтарына келгенде сондай қамқор екенін де білетін. Бұл үзіндіден де әділетті әрі қонақжай, ешкімді бөле-жармайтын әміршіге мойынсұнған сарбаздардың Еділдің ескертуіне, әрі Еділдің қонақтарына деген адалдығын анық көруімізге болады.

«Нибелунг жыры» тойдағы қырғын кезінде Еділдің сипатын аңғалдау, мұрнының астында болайын деп жатқан нәрсені сезбейтін секемсіз етіп көрсетеді. Алайда жатқа да, жақынға да адалдығы, соғыс пен жекпе-жек заңдарын құрметтейтіні, оның үстіне туыстықты

аттамайтыны көрініп тұрады. Осыған дейінгі үзіндіде де бұл сипатты Еділден ғана емес, оның қасындағы көмекшілерінен де көрген болатынбыз. Той үстінде ғұн сарбаздарының біреуі келген қонақ скрипкашының қолынан қаза тапқанда, кек алуға ұмтылған өз сарбаздарын Атилла былайша тоқтады:

«From one of that Hun's kinsmen / who near by him did stand
Snatched he a mighty weapon / quick from out his hand,
And therewith backward smote them, / for fierce his anger wrought.
«Shall thus my hospitality / unto these knights be brought to naught?»
«If ye the valiant minstrel / here 'fore me should slay,»
Spake the royal Etzel, / «it were an evil day.
When he the Hun impaléd / I did observe full well,
That not through evil purpose / but by mishap it so befell.
«These my guests now must ye / ne'er disturb in aught.»
Himself became their escort. / Away their steeds were brought
Unto the stables / by many a waiting squire,
Who ready at their bidding / stood to meet their least desire [9].

Ашулы әскерінің арасынан өз қонақтарын алып шығып, той болатын ордаға бастаған Атилла өзгелерге өзінің қонақжайлығын жоққа шығармауға және бұдан былай қонақтардың мазасын алмауға бұйрық береді.

Зерттеу мақаламыздың басында «Нибелунг жыры» туындысындағы Еділ бейнесінің аса адуынды, қаһарлы етіп суреттелмегені туралы айтқан болатынбыз. Бұл жырдан Еуропа халықтары «Құдайдың қамшысы» деп қорыққан Ғұндардың тәңірқұтын көре алмайсыз. Мүмкін оның себебі жырдың Еділдің асқақтығын емес, Еділге қарсы тұра білген, ерлікпен қаза тапқан нибелунгтердің тарихын баяндау мақсатынан да болар. Оны әспеттеп, мақтайтын, әрі қорыққаны көрініп тұратын тұстары көп жерлерде кездескенімен, жекелеген эпизодтарға тоқталсақ, Еділдің өзгеше бейнесі ашыла түседі. Солардың бірі бүгіндер келген тойдың үстінде болады. Өзінің Кримхильдадан туған баласын нағашыларымен таныстырып, болашақ екі елдің арасындағы татулыққа үміт артып, баласын бүгіндердің қолына тәрбиелеуге де бергісі келген Атиллаға берген Хагеннің жауабы өте ауыр болады. Баласының ұзақ өмір сүрмейтіні, болашақта оған өз басы қызмет етпейтіні туралы Ғұндардың қағаны Еділге ашықтан-ашық сөйлеген Хагенге не Еділ, не бүгін хандары ләм-мим дей алмай қалады. Хагеннің бұл сөзіне жауапсыз, қарсылықсыз қалған бүгіндердің үш патшасы да оның сөзін мақұлдағандай боп көрінгенімен, сөйлемеген соң анығын аңғара алмаймыз. Осы сәтте ауыр сөзбен қорланған қаған қанша іштей булықса да, Хагеннің сөзінен тіксінсе де, ашуға берілмей, өзін ұстап қалады:

«Well might these my masters / on his faith rely,
Grew he e'er to manhood," / Hagen made reply:
«Yet is the prince, I fear me, / more early doomed of fate.
"Twere strange did any see me / ever at court on Ortlieb wait.»
The monarch glanced at Hagen, / sore grieved at what he heard;
Although the king full gallant / thereto spake ne'er a word» [9].

Егер ақылға салатын болсақ, бұл тұста «Құдайдың қамшысы» аталып, дәурені жүріп тұрған патшаның үнсіз қалуы, патшаға тән мінез емес секілді. Бледельдің басын шауып тастаған Данкварттың ісінің қасында Еділдің үнсіздігі қорқақтық секілді көрінді. Төмендегі мына үзіндіде де Еділдің өзіне тәуелді, бағынышты адамға жалынып, алдында тізерлегенін көрсек болады:

«Etzel the mighty monarch / to implore him then began,
And king and queen together / down knelt before their man» [9]. Бұл оқиға той үстіндегі қанды қырғын кезінде болып жатыр. Еділ мен Кримхильданың өзіне бағынышты адамға дәл

осылай жалынууының себебі, өз қол астындағы батырларының бірі Рюдегердің бүгіндерге қарсы соғысудан бас тартуы еді. Өз қонақтарынан қорыққан Еділ, не әскерімен, не ақылымен айла таппай, амалсыз қызметшісінің алдында тізерлейді.

«Thereto replied King Etzel: / «Who then gave help to me?

My land and lordly castles / give I all to thee,

If on my foes, O Ruediger, / revenge thou wilt provide

A mighty monarch seated, / shalt thou be by Etzel's side» [9] деген үзіндіде де Еділдің бойындағы шарасыздық көрінгендей болады. Өз жерінде өзіне қонаққа келген, әрі ғимарат ішінде қамаулы бүгіндерге әлі келмеген Еділді көргенде оның құдіреттілігі, мықтылығы, айбары қайда деген заңды сұрақ туындауы мүмкін.

Төмендегі үзіндіде де Еділдің өкініші арқылы оның бойындағы қорқыныштың ұшқыны көрінеді. Өзінің зорға аман қалғанын, скрипкашы сарбаздың қолынан қаза таба жаздағанын сөз еткенде, қағанға тән қасиеттері жетіспейтіндей көрінеді.

«When the country's monarch / had gained the outer air,

Turned he looking backward / and gazed on Volker.

«Alack such guests to harbor! / Ah me discomfited!

That all the knights that serve me / shall before their might lie dead.

«Alack their coming hither!» / spake the king once more.

«Within, a warrior fighteth / like to wild forest boar;

Hight the same is Volker, / and a minstrel is also;

To pass the demon scatheless / I to fortune's favor owe» [9].

Қалай десек те, «Нибелунг жыры» көне герман тайпаларының ерлік жыры. Сол себепті ондағы образдар жүйесін солай қабылдау, сол арқылы тарихты тану қателік болар. Өйткені онда елдің, болашақ ұрпақтың игілігі үшін әр түрлі бұрмалаулар орын алуы мүмкін. Біз оның екі арасын әр түрлі елдердің тарихи мұраларын, фольклорлық үлгілерін зерттеу арқылы айқындауымыз қажет.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Еділ – әлем тарихындағы алып тұлғалардың бірі. Танымалдылығы үшін де ол туралы ел кезіп жүрген аңыздардың есебі жоқ. Скандинавия сағаларында Еділ жөнінде немесе біз қарастырған Зигфрит, Гунтер жөнінде аңыздар мистикаға, фантастикаға да құрылып, ежелгі грек мифтерімен сарындас келіп жатады. Бір анығы, әлемдік тұлғаның әдеби-көркем бейнесін жасауға бір шығарманың құдіреті жетпесі анық. Дегенмен, Т. Зәкенұлының «Атилла. Балқан тауға барғандар» романы Еділ қаған бейнесін сомдауда жасалған батыл қадамдардың бірі. «Тұрсынхан кейіпкерлерінің мінезі оқиға барысында ашылып отырады» [15, 471-б.]. Автор басты кейіпкер бейнесін жасауда ұлттық сөз өнерінің көркемдік дәстүрлеріне сүйене отырып, өз авторлық позициясынан ауытқымайды. «Нибелунг жыры» туындысымен салыстыра қараудағы мақсатымыз, екі түрлі кеңістіктегі Еділ қаған туралы қалыптасқан ұғым-түсініктер мен образдық ерекшеліктерді бағамдау, айырмашылық пен ұқсастықтарды анықтау еді. Қос шығарманы салыстыра қарастыру нәтижесінде Еділ қағанның әділетті, адал, бейбіт сүйгіш, жомарт, аңғал, құдайшыл секілді сипаттары романда да, жырда да ашылған болатын, ал ұқсас келмейтін тұстардың себебі ретінде екі шығарманың жазылудағы мақсаты, автордың ұстанымы, көркемдік шешім мен әрқилы аңыз-әңгімелердің көптігін жатқызуымызға болады. Ғалым Рақымжан Тұрысбек бастаған зерттеушілердің «Astra Salvensis» ғылыми журналында жарық көрген мақаласында көркем шығармадағы қаһарман бейнесінің сомдалуына қатысты төмендегідей де деректер бар: «When great personalities become a hero of fictions their behavior, action, intention and goals have different character and it seems that it was not they who preserved the state, but other ordinary people» [16]. Сонымен қатар бүгін батырларының ерлігін жырлаушы «Нибелунг жыры»

туындысында көрініс тапқан Еділ образына ғұн елі тарапынан қысым-қиыншылыққа тап болған халықтың көзқарасы да тікелей әсер етті деп топшылаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұхтар Мағауин. Шыңғысхан. [Электронды ресурс]. URL: <http://kerey.kz/?p=2535> (қаралған күні 11.10.2023)
2. Шаханов М. Ғашықтық ғаламаты: Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Өнер, 2012. – 480 б.
3. Бораш Б.Т. Қазақ поэзиясындағы хандар тұлғасы: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 440 б.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы.– 2002 – 336 б.
5. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиет бастаулары). Зерттеу. – Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
6. Қоңыратбаев Ә., Бердібай Р. Фольклор және әдебиет туралы зерттеулер / Классикалық зерттеулер. Көп томдық. Т.16. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 432 б.
7. Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2008. – 232 б.
8. Бердібай Р. Он томдық шығармалар жинағы. Т. 6. Тарихи роман. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2018. – 432 б.
9. George Henry Needler. The Nibelungenlied in English. 1904. Contents. The Lay of the Nibelungs. Original 1190/1200. Text C (ca. 1230) - Hohenems-Labberg Manuscript. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.gutenberg.org/files/7321/7321-h/7321-h.htm> (қаралған күні 11.10.2023)
10. Зәкен Т. Аттила. Балқан тауған барғандар: тарихи роман. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 160 б.
11. Бердібай Р. Он томдық шығармалар жинағы. Т. 5. Роман және заман. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2018. – 288 б.
12. Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р., Селами Федакар. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – Б. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>
13. Attila the hun. Nic fields. Illustrated by Steve Noon, 2014. [Электронды ресурс]. URL: https://www.academia.edu/24851607/Attila_the_Hun (қаралған күні 11.10.2023)
14. Maenchen-Helfen. The World of the Huns. – Los Angeles/Berkeley: University of California Press, 1973. – 602 p.
15. Қазақ романы: өткені мен бүгіні: Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
16. Turysbek R.S., Sarekenova K.K., Baitanasova K.M., Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Z.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // Astra Salvensis. – 2021. – P. 383–393.

REFERENCES

1. Muhtar Magauin. Shynghyskhan [Genghis khan]. [Elektrondy resurs]. URL: <http://kerey.kz/?p=2535> (qaralghan kuni: 11.10.2023). [In Kazakh]
2. Shakhonov M. Gashyqtyq galamaty: Olender, balladalar, poemalar [Unprecedented love: poems, ballads, poems]. – Almaty: Oner, 2012. – 480 b. [In Kazakh]
3. Borash B. T. Qazaq poeziyasindagy handar tulgasy [Image of khans in kazak poetry]: Oqulyq. – Almaty: ZhShS RPBK «Dauir», 2012. – 440 b. [In Kazakh]
4. Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. T. 2. Olender men audarmalar [Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. A two-volume collection of his works. Vol 2. Poems and translations]. – Almaty: Jazushy.– 2002 – 336 b. [In Kazakh]

5. Kelimbetov N. Korkemdik dasturjhalgastygy (Ejelgi turki poeziasy jane qazaq adebiet bastaulary). [Continuation of artistic traditions (ancient Turkic poetry and the origins of Kazakh literature)]. Zertteu. – Astana: Elorda, 2000. – 288 b. [In Kazakh]
6. Qonyratbaev A., Berdibai R. Folklor jane adebiet turaly zertteuler [Studies on folklore and literature] / Klassikalyq zertteuler. Kop tomdyq. T. 16. – Almaty: Adebiet alemi, 2013. – 432 b. [In Kazakh]
7. Alpysbaev Q. Qazaq adebietindegi tarihi shygarma: tanym jane korkemdik [Historical work in Kazakh literature: cognition and artistism]. – Almaty: Taimas baspa uii, 2008. – 232 b. [In Kazakh]
8. Berdibai R. On tomdyq shygarmalar jinagy. T. 6. Tarihi roman. [Ten volume collection. Vol. 6. Historical novel]. – Almaty: RPBK «Daur», 2018. – 432 b. [In Kazakh]
9. George Henry Needler. The Nibelungenlied in English. 1904. Contents. The Lay of the Nibelungs. Original 1190/1200. Text C (ca. 1230) - Hohenems-Labberg Manuscript. [Electronic resource]. URL: <https://www.gutenberg.org/files/7321/7321-h/7321-h.htm> (date of access 11.10.2023)
10. Zaken T. Attila. Balqan tauga bargandar [Atilla. Balkan mountain visits]: tarihi roman. – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 160 b. [In Kazakh]
11. Berdibai R. On tomdyq shygarmalar jinagy. T. 5. Roman jane zaman [Ten volume collection. Vol. 5. Novel and time]. – Almaty: RPBK «Daur», 2018. – 288 b. [In Kazakh]
12. Samenqyzy U., Turysbek R., Selami Fedakar. A. Nurpeiisovtin «Songy paryz» romanyndagy tulganyn korkemdik koncepciiasy [The Concept of Personality in the Novel «Final Respects (Songy paryz)» of A. Nurpeisov] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>. [In Kazakh]
13. Attila the hun. Nic fields. Illustrated by Steve Noon, 2014. [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/24851607/Attila_the_Hun (date of access 11.10.2023)
14. Maenchen-Helfen. The World of the Huns. – Los Angeles/Berkeley: University of California Press, 1973. – 602 p.
15. Qazaq romany: otkeni men bugini [Kazakh novel: past and present]: Ujymdyq monografiya. – Almaty: Almaty baspa uji, 2009. – 644 b. [In Kazakh]
16. Turysbek R.S., Sarekenova K.K., Baitanasova K.M., Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Z.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // Astra Salvensis. – 2021. – P. 383–393.

Г.А. АБЫЛКАСИМОВА *Alikhan Bokeikhan University PhD докторанты
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: Gakku_aa@mail.ru*

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ ОБРАЗЫНЫҢ НАРРАТИВТІК СИПАТЫ (Олжас Сүлейменов поэзиясы негізінде)

Аңдатпа. Қазақ хандығының соңғы жырауы, ақын, батыр, даңқты қолбасшы, күйші Махамбет Өтемісұлының ұлт әдебиеті мен тарихында алатын орны ерекше. Махамбет образы қазақ әдебиетінің көптеген ақын-жазушыларының шығармаларына арқау болды. Махамбет образы көпқырлы ақын, қоғам қайраткері, түркітанушы Олжас Сүлейменов поэзиясында да ерекше орын алады. Бұған автордың Махамбет батырға арналған бірнеше тақырыптағы поэтикалық шығармалары дәлел.

Зерттеу жұмысы қазақ әдебиеттану ғылымындағы «образ» ұғымының поэзиядағы көрінісін терең тани түсуге ықпал етеді. Ғылыми зерттеудің негізгі мақсаты Махамбет образының Олжас Сүлейменов поэзиясындағы нарративтік сипатын анықтауға бағытталған. Автор Махамбет жайлы қазақ әдебиетіндегі бірнеше туындыларға шолу жасаған. О. Сүлейменовтің орыс тіліндегі өлеңдеріндегі және аудармаларындағы Махамбет образын түрлі тәсілдермен зерттей отырып, образдың нарративтік сипатын мысалдармен дәлелдей көрсетеді. О. Сүлейменов шығармаларын орыс тілінде жазатын ақын болғандықтан, Махамбет бейнесінің түпнұсқа мен аудармаларда берілу сәйкестігіне баса назар аударылған.

Зерттеушілер тарапынан қазақ ақындары шығармашылығында кездесетін «образ» ұғымы теориялық тұрғыда көптеп зерттелініп, маңыздылығы айқындалып келеді. Алайда поэзиядағы нарратив ұғымы бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті тақырыптарының бірі. Мақалада «образ» бен «нарратив» ұғымын поэзия аясында зерттеу жұмыстың негізгі құндылығын көрсетеді.

Автор зерттеу жұмысында поэзиядағы образдың терең және жан-жақты ашылуы үшін өлеңнің ішкі құрылысы мен суретті сөздердің нарративтік бірлестік табуы аса маңызды деген гипотезаны дәлелдейді.

Кілт сөздер: О. Сүлейменов, Махамбет образы, поэзиядағы образ, көркем образ, тарихи образ, нарратив, поэзиядағы нарратив.

G.A. Abylkassimova*PhD Doctoral Student of Alikhan Bokeikhan University
(Kazakhstan, Semey), e-mail: Gakku_aa@mail.ru*

The Narrative Character of the Image of Makhambet in Kazakh Poetry (Based on the Poetry of Olzhas Suleimenov)

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абылкасимова Г.А. Қазақ поэзиясындағы Махамбет образының нарративтік сипаты (Олжас Сүлейменов поэзиясы негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 176–186. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.15>

***Cite us correctly:**

Abylkassimova G.A. Qazaq poeziasyndagy Mahambet obrazynyn narrativtik sipaty (Olzhas Sulejmenov poezijasy negizinde) [The Narrative Character of the Image of Makhambet in Kazakh Poetry] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 176–186. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.15>

Abstract. The last zhyrau (poetic singer) of the Kazakh Khanate, Makhambet Utemisuly, was a prominent figure in the nation's history and literature. He held various roles as a poet, batyr (warrior), and esteemed commander, and his influence resonates strongly within the Kazakh literary tradition. Makhambet's persona served as a significant source of inspiration for numerous poets and writers in Kazakh literature. Notably, his portrayal holds a special significance within the poetry of Olzhas Suleimenov, a versatile poet, public figure, and turkologist. This assertion is substantiated by Suleimenov's poetic works dedicated to Makhambet batyr, covering a range of themes.

This research work contributes to a profound understanding of the concept of «image» in Kazakh literary science, specifically through its expression in poetry. The primary objective of this scientific inquiry is to unravel the narrative essence of Makhambet's image as depicted in Olzhas Suleimenov's poetry. The author examines several literary works concerning Makhambet in the Kazakh canon. Through an exploration of the various dimensions in which Makhambet's image is portrayed in Suleimenov's poems and Russian translations, the author provides evidence to support the narrative nature of this image, substantiating their claims with relevant examples. Given that Suleimenov predominantly writes in Russian, the study places particular emphasis on the fidelity of the image's conveyance in both the original and translated versions.

While the concept of «image» in the works of Kazakh poets has been the subject of multiple studies, with its significance duly acknowledged, the notion of narrative in poetry remains a pertinent subject within contemporary literary scholarship. This article underscores the paramount importance of investigating the concepts of «image» and «narrative» within the context of poetry, thereby emphasizing the core value of this research.

In this research, the author substantiates the hypothesis that a profound and comprehensive exploration of the image in poetry necessitates the discovery of a narrative coherence that unifies the poem's internal structure, the author's intent, and the nuances of word usage.

Keywords: O. Suleimenov, image of Makhambet, image in poetry, artistic image, historical image, narrative, narrative in poetry.

Г.А. Абылкасимова

*PhD докторант Alikhan Bokeikhan University
(Казахстан, г. Семей), e-mail: Gakku_aa@mail.ru*

Нарративный характер образа Махамбета в казахской поэзии (на материале поэзии Олжаса Сулейменова)

Аннотация. Последний жырау Казахского ханства, поэт, батыр, славный полководец, кюйши Махамбет Утемисулы занимает особое место в казахской истории и литературе. Образ Махамбета лег в основу произведений многих поэтов и писателей казахской литературы. Образ Махамбета занимает особое место в поэзии многогранного поэта, общественного деятеля, тюрколога Олжаса Сулейменова. Об этом свидетельствуют поэтические произведения автора на несколько тем, посвященных Махамбет батыру.

Исследовательская работа способствует глубокому признанию выражения в поэзии понятия «образ» в казахской литературоведческой науке. Основная цель научного исследования направлена на выявление нарративного характера образа Махамбета в поэзии Олжаса Сулейменова. Автор сделал обзор нескольких произведений казахской литературы о Махамбете. Исследуя различными способами образ Махамбета в стихах и переводах О. Сулейменова на русском языке, он доказывает на примерах нарративный характер образа. Так как О. Сулейменов поэт, пишущий свои произведения на русском языке, акцент делается на адекватности передачи образа Махамбета в оригинале и переводах.

Понятие «образ», встречающееся в творчестве казахских поэтов, было неоднократно изучено исследователями и определена его значимость. Однако понятие нарратива в поэзии является одной из актуальных тем современной литературоведческой науки. В статье исследование понятия «образ» и «нарратив» в контексте поэзии показывает основную ценность работы.

Автор в исследовательской работе доказывает гипотезу о том, что для глубокого и всестороннего раскрытия образа в поэзии очень важно найти нарративное объединение внутренней конструкции стихотворения, идеи автора и специфики словоприменения.

Ключевые слова: О. Сулейменов, образ Махамбета, образ в поэзии, художественный образ, исторический образ, нарратив, нарратив в поэзии.

Кіріспе

Әдеби көркем шығарма – халық өмірінің айнасы, көркемдік шеберліктің озық үлгісі. Халықтық құндылықтарды танытудың басты құралы. Әдеби шығармадағы образ туындының қуаттылығын, дәуір шындығын, халық тұрмысын терең тануға мүмкіндік береді. Ғылымның бүгінгі даму сатысында «образ» термині философиялық, психологиялық, өнер және т.б. салаларда қарастырылады. Терминдер арасындағы шекараны айырып алмай, біз көркем образдың табиғатын түсіне алмаймыз. Көркем шығарма қашанда іріктеуден, тәсіл-құралдарды талғап пайдаланудан басталады. Өнердегі образ – өзіне ғана тән объектісі бар болмысты танытудың айрықша құралы [1, 31-б.]. Көркем образ – әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының қорытындыланып жасалған тұлға бейнесі [2, 398-б.]. Әдебиеттегі көркем образ автордың адамзатқа тән ортақ қасиеттер мен сипаттарды бір адам бойына сыйғызу арқылы типтендіру тәсілімен жасалады. Ол жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеумен, жинақтаумен ерекшеленеді. Тарихи образға даралау, жекелік қасиет-белгілерді көркемдік әдіспен көрсету ерекшелігі тән. Көркем шығарма образдардың біртұтас жиынтығын қамтиды. Көркем шығармадағы образ мәселесі жайлы теориялық пікірлер аз емес. Образ – әдебиеттанудың негізгі категорияларының бірі, оны шығармадан бөліп қарастыруға болмайды. Украин әдебиетшісі А. Потебня зерттеуі бойынша, «образ» сөз арқылы беріліп, көркем шығарманың ішкі қабатын құрайды, ал сыртқы қабатына ұғымды жатқызады. «Образ» бен «ұғымды» өлеңнің негізгі стадиялық принциптері деп көрсетеді. Образ – өмірдегі шындықтың өңделген үзіндісі. Ол өзінің түпкі мақсатында поэтикалық әлемдегі суретшінің тұтас бейнелік жүйесін танытуға ұмтылады [3, 22-б.].

Әдебиеттану ғылымында образ мәселесі кеңінен зерттелініп жүр. Алайда образдың поэзиядағы нарративтік сипатын зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Зерттеу мақаласына арқау болған мәселе – тарихи тұлға, ақын, батыр Махамбет Өтемісұлы бейнесінің қазақ әдебиетіндегі нарративтік сипат алуы. Зерттеудің басты мақсаты, соңғы жылдары қолданысқа жиі ене бастаған «нарратив» ұғымының поэзиядағы сипатына тоқтала отырып, батыр-ақын образын Олжас Сүлейменов шығармашылығы арқылы зерттеу. Сонымен қатар, поэзиядағы образдың терең және жан-жақты ашылуы үшін өлеңнің ішкі құрылысы мен суретті сөздердің нарративтік бірлестік табуы аса маңызды деген тұжырым зерттеу мақаласының негізгі гипотезасы болып табылады.

Дауылпаз ақын Махамбет – толағай тұлға, халық көтерілісінің жалынды үгітші-жыршысы, оның қос көсемінің бірі. Ақынның өмір жолы, асқақ өлеңдері әрқашан ақын-жазушылардың, зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес. Поэзияда: Ш. Жарылғасұлы, Б. Шерекөв, І. Жансүгіров, Б. Аманшин, Қ. Бекхожин, С. Жиенбаев, Ж. Нәжімеденов, С. Мәуленов, Ж. Молдағалиев, М. Әлімбаев, Х. Ерғалиев, О. Сүлейменов, М. Мақатаев,

Ф. Оңғарсынова, М. Шаханов, Қ. Мырзалиев, Ж. Әбдірашев, Т. Медетбек, Р. Ниязбек, А. Вознесенский, М. Сатыбалдиев, Н. Сейітов, Б. Серікбаев, А. Байтөрин, С. Адай, С. Жетпісқалиев, И. Оразбаев, Ұ. Есдәулет, Р. Ниязбек, тағы басқалар Махамбеттің күрескерлігін, ақындығын өз туындыларында әр қилы сомдайды. Бұлардың арасында жаңа жанрлық форма – өлең-роман арнаған қаламгерлер де ұшырасады. Туындыларда Махамбет ақынның өмірі мен тағдырының барлық кезеңдері қамтылып қана қоймай, сол тарихи тұста қоғамдық-әлеуметтік сахнаға шыққан қазаққа белгілі тұлғалардың халық санасындағы орны айшықталады. Махамбет өмірін әсерлі суреттеген шығармалар қатарына І. Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет», Б. Аманшиннің «Жақия», Ғ. Слановтың «Махамбет», М. Ақынжановтың «Исатай-Махамбет», С. Жүнісовтің, Ә. Таразидың, И. Оразбаевтың «Махамбет» туындыларын қосқанымыз жөн.

Махамбеттің тұлғалық көркем бейнесі қазақ әдебиетінде әңгіме, повесть, романдарға да негіз болды. Олар: Қ. Жұмалиевтің «Айқас», «Тарлан атты жолаушы», Т. Әлімқұловтың «Қараой», Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», Ә. Таразидың «Тәж», Қ. Мұқанбетқалиевтың «Бас жұтқан бас», М. Мәжитовтің «Барлыбай түбіндегі ән», Қ. Бекбаевтың «Нарыннан кету», «Мұнар күн», тағы басқа шығармаларды атауға болады.

Тұлға образын ашуда әр әдеби шығарманың алар орны ерекше. Туындылардың көркемдік әлемі сөз тереңдігі, формалары, аспектілері, пропорциялары сынды өзіндік даралығымен ерекшеленеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында ақын Олжас Сүлейменов поэзиясындағы Махамбет образының ерекшелігіне назар аударылған. Махамбет образы поэзияда қалай көрініс тапқан? Поэзиядағы образ жасаушы факторлар қандай? Образ поэзияда қандай нарративтік сипат арқылы ашылады? Махамбет образының О. Сүлейменов поэзиясындағы ерекшелігі қандай деген сұрақтар туындайды. Сұрақтар негізінде зерттеу тақырыбының өзектілігі айқындалды. Зерттеу гипотезасына поэзиядағы образдың терең және жан-жақты ашылуы үшін өлеңнің ішкі құрылысы мен суретті сөздердің нарративтік сипаты ұсынылды. Шешім бағытын жүйелеу үшін зерттеудің теориялық бөлігінде Махамбет батырға қалам тартқан ақындар шығармашылығына назар аударылды. Зерттеу нысаны ретінде О. Сүлейменовтің поэтикалық шығармалары алынды. Зерттеу кезеңінде зерттеудің талдау, салыстыру және нақтылау әдістері қолданылды.

О. Сүлейменов – шығармаларын орыс тілінде жазатын қазақ ақыны. Қазақтілді оқырманға автор дүниесін түбегейлі көшіре көрсету – аударма саласының жауапты міндеті. Ақын шығармаларын қазақ тілді оқырманға етене жақын еткен Ә. Кекілбай, Қ. Мырза Әлі, Ұ. Есдәулет, А. Егеубай, А. Тасқара, Е. Жүніс аудармаларының мәні зор. Осы орайда Махамбет тақырыбында жазылған түпнұсқа мен аудармалардағы бейненің автор дүниесі мен сөз қолданысы арқылы сипат алуын салыстырмалы әдіс арқылы зерттеудің маңыздылығы жоғары.

Зерттеу сатыларында О. Сүлейменовтің Махамбет ақынға арналған *«Последние мысли Махамбета, умирающего на берегу Урала от раны»*, *«Молитва батыра Махамбета перед казнью»*, *«Махамбету»* атты өлеңдері түпнұсқа негізінде және аударма негізінде зерттеу нысанына алынды. О. Сүлейменовтің *«Махамбету»* өлеңін Қадыр Мырза Әли және Әбіш Кекілбаев *«Махамбетке»* деген тақырыппен аударған. *«Молитва батыра Махамбета перед казнью»* өлеңіне Әбіш Кекілбайұлы *«Махамбет батырдың дар алдындағы дұғасы»*, Алматы Исаәділ *«Махамбет батырдың өлер алдындағы сөзі»* деген тақырыпта аударма жасайды. Махамбет образын бір өлеңдегі бірнеше ақынның аудармаларын да салыстыра зерттеу оқырман танымында түрлі ассоциация туғызып, ақын бейнесін терең тануға ықпал етпек.

Талдау мен нәтижелер

Махамбет тақырыбында жазылған әдеби туындылар зерттеушілердің назарын аударып келеді. Атап айтқанда, Махамбеттанудың негізін салушы Х. Досмұхамедовтан бастап, ғылыми түрде зерттеген Қ. Жұмалиевтен бері қарай, Е. Бекмаханов, М. Әуезов, С. Мұқанов, А. Жұбанов, Ә. Қоңыратбаев, К. Сейдаханов, И. Кенжалиев, С. Жүнісов, Ә. Тарази, Қ. Бекбаев, М. Мәжитов, Ө. Қарашин, Х. Әбисатов, А. Шамғонов, Ж. Құлиев, З. Ахметов, М. Қозыбаев, Ә. Дербісәлин, Г. Сербаринов, Қ. Өмірәлиев, Б. Аманшин, Қ. Сыдықов, З. Қабдолов, С. Зиманов, Р. Сыздық, Р. Бердібай, Ғ. Есім, Т. Кәкішұлы, Х. Сүйінішәлиев, Ә. Дербісәлиев, Ә. Нарымбетов, Қ. Әбдезұлы, А. Еспенбетов, М. Неталиев, З. Бисенғали, Б. Хасанұлы, М. Тілеужанов, С. Негимов, Ж. Тілепов, С. Мәшімбаев, Қ. Мәдібай, А. Марданов, Ө. Әбдиманұлы, Б. Әбілқасымов, Б. Майтанов, Т. Тебегенов, С. Мақпыров, М. Құлкенов, Р. Отарбаев, Б. Момынова, С. Өтениязов, Ғ. Шашкина, С. Бүркітов, О. Тұржан, А. Рязанов, В. Шахматов, В.З. Галиев, Н. Савичев, М. Адрисова және тағы басқалар қарастырған зерттеулерінде ақын өмірі мен шығармашылығы әр түрлі тақырып аясында сөз болды.

Ендігі кезекте О. Сүлейменовтің Махамбет тақырыбына арналған шығармаларын зерттеген ғалымдар пікіріне назар аударайық. Олжас Сүлейменов жастайынан Махамбет жырларын сүйіп оқыды. Ақынның жан дүниесін өзімен үндес санап, «*Махамбету*», «*Последние мысли Махамбета, умирающего на берегу Урала от раны*», «*Молитва батыра Махамбета перед казнью*» сынды өлеңдеріне арқау етті. Шығыстанушы, ғалым С. Абдулло О. Сүлейменов шығармашылығын зерттей келе, ақынның поэтикалық көзқарастарын өткен ғасыр қойнауынан және қазіргі заманның өткір көріністерінен іздейді. «Олжастың Махамбеті – толыққанды және құдіретті фигура. Оның образдары ерекше ұмтылыспен тасқынды өсіп отырады, проза патшалығына поэзиямен еніп, метафораларымен әлемді жөндейді» [4, 13-б.] деген баға береді.

Г.З. Шашкина «Слово в образной системе поэта на материале поэзии О. Сүлейменова» еңбегінде ақын өлеңдерінің құрылымдық ерекшелігіне назар аудара отырып, өлеңдегі: «*Махамбет, / какая гордасть, что я стал поэтом. / иначе б я не знал, / что ты – поэт*» деген жолдардағы экспрессемаларға парадигмалық талдау жасайды [3, 155-б.].

О. Сүлейменовтің Махамбет тақырыбына қалам тартуы орыс ақыны А. Вознесенскийдің Махамбет туралы жыр тудыруына себепкер болды. Махамбет Өтемісұлының туғанына 170 жыл толуына арналған Махамбеттің жаңа аудармалар кітабы дайындалып жатқанда, О. Сүлейменов қазақ классигінің өлеңдерін досы А. Вознесенскийге аударуды ұсынады. Аудармалардың орнына А. Вознесенский «*Читая Махамбета*» өлеңдер топтамасын шығарды. Топтамалық өлеңде орыс ақыны батыл, бірақ жаны жаралы көшпелі дала ақынының образын жасады. Екі ұлт ұлдарының достығының нәтижесінде Махамбет образы айқындала түсіп, өзге ұлт оқырмандарына жол тартты. Бұл туралы Н.Ю. Вербовский зерттеуінде Махамбет бейнесін салыстыру әдісі арқылы зерделеп, ортақ тақырыпқа жазылған туындыда поэтикалық диалогтің өрбігенін жазады [6, 33-б.]. Б. Канапьянов Махамбеттің жан дүниесін жастайынан жүрегімен қабылдап, О. Сүлейменовтің А. Вознесенскийге арнаған: «*Это кажется мне – Махамбет, как стрела, в китайской стене, головою – в кирпич, / а штаны с бахрамой – оперенье; / грозный мой Махамбет, ты давно - / персонаж в оперетте, / я тебе не завидовал, / не позавидуй мне...*» өлең жолдары орыс ақынының Махамбет жайлы өлең тудыруына себепкер болды деп есептейді [7, 13-б.].

Көркем шындықтың негізінде өмірлік шындық жатады. Ақын өз қаһарманын тарихта болған батыр-ақын бейнесін өмірлік шындық пен көркем шындықты қатар қою тенденциясы арқылы суреттейді. Батыр бейнесін жасауда жинақтау принципін қолдана отырып, тарихи оқиғаның әлеуметтік мәнін айқындайды. Ақын бейнесін аша түсу үшін оның адамдық,

батырлық мінезіне зер салады. Махамбет образы О. Сүлейменов поэтикасында әдеби және тарихи нарративті сипат алған. Енді осыған кеңінен тоқталайық.

«Нарратив» латынның «narrare», ағылшын, француз тілінің «narrative» – «сюжет», «баяндау», «баяндау тілі» деген сөздерінен шыққан. Нарратология әдебиеттану ғылымына 1960 жылдың аяғынан ерекше бөлім болып ене бастады. Постмодерн дәуірінде қолданысқа енген термин «нарративті тарих» концепциясын құрудан пайда болып, қазіргі таңда әдебиеттануда фактілер мен оқиғаларды баяндаудың бірізділігін қамтиды. Бірақ оны сюжетпен шатастырмау керек. Нарратив – фабула емес, фабулаға негізделетін құрылым. Мысалы, В. Пропп нарративті шағын бөлшектерге: характерлер, персонаждардың қызметі, құралдар, белгілі бір жағдайлар және т.б. (нарратемаларға) бөлуді ұсынды. Нарратологияның нысаны нарратологиялық шығармалардың құрылуы болып табылады. Әдебиеттануда нарративтілік екі түрлі түсінікте қарастырылады. Алғашқысында шығарма әңгімелеудің классикалық теориясына бағынады. Екіншісінде мәтіннің нақты құрылымын мазмұндайды.

«Қазіргі заманғы нарратив теориясы поэзияны үнсіз айналып өтетін көркем әдебиет саласы» дейді В. Макхэйл [8, 234-б]. Әдебиеттанудағы нарративтілік композиция, сюжет, идеямен өлшенеді және ол проза мен поэзияға ортақ сипат. Терең зерттеуді қажет ететіні эпикалық поэма, өлеңмен жазылған роман немесе тарихи өлеңдегі сюжет емес, лирикадағы нарративтік сипат. Бірінші кезекте поэзия прозадан спецификалық композициясымен ерекшеленеді. Композиция кез-келген мәтіннің формальды бөлшектері арқылы нарративтік талдау жасауға мүмкіндік береді. Поэтикалық мәтіннің композициялық сигментациясы жанрмен қатаң түрде белгіленеді және оның барлық деңгейлерінде дыбыстық-интонациядан синтаксиске дейін жүзеге асырылады. Американдық нарратолог Б. Макхейл және Ю. Лотман поэзиядағы мағынаны қалыптастырудың анықтаушысы өлең өлшемі (метризация) болып табылады деген ұстанымды қолдайды. Американдық ғалымдардың зерттеуінше, поэзиядағы нарратив категориясы өлең өлшемдерімен сипатталады. Сондай-ақ нарратив құруда ырғақтың да алар орны ерекше. Буын, бунақ, тармақ, шумақтарға құрылған өлең құрылысы белгілі бір ырғақпен ақынның біртұтас идеясы мен көзқарасын білдіреді. Лирикалық поэзиядағы нарратив сюжетті шығармадан тағы бір айырмашылығы, ол оқырман мен авторды бірден қарым-қатынасқа түсіреді. Автор идеясы мен көзқарасы кейіпкерлері арқылы емес, оқырманға бірден жетіп отырады.

Нарратив теориясын түсіндірудің шектеуі болмауы керек, себебі, Б. Ричардтың оқиғаға байланысты «narrative is everywhere» (нарратив барлығында) деген анықтамасын негізге алсақ, нарративте шекара болмайды [10, 23-б.].

Көркем әдебиеттегі жинақтау типке әкелсе, даралау мінезге әкеледі. Образ осылай туады [9, 100-б.]. З. Қабдолов пікірінше, жазушының талғамы арқылы жинақталған және даралау әрекетінен көркем образ дүниеге келеді. Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, осылардың сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ. «Образ» – эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің әсем суреті [9, 107-б.]. Лириканы түсіндіріп жату артық, оны оқырман өзінше қабылдап, өз түсінігінде ұғынады. Оның тартылымдылығы образдылығымен өлшенеді. Жоғарыда біз лирикалық поэзияның нарративтік сипатына тоқталып өттік. Поэтикалық өлшемге құрылған ырғақ арқылы автор идеясы өлеңнің өн бойына өрбіп отырады деген тұжырымға келеміз. Осы тұста өлеңдегі образдың нарративтік сипаты поэзияда қалайша көрініс табады деген сұраққа жауап іздеп көрелік. Нақтырақ айтсақ, Махамбет образының О. Сүлейменов поэзиясындағы сипаты қандай? Әдебиетте адам бейнесін жасаудың амалы алуан түрлі. Ол сөздегі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға дейін барады. Туынды авторы детальдар арқылы көркемдеу тәсілін қолданады. Образдың жалпы бітімін, тұлғасын қалыптастырумен қатар, оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды.

Адамның ішкі жан дүниесін, құпия болмысын ашып көрсету – образ жасаудың басты шарты. Адамның халін суреттеу өте қиын тәсіл. Оны тек дарындылар ғана меңгере алады. Оқырманын баурап алар да автордың осы тәсілді пайдалануы арқылы жүзеге асады. Суреттеу тәсілі арқылы жеткен образды ғана оқырман ұнатып, жек көріп, ақтап немесе қаралап, алуан түрлі эмоциялық ахуалға түсе отырып қабылдай алады.

О. Сүлейменовтің *«Махамбету»* өлеңіне назар аударайық. Шығарманы қазақтың белгілі ақындары Қадыр Мырза Әлі және Әбіш Кекілбай аударып, қазақтілді оқырмандарға жеткізді. Түпнұсқада өлең 2 шумақтан, 26 тармақтан құралған. Қ. Мырза Әлі аудармасы 2 шумақ, 17 тармақты, Ә. Кекілбай аудармасы 2 шумақ, 19 тармақты құрайды. Екі аудармаға да тән ортақ белгі, аударманың жолма-жол аудару әдісі арқылы емес, мазмұнын сақтай отырып аударылғандығы. Қ. Мырза Әлі Махамбет мінезіне ерекше көңіл бөлген. Өлеңнің алғашқы жолы: *«Қас жауыңды / Ел алдында жазықты / Жерге қағып жіберіңіз қазық қып...»* деп басталады. Ерікті ұйқасқа құрылған өлеңдегі батыр образының нарративтік сипаты мінез арқылы көрінеді. Бұл жолдардан жаны қашан да халқымен бірге батыр образын танимыз. Ел алдында жазықты қас жауын ақын қазық қып жерге қағып жіберетін өр мінезді ер болып суреттеледі. Қателікке жаны қас, елін сүймеген жауын аямайтын шешімді әрі батыл бейне көз алдымызға елестейді. Оқырманға *«жерге қағып жіберіңіз қазық қып»* деген детальды баяндау бірден таңданыс эмоциясын сыйлайды. Бұл жолда *«жазықты»* эпитеті сәтті қолданылған. Батырдың *«қазық қып»* қас жауын жер жастандыруына бірден себеп қылып көрсетеді. *«...Қайсар бопсың, бірақ сенің жырыңның / Ар жағында жатады бір нәзіктік...»* Бұл жолдардағы суреттеу Махамбет образының тағы бір қырын байқатады. Батыр денелі, батыл шешімді Махамбеттің «нәзіктігін» жырынан тануға шақырады. Нәзік жыр тудыру үшін нәзік жүрек қажет емес пе? Елін, жерін сүйген нәзік жүрек қана нәзік лирика тудыра алса керек. Қайсарлық әрі нәзіктік. Бір шумақтан ғана батыр образы екі түрлі қырынан нарративтік сипат алып тұр. Қайсарлық ерлікке ұласып Махамбетті *«Батыр Махамбет»* деп сипаттаса, нәзіктік жырлауға ұласып, *«Ақын Махамбет»* образын сипаттап тұр. *«...О, даланың Жолбарысы, / Көкжалы: Өзіңнен бе? / Сөзіңнен бе? / Әйтеуір / Сенен кепті дейді ханның ажалы...»* Осы жолдан Махамбеттің тағы бір бейнесі көрінеді. Ол – шешендік. *«Сөзіңнен бе?»* деген бір ғана сөз, бір ғана тармақ Махамбеттің *«Шешен Махамбет»* образын танытады. Сөйлей білудің барлығы шешендік емес екенін ұғынамыз, әйтсе де ханды ажалына жеткізетін батырдың сөзі болса, ол осал сөз болмақ емес. Ханның ажалы батырдың қолынан емес, сөзінен де болуы мүмкін деген ой салады. Салмақты сөз салмақты ойдан туатынын ескерсек, Махамбеттің бұл өлеңдегі *«Ойшыл Махамбет»* образын тану да қиын емес. *«...Дұшпаныңнан қайтты кегің, / Қайтты есең. / Айтып сапсың ақиқатты, / Айт десе...»* өлеңдегі Махамбет образы тағы бір нарративтік сипатқа ие болып тұр. Ол – шыншылдық, әділдік, ақиқатқа адалдық. *«Ақиқатты айт»* десе, жайып салу ерлікті, жүректің тазалығын қажет етеді. Дұшпаннан халық кегін алуда, елдің есесін жібермеуде айтылған ақиқаттан артық не бар? Бұл тармақтарда *«Шыншыл Махамбет»* образы асқақ суреттеліп тұр. *«Қандай бақыт ақын болып туғаным, Сені ақын деп білер ме едім, әйтпесе!»* Өлеңнің соңғы тармақтары Махамбет образының нарративтік сипатына тамаша түйін жасайды. Ақын ақынға сүйсініп тұр. Өлеңде: *«Батыр Махамбет», «Ақын Махамбет», «Ойшыл Махамбет», «Шыншыл Махамбет»* сынды образдар нарративтік сипат арқылы автордың ішкі жан дүниесімен үндесіп тұр. Автор Олжас Сүлейменов, аударған Қадыр мырза Әлі, өлеңге арқау болған Махамбет Өтемісұлы арасындағы ақындық диалог көрініс тапқан.

«Махамбетке» өлеңінің Әбіш Кекілбай аудармасына назар аударсақ, Махамбет образының батырлық және ақындық жағынан ашылуына басымдық берілген. Өлеңнің нарративтік сипаты батырлық және ақындық образды ашуға бағытталып, *«... Желкеден сұққан өк сүңгі / Бақайдан бір-ақ қайтыпты. / Содан соң айтқан жырыңнан / Алланың өзі*

айқыпты. / Тай қазанға тақ тойып, / Құнан қой мен құнанды / Сыпырып сипап кетіңсің. Алтын тақты қақ бөліп, Алпауыз жан ланды / Алишыдан салып өтіңсің...» деп, суреттеудің күрделі түрі қолданылған. «Желкеден сұққан көк сүңгінің бақайдан бірақ қайтқанын», «Жырынан Алланың өзі айқығанын», «Алтын тақты қақ бөліп», «Құнан қой мен құнанды алишыдан сипап» өтті деген жолдардағы суретті сөздер гиперболаға жақын, батырлар жырының сарынында жырланған. Аударма нұсқасының тағы бір ерекшелігі Махамбет образының портетіне назар аудару байқалады. «...Шүйіріп шүңірек көзіңді, Қарқылдап тұрып күліңсің / Шалғалы жатқан тамақтан...» деген жолдар Махамбеттің келбетін асқақ мінезін және батырлығын айқындайды. Қорыта айтқанда, О. Сүлейменовтің Ә. Кекілбай аударған «Махамбетке» өлеңінен образ «Батыр Махамбет», «Ақын Махамбет» және «Мінезді Махамбет» қыры нарративтік сипат алады. Өлеңнің құрылысына келер болсақ, ақындар ерікті ұйқас түрін пайдаланған. Жазылу стилінен жыраулық сарын байқалады. Автор идеясы мен көзқарасы әр тармақтағы ырғақтар арқылы да сәтті өрілген. Түпнұсқадағы О. Сүлейменовтің «Мой кочевник Махамбет» деп өзіміне атауы да ақындар арасындағы үндестікті «заңды» қылып бекіте түскендей. Өлеңде түйін «...Какая радость, что я стал поэтом, / иначе б я не знал, / что ты – поэт.» деп берілсе, Қ. Мырза Әлі «...Қандай бақыт ақын болып туғаным, / Сені ақын деп білер ме едім, әйтпесе!» деп түйіндей аударарды. Ә. Кекілбай да «... Аллаға мың да рахмет / Түсіңсің деп өзіңді / Ақын қылып жаратқан...» деп өлеңнің түпкілікті ойын сақтай отырып қорытындылайды.

О. Сүлейменов поэзиясындағы Махамбет ақынның образы айқын көрінетін тағы бір туындысы «Молитва батыра Махамбета перед казнью» өлеңі. Бұл өлеңді Әбіш Кекілбайұлы «Махамбет батырдың дар алдындағы дұғасы» деп аударып, 5 шумақты, 28 тармақты түпнұсқаны, 53 тармақпен аударарды. Аударма ырғақтылығымен ерекшелінеді. Ой, идея, бейне сақталынған. Өлеңді оқығанда көз алдымызға жаза алдындағы батырдың қолын жайып, дұға етіп отырған образы елестейді. «...Шайқас десе елірген / Ер едім-ау / О, тоба-ай / Ер үстінде туып ем...» деп, кешегі батыр қалпын сағынады. Бұл жолдардан өлер алдында өз-өзіне есеп берген «Данагөй Махамбет» образын көреміз. Бұғауға түскен батыр мінезді ақыл мен сабырына жеңдіре білудің өзі даналық емес пе? «...Таң ата мені қақ бөліп, / Қоламтаға тығады / Қалың жұрт ыққан айдыным / Бәрі де енді ұмыт-ты...» деп, өз тағдырына батыл әрі әділ болжам жасайды. Бұл жолдар бәрі мені емес, менен ұмытылады дегенді, яғни биологиялық өлімді қабылдауды меңзейді. Бұл жолдардан біз «Көреген Махамбет» образын анық байқаймыз. Өмірдің ащы шыдығын, алда не боларын ақындық санасымен әділ болжай білгенін көреміз. Өлеңдегі ақын образының нарративтік сипаты келесі жолдарда былайша берілген: «... Абжылан емес, / Жүрегім – / Жұлмаға түскен лашын. / Енді қайтіп бүремін?!...» Батыр, ақын жүректің дәрменсіз образы. Тағдырдың жазғанын мойындаған, бәрін есінен шығарып, ұлы ызаға булыққан бейне. «Молитвы спасенье свое» деген жолды ақын «Бар нәтуам – бұл дұғам» деп жеткізеді. «Іші пысқан төбеттер бірін-бірі талайды» деп айналаға астарлы оймен көз жүгіртіп, «Жарты күлше жарық ай / Келе жатыр домалап» деп дұға етеді.

Ақын Алматы Исаәділ О. Сүлейменов өлеңін «Махамбет батырдың өлер алдындағы сөзі» деген тақырыппен аударған. Мәтінде Образдың нарративтік сипаты «Жүрегімді суыттым», «Өзімді өзім ұмыттым», «Жұмыр қылыш секілді едім – құрыдым», «Ет жүрегім тілім-тілім жаралы», «Мен болсам зындандамын обал-ақ» деп, түпнұсқадағы: «Я в далеких походах забуду себя», «Я забуду в зиндане гортанные кличи», «Мое сердце – оцепанный крик» деген жолдарды мейлінше түсінікті әрі ұтымды береді. Батырдың жоғарыда атап өткен дана, көреген образын түпнұсқадағы ақын идеясымен ұштастыра жеткізеді.

Олжас Сүлейменовтің Махамбетке арнаған келесі өлеңі «Последние мысли Махамбета, умирающего на берегу Урала от раны» деп аталады. Өлеңде Махамбет образы мінез

ерекшелігімен қоса тілдік қолданыстарымен де дараланады, көркемдігі төмен, арзан сөздер ақын лексиконына жат. Батырлығы мен ақындығы қатар жарысқан Махамбетті дара тұлғасына сай сөйлету кім-кімге де оңай еместігі анық. О. Сүлейменов Махамбет ақынды сөйлеткенде оның өзіне сай сөйлеу тілін таңдап алған. «...И потому, когда кочевье выманил / все мое племя, - я один пашу, / когда никто не смеет слова вымолвить, / мне рот завяжут – я стихи пишу...» Өлең жолдары Махамбет ақынның өз аузымен айтылып отырғандай сендіреді. Осындай сөйлеу тілі арқылы кейіпкердің мінез-құлық, дүниетанымы, өмірге деген көзқарасы, рухани өресі автор ойымен астасып жатады. Кесек мінезді образға келелі сөз айтқызу қашаннан О. Сүлейменов поэзиясына тән қасиет. Өлеңді қазақ тіліне аударған ақын Қадыр Мырза Әлі: «...Жайық барда ортаймайды, / Көлге сен. / Ақын барда қартайайды, / елге сен. / Сен тіріде – біз де тірі» дегенді / Айтпайды олар, / айтқанда олар, / Өлмес ем!..» деп ақын Махамбет бейнесінен әділдік үшін әрекет еткен нағыз күрескер сипатын бейнелейді.

О. Сүлейменов Махамбет батырға арнап поэзия жанрында ғана емес, драма жанрында да еңбек жазған. Ақынның «Қызыл жусан» атты драмалық киносценарийі негізінде 2008 жылы «Махамбет» тарихи фильмі түсірілген [5, 207-б.]. Режиссері: Сламбек Тәуекел. «Қызыл жусан» драмасындағы Махамбет бейнесінің нарративтік сипаты терең зеттеу жұмысын жүргізуді қажет етеді.

Қорытынды

Махамбет – қазақтың соңғы жырауы, жан-жақты, сан қырлы талант иесі. Бүкіл саналы ғұмырын елінің егемендігі жолына арнаған, «...Қара қазан, сары бала қамы үшін...», «...Толарсақтан саз кешіп...», «...Ереуіл атқа ер салып, егеулі найза қолға алып, беркініп садақ асқан...» бірегей тарихи тұлға. Оның сан қырлы образы О. Сүлейменов поэзиясында ерекше көрініс тапқан.

Қорыта келгенде, дала жырауларынан ұрпаққа генетикалық тұрғыдан берілетін суырып салмалық қасиет ақын Махамбетте де, О. Сүлейменовте де бар. Орыс тілінде жазылған шығарма болғанымен орыс өлеңінің құрылымына ұқсамайтын қазақы сарын О. Сүлейменов шығармашылығында ғана кездеседі. Ақынның Махамбет батырға арнаған поэзиясы дәл батырдың өз образындай күш пен қуатқа толы. Махамбет образын сипаттауда ақынға өлең формасының шеңбері тарлық еткен. Еркін көсіліп, тармақтардағы ырғақтармен бағыт ұстанып, еркін шарықтаған ақын үйреншікті аллегориялардан бойын аулақ ұстаған. «Мен өз елімді және оның халқын олардың беріктігі мен төзімділігі үшін сүйемін» [4, 14-б.] деген ақынның өмірлік кредосы оған өміршең тақырыпты жырлауға жол бастады. Оның Махамбет ақынға жазған «Махамбету», «Молитва батыра Махамбета перед казнью», «Последние мысли Махамбета, умирающего на берегу Урала от раны» атты топтама өлеңдері қазақ поэзиясындағы Махамбет образының жан-жақты танылуына мол әсерін тигізді. Тек қазақ жұртына ғана емес, өзге тілді оқырмандарды да батыр тұлғасымен сүйсінте білді. Өлеңнің өн бойындағы нарративтік сипат Махамбетті «Батыр Махамбет», «Ақын Махамбет», «Шешен Махамбет», «Ойшыл Махамбет», «Шыншыл Махамбет», «Мінезді Махамбет», «Данагөй Махамбет», «Көреген Махамбет» қырынан дәлелдей көрсетті. Өлеңдердегі нарративтік сипат әр өлеңнің тұтас мәтінінде ғана емес, циклді идеяны нарративтеуден құралды. Оған ақынның образды суреттей берудегі батырдың өмір жолындағы оқиғаларды қамтуы, жас Махамбеттен өлім алдындағы данагөй Махамбетке дейінгі алып келген нарративтік сипат дәлел бола алады. Өлеңдердегі Махамбет образынан сол кезеңдегі халық ұлдарының тағдырын тануға болады.

Зерттеу жұмысына негіз болған поэзиядағы Махамбет образының терең және жан-жақты ашылуы үшін өлеңнің ішкі құрылысы мен суретті сөздердің нарративтік бірлестік табуы аса маңызды рөл атқарды деген тұжырымға келеміз. О. Сүлейменов поэзиясындағы

Махамбет образы күрделі толқу, күңірену, сезіну, ақын, ұлы даланың перзенті ретінде өзін-өзі тани білуі және ұлттықпарызды түйсіне білуімен ерекшеленеді. Автордың ақындық кредосы, басты идеясы, өмірлік ұстанымы – ұлттық рухпен астасып, ұлттық сананы оятуға себеп болуымен құнды. Ақын психологиясының күрделі қабаттарын формалық тәсілмен, нәзік өрнектей жеткізген тарихи тұлғаға арналған шығармалары О. Сүлейменовтің өзіндік ақындық тұлғасын да танытты. О. Сүлейменов өлеңдеріндегі Махамбет бейнесі тарихи шындық пен көркем шындықтың арасындағы мағыналы көпір болып қала бермек. «...Ол әдебиетке ерекше дауыспен енді. Оның шығармалары әу бастан-ақ ұлттық әдеби құбылыстарға толы болды. Сонымен қатар сөз қадірін түсінер жұрттың көңілінен шықты және бүгінге дейін сол деңгейін жоғалтқан жоқ...» деп, зерттеуші С. Абдулло жазғандай, О. Сүлейменов өлеңдерін сан қилы образдан құралған нарративті идеялар галереясы деп атасақ қателеспейміз.

Поэзияның шеберлігі – түсіндіріп дәлелдеу емес, айшықты суреттеу арқылы мүсіндеу екенін ескерсек, О. Сүлейменов күллі оқырманның көз алдына Махамбеттің сан қырлы образының мүсінін алып келді. Ел бодандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрескер, көшпенді дала ақынының образы – О. Сүлейменов шығармашылығы арқылы қазақ поэзиясының құнды қазынасы болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы: Монография. – Астана: Елорда, 2003. – 424 б.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей-Новосибирск: «Талер-Пресс», 2006 – 398 б.
3. Шашкина Г.З. Слово в образной системе поэта (на материале поэзии О. Сулейменова): дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1996. – 188 с.
4. Сүлейменов О.О. Шығармалар жинағы 1-том. Өлеңдер. – Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2016. – 448 б.
5. Сүлейменов О.О. Таңдамалы туындылары. Поэмалар, сценарий / ауд. Қ. Мырза Әли. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 336 б.
6. Вербовский Н.Ю. Поэтический диалог: О.О. Сулейменов – А.А. Вознесенский (Сравнительный анализ лирики авторов). [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-dialog-o-o-suleyменов-a-a-voznensenskiy-sravnitelnyy-analiz-liriki-avtorov> (дата обращения 15.08.2023)
7. Канапьянов Б. Быть далеко услышанным. Олжасу Сулейменову – 70. [Электронный ресурс]. URL: <http://lib.ukgu.kz/ru/home/546-b-kanapyanov-byt-daleko-uslyshannym> (дата обращения 15.08.2023)
8. McHale B. Beginning to think about narrative in poetry // Narrative. – 2009. – Т. 17. – №1. – P. 11–30.
9. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-том. Сөз өнері: Монография. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
10. Хуатбекұлы Е. Н. Назарбаев шығармаларындағы нарратив пен дискурс: Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2021. – 127 б.

REFERENCES

1. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy: monografiya [Aesthetics of Word Art: Monograph]. – Astana: Elorda, 2003. – 424 b. [in Kazakh]
2. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary Studies. Dictionary of terms] / Qurast.: Z. Ahmetov, T. Shanbai. – Semei-Novosibirsk: «Taler-Press», 2006 – 398 b. [in Kazakh]
3. Shashkina G.Z. Slovo v obraznoi sisteme poeta (na materiale poezii O. Suleimenova): diss. ... kand. filol. nauk. [Words in the image system poem (on the material of poetry O. Suleimenov): diss.]. – Almaty, 1996. – 188 s. [in Russian]

4. Suleimenov O.O. Shygarmalar jinagy 1-tom. Olender [Collection of Works Volume 1. Poems]. – Almaty: «Oljas kitaphanasy» baspa uyi, 2016. – 448 b. [in Kazakh]
5. Suleimenov O.O. Tandamaly tuyndylary. Poemalar, scenari [Selected Works. Poems, script] / aud. Q. Myrza Ali. – Almaty: Jibek joly, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
6. Verbovski N.Iu. Poeticheski dialog: O.O. Suleimenov – A.A. Voznesenski (Sravnitelnyi analiz liriki avtorov) [Poetic dialogue: O.O. Suleimenov – A.A. Voznesenskiy (comparative analysis of the author's lyrics)]. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-dialog-o-o-suleymenov-a-a-voznensenskiy-sravnitelnyy-analiz-liriki-avtorov> (date of access 15.08.2023) [in Russian]
7. Kanapianov B. Byt daleko uslyshannym. Oljasu Suleimenovu – 70 [To be heard far away. Olzhas Suleimenov – 70]. [Electronic resource]. URL: <http://lib.ukgu.kz/ru/home/546-b-kanapyanov-byt-daleko-uslyshannym> (date of access 15.08.2023) [in Russian]
8. McHale B. Beginning to think about narrative in poetry // Narrative. – 2009. – Т. 17. – №1. – P. 11–30.
9. Qabdolov Z. Eki tomdyq tandamaly shygarmalar. 2-tom. Soz oneri: Monografia [Selected works in two volumes. T. II. The art of the word: monograph]. – Almaty: Jazushy, 1983. – 456 b. [in Kazakh]
10. Huatbekuly E. N. Nazarbaev shygarmalaryndagy narrativ pen diskurs: Filosofia doktory (PhD) ... diss. [Narrative and discourse in the works of N. Nazarbayev: diss.]. – Almaty, 2021. – 127 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 37.013.2; МҒТАР 14.01.45

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.16>Т.Ә. ҚОҢЫРАТБАЙ¹, Г.Ш. ӨМІРБАЕВА², Т.К. МҰСТАПАЕВА³

¹филология ғылымдарының докторы, өнертану және филология профессоры
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tynysbek.kongyratbay@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының кандидаты,
Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gulnur_omir75@mail.ru

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ «МУЗЫКА» ОҚУЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Музыка бізде 60-жылдардан бері пән ретінде оқытылып келеді. Мақалада республикамыздың жалпы білім беретін мектептерінде қолданылатын «Музыка» оқулықтарының мазмұны мен білім деңгейі қарастырылған. Бұл бағыттағы ізденістер музыка пәні «қай кезден бері оқытылып келеді, негізгі оқулықтардың авторлары кімдер?» - деген мәселелермен басталып, одан әрі Б. Ғизатов, П. Момынов, Ө. Байділдаевтардың кеңес заманындағы оқулықтарының мазмұны, қамтыған мәселелері сараланып, олар кейінгі буын оқулықтармен салыстырылады. Осы мақсатқа орай кейін қолданысқа енген 1–4-сыныптарға арналған оқулықтардың мазмұны сипатталған. Ондағы игерілуге тиіс тақырыптар, музыкалық ойындар, олардың танымдық табиғаты сөз болады. Сонымен қатар кезінде альтернативтік негізде ұсынылған «Елім-ай», «Мұрагер» бағдарламалары да сөз болып, олардың білім берудегі өзіндік ұстанымдары мен әдіс-тәсілдері сипатталады.

Түрлі білім беру бағдарламалары негізінде соңғы жылдары жарыққа шыққан 1 және 2-сыныптарға арналған «Музыка» оқулықтарының жетістіктері жинақталған. Жаңа оқулық авторларының мәселеге кәсіби негізде келіп, негізгі тақырыптар аясында көптеген музыкалық-танымдық материалдарды аша білгені көрсетіледі. Осының бәрі жалпы білім беретін орта мектептегі «Музыка» оқулықтарының мазмұнын қайта қарау мен саралаудың қажеттігін аңғартады.

Кілт сөздер: музыка, оқулық, бағдарлама, білім мазмұны, аспап, ойындар.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қоңыратбай Т.Ә., Өмірбаева Г.Ш., Мұстапаева Т.К. Мектептегі «Музыка» оқулықтарын жетілдіру мүмкіндіктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Qonyratbai T.A., Omirbaeva G.Sh., Mustapaeva T.K. Mekteptegi «Muzyka» oqulyqtaryn jetildiru mumkindikteri [The Possibilities of Improving School Textbooks “Music”] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.16>

Т.А. Kongyratbay¹, G.Sh. Omirbaeva², Т.К. Mustapaeva³

*¹Doctor of Philological Sciences, Professor of Art History and Philology
Hodja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tynysbek.kongyratbay@ayu.edu.kz*

*²Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Almaty University of Humanities and Economics
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gulnur_omir75@mail.ru*

*³Senior Lecturer of Hodja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*

The Possibilities of Improving School Textbooks “Music”

Abstract. Music as a subject was introduced in the early 60s. For the first time, the presented article raises the urgent problems of teaching music in secondary schools of our republic. Searches in this direction begin with determining the time of music training in secondary schools and the first authors of textbooks. Further, a scientific excursion into the field of content and methodological problems covered in the textbooks on music by B. Gizatov, P. Momynov and O. Baydildaev takes place. A significant place is paid to the analysis and comparative study of these textbooks with samples of a later generation. In the field of view of the authors were textbooks on music for grades 1-4 of a comprehensive school, which were created at the dawn of independence. Various topics on music have been subjected to analytical study, games and their cognitive capabilities. At the same time, the methodological principles reflected in alternative programs "Yelim" and "Mырager" were considered.

Textbooks of a new model intended for grades 1 and 2 of secondary schools of our republic did not remain out of attention. The positive aspects of textbooks are noted, which differ noticeably from previous publications in an abundance of interesting cognitive materials. All this shows that the time has come to revise the educational and educational content of music lessons in a comprehensive school.

Keywords: music, textbook, program, content of knowledge, instrument, games.

Т.А. Кобыратбай¹, Г.Ш. Омйрбаева², Т.К. Мустафаева³

*¹доктор филологических наук, профессор искусствоведения и филологии
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tynysbek.kongyratbay@ayu.edu.kz*

*²кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Алматинского гуманитарно-экономического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gulnur_omir75@mail.ru*

*³старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*

Возможности совершенствования школьных учебников по «Музыке»

Аннотация. Музыка как предмет был введен в начале 60-х годов. В статье рассматриваются содержание и уровень образования учебников «Музыка», используемых в общеобразовательных школах республики. Поиски в этом направлении начинаются с определения времени ввода предмета музыки в общеобразовательные школы и первых авторов учебников, далее совершается научный экскурс в область содержания и методических проблем, охваченных в учебниках по музыке Б. Гизатова, П. Момынова и О. Байдильдаева. Значительное место уделено анализу и сравнительному изучению этих учебников с образцами более позднего поколения. В поле зрения авторов оказались также учебники по музыке для 1–4-х классов, которые были созданы ещё на заре независимости. Аналитическому изучению подвергнуты различные тематики по музыке, игры и их

познавательные возможности. Вместе с тем отмечены методические принципы, отраженные в альтернативных программах «Елім-ай» и «Мұрагер».

Не остались вне внимания учебники нового образца, предназначенные для 1 и 2 классов общеобразовательных школ нашей республики. Показано, что авторы нового учебника смогли подойти к проблеме на профессиональном уровне и раскрыть много музыкально-познавательного материала в рамках основных тем. Все это говорит о необходимости пересмотра и дифференциации содержания учебников «Музыка» в общеобразовательной средней школе.

Ключевые слова: музыка, учебник, программа, содержание знания, инструмент, игры.

Кіріспе

Кеңес заманында жалпы білім беретін орта мектептерге арналған тұрақты «Музыка» оқулықтары болған емес. Бұл пәннің аясында орыс мектептері Ресей баспаларынан шыққан оқулықтарды пайдаланса, қазақ мектептері Ө. Байділдаев [1], Б. Ғизатов [2], П. Момынов [3] сияқты авторлардың оқулықтарын қолданып келді. Олар өзге оқулықтар секілді жыл сайын қайта басылмай, бір жарияланыммен шектеліп отырды. Жалпы кеңес дәуірінде «Музыка» орта мектептегі тұрақты пәндердің санатында болған емес.

Егемендік алғаннан бергі жерде мектеп оқушыларына арнап «Музыка» оқулықтарын құрастыру ісі қолға алынып, жаңа мақсаттар белгіленді. Оларды жүзеге асырудың міндеттері сараланып, олар тұрақты сипатқа ие бола бастады. Кеңес дәуіріндегі тәжірибесі бойынша теориялық материалы бар оқулықтар жазылып, көркем репертуарды қамтитын хрестоматиялар құрастырылды. XX ғасырдың 90-жылдары бастауыш сынып оқушыларына арналған оқулықтар құрастырыла бастады. Бұл реттен Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, М. Оразалиева [4] сияқты әдіскерлердің 1–4-сыныптарға арналған оқулықтарын атауға болады. Аталған оқулықтар қайта жарияланып жатты [5]. Одан бергі жерде 5 және 6-сыныптарға арналған екі оқулық жарияланды. Оларды құрастыру А. Жайымов, Ж. Еңсепов, т.б. домбырашылардың үлесіне тиді [6].

Осы жылдары жаңа бағдарлама жасау, оқулық шығару ісі жандана түсті. М. Балтабаев бастаған шығармашылық топ «Елім-ай», Ө. Райымбергенов бастаған топ «Мұрагер» бағдарламаларын жасап, оқулықтар жарық көрді. «Елім-ай» бағдарламасы бойынша 1-сынып оқулығы шығып, одан әрі тоқтап қалды [7]. «Мұрагер» бағдарламасы одан әрі дамып, орта мектепке арналған оқулықтар ұсынды [8].

Бағдарлама нота емес, құймақұлақтық жүйені негізге алды. Соны орнықтыру мақсатында Алматы қаласындағы жекеленген мектептерде эксперименттер жүргізілді. Сандық тәсілді пайдаланып, мектеп оқушыларына аз уақытта домбырамен күй үйрету мүмкіндіктерінің әдістемелік мәселелері қарастырылды. Жалпы білім беретін орта мектепке арналған «Музыка» оқулықтарын жазу ісі әлі күнге жалғасын тауып келеді.

Орта мектепке арналған оқулықтарды шығару ісімен «Атамұра», одан соң «Алматыкітап» баспасы зор үлес қосты. Осы негізде «Музыка» оқулықтарының екі түрлі үлгісі жарық көріп, орта мектептер таңдаған оқулық бойынша дәріс өткізді. Мұның өзі альтернативтік оқулықтар шығару ісіне алып келді.

Мектептегі «Музыка» пәні бірнеше оқу бағдарламалары аясында жарық көрсе де, олардың оқушыларға берер білімі ойдағыдай болмады. Олар мектептегі музыка сабағының пән ретінде орнығуына елеулі ықпал ете алмады. Пәннің мазмұнында игеруге тиіс, оқушылардың білімін тереңдететін танымдық материалдар өз дәрежесінде қамтылмай келді.

Бірыңғай ән салу мен күй тыңдау – пән емес. Қазірде тәжірибеге ғана негізделген мұндай оқулықтар музыкалық білім беруге қойылып отырған талаптарға толық жауап бере алмай келеді.

Зерттеу әдістері

Мақалада жалпы білім беретін мектептерге арналған «Музыка» оқулықтарының мазмұны қарастырылып, олардың қандай танымдық материалдарды қамтитынына ерекше назар аударылды. Осыған орай музыкалық білім берудің нәтижелік сипаты басты назарда ұсталды. Әр сыныпта алған танымдық-тәжірибелік білімнің оқушылар бойындағы «қалдығын» анықтау да әдістемелік мәселе ретінде қарастырылды.

Осы мәселелерді жүзеге асырудың негізгі зерттеу әдістері қатарында эмпиристік ізденістер – бақылау, игеру, талдау, салыстыру және жинақтауды айтуға болады. Осы тармақтарға сай зерттеу бірнеше кезеңдерді құрады. Алғашқысы – «Музыка» оқулықтарының мазмұнымен танысу, екіншісі – оқулықтардың мазмұнын талдау, үшіншісі – оқулықтарда қамтылған білімдік материалдардың мөлшерін саралау. Мұның аяғы жоғары оқу орындары студенттерінің педагогикалық практикасы кезіндегі әдістемелік іс-шаралармен байланыстырылды. Осының бәрі мектептегі музыка сабағы аясында оқушылардың алған білімдерін жинақтау және бағалау әдістерімен тұйықталып отырды.

Талдау мен нәтижелер

Соңғы жылдары музыка оқулықтары конкурстық негізде жазыла бастады. Оқу министрлігі жариялаған тендер негізінде жаңа үлгідегі оқулықтар жарық көріп келеді. Бұл іске «Атамұра», «Алматыкітап» және басқа баспалар да араласа бастады. Соңғы кездері министрлік тарапынан конкурстық негізде оқулық жазу ісі жолға қойылып, оған НЗМ-нің мамандары да қатысып отыр. Олар 1–2-сыныптарға жаңа бағдарлама жасап, оқулықтар да шығарды. Бұл іске жаңа авторлар тартылып, әрбір тақырыпқа сай жаңа әндер жазылып, оқулықтардың мазмұны жаңара түсті. Әрине, олардың барлығы да кейін енгізілген жаңа (Кембридж) жүйеге құрылып, негізгі сегіз тармақпен тұйықталып отырды. Әрбір сыныпта олардың рет саны ауысса да, жалпы нобайы сақталды. Осы тұста НЗМ мамандары А. Қайдарова, И. Есбатырова, А. Даниярова, А. Оспанова [9] шығарған 1-сынып оқулығының мазмұнына тоқталып өтелік. Оқулық сегіз тарауға жіктеліп, өз ішінде тағы да жеке сабақтарға бөлінген. Олар мынадай тақырыптарды қамтыған: 1) Бәрі мен туралы; 2) Менің мектебім; 3) Менің отбасым және достарым; 4) Айналамыздағы әлем; 5) Саяхат; 6) Дәстүр және фольклор; 7) Жеміс-жидек; 8) Тәні саудың, жаны сау.

Бұрын жарық көрген дәстүрлі оқулықтарда тақырыптарға сай музыкалық материалдар өз дәрежесінде қамтыла бермейтін. Мұнда барлық сегіз тарау музыка тақырыбына құрылып, ойын үстінде ән салу, музыка сауатын ашу үдерісіне бейімделген.

I. «Бәрі мен туралы» деген алғашқы тарау «Мен музыка әлеміндемін», «Мен ән салуды ұнатамын», «Бәрі қимыл үстінде», «Музыкадағы ырғақ» деген төрт тақырыпқа жіктеліп, нақты музыкалық материалдармен жұмыс істеуге құрылған.

II. «Менің мектебім» атты екінші тарауында оқушылар музыка әлеміне саяхатты жалғастырып, скрипка кілтімен танысады, нота жазуынан мағлұмат алады. «Мектептегі дыбыстар» деген тақырып аясында музыкалық және шулы дыбыстарды ажыратуды игеріп, композиторлар шығармашылығы мен музыкалық аспаптардың ерекшеліктерімен танысады. «Музыка әліпбиі» деген тақырып нота, нота сызығы, скрипка кілті, до, ми, соль дыбыстарын игеруге бейімделген. Бұлардың бәрі түрлі ойындар арқылы берілген. «Мектептегі әуен» тақырыбында *кілттік белгілер, мажор мен минор, лад* туралы ұғымдар беріледі. «Мектеп оркестрі» тақырыбы дирижер мен оркестр туралы түсінік береді.

III. «Менің отбасым және достарым» деген тарауда оқушылар *ре-фа-ля* дыбыстарымен танысады. Алғаш *до-ми-соль* дыбыстарымен танысқан оқушылардың білімі тереңдей түскен. Бірақ авторлар дыбыс қатарын толық қамтымай, теориялық мәліметтерді біртіндеп қосып отырған. Одан әрі ән салуға көшіп, «Ананың әлдіі» - бесік жыры, «Достық – ғажап!» деген

тақырыптар шеңберінде *ән, куплет, қайырмамен* танысады. Музыкадағы регистр туралы түсінік алады.

IV. «Айналамыздағы әлем» тарауы «Еліміздің бас әні», «Туған жер әуендері», «Сиқырлы музыка», «Қош келдің, Жаңа жыл!» деген тақырыптарға жіктелген. Онда оқушыларды мемлекеттік Әнұранмен таныстырып, «Ортеке» күйі, «Шелкунчик» балетінен үзінді тыңдатады, Жаңа жылға арналған әндер игеріледі.

V. «Саяхат» деген тарауда авторлар музыкалық жанрлар әлеміне саяхаттап, жанр, марш, би ұғымдарының мәніне үңілген. Бұл әдіс Д.Б. Кабалевский бағдарламасында болатын. Музыкалық мамандықтар әлеміне үңіліп, композитор, дирижер таяқшасы, әлді, әлсіз үлес, екі үлесті өлшем деген тақырыптар туралы мағлұмат алған. «Далаға саяхат» тақырыпшасы аясында *күй, күйші, жайлау* атауларына тоқталған.

VI. «Дәстүр және фольклор» тарауында *аккомпанемент, халық әні, дәстүр, фольклор* деген терминдердің сырына үңіледі. Қорқыт деген кім? Аңыз, қобыз, ысқыш, халық аспаптары, халық оркестрі, халық биі, Наурыз туралы ән деген сияқты тақырыптар игеріледі.

VII. «Жеміс-жидек» тарауының аты музыка пәнінен бөлектеніп тұрса да, авторлар оны оқулық мазмұнымен шебер ұштастырған. Мысалы, сиқырлы балет әлемінде *шәй мен кофе* билейді. Жеміс-жидек, жалпы тағам туралы әндер тыңдалады. Одан әрі дыбыс бояуы, *композитор шығарған ән, музыка, орындаушы, тыңдаушы* деген ұғымдар талқыға түседі. Симфониялық *оркестр, ішекті, ұрмалы аспаптармен* таныстырылады. «Сиқырлы флейта» тақырыбы аясында *кларнет, гобой, фагот, флейта* аспаптары таныстырылады.

VIII. «Тәні саудың, жаны сау» деп аталған соңғы тарауында музыканың денсаулыққа пайдасы, дем алу гимнастикасы, флешмоб туралы мәліметтер қамтылған. Гимнастикаға байланысты әндер берілген. Әскери марш, жорық әндері қамтылып, музыкалық фестиваль ұғымы баяндалған. Оқулықтың соңында глоссарий беріліп, оқушылар игеріп шыққан терминдер толыққа жуық топтастырылған.

«Музыка» оқулығының 2-сыныпқа арналған басылымы да осы сияқты негізгі сегіз тақырыптың төңірегіне топтастырылған [10]. Ондағы әрбір тарау, тақырыптар оқушыларға музыкалық білім негіздерін жеткізуге бағышталған. Біздің бұрынғы оқулықтарымыздың мазмұны ән салу, күй тыңдау, аздап музыка сауаты туралы деректермен шектелген болса, НЗМ шығарған оқулықтарда музыкалық-танымдық материалдар да молынан қамтылған. Олар теориялық материал ретінде емес, негізгі сегіз тақырыптарға бейімделіп берілген. Осылайша біздің әдіскерлер қашып келген музыкалық-теориялық материалдарды қолданудың тиімді тәсілдері қолданылған.

Бұл НЗМ дайындаған 1–2-сынып оқушыларына арналған оқулықтардың болмысы ғана. Ал өзге сыныптарға арналған «Музыка» оқулықтарының мазмұны бұлардан өзгешелеу. Оларды оқыған оқушылар қандай танымдық білім материалдарын қалай игеру керек деген әдістемелік мәселе туады. Соны 3-сынып оқулығы шеңберінде тарқатып көрелік [11].

Ең алдымен, 3-сыныпқа арналған «Музыка» оқулығы мектеп оқушыларына қандай білім береді? – деген танымдық мәселе туындайды. Осы мақсатқа орай оқулықтың қандай тақырыптарды қамтығаны, құрылымдық жүйесі, музыкалық репертуары қарастырылады. 3-сыныпты бітірген оқушы музыка пәні бойынша қандай теориялық білім алып шығуы керек? – деген сұрақтар туындайды.

Бұл мәселелерді күн тәртібіне шығаруымыздың басты себебі мынада. Осы кезге дейін жалпы білім беретін орта мектептерді бітіріп, жоғары оқу орнындарының музыкалық білім мамандықтарына оқуға түсетін жастар музыкалық дайындығы жоқ талапкерлер ретінде бағаланып келеді. Жоғары оқу орындарының жанындағы қабылдау комиссиялары мектеп бітірген талапкерлерді музыкалық білімі жоқ деп санайды.

Жалпы білім беретін мектеп оқушылары алты жыл бойы «Музыка» пәнін оқиды. Осы мерзімде олар қандай танымдық материалдарды игеріп шығуы тиіс? Жоғары оқу орындары

бұл пәннің көлемінде ешқандай талап қоймайды. Мәселе оқытудың әдістері мен жолдары туралы емес, пәнді оқығанда игеруге тиіс танымдық материалда. Салыстырмалы негізде айтар болсақ, мектептегі «Биология», «География» пәндері шамамен осындай мерзім оқытылады. Бірақ ол пәндердің мазмұнына байланысты сұрақтар талапкерлердің жоғары оқу орындарына түсу кезіндегі тест сұрақтарына енгізіледі. Ал музыкалық білім тұсында мұндай талап неге жоқ? Сонда алты жыл бойы «Музыка» пәні не үшін оқытылған? Оның мектеп бағдарламасы көлеміндегі танымдық материалдары жоғары оқу орындарының музыкалық білім мамандығына түсетін талапкерлерге неге қолданылмайды?

Пән – білімнің жеке бір саласына тән танымдық материалдарды қамтып, олардың практикалық қолданысын қамтуға тиіс. Әр пәннің оқушы үйренуге тиіс теориялық әрі практикалық материалының болуы шарт. Сол негізде олар музыкалық білім материалдарын игеріп, өздерінің эстетикалық талғамы мен ой-өрісін жетілдіріп отырады. Осы белгілері жоқ болса, оны пәнге жатқызуға болмайды. Өкінішке орай бүгінгі оқулықтардан мұндай жүйені табу қиын. Егер алты жыл бойы мектептегі музыка пәнін оқыған оқушылар ешнәрсені игермейтін болса, «Музыка» оқулықтарының қажеті не? Оның арғы жағында көлеңке пәннің өзіне де түседі.

Мектептегі музыка сабағында оқушылар ән салып, күй тыңдайды. Бірақ музыка сабағының мазмұны ән салумен ғана шектелмеуге тиіс. Кез келген пәннің оқушылар игеруге тиіс танымдық материалы болуы шарт. Игерілуге тиіс танымдық-теориялық материалы жоқ пән – пән емес. Әдіскер мамандар пәнге талапты осылай қояды.

Біз қарастырғалы отырған 3-сыныпқа арналған «Музыка» оқулығы «Атамұра» баспасынан 2018 жылы басылып шыққан. Оқулық кейінгі жүйе бойынша жазылып, «Жанды табиғат», «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен», «Уақыт», «Сәулет өнері», «Өнер», «Атақты тұлғалар», «Су – тіршілік көзі», «Демалыс мәдениеті» және «Мерекелер» атты сегіз тараудан тұрады. Бұл тараулардың әрқайсысы 4–5 сабақтан құралып, жалпы көлемі 34 сабақты құрайды. Әр тарау соңында оқушылардың үйренгенін пысықтайтын «Білімді тексер» деген сұрақтар мен тапсырмалар бар.

Бұл барлық оқулықтарға тән жүйе. Оларда табиғат, өнер, туған жер сынды әр түрлі танымдық тақырыптар қамтылған. Сол тақырыптарға байланысты музыкалық шығармалар оқулыққа қосылған. Арасында музыкалық-теориялық мәліметтерді де беріп отырған.

Бірінші тараудың алғашқы сабағы «Табиғат және музыка» деп аталады. Авторлар бұл сабақта оқушыларға арнап жеті тапсырма дайындаған.

1. «Тыңдау және талдау» деп аталады. Мұнда табиғат пен оны қоршаған ортаның бейнесі, қоршаған ортадағы дыбыстар туралы қысқаша мәліметтер берілген. Кітаптың «тыңдау» деген тұсында ештеңе берілмей, оның есесіне шартты белгісінде «оқу» деген кітаптың суреті берілген. Тапсырманың атауы тыңдау және талдау болса да, оқулықта өзге материалдар қамтылған.

2. «Зерттеу және талдау» деген тарауда «табиғат әуені» деген ойын берілген. Оқулық авторлары табиғатты «жанды» және «жансыз» деп бөліп, оларды кілт сөздер арқылы көрсеткен. Одан әрі оқушылар сөзжұмбақты шешуі тиіс. Әрине, сөзжұмбақтың оқушылардың логикалық ойлау жүйесін дамытуға тигізетін ықпалы жоқ емес. Бірақ оның музыкалық білімге төтелей қатысы шамалы. Сонда оқушылар нені зерттеп, нені талдамақ? Бұл жағы бұлдыр.

3. «Зерттеу және ақпарат іздеу» деген тарауда тағы да ойын берілген. Оның атауы «Табиғат пен музыка» деп аталған. Оның шарты бойынша сынып оқушылары «жанды табиғат өкілдері», «жансыз табиғат өкілдері» және «музыканттар» болып үш топқа бөлініп, берілген сұрақтарға жауап іздейді, түрлі мысалдар келтіреді. Одан кейін суреттерге қарап табиғат құбылыстары мен музыкалық аспаптардың байланысын ажыратады. Ойынның

жалпы мақсаты – табиғат пен музыканың бір-бірімен байланысын түсіндіру. Сонда тақырыптағы зерттеу элементі қайда?

4. «Тыңдау және талдау» деген тарауда «Тұран» фольклорлық ансамблінің орындауында үзінді тыңдауға берілген. Одан соң оқушылар сұрақтарға жауап береді. Мысалы, оқушыға «шығарма орындалғанда көз алдына нені елестеттің?» деген сауал қойылады. Бастауыш сынып оқушыларына бұл сұрақтың ауыр тиері анық. Ал ансамбль құрамындағы аспаптармен жеке танысып, көзбен көріп, құлағымен естімей тұрып олар туралы ой сабақтау тіпті қиын. Сонда бұл тақырып аясында оқушылар нені талдамақ? Мұндай абстракциялық сұрақтар оқушыларға музыкалық білім бере ала ма?

Одан әрі оқушыларға «естіген аспаптарды суреттерден тауып ал» - деген сұрақ қойылған. Авторлардың ойын арқылы оқыту тәсілін қолданғаны көрініп тұр. Бірақ бұрын көрмеген аспаптарын оқушылар есіту арқылы ажырата алады ма? Мәселе осында.

Оқулық мазмұнынан кейбір ескірген мәліметтерді де кездестіруге болады. Мысалы, «Қорқыт алғаш қобыз аспабын жасады» деген үстірт ұғымды аксиома ретінде беріп [12], жас жеткіншектердің санасына теріс ақпарат енгізген. Музыкалық органологияға байланысты соңғы зерттеулер мен ізденістердің нәтижелері көрініс таппаған [13]. Тапсырмадан кейін музыкалық терминдерге анықтама берілген. «Регистр» мен «тембр» сөздеріне түсінік беріп, оларды жасыл түспен даралап қойған. Музыкалық сөздік материалдары үшінші сынып үшін өте ауыр. Авторлар музыкалық-теориялық білімді сөздіктер арқылы беруді көздеген. Бұл қаншалықты дұрыс? Әрбір терминнің мән-мағынасын жете түсінбей жатып, оларды механикалық жолмен жаттап алған білім бола ма?

Оқулықтағы «Әнді үйрену» шартты белгісі тұсында микрофон бейнеленген. А. Асылбектің сөзіне жазылған Ә. Бүшікованың әні – «Кемпірқосақ». Сабақтың тақырыбына сай табиғат құбылысы туралы балалар әні:

Жаңбыр жауып, басылды,
Күннің көзі ашылды.
Өзен, көлдің үстіне
Кемпірқосақ асылды, - деп басталады.

Оқулықта берілген алтыншы тапсырма – *суырыпсалма*. Мағынасы біздерге түсінікті болғанымен, бір ғана «суырыпсалма» деген сөз тақырыптың мазмұнын ашып тұрған жоқ. Бұл тапсырмада топтық жұмыс ретінде «Көңілді кемпірқосақ» ойыны берілген. Ойынның шарты бойынша оқушылар кітапта берілген 1-шумақ тақпаққа *до, ми, соль* ноталарын пайдаланып, қарапайым бір жол әуен құрастыруы керек, әрі мазмұнына қарай көркемдеуіш құралдарды (екпін, ырғақ, дыбыс биіктігі, форте, пиано сияқты динамикалық белгілерді) пайдалануы тиіс. Содан соң оны орындап, шулы аспаптармен сүйемелдеуі қажет.

Бұл тапсырма да оқушылардың жас ерекшеліктерінен асып жатқандай көрінді. Біріншіден, «ән құрастыру» мен «суырыпсалма» ұғымдары бір емес. Біріншісі – әуен шығару, екіншісі – импровизация, яғни бір әуенге жасалатын көркем өңдеу. Мұның ізі тапсырмадан байқалмайды. Екіншіден, 3-сынып оқушылары мұндай шығармашылық жұмыспен шұғылдануға қабілетті ме? Ол жағына эксперимент жасалмаған. Берілген тапсырма да анық емес. Оқушылардың дыбыс биіктігі, ырғақ, екпін деген тақырыптарды игермей тұрып берілген тапсырмаларды орындауы мүмкін бе?

Оқулықта жетінші тапсырма ретінде *бағалау* берілген. Яғни, 6-тапсырмадағы ойын шарты бойынша оқушылардың әнді орындауын бағалау және сабақты қорытындылау. Қазіргі мектептерде музыка пәні бойынша баға қойылмайды. Сондықтан бағалаудан бұрын білім деңгейін, танымдық-теориялық және практикалық білім дәрежесін анықтаған мақсатқа жақын болмақ.

Міне, 3-сыныпқа арналған «Музыка» оқулығында қамтылған танымдық материалдардың дені осындай болып отырады. Авторлар оқушылардың жас ерекшеліктерін

ескеріп, сабақ барысында ойын тәсілдерін қолдануды мақсат еткен. Түрлі кроссвордтардың берілуі соны байқатады. Бірақ музыкалық ойындардың пропорциясы нақты музыкалық білім материалдарынан асып түсіп жатқандай әсер қалдырады. Егер оқушылар жыл бойы үйреген әндері немесе тыңдаған күйлерін талдап, олардың көркемдік болмысын сипаттай алмаса, ән салып, күй тыңдаудың оқушыларға берері не?

Осыған жуық жағдайды 4-сыныпқа арналған «Музыка» оқулығынан да көреміз. Бұл да баяғы сегіз тақырыптың төңірегіне топтастырылған басылым [14]. 2019 жылы жарық көрсе де, республикамыздағы саяси оқиғалардың күрт өзгеруіне байланысты бірқатар мәліметтері ескіріп кеткен оқулық. Ол «Менің елім» деген айдармен ашылып, Гимнмен басталған. Одан әрі тағы да бірнеше ән-өлеңдер берілген. С. Еркiмбековтің «Дарқан дала» әні тұсында «орындау және талдау» деген тапсырма беріліпті. Алғашқы орындау тапсырмасына қатысты мәліметтер болса да, талдауға байланысты ешнәрсе айтылмаған. Орындау ережесінің талдау бола алмасы белгілі. Оқулықтың осындай тұстары аз емес, көбіне талдау үлгілері берілмеген. Мысалы, музыкадағы «канон» термині тұсында анықтама берілсе де, оның басты белгісі – жанрлық сипаты, қай дәуірге тән екендігі назардан тыс қалған. Әр нәрсені өз кезеңіне қойып бағалаған дұрыс болар еді.

Жаңартылған типтік бағдарлама бойынша жазылған 5-сынып оқулығымен де танысып шықтық [15]. Оның мазмұны өзгерген, тоқсан атаулары да басқаша құрылған:

1. Қазақ халқының музыкалық мұрасы.
2. Қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салт әндері мен заманауи музыкасы.
3. Әлем халықтарының музыкалық дәстүрі.
4. Музыка тілі – достық тілі.

Оқулықтың мазмұны мен құрылымын құптауға болады. Бас жағында авторлар ұжымы бұрынғы сегіз тармақ жүйеден арылып, ұлттық музыкаға бет бұрыпты. Танымдық маңызы болған соң «Қазақ халық әнінің әуенділігі» деген тақырып бірнеше сабаққа созылған. Тақырып халық әндері туралы болғанымен мұнда халық және авторлық әндер аралас қамтылады. Оны «халық әндері», «авторлық әндер» деп берген дұрыс болар еді. «Дарқан дала» әні 4-сынып оқулығында берілген еді, мұнда тағы да қайталаныпты. Оқушыларға берілген тапсырмалар да бір-біріне ұқсас. Дегенмен бұл оқулықтың ұтымды тұстары да бар.

Соңғы жылдары мектеп оқулығының авторы болуға талаптанып жүргендердің саны артып келеді. Кейде авторлар ұжымына техникалық міндет, яғни компьютермен нота теру жұмысын атқарған мамандар да еніп жатады. Ғылымда зерттеліп, шешімін таппаған, болжам түрінде айтылып жүрген деректер енгізіліп, танымдық деңгейдегі шатасулар да көрініс береді. Оқулықтарда қамтылған бірқатар әндердің көркемдік деңгейі төмен. Мұның өзі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын төмендетуге ықпал етері анық.

Алғашқы кездегі 5–6-сыныптарға арналған оқулықтарға бір топ домбырашылар автор болғаны бар. Олар домбыра аспабын жақсы меңгерсе де, музыканы оқыту әдістемесін, мектеп оқушыларының жас ерекшеліктерін, қабылдау мүмкіндіктерін жете игермеген мамандар. Сол себепті бұл оқулықтар Батыс және қазақ композиторлардың өмірбаянымен, шығармаларымен танысу курсына ұқсап кеткен. Жалпы жоғарыда аталған 1–6-сыныптарға арналған оқулықтардың қай-қайсысында да оқушыларға қандай мазмұндағы және көлемдегі музыкалық білім берілу керек деген мәселелерге анықтық енгізілген емес. Әдіскерлер оқушыларға теориялық материалды игерудің қиын екендігін айтып, музыка сабағының мазмұнын ән салып, күй тыңдаумен шектеп жатқанда, 5–6-сыныптарға арналған оқулықтар ешбір ғылыми-әдістемелік жүйесіз құрастырыла салды. Бастауыш сынып оқулықтарында ұлттық музыка үлгілері көбірек қамтылған соң, олар шетел музыка үлгілерін тыңдауға ерекше мән берді.

Аталған оқулықтарға тән ортақ кемшіліктердің бірі – үйренген немесе тыңдаған музыкалық шығармаларға жасалған талдаудың болмауы. Мысалы, қазақтың мыңға жуық күй

мұрасы болса, соларды әдістемелік тұрғыдан іріктеп, қай шығарманы қандай сыныптарда тыңдатуға болады? Олардың көркемдік болмысы мен құдіреті неде? – деген мәселелерге дүре тиген емес. Мұндай әдістемелік мәселелерді қамтымайтын оқулықтар оқушыларға қандай білім бермек? Ән салу мен күй тыңдау музыкалық білімнің өзі емес, жеке бөлшектері ғана. Сонда музыка пәнінің мазмұнын құрап тұрған танымдық материалы қайда?

Мысалы, орта мектептегі әр сыныпқа арналған «Әдебиет» оқулықтарында Абайдың өлеңдері оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай беріледі. Әдіскерлер ақынның шығармаларын оқушылардың қабылдау мүмкіндіктеріне байланысты түрлі сыныптарға жіктеп тастаған. Ал музыка сабағында халық композиторлары – Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, т.б. күйлері тұсында мұндай әдістемелік жұмыстардың бірі де атқарылған емес. Осы себепті «Музыка» оқулығын жазған авторлардың міндеті құрастырушылық деңгейден көп аса қоймады.

Осы кемшіліктерді ескере келгенде, Ш. Құлманова, Б. Сүлейменова, Т. Тоқжановтардың 5-сыныпқа арналған оқулықтарының едәуір жетілдірілгенін көреміз. Мектептегі «Музыка» сабағының мақсаты – ән салу немесе күй тыңдау ғана емес. Ұзақ жылдар бойы әбден қалыптасып қалған осы жүйеге өзгеріс ендіріп, тыңдау, талқылау, талдау деген тармақтар қосыпты. Мұның өзі оқушыларға ой салып, өз бетінше ойланып, толғануына жол ашады.

Айталық, әдебиет сабағында оқушылар тек қана өлең жаттау немесе тыңдаумен айналыспайды ғой. Тереңге бармағанның өзінде сол өлеңнің авторы кім, өлшемі қандай, ассонанс, аллитерация сияқты көркемдік құралдары қайсы? - деген мәселелерге тоқталады. Осы бағыт орта мектептің бұрынғы «Музыка» оқулықтарында көмескі болатын. Бір ғана ән салу, күй тыңдау, кроссворд шешу – білімнің өзі емес, соған апаратын жол, материалды игерудің әдіс-тәсілдері ғана. Жаңа мазмұндағы оқулықтар бұл кемшіліктерді жоятын да болар. Әзірге алты жыл бойы оқыған оқушылардың музыкалық білімнің деңгейі қайсы? – деген мәселе күн тәртібінен түсе қойған жоқ. Осы сауалдың жауабын іздеп бастауыш сынып оқулықтарына да көз жүгіртіп шықтық. Басым көпшілігіндегі жағдай осындай, білімді берудің әдіс-тәсілдері бар да, алатын білімнің мөлшері бұлдыр. Мектепті аяқтаған талапкерлердің жоғары оқу орындарына «музыкалық біліміміз жоқ» деп келетін себебі де осында болуға тиіс. Демек «Музыка» пән ретінде өзінің қажеттілігін әлі де дәлелдей қойған жоқ.

Қорытынды

Көптен көкейде қордаланып жүрген мәселені ортаға салудағы мақсатымыз - мектеп оқулықтарының кемшіліктерін айту ғана емес. Орта мектептерге арналған «Музыка» оқулықтарының мазмұны туралы ғылыми мақалалар жазылып, мерзімді баспасөз беттерінде пікір алмасулар жүргізілмепті. Бұл төңіректегі шешімін таппаған күрделі мәселелер көп болса да, олар күн тәртібіне қойылмапты. Бүгінгі жаңарған Қазақстан жағдайында оған мән бермейтін болсақ, мектептегі музыка пәнінен айрылып қалуымыз да қиын емес.

Мектептегі музыка – жарты ғасырлық тарихы бар пән. Оның қажеттілігі айқын. Бірақ осы пәннің аясында игерілуге тиіс танымдық материалдардың көлемі мен мөлшері анықтауды қажет етеді. Бұрынғы оқулықтарда хореография элементтері де болушы еді. Оқушылардың өте қарапайым болса да би элементтерінен хабары болғаны дұрыс. Себебі болашақ музыка мұғалімінің бір нысаны – балабақша. Ал ондағы ертеңгіліктердің барлығы да бимен тығыз байланысты. Бүгінде би элементтері оқулықтардан түсіп қалған.

Орта мектеп оқушыларын түрлі кроссворд, ойындарды қолдану арқылы музыка пәніне қызықтыруға болар, бірақ оларға берілетін, оқушылар игеруге тиіс танымдық материалдарды да игеріп шығулары шарт. Айталық, әр сыныпта оқушылар қандай музыкалық шығармаларды тыңдап, олар туралы қандай тиянақты мәлімет алуы керек? Бұл әлі күнге шешімін таппаған мәселе. Жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де, біздегі оқулық авторлары

мен әдіскерлеріміз халық немесе авторлық әндерді талдап, оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай сұрыптау бағытындағы әдістемелік жұмыстар атқарған емес. Қай тақырыпты нешінші сыныпта игеру керек? – деген мәселе қозғаусыз жатыр. Себебі оқулықтарға енгізіліп жүрген шығармалар әдістемелік өңдеуден өтпеген. Бір әннің түрлі сыныптарға арналған оқулықтарда жүруі соны байқатады.

Қазақ музыкасының бір саласын күй жанры құрайды. Мектеп оқулықтарында күй тыңдау кезеңі бар. Бірақ біздің әдіскерлеріміз осы кезге дейін күйлердің көркемдік келбетін талдап, оқушыларға тигізер ықпалын анықтаған емес. Құрманғазы, Дәулеткерей, Қазанғап, Тәттімбет сияқты төкпе және шертпе күй өкілдерінің шығармалары әдістемелік тұрғыдан талданып, қай шығарма қандай сынып оқушыларының танымына сай келеді деген мәселе де қозғалған емес. Тыңдалатын күйлер күрделігіне байланысты жеке-жеке сыныптарға жіктеліп, оқушыларға неге ұсынылмайды? Біздің көріп жүргеніміз мүлде басқа жағдай. Әр сыныпқа арналған оқулық авторлары қолдарына түскен ән немесе күйлерді енгізе береді.

Міне, республикамыздағы жалпы білім беретін мектептерде алты жыл бойы оқытылатын «Музыка» пәнінің бүгінгі жағдайы осындай. Оқушылар оқулықта қамтылған тақырыптар мен терминдерді де өз дәрежесінде игере алмай келеді. Пәннің өзегін ән салу мен күй тыңдау құрағандықтан, оқушылар тиянақты музыкалық білім ала алмайды. Бұл аз десек, мектеп оқулықтары оқушылардың музыкалық сауатын ашуды басты мақсат санамайды. Соның салдарынан жоғары оқу орындарының музыкалық білім мамандығын таңдаған талапкерлер өздерін «музыкалық дайындығы жоқ» талапкерлер санатына қосып, мамандық бойынша мектеп бағдарламасы көлемінде емтихан тапсырмайды. Сонда мектептегі 1–6-сыныптарда оқытылатын «Музыка» пәні бойынша оқушылардың алатын білімі мен білігі қайсы?

Осы мәселеге ой бөлетін кез келді. Жаңарған Қазақстан жағдайында оны түзетудің мүмкіндіктері мен жолдары жоқ емес. Соның ең төте жолы оқулық жазу ісіне кәсіби музыка мамандарын тартып, жаңа типтегі оқулықтарды жарыққа шығару.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байділдаев Ө. Музыка сабағы. 5-класс. – Алматы: Рауан, 1997. – 158 б.; Музыка. 7-класс. – Алматы: Өнер, 1987. – 144 б.
2. Физатов Б. Музыка. 2-класс. – Алматы: Өнер, 1984. – 88 б.
3. Момынов П. Ән-музыка оқулығы. 3-класс. – Алматы: Мектеп, 1967. – 194 б.
4. Құлманова Ш., Оразалиева М. Музыка. 1-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2002; 2-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2002; 3-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2002; 4-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2002.
5. Құлманова Ш., Оразалиева М., Сүлейменова Б. Музыка: Жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқулығы. – Алматы: Атамұра, 2004; Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Оразалиева М. Музыка. 4 класс. – Алматы: Атамұра, 1994. – 146 б.
6. Жайымов А., Ысқақов Б., Еңсепов Ж., Сәрсембинов Ж. Музыка. 5-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2005. – 114 б.; Музыка. 6-сынып. 2-бас. – Алматы: Атамұра, 2005. – 114 б.
7. Балтабаев М. «Елім-ай» бағдарламасы. – Алматы: Мектеп, 1993. – 36 б.
8. Райымбергенов А., Райымбергенова С., Байбосынова Ұ. Музыка. 1-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 88 б.; Музыка. 5-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 94 б.; Музыка. 6-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2006. – 96 б.
9. Кайдарова А., Есбатырова И., Даниярова А., Оспанова А. Музыка. Учебник для 1 класса общеобразовательной школы. – Астана: НИШ, 2021. – 128 с.
10. Оспанова А., Кайдарова А., Ажгереева К., Дрозд Н. Музыка. Учебник для 2-класса общеобразовательной школы. – Астана: НИШ, 2022. – 128 с.
11. Құлманова Ш., Оразалиева М., Сүлейменова Б. Музыка. Жалпы білім беретін мектептің 3-сынып оқулығы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 128 б.

12. Kongyratbay T.A. et al. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Т. 11. – №21. – P. 55–61.
13. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық аспаптарын зерттеудің өзекті мәселелері // Turkologia. – 2022. – №2. – Б. 121–140.
14. Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т. Музыка. Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 160 б.
15. Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т. Музыка. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 112 б.

REFERENCES

1. Baidildaev O. Muzyka sabagy. 5-klass [Music lesson. 5th grade]. – Almaty: Rauan, 1997. – 158 b.; Muzyka. 7-klass. – Almaty: Oner, 1987. – 144 b. [in Kazakh]
2. Gizatov B. Muzyka. 2-klass [Music. 2nd grade]. – Almaty: Oner, 1984. – 88 b. [in Kazakh]
3. Momynov P. An-muzyka oqulygy. 3-klass [A textbook of song and music. 3rd grade]. – Almaty, 1967. – 194 b. [in Kazakh]
4. Kulmanova Sh., Orazalieva M. Muzyka. 1-synyp [Music. 1st grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2002; 2-synyp [2nd grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2002; 3-synyp [3rd grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2002; 4-synyp [4th grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2002. [in Kazakh]
5. Kulmanova Sh., Orazalieva M., Suleimenova B. Muzyka. Jalpy bilim беретin mekteptin 4-synyp oqulygy [Music. Textbook for the 4th grade of a comprehensive school]. – Almaty: Atamura, 2004; Kylmanova Sh., Suleimenova B., Orazalieva M. Muzyka. 4-klass [Music. 4th grade]. – Almaty: Atamura, 1994. – 146 b. [in Kazakh]
6. Jaiymov A., Ysqaqov B., Ensepov J., Sarsembinov J. Muzyka. 5-synyp [Music. 5th grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2005. – 114 b.; Muzyka. 6-synyp [Music. 6th grade]. 2-bas. – Almaty: Atamura, 2005. – 114 b. [in Kazakh]
7. Baltabaev M. «Elim-ai» bagdarlamasy [The program “Elim-ai”]. – Almaty: Mektep, 1993. – 36 b. [in Kazakh]
8. Raiymbergenov A., Raiymbergenova S., Baibosynova U. Muzyka. 1-synypqa arналган oqulyq [Music. Textbook for Grade 1]. – Almaty: Atamura, 2005. – 88 b.; Muzyka. 5-synypqa arналган oqulyq [Music. Textbook for Grade 5]. – Almaty: Atamura, 2005. – 94 b.; Muzyka. 6-synypqa arналган oqulyq [Music. Textbook for Grade 6]. – Almaty: Atamura, 2006. – 96 b. [in Kazakh]
9. Kaidarova A., Esbatyrova I., Daniarova A., Ospanova A. Muzyka. Uchebnik dlia 1-klassa obsheobrazovatelnoi shkoly [Music. Textbook for the 1st grade of a comprehensive school]. – Astana: NISh, 2021. – 128 s. [in Russian]
10. Ospanova A., Kaidarova A., Ajgereeva K., Drozd N. Muzyka. Uchebnik dlia 2-klassa obsheobrazovatelnoi shkoly [Music. Textbook for the 2nd grade of a comprehensive school]. – Astana: NISh, 2022. – 128 s. [in Russian]
11. Kulmanova Sh., Orazalieva M., Suleimenova B. Muzyka. Jalpy bilim беретin mekteptin 3-synyp oqulygy [Music. Textbook of the 3rd grade of a comprehensive school]. – Almaty: Atamura, 2003. – 128 b. [in Kazakh]
12. Kongyratbay T.A. et al. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Т. 11. – №21. – P. 55–61.
13. Konyratbai T. Qazaq halqynyn muzykalyq aspaptaryn zertteudin ozekti maseleleri [Actual problems of studying musical instruments of the Kazakh people] // Turkologia. – 2022. – №2. – Б. 121–140. [in Kazakh]
14. Kulmanova Sh., Suleimenova B., Tokjanov T. Muzyka. Jalpy bilim беретin mekteptin 4-synybyna arналган oqulyq [Music. Textbook of the 4th grade of a comprehensive school]. – Almaty: Atamura, 2019. – 160 b. [in Kazakh]
15. Kulmanova Sh., Suleimenova B., Tokzhanov T. Muzyka. Jalpy bilim беретin mekteptin 5-synybyna arналган oqulyq [Music. Textbook of the 5th grade of a comprehensive school]. – Almaty: Atamura, 2017. – 112 b. [in Kazakh]

UDC 37.1174; IRSTI 29.01.45

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.17>A. CHORUH¹, SH. RAMANKULOV²¹Doctor, Professor

Sakarya University

(Turkey, Sakarya), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

²PhD, Assistant Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

**STEM EDUCATION IN PHYSICS: DEVELOPMENT OF A LABORATORY STAND
FOCUSED ON THE IMPLEMENTATION OF MINI-PROJECTS**

Abstract. Currently, new technologies are widely used in the context of the development of the information society, secondary and higher education. The use of digital tools, STEM resources, 3D modeling programs and 3D printing equipment, laboratory stands made with their own hands has been widely used in the educational process. All these conditions are aimed at preparing future specialists to meet the requirements of the XXI century. Physics as a fundamental science is one of the fundamental disciplines in the field of STEM. Therefore, the use of STEM elements in teaching physics has a huge impact on the development of the activities of future specialists in the engineering and technical field. Especially STEM products and laboratory stands, developed by students in conjunction with the teacher's guidance, increase the effectiveness of the educational process. This will make it possible to create creative products and thereby develop the scientific and technical industry of the country. The purpose of this study is to implement physics education in universities on the basis of interdisciplinary connections through mini-projects and the development of educational and research stands and to determine the features of their implementation in the educational process. The research used methods of systematic analysis of articles published in highly rated journals, 3D modeling and printing methods, as well as constructive research methods. In addition, qualitative research methods were used in the pedagogical process. The results of the study showed that the development of laboratory stands for the implementation of mini-projects, thereby developing the creativity of students, is of great importance. It became known that students are actively involved in engineering, are interested in this area and increase their knowledge level when performing mini-projects. The results of the study will allow new areas of research to appear in the future, improve the methodology of teaching physics at universities, combine knowledge with science and industry.

Keywords: STEM education, teaching physics, student, mini-project, laboratory stand, creativity.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Choruh A., Ramankulov Sh. Stem Education in Physics: Development of a Laboratory Stand Focused on the Implementation of Mini-Projects // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 198–208. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Choruh A., Ramankulov Sh. Stem Education in Physics: Development of a Laboratory Stand Focused on the Implementation of Mini-Projects // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 198–208. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.17>

А. Чорух¹, Ш. Раманкулов²¹доктор, профессор

Сакарья университеті

(Түркия, Сакарья қ.), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қауымдастырылған профессоры м.а.

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

Физикадан STEM білім беру:**мини жобаларды іске асыруға бағдарланған зертханалық стендін әзірлеу**

Аңдатпа. Қазіргі таңда ақпараттық қоғамды, орта және жоғары білім беруді дамыту контексіне сәйкес жаңа технологиялар кеңінен қолданыла бастады. Білім беру үдерісіндегі цифрлық құралдардың, STEM білімге негізделген ресурстардың, 3D модельдеу бағдарламалары мен 3D басып шығару жабдықтарының, қолдан әзірленген зертханалық стендтердің қолданылуы кең өріс алды. Бұл жағдайлардың барлығы болашақ мамандардың ХХІ ғасырдағы талаптарды орындай алуына даярлауға бағытталған. Физика іргелі ғылым ретінде STEM саласының негізін құраушы пәндердің бірі болып табылады. Сондықтан да физиканы оқытуда STEM элементтерін қолдану болашақ мамандардың инженерлік-техникалық саладағы іс-әрекеттерін дамытуға зор ықпал жасайды. Әсіресе, білім алушылардың оқытушы басшылығымен бірге жасаған STEM өнімдері, зертханалық стендтері білім беру үдерісінің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, креативті өнімдерді жасауға және сол арқылы еліміздің ғылыми-техникалық саласын дамытуға жол ашады. Бұл зерттеудің мақсаты – жоғары оқу орындарында физиканы пәнаралық байланыс негізінде оқытуды мини жобалар арқылы іске асыру және оқу-зерттеу стендтерін әзірлеп, оларды оқу үдерісіне ендірудің ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Зерттеу барысында жоғары рейтингті журналдарда жарияланған мақалаларға систематикалық талдау әдістері, 3D модельдеу және басып шығару әдісі, зерттеудегі конструктивтік әдісі қолданылды. Сонымен қатар, педагогикалық үдерістегі зерттеудің сапалық әдістері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мини жобаларды орындауға, сол арқылы білім алушылардың креативтілігін дамытуға зертханалық стендтерді әзірлеудің маңызы зор екендігі байқалды. Білім алушылар инженерлік іс-әрекетке белсенді қатысатындығы, олардың бұл салаға қызығатындығы және мини жобаларды орындауда білім деңгейлерінің артатындығы белгілі болды. Зерттеу нәтижелері болашақта жаңа зерттеу салаларының пайда болуына, жоғары оқу орындарында физиканы оқытудың әдістемесін жетілдіруге, білімді ғылыммен және өнеркәсіппен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: STEM білім, физиканы оқыту, білім алушы, мини-жоба, зертханалық стенд, креативтілік.

А. Чорух¹, Ш. Раманкулов²¹доктор, профессор

Университет Сакарья

(Турция, г. Сакарья), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

²PhD, и.о. ассоциированного профессора

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

**STEM образование по физике: разработка лабораторного стенда,
ориентированного на реализацию мини-проектов**

Аннотация. В настоящее время в соответствии с контекстом развития информационного общества, среднего и высшего образования широко применяются новые технологии. Широкое распространение получило использование в образовательном процессе цифровых инструментов, STEM-ресурсов, программ 3D-моделирования и оборудования для 3D-печати, лабораторных стендов, изготовленных своими руками. Все эти условия направлены на подготовку будущих специалистов к выполнению требований XXI века. Физика как фундаментальная наука является одной из основополагающих дисциплин в области STEM. Поэтому применение элементов STEM в обучении физике оказывает огромное влияние на развитие деятельности будущих специалистов в инженерно-технической сфере. Особенно STEM-продукты, лабораторные стенды, разработанные обучающимися совместно с руководством преподавателя, повышают эффективность образовательного процесса. Это позволит создавать креативные продукты и тем самым развивать научно-техническую отрасль страны. Целью данного исследования является реализация обучения физике в вузах на основе межпредметных связей через мини-проекты и разработка учебно-исследовательских стендов и определение особенностей их внедрения в учебный процесс. В ходе исследования использовались методы систематического анализа статей, опубликованных в высокорейтинговых журналах, методы 3D-моделирования и печати, а также конструктивные методы исследования. Кроме того, использованы качественные методы исследования в педагогическом процессе. Результаты исследования показали, что разработка лабораторных стендов имеет большое значение для выполнения мини-проектов, развивающих креативность обучающихся. Стало известно, что обучающиеся активно участвуют в инженерной деятельности, интересуются этой областью и повышают уровень знаний при выполнении мини-проектов. Результаты исследования позволят в будущем появиться новым областям исследований, усовершенствовать методику преподавания физики в вузах, совместить знания с наукой и промышленностью.

Ключевые слова: STEM образование, преподавание физики, обучающийся, мини-проект, лабораторный стенд, креативность.

Introduction

In modern education, it is important to take into account the requirements of employers. Therefore, in the process of higher and secondary education, both in developed countries and outside the city, attention is paid to the creative, productive activities of students. The competency approach to higher education programs aims to prepare students for public and government needs. Especially in recent years, research on Advanced Technologies has increased to improve education in engineering and technical fields. Obviously, the development of Science and technology contributes to the development of the country's economy. Physics as a discipline makes a great contribution to this area [1].

As evidenced by the increased attention of the state order to the technical industries in the country, the number of annual grants. And this is the lack of grants, the lack of interest of school graduates in this area, and the low quality of Education cause concern for the future. The integration of STEM education plays an important role in eliminating such shortcomings.

The results of students' training in the framework of physical disciplines are reflected in the assimilation of specific elements of their socio-economic experience. The results of training are a mirror of applied orientation in physics both within the framework of education and in real life situations. The results of modern education are measured by the development of students' scientific worldview in the field of physics. The implementation of this need poses a great task for methodologists and teachers in physics. Therefore, higher education institutions, as research

organizations, need to use methods and technologies that allow solving urgent problems of modern education and develop them further [2].

In order to improve learning outcomes in physics education, several works on the use of digital technologies, Stem products, and mini-projects can be cited [3]. For example, G. Tuyizere & L. Yadav [4] in their research proves the effectiveness of integrating interactive computer modeling into teaching physics and studying patterns. N. Nazifah & A. Asrizal [5] emphasizes the need to develop special educational materials for the effective implementation of interdisciplinary connections of STEM technologies in physics teaching. In addition, they believe that the use of a STEM product in teaching physics will have a huge impact on the development of 21st century skills among students.

Scientists of the Republic of Kazakhstan A. Iskakova & A. Kairbayeva [6] in her scientific article, demonstrated that using the Electronics Workbench computer program to teach physics based on projects forms students' skills necessary in teamwork, design and research.

The above-mentioned works formed the basis of our research work and allowed us to identify the following scientific problems:

- What are the possibilities of implementing mini-projects in teaching physics?
- How do we develop STEM products and relate them to educational and laboratory work?
- How do we implement the development of laboratory stands in physics?
- How we evaluate the learning outcomes of STEM education, etc.

Determining the solution to these above-mentioned problems is the main idea of our study. To do this, we will reveal the meaning of the main key words on the research topic and explain them based on the scientific works of Turkish and Kazakh scientists.

K. Sungur Gül & A. Saylan Kirmizigül conducted research in the field of organizing experiments using the Algodoo program for future science teachers and determining its impact on the level of education of science teachers, saying that STEM is an effective technology for teaching physics [7]. G. Kazbekova, Zh. Ismagulova note in their works that the versatility and complexity of STEM learning can be simplified by developing various programs. In addition, scientists outlined the main approaches to the development of these programs [8].

Analyzing the data presented in the scientific and methodological literature, we gave an idea of the concept of a mini-project - a means of implementing the student's research and creative activities through small groups designed to solve one small problem in the field of physics. These definitions allowed us, by conducting a survey of physics students, to identify selected physics topics, develop laboratory stands on these topics and evaluate its effectiveness in the implementation of mini-projects.

Research methods and materials

We conducted a two-stage analysis of articles from top journals on theoretical research methods. At the first stage, we collected works published over the past 5 years on the keywords “STEM education”, “Physics projects”, “STEM projects”, “Teaching Physics”, “STEM in Physics”. After reading the list of identified articles, we selected articles close to our topic. In the second stage, we filtered the articles by associating keywords with the headings of articles written in Excel. We conducted a systematic analysis of the remaining articles and compared the research results of the Republic of Turkey and Kazakhstan in this area.

In accordance with the objectives of the research topic, IT education and robotics, digital training resources and programs, 3D-based computer programs were analyzed and the necessary ones were selected to improve the material and technical base necessary for mini-projects. In order to determine in which subjects the implementation of mini-projects is carried out, an analysis of educational programs was carried out and an interview was conducted with students. In general, more than 200 students from Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University and

Sakarya University took part in the interview. The interview was conducted on 5 main questions. During the interview, analytical work was carried out with students, and a clear answer was achieved by asking additional questions. The content of these questions is as follows:

- In what field of physics are you interested in participating in research activities?
- What current and selected physics topics do you know today?
- What subjects are you interested in in the field of physics and what mini-projects do you want to implement in teaching?
- How do you understand the content of STEM education and in which physics disciplines do you want to use it?
- What fields do you associate STEM with as the science of the future?

The interviews were conducted outside of class in each group and at 50-minute intervals in each group. According to the answers of the students, the keywords were written by experts. At the end, the results were analyzed and recommendations were developed.

A survey of the content of the discipline “alternative energy sources” in the physics educational program was conducted on the basis of STEM and 3D modeling technology to identify opportunities for improving the practice of using mini-projects. In this discipline, 210 students of the educational program “6B05348-physics”, “6B01510-physics” of the Department of physics of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University took part in the survey. The survey questions are presented in Table 1.

Table 1 – The content of the survey questions (for EP «6B05348-physics», «6B01510-physics»)

s/n	List of survey questions	Rating			
		1	2	3	4
1	To what extent has the lab work done with STEM and 3D modeling expanded your understanding of physical phenomena?	1	2	3	4
2	How interesting was it to participate in the development of the laboratory stand and perform mini-projects through it?	1	2	3	4
3	To what extent did STEM and 3D modeling increase your interest in performing physical experimental work?	1	2	3	4
4	Do you consider it necessary that the use of mini projects be interactive in nature?	1	2	3	4
5	Do you think STEM technology will be useful to deepen your understanding of physical phenomena and laws in the discipline of alternative energy sources?	1	2	3	4
6	Do you want to use large-scale projects on alternative energy sources?	1	2	3	4
7	Do you want to master the development of laboratory stands, 3D modeling and printing of products yourself?	1	2	3	4
8	To what extent do you think STEM education contributes to the economic development of the country, the development of Science and technology in the country?	1	2	3	4

Students answered questions on a scale from 1 to 4:

- 1 – «not at all»;
- 2 – «at some point»;
- 3 – «at a good level»;
- 4 – «very high».

Having made conclusions on the research methods, based on the research methods used by us, the results were analyzed and final works were made. All answers of the study participants are checked on questionnaire sheets and processed using mathematical statistics.

Results and discussion

Analysis of the results of the interview-the study of what subjects to implement and how to evaluate the development of laboratory stands in Physics in increasing the level of motivation of students at the Department of physics gave the following indicators:

- 55% of students showed a positive attitude to the development of laboratory stands for alternative energy sources, the implementation of mini-projects in this area as the best chapters of physics;
- As for the interest in the STEM field in teaching physics, about 70% of students believe that research activities are necessary in the profession of the future and associate the STEM field with alternative energy sources as the science of the future;
- Although most students show little knowledge of the characteristics of STEM education and mini-projects, it is important to improve their knowledge in this field, develop positive motivation to study physics, and also associate skills that will be useful in everyday life with relevant areas of physics.

In the study of the solar cell system, an analysis of technologies focused on research and its effective implementation was carried out. Using the latest capabilities of digital technologies, a method of modeling a solar cell system was used. This allows students to form primary research knowledge. The Matlab program was used to create models of photovoltaic systems of different Watt sizes. Further, in order to assemble a photovoltaic system and study the physical laws and mathematical equations in it, the authors' own laboratory stands were used. A list of research projects that can be performed at the stands has been developed. On them, students were offered group projects in the direction of physics.

Within the framework of the disciplines “alternative energy sources”, “solar radiation and its secondary directions”, “selected chapters of solar energy”, STEM projects were implemented. A group STEM project was developed on the topic «efficient use of solar energy in agriculture», in which students showed indicators of the development of research activities within the framework of this project.

The results of the analysis of the scientific literature confirm that the field of physics is distinguished by the fact that more research work is carried out than other sciences. In the course of studying physics, students conduct many experiments, acquire theoretical knowledge in accordance with this experience, and further develop research in search of something new. This circumstance allows you to achieve the latest results in science, directs you to make discoveries [9].

In our research, we mean the research activities of future physics specialists, future physics teachers – “alternative energy sources”, “sunlight and its secondary directions”, “selected chapters of solar energy” which are distinguished by constant motivation in the implementation of mini-projects. And now let us give an example of the use of STEM projects in the above disciplines and thus the implementation of scientific research, taking into account that each of the views of steam reflects a field based on one or more disciplines.

According to the main idea of this study, the stage of effective implementation is presented in Figure 1 below.

According to the 1st Stage, students study the basic photoelectric characteristics of the solar element, physical phenomena and laws on which the principle of operation of solar cells is based. In addition, he will get acquainted with the methodology for assembling p-n transitions from reusable solid-state diffusion sources [10], the vacuum-thermal methodology for creating current-receiving contacts and glow plugs, scientific papers related to photovoltaic batteries developed by a new method based on crystalline silicon.

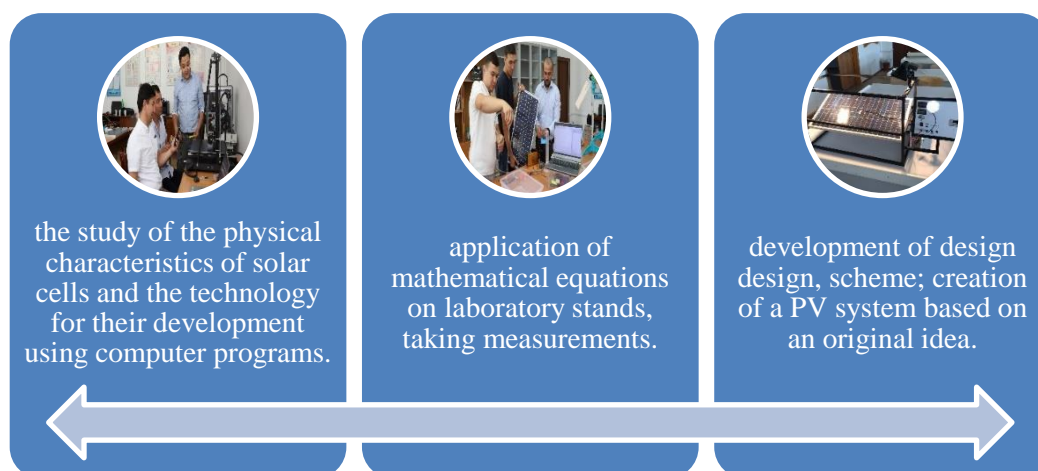

Figure 1 – Stage of effective implementation of the STEM project based on alternative energy sources

Students study the requirements for the source material and technological equipment for the production of solar cells (SC) used on earth, analyzing the modern technology for the production of Silicon SC, methods for reducing optical defects in the technology for the production of Silicon SC, modern technology for the production of silicon solar cells and photovoltaic plants, possible ways to obtain cheap solar cells.

Conducts mini-projects on the topics of “alternative energy sources”, “sunlight and its shielding directions”, “selected chapters of solar energy”, determining the efficiency of solar panels through solar research stands, direct conversion of solar energy into electricity, research of photovoltaic energy converter, operation of solar panels, the relationship of the angle of inclination of the solar panel to power, etc.

Let us give an example of the use of mini-projects in the educational process using a laboratory stand created by the author of the research group (figure 2).

Figure 2 – Research stand for the physical characteristics of the photovoltaic panel

Let’s dwell on one of the mini-projects performed with an author's stand, developed together with students.

Mini project theme: Determination of the Efficiency of the Solar Panel.

The coefficient of efficiency - is one of the main characteristics that determine the efficiency of energy conversion. It is believed that the higher the efficiency of the device, the more energy efficient it is. The efficiency of a solar module depends on many factors (the structure and type of photocells, the angle of location of the panels depends on the direction of incidence of light, weather, operating temperature, etc.). In this paper, we will determine the efficiency of Monocrystalline panels.

In solar power, the efficiency of a solar module is considered as the ratio of the power of the P_{max} solar radiation falling on its surface at the standard solar radiation density 1 kWt/m^2 of the electricity generated during the operation of the P_i photovoltaic converter.

$$\eta = P_i / P_{max} \tag{1}$$

In addition, students are given the task of filling out the table below by working with a laboratory Stand (Table 2).

Table 2 – Determination of the efficiency of a monocrystalline solar panel

Point	Angle of inclination	Distance to the light source, m	Lighting intensity	Panel surface temperature, °C	Voltage, V	Current, A	COE, η , %
1	90°	$L_{max} =$	$I_1 =$	$T_1 =$	$U_1 =$	$I_1 =$	
2					$U_2 =$	$I_2 =$	

Undoubtedly, the development of a research tool in the verification of the laws of physics by the students themselves, thereby conducting research work and analyzing the results obtained, will increase their knowledge. Students have the opportunity to model the desired product using 3D printing and use it in the implementation of mini-projects. Complete safety and autonomy for the environment - the main criteria that prompted the design of a stationary FEF with a power of 140W for the operation of consumer household equipment (televisions, computers, etc.) and lighting of buildings are a photovoltaic installation, consisting of a photovoltaic battery with an area (glass size) of $1300 \times 830 \times 0.2 \text{ mm}^3$. Further, students carry out the final work of the work with mathematical calculations.

Figure 3 – Implementation of independent mini-projects by students

The results of the survey conducted on the discipline «alternative energy sources» in order to determine the importance of 3D models, STEM models, mini-projects in the interpretation of physical phenomena and patterns are presented in Table 3 below.

Table 3 – Survey results

s/n	List of survey questions	Average value	Standard deviation
1	To what extent has the lab work done with STEM and 3D modeling expanded your understanding of physical phenomena?	3,4	0,6
2	How interesting was it to participate in the development of the laboratory stand and perform mini-projects through it?	3,5	0,5
3	To what extent did STEM and 3D modeling increase your interest in performing physical experimental work?	3,8	0,2
4	Do you consider it necessary that the use of mini projects be interactive in nature?	4,0	0,0
5	Do you think STEM technology will be useful to deepen your understanding of physical phenomena and laws in the discipline of alternative energy sources?	4,0	0,0
6	Do you want to use large-scale projects on alternative energy sources?	3,7	0,3
7	Do you want to master the development of laboratory stands, 3D modeling and printing of products yourself?	3,2	0,8
8	To what extent do you think STEM education contributes to the economic development of the country, the development of Science and technology in the country?	3,2	0,8

The content of the survey was aimed at determining how much STEM education, laboratory stand, mini-projects expanded their physical knowledge from future physics teachers. According to question 1, 75% of the survey respondents said that education had an effect on expanding their understanding of physical phenomena at a «very high» level, while the remaining 25% indicated that the student was at a “good level”. 90% of the students surveyed said that STEM education, a laboratory stand, was interesting at a “very high” level, while only 10% of the students expressed interest “in some cases”. STEM showed that the increased use of knowledge, laboratory stand, mini-projects, and self-mastery of printing physical phenomena with 3D modeling were considered necessary by 80% of students at a “very high” level (figure 4).

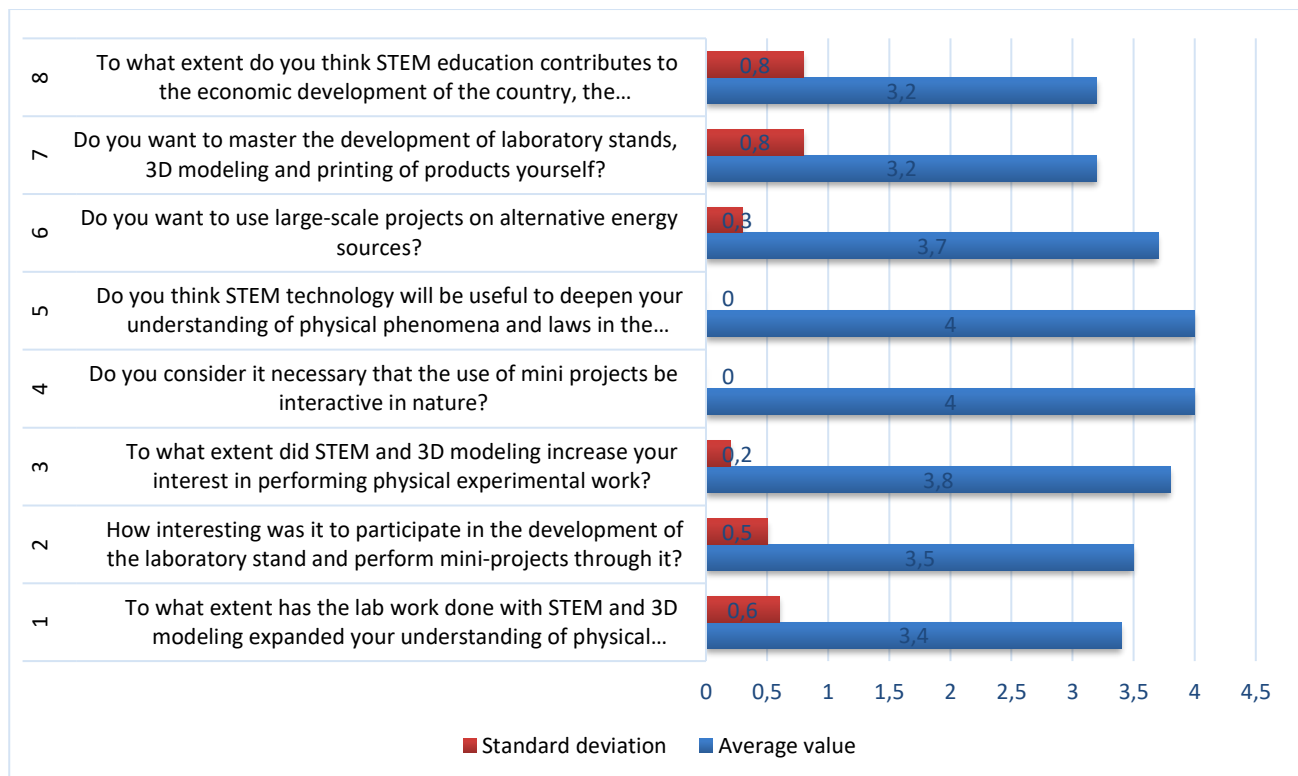

Figure 4 – Monitoring the effectiveness of the proposed methodology

The results of the study show that the STEM project method can be used in the study of Fundamental Sciences of physics to develop scientific literacy of students. The results showed that most students were able to see the relevance of scientific knowledge to explain the phenomena that occur in the field of solar energy. Analysis of the aspect of scientific ideas in general means that the interest of students is growing, and they are capable of conducting simple scientific research.

The analysis of the results of the study revealed the knowledge and qualifications necessary for the development of students' interest in physics and educational and research skills:

- ability to apply scientific research methods and make observations in natural phenomena, especially in the field of solar energy;
- planning and implementation of experiments in the implementation of mini-projects;
- processing of mathematical measurement results using tables and graphs, formulas;
- determine the dependence between physical quantities, interpret the results on the basis of STEM, draw conclusions;
- be able to understand the meaning of basic physical laws and apply them in engineering activities.

A comprehensive analysis, after quantitative and qualitative research methods, confirmed that the most effective technology for teaching the category of students of both countries mentioned above is STEM project technology.

Conclusion

In conclusion, based on the analysis of the existing system of training on the basis of STEM technology, 3D graphics, mini-project, laboratory stand, we showed the features of training students in the visualization of physical phenomena and patterns, in constructive actions. As can be seen from the analysis of the scientific literature in the course of the study, the results of the survey, the popularity of STEM technology, 3D graphics, mini-project, laboratory stand in the educational process is developing day by day. This area is increasingly focused around the world, especially in the training of future physics specialists at the university level. The effectiveness of the educational system, which uses STEM technology, 3D graphics, mini project, laboratory stands to help better understand physically complex phenomena and patterns, will be improved by the perception of theoretical and practical aspects of the subject under study by future physics teachers.

The results of the study show that the STEAM project method can be used in the study of Fundamental Sciences of physics to develop scientific literacy of students. The results showed that most students were able to see the relevance of scientific knowledge to explain the phenomena that occur in the field of solar energy. Analysis of the aspect of scientific ideas in general means that the interest of students is growing, and they are capable of conducting simple scientific research.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19579398).

BIBLIOGRAPHY

1. Al-Khalili J. The World According to Physics // Perspectives on Science and Christian Faith. – 2020. – №72(4). – P. 248–249. <https://doi.org/10.56315/pscf12-20al-khalili>
2. Asrizal A., Annisa N., Festiyed F., Ashel H., Amnah R. STEM-integrated physics digital teaching material to develop conceptual understanding and new literacy of students // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. – 2023. – №19(7). <https://doi.org/10.29333/ejmste/13275>
3. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – Б. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>

4. Tuyizere G., Yadav L.L. Effect of interactive computer simulations on academic performance and learning motivation of Rwandan students in Atomic Physics // *International Journal of Evaluation and Research in Education*. – 2023. – №12(1). – P. 252–259. <https://doi.org/10.11591/ijere.v12i1.23617>
5. Nazifah N., Asrizal A. Development of STEM Integrated Physics E-Modules to Improve 21st Century Skills of Students // *Jurnal Penelitian Pendidikan IPA*. – 2022. – №8(4). – P. 2078–2084. <https://doi.org/10.29303/jppipa.v8i4.1820>
6. Iskakova A.B., Kairbayeva A.K. Methodical foundations of the use of project-based technologies in teaching physics to students of technical specialties of higher education institutions // *Bulletin of the Karaganda University. “Physics” Series*. – 2019. – №95(3). – P. 71–77. <https://doi.org/10.31489/2019ph3/71-77>
7. Sungur Gül K., Saylan Kirmizigül A. Algodoo based STEM education: A case study of pre-service science teachers // *Education and Information Technologies*. – 2023. – №28(4). – P. 4203–4220. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11348-2>
8. Казбекова Г.Н., Исмагулова Ж.С. Инновациялық STEM-білім беру тәсілін қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3(125). – Б. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17>
9. Slabzhennikova I.M. Methodology for conducting multilevel educational and research laboratory work in physics // *Physics in Higher Education*. – 2022. – №28(4). – P. 114–122. https://doi.org/10.54965/16093143_2022_28_4_114
10. Kanareykin A.I. Determination of the Ideality Factor of the p-n Transition of a Solar Cell by its Current-Voltage Characteristics. In *AIP Conference Proceedings*. American Institute of Physics Inc. – 2022. – Vol. 2767. <https://doi.org/10.1063/5.0127433>

REFERENCES

1. Al-Khalili J. The World According to Physics // *Perspectives on Science and Christian Faith*. – 2020. – №72(4). – P. 248–249. <https://doi.org/10.56315/pscf12-20al-khalili>
2. Asrizal A., Annisa N., Festiyed F., Ashel H., Amnah R. STEM-integrated physics digital teaching material to develop conceptual understanding and new literacy of students // *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*. – 2023. – №19(7). <https://doi.org/10.29333/ejmste/13275>
3. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4(126). – Б. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>
4. Tuyizere G., Yadav L.L. Effect of interactive computer simulations on academic performance and learning motivation of Rwandan students in Atomic Physics // *International Journal of Evaluation and Research in Education*. – 2023. – №12(1). – P. 252–259. <https://doi.org/10.11591/ijere.v12i1.23617>
5. Nazifah N., Asrizal A. Development of STEM Integrated Physics E-Modules to Improve 21st Century Skills of Students // *Jurnal Penelitian Pendidikan IPA*. – 2022. – №8(4). – P. 2078–2084. <https://doi.org/10.29303/jppipa.v8i4.1820>
6. Iskakova A.B., Kairbayeva A.K. Methodical foundations of the use of project-based technologies in teaching physics to students of technical specialties of higher education institutions // *Bulletin of the Karaganda University. “Physics” Series*. – 2019. – №95(3). – P. 71–77. <https://doi.org/10.31489/2019ph3/71-77>
7. Sungur Gül K., Saylan Kirmizigül A. Algodoo based STEM education: A case study of pre-service science teachers // *Education and Information Technologies*. – 2023. – №28(4). – P. 4203–4220. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11348-2>
8. Kazbekova G.N., Ismagulova J.S. Innovacialyq STEM-bilim beru tasilin qalyptastyru [Formation of Innovative STEM-education] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3(125). – Б. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17> [in Kazakh]
9. Slabzhennikova I.M. Methodology for conducting multilevel educational and research laboratory work in physics // *Physics in Higher Education*. – 2022. – №28(4). – P. 114–122. https://doi.org/10.54965/16093143_2022_28_4_114
10. Kanareykin A.I. Determination of the Ideality Factor of the p-n Transition of a Solar Cell by its Current-Voltage Characteristics. In *AIP Conference Proceedings*. American Institute of Physics Inc. – 2022. – Vol. 2767. <https://doi.org/10.1063/5.0127433>

ӘОЖ 378.147.811.512.122; МҒТАР 16.31.51
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>С.Қ. ОМАРОВА¹, Қ.Қ. ҚАДАШЕВА², А.Қ. МЫРЗАХАНОВА³✉¹филология ғылымдарының кандидатыШ. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: omarovask@mail.ru²педагогика ғылымдарының докторы, профессорҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: karlygash.kadasheva@ayu.edu.kz³педагогика ғылымдарының кандидатыҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akbota.myrzahanova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ МНЕМНИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін үйрету жағдайы өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл бағыт қазіргі таңда оңтайландыруды, осы саланың жүйеленуін, әдістеменің заман талабына сай жаңаруын, тәжірибелі мамандар мен сапалы оқыту контенттерінің көбеюін талап етіп отыр. Әрине ешқандай даму, өзгеріс жоқ деп айта алмаймыз. Даму да, өзгеріс те, нәтиже де бар, алайда баяу, нәтижесі аз. Қазақ тілін үйретуші мамандардың да тәжірибесі шыңдалып, оқыту контенттері де дайындалып жатыр. Бұл үдеріспен республикамыздағы бала-бақшадан бастап, мектеп, колледж, жоғары оқу орындары, тілдерді оқыту орталықтары және жеке меншік орталықтар да айналысып, күнделікті қазақ тілін үйретіп жатқаны – белгілі жағдай. Қазақ тілін үйретіп жүрген және оны үйреніп жатқан әрбір азамат мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтуге, тіліміздің мәртебесін арттыруға тікелей ықпал етуде. Енді осы үдерістердің сапасын қамтамасыздандыратын әдістеме мен оқыту контенттерінің үнемі жетіліп, заманның жылдам өзгеруіне сай жаңарып отыруы өте маңызды. Ол үшін қазақ тілінің әрбір маманы ғылыми және әдістемелік бағытта үнемі ізденіп, жаңа технологияларды меңгеріп қана қоймай, оны сабақта ұтымды пайдалана алу мүмкіндігіне ие болуы керек.

Тіл үйретуде оқытушының шынайы нәтижеге қол жеткізуі, яғни аудиторияны қазақша сөйлету, олардың жазу, оқу, тыңдап-түсіну дағдылары мен біліктерін қалыптастыра алуы аса маңызды. Ұсынылып отырған мақалада қазақ тілін үйрету барысында нәтижеге қол жеткізудің түрлі жолдары қарастырылған. Авторлар лексика-грамматикалық материалды дұрыс есте сақтауға мүмкіндік беретін мнемоникалық әдістерге ғылыми-теориялық сипаттама беріп, тіл сабағында тиімді қолдану тәсілдерін ұсынған. Бұл әдістерді инновациялық техника ретінде тіл үйрету сабақтарында жиі қолдану әдістеменің жетілуіне және тіл үйретуші тәжірибесінің шыңдалуына мүмкіндік беретіндігі баяндалады.

Кілт сөздер: жады, есте сақтау, мнемоника, әдістер, өріс, нәтижелілік.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Омарова С.Қ., Қадашева Қ.Қ., Мырзаханова А.Қ. Қазақ тілін үйретуде мнемоникалық әдістерді қолданудың тиімділігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>

*Cite us correctly:

Omarova S.Q., Qadasheva Q.Q., Myrzahanova A.Q. Qazaq tilin uiretude mnemonikalıyq adisterdi qoldanudyn tiimdiligi [The Effectiveness of Using Mnemonic Methods in Teaching the Kazakh Language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>

S.K. Omarova¹, K.K. Kadasheva², A.K. Myrzakhanova³¹*Candidate of Philological Sciences**National Scientific and Practical Center "Til-Kazyina" named after Sh. Shayakhmetov
(Kazakhstan, Astana), e-mail: omarovask@mail.ru*²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: karlygash.kadasheva@ayu.edu.kz*³*Candidate of Pedagogical Sciences**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz*

The Effectiveness of Using Mnemonic Methods in Teaching the Kazakh Language

Abstract. The problem of teaching the Kazakh language in our country is one of the most urgent. This direction currently requires optimization, systematization of this area, updating the methodology, increasing the number of experienced specialists and high-quality training content. Of course, it cannot be said that there is neither development nor change. There is development, and change, and result, but slower, with less result. The specialists who teach the Kazakh language also hone their experience and prepare educational content. It is known that this process is being carried out in the republic, starting from kindergartens and ending with schools, colleges, universities, language learning centers and private centers that teach the Kazakh language daily. Every citizen who teaches and studies the Kazakh language directly contributes to the expansion of the scope of the state language, improving the status of our language. Now it is very important that the methodology and training content that ensure the quality of these processes are constantly improved and updated in accordance with the rapid changes of time. To do this, every specialist of the Kazakh language should constantly look for scientific and methodological orientation, be able not only to master new technologies, but also to use them rationally in the classroom.

In language teaching, it is very important that the teacher achieve a true result, i.e. be able to formulate the skills and abilities of the audience to speak Kazakh, write, read, listen and understand. The proposed article discusses various ways to achieve results in teaching the Kazakh language. The authors gave a scientific and theoretical description of mnemonic techniques that allow you to correctly memorize lexical and grammatical material, and suggested ways to use it effectively in language lessons. It is noted that the frequent use of these methods as an innovative technique in linguistics lessons makes it possible to improve the methodology and hone language experience.

Keywords: memory, memorization, mnemonics, methods, field, effectiveness.

С.К. Омарова¹, К.К. Кадашева², А.К. Мырзаханова³¹*кандидат филологических наук**Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: omarovask@mail.ru*²*доктор педагогических наук, профессор**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: karlygash.kadasheva@ayu.edu.kz*³*кандидат педагогических наук**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz*

Эффективность использования мнемонических методов в обучении казахскому языку

Аннотация. Вопрос обучения казахскому языку в нашей стране является одним из актуальных вопросов. Данное направление в настоящее время требует оптимизации, систематизации данной сферы, актуализации методики, увеличения количества опытных специалистов и качественного обучающего контента. В этом направлении ведется большая работа, нельзя сказать, что нет развития и изменений. У специалистов, обучающих казахский язык, также оттачивается опыт и создаются интересные обучающие контенты. Известно, что этим процессом занимаются в республике детские сады и школы, колледжи, вузы, центры обучения языкам и частные центры, которые занимают немаловажную роль в ежедневном обучении казахскому языку. В этом процессе каждый гражданин, изучающий и преподающий казахский язык, непосредственно способствует расширению сферы применения государственного языка, повышению статуса нашего языка. Сейчас очень важно, чтобы методика и обучающий контент, обеспечивающие качество этих процессов, постоянно совершенствовались и обновлялись в соответствии с быстрыми изменениями времени. Для этого каждый специалист казахского языка должен постоянно искать научную и методическую направленность, уметь не только осваивать новые технологии, но и рационально использовать их на уроках.

В преподавании языка очень важно, чтобы преподаватель достиг желаемого результата, т.е. смог сформировать у аудитории навыки и умения говорить по-казахски, писать, читать, слушать и понимать.

В предлагаемой статье рассматриваются различные способы достижения результатов при обучении казахскому языку. Авторы дали научно-теоретическое описание мнемонических методов, позволяющих правильно запомнить лексико-грамматический материал, и предложили способы эффективного использования на уроках языка. Отмечается, что частое использование этих методов в качестве инновационной техники на уроках языкознания позволяет совершенствовать методику и оттачивать языковой опыт.

Ключевые слова: память, запоминание, мнемоника, методы, поле, результативность.

Кіріспе

Тіл үйренушіге қазақ тілін шет тілі, екінші тіл және туыс тіл ретінде үйреткен кезде, ең маңыздысы – жады сияқты психикалық процесті дамыту және жаңа тілдік ақпаратты түрлі әдіс-тәсілдермен есте дұрыс сақтата білу. Өйткені есте дұрыс сақталмаған ақпарат тез ұмытылады.

Мақаланың мақсаты – тіл сабақтарында түрлі мнемоникалық әдістерді қолдану арқылы тіл үйренушінің қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыру, коммуникативтік-грамматикалық материалдарды тіл үйренушінің есінде ұзақ мерзімге сақтату жолдарын ұсыну.

Тілді үйрету үдерісінде лексика-грамматикалық минимум мен көлемді мәтіндердің мазмұндарын есте сақтата білу және әдіс-тәсілдерді түрлендіріп қолдана алу оқытушының шеберлігіне байланысты. Бұл үдеріс дұрыс орындалмаса, білім тұрақсыз болып, тілді үйрену үдерісін нәтижесіздікке алып келеді. Тілді үйрену – өте күрделі үдеріс, ол тілдік материалды меңгерту барысында жалықтырмайтын, қызықты әдіс-тәсілдер мен икемді әдістемені талап етеді. Бір сарынды, әдіс-тәсілі жоқ, оқу материалы тым ауыр сабақтар тіл үйренушінің тілді үйренуге деген алғашқы ниетін жойып жібереді. Сол себепті тілді үйрету әдістемесі тіл үйренушілерге мотивация тудыратындай деңгейде заман талаптарына сай үнемі жетіліп, жаңартылып отырғаны абзал. Мақалада тіл үйренуге мотивация тудыратын мнемоникалық әдістерді тіл сабақтарында түрлендіріп қолданудың практикалық жолдары ұсынылды. Бұл техникалар ағылшын, неміс, орыс, түркі тілдерін үйрету тәжірибесінде кеңінен қолданылады.

және ақпараттың жадыда ұзаққа сақталып, тілді автоматты түрде меңгерудің алғышарттары бола алады.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселені зерттеу барысында қазақ, шетел және туыс тілдері әдістемесіне, психология мен логикаға қатысты ғылыми, оқу-әдістемелік еңбектер, сөздіктер, мақалалар қаралды. Шетелдік ғалымдардан ассоциативтік әдіске қатысты Р. Аткинсонның, В.Е. Гольдиннің зерттеулеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар Т. Харлидің еңбегіндегі ақпаратты визуалды түрде қабылдау, О.Эренбергтің ақпараттарды есте сақтау тәсілдеріне қатысты пікірлері, И.В. Коротаеваның жоғары сынып оқушылары мен студенттерге мәтінді жүйелеу әдісімен үйретудің тиімділігі жайлы ойлары негізге алынды.

Отандық ғалымдардан Қ. Қадашқызы және тағы басқа зерттеушілердің қазақ тілін үйрету үшін жазылған «Ассоциативтік өріс және ортақ сөздер оқу сөздігі» еңбегіндегі тіл үйренушінің когнитивтік танымын кеңейтіп, сөздік қорын дамытатын, сөз тіркесі мен сөйлем құрылысын меңгертуге жұмсалатын ассоциативтік қолданыстары мысал ретінде алынды.

Сондай-ақ А.Ж. Раушанованың адамның жадысын жаттықтырудың білім сапасына әсері туралы зерттеуіндегі құнды пікірлері қарастырылды.

Алынған ғылыми-теориялық ақпараттарды өңдеу және мнемоникалық әдістердің тиімділігін дәлелдеу үшін салыстыру, сипаттау, талдау, бинарлы және өрнек ұсыну әдістері қолданылды. Мнемоникалық әдістердің ерекшеліктерін дәлелдеу мақсатында индукция мен дедукция, қорытындылау әдістері басшылыққа алынды.

Талдау және нәтижелер

Қазақ тілін үйрету тіл үйретушінің үлкен тәжірибесін, кәсіби шеберлігін талап етеді. Әсіресе сабақ барысында көп әдістердің ішінен аудиторияны қанағаттандыратын, жалықтырмайтын, тиімділерін таңдап оқыта алу, нәтиже шығару, қызықтыра алу шеберлігінің жоғарылығын қажет етеді. Бұл ретте тіл үйретушінің өзінде бір немесе екі шет тілін меңгеру тәжірибесінің болғандығы дұрыс. Бұл тіл үйренушінің лексиканы есте сақтау, сөйлеу, жазу, тыңдау, дұрыс екпінмен оқу, дауыс интонациясымен жұмыс істеу және тағы басқа коммуникативтік дағды, білік қалыптастыратын әрекеттерін психологиялық тұрғыдан жақсы түсінуіне жол ашады.

Тілді үйрену барысында сөзді қабылдау және меңгеру үдерісі түрлі деңгейлерде жүзеге асады. Сөзді үстірт қабылдау деңгейінде тілдік бірліктің құрылымы, оның дыбысталуы, сыртқы формасы өңделеді де, сөзді терең қабылдау деңгейінде бірліктің мағынасын түсіну жүзеге асады. Сөзді тану – автоматты түрде және жылдам жүзеге асатын үдеріс [1].

Оқытушы тіл үйренушілердің сөздерді, сөйлем құрылысын, басқа тілдегі ақпаратты оқи алу, түсіне алу қабілеттерінің әртүрлі болатынын білген және ескерген жөн. Мәселен, есте сақтау қабілеті жақсы болса, жазу немесе оқу қабілеті төмендеу болуы мүмкін. Көп жағдайда есте сақтаған жаңа лексикаларды тез ұмытып қалып жататын тіл үйренушілер болады. Оқу материалын тіл үйренушінің есінде жақсы сақтату үшін мнемоникалық әдістердің түрлерін алмастырып қолданған тиімді.

Мнемоника (гр. *mne*-жады) – ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін арнайы әдістер жүйесі. Сондай-ақ мнемоникалық әдістер жадыны дамытудың тәсілдері және есте сақталатын ақпаратты өңдеу тәсілдерінің жүйесін құру дегенді білдіреді. Мнемоникалық әдіс дидактика саласында әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген. Мнемоника немесе мнемотехникалық әдістер психология және логика ғылымында қолданылады.

Ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін тәсілдердің бірнеше түрлері бар. Олар: ассоциация, аналогия, топтау, жіктеу, есте қалатын материалды аяқтау, тірек бөліктері,

мнемоникалық жоспар құру, сызба жасау (схематизация), құрылымдау (структурирование), жүйелеу; қайта кодтау.

Мнемоникалық әдістердің ішінде ең жиі қолданылатыны – *ассоциация әдісі*. Ассоциация әдісі – белгілі бір мәліметті (бұл жерде таңба да, сөз де, сөйлем де, цифр да болуы мүмкін) тиімді есте сақтату әдістерінің бірі. Мәселен, цифрсыз математиканы елестете алмасақ, есте сақтау техникасын бұл әдіссіз елестете алмаймыз. Бұл әдіс – адамның есте сақтау қабілетін дамытуға арналған ең негізгі әдістердің бірі. Ассоциациялауды кең мағынасында бір нәрсені бір затпен байланыстыру деп, яғни екі немесе бірнеше құбылыстарды (таңба, сөз, зат, идея, сезім) өзара байланыстыру нәтижесінде негізгі құбылысты еске түсіру деп түсінеміз.

Тілді үйрету сабағында фонетикалық немесе дыбыстық ассоциация әдісі көмегімен ана тіліндегі дыбыстары ұқсас сөздерді қолдана отырып, қазақ сөздерін жақсы есте сақтатуға болады. Бұл әдістің артықшылығы бейнелі ойлауды дамытады, сабақтарды түрлендіріп, рефлексивті білім алуға ынталандырады.

Тіл үйренушіде өз ана тіліндегі сөздер мен шеттілдік сөздер арасында автоматты байланыстар орнатылады, тіл сабағында сөйлеу қарым-қатынасы жанданады. Мәселен: *үстел-стол, шайнек-чайник, боран-буран, қарбыз-арбуз, бүркіт-беркут, бөрене-бревно, беру-брать, бұрау-буравить, қазына-казна, қанжар-кинжал, меже-межа, мені-меня, ошақ-очак, рет-ряд, пішен-пшено, сабалау-сабля, мерт-смерть, тыныш-тишь, тығады-тыкать, түрме-тюрьма, шу-шум, жар-яр, шұлық-чулок, жәшік-ящик, бәтеңке-ботинки, минут-минута, пошта-почта, газет-газета, сот-суд және т.б.*

Қазақ тілінде осындай сөздер көп болғандықтан, тіл үйренушінің (орыс аудиториясы) сөздік қорын жылдам дамыту үшін ұсынуға болады. Бұндай әдіс ағылшын тілін оқыту әдістемесінде де жиі қолданылады. Әдістің тиімділігі, біріншіден, екі тілдегі дыбысталуы ұқсас сөздер тез есте сақталады, екіншіден, сөздер тіл үйренушінің есінде тұрақтылық сипатқа ие болады, үшіншіден, еске түсірген жағдайда ойға тез келеді. Себебі тіл үйренушінің ана тіліндегі сөздердің дыбысталуымен бірдей болып келеді.

Стенфорд университетінің профессоры Р. Аткинсон тілді үйрету сабағында ассоциациялардың қолданылуын зерттеген, ол «*Keyword method*», яғни «кілт сөз әдісі» арқылы жаңа сөздерді есте сақтауды ұсынған. Ғалым қолданылған осы әдістің жаңа сөздерді жаттауда тиімділігі жоғары болатынын дәлелдеген. Ол ассоциация әдісін іштей екі тәсілге бөлген: фонетикалық ассоциация және жетекші (наводящий) ассоциация [2].

Фонетикалық ассоциация әдісі қай кезде тиімді:

- есте сақталатын сөз санының қатаң мөлшері болуы тиіс, сөз көп берілген жағдайда жатталған сөздер толық ұмытылуы мүмкін;

- ғалымның пікірінше, адам есінде 2-ден 26-ға дейін сөздерді қабылдай алады;

- есте сақталатын сөз бірлігі мүмкіндігінше сөздер блогынан не сөз тіркесінен тұруы қажет;

- лексиканы меңгергеннен кейін үзіліс болуы керек, мидың демалғаны дұрыс.

Бұл әдіс логикалық және ассоциативті байланыс орнату қабілеті төмен тіл үйренушілер үшін қолайсыз болуы мүмкін. Өйткені кейбір тіл үйренушілер сөздерді аудармасымен шатастырады. Бұл әдісті қысқа мерзім ішінде көп лексиканы меңгерту қажет болған жағдайда қолданған дұрыс. Сондай-ақ сабақта бұл әдісті басқа да әдістермен ауыстырып отыру тиімді.

Аудиториядағы тіл үйренушілердің ойлау қабілеті, сөздерді есте сақтау қабілеті, білімін коммуникацияда қолдана алу қабілеті әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан қабілеті жоғары тіл үйренушілер үшін жалғыз лексиканы ғана емес, лексиканың ассоциативтік өрісін жасау немесе ассоциативтік оқу сөздіктерін қолдану арқылы үйреткен дұрыс.

Осы орайда айта кететін бір жайт, ассоциативтік өріс мәселесі қазақ тіл білімінде когнитивті зерттеулер аясында кеңінен айтылғанымен, сондай-ақ түрлі сала зерттеушілерінің ғылыми мақалалары нысанына алынғанымен, ассоциативтік өріс сөздігін жасау тәжірибесі Қазақстанда әлі қолға алынбай келе жатыр.

Жалпы ассоциативтік сөздіктегі мәліметтер сөздердің семантикалық құрылымын нақтылау, ұлттық сана элементтерін, ұлттық бағалау мен артықшылықтарды талдау, қоғам санасының дамуын, сөйлеушінің тілдік қабілетінің әртүрлі деңгейлерін зерттеу және т.б. үшін қажет.

Орыс тілінің әдістеме ғылымында ассоциативтік әдісті шет тілін үйрету үшін инновациялық әдіс ретінде кеңінен қолданады.

Орыс тіл білімінде бұл бағыт өте жақсы дамыған. Мәселен, В.Е. Гольдиннің зерттеулерінде ассоциативтік сөздіктің бірнеше түрі ұсынылады: 1) ассоциативтік-вербалды жүйелерді толық бейнелеу деңгейіне қарай тезаурустық және жекелеген сөздіктер; 2) респонденттерді іріктеу түрі бойынша жеке әлеуметтік-мәдени қауымдастықтар сөздіктері және кешенді сөздіктер; 3) тілді таңдау қағидатына қарай біртүрлі сөздіктер және салыстырмалы сөздіктер; 4) ассоциацияларды іріктеу түріне қарай жалпы сөздіктер және аспектілік сөздіктер; 5) сөздікке ену түріне қарай тура түсіндірмесі бар сөздіктер және тура немесе керісінше түсіндірмесі бар сөздіктер 6) респонденттерді іріктеу қағидатына қарай көпшілік сөздіктер және жеке тұлғалар сөздіктері [3].

Қазақ тілі әдістемесінде 2022 жылы ғалым Қ.Қадашқызының жетекшілігімен «Ассоциативтік өріс және ортақ сөздер оқу сөздігі» жазылды. Аталған сөздік тілді меңгерудің А1, А2 деңгейлеріне арналған. Мәселен, «Бала» сөзін алатын болсақ, аталған сөздікте осы лексиканың өрісі төмендегідей берілген:

1. *Ата-ананың перзенті, ұрпағы*; 2. *Сәби, нәресте, бөбек, бөпе*; 3. *Балапан, ботам, ботақаным, құлыным* (жан-жауарлардың күшігі, құстардың балапаны); 4. *Балалы-шағалы, сүйкімді, ерке, еркелету, үлгілі*; 5. Сөйлемдегі қолданысы: Мына кішкентай *бөбек* қандай *сүйкімді* бала еді?! Бала кезімде мен *ерке* болдым. *Ұрпағың, перзентің үлгілі болып өссін!* – деп, бата берді. Тарғын болса ер жетті. Үйленді. *Балалы-шағалы* болды [4, 16-б.]. Өрісте ұсынылған *сөз, сөз тіркесі, сөйлем* қазақ ұлтының дүниетанымынан, сөйлеу мәдениетінен хабар беретін тілдік қолданыстар және тіл үйренушілердің сөздік қорын, тілдерін дамытады, қазақ тілінің сөйлем құрылысын меңгертуге мүмкіндік береді, оқу дағдысын жетілдіреді, когнитивтік танымын кеңейтеді.

Тіл үйренуші ассоциативтік өрістерді меңгеру арқылы қазақ тілінде сөйлеу аясын кеңейтеді, сонымен қатар кең мағынада мәдениеттанымдық білімдер алады. Мәселен, «Сусын» сөзінің ассоциациясы – шөлді қандыратын сұйық тағам. Әжелеріміз ақты, яғни сүт тағамдарын «сусын» және «тоқ» тамақ деп екіге бөлетін еді. Соның ішінде көже мен қымызды сусынға, айран мен шұбатты тоқ тамаққа жатқызады (С. Ықсанғали «Айран – көже ас екен»). Осы «сусын» ұғымы аясында *су, қымыз, шұбат, көже, шай, шырын* сөздері ұсынылса, әрі қарай «қымыз» сөзі *бие сүті, саба*, ал «шұбат» ұғымы *қымыран* (ашыған түйе сүті), «шай» сөзі *шай демдеу, шай құю, қою шай, жапырақ шай, түйіршік шай, қара шай, көк шай, келіннің шайы* және т.б. ұғымдарды еске түсіреді [4, 52-б.].

Сөзді ассоциациясы арқылы оқыту, біріншіден, тілдік ақпаратты жүйелі түрде меңгеруге, екіншіден, ұлттық мәдениетпен байланыстыра оқытуға жол ашады. Яғни ұсынылған оқу материалдары механикалық түрде тек жаттау үшін ғана ұсынылмайды, олардың мазмұны тіл үйренушіні жалықтырмайтын қызықты (сөздің ассоциативті өрісі кең және тар болуы мүмкін) деңгейде ұсынылады.

Ассоциативті әдісті оқулықтар мен оқу құралдарын құрастыруда басшылыққа алу біраз оқу-әдістемелік, яғни тапсырмаларды түрлендіру мәселелерін де шешеді.

Қазақ тілі сөздерін есте жеңіл сақтатудың келесі бір жолы, ол – *аналогия әдісі*. Аналогия сөзі гр. *analogia*, «ана» *үлгі бойынша* және «logos» *ақыл* дегенді білдіреді [5]. Философиялық терминдер сөздігінде «сәйкестік, ұқсастық» деген ұғымдармен парапар, объектілердің кейбір белгілері бойынша ұқсастығы деген мағынаны білдіреді. Екі немесе бірнеше нәрселердің қайсы бір белгілері мен қасиеттерінің ұқсастығының негізінде ой қорытынды жасайтын ойлау формасы. Бұл – ойлаудың логикалық тәсілі.

Осы әдіс ағылшын тілін үйрету әдістемесінде қолданылады.

Зерттеушілердің пікірінше, fall (құлау) сөзінің орфографиялық көршілері mall (сауда орталығы), ball (доп), call (шақыру) және fell (құлады), full (толық), fail (сәтсіздікке ұшырау) басқа семантикалық бірліктермен ұқсастығы, ол сөзді ұғу үдерісін тездетеді және жеңілдетеді дейді [6].

Қазақ тілінде дыбыстық айырмашылығы бір әріптен тұратын және жиі қолданылатын бір буынды сөздер бар. Тіл үйренушінің лексикалық қорын көбейту үшін осы аналогия әдісі арқылы жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Мәселен, *мол – қол – сол – жол – бол (y) – тол (y)* немесе *көл – бөл (y) – сөл – төл – шөл*; *қара – пара – жара – дара*; *қарау – тарау – жарату*; *себу – тебу – кебу*; *сезу – кезу – безу*; *беру – теру – керу – перу (ет.)*; *жүзу – түзу – сүзу*; *жазу – қазу* және т.б.

Бұндай сөздер адам миында тез сақталады да, еске түсірген жағдайда бірден ойға келеді. Аналогия әдісі арқылы сөздерді есте сақтатқан жағдайда деректі ұғымды сөздердің (қол, жол, көл, жүзу және т.б.) суретін, дерексіз ұғымды сөздердің аудармасын ұсынуға болады.

Келесі – *топтау әдісі*. Топтау әдісі – оқу материалын қандай да бір белгілер (ұқсас, жақын, ассоциация, гештальт заңы және т.б.) бойынша топқа бөлу. Кез келген оқу материалын топтарға, бөліктерге бөлуге болады. Мәселен, мәтіннің кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімі болады. Сол сияқты үйренетін лексикаларды да *жеңіл* және *қиын*, *таныс* және *таныс емес*, *төл және шеттілдік сөздер* деп топтастырып үйретуге болады. Бұл әдісті сөздік қорды дамыту мақсатында қолданған тиімді. Топтау әдісі сөздердің есте тез сақталуына ықпал етеді. Мәселен, қазақ тіліндегі бір және екі буынды сөздерді жеңіл сөздер деп есептейміз, ал үш буынды немесе одан да көп буынды сөздер қиын сөздерге жатады. Алдымен, екі не үш әріптен тұратын және жиі қолданыстағы сөздерді үйреткен тиімдірек. Мәселен, есімдіктер: *ол, не, мен, сен, сіз, бұл, кім* және т.б.; қимыл атаулары: *ал, іл, ки, тұр, кел, жүр, бер, бар* және т.б.; зат атаулары: *үй, тұз, су, нан, ине* және т.б.; үстеу сөздер: *аз, көп, тез, жиі* және т.б. Сөздің буыны ұлғайған сайын сөз күрделене береді және оны тіл үйренушіге А1 деңгейінде ұсыну тілді үйренуді қиындатып жібереді.

Сондай-ақ екі тілде де кездесетін (*почта-пошта, стакан-стақан, кровать-кереует, стол-үстел, поезд-пойыз, ящик-жәшік және т.б.*), бірақ қазақ тілінде сәл дыбыстық айырмашылығы бар сөздерді де есте жылдам сақталатын сөздер қатарына жатқызуға болады. Орыстілді үйренушіге бұл сөздердің алғашқы сыңары таныс болғандықтан, ұқсастығы бар сөзді жаттап алу жеңіл болады.

Осы әдіс арқылы тілдегі *төл және шеттілдік* сөздердің мағыналық жақындық белгісін ескере отырып, топтап үйрету тиімді. Қазақ және орыс тілдерінде «конференция» сөзі бірдей қолданылады. Осы сөз арқылы «жиын, дөңгелек үстел, отырыс» сөздерін үйретуге болады. Немесе «педагог» – мұғалім, оқытушы, ұстаз; «президент» – елбасы, көшбасы; «интернет» – әлеуметтік желі, адам, байланыс және т.б. Осы топтау әдісін қолданып, оқулық немесе оқу құралдарының тапсырмаларын құрастыруға болады.

Есте қалатын материалды аяқтау тәсілі – жүйесіз, яғни түрлі тематикалық топтарға қатысты сөздерді жеңіл есте сақтау үшін оларды біріктіретін бір байланыстар, ұғымдар ойлап табу тәсілі. Сондай-ақ тіл үйренушінің есінде қалатындай вербалды түсініктерді қолдану, жағдаяттық белгілер не орын әдісін қолдану деген мағынаны білдіреді. Бұл әдіс ағылшын

тілін үйрету әдістемесінде жиі қолданылады. Оны қазақ тілін үйретуде де сәтті қолдануға болады, өйткені жақсы нәтиже береді. Мәселен, «бару, бақыт, бес, беру, баға, босат, бірігу» немесе «кел, кес, кет, кір, кең, күн, көмір» сөздері қимыл және зат, сан атауларын білдіреді. Осы жүйесіз сөздердің бір ортақ белгісі бар, яғни алғашқы сөздер қатары «б» әрпінен, екінші сөздер қатары «к» әрпінен басталады.

Тіл үйренушіге осы әдіспен жүйесіз сөздерді жүйелеп, бастарын бір ортақ белгілерімен біріктіріп ұсыну, біріншіден, есте сақтау қабілетін жетілдіреді, екіншіден, сөздерді тез есіне түсіруге жәрдемші болады.

Тірек бөліктері әдісі – мәтін мазмұнын есте сақтату мақсатында қолданылады. Кез келген ақпарат мазмұнында есте сақтауға негіз болатын белгілі бір қолданыстар болады. Олар *оқиға мерзімі, ерекше сөз тіркестері, таныс сөздер және таныс емес сөздер, метафоралар, адам есімдері, суреттер, формулалар, сызбалар* және т.б. болуы мүмкін. Мәтін ішіндегі осындай қолданыстарды тауып, тілдік ақпаратты есте сақтату тірек бөліктерін іздеу тәсілі негізінде жүзеге асады. Қазақ тілін үйретуде кісі есімдері металл, тас, гүл, мата, жануарлар және т.б. атауларды есте сақтату үшін тірек бола алады. Бұл әдісті ғалым Қ. Қадашева оқу құралдарына жаттығулар, тапсырмалар беру барысында жиі қолданады. Мәселен: *Алтын, Күмісжан, Теміртас, Алмаз; Гауһар, Маржан; Раушан; Ләйлә, Еңлікгүл (эдельвейс) Райхан; Жібек, Барқыт; Марал, Құралай және т.б.*

Қазақ тілі әдістемесінде тілді мәтін арқылы үйрету әдісі бар екені белгілі. Тілдік деңгейлердің (А1, А2, В1, В2) ерекшеліктерін ескере отырып, әр деңгей үшін мәтіндер құрастырылады. Тіл үйренушілер мәтінді оқыған кезде *өздеріне таныс сөздерге* назар аударып, мәтін мазмұнын түсінуге тырысады. Соңынан *таныс емес сөздермен* жұмыс істеу арқылы мәтін мазмұнымен толық танысады. Осындай таныс және таныс емес сөздер мәтін мазмұнын жақсы есте сақтату үшін тірек ретінде қолданылады.

Ескеретін жағдай, мәтінде санмен жазылған оқиға мерзімі, жиі қолданылатын ерекше фразалар, суреттер, сызбалар, адам есімдері болғаны дұрыс. Мәтінді осындай тірек бөліктері бар элементтермен түрлендіріп ұсыну тіл үйренушіні, біріншіден, жалықтырмайды, екіншіден, мәтін мазмұны жақсы есте сақталады.

Келесі – *мнемоникалық жоспар құру әдісі*.

«Мнемоника» сөзі Ушаковтың түсіндірме сөздігінде көп ақпарат пен фактілерді есте сақтауды жеңілдетуге бағытталған ережелер мен әдістердің жиынтығы деп түсіндіріледі [7, 232-б.]. Ғылыми әдебиеттерде тіректер жиынтығы деп те сипатталады.

Мнемоникалық жоспар құру әдісі үлкен бір беттік мәтінді есте сақтау үшін бірнеше тіректерді пайдалануды қажет етеді. Бұл мәтін мазмұнын еске түсіру жоспары сияқты, мәтінді мазмұндаған кезде жетекші рөл атқарып, мәтін мазмұнын еске түсіруге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы көлемді, мазмұны күрделі мәтіндерді меңгеру тиімді.

Алдымен мәтін азатжолдарға бөлінеді, сосын әрбір азатжолдың мазмұнындағы негізгі ой анықталады. Негізгі ойлар жоспар құруға негіз болады. Мәтін көлемі, сипаты, мақсаты және т.б. белгілеріне байланысты мнемоникалық жоспар әртүрлі болуы мүмкін.

Оқу материалын меңгерту барысында адам жадысына ерекше назар аударту еске сақтау қабілетті дамытады. Әсіресе адамның мүмкіндігін бірнеше есе арттыратын мақсаттарды қоя білу аса маңызды. Негізгі ақпаратқа назар аударту, бастаған тапсырманы соңына дейін аяқтау, қызығушылық, табандылық, ұйымшылдық, тәртіп сақтау сияқты әрекеттер адамның есте сақтау қабілетін жақсартады [8, 79-б.].

Сызба жасау (схематизация) *тәсілі* – есте сақтайтын ақпаратты жалпы және қарапайым түрде қабылдау немесе белгілі бір ақпараттың негізгі белгілерін сызба түрінде сипаттау, бейнелеу үшін қолданылады. Көп жағдайларда материалдың негізгі мазмұнын сызба түрінде көрсету, яғни ақпаратты жалпылама және қарапайым түрде есте сақтауға көмектеседі. Қазақ тілін үйрету әдістемесінде бұл тәсіл грамматиканы, сөз тіркесі, жай және

құрмалас сөйлем құрылымдарын есте сақтату үшін жиі қолданылады. Әсіресе жай сөйлем құрылымындағы сөздердің орын тәртібін немесе сабақтас және салалас құрмалас сөйлемдердің семантикалық түрлерінің жасалуын есте сақтату үшін қолданған дұрыс. Мысалы: «*Зат есім - зат есім + тәуелдік жалғауының III жағы + -нда,- нде*» сызбасы бойынша *Қазақстан астана+сы+нда* сөз тіркесін құрастыру. Сонымен қатар *міндет, жауапкершілік мәнді сөйлемін* құрастыру үшін сызба береміз. Мысалы: *Менің - етістік+у+ТЖ (I) - керек (қажет)*.

Қазақ тілін үйрету әдістемесінің бір кемшілігі – бір сабақта ауқымды оқу материалын ұсыну, яғни лексика мен грамматикалық білімдерді үйіп-төгіп беру. Көлемді және қиын материалды көп беру тіл үйренушінің мотивациясын төмендетеді, өйткені ол тілдік білімді бойына сіңіріп, оларды ұғып, түсініп және миында орнықтырып үлгермейді.

Ал сызба жасау және төменде түсіндірілетін құрылымдау әдістері қазақ тілінің грамматикасын шағындап, яғни жеңілден күрделіге қарай модель деп ұсынуға негізделеді.

Құрылымдау (структурирование) *әдісі* – есте сақталатын ақпараттың ішкі формасын, құрылымын анықтау дегенді білдіреді. Ол жалпы және жеке құрылымдық бірліктер арасындағы байланысты реттеуден тұрады. Нәтижесінде құрылымдары анық белгілі бір тұтастық жасалады [9]. Құрылымдау әдісі есте сақтауды және тілдік бірліктерді меңгертуді жеңілдететін тәсіл болып табылады. Бұл әдіс – грамматиканы меңгерту үшін қолайлы.

Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарын, яғни грамматикалық құрылымдық бірліктерін анықтау арқылы сөйлем құрып үйретуде тиімді. Бұған синтаксистік және морфологиялық талдаулар негізінде қол жеткіземіз. Мысалы, «*Мен алтын сағат сатып алдым*» сөйлемі «*мен сатып алдым және алтын сағат*» сөз тіркестерінен жасалған. «*Мен сат+ып ал+ды+м*» сөз тіркесінің құрамы «*...+ып ... +ды+м*» формалық бірліктерден жасалған. Енді осы тіркес құрамындағы формалық бірліктерді есте сақтату үшін дәл осындай құрылыммен сөз тіркестерін ұсынамыз. Мысалы: *сал+ып ал+ды+м, аш+ып ал+ды+м, іш+іп алды+м* және т.б. Екінші «*алтын сағат*» сөз тіркесі сияқты ешбір қосымшасыз орын тәртібі арқылы байланысатын «*жаңа үй, онлайн дүкен, салқын су*» және т.б. құрылымдарды меңгертеміз. Сөйтіп, бір үлгіде, бірдей құрылымдық бірліктерге ие тұтас тілдік қолданыстарды ұсынамыз: 1. *Мен алтын сағат сатып алдым.* 2. *Мен онлайн дүкен ашып алдым.* 3. *Мен салқын су ішіп алдым.* Осындай үлгіде әр тақырыптық мазмұнда тұтас сөйлемдерді меңгерту тіл үйренушінің қазақ тіліндегі сөз тіркесі мен сөйлем құрылысының жасалу жолдарын автоматты түрде айтуға және жазуға дағдыландырады.

Жүйелеу әдісі. Осы жоғарыдағы әдіске қарама-қарсы әдіс, ол – жүйелеу әдісі. Құрылымдау мен жүйелеу әдістері бір-бірімен ұштасып жатады. Жоғарыдағы мысалдарда көрсетіп тұрғанымыздай, сөйлемдердің жасалу жолының ішкі құрылымдық формалық бірліктерге бөлшектенуі, олардың байланысу формалары құрылымдау әдісіне жатса, жүйелеу әдісі реттеуді, модельдеуді талап етеді.

Сөз тіркестері мен сөйлемдердің жасалу үлгілерін құрылымдау және жүйелеу әдісімен үнемі ұсынып отырсақ, тіл үйренушінің білімінде реттілік, жүйелілік орнығады. Сөздерді әртүрлі тәсілдермен байланыстырып үйрету немесе жалғау түрлерін үйретуде таптырмайтын әдіс. Мысалы: *үйдің жаны, гүлдің иісі, бөлменің есігі, алманың дәмі* (матасу); *жаңа үй, жылы киім, суық су, екі дос* (қабысу); *мектепке барды, кітап оқыды, кинодан шықтық, досымен ойнады* (меңгеру); *бүгін келді, көпір арқылы өтті, әдейі келу* (жанасу); *мен жазушымын, біз келдік, ол – ұшқыш* (қиысу).

Осы әдіспен қазақ тіліндегі өнімді сөз тудырушы жұрнақтарды меңгерту де тиімді. Мәселен, -шы, -ші: оқытушы, жазушы, биші, әнші; -қы, -кі: қысқы, жазғы, күзгі, күндізгі; -кер, -гер: талапкер, дәрігер, әдіскер, қаржыгер және тағы басқа жұрнақ түрлері.

Сондай-ақ оқу материалын қайталау және жүйелі түрде орындап отыру – қажетті ақпаратты есте ұзақ мерзімге сақтатудың тиімді жолы [10].

Есте ұзақ мерзімге сақтату әдістерінің біріне *қайта кодтау әдісі* жатады. Бұл әдіс – вербализациялау немесе сөйлеу, ақпаратты бейнелі түрде, сурет түрінде елестету немесе атау. Ақпаратты семантикалық (мағыналық), фонематикалық белгілері негізінде түрлендіру. Қайта кодтау тәсілі бейнелі түрдегі ақпаратты ауызша формаға айналдырып, сөзбен айтып беруге болады немесе керісінше жасау. Кез келген сөзбен айтылған ақпаратты суретпен, бейнелі түрде жеткізуге болады [11].

Қайта кодтау әдісінің екі жағы бар. Біріншісі – суретті, көрген немесе болған оқиғаны сөзбен жазу немесе ауызша баяндау. Екіншісі – жазылған ақпараттың суретін салу. Біріншісі әдістемеді жиі қолданылады, өйткені адамның негізгі әрекетімен байланысты. Көрген оқиғаны, естіген ақпаратымызды біреуге ауызша не жазбаша жеткіземіз. Ал екіншісі біршама қиындау болғандықтан сирек қолданылады. Екіншісін мәтіннің тақырыбын, негізгі идеясын, толық мазмұнын, абзацтарындағы оқиғаларды, негізгі кейіпкерлерін есте сақтату үшін қолдануға болады.

Жіктеу әдісі – зат, құбылыс, ұғымдарды белгілі бір жалпы белгілері негізінде топқа, класқа, түрге бөліп тастау. Басқа сөзбен айтқанда, ақпаратты жіктеу. Ағылшын тілін үйрету әдістемесінде жиі қолданылады. Ағылшын тілінің лексика-грамматикалық оқу материалдары осы әдіспен жиі ұсынылады. Сөздерді «*Жиі қолданылатын 124 етістік*», «*Жиі қолданылатын фразалар*», «*Ағылшын тілінің сан есімдері*», «*Тез сөйлеп үйренуге қажетті зат есімдер*» және тағы басқа осындай айдарлармен көлемді оқу материалдарын жіктеп үйрету тәжірибеге айналған.

Қазақ тілін үйрету әдістемесінде жалпы коммуникативтік тақырыптар жеке, шағын тақырыптарға жіктеледі. Мәселен: отбасы, әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени, оқу-кәсіби, ойын-сауық, ресми-іскери. «Отбасы» тақырыбын әрі қарай «Ата мен әже тәрбиесі», «Менің отбасым» және т.б. осындай айдарларға жіктеп ұсыну, тіл үйренушінің осы тақырып аясында сөйлеу дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әдіс өте қолайлы, өйткені жалпы тақырыптарды жеке тақырыпшаларға жіктеу арқылы ұсынылған оқу материалы мен лексикалық минимум аясы нақтыланады. Қазіргі таңда жіктеу әдісі оқулық, оқу құралдарын жазуда пайдаланылады.

Қорытынды

Қазақ тілін үйрету – күрделі үдеріс. Оның әдістемесі жүйелілік және жеңілден күрделіге қарай принциптеріне негізделіп құрылғаны аса маңызды.

Мақалада ұсынылған мнемоникалық әдістер сабақтың коммуникативтік-грамматикалық оқу материалдарын тіл үйренушінің есінде дұрыс сақтату білуге мүмкіндік береді. Бұл әдістердің қазақ тілінің лексикалық минимумынан бастап, тілдің грамматикалық жүйесіндегі ерекшеліктерді, яғни қазақ тіліндегі сөз тіркесі мен сөйлем құрылымын, грамматикалық формаларды меңгертудегі тиімділігі жоғары деп санаймыз.

Тілдік орта болмаған жағдайда да тіл үйренушілердің жадында оқу материалын ұзақ мерзімге сақтатуды осы әдістермен жүзеге асыруға болады. Үйренген тілін ұмытпаудың бірден бір жолы – тілді дұрыс үйрету, яғни коммуникативтік-грамматикалық оқу материалын осы әдістер арқылы жүйелі қайталатып отыру. Қазақ тілін үйрету әдістемесінде осындай тиімділігі жоғары әдістерді қолдану сабақтың нәтижесін арттырады. Нәтижелі сабақ – тілді меңгерудің бірден бір жолы, ол мемлекеттік тілдің қолданылу аясының кеңеюіне жол ашады. Қорытындылай келе, мнемоникалық әдістердің ерекшеліктерін төмендегідей саралап көрсетуге болады:

1. Тіл үйренушінің қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығын арттырады.
2. Тіл үйренушінің оқу материалына деген еріксіз зейінін, назарын аудартуға көмектеседі, есте сақтау сияқты психикалық үдерісті дамытады.

3. Лексика-грамматикалық оқу материалын әдістемелік тұрғыдан тиімді ұсынуға негіз болады.

4. Инновациялық техника ретінде тіл үйрету сабақтарында қолдану тіл үйретушінің тәжірибесінің шындалуына жол ашады.

5. Тіл үйренушінің көзімен қабылдаған және естіген ақпаратқа деген қызығушылығы неғұрлым күшті болса, оны қабылдау соғұрлым эмоционалды болады да, оқу материалы адам миында жақсы сақталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Harley T. The Psychology of Language: From Data to Theory. Chapter 6: Recognize visual words. – London: Routledge, 2013. – P. 152–168.
2. Atkinson R. Mind and Behavior: Introduction to Psychology, 1993. – 256 p.
3. Гольдин В.Е. Языковое сознание. Речевая коммуникация: избранные работы / сост. О.Ю. Крюкова, А.П. Сдобнова. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2020. – 496 с.
4. Қадашева Қ., Омарова С.Қ., Асанова У.О., Амиржанова А.О. Ассоциативтік өріс және ортақ сөздер оқу сөздігі, А1-А2 деңгейлері (туыс тіл ретінде оқыту): Оқу-әдістемелік кешен. – Түркістан: Тұран, 2022. – 149 б.
5. Егорова Т.В. Словарь иностранных слов русского языка. – М.: Аделант, 2014. – 800 с.
6. Эренберг О. Приёмы запоминания информации. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.toptrening.ru/articles/1052/> (дата обращения 03.07.2017).
7. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. Т. 2. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1938. – 526 с.
8. Раушанова А.Ж. Методологические подходы к изучению влияния тренировки рабочей памяти на качество образования обучающихся: дисс. ... док. филос. (PhD). – Алматы, 2015. – 113 с.
9. Коротаяева И.В. Использование приема систематизации текста у старшеклассников и студентов: дис. ... канд. псих. наук. – Москва, 2000. – 180 с.
10. Ибрагимов Р., Калимбетов Б., Хабибуллаев Ж. Болашақ математика мұғалімдерін логикалық тапсырмаларды орындауға даярлау ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3 (129). – Б. 239–252.
11. Yap M.J., Balota D.A. Visual word recognition. In *Oxford Handbook of Reading* / Edited by A. Pollatsek, R. Treiman. – New York: Oxford Univ. Press, 2015. – P. 26–43.

REFERENCES

1. Harley T. The Psychology of Language: From Data to Theory. Chapter 6: Recognize visual words. – London: Routledge, 2013. – P. 152–168.
2. Atkinson R. Mind and Behavior: Introduction to Psychology, 1993. – 256 p.
3. Goldin V.E. Iazykovoe soznanie. Rechevaia kommunikacia: izbrannye raboty [Language consciousness. Speech communication: selected works] / sost. O.Iu. Kriukova, A.P. Sdobnova. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta, 2020. – 496 s. [in Russian]
4. Qadasheva Q., Omarova S.Q., Asanova U.O., Amirjanova A.O. Asosiativtik oris jane ortaq sozder oqu sozdigi, A1-A2 dengeileri (tuys til retinde oqytu) [Associative field and common words educational dictionary, levels A1-A2 (teaching as a related language)]: Oqu-adistemelik keshen. – Turkistan: Turan, 2022. – 149 b. [in Kazakh]
5. Egorova T.V. Slovar inostrannyh slov russkogo iazyka [Dictionary of foreign words of the Russian language]. – M.: Adelant, 2014. – 800 s. [in Russian]
6. Erenberg O. Priiomy zapominania informacii [Techniques for memorizing information]. [Electronic resource]. URL: <http://www.toptrening.ru/articles/1052/> (date of access 03.07.2017). [in Russian]
7. Ushakov D.N. Tolkovyi slovar russkogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. T. 2. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarei, 1938. – 526 s. [in Russian]
8. Raushanova A.J. Metodologicheskie podhody k izucheniu vliania trenirovki rabochei pamiati na kachestvo obrazovania obuchaiushihsia [Methodological approaches to studying the impact of working

- memory training on the quality of students' education]: diss. ... dok. filos. (PhD). – Almaty, 2015. – 113 s. [in Kazakh]
9. Korotaeva I.V. Ispolzovanie priema sistematizacii teksta u starsheklassnikov i studentov [Using the method of systematization of text in high school students and students]: dis. ... kand. psih. nauk. – M., 2000. – 180 s. [in Russian]
 10. Ibragimov R., Kalimbetov B., Habibullaev J. Bolashaq matematika mugalimderin logikalyq tapsyrmalardy oryndauga daiarlau erekshelikteri [Features of preparing future mathematics teachers for the implementation of logical tasks] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №3 (129). – B. 239–252. [in Kazakh]
 11. Yap M.J., Balota D.A. Visual word recognition. In Oxford Handbook of Reading / Edited by A. Pollatsek, R. Treiman. – New York: Oxford Univ. Press, 2015. – P. 26–43.

UDK 378; IRSTI 14.35.01

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.19>G. PİLTEN¹, S. SİDEKLİ²¹Doçent Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: gulhizp@yahoo.com.tr²Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
(Türkiye, Ankara), e-mail: ssidekli@mu.edu.tr**TÜRK DÜNYASI ÖĞRENCİLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE
YAZILI ANLATIM BECERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Özet. Araştırmanın amacı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde öğrenim görmekte olan Türk dünyası ve topluluklarından öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinin, yanlış çözümlemesi yöntemi ile değerlendirilmesi ve ortaya koyulan yanlış kaynakları için çözüm önerileri geliştirilmesidir. Bu amaçla öğrencilere yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi amacıyla kompozisyon yazdırılmış, yanlış kaynaklarının ortaya koyulabilmesi için de görüşmeler yapılmıştır. Araştırma sonuçları Türk dünyası öğrencilerinin Türkiye Türkçesi öğrenirken yazılı anlatım çalışmalarında en çok karşılaştıkları problemin sırasıyla yazım ve noktalama yanlışları ve sözcüklerin yanlış kullanımı olduğunu göstermiştir. Bu yanlışların temel sebeplerinin ise aşırı genellemeler, kural kısıtlamalarını bilmeme ve anadilden olumsuz aktarımlar olduğu belirlenmiştir.

Öğrenci yazım hatalarından oluşturulan diğer bir kategori ise sözcük seçiminde yapılan yanlışlardır. Bu kategoride öğrencilerin neredeyse tamamı tarafından tekrarlanan durum ise anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım ve kural kısıtlamalarını bilmeme sebebiyle oluşan yanlış sözcük kullanımınıdır. Bundan sonra en çok tekrarlanan yanlışlar ve sebepleri ise sırasıyla, yanlış kavram geliştirme sebebiyle cümle içerisinde gereksiz sözcük kullanımı, aşırı genelleme ve kural kısıtlamalarını bilmeme sebebiyle sözcük atlamaları yapma, anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım sebebiyle anadilden getirilen sözcük yanlışları ve yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerin kullanımındaki yanlışlıklardır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe Öğretimi, dil öğretimi, yazılı anlatım becerisi, yanlış analizi.

Г. Пилтен¹, С. Сидекли²¹доктор, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulhizp@yahoo.com.tr²доктор, профессорМуғла Сытқы Кочман университеті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: ssidekli@mu.edu.tr**Түркі дүниесі студенттерінің түрік тілінде жазбаша баяндау дағдыларын
қарастыру мәселесі*****Bize doğru alıntı yapınız:**

Pilten G., Sidekli S. Türk Dünyası Öğrencilerinin Türkiye Türkçesinde Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 221–235. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.19>

***Cite us correctly:**

Pilten G., Sidekli S. Turk Duniasy Ogrenjilerinin Turkiye Turkchesinde Yazily Anlatym Becerilerinin Degerlendirilmesi [Evaluation of Written Expression Skills of Students from Turkish World through Error Analysis] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 221–235. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.19>

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде білім алып жүрген түркі тілдес республикалар мен туыстас қауымдастықтардан келген студенттердің түрік тілінде жазбаша баяндау дағдыларын, сондай-ақ, жол берген қателіктерді жан-жақты талдау әдісімен түзету жолдарын ұсыну болып табылады. Осы зерттеу мақсатына сәйкес, студенттердің жазбаша мәнерлеу әрі баяндау дағдыларын бағалау үшін шығарма жазу ұсынылып, өз кезегінде қателіктерді анықтау үшін арнайы сұхбаттар жүргізілді. Зерттеу нәтижелері түркі тілдес республикалар мен туыстас қауымдастықтардан келген студенттерінің түрік тілін үйренулері барысында кездескен ең көп қиындықтары, орфографиялық және пунктуациялық қателер мен сөздерді орынсыз пайдаланудың жиі кездесетінінен көрсетті. Бұл қателіктердің басты себептері ретінде шамадан тыс жалпылама, емле ережелерін білмеу және ана тілінен кейбір сәйкессіз баламаларды қолдануы екені анықталған.

Оқушылардың емле қателерінен жасалған тағы бір категория – сөз таңдаудағы қателер. Бұл санаттағы оқушылардың барлығы дерлік қайталайтын жағдай – ана тілінен теріс ауысу және ереже шектеулерін білмеу салдарынан қате сөздерді қолдану. Ең көп қайталанатын қателер мен олардың себептері, сәйкесінше, дұрыс емес ұғымдардың дамуына байланысты сөйлемде қажетсіз сөздерді қолдану, ереже шектеулерін білмеуден сөздерді шектен тыс жалпылау және өткізіп жіберу, ана тілінен теріс ауысу салдарынан ана тілінен алынған сөз қателері және шет тілдерінен түрік тіліне ауысқан сөздерді қолданудағы қателер.

Кілт сөздер: түрік тілін шет тілі ретінде оқыту, тілді оқыту, жазбаша баяндау дағдылары, қателерді талдау.

G. Pilten¹, S. Sidekli²

¹Associate Professor, Doctor

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulhizp@yahoo.com.tr*

*²Professor, Doctor, Mugla Sitki Kocman University
(Turkey, Ankara), e-mail: ssidekli@mu.edu.tr*

Evaluation of Written Expression Skills of Students from Turkish World through Error Analysis

Abstract. The aim of the research is to evaluate the written expression skills of the students from the Turkish world and communities that are studying at Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University by using the error analysis method and to develop a solution proposal for the wrong sources revealed. For this purpose, the composition was printed to evaluate the written expression skills of the students, and negotiations were held so that the wrong sources could be revealed. The results of the research showed that the mistakes most frequently made by Turkish students in written expression studies are spelling and punctuation mistakes and misuse of words. The main causes of these mistakes were determined to be excessive generalizations, not knowing the rule constraints and the main negative transfers.

Another category created from student spelling mistakes is mistakes made in word selection. The situation repeated by almost all students in this category is the negative transmission caused by the mother tongue and the incorrect use of words caused by not knowing the rule restrictions. After that, the most repeated mistakes and their causes, respectively, are the unnecessary use of words in sentences due to developing incorrect concepts, excessive generalization and word omissions due to ignorance of rule restrictions, word errors brought from the mother tongue due to negative transmission from the mother tongue, and errors in the use of words that have passed from foreign languages to Turkish.

Keywords: Teaching Turkish as a Foreign Language, language training, written expression skill, error analysis.

Г. Пилтен¹, С. Сидекли²

¹доктор, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulhizp@yahoo.com.tr*

¹доктор, профессор

*Университет Муғла Сьткы Кочман
(Турция, г. Анкара), e-mail: ssidekli@mu.edu.tr*

Оценка навыков письменного изложения обучающихся из тюркского мира

Аннотация. Целью исследования является предоставление студентам из тюркоязычных республик и родственных сообществ, обучающимся в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави, навыков письменного изложения на турецком языке, а также способов исправления допущенных ошибок методом всестороннего анализа. В соответствии с целью настоящего исследования было предложено написать произведение для оценки навыков письменной речи и повествования студентов, а также, в свою очередь, были проведены специальные интервью для выявления ошибок. Результаты исследования показали наибольшие трудности, с которыми столкнулись студенты из тюркоязычных республик и родственных сообществ при изучении турецкого языка, частые орфографические и пунктуационные ошибки и неправильное использование слов. Было обнаружено, что основными причинами этих ошибок являются чрезмерное обобщение, незнание правил правописания и использование некоторых несовместимых альтернатив с родного языка.

Еще одна категория, созданная на основе орфографических ошибок учащихся, - это ошибки при выборе слов. Ситуация, повторяемая почти всеми учащимися этой категории, заключается в неправильном использовании слов, вызванном незнанием ограничений, связанных с переносом и правилами, которые возникают из-за неправильного использования родного языка. Наиболее частыми повторяющимися ошибками и их причинами являются, соответственно, использование ненужных слов в предложении из-за развития неправильных понятий, чрезмерное обобщение и пропуск слов из-за незнания ограничений правил, словесные ошибки из-за отрицательного перехода с родного языка и ошибки в использовании слов, перешедших с иностранных языков на турецкий.

Ключевые слова: обучение турецкому языку как иностранному, обучение языку, навыки письменного изложения, анализ ошибок.

Giriş

Problem. Dil öğretiminde üzerinde önemle durulan temel dil becerilerinden biri de yazılı anlatım becerisidir. Yazılı anlatım pek çok alt beceriyi gerektiren çok yönlü, karmaşık ve zor bir süreçtir [1]. Bunun nedeni bir metni oluştururken birçok bilişsel, dilbilimsel ve fiziksel işlemle birlikte metnin nasıl yazılacağı (metin yapısı), kime yazılacağı (hedef kitle) ya da niçin yazılacağı ilişkilendirilerek bir kompozisyon oluşturulmaya çalışılmasının zorluğudur. Yazılı anlatım becerileri, sadece öğrenen için değil; konuya ilişkin yeterince bilgisi ve deneyimi olmayan öğretmenler için de öğretilmesi zor bir beceridir [2]. Yazılı anlatım becerilerinin geliştirilmesinde amaç, öğrencileri yazmaya karşı güdülenmiş, yazılı anlatım becerilerini kendi kendilerine değerlendirebilen ve gerekli düzeltmeleri bağımsız olarak yapabilen bireyler yetiştirmektir. Bu

amaca ulaşmada öğretmenler öğrencilere en yoğun öğretimden başlayarak giderek azalan bir destek sağlamalıdır [3]. Bu desteğin arkasındaki dayanak öğrencinin yardımla yapabildiğini zamanla bağımsız olarak yapabilir hale gelmesine kadarki süreçte sağlanan ve giderek azaltılan bir destektir. Bu süreçte öğretmen desteği giderek azalırken öğrenci sorumluluğunun da giderek artması beklenir. Yazılı anlatım becerilerinin hem gelişimsel özellik gösteren bilişsel bir süreç hem de sosyal bir davranış olduğu pek çok kuramın savunduğu bir gerçektir [4].

Araştırmanın Amacı. Bu bağlamda araştırmanın amacı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde öğrenim görmekte olan Türk dünyası ve topluluklarından öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinin, yanlış çözümlenmesi yöntemi ile değerlendirilmesi ve ortaya koyulan yanlış kaynakları için çözüm önerileri geliştirilmesidir. Bu amaçla araştırmanın problem cümlesi, “Türk dünyası ve topluluklarından öğrencilerin yazılı anlatım çalışmalarında yaptıkları hatalar nelerdir?” şeklinde belirlenmiştir. Belirtilen problemin cevaplanması için aşağıdaki sorulara takip eden sorulara cevap aranmıştır. Türk dünyası ve topluluklarından öğrencilerin yazılı anlatım çalışmalarında yapmış oldukları; (1) hatalar nelerdir?; (2) hataların kaynakları nelerdir?

Araştırmanın Önemi. Yukarıda ifade edildiği gibi dil öğretiminin önemli bir ayağı olarak görülen yazılı anlatım çalışmalarında, öğrenci yanlışlarını düzenli bir biçimde çözümlenmek, gruplandırma güçlük çekilse bile öğretmene ve yabancı dil gereçleri hazırlayan kişiye öğrencinin yabancı dili öğrenmede karşılaştığı güçlüğü niteliği hakkında bilgi vermesi ve dilin hangi yönleri üzerinde daha çok durulması gerektiği açıklaması bakımlarından yanlış çözümlenme yöntemi etkili bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Buna ek olarak, literatürde, dil becerileri arasında, diğerlerine göre daha zor kazanılacağı ifade edilen yazma becerisinin değerlendirilmesi yoluyla, yabancı dil olarak Türkçe öğrenen bireylerin dil öğrenmede yaptıkları hataların betimlenmesinin, hata kaynaklarına dayalı olarak öneri geliştirilebilmesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Kavramsal çerçeve. Yazma zihindeki duygu, düşünce ve bilgilerin yazılı olarak ifade edilmesidir [5]. Bu yönüyle yazma, planlama, bir araya getirme, düzenleme, gözden geçirme gibi birçok bilişsel becerinin koordinasyonunu gerektiren uygulamalarla yapılandırılmış dönütlerle öğrenilebilen ve üst düzey düşünmeyi sağlayan karmaşık bir süreçtir [6]. Dil bilim uzmanlarına ve eğitimcilere göre dört temel dil becerisi içerisinde en zor gelişeni yazma becerisidir [7]. Yazılı anlatım pek çok alt beceriyi gerektiren çok yönlü, karmaşık ve zor bir süreçtir [1]. Bunun nedeni bir metni oluştururken birçok bilişsel, dilbilimsel ve fiziksel işlemle birlikte metnin nasıl yazılacağı (metin yapısı), kime yazılacağı (hedef kitle) ya da niçin yazılacağı ilişkilendirilerek bir kompozisyon oluşturulmaya çalışılmasının zorluğudur. Yazılı anlatım becerileri, sadece öğrenen için değil; konuya ilişkin yeterince bilgisi ve deneyimi olmayan öğretmenler için de öğretilmesi zor bir beceridir [2].

Öğrenciler tarafından oluşturulan yazma çalışmaları aracılığıyla onların yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi önemli bir konudur. Eğitim öğretim sürecinin ne derece işlediği, öğrencilerin beceri ve kazanımlara ulaşmış olup olmadıklarının belirlenmesi için hem öğrencilerin hem de öğretmenin, süreç boyunca değerlendirme etkinliğinin içinde bulunması gerekir. Diğer dil becerilerinde olduğu gibi yazma becerisinde de değerlendirme aşamaları çeşitli biçimlerde yapılmaktadır [8].

Dil öğretim sürecinde öğrencilerin yazılı anlatım sürecinde yaptıkları yanlışların çözümlenmesi bunlardan biridir. Yanlış çözümlenmesi, öğrencilerin yaptıkları yanlışların gözlenmesi ve belli bir sisteme göre sınıflandırılıp analiz edilmesidir [9]. Dil öğrenim sürecinde öğrenci yanlışlarının çözümlenmesi sürecinin amaçları şu şekildedir: (1) öğrenme hedeflerinin ne kadarının gerçekleştiği konusunda öğretmene bilgi verir; (2) araştırmacılara dilin nasıl öğrenildiğini ya da kazanıldığını gösterir; (3) öğrenciler için yanlışlar son derece önemlidir. Çünkü yanlış yapmak öğrencinin öğrenmek için kullandığı bir yoldur [10, 11]. İlgili literatür incelendiğinde yabancı dil öğrenen öğrencilerin yaptığı yazılı anlatım yanlışlarının kaynaklarına ilişkin, çeşitli araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş olan sınıflandırmalar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1 – Yazılı anlatım yanlışlarının sınıflandırılması

Selinker (1974)	Corder (1974)	Richards ve Sampson (1974)	Demircan (1990)
Dil aktarımı	Dil aktarımı	Dil aktarımı	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım yanlışları
Eğitimin aktarımı	Aşırı genelleme ya da örneksene	Dil içi girişimler	Aşırı Genelleme
İkinci dil öğrenme stratejileri	Öğretimde kullanılan yöntem ve materyaller	Toplum dil bilimsel konum	Kural Kısıtlamalarını Bilmeme
İkinci dil iletişim stratejileri		Hedef dille karşılaşma biçimi	Kuralların Eksik Uygulanması:
Hedef dildeki dilsel malzemenin aşırı genellenmesi		Öğrencinin yaşı	Yanlış Kavram Geliştirme
		Bazı sözcük ya da yapıların öğrenciye zor gelmesi	

Bu noktada Tablo 1’de sunulan bazı kavramların açıklanması uygun olacaktır. Bu kavramlardan ilki olan aşırı genelleme, genellikle iki düzenli yapı yerine bir sapkın yapının oluşturulmasını içerir. Yani “öğrenci algıladığı benzerlikleri genelleme yoluyla dilin kurallarını bulmaya çalışır. Kimi durumlarda iki dil arasındaki farkı ya henüz algılamadığından ya da öğrenme yükünü azaltma eğilimi nedeniyle aşırı genelleme yapar. Bu demektir ki iki ayrı doğru yapı için bir tek biçim kullanır. Bir diğer kavram olan kural kısıtlamalarını bilmeme ise aşırı genellemeyle yakından ilişkilidir. Var olan yapıların kısıtlamalarını gözlemlemedeki başarısızlıktan kaynaklanır. Yani “yanlışlara, kurallardaki özel kısıtlamaları ayırtlayamamak neden olmaktadır. Kuralların eksik uygulanması ise, uygun ifade üretmedeki gerekli kuralların geliştirme basamaklarındaki sapmalardan kaynaklanır. Yani bu tür yanlışlara, “doğru tümce yapmak için gerekli bir kuralın tüm basamaklarının uygulanmaması neden olmaktadır. Üzerinde durulması gerekli görülen diğer bir unsur ise yanlış kavram geliştirmedir. Kimi durumlarda öğrenci, amaç dildeki farklılıkları yanlış sonucu dilin yapısına değin yanlış kavram geliştirir Dolayısıyla bu tür yanlış, amaç dildeki farklılıkların yanlış anlaşılmasından kaynaklanan bir gelişimsel yanlıştır [12].

Tablo 1’de sunulan ve yazılı anlatım becerisinin değerlendirilmesinde sonuç odaklı yaklaşımlardan biri olan yanlış çözümlenmesi yoluyla öğrencilerin yaptıkları yanlış tiplerini iki grupta toplamak mümkündür [13; 14]:

1. İlki ana dilinden kaynaklanan olumsuz aktarım yanlışlarıdır. Öğrencinin ana dilindeki alışkanlıkları (kurallar, dil sistemi gibi) hedef dildeki kuralları öğrenirken onu engeller ya da kuralları karıştırmasına neden olmaktadır. Temel prensip, kişilerin kendi kültürlerindeki, dillerindeki biçim ve anlamları, öğrenmeye çalıştıkları yabancı dil ve kültüre aktarma eğiliminde olmalarıdır. Karşıtsal çözümlenme yoluyla hedef dil ve ana dili çözümlenerek öğrencilerin yapabileceği olası hataların önüne geçilebilir ki bu görüş, karşıtsal çözümlenmeyle ilgili güçlü görüştür.

2. Öğrencilerin yaptıkları yanlış türlerinden ikincisi ise dil içi gelişimsel yanlışlardır. Bu tip yanlışlar, öğrencinin ana dilinden kaynaklanan yanlışlar olmayıp öğrenmek istediği hedef dilin kurallarını genellemesine dayalı yanlışlardır. Bu şekilde öğrenci, aslında var olan kurallar dışında yeni kurallar geliştirmiş olur.

Richards öğrencinin ana dilinden kaynaklı yanlışları, diller arası yanlışlar; öğrencinin dilsel geçmişi ile ilgisi olmayan yanlışları ise dil içi ve gelişimsel yanlış olarak adlandırmaktadır. Dil içi

ve gelişimsel yanırlar, öğrencinin iki dili birbirinden ayırmadaki yetersizliğinden ziyade öğrencinin belirli bir aşamadaki gelişimsel yanırlarını yansıtmakta ve dil ediniminin bazı genel özelliklerini örneklendirmektedir [15].

İlgili literatürde yukarıda ifade edilen yanırların kümelerinin birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılamayacağı sıklıkla vurgulanmaktadır. Bir yanırların hem aşırı genelleme hem de kural kısıtlamalarını bilmeme sonucu yapılmış gibi görülebilir ya da öğretmen bir yanırların hangi kümeye ilişkin olduğuna karar vermekte güçlük çekebilir. Bu durum yanırların çözümlemesinin öğretime katkısını engelleyecek ölçüde önemli değildir. Yapılan yanırların düzenli bir biçimde çözümlemek, kümelemekte güçlük çekilse bile öğretmene ve yabancı dil gereçleri hazırlayan kişiye öğrencinin yabancı dili öğrenmekte karşılaştığı güçlüğü niteliği hakkında bilgi verir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli. Türk dünyası ve topluluklarından öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesinin amaçlandığı bu araştırmanın modeli, betimleyici durum çalışması olarak düzenlenmiştir. Durum çalışmalarını, araştırılan olguyu kendi yaşam çerçevesi içinde inceleyen, olgu ve içinde bulunduğu ortam arasındaki sınırların kesin hatlarla belirgin olmadığı, “nasıl” ve “niçin” sorularını temel alan, araştırmacının kontrol edemediği bir olgu veya olayı derinliğine incelenmesine olanak veren bir araştırma yöntemi olarak tanımlamak mümkündür [16]. Bu çalışmada belirtilen modelin kullanılmasının temel sebepleri, öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinin sınırları kesin hatlarla belirgin olmayan ve araştırmacı tarafından kontrol edilemeyen bir durum olarak kabul edilmesi ve bu modelin, araştırmacının söz konusu durumun içine girebilmesine, derinlemesine incelemesine ve “neden-niçin” sorularına cevap bulmalarına imkân sağlaması olarak sıralanabilir.

Araştırmada, durum çalışması desenlerinden birisi olan “bütüncül tek durum deseni” deseni kullanılmıştır. Ele alınacak olan tek durum öğrencilerin yazılı anlatım becerileridir. Çalışmada öğrenciler birer analiz birimi olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma Grubu. Araştırmanın çalışma grubunu 2017-2018 öğretim yılında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi öğrencileri arasından amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi ile seçilecek olan 65 öğrenci oluşturacaktır. Amaçlı örnekleme, zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına olanak vermektedir [17]. Ölçüt örnekleme yöntemindeki temel anlayış ise, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Sözü edilen ölçüt ya da ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabilir ya da daha önceden hazırlanmış bir ölçüt listesi kullanılabilir [16]. Bu çalışmaya katılan öğrencilerin seçiminde: öğrencilerin Türkçe bilgisi bakımından belli bir seviyede olmaları (1 yıl Türkçe hazırlık eğitimi neticesinde en az B1 seviyesinde olmak) ve Türk dünyası ve toplulukları içinde farklı ülkelerden gelmiş olmaları (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan vb.) temel ölçütler olarak değerlendirilmiştir.

Araştırma grubunda yer alan öğrencilerin bazı özelliklerine göre dağılımları Tablo 2 ve Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 2 – Öğrencilerin Ülke Dağılımına ilişkin bilgiler

Ülke	f	%
Kazakistan	26	40
Özbekistan	17	26,15
Kırgızistan	11	16,92
Türkmenistan	9	13,85
Karakalpakistan	2	3,08
TOPLAM	65	100

Tablo 2 incelendiğinde, çalışmaya Kazakistan’dan 26, Özbekistan’dan 17, Kırgızistan’dan 11, Türkmenistan’dan 9 ve Karakalpakistan’dan 2 olmak üzere 5 farklı ülkeden toplam 65

öğrencinin katıldığı görülmektedir. Belirtilen öğrencilerin cinsiyetlerine göre dağılımı Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3 – Öğrencilerinin cinsiyet ve yaş dağılımına ilişkin bilgiler

Cinsiyet	Yaş Dağılımı						TOPLAM	
	17-19		20-22		23 ve üzeri		f	%
	f	%	f	%	f	%		
Kız	38	86,36	6	13,64	-	-	44	100
Erkek	9	42,86	10	47,67	2	9,53	21	100
TOPLAM	47	72,31	16	24,61	2	3,08	65	100

Tablo 3 incelendiğinde öğrencilerin çoğunluğunun kız (%67,69), daha azının ise erkek (%32,31) olduğu görülmektedir. Kız öğrencilerin çoğunluğunun (%86,36) 17–19 yaşları arasında, erkeklerin çoğunluğunun ise (%47,67) 20–22 yaşları arasında olduğu görülmektedir. Cinsiyet fark etmeksizin tüm öğrenciler için ise en fazla 17–19 yaşları arasında öğrencinin araştırmanın çalışma grubuna dahil olduğu görülmektedir (%72,31).

Veri Toplama Aracı

Yazılı anlatım değerlendirme formu: Form araştırmacı tarafından literatüre dayalı biçimde oluşturulmuştur. Formda öğrenci yazılı anlatım çalışmalarının değerlendirilmesinde temel boyutlar ve bu boyutların karşılama düzeylerine yer verilmiştir. Formun oluşturulmasında temel amaç, öğrencilerin yazılı anlatım çalışmalarında yapmış oldukları hataların tespit edilmesidir. Ayrıca, belirtilen formun kullanımı ile yapılacak olan doküman incelemesi esnasında yapı geçerliğine ve puanlayıcı güvenilirliğine ilişkin önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Hata kaynağı belirlemeye yönelik görüşme formu: Form araştırması tarafından yine literatürden faydalanılarak yarı yapılandırılmış biçimde hazırlanmıştır. Formda literatürde ifade edilen hata kaynakları (Aşırı Genelleme, Kural Kısıtlamalarını Bilmeme, Kuralların Eksik Uygulanması, Yanlış Kavram Geliştirme vb.) temel boyutlar olarak kullanılmıştır. Formun oluşturulmasında temel amaç, tespit edilmiş olan hataların neden kaynaklandığının belirlenmesidir. Bu amaçla öğrencilerden yaptığı hatayı açıklamaları istenmiş, öğrenci ifadelerine göre yeni sorular oluşturulmuştur.

Veri Toplama Süreci

Araştırmada verilerin toplanması amacıyla öğrencilerden, Türkiye Türkçesi öğrenmede kendilerine zor ve kolay gelen durumların neler olduğuna dair, 350–400 kelimedenden oluşan birer kompozisyon yazmaları istenmiştir. Ardından belirtilen yazılı anlatım çalışmaları değerlendirilmiştir. Değerlendirmelerden sonra her bir öğrenci ile gerçekleştirilmiş olan görüşmeler ile belirlenen hataların kaynakları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Görüşmeler her bir öğrenci ile ortalama 15 dakika toplamda 3 hafta sürmüştür. Son olarak bu hata kaynaklarına dayalı olarak çözüm önerileri geliştirilmesi çalışması gerçekleştirilecektir.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analizinde nitel analiz yöntemlerinden betimsel analiz kullanılmıştır. Bu amaçla gerçekleştirilmiş olan yanlış çözümlemesinde kullanılacak yöntem ise adım adım şöyle sıralamaktadır:

1. Verinin toplanması.
2. Yanlışların belirlenmesi.
3. Yanlış türlerinin sınıflandırılması.
4. Yanlış türlerinin göreceli sıklık tablosu.
5. Amaç dildeki zorluk alanlarının belirlenmesi.
6. İyileştirme çalışmaları (iyileştirici dersler, araçlar, vb.).

Araştırmada yukarıda ifade edilen basamaklar sırasıyla takip edilmiştir. Burada temel amaç araştırmının güvenilirliğine ve geçerliğine de katkı sağlamak olmuştur.

İnceleme ve tartışmalar

Araştırmının çalışma grubunda yer alan öğrencilerin yazmış oldukları kompozisyonlarda tespit edilmiş olan yanlışlar Tablo 4’de sunulan yanlış kategorileri halinde sınıflandırılmıştır.

Tablo 4 – Yanlışların Sınıflandırılması

Yanlış Kategorileri	f	%
Yazım-Noktalama Yanlışları	62	95,38
Dil Bilgisi Yanlışları	58	89,23
Sözcük Seçiminden Kaynaklanan Yanlışlar	51	78,46
Söz Dizimsel Yanlışlar	21	32,31

Tablo 4 incelendiğinde araştırmının çalışma grubunda yer alan öğrencilerin neredeyse tamamının kompozisyonlarında en az bir kez yazım-noktalama yanlışlığı yaptıkları görülmektedir (%95,38). Bir başka ifade ile yazım-noktalama yanlışları en çok tekrarlanan yanlış kategorisini oluşturmaktadır. Yine Tablo 4’de, öğrencilerin % 89,23’ünün en az bir kez dil bilgisi yanlış, %78,46’sının ise en az bir kez sözcük seçiminden kaynaklanan yanlışlık yaptığı görülmektedir. En az tekrarlanan yanlış kategorisi ise söz dizimsel yanlışlardır (%32,31).

Yazım-Noktalama Yanlışlarına İlişkin Bulgular

Tablo 4’de ifade edilen yanlış kategorileri içerisinde en çok tekrarlandığı görülen yazım noktalama yanlışlarına ilişkin bulgular Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5. Yazım-Noktalama Yanlışları

Yazım-noktalama yanlış	Yanlış çözümlemesi	f	%
Noktalama yanlışları	Kural kısıtlamalarını bilmeme	59	95,16
Yazım yanlışları	Anadilden olumsuz aktarım yanlışları	57	71,94
Dil bilgisi yanlışları	Aşırı genelleme	41	66,13
Sistematik ses-harf yanlışları	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım	22	35,48

Tablo 5 incelendiğinde araştırma grubunda yer alan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun yazmış oldukları kompozisyonlarında en az bir kez noktalama hatası yaptıkları görülmektedir (%95,16). Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Ben bu konuyu anlamakta çok zorlanıyorum çünkü bu konu çok zor her türü çok karışık ve anlamak zor.* (Kazakistan)

Görüşme verisi: *Cümle bitmeden nokta (.) koyulmaz. Ben de anlatmak istediklerimi anlattıktan sonra nokta koydum. Aralara virgül koyabilirmişim.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, öğrencinin oluşturmuş olduğu yapının kısıtlamalarını gözlemlemede başarısız olduğu bu nedenle yapmış olduğu noktalama yanlışının kaynağının “kural kısıtlamalarını bilmeme” olarak tanımlanabileceği sonucuna varılmıştır. Bu durumun aynı zamanda öğrencinin “aşırı genelleme” yapmasıyla ilgili olduğu da düşünülmüştür.

Tablo 5 de ayrıca yazım yanlışları yapan öğrencilerin de oldukça fazla olduğu görülmektedir (%71,94). Belirtilen 57 öğrenci yazmış oldukları kompozisyonlarda en az bir kez yazım yanlış yapmıştır. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin

kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Hocamız bize birtanecik okudu, şunun sayesinde bazenin yazdım.* (Kırgızistan)

Görüşme verisi: *Birtane, birtek, birçok birleşik yazılır diye biliyorum. Bazenin, derken bazı durumlarda demek istedim.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, ilk yanlışta (bir tanecik) öğrencinin algıladıkları benzerlikleri genelleme yoluyla dilin kurallarını bulmaya çalıştığı dolayısıyla “aşırı genelleme” yoluyla iki düzenli yapı yoluyla bir bozuk yapı oluşturma çabasında olduğu görülmektedir. İkinci yanlışta ise öğrencinin amaç dildeki farklılıklara dair oluşturmuş olduğu yanlış sonuca, yanlış “kavram geliştirdiği” söylenebilir.

Yine Tablo 5’de yazım yanlışlığı yapan öğrencilerin yarısından fazlasının (%66,13), dilbilgisi kurallarına dayalı biçimde belirtilen nitelikte yanlışları kompozisyonlarında en az bir kez yaptıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Çünkü bundan önce hiç Türk’çe yazmamıştım.* (Özbekistan)

Görüşme verisi: *Özel isimlerden sonra, ek olarak yazılan varsa üstten virgül konur ve sonrakiler yazılır. Türk özel olduğu için yazdım.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının temel kaynaklarının “aşırı genelleme”lerde bulunduğu ve bu durumla iç içe geçmiş biçimde “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak Tablo 5’de yazım yanlışlığı yapan öğrencilerin bir bölümünün de (%35,48), sistematik ses-harf hatalarına dayalı biçimde belirtilen nitelikte yanlışları kompozisyonlarında en az bir kez yaptıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Ben buraya geldiğimde Türkçeyi hiç bir anlamıyordum.....Şünkü bilgisayarın sesi az oldu... Bunun yüzünden sınavlardan puanlarım düşük oldu. Bu yüzden hiç korkmuyorum, hiç zorlanmıyorum...* (Kazakistan)

Görüşme verisi: Bizde ç ve ş sizdekinden farklı, ş ve s de Türkçeden farklı. O yüzden bir türlü doğru yapamıyorum.

Yanlış Çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının temel kaynaklarının öğrencinin belli harfleri sistematik biçimde karıştırmak suretiyle “anadilden kaynaklı olumsuz aktarım” olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Dil Bilgisi Yanlışlarına İlişkin Bulgular

Araştırmanın çalışma grubunda yer alan öğrencilerin kompozisyonları incelendiğinde söz konusu öğrencilerin yine büyük bir çoğunluğunun kompozisyonlarında en az bir tane dil bilgisi yanlışlığı yaptığı görülmüştür (%89,23). Bu öğrencilerin gerçekleştirmiş olduğu dilbilgisi yanlışlarının dağılımı Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6 – Dil Bilgisi Yanlışları

Dil bilgisi yanlışı	Yanlış çözümlemesi	f	%
Çekim Ekleri	Aşırı genelleme - Kural kısıtlamalarını bilmeme	56	96,55
Yapım Ekleri	Aşırı genelleme - Kural kısıtlamalarını bilmeme	52	89,66
Zaman Uyumu	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım	42	72,41
Zarf Fiiller	Kural kısıtlamalarını bilmeme - Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım	26	44,83

Tablo 6 incelendiğinde araştırma grubunda yer alan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun yazmış oldukları kompozisyonlarında, en az bir kez çekim eklerinin kullanımında hata yaptıkları görülmektedir (%96,55). Çekim eki kullanım hataları tüm dilbilgisi yanlışları içerisinde en çok tekrarlanandır. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade, kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler ve yanlış çözümlemesine ilişkin değerlendirmeler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Türk arkadaşlarım Özbekçe konuşmayı (konuşmaya) başladı ama ben Türkçe konuşmayı (konuşmamı) geliştirmeye (geliştirmeyi) yapamıyorum. (Özbekistan)*

Görüşme verisi: *Genellikle konuşurken arkadaşlarım da bu hataları yaptığımı söylerler. Düzeltmeye çalışıyorum. Ama genellikle doğru eki bulamıyorum. Farklarını anlayamıyorum. ...Kuralları biliyorum ama kelimedede yapamıyorum. Hepsi aynı gibi geliyor.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, öğrencinin hâl eklerinde problem yaşadığı görülmektedir. Öğrenci yönelme hâli ve belirtme hâli eklerini karıştırmaktadır. Bunun temel sebebinin ise “aşırı genelleme” temelli “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğu düşünülmektedir.

Tablo 6’da ayrıca yapım eklerinde yanlış yapan öğrencilerin de çok fazla olduğu görülmektedir (%89,66). Belirtilen 52 öğrenci yazmış oldukları kompozisyonlarda en az bir kez yapım eki kullanım yanlışı yapmıştır. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Türkler ve Kazaklar dil olarak çok farklı olduğumuza (olmamıza) rağmen, benzer yönlerimiz de çoktur. (Kazakistan)*

Görüşme verisi: *Aslında yazarken yanlış olduğumu tahmin ettim ama karıştırıyorum. Biz anlamında -muz ekini kullandım.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, öğrencinin fiilden isim yapım eklerinde problem yaşadığı görülmektedir. Bu durumun sebebinin yine aşırı genellemeyle ilişkili kural kısıtlamalarını bilmeme olduğu düşünülmektedir.

Yine Tablo 6’da dil bilgisi yanlışlığı yapan öğrencilerin yarısından fazlasının (%72,41), zaman uyumu ve zamana göre cümleyi yapılandırma probleminde dayalı biçimdeki yanlışları kompozisyonlarında en az bir kez yaptıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Biz bu üniversitede okuduğumuza sekiz ay geçti. ... Sınavlar kolay geçiyor ama dinleme çok zor olmuş. Bana dinleme zor olabilir. (Kırgızistan)*

Görüşme verisi: *Bazı zamanlar benim dilimden farklı, onları karıştırıyorum galiba. Birde geniş zaman böyle kullanılmıyor.*

Yanlış çözümlenmesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının temel kaynaklarının “aşırı genelleme”lerde bulunduğu ve bu durumla iç içe geçmiş biçimde “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak Tablo 6’da dil bilgisinde hata yapan öğrencilerin bir bölümünün de (%44,83), zarf fiillerin kullanım yanlışlarını kompozisyonlarında en az bir kez tekrarladıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Ben Türkçe öğrenirken (öğreneli) tam 6 ay oldu... Bazı şeyleri kitaplardan görüp görüp (görerek; gördükçe; göre göre) öğrendim. (Kazakistan)*

Görüşme verisi: *Aslında Türkçe’yi öğrendim. Öğrenme zamanını değil şimdiyi yani öğrendiğim zamanı ifade etmek istedim.... Görüp görüp dememin sebebi, bizdeki şimdiki zaman ekleriyle karıştırmamdır.*

Yanlış Çözümümlenmesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının “anadilden kaynaklı olumsuz aktarım” ve “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Sözcük Seçiminden Kaynaklanan Yanlışlara İlişkin Bulgular

Araştırmanın çalışma grubunda yer alan öğrencilerin kompozisyonları incelendiğinde söz konusu öğrencilerin çoğunluğunun kompozisyonlarında en az bir tane sözcük seçimi yanlışlığı yaptığı görülmüştür (%78,46). Bu öğrencilerin gerçekleştirmiş olduğu sözcük seçimi yanlışlarının dağılımı Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7 – Sözcük seçimi yanlışları

Sözcük seçimi yanlış	Yanlış çözümlenmesi	f	%
Yanlış sözcük kullanımı	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım – Kural kısıtlamalarını bilmeme - Yanlış kavram geliştirme	50	98,04
Fazla sözcük yazma	Yanlış kavram geliştirme	42	82,35
Sözcük atlama / eksik bırakma	Aşırı genelleme - Kural kısıtlamalarını bilmeme	41	80,39
Ana dilden getirilen sözcükler	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım	37	72,55
Yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerin kullanımı	Anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım	21	41,18

Tablo 7 incelendiğinde çalışma grubunda yer alan öğrencilerin neredeyse tamamının, kompozisyonlarında sözcük seçimi yanlış olarak en az bir kez gerçekleştirdikleri hata tipinin “yanlış sözcük kullanımı” olduğu görülmektedir (%98,04). Diğer hata tipleri ise tekrarlanma sıklıkları bakımından sırasıyla şu şekildedir: Fazla sözcük yazma (%82,35); Fazla sözcük yazma (%82,35); Sözcük atlama / eksik bırakma (%80,39); Ana dilden getirilen sözcüklerin kullanımı (%72,55); Yabancı dillerden Türkçe’ye geçmiş sözcüklerin kullanımı (%41,18).

Tablo 7 incelendiğinde araştırma grubunda yer alan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun yazmış oldukları kompozisyonlarında, en az bir kez yanlış sözcük kullandıkları görülmektedir (%98,04). Diğer bir ifade ile yanlış sözcük kullanım hataları tüm sözcük kullanım yanlışları içerisinde en çok tekrarlanandır. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade, kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler ve yanlış çözümlenmesine ilişkin değerlendirmeler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Ben Türkçeyi gerçekten çocuk olarak (çocukluğumda) öğrenmek istedim. Bana (benim için) ilk defa (öncelikle) dinleme zor oldu. Bence bunun sebebi çok şarkı*

dinlemediğim (dinlememem) diye düşünüyorum. Türk arkadaşlarımla yok olduğuda (olmaması da) sebep olabilir. Hocalarımızın sayesinde konuşma halimiz (durumumuz) çok iyi düzeye yetişti (geldi). (Karakalpakistan)

Görüşme verisi: *Aslında ana dilim ile Türkçenin birbirine benzemesi beni yanıltıyor bazen buradada bu oldu sanırım. Bir de “ilk defa” ve “öncelikle”nin farkını anlayamadım. “Yok olduğu ve “olmaması”nın da... Bence aynı...*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, öğrencinin bazı sözcükleri yanlış kullanmasının temel sebeplerinin öncelikle anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım, daha sonra kural kısıtlamalarını bilmeme ve son olarak da yanlış kavram geliştirme olduğu görülmektedir.

Tablo 7’de ayrıca fazla sözcük yazan öğrencilerin de çok fazla olduğu görülmektedir (%82,35). Belirtilen 42 öğrenci yazmış oldukları kompozisyonlarda en az bir kez fazla sözcük yazım yanlışı yapmıştır. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı İfade: *Bu durum benim (beni) kendimi (~~kendimi~~) daha iyice yetiştirdi..... Bunun yüzünden kendim (~~kendim~~) hiçbir şey anlamıyorum. (Kazakistan)*

Görüşme verisi: *Benim dediğimde kendimi ifade ettiğim gibi algılamıyorum. Bizim Kazakça gibi kullanıyorum galiba. Çoğu zaman arkadaşlarım da uyarıyor.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde, öğrencinin fazladan sözcük kullanımı problemi yaşadığı görülmektedir. Bu durumun sebebinin ana dilden kaynaklanan olumsuz aktarım ve yanlış kavram geliştirme olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Öğrenci ana dilindeki kullanımını Türkçeye taşıdığını ifade etmesi bu değerlendirmeyi destekler niteliktedir.

Yine Tablo 7’de sözcük kullanım yanlışlığı yapan öğrencilerin çoğunluğunun (%80,39), sözcük atlama / eksik bırakma problemine dayalı biçimdeki yanlışları kompozisyonlarında en az bir kez yaptıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Yazmadan (sonra) atasöz anlatmak geldi. Bunun sebebi bence çok çalışmadığım için ve insanlarla konuşmadığım (için) olabilir. (Türkmenistan)*

Görüşme verisi: *Eksiklerin cümlelerin gelişinden anlaşılabilirliğini, yazmaya gerek olmadığını düşünüyordum.*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının temel kaynaklarının “aşırı genelleme”lerde bulunduğu ve bu durumla iç içe geçmiş biçimde “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğunu söylemek mümkündür.

Bunlara ek olarak, Tablo 7’de sözcük kullanım yanlışlığı yapan öğrencilerin yarısından fazlasının (%72,55), anadilden benzer sözlük getirme problemine dayalı biçimdeki yanlışları kompozisyonlarında en az bir kez tekrarladıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: *Sınavda gelen atasözlerden az maz zorlandım. ... Ben türk tilinden geniş zaman konusunda 13 kelime kurala uyumuyor diyen konuyu anlamadım. (Kazakistan)*

Görüşme verisi: *Türkçe ile Kazakça’da aynı olan kelime çok fazla burdaki gibi bazen kazakçasını yazıyorum*

Yanlış çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının temel kaynağının “ana dilden kaynaklanan olumsuz aktarım” olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak Tablo 7’de sözcük kullanımında hata yapan öğrencilerin bir bölümünün de (%41,18), Yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerin yanlış kullanımı problemini kompozisyonlarında en az bir kez tekrarladıkları belirlenmiştir. Bu tür yanlış yapan ve geneli temsil eden bir öğrencinin yapmış olduğu hataya ilişkin kompozisyonunda yer alan yazılı ifade ve kendisi ile yapılan görüşmeden elde edilen bazı veriler şu şekildedir:

Yazılı ifade: Bundan başka tilofondan ve televizyondan dinleyen müzikleri hem de vidoların hızlı olanların anlamıyorum... En çok grammar konuları zorluk oldu. (*Kazakistan*)

Görüşme verisi: *Bu kelimeler bizde de var ama Kazakça değil, Türkçe’de değil anladığım kadarıyla. Başkasından almışlar.*

Yanlış Çözümlemesi: Gerek öğrencinin yazılı ifadesi, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencinin yanlışının “anadilden kaynaklı olumsuz aktarım” ve “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Söz Dizimsel Yanlışlara İlişkin Bulgular

Araştırmanın çalışma grubunda yer alan öğrencilerin kompozisyonları incelendiğinde söz konusu öğrencilerin çoğunluğunun kompozisyonlarında en az bir tane sözcük seçimi yanlışlığı yaptığı görülmüştür (%32,31). Bu öğrencilerin gerçekleştirmiş olduğu sözcük seçimi yanlışlarının tamamının Türkçenin söz dizimsel özelliklerinin farkında olunmaması sebebiyle gerçekleştiği görülmüştür.

Bu bölümde öğrencilerin yazılı anlatımlarında yer alan cümleler, Türkçenin söz dizimsel özellikleri gözetilerek değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme doğrultusunda, Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin cümle yapılarında söz dizimine ilişkin belirlenen yanlışlara ait bazı yazılı ifadeleri aşağıda sunulmuştur.

Benim ikinci hatayım bu dır ki sınavlarda bazı soruları cevapsız bırakmışım.

Bu sebeple biz çok dinleme soruların yapmalıyız.

Ben için anlamak zor konu “zarf.”

Ben için puan 2-3-5 olsa çok önemlidir.

Çünkü dinlemede bilmeyen kelimeler bazı oldu.

Yanlış Çözümlemesi: Gerek öğrencilerin yazılı ifadeleri, gerekse görüşme verileri incelendiğinde öğrencilerin yanlışlarının “anadilden kaynaklı olumsuz aktarım” ve “kural kısıtlamalarını bilmeme” olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Sonuç

Sonuçlar. Araştırma bulguları genel olarak değerlendirilecek olunursa aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür:

Öğrencilerin neredeyse tamamının yazım-noktalama yanlışları yaptıkları görülmüştür. Yazım – noktalama yanlışlarından sonra en çok tekrarlanan yanlışların ise sırasıyla dil bilgisi yanlışları, sözcük seçiminden kaynaklanan yanlışlar ve söz dizimsel yanlışlar olduğu tespit edilmiştir.

Yukarıda ifade edilen yazım-noktalama yanlışları içinde en çok tekrar edilen, kural kısıtlamalarını bilmeme sebebiyle gerçekleştirilen noktalama yanlışlarıdır. Bundan sonra en çok tekrarlanan yanlışlar ve sebepleri sırasıyla, anadilden olumsuz aktarım sebebiyle gerçekleşen yazım yanlışları, aşırı genelleme sebebiyle ortaya çıkan dil bilgisi yanlışları ve anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım sebebiyle oluşan sistematik ses-harf yanlışlarıdır.

Araştırmanın çalışma grubunda yer alan öğrencilerin kompozisyonlarında tespit edilen dil bilgisi yanlışları içerisinde ise en çok tekrar edilenin iki ya da daha fazla doğru yapıyı birleştirmek suretiyle oluşturulan aşırı genellemeler ve kural kısıtlamalarını bilmeme kaynaklı ortaya çıkan çekim eklerini doğru ve yerinde kullanamama yanlışlıklarıdır. Bundan sonra en çok tekrarlanan yanlış yine aynı sebepten gerçekleşen yapım ekleri kullanım yanlışlığıdır. Tekrar sıklığı bakımından diğer dilbilgisi yanlışlıkları ve sebepleri ise sırasıyla, anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım

sebebiyle gerçekleşen zaman uyumu yanlışlıkları ve kural kısıtlamalarını bilmeme -ana dilden kaynaklanan olumsuz aktarım sebepleriyle ortaya çıktığı belirlenen zarf fiillerdir.

Öğrenci yazım hatalarından oluşturulan diğer bir kategori ise sözcük seçiminde yapılan yanlışlardır. Bu kategoride öğrencilerin neredeyse tamamı tarafından tekrarlanan durum ise anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım ve kural kısıtlamalarını bilmeme sebebiyle oluşan yanlış sözcük kullanımınıdır. Bundan sonra en çok tekrarlanan yanlışlar ve sebepleri ise sırasıyla, yanlış kavram geliştirme sebebiyle cümle içerisinde gereksiz sözcük kullanımı, aşırı genelleme ve kural kısıtlamalarını bilmeme sebebiyle sözcük atlamaları yapma, anadilden kaynaklanan olumsuz aktarım sebebiyle anadilden getirilen sözcük yanlışları ve yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerin kullanımındaki yanlışlıklardır.

Öğrenci kompozisyonlarında tespit edilen son hata kategorisi de söz dizimsel yanlışlardır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda bu tür yanlışların temel sebeplerinin yine anadilden kaynaklı olumsuz aktarım ve kural kısıtlamalarını bilmeme olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öneriler

Araştırma sonuçları değerlendirilerek aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir.

Türk dünyası öğrencilerinin Türkiye Türkçesi öğrenmede karşılaştıkları en önemli problemin, dolayısıyla hata kaynağının anadilden olumsuz aktarımlar olduğu belirlenmiştir. Bu durum aslında avantaj olarak değerlendirilse de yazılı anlatım becerisi söz konusu olduğunda öğrenciler için dezavantaja dönüşmektedir. Bu durumun düzeltilmesinde Türkçe öğretimi gerçekleştiren öğretim elemanlarının kaynak dillerdeki kullanıma ilişkin bilgi sahibi olmaları öğretim sürecini kolaylaştıracaktır. Öğrencilerin kural kısıtlamalarını bilmemeleri durumu da yazılı anlatım becerisini kısıtlayıcı diğer bir engel olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun giderilmesi ancak yaşantı zenginliği ile ortadan kaldırılabilecektir. Bu anlamda öğrencilerin daha fazla örnek üzerinde çalışmaları, etkinliklere daha fazla vakit ayırmaları vb. önerilebilir.

KAYNAKLAR

1. Evans J. Introduction: learning and teaching the complexities of writing. In Writing in the Elementary Classroom: A Reconsideration / Ed. Janet Evans. – Portsmouth, NH: Heinemann, 2001. – P. 1–227.
2. Harris K.R., Graham S., Mason L.H. Self-regulated strategy development in the classroom: part of a balanced approach to writing instruction for students with disabilities. // Focus on Exceptional Children. – 2003. – №35(7). – P. 1–16.
3. Bryson F.K. An examination of two methods of delivering writing instruction to fourth grade students. Unpublished master thesis. – Texas: Texas Woman's University, 2003. – P. 1–75. (UMI No: 1417565)
4. Pritchard R.J., Honeycutt R.L. Best practices in implementing a process approach to teaching writing. In Best practices in writing instruction / Eds. S. Graham, C. A. MacArthur, J. Fitzgerald. – New York: Guilford Press, 2007. – P. 28–49.
5. Şahin A. Bitişik eğik yazı öğretiminde karşılaşılan problemler // Eğitim ve Bilim Dergisi. – 2012. – №37(165). – S. 167–178.
6. Marzano R.J. How classroom teachers approach the teaching of thinking // Theory In to Practice. – 1993. – №32(3). – P. 154–160.
7. Şahin A. Yaratıcı yazma. Kit.: İlk ve ortaokullarda Türkçe öğretimi / Ed. F. Susar Kırmızı. – Ankara: Anı Yayıncılık, 2016. – S. 273–308.
8. Göçer A. Öğrencilerin yazılı anlatım çalışmalarının Türkçe öğretmenlerince değerlendirilmesi üzerine // Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2010. – №30(2). – S. 71–97.
9. Bölükbaş F. Arap Öğrencilerin Türkçe Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi // Turkish Studies. – 2011. – Vol. 6/3 Summer. – P. 1357–1367.
10. Corder S. P. The Significance of Learners' Errors. International Review of Applied // Linguistics in Language Teaching. – 1967 – Vol.5. – P. 161–170.
11. Corder S. Pit "Error Analysis". In Techniques in Applied Linguistics / Eds. J.P.B. Allen and S. Pit Corder. – London: Oxford University Press, 1974. – P. 122–154.
12. Dede M. Yabancı dil öğretiminde karşılaştırmalı dilbilim ve yanlış çözümlemesinin yeri // Türk Dili Dergisi. – 1985. Dil Öğretimi Özel Sayısı, C:XLVII. – S. 379–380.

13. Selinker L. Interlanguage. In *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition* / Ed. J. Richards. – Essex: Longman, 1974. – P. 31–54.
14. Demircan Ömer. *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri: Dil Bilimleri Öğrenme ve Öğretme Yolları, Yabancı Dil Öğretimi Yaklaşım ve Yöntemleri*. – İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990. – 436 s.
15. Richards Jack C., Sampson Gloria P. The Study of Learner English. In *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition* / Ed. J.C. Richards. – London: Longman, 1974. – P. 3–18.
16. Yıldırım A., Şimşek H. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. – Ankara: Seçkin Yayınları, 2005. – 446 s.
17. Patton M.Q. Utilization-focused evaluation. In *International handbook of educational evaluation*. – Dordrecht: Springer, 2003. – P. 223–242.

REFERENCES

1. Evans J. Introduction: learning and teaching the complexities of writing. In *Writing in the Elementary Classroom: A Reconsideration* / Ed. Janet Evans. – Portsmouth, NH: Heinemann, 2001. – P. 1–227.
2. Harris K.R., Graham S., Mason L.H. Self-regulated strategy development in the classroom: part of a balanced approach to writing instruction for students with disabilities. // *Focus on Exceptional Children*. – 2003. – №35(7). – P. 1–16.
3. Bryson F.K. An examination of two methods of delivering writing instruction to fourth grade students. Unpublished master thesis. – Texas: Texas Woman's University, 2003. – P. 1–75. (UMI No: 1417565)
4. Pritchard R.J., Honeycutt R.L. Best practices in implementing a process approach to teaching writing. In *Best practices in writing instruction* / Eds. S. Graham, C. A. MacArthur, J. Fitzgerald. – New York: Guilford Press, 2007. – P. 28–49.
5. Shahin A. Bitişik egik yazı öğretiminde karşılaşılan problemler [Problems encountered in the teaching of adjacent oblique writing] // *Eğitim ve Bilim Dergisi*. – 2012. – №37(165). – S. 167–178. [in Turkish]
6. Marzano R.J. How classroom teachers approach the teaching of thinking // *Theory In to Practice*. – 1993. – №32(3). – P. 154–160.
7. Shahin A. Yaratıcı yazma. Kit.: İlk ve ortaokullarda Türkçe öğretimi [Creative writing. In Teaching Turkish in primary and secondary schools] / Ed. F. Susar Kyrmyzy. – Ankara: Any Yayıncılık, 2016. – S. 273–308. [in Turkish]
8. Gocher A. Öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinin Türkçe öğretmenlerin değerlendirilmesi üzerine [On the evaluation of students' written expression studies by Turkish teachers] // *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. – 2010. – №30(2). – S. 71–97. [in Turkish]
9. Bolukbash F. Arap Öğrencilerin Türkçe Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi [Evaluation of the Turkish Written Expression Skills of Arab Students] // *Turkish Studies*. – 2011. – Vol. 6/3 Summer. – P. 1357–1367. [in Turkish]
10. Corder S. P. The Significance of Learners' Errors. *International Review of Applied // Linguistics in Language Teaching*. – 1967 – Vol.5. – P. 161–170.
11. Corder S. Pit "Error Analysis". In *Techniques in Applied Linguistics* / Eds. J.P.B. Allen and S. Pit Corder. – London: Oxford University Press, 1974. – P. 122–154.
12. Dede M. Yabancı dil öğretiminde karşılaştırmalı dilbilim ve yanlış çözümlemesinin yeri [The place of comparative linguistics and its incorrect analysis in foreign language teaching] // *Türk Dili Dergisi*. – 1985. *Dil Öğretimi Özel Sayısı*, C:XLVII. – S. 379–380. [in Turkish]
13. Selinker L. Interlanguage. In *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition* / Ed. J. Richards. – Essex: Longman, 1974. – P. 31–54.
14. Demircan Ömer. *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri: Dil Bilimleri Öğrenme ve Öğretme Yolları, Yabancı Dil Öğretimi Yaklaşım ve Yöntemleri* [Methods of Teaching Foreign Languages: Ways of Learning and Teaching Linguistic Sciences, Approaches and Methods of Teaching Foreign Languages]. – İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990. – 436 s. [in Turkish]
15. Richards Jack C., Sampson Gloria P. The Study of Learner English. In *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition* / Ed. J.C. Richards. – London: Longman, 1974. – P. 3–18.
16. İydyrym A., Şimşek H. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* [Qualitative Research Methods in Social Sciences]. – Ankara: Seçkin Yayınları, 2005. – 446 s. [in Turkish]
17. Patton M.Q. Utilization-focused evaluation. In *International handbook of educational evaluation*. – Dordrecht: Springer, 2003. – P. 223–242.

UDC 378.147; SRSTI 14.37.27

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.20>N.A. ZAVALKO¹, S.G. SAKHARIEVA², G.K. YESPOLOVA³¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

S. Amanzholov East Kazakhstan University

(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: zavalko_na@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

S. Amanzholov East Kazakhstan University

(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: sakhariyeva@mail.ru

³PhD, S. Amanzholov East Kazakhstan University

(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: gulden.11@mail.ru

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PEDAGOGICAL REFERENDARIAT PROGRAM ON THE BASIS OF THE INTERN PLATFORM

Abstract. The article describes the creation of an interactive INTERN platform, which is considered as a communicative and intellectual resource integrating various components, as an opportunity for inter-partner interaction, including the involvement of interested bodies and business structures, and will be aimed at building effective communication and exchange of experience, cooperation and partnership, which, in turn, will contribute to the formation of a transparent scientific and educational environment for the exchange of knowledge, competencies, the expansion of professional and interuniversity ties with existing partners and collaboration of teachers. The article presents the schematic structure of the INTERN innovation platform, which includes various mechanisms that allow implementing the communicative resistance of the program.

The purpose of the Program is to develop and implement a new format for training young teachers through a pedagogical scholarship, which will allow us to reach a new advanced quality of this training; increase the number of stakeholders involved in the process, i.e. make it transparent and redistribute resources to strengthen the practical orientation of training; create a new vector of interaction ‘school – university’; attract future applicants to the university's educational programs for teachers, which, ultimately, will contribute to increasing the competitiveness and demand for the teaching profession. The target audience of our program are teachers with experience of pedagogical activity from 0 to 3 years.

Keywords: pedagogical referendariat, post-bac programs, professional adaptation, teacher collaborations, INTERN platform.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Zavalco N.A., Sakharieva S.G., Yespolova G.K. Features of the Implementation of the Pedagogical Referendariat Program on the Basis of the Intern Platform // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 236–244. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.20>

*Cite us correctly:

Zavalco N.A., Sakharieva S.G., Yespolova G.K. Features of the Implementation of the Pedagogical Referendariat Program on the Basis of the Intern Platform // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – Б. 236–244. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.20>

Н.А. Завалко¹, С.Г. Сахариева², Г.К. Есполова³

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: zavalko_na@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: sakhariyeva@mail.ru

³PhD, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: gulden.11@mail.ru

INTERN платформасының базасында педагогикалық референдариат бағдарламасын жүзеге асыру ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақала INTERN интерактивті платформасын жасауды сипаттауға арналған, ол әртүрлі сипаттағы құрамдас бөліктерді өзіне біріктіретін коммуникативтік-зияткерлік ресурс ретінде қарастырылады, сонымен бірге оның ішінде мүдделі органдар мен бизнес-құрылымдарды тарта отырып, серіктестер арасындағы өзара әрекеттесу мүмкіндігі ретінде қарастырылады және тиімді коммуникация мен тәжірибе алмасуды, ынтымақтастықты, серіктестік пен кооперацияны құруға бағытталады. Өз кезегінде ол біліммен, құзыреттіліктермен алмасу бойынша транспарентті ғылыми және білім беру ортасын қалыптастыруға, қолда бар серіктестермен және педагогтердің ынтымақтастығымен кәсіби және жоғары оқу орындары арасындағы байланыстарды кеңейтуге ықпалын тигізетін болады. Мақалада бағдарламаның коммуникативті резистенциясын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әртүрлі механизмдерді қамтитын INTERN инновациялық алаңының сызбалық құрылымы келтірілген.

Бағдарламаның мақсаты – педагогикалық референдум арқылы жас мұғалімдерді даярлаудың жаңа форматын дайындау және енгізу, бұл бізге осы оқытудың жаңа озық сапасына қол жеткізуге мүмкіндік береді; процеске қатысатын мүдделі тараптардың санын көбейту, яғни, оқытудың практикалық бағытын күшейту үшін оны ашық ету және ресурстарды қайта бөлу; «мектеп пен университет» арасындағы өзара әрекеттестіктің жаңа векторын құру; болашақ талапкерлерді университетке мұғалімдердің білім беру бағдарламаларына тарту, бұл сайып келгенде мұғалім мамандығына бәсекеге қабілеттілік пен сұранысты арттыруға көмектеседі. Біздің бағдарламамыздың мақсатты аудиториясы – 0-ден 3 жылға дейінгі педагогикалық өтілі бар педагогтер.

Кілт сөздер: педагогикалық референдариат, post-bac бағдарламалар, кәсіби бейімделу, педагогтер арасындағы ынтымақтастық, INTERN платформасы.

Н.А. Завалко¹, С.Г. Сахариева², Г.К. Есполова³

¹доктор педагогических наук, профессор

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: zavalko_na@mail.ru

²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: sakhariyeva@mail.ru

³PhD, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: gulden.11@mail.ru

Особенности реализации программы педагогического референдариата на базе платформы INTERN

Аннотация. Статья посвящена описанию создания интерактивной платформы INTERN, которая рассматривается как коммуникативно-интеллектуальный ресурс, интегрирующий в себе различного рода составляющие, как возможность межпартнерского взаимодействия, в том числе с привлечением заинтересованных органов и бизнес-структур, и будет направлена на построение эффективной коммуникации и обмена опытом, сотрудничества, партнерства и кооперации, что, в свою очередь, будет способствовать формированию транспарентной научной и образовательной среды по обмену знаниями, компетенциями, расширению профессиональных и межвузовских связей с имеющимися партнерами и коллаборациями педагогов. В статье приведена схематическая структура инновационной платформы INTERN, включающая различные механизмы, позволяющие реализовать коммуникативную резистенцию программы.

Целью Программы является разработка и внедрение нового формата подготовки молодых педагогов через педагогический референдиат, что позволит выйти на новое опережающее качество этой подготовки; увеличить количество вовлеченных в процесс заинтересованных субъектов т.е. сделать его транспарентным и перераспределить ресурсы для усиления практической направленности обучения; создать новый вектор взаимодействия «школа – вуз»; привлечь будущих абитуриентов в университет на учительские образовательные программы, что, в конечном счете, будет способствовать повышению конкурентоспособности и востребованности учительской профессии. Целевой аудиторией нашей программы являются педагоги со стажем педагогической деятельности от 0 до 3 лет.

Ключевые слова: педагогический референдиат, программы post-bac, профессиональная адаптация, коллаборации педагогов, платформа INTERN.

Introduction

Professional adaptation of a teacher is an important link to ensure full and long-term integration into the professional-pedagogical community, as well as to harmonize the teacher's interactions with the professional-pedagogical environment (V.A. Slastenin, V.P. Kashirin, 2001) [1].

The main tasks of professional adaptation of a teacher, in our opinion, are: familiarization with the professional and pedagogical environment; ensuring a successful professional start of a young teacher; ensuring professional socialization; development of professional and methodological competence; formation of an individual style of pedagogical activity; ensuring a 'smooth' transition from theoretical knowledge to real practice; relieving the emotional tension of a young teacher; amortization of barriers to interpersonal communication; providing psychological and pedagogical support for the teacher; building professional and personal development prospects; joining the school corporate culture.

However, as pedagogical reality shows, more than 50% of young teachers who left the 'walls' of the school, having pedagogical experience from 0 to 3 years, as a consequence of negative experience have serious psychological barriers and negative emotional-psychological 'trace' in life associated with pedagogical activity.

Our 2022 survey of young teachers (total 102 respondents) (experience from 0 to 3 years) in Ust-Kamenogorsk city showed that young teachers often face a high rate of leaving the profession in the first few years after starting work. The results showed that a significant proportion of young teachers decide to leave the profession due to various reasons: 25% of teachers cited misunderstanding and conflict situations with students parents, as well as lack of support and assistance in such situations among the teaching community and insufficient support from the administration as reasons. 47% of young teachers cited insufficient support and mentoring in their first years of work. Young teachers lack support and mentorship in the first years of their teaching

career. The mentoring institute for young teachers lost its strength during the collapse of the USSR, and a new form does not yet exist. Lack of experienced mentors can make it difficult for young teachers to adapt to the profession. 32% of teachers noted insufficient recognition and incentives: young teachers lack recognition and incentives for their hard work and achievements, lack of rewards and recognition can decrease motivation and encourage leaving the profession. 45% of young teachers report high workload and overload: young teachers faced high workload and overload, especially during the period of adaptation to the profession. The questionnaire revealed that some young teachers spend a significant amount of time on lesson preparation and documentation, which can negatively affect their performance and work-life balance. 68% of young teachers indicated that they face challenges in integrating modern technology into the classroom, and lack of practical training limits the effective use of technology, which in turn can affect performance. The conducted research, as well as many years of work experience of the authors of the article in schools of the Republic of Kazakhstan allow us to identify a number of key problems, on which we focused in the course of implementation of the project ‘Pedagogical referendariat as a condition of professional adaptation of a young teacher on the basis of the INTERN created innovative platform’, to which we referred: the need to differentiate the problems of young teachers by the length of their teaching experience (from 0 to 1 year and from 1 to 3 years), therefore, work with such teachers will have strictly differentiated character.

Research methods and materials

The target audience was young teachers with 0 to 3 years of work experience.

The study of the problem of pedagogical referendariat included various methods that allow us to get a comprehensive view of the problem. Here are the research methods we used in studying the problem of pedagogical referendariat: literature analysis - conducting a literature review and analyzing scientific publications, articles, books and documents related to pedagogical referendariat; surveys - conducting surveys among teachers and other participants in the educational process to assess their opinions about the pedagogical referendariat, its effectiveness, advantages and disadvantages; observation - conducting observation of young teachers in different educational institutions to obtain practical information about the problems and challenges faced by the participants. Combination of different research methods will provide a deep understanding of the problem of pedagogical referendariat and identify possible ways to address and improve it.

Results and discussion

Pedagogical referendariat as a source of quality teacher training plays an important role in social, economic, political development of Kazakhstan. According to the results of the TALIS survey, only 30% of teacher-participants believe that teaching profession is valued in the society. According to the research [2] of Kazakhstani scientists, only 22% of students-graduates are going to work at school. Within 1–3 years, 55% of young teachers leave the profession. International practice shows that ‘soft’ ‘entry into the profession’ will allow undergraduate teachers to be ready to carry out pedagogical activities only when they undergo pedagogical internship [3–4].

In Kazakhstan, the idea of organizing pedagogical internship was voiced by Sayasat Nurbek, the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. He noted that in order to make the training of our teachers meet the world standards, it is necessary to harmonize the list of teaching internships accepted in the world practice. For this purpose, universities should generally revise the model of education and move to advanced training of personnel demanded by employers [5].

The study of scientific research of Kazakhstani scientists confirms the correctness of the chosen direction of research to achieve the set goal of the Project. The studies of Rusanov V.P. [6], Kakieva L.H., Zhumakanov U.S., Abil, R.E. [7] highlight the importance of pedagogical referendariat for professional adaptation of young teachers in order to achieve high quality training

of graduates stimulating personal and professional growth; to provide 'soft' entry into the profession; to solve the problem of deficit of pedagogical staff.

Despite the fact, that pedagogical referendariat is quite widely used in the world system of retraining, as well as at the stage of post-baccalaureate, however, in Kazakhstan's science, the problems of introduction and subsequent development of referendariat remain unresolved both in theoretical-methodological, and in practical terms.

Russian scientists and researchers actively implement the practice of pedagogical internship. Many Russian universities have experience in implementing pedagogical internships, e.g. Moscow City Pedagogical University, Transbaikal Humanitarian and N.G. Chernyshevsky Pedagogical University, Moscow City Psychological and Pedagogical University [8]. On the basis of the Ural State Pedagogical University, the program of pedagogical internship including a set of practical and theoretical modules was developed and tested [9].

At V.P. Astafyev Krasnoyarsk State Pedagogical University, the main idea is in providing practical innovative orientation of professional training of bachelors [10]. Each of the above universities has its own approach to the organization of pedagogical internship.

In this regard, our proposed approach in the organization and implementation of the pedagogical referendariat program will allow us to avoid the deficit of young teachers in the future, regulate social relations, make grant investments in young teachers cost-effective, and eventually extrapolate our experience in the post-baccalaureate system throughout the country.

The above-mentioned problems of young teachers actualized the search for fundamentally new adaptive practices of professional adaptation of young specialists (tutoring, mentoring, internship, referendariat), which will be able to increase the degree of adaptability of graduates, competitiveness and demand for university graduates in the labor market.

However, as foreign practice shows, the above-mentioned problems are easily amortized with the help of practice-oriented programs, which in different countries have different names: a trial year of work at school (Great Britain); the first year of work at school (Japan); referendariat (Germany); the program of introduction to profession (Canada); internship (the USA), in CIS countries this type of training is better known as pedagogical internship. In our country this type of training has not yet found a proper spread in pedagogical post-Bac practice, although such programs are successfully used in the practice of medical education and show their high efficiency.

Post-Bac programs in teacher education can provide additional professional training for teachers who already have bachelor's degree in another field; they include the following:

- teacher training: preparation for teaching, including teaching methodology, curriculum development, lesson planning, and assessment of learning achievements;
- practicum and internship: opportunities to spend time practicing in schools or daycare centers to gain experience of working with students.
- certification: upon completion of the program, trainees can earn a certificate that will allow them to teach at schools.

Our approach in developing the Post-Bac Program is based on the development of the INTERN innovation platform, which allows us to integrate organizational, pedagogical and technological resources into a single whole, to carry out trans-relational communication between all participants in the project activity.

The main concept of the project is to develop and further use an adaptive program (referendariat) as the basis for professional adaptation of young teachers. The implementation of such an adaptive program is seen as the most important stage of post-baccalaureate, which allows us to ensure the highest possible level of professional competencies necessary for practical activity at the beginning of the professional career, as well as successful professional adaptation, which will eventually allow to objectively assess the professional qualification of young teachers, to provide a 'soft' entry into the profession, ensuring full adaptation, and thus will eliminate the shortage of

young teachers at schools. The INTERN innovation platform will be the catalyst for transformation of modern pedagogical education and will work for professional advancement in teacher training.

Our approach in the organization of the Project is based on the use of the innovative platform INTERN, where the implementation of an adaptive program for the professional adaptation of young teachers will be carried out. In addition, Kazakhstan has no experience in organizing and implementing programs of pedagogical referendariat.

A schematic representation of the process of professional adaptation of a young teacher on the basis of the INTERN innovation platform is shown in Figure 1.

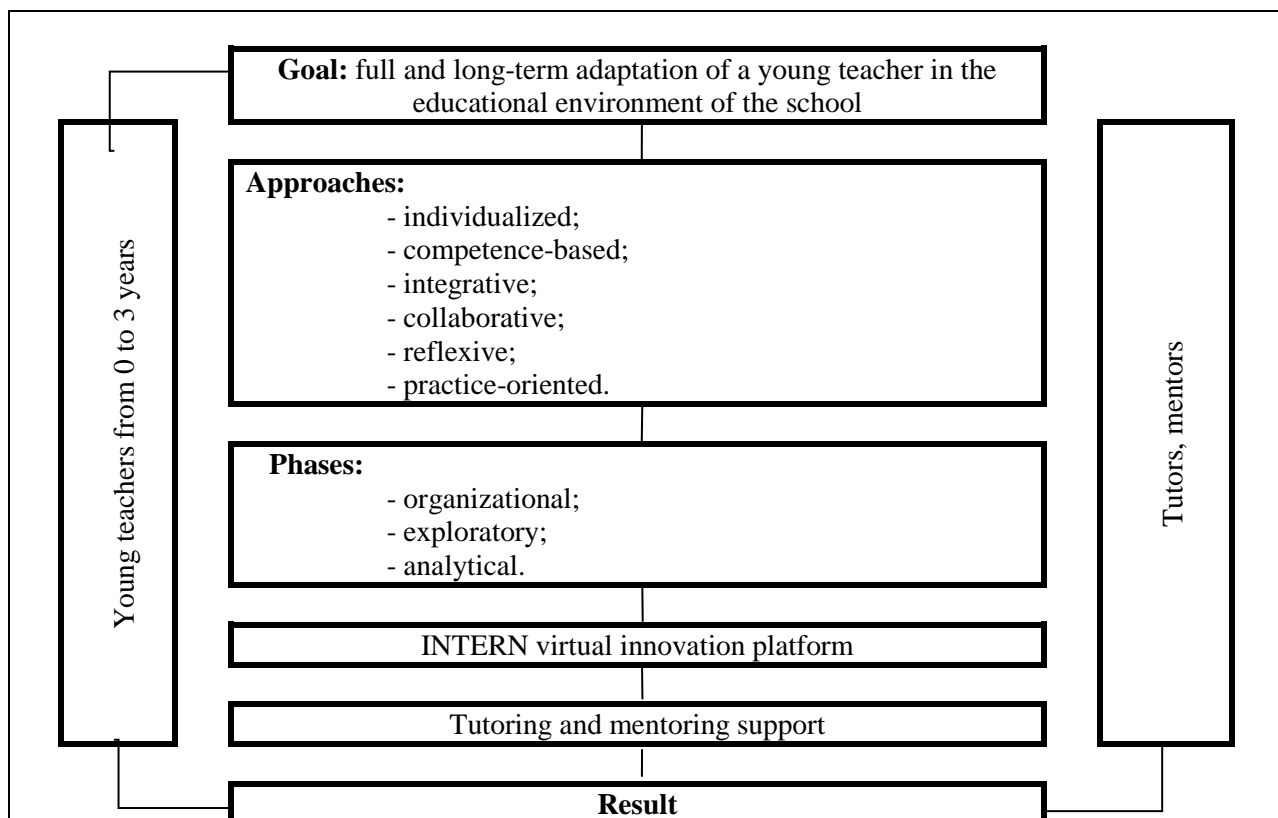

Figure 1 – Schematic representation of the process of professional adaptation of young teachers on the basis of the INTERN innovation site

The goal of this process is full and long-term adaptation of young teachers in the school educational environment.

The main principles of the program implementation are:

- Individual approach: The program should take into account the needs and interests of each graduate student. Each student may have his/her own unique research directions and goals. Availability of experienced and qualified academic supervisors who can provide mentorship and support to the trainees in their research work.

- Integration of theory and practice: The program should promote the integration of theoretical knowledge with practical experience. Graduate students should be able to apply their knowledge to real pedagogical situations.

- Collaboration and Experience Sharing: Fostering an active research and educational community where graduate students can share experiences and collaborate with colleagues and supervisors.

- Continuum of Education: The program can focus on training graduate students as both future researchers and future educators, allowing them to develop both research and teaching skills.

- Assessment and feedback: Regular assessment of postgraduate students' progress and providing them with feedback to improve their performance and development.

- Adherence to ethical standards: Adherence to ethical norms and standards in all aspects of postgraduate research and teaching.

The main methodological approaches in the implementation of the pedagogical referendum program are competence-based, reflective, collaborative.

Competency approach (G. Halazh, S.E. Shishov, I.A. Zimnyaya, A. Zhaitapova, W. Humacher, M.K. Zhadrina) is applied by us as a theoretical and methodological research strategy, which allows us to create a system of requirements for the organization of educational space of an educational institution, which assumes the results of education in the form of competencies and promotes the practice-oriented nature of young teachers' internalization and strengthens the role of their independent work on solving problems and situations that imitate socio-professional problems, as well as the method of modeling the results of education as norms of its quality.

The reflexive approach is the main tactic of the project (N.G. Alekseev, V.V. Davydov, V.A. Kuznetsov, N.I. Lefebvre, V.M. Nepomnyaschaya, I.N. Rozin, I.N. Semyonov, G.P. Shchedrovitsky) as this approach implies the use of personal mechanisms of reflexion in the process of educational activity, i.e. the subject's awareness of its elements: ways of activity, emerging problems and ways of their solution, emotional changes, forms of communication, methods of self-analysis.

The practice-oriented tactics of work is a collaborative approach (A.V. Dorofeev, E.F. Zeer, A.A. Ostapenko, N.K. Chapaevi, etc.), which will allow the integration of interaction of all project participants, the eclecticism of the proposed ideas, the lack of hierarchy of information received.

Taking into account the applied nature of the Project, the research is correlated to the experimental type and therefore should include all stages of this method of research in pedagogical science:

1. The first stage – organizational, includes all the organizational aspects of the Project, namely: the creation of the INTERN innovative platform for pedagogical referendariat, preparation of methodological, psychological and substantive support of the content of the program of pedagogical referendariat, involvement of direct participants (young teachers) of the Project.

2. The second stage – research, aimed directly at organizing and conducting pedagogical referendariat on the INTERN innovation site.

3. The third stage – analytical, involves the analysis and generalization of the obtained research results, through a series of publications and report.

The key basis of the program is the INTERN innovation platform, which is considered as a communicative and intellectual resource that integrates various components, as an opportunity for inter-partner interaction, including the involvement of interested bodies and business structures, and will be aimed at building effective communication and exchange of experience, cooperation, and partnership, which, in turn, will contribute to the formation of a transparent scientific and educational environment for the exchange of knowledge and competence.

Pedagogical design of the program will be focused on young teachers with experience from 0 to 3 years and include technological, pedagogical, methodological and psychological components.

The INTERN innovation platform will be the catalyst for transformation of modern pedagogical education, and work for professional advancement in teacher training. The INTERN interactive innovation platform developed by us allows young teachers to register, take surveys, determine the request, view information about the main news of the project, have the opportunity to

join the professional community “PEDINTERNARI”, receive help and support from the curators and tutors of the platform.

Currently, more than 150 teachers of the East-Kazakhstan region, whose work experience does not exceed 3 years, have been registered and surveyed on the INTERN virtual platform, their requests have been determined and differentiated by groups: project management structure, project implementation in the format of additional education.

Conclusion

As visible prospects for the development of the pedagogical referendariat project we have outlined:

- introduction of distance forms of education and training using virtual means, sites, platforms can significantly improve the training of future teachers;

- the second perspective of the pedagogical referendariat development is connected with the research and innovative component of the educational process organization. Referent trainees should be familiar with current scientific research and innovations in the educational field. Their task will be to analyze how these ideas can be applied in practice and to develop their own innovative approaches to teaching and learning.

- an important perspective for the development of teacher-referendariat education is the development of mentoring and tutoring systems. Experienced teacher-mentors play an important role in training of referendariat teachers, and the development of a quality mentoring system can help to improve the quality of training and orient young teachers to the practical aspects of professional activity.

However, in our opinion, the effectiveness of the implementation of the pedagogical referendariat program depends on the timing of the implementation of the post-bac program, students' awareness of the importance of the pedagogical referendariat, and the pedagogical support of the post-bac trainees.

The research is carried out within the framework of grant financing of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for scientific and scientific-technical projects for 2023-2025, grant № AR 19679046 – IRN of the project «Pedagogical referendariat as a condition for professional adaptation of a young teacher on the basis of the created INTERN innovation platform».

BIBLIOGRAPHY

1. PISA-2018 Отчет по результатам международного исследования. [Electronic resource]. URL: https://fioco.ru/Media/Default/Documents/%D0%9C%D0%A1%D0%98/PISA2018%D0%A0%D0%A4_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BE%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82.pdf (date of access: 20.05.2023)
2. Romm I. et al. Educating Young Educators: A Pedagogical Internship for Undergraduate Teaching Assistants // CBE–Life Science Education. – 2010. – Т. 9. – №. 2. – С. 80–86.
3. Профессии будущего и слияние вузов – большое интервью министра науки и высшего образования [Electronic resource]. URL: <https://www.zakon.kz/6026943-novye-professii-i-sliianie-vuzov-interviu-ministra-nauki-i-vysshego-obrazovaniia.html?ysclid=la42dmycx973650969> (date of access: 20.05.2023)
4. Русанов В.П., Какиева Л.Х. Педагогическая интернатура: перспективы ее становления в Казахстане // Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана. – 2016. – №3 (71). – С. 36–43.
5. Абиль Р.Е., Жумақанова У.С. Проблемы модернизации педагогического образования в Республике Казахстан // Молодой ученый. – 2019. – №11 (249). – С. 226–228.
6. Минюрова С.А., Леоненко Н.О. Педагогическая интернатура как инновационный проект вуза // Высшее образование. – 2015. – №10. – С. 37–45.

7. Рябов В.В. Роль педагогической интернатуры в подготовке педагогических кадров: преимущества, проблемы // Вестник образования России. – 2010. – №2. – С. 48–53.
8. Furaeva T.V. Internship as an alternative form of experiential learning bachelors of social sphere // International Journal of Applied and fundamental research. – 2014. – №7. – P. 105–109.
9. Turchyn A., et al. The Dual Model of Practical Professional and Pedagogical Training of Future Teachers for Vocational Schools in Germany // Journal of Education Culture and Society. – 2022. – T. 13. – No.2. – P. 713–728.
10. Bakhmat N. et al. Development and testing new content and forms of organization of pedagogical internship of future primary // Laplage em Revista (International). – 2021. – Vol.7, n. Extra B. – P. 77–87.

REFERENCES

1. PISA-2018 Otchet po rezultatam mejdunarodnogo issledovania. [Electronic resource]. URL: https://fioco.ru/Media/Default/Documents/%D0%9C%D0%A1%D0%98/PISA2018%D0%A0%D0%A4_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BE%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82.pdf (date of access: 20.05.2023)
2. Romm I. et al. Educating Young Educators: A Pedagogical Internship for Undergraduate Teaching Assistants // CBE–Life Science Education. – 2010. – T. 9. – №. 2. – С. 80–86.
3. Professii budushego i slianie vuzov – bolshoe intervju ministra nauki i vysshego obrazovania. [Electronic resource]. URL: <https://www.zakon.kz/6026943-novye-professii-i-sliianie-vuzov-intervju-ministra-nauki-i-vysshego-obrazovaniia.html?ysclid=la42drnycx973650969> (date of access: 20.05.2023) [in Russian]
4. Rusanov V.P., Kakiyeva L.H. Pedagogicheskaja internatura: perspektivy ee stanovlenija v Kazahstane // Vestnik Akademii Pedagogicheskikh Nauk Kazahstana. – 2016. – №3 (71). – S. 36–43. [in Russian]
5. Abil R.E., Jumakanova U.S. Problemy modernizacii pedagogicheskogo obrazovania v Respublike Kazahstan // Molodoi uchenyi. – 2019. – №11 (249). – S. 226–228. [in Russian]
6. Miniurova S.A., Leonenko N.O. Pedagogicheskaja internatura kak innovacionnyi proekt vuza // Vysshee obrazovanie. – 2015. – №10. – S. 37–45. [in Russian]
7. Riabov V.V. Rol pedagogicheskoi internatury v podgotovke pedagogicheskikh kadrov: preimushhestva, problemy // Vestnik obrazovania Rossii. – 2010. – №2. – S. 48–53. [in Russian]
8. Furaeva T.V. Internship as an alternative form of experiential learning bachelors of social sphere // International Journal of Applied and fundamental research. – 2014. – №7. – P. 105–109.
9. Turchyn A., et al. The Dual Model of Practical Professional and Pedagogical Training of Future Teachers for Vocational Schools in Germany // Journal of Education Culture and Society. – 2022. – T. 13. – No.2. – P. 713–728.
10. Bakhmat N. et al. Development and testing new content and forms of organization of pedagogical internship of future primary // Laplage em Revista (International). – 2021. – Vol.7, n. Extra B. – P. 77–87.

УДК 06.81.23; ГРНТИ 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.21>М.Е. ЖАНГУЖИНОВА¹, М.А. КУЛЬСЕИТОВА², Т.У. КАШАГАНОВА³

¹доктор педагогических наук, ассоциированный профессор
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: meruyert.zhan@gmail.com

²PhD, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: institute2021-1@mail.ru

³кандидат педагогических наук, доцент
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: institute2022-2@mail.ru

ОБЗОР МЕТОДОВ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ СЦЕНОГРАФИИ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ

Аннотация. В статье обобщаются аргументы и контраргументы в рамках научной дискуссии по вопросу цифровой трансформации сценографии Казахстана. Основная проблема исследовательской работы была вызвана отсутствием методики преподавания сценографии в контексте внедрения цифровых технологий. Основной целью является рассмотрение международного опыта внедрения инновационных образовательных технологий в сценическом дизайне.

Содержание статьи раскрывает методологию исследования, которая базируется на искусствоведческих, культурологических, педагогических аспектах. В статье рассматривается цифровая трансформация медиа-искусства и сценографии в рамках научного, обзорно-теоретического и сценографического анализа. В качестве инструментов исследования были взяты воспитательные аспекты в преподавании образовательных программ сценографии в вузах, междисциплинарность, исполнительское и изобразительное искусства, визуальные средства выразительности, проектирование (световое, звуковое, медиа), театр, кино, телевидение, цирк, дизайн, архитектура и др. Поскольку проектный, мозговой штурм, кейс-стади, интеллект-карты являются методами обучения цифровым технологиям в процессе обучения сценографии при подготовке бакалавров, в ходе исследования особое внимание было уделено этим вопросам.

Научная значимость статьи заключается в концептуализации технологических, методических аспектов цифровых технологий для устойчивого развития образовательных технологий в подготовке бакалавров.

Практическая значимость результатов исследования заключается в разработке методов цифровой трансформации сценографии Казахстана. Данные результаты исследования будут

***Цитируйте нас правильно:**

Жангужинова М.Е., Кульсеитова М.А., Кашаганова Т.У. Обзор методов применения цифровых технологий для процесса обучения сценографии в системе подготовки бакалавров // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 245–264. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.21>

***Cite us correctly:**

Jangujinova M.E., Kulseitova M.A., Kashaganova T.U. Obzor metodov primeneniya cifrovyyh tehnologi dlia processa obucheniya scenografii v sisteme podgotovki bakalavrov [An Overview of the Methods of Using Digital Technologies for the Process of Teaching Scenography in the Bachelor's Degree System] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – В. 245–264. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.21>

использованы в качестве обзорно-теоретического материала при разработке методики преподавания профильных дисциплин по сценографии.

Ключевые слова: цифровая трансформация, методика преподавания сценографии, сценография Казахстана, образовательные технологии, мультимедиа.

М.Е. Жангужина¹, М.А. Кульсеитова², Т.У. Кашаганова³

¹педагогика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

*Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: meruyert.zhan@gmail.com*

*²PhD, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: institute2021-1@mail.ru*

*³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: institute2022-2@mail.ru*

Бакалавр даярлау жүйесіндегі сценографияны оқыту үдерісінде цифрлық технологияны қолдану әдістеріне шолу

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан сценографиясының цифрлық трансформациясы мәселесі бойынша ғылыми пікірталас шеңберіндегі дәлелдер мен қарсы дәлелдер келтіріледі. Зерттеу жұмысының негізгі тақырыбы цифрлық технологияларды енгізу контекстінде сценографияны оқыту әдістемесінің болмауынан туындаған болатын. Басты мақсат сахналық дизайндағы инновациялық білім беру технологияларын енгізудің халықаралық тәжірибесін қарастыру болып табылады.

Мақаланың мазмұны өнертану, мәдениеттану, педагогикалық аспектілерге негізделген зерттеу әдістемесін ашады. Мақалада ғылыми, шолу-теориялық және сценографиялық талдау шеңберінде медиа-өнер мен сценографияның цифрлық трансформациясы қарастырылады. Зерттеу құралдары ретінде жоғары оқу орындарында сценографияның білім беру бағдарламаларын оқытудағы тәрбиелік аспектілер, пәнаралық, орындаушылық және бейнелеу өнері, экспрессивтіліктің көрнекі құралдары, жобалау (жарық, дыбыс, медиа), театр, кино, теледидар, цирк, дизайн, сәулет және т.б. алынды. Жобалау, ми шабуылы, кейс-стади, интеллект-карталар – сценографиядағы оқу процесінде бакалаврларды даярлау кезінде цифрлық технологияларды оқыту әдістері болып табылатындықтан, зерттеу барысында осы мәселелерге ерекше мән берілді.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы – бакалаврларды даярлауда білім беру технологияларын тұрақты дамыту үшін сандық технологиялардың технологиялық, әдістемелік аспектілерін тұжырымдамалау болып табылады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы – Қазақстан сценографиясын цифрлық трансформациялау әдістерін әзірлеу. Бұл зерттеу нәтижелері сценография бойынша бейіндік пәндерді оқыту әдістемесін әзірлеу кезінде шолу-теориялық материал ретінде пайдаланылатын болады.

Кілт сөздер: цифрлық трансформация, сценографияны оқыту әдістемесі, Қазақстанның сценографиясы, білім беру технологиялары, мультимедиа.

M.Ye. Zhanguzhinova¹, M.A. Kulseitova², T.U. Kashaganova³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor

T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: meruyert.zhan@gmail.com

²PhD, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: institute2021-1@mail.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: institute2022-2@mail.ru

An Overview of the Methods of Using Digital Technologies for the Process of Teaching Scenography in the Bachelor's Degree System

Abstract. The article summarizes the arguments and counterarguments in the framework of a scientific discussion on the digital transformation of the scenography of Kazakhstan. The main problem of the research work was caused by the lack of a methodology for teaching scenography in the context of the introduction of digital technologies. The main purpose of the study is to consider the international experience of the introduction of innovative educational technologies in stage design.

The content of the article reveals the methodology of the research, which is based on art, cultural, pedagogical aspects. The article examines the digital transformation of media art and scenography within the framework of scientific, review-theoretical and scenographic analysis. Educational aspects in teaching educational programs of scenography in universities, interdisciplinarity, performing and visual arts, visual means of expression, design (light, sound, media), theater, cinema, television, circus, design, architecture, etc. were taken as research tools. Since the methods of teaching digital technologies in scenography in the process of training for bachelors are project, brainstorming, case study and intelligence maps, special attention was paid to these issues during the research.

The scientific significance of the article is the conceptualization of technological, methodological aspects of digital technologies for the sustainable development of educational technologies in the preparation of bachelors.

The practical significance of the research results lies in the development of methods of digital transformation of the Scenography of Kazakhstan. The results of this study will be used as an overview and theoretical material in the development of methodic of teaching specialized disciplines in scenography.

Keywords: digital transformation, methods of teaching scenography, scenography of Kazakhstan, educational technologies, multimedia.

Введение

Актуальность темы исследования продиктована динамичностью процессов цифровизации во всех областях науки, образования и искусства, что обуславливает необходимость цифровой трансформации Сценографии в Казахстане.

Задачами исследования являются:

1) теоретически проанализировать и обобщить практический опыт, имеющийся в трудах по Сценографии, медиа-искусству.

2) на основе практических примеров из казахстанской и зарубежной сценографии выявить обзорно-теоретические методы преподавания образовательных технологий цифровой трансформации в сценографии.

Этапами исследования являются:

- изучение теоретико-методологических основ цифровых технологий в сценическом дизайне;
- обзор казахстанской и зарубежной литературы по цифровой трансформации в медиа-культуре, Казахстанской сценографии и искусстве, инновации в театре и кино;
- анализ и результаты методологических основ исследования;
- в заключении анализируются инновационные направления и педагогические инструменты цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ.

Гипотеза исследования заключается в том, что при устойчивом развитии образовательных технологий и методов преподавания возможна модернизация цифровой трансформации Сценографии.

Исследование цифровой трансформации осуществляется в следующей логической последовательности:

- Креативные индустрии и устойчивое развитие в медиа-культуре исследовали: Abbasi, Vasilopoulou and Stergioulas, Auslander, Protogerou, Kontolaimou, Caloghirou.
- Цифровую трансформацию образовательных технологий в Казахстанской сценографии и искусстве изучали: Bisembayeva, Digital Kazakhstan, Reznikova, Zhanguzhinova, Tukenova, Ibraimova, Aitkulova.
- Цифровое искусство и инновации в театре и кино опубликованы в трудах: Bulut, Chapain and Stachowiak, Dixon, Hopp, Antons, Kaminski, Salge, Jackson, Ciolek, Protogerou, Kontolaimou, Caloghirou, Renfeng Jiang, Li Wang, Sang-Bing Tsai, Sadlowska, Karlsson, Brown.

Методы исследования и материалы

В статье были использованы такие методы исследования, как обзорно-теоретический, контент-анализ (сценографический, педагогический).

Исследование теоретико-методологических основ цифровых технологий в сценическом дизайне принимает во внимание актуальные положения государственной программы «Цифровой Казахстан», Инновационных Стартапов Южной Кореи (Makersvill Accelerator, Digital Entertainment Ventures, Fashion Technology Accelerator, Imemine, Fashionade), Стартапов Aqua Security – Израиль, Armis – США, Blue Vision Labs – Великобритания, Soul Machines – Новая Зеландия, Лаборатории Инноваций Юнисеф в Алматы (Samgau (Upshift), Проект Giga, Цоб).

В рамках рассматриваемого вопроса была выявлена несформированность теоретико-методологической базы, обусловившая необходимость систематизации литературных источников и подходов к решению проблемы принятия решений по методам обучения сценографии. В статье рассматриваются методологические основы исследования, которые позволяют раскрыть: Теоретико-методологические основы преподавания цифровых технологий в сценическом дизайне исследовали Abbasi, Vassilopoulou and Stergioulas, Auslander, O'Duayyer, Reznikova; Исследование международного опыта цифровой трансформации в объектах сценического культуры, искусства, дизайна, образования посвящены работы: Bulut, Keytlin, Chapain and Stachowiak, Dixon, Hopp, Antons, Kaminski and Salge Jackson, Ciolek, Protogerou, Kontolaimou, Caloghirou, Renfeng Jiang, Li Wang, & Sang-Bing Tsai, Sadlowska, Karlsson, Brown; Исследование опыта цифровых технологий в Казахстане в сценическом дизайне, кино и ТВ посвящены работы: Bisembayeva, Digital Kazakhstan, Reznikova, Zhanguzhinova, Tukenova, Ibraimova, Aitkulova; Анализ инновационных направлений цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ был осуществлен в трудах: Abbasi, Vassilopoulou and Stergioulas, Hopp, Antons, Kaminski and Salge, Jackson, and Ciolek, Renfeng Jiang, Li Wang, Sang-Bing Tsai.

Исследование теоретико-методологических основ цифровых технологий в сценическом дизайне позволят выявить педагогические методы обучения профильным дисциплинам по

сценографии. Для обзора методик применения цифровых технологий в процессе обучения сценографии в системе подготовки бакалавров были рассмотрены методы обучения: проектный, мозговой штурм, кейс-стади, интеллект-карт, которые будут раскрыты ниже.

Цифровая трансформация, проектными методами и методами мозгового штурма стимулирует коммуникацию между зрителем и сценическим действием, в контексте живых и интерактивных событий «здесь и сейчас». Проектные методы, такие как Scrum или Agile [1, 2], способствуют в организации и управлении творческим процессом, а также быстро реагируют на изменения в ходе подготовки и проведения сценических событий. Использование проектных методов может способствовать внедрению интерактивных элементов в сценические представления, что делает их более привлекательными для зрителей. Мозговой штурм стимулирует творческие идеи для создания уникальных сценариев, эффектов и взаимодействия с аудиторией. Путем проведения мозгового штурма возможна разработка инновационных концепций для использования технологий в сценических выступлениях.

Педагогическими инструментами реализации проектных методов и методов мозгового штурма в сценографии являются:

- **Интерактивные образовательные платформы:** разработка интерактивных образовательных платформ и приложений, которые позволяют студентам активно взаимодействовать с учебным материалом. Это может включать в себя интерактивные уроки, тесты и игры, которые стимулируют интерес к обучению [1].

- **Виртуальная и дополненная реальность:** внедрение VR и AR для создания образовательных сценариев, где студенты могут погрузиться в виртуальные миры и применять теоретические знания на практике. Например, они могут исследовать исторические моменты или решать математические задачи в виртуальных средах [2].

- **Коллективные проекты и задачи:** проведение мозговых штурмов и групповых проектов, где студенты будут решать нестандартные задачи и проблемы. Это способствует развитию критического мышления и творческих навыков [3, 4].

- **Интерактивные дискуссии и чат-платформы:** использование цифровых инструментов для фасилитации обсуждений и диалога между студентами. Это помогает развивать коммуникативные навыки и опыт коллективной деятельности [5].

- **Анализ данных и персонализация:** использование данных для адаптации учебных программ к индивидуальным потребностям каждого студента. Это может стимулировать более глубокое понимание материала и активное усвоение знаний [6].

- **Поддержка в учебе:** разработка цифровых инструментов, которые помогают студентам решать проблемы и задачи, предоставляя советы и рекомендации на основе их действий и запросов [7, 8].

Эффективности обучения сценографии способствует внедрение цифровых технологий с использованием методов кейс-стади и интеллект-карт:

- **Метод кейс-стади в сценографии** осуществляет интеграцию с визуализацией: Студенты могут использовать цифровые инструменты для создания визуальных кейс-стади, которые включают изображения и концепции сценографии для конкретных сцен или произведений. Это позволяет им анализировать и обсуждать визуальные аспекты сценографии и исследовать различные альтернативы [9]. С помощью цифровых инструментов студенты могут создавать интерактивные кейсы, где они могут изменять параметры сценографии (например, освещение, расположение декораций) и наблюдать, как это влияет на общее восприятие сцены. Это помогает им лучше понимать влияние сценографии на атмосферу и настроение [10]. Студенты могут использовать цифровые платформы для обмена своими кейс-стади, обсуждения различных аспектов сценографии и

предоставления обратной связи друг другу. Это способствует коллективному обучению и развитию критического мышления [11].

- Метод интеллект-карт в сценографии основан на визуализации концепций: интеллект-карты могут помочь студентам визуализировать и систематизировать концепции сценографии, включая выбор цветовой палитры, композицию сцены и элементы декораций. Цифровые инструменты могут облегчить создание этих карт [12]. Интеллект-карты позволяют студентам связывать идеи и концепции между собой, что особенно полезно при работе над сложными сценариями или проектами. Они могут использовать цифровые инструменты для быстрого изменения и дополнения карт [13]. Цифровые инструменты также облегчают совместную работу над интеллект-картами, что может быть полезным для коллективных проектов. Студенты могут совместно создавать и редактировать карты, обмениваться идеями и дополнять другие [14, 15, 16].

Использование цифровых технологий в комбинации с методами кейс-стади и интеллект-карт в обучении сценографии может сделать образовательный процесс более интерактивным, визуальным и эффективным. Это помогает студентам лучше понимать и применять концепции сценографии, а также развивать креативное мышление и навыки работы в коллективе на основе интегрированного подхода и подхода, основанного на опыте.

Применение цифровых технологий в процессе обучения сценографии может быть улучшено и обогащено различными педагогическими подходами. В данном случае, *когнитивный, интегрированный и опытный подходы* могут быть особенно полезными:

- Когнитивный подход делает акцент на понимании, акцентируя на понимании процессов и концепций, лежащих в основе сценографии. Цифровые технологии могут помочь визуализировать и объяснить эти концепции студентам, позволяя им лучше усваивать теоретический материал [9]. Цифровые инструменты могут использоваться для создания симуляций и моделей сцен и декораций. Это позволяет студентам экспериментировать и изучать, как различные решения влияют на атмосферу и эффективность сцены [10]. Инструментами интерактивных уроков, цифровые технологии позволяют создавать интерактивные обучающие материалы, которые стимулируют мыслительные операции студентов и помогают им лучше усваивать учебный материал [10].

- Интегрированный подход на основе соединения теории и практики предполагает соединение теоретических знаний и практических навыков. Цифровые технологии могут помочь студентам применять свои знания на практике через создание виртуальных декораций, проектирование освещения и другие практические задачи [15, 16]. Использование цифровых технологий может способствовать интеграции сценографии с другими дисциплинами, такими как визуальное искусство, дизайн, технические науки и даже история искусств или сценографии. Это может создать более широкий и глубокий образовательный опыт [10, 15, 16].

- Подход, основанный на опыте отражается через практические проекты и включает в себя активное участие студентов в практических проектах и сценических работах. Цифровые технологии могут улучшить и ускорить процесс создания и реализации сценических идей [12]. Цифровые инструменты позволяют получать быструю обратную связь и анализировать результаты практических работ. Это помогает студентам учиться на своих ошибках и совершенствовать свои навыки [9]. Коллаборативный подход, основанный на опыте, также может поощрять сотрудничество студентов в создании сценических произведений. Цифровые технологии облегчают коллективное творчество и обмен идеями [10, 15, 16].

Таким образом, цифровая трансформация на основе выявленных методов обучения (проектного, мозгового штурма, кейс-стади, интеллект-карт) способствуют созданию образовательной среды. Для улучшения коммуникации между студентами и учебным материалом выявленные педагогические принципы реализации цифровых технологий «здесь

и сейчас», стимулируют познавательную деятельность, развивают творческие навыки и способствует лучшему пониманию теории через практику на основе когнитивного и интегрированного подходов. Внедрение цифровых технологий, способствует формированию системных технологических пространств сценографии, на основе технологических и инструментальных принципов взаимодействия обучающегося и учебного контента [8, с. 12].

Комбинация выявленных подходов и принципов с использованием цифровых технологий может сделать обучение сценографии более эффективным, интересным и интерактивным, что способствует лучшему пониманию и успешному освоению сценографических дисциплин (см. схему 3).

Анализ и результаты

Глобальная цифровизация во многих областях науки, производства, общественной и социальной инфраструктуре явилась стимулом для модернизации и устойчивого развития сценического дизайна, который приобрел инновационные формы в последние годы [1, с. 21].

Цифровая трансформация в сценографии является современным гибридным инструментом. Создание синтеза искусств при помощи человеческого воображения и новых компьютерных технологий базируется на принципах интерактивности в «со-присутствии публики» [2, с. 41]. Ряд исследователей описывают цифровой театр как игровую коммуникацию на расстоянии, сравнивая онлайн-спектакль с онлайн-игрой. Исследователи в области театрального маркетинга акцентируют внимание, что современный цифровой театр конкурентен тогда, когда зритель в высокой степени интерактивен. Исследователи отмечают в принципах цифровизации современной сценографии – высокую степень интегративности, высокую степень мобильности, высокую степень мультимедийности и видеоарта [3, с. 31]. Привлекательными сторонами цифровизации современной сценографии являются: «непосредственное зрительское участие, возможность взаимодействия с виртуальным пространством в режиме прямого эфира» [4, с. 12].

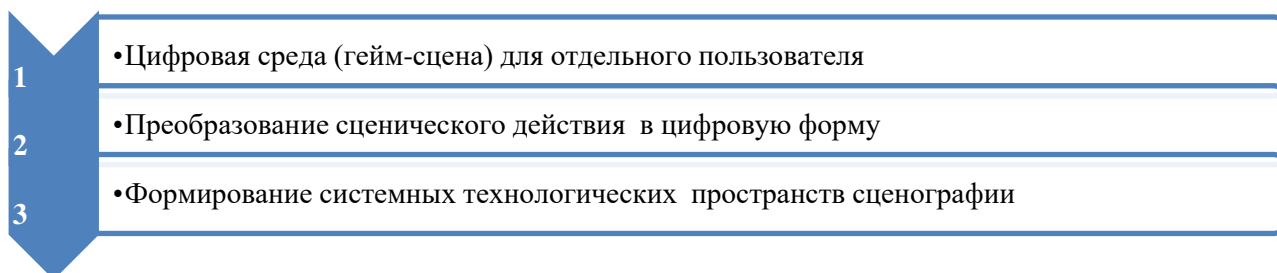
Цифровая трансформация создает условия для коммуникации зрителя и сценического действия - «здесь и сейчас». Трансформация сценической «игры» в виртуальное пространство, позволяет создать цифровую игру (гейм-сцену) для отдельного пользователя [5, с. 12]. Синтезирование всех видов искусств в сценографии (изобразительных, зрелищных, пластических, выразительных) являются «репетицией свободы» на цифровой сцене для отдельного пользователя. Задача преподавания сценического дизайна – влиять на человека свойствами воздействия через инструменты и формы сценографии. Через инструменты цифровизации зритель должен понять или не понять что-то новое, почувствовать, поменяться настроением. Исследуя педагогические методы обучения сценографии, описанные выше, была выявлена схема 1 с педагогическими принципами для реализации цифровых технологий: «здесь и сейчас», «репетиция свободы», свойства воздействия, «цифровизация», представленная ниже [6, с. 21].

1-схема – Педагогические принципы реализации цифровых технологий

Таким образом, цифровая среда (гейм-сцена) для отдельного пользователя в динамическом потоке сценографии осуществляет преобразование сценического действия в цифровую форму, формируя системные технологические пространства сценографии [7,

с. 45]. Ниже представлена схема 2 с педагогическими процессами цифровой трансформации современной сценографии.

2-схема – Педагогические процессы цифровой трансформации современной сценографии

Таким образом, исследование теоретико-методологических основ цифровых технологий в сценическом дизайне позволило выявить педагогические процессы цифровой трансформации современной сценографии: цифровая среда (гейм-сцена) для отдельного пользователя, преобразование сценического действия в цифровую форму, формирование системных технологических пространств сценографии [9, с. 48].

Педагогические процессы цифровой трансформации современной сценографии реализуются на принципах цифровых технологий в дизайне: интерактивности, интегративности, мобильности, мультимедийности, видеоарта, виртуального пространства [10, с. 26]. Реализация цифровых технологий в дизайне опирается на педагогические условия: «здесь и сейчас», «репитиция свободы», «свойства воздействия», «цифровизация».

На схеме 3 представлена Педагогическая Модель цифровых технологий в сценическом дизайне.

3-схема – Педагогическая модель цифровых технологий в сценическом дизайне

Таким образом, разработанная в данном исследовании педагогическая модель цифровых технологий в сценическом дизайне рекомендуется для осуществления в учебном процессе сценографии на основе выявленных педагогических условий и педагогических процессов, направленных на цифровую трансформацию объектов культуры, искусства, дизайна, образования.

Цифровая трансформация, через педагогические принципы цифровых технологий в сценическом дизайне активно проникает в культурное пространство, создавая основу для устойчивого развития образовательных технологий. Приобщение новым к культурным ценностям формирует взаимодействие с культурным и образовательным контентом. Инновационные тенденции в сценическом дизайне влияют на устойчивое развитие образовательных технологий. Цифровые педагогические технологии в сценографии раскрывают возможности для углубленного изучения культурных ценностей при работе с архивами, 3D сканированием, моделированием и визуализацией, а также дистанционным управлением объектами на сцене, ре-медиацией, интерактивностью, автоматизацией многих процессов [11, с. 12]. Цифровая трансформация ведет к переосмыслению существующих форматов и жанров сценографии, в том числе фотографии и кино. Цифровая трансформация является педагогическим инструментом для усиления спецэффектов и расширения возможностей сценографов воплощать идеи сценического дизайна [8, с. 12]. Цифровизация трансформирует способы мышления: от чувственного познания четырехмерного мира к созданию цифровой модели реальности и человека, который в ней существует. Задача цифровой трансформации в осуществлении социальной функции – «одушевлять» искусство [3, с. 12].

Исследование международного опыта цифровой трансформации в объектах культуры, искусства, дизайна. Актуальными тенденциями в цифровой трансформации и устойчивом развитии образовательных технологий являются:

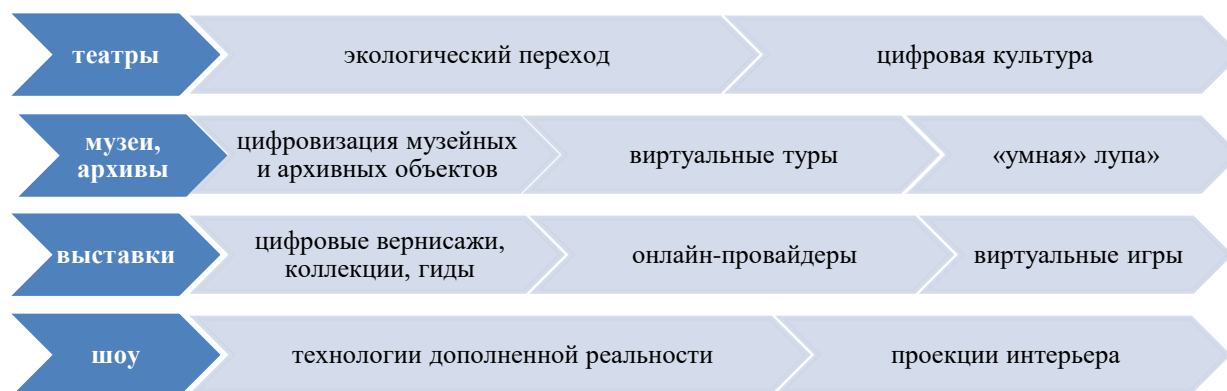
- экологический переход и цифровая культура в проектировании предметной среды и сценического дизайна на примере реконструкции театра Пон-Одемер в Нормандии (Dixon, Nopp et al., Protogerou et al.).

- Цифровизация музейных и архивных объектов, виртуальные туры в цифровом формате по объектам культуры и искусства, «умная» лупа» внедрены в музеях: современного искусства в Льеже, Бельгия, Art Ludique во Франции (Chapain, Bulut).

- Цифровые вернисажи, коллекции, гиды, онлайн-провайдеры, виртуальные игры, погружают в виртуальную атмосферу в Британском музее в Лондоне, Музее этнического костюма в Пекине, Музей искусств Кливленда (Renfeng Jiang et al., Sadlowska).

- Технологии дополненной реальности с проекциями интерьера функционируют в выставочных павильонах моды в Les Docks, шоу моды Mumbai Memorial в Мумбаи, Индия, Фонда современного искусства Рикара, Orange Cube и RBC в Лионе, Центр FRAC в Орлеане (Caitlin, Nameed, O'Dwyer).

Основными направлениями цифровой трансформации в объектах культуры, искусства при исследовании международного опыта цифровых технологий были выявлены театры, музеи, архивы, выставки, шоу, которые представлены ниже в схеме 4.

4-схема – Направления цифровой трансформации в объектах культуры, искусства, дизайна, образования

Таким образом, выявленные актуальные тенденции и технологии определили ключевые направления цифровой трансформации, результативными примерами которых, является мировой опыт в объектах культуры, искусства, дизайна, образования, рассмотренный выше. Для модернизации театров необходимо внедрение технологий экологического перехода, основанного на цифровой культуре. Для музеев внедрение технологий цифровизации музейных и архивных объектов, виртуальных туров, «умной» лупы» позволит выявить обратную связь с посетителями, выявить их интерес. Для выставок внедрение технологий цифровых вернисажей, коллекций, гидов, онлайн-провайдеров, виртуальных игр увеличит поток посетителей и возможности коллаборации, через междисциплинарное, когнитивное обучение инструментами симуляции и моделирования реальности. Проведение шоу актуализируют и популяризируют технологии дополненной реальности, проекции интерьера через интерактивное, интегративное участие и обратную связь со зрителями.

Исследование опыта цифровых технологий в Казахстане в сценическом дизайне, кино и ТВ. Повышению уровня жизни, качества образования и здравоохранения, инвестиционного климата, производительности труда, роста доли малого и среднего бизнеса в структуре ВВП, улучшению эффективности и прозрачности государственного управления, обеспечению занятости населения направлена Государственная программа «Цифровой Казахстан» [8, с. 1]. Цифровизация в современной действительности модернизирует процессы «оживления прошлого», синтеза в искусстве. Возникновение видеоарта в Казахстане позволило расширить границы технических и художественных возможностей для искусства, свободы творческой индивидуальности [13, с. 13].

Цифровизация культурных объектов в сценическом дизайне, кино и ТВ Казахстана реализуется целесообразно, в соответствии с рынком и спросом на необходимый качественный контент [14, с. 15]. Поступательная цифровизация осуществляется в музеях, которые оцифровывают свои коллекции, в театрах реализуются в онлайн-спектакли. Театр «Астана Балет» первым в Центральной Азии запустил в тестовом режиме спектакли в формате 360°, изменив саму концепцию спектакля. В новой концепции само театральное действие, сюжетная линия ориентированы на камеру, а не в зрительный зал.

Культурные изменения современного Казахстана происходят как под воздействием глобальных мировых тенденций, так и на основе исторически унаследованных, традиционных структур [19, с. 14]. Наиболее кардинальными в подходе к визуализации «художественного образа» в пространстве сцены, его структурированию в настоящий момент являются две координаты: каркас и свет мира – интерес к конструкции и интерес к новым возможностям сценического освещения. Эти фундаментальные установки изменяют в сценическом пространстве пластический строй, выражают изменения пространственно-временного сознания [13, с. 2]. Ярким примером цифровой трансформации на сцене Казахского национального академического театра оперы и балета имени Абая является балет «Корсар» – первая постановка после жестких карантинных ограничений Covid-19 в Алматы (Рисунок 1).

Каркас мира и свет мира как две основополагающие субстанции, практически полностью завладели современными художниками театра и обозначили направление их поисков. Ярким примером современной сценографии Казахстана, служит постановка оперы «Аида» на сцене Казахского национального академического театра оперы и балета имени Абая. Футуристическое видение сцены – декорации, костюмы героев и видеографика погружают зрителя в сюрреалистичный мир, а ведущие солисты оперной труппы на большой сцене тетра исполняют космических масштабов драму и создают аллюзию Древнего Египта. Также усиливают фантастическую атмосферу спектакля спецэффекты, созданные с помощью компьютерных технологий. Результатом цифровой трансформации явилось объединение проецируемых изображений сценического пространства и зрительного зала при помощи

мультимедийных методов. При создании оперы «Аида» были применены цифровые технологии в сценографии: видеопроекция, проекционный экран.

Рисунок 1 – Балет «Корсар» в Казахском национальном академическом театре оперы и балета имени Абая (2021) [https://www.inform.kz]

Для осуществления технологических методов визуализации сценографии оперы «Аида» был приглашен Заслуженный деятель Республики Казахстан, доцент кафедры Сценография Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова Есенгельды Жумагулович Туяков. Практикующий сценограф смог воплотить концепцию спектакля сценографическими методами. Опыт работы сценографа в театре, кино и ТВ имеет огромное значение для преподавания дисциплин по мультимедийной сценографии. В современных реалиях сценографии требуются не только академические знания дисциплин по информационным технологиям, но и художественное сценографическое образование. Педагогической задачей при концептуализации методов обучения сценографии в контексте внедрения цифровых технологий является внедрение профильных дисциплин по мультимедийной сценографии и преподавание дисциплин профильными практикующими преподавателями. Ниже на рисунке 1 представлен фрагмент оперы «Аида» на сцене Казахского Национального Академического театра оперы и балета имени Абая.

В работе над образом спектакля, результатом современной сценографии должен быть синтез сценографических методов с режиссерской концепцией, то есть гармония. Синтезирование видеоряда с декорациями – это эффектный метод-технология гармонизации частей композиции в единое целое. Результатом цифровой трансформации является действенная и зрелищная сценография, стремительно видоизменяющаяся, синхронизирующаяся вместе с актерами и действием спектакля [15, с. 5].

Рисунок 2 – Опера «Аида» в Казахском Национальном Академическом театре оперы и балета имени Абая [https://www.inform.kz]

Максимальное погружение в театральное действие «иммерсивность» (от английского глагола «to immerse») отражено в спектакле «Борте» Туркестанском музыкально-драматическом театре через спецэффекты цифровой трансформации. Ниже представлен рисунок 3 с постановкой «Борте» в Туркестанском музыкально-драматическом театре (2021).

Рисунок 3 – Спектакль «Борте» в Туркестанском музыкально-драматическом театре (2021) [https://www.inform.kz]

Результатом цифровой трансформации явился синтез сценографических методов – иммерсивной передачи сплава материальных натуралистичных декораций, эффектного видеоряда, который только подчеркивает и усиливает эффект восприятия. В постановке

постарались соединить современные технологии (видеопроекции, проекционный экран, оптическую иллюзию, траволатор, VR, дождь) и древнюю культуру, визуальные спецэффекты с применением зеркал для пространственной иллюзии.

В контексте внедрения цифровых технологий, результатом является иммерсивность сценографии, как полное погружение в театральное действие. Поэтому, для синтезирования всех выразительных средств мультимедийной сценографии, педагогической задачей обучения сценографии является реализация целостного педагогического подхода.

Синхронизация всех сценографических компонентов представления необходима в контексте целостного педагогического подхода: визуального действия, декораций, гармонического сочетания света и видеопроекций с хореографическим языком балетмейстера, музыки, которые являются тенденциями цифровизации театральной сценографии [5, с. 3]. К примеру, погружением в сказку является балет «Золушка», представленный в театре Астана – Опера. Ниже на рисунке 4 представлена постановка «Золушка» в театре «Астана-Опера».

Рисунок 4 – Спектакль «Золушка» в театре «Астана-Опера» [<https://www.inform.kz>]

Балет «Золушка» становится ярким примером успешной реализации цифровых технологий в традиционном театральном жанре. Такие эксперименты могут придать новизны и привлекательности классическим произведениям и привлечь более широкую аудиторию. В результате цифровой трансформации усиливается визуальное и эмоциональное воздействие на зрителей. Цифровизация методов сценографии включает в себя использование интерактивных проекций, виртуальной реальности, особенных эффектов освещения и технологии синхронизации сценографических компонентов.

Таким образом, исследование опыта цифровых технологий в Казахстане позволило выявить основные направления в сценическом дизайне: онлайн-спектакли, спектакли в формате 360°, визуализация «художественного образа» двух координат: каркаса и света мира, футуристическое видение сцены, мультимедийное объединение проецируемых изображений сценического пространства и зрительного зала. Целостный педагогический

подход в методах обучения сценографии в контексте внедрения цифровых технологий позволит гармонизировать части композиции в единое целое, создаст иммерсивность, синхронизирует сценографические компоненты.

Применение мультимедийных технологий на телевидении Казахстана осуществляется по всем ведущим телеканалам: «Хабар», 31 канал, «Qazaqstan» и другие с использованием пограничных вычислений, блокчейн, кибербезопасности. При трансляции концертов, развлекательных шоу и других мероприятиях используют для оформления сцены проекционные экраны, современные световые эффекты. Такие масштабные мероприятия, проводимые в Казахстане как Азиада – 2011, Зимняя Универсиада 2017 в Алматы, Экспо-2017 в Астане, концерт Димаша Кудайбергенова «Арнау» 2019 сопровождались с применением цифровых технологий и облачные вычисления в оформлении масштабных кинетических декораций, транспарентных светодиодных экранов, проекционной системы с трекингом и дистанционно управляемыми дронами, проекционными шоу. На Универсиаде-2017 показано театрализованное историко-этническое представление сопровождается грандиозной сменой декораций и декоративных элементов с использованием инновационных технологий – роботы с планшетами, ветровые мельницы, мифические VR-герои, фонтаны и фейерверк. На ЭКСПО в Дубае в 2022 Казахстанский павильон впечатлил гостей изящным сочетанием восточной архитектуры с цифровыми технологиями заняв почетное второе место. Зрителям представили сценографическую танцевальную постановку, в которой объединились человек и робот средствами искусственного интеллекта на основе машинного обучения.

В Алматы прошла мультимедийная экспозиция «Кешик – VR» (2022), которая является, частью выставки «Время вещей сновидений». Объекты созданы в интерактивном формате с использованием интернета вещей (IoT) из термо, рефлексивных тканей из переработанных пластиковых бутылок. Проект погружает зрителя, как во сне, в магический лес скульптур. Проект включает аудио-визуальную инсталляцию и серию графики и рисунков.

В Алматы на площадке «Алматы Арена» прошел молодежный концерт «Жаңа Қазақстан» (2022), при оформлении мероприятия использовались современные цифровые технологии со светодиодными экранами, проекционными системами с использованием роботизированной автоматизации процессов (RPA).

Лидером по внедрению инновационных технологий: виртуальной реальности, дополненной реальности, расширенной реальности в кинопроцесс является яркий представитель Казахстана – Тимур Бекмамбетов. Этот творческий подход к динамичным сценам и использование технических новшеств повседневной жизни как киноприем, и смелый проект создания виртуальных копий ушедших из жизни выдающихся актеров путем оцифровки их образов, пластики и голосов с последующим внедрением «аватаров» в современное кино обеспечивает «творческое бессмертие» любимым исполнителям [3, с. 11].

Для детей центр развлечений NEXТ подготовил интерактивный спектакль по мотивам легенды о Драконе «Айдаһар» с использованием национальных игр. Ребята знакомятся с национальными традициями в современном прочтении (2022). Фестиваль роботов в Алматы (2022) привлекает посетителей своей неординарностью. Представлены последние модели роботов с выставок в Лас-Вегасе, Пекине, Берлине, Милане и Токио. Пять техно-представлений каждые 30 минут и новейшие технологии виртуальной реальности расширяют кругозор и знакомят с неизведанным.

Исследование опыта цифровизации в кино и ТВ в Казахстане позволило выявить основные технологические аспекты: проекционные экраны, световые эффекты, масштабные кинетические декорации, транспарентные светодиодные экраны, проекционные системы с трекингом и дистанционно управляемыми дронами, проекционными шоу, роботы с планшетами, ветровые мельницы, мифические VR-герои, фонтаны и фейерверк, сценография человека и робота, мультимедийная экспозиция в интерактивном формате, оцифровка

образов актеров, пластики и голосов с последующим внедрением «аватаров» в современное кино, интерактивный спектакль [20, с. 6].

Таким образом, в результате исследования зарубежного и Казахстанского опыта внедрения цифровизации был выявлен тезис результатов исследовательской работы: создание педагогических условий реализации цифровых технологий в педагогическом процессе цифровой трансформации современной сценографии необходимо осуществлять на основе педагогической модели цифровых технологий в сценическом дизайне в направлении цифровой трансформации в объектах культуры, искусства, дизайна, образования. Педагогической задачей при концептуализации методики обучения сценографии в контексте внедрения цифровых технологий является внедрение профильных дисциплин по мультимедийной сценографии. В методике обучения сценографии в контексте внедрения цифровых технологий необходимо применять целостный педагогический подход.

Анализ инновационных направлений цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ. По мере совершенствования технологий возрастает их влияние на театр, что даёт зрителям более захватывающий опыт персонализации в реальном времени. С помощью новых технологий театр может воздействовать на три основных чувства: зрение, слух и обоняние (Renfeng Jiang, Li Wang, Sang-Bing Tsai, Sadlowska, Karlsson, and Brown).

С развитием медиатехнологий произошел большой прорыв в области звука, производстве изображений цвета, и другие аспекты с использованием цифровых технологий, которые сильно изменились по сравнению с традиционным фильмом. Благодаря развитию и внедрению цифровых медиа-технологий у фильмов есть хорошие возможности для устойчивого развития через взаимодействие на всех технологических цепочках. Обновление и модернизация цифровых технологий обеспечивают более глубокое и широкое распространение на различных носителях, без пространственно-временных ограничений. Скорость распространения и сфера влияния также будут бесконечно расширяться на основе гибкости и адаптивности технологических решений. Для искусства оцифровка означает двойную революцию как в технологиях, так и в коммуникациях [16].

Тенденции развития цифровых технологий в сценическом дизайне показали стремительный прогресс благодаря вариативности развлечений, ориентированных на индивидуальный интерактивный подход к аудитории. Цифровизация сценического дизайна, кино и ТВ выявила ключевые направления педагогического digital-инструментария:

live-видео / live-вещание / стриминговые видеосервисы / IP TV / спутниковое ТВ / Кабельное ТВ (Twitch.tv, justin.tv, Казахтелеком, Apple, Netflix, Google, Youtube, TV+, Курсив, Амедиатека, More.tv, VIP, Wink, Apple TV+, Start, Premier, KION, Wink, Hulu, Disney+, Apple TV+, YouTube Premium, Tencent Video, iQiyi и Youku, Mobi TV и Mobi Kino у Kcell, Tele2, BeeTV, ID TV Online от Казахтелеком, ALMA TV BOX, GalamTV и другие).

Реализация стриминговых проектов (от английского stream – «поток», «течение») через передачу видео в режиме реального времени (прямая трансляция в Zoom) раскрыла возможности для педагогического digital-инструментария: киберигры, кибершоу, кибертеатр, реконструкции идеи телеспектакля, медиа-диффузий с театральностью, интерактивных декораций с эффектами, запускаемыми актерами вживую на сцене.

В результате проведенного исследования для методики обучения сценографии были выявлены педагогические инструменты цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ, показанные в таблице 1.

1-таблица – Педагогические инструменты цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ

Виды цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ		
Визуальные	Аудиальные	Сенсорные
освещение	звук и аудио, микрофонная технология	запах, «ароматургия»
Технологии, изменившие театр		
Световой Дизайн	Звуковой Дизайн	Визуальный
Светодиодные светильники, Светоизлучающие диоды (LED), Цифровое освещение	акустические системы и микрофоны, Миниатюрные беспроводные микрофоны	3D-печать, Автоматизация, Такелаж, Реплики, Реквизит

Исследование педагогического digital-инструментария в области медиа-искусства позволило выявить, что синтез цифровых технологий может влиять на изобразительный язык [14, 15]. Модернизация медиа-пространства и сценографических процессов актуализирует инструменты цифровых технологий: Пограничные вычисления; Блокчейн; Кибербезопасность; Облачные вычисления; Искусственный интеллект и машинное обучение; Интернет вещей (IoT); Роботизированная автоматизация процессов (RPA); Виртуальная реальность, дополненная реальность, расширенная реальность.

Актуальные учебно-методические условия, которые следует учитывать при цифровой трансформации и устойчивом развитии образовательных технологий в сценографии:

- Персонализация в реальном времени;
- Гибкость и адаптивность технологических решений;
- Взаимодействие на всех технологических цепочках.

Таким образом, проанализировав исследования в области цифровых технологий в сценическом дизайне, можно сформулировать выводы для концептуализации методики преподавания цифровых технологий в сценографии:

- цифровизация значительно обогащает визуальное восприятие;
- добавляет совершенно новые возможности и техники в передаче необходимых состояний;
- облекает декорационную составляющую (громоздкие декорации постепенно заменяются более современными, цифровыми, голограммой).

Цифровые технологии являются:

- эффективным способом для реализации новых идей и видений;
- преодоления барьеров времени и пространства (прошлое, настоящее и будущее).

Перечисленные в исследовании методы и цифровые технологии в процессе обучения в системе подготовки бакалавров целесообразно внедрить в учебных дисциплинах по Сценографии: Основы компьютерной графики, Медиа-технологии в сценографии, Моделирование декораций, Световое оборудование сцены и электротехника, Спецэффекты в световом дизайне сцены, Студийное и внестудийное освещение, Компьютерное проектирование декораций, Этапы проектирования спектакля, Планирование и управление световым шоу, Компьютерное проектирование грима, Саундтрек мультимедийной постановки, Театральное освещение, Проектирование мультимедийного контента, Сценография виртуального пространства, Моделирование светового пространства сцены, Цифровая визуализация концепта спектакля, Мультимедийный выпуск спектакля.

Заклучение

Таким образом, проведенное исследование позволило сделать выводы, что при устойчивом развитии образовательных технологий и методов преподавания подтверждена гипотеза о возможности модернизации цифровой трансформации Сценографии на основе:

- Развития виртуальной и дополненной реальности: с развитием технологий виртуальной и дополненной реальности можно создавать более реалистичные виртуальные сцены и декорации для обучения сценографии. Студенты могут иметь возможность создавать и экспериментировать с виртуальными сценами, что поможет им лучше понимать концепции сценографии.

- Использование искусственного интеллекта и анализа данных: анализ данных и машинное обучение могут помочь студентам оптимизировать свои решения в сценографии. Например, с помощью алгоритмов можно оптимизировать освещение на сцене или предлагать рекомендации по выбору цветовой палитры.

- Коллаборативные инструменты: развитие средств для коллаборации и обмена идеями в онлайн-среде может стимулировать сотрудничество студентов и учителей, особенно в условиях дистанционного обучения. Это также позволяет привлекать экспертов и профессионалов сценографии для обратной связи и советов.

- Интерактивные образовательные платформы: разработка интерактивных платформ и приложений специально для обучения сценографии может улучшить доступ к образованию и предоставить студентам возможность учиться в более интерактивной и визуальной среде.

- Авторские курсы и материалы: преподаватели и профессионалы сценографии могут создавать собственные образовательные курсы и онлайн-материалы, которые легко доступны для студентов. Это может включать в себя видеоуроки, вебинары и интерактивные задания.

- Обратная связь и оценка: цифровые инструменты могут упростить процесс обратной связи и оценки проектов сценографии, что помогает студентам лучше понимать свои успехи и области для улучшения.

- Учебные игры и симуляторы: создание обучающих игр и симуляторов, специфичных для сценографии, может сделать обучение более привлекательным и интерактивным для студентов.

- Поддержка доступности: цифровые технологии также позволяют обеспечивать доступность образования для всех студентов, включая тех, кто имеет различные ограничения.

Совместное развитие образовательных методов и цифровых технологий в сценографии может создать более эффективную и доступную образовательную среду, способствуя более глубокому пониманию и лучшей подготовке будущих сценографов.

В результате проведенного исследования было выявлено, что концептуальными компонентами методов преподавания цифровых технологий в мультимедийной сценографии являются:

1. Выполнение педагогической задачи – внедрение профильных дисциплин по мультимедийной сценографии и преподавание дисциплин профильными практикующими преподавателями, имеющими практический опыт применения цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ, а также образование в области сценографии и мультимедиа.

2. В методике обучения сценографии в контексте внедрения цифровых технологий необходимо применять целостный педагогический подход, который способствует иммерсивности – максимальному погружению в сценографическое действие.

3. Учебный процесс сценографии необходимо осуществлять на основе педагогической модели цифровых технологий в сценическом дизайне, состоящей из педагогических: принципов, условий в процессах, направленных на цифровую трансформацию объектов культуры, искусства, дизайна, образования.

4. Использование цифровых технологий в учебном процессе, базирующихся на педагогических принципах сценографии: «здесь и сейчас», «репитиции свободы», свойств воздействия, «цифровизации».

5. Применение педагогических методов в процессе обучения сценографии в системе подготовки бакалавров: проектного, мозгового штурма, кейс-стади, интеллект-карт позволит совершенствовать методику применения цифровых технологий.

6. Адаптация педагогических подходов методики применения цифровых технологий в процессе обучения сценографии: когнитивного, интегрированного подходов и подхода, основанного на опыте, модернизирует методику применения цифровых технологий.

7. Учет во внимание учебно-методических условий при цифровой трансформации и устойчивом развитии образовательных технологий в сценографии: персонализации в реальном времени; гибкости и адаптивности технологических решений; взаимодействия на всех технологических цепочках.

8. Создание педагогических процессов цифровой трансформации современной сценографии, состоящих из: цифровой среды (гейм-сцены) для отдельного пользователя; преобразования сценического действия в цифровую форму; формирование системных технологических пространств сценографии.

9. Использование в учебном процессе сценографии педагогических инструментов цифровых технологий в сценическом дизайне, кино и ТВ: визуальных, аудиальных, сенсорных.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Abbasi M., Vasilopulub P.I., Stergiulas L. Technology roadmap for the creative industries // *Creative industries journal*. – 2017. – №10 (1). – P. 40–58. <https://doi.org/10.1080/17510694.2016.1247627>
2. Auslander Ph. *Liveness performance in a mediatized culture*. – London & New York: Routledge Taylor & Fancis Group, 2008. – 200 p. DOI: 10.1017/S0307883300014140
3. Бисембаева А.В. Казахстан в мире сценографии и театрального пространства («Пражская квадриеннале 2011, 2015») // *Центральноазиатский журнал искусствознания*. – 2019. – №4(1). – С. 112–122. <https://cajas.kz/journal/article/view/186>.
4. Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т. Цифрлы білім беру жағдайындағы мектеп пен мұғалімнің құзыреттілігін арттыру мәселесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4(126). – Б. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11>
5. Кадирбаева Р., Бедебаева М. Онлайн білім беру платформалары арқылы аралас оқыту технологиясын қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3(125). – Б. 127–140. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11>
6. Chapain K., Stachowiak K. Innovation dynamic in the film industry: the case of the Soho cluster in London // *Creative Industries in Europe*. – 2017. – P. 65–94. DOI: 10.1007/978-3-319-56497-5_4
7. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827/links> (дата обращения 18.04.2022)
8. Dixon S. *History of New Media in Theater, Dance, Performance Art, and Installation*. – Cambridge: MIT Press, MA, U.S.A, 2007. – 808 p. DOI:10.1162/leon.2008.41.3.294
9. Таукебаева Р. Метод проектов как способ организации и активизации самостоятельной работы обучающихся // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1(127). – С. 225–236. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.19>

10. Akeshova M., Torbik E., Baigabulova G. Methods and techniques of forming strategic competence in english language teaching on the base of information technologies // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – P. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>
11. O'Duayyer N. Digital Scenography 30 Years of Experimentation and Innovation in Performance and Interactive Media. – Bloomsbury Publishing House, 2021. DOI:10.5040/9781350107342
12. Резникова Е. Пространство новых медиа: поле взаимодействия казахстанских и зарубежных художников современного искусства // Центральноеазиатский журнал искусствознания. – 2019. – №4(1). – С. 72–85. <https://cajas.kz/journal/article/view/184>
13. Protogerou A., Kontolaimou A., Caloghirou Yu. Innovation in the European creative industries: A firm-level empirical approach // Industry and Innovation. – 2017. – №24(6). – P. 587–612. DOI: 10.1080/13662716.2016.1263551
14. Sadlowska M.K., Karlsson S.P. I Brown K.S. Independent Cinema in the Digital Age: Is Digital Transformation the Only Way to Survival? // Economic and Business Review. – 2019. – №21(3). – P. 411–438. DOI: 10.15458/ebr.88
15. Жангужина М.Е., Ербол А., Лунга И.В. Инновационные методики подготовки сценографов в контексте креативной индустрии // Педагогика и психология. – 2022. – №1(50). – С. 114–124. <https://doi.org/10.51889/2022-1.2077-6861.09>
16. Жангужина М.Е., Тукенова К.Т., Ибраимова Ж.И., Айткулова Б.Д. Применение международного опыта профессионального образования в Казахстане // Технология текстильной промышленности. Серия Новости высших учебных заведений. Ивановский государственный политехнический университет. – 2019, – №6(384). – С. 308–312. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56178164200>

REFERENCES

1. Abbasi M., Vasilopulub P.I., Stergiulas L. Technology roadmap for the creative industries // Creative industries journal. – 2017. – №10 (1). – P. 40–58. <https://doi.org/10.1080/17510694.2016.1247627>
2. Auslander Ph. Liveness performance in a mediatized culture. – London & New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2008. – 200 p. DOI: 10.1017/S0307883300014140
3. Bisembaeva A.V. Kazahstan v mire scenografii i teatralnogo prostranstva («Prajskaia kvadriennale 2011, 2015») [Kazakhstan in the world of scenography and theatre space (the «Prague Quadrennial 2011, 2015»)] // Centralnoaziatski jurnal iskusstvoznania. – 2019. – №4(1). – S. 112–122. <https://cajas.kz/journal/article/view/186> [in Russian]
4. Isabekova G.B., Duisenova N.T. Cifrlıy bilim beru jagdaiyndagy mektep pen mugalimnin quziretiligin arttyru maselesi [The problem of improving the competence of the school and its teacher in the context of digital education] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №4(126). – B. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11> [in Kazakh]
5. Kadirbaeva R., Bedebaeva M. Onlain bilim beru platformalary arqyly aralas oqytu tehnologiasyn qoldanu [Application of blended learning technology through online educational platforms] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №3(125). – B. 127–140. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11> [in Kazakh]
6. Chapain K., Stachowiak K. Innovation dynamic in the film industry: the case of the Soho cluster in London // Creative Industries in Europe. – 2017. – P. 65–94. DOI: 10.1007/978-3-319-56497-5_4
7. Ob utverjdenii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazahstan». [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827/links> (date of access 18.04.2022) [in Russian]
8. Dixon S. History of New Media in Theater, Dance, Performance Art, and Installation. – Cambridge: MIT Press, MA, U.S.A., 2007. – 808 p. DOI:10.1162/leon.2008.41.3.294
9. Taukebaeva R. Metod proektov kak sposob organizacii i aktivizacii samostoiatelnoi raboty obuchaiushihsia [Project method as a method of organization and activation of students' independent work] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №1(127). – S. 225–236. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.19> [in Russian]

10. Akeshova M., Torbik E., Baigabulova G. Methods and techniques of forming strategic competence in english language teaching on the base of information technologies // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1(127). – P. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>
11. O'Duayyer N. *Digital Scenography 30 Years of Experimentation and Innovation in Performance and Interactive Media.* – Bloomsbury Publishing House, 2021. DOI:10.5040/9781350107342
12. Reznikova E. Prostranstvo novykh media: pole vzaimodeistvia kazahstanskih i zarubejnykh hudojnikov sovremennogo iskusstva [Space of new media: field of interaction for Kazakhstan and foreign artists of modern art] // *Centralnoaziatski jurnal iskusstvoznania.* – 2019. – №4(1). – S. 72–85. <https://cajas.kz/journal/article/view/184>. [in Russian]
13. Protogerou A., Kontolaimou A., Caloghirou Yu. Innovation in the European creative industries: A firm-level empirical approach // *Industry and Innovation.* – 2017. – №24(6). – P. 587–612. DOI: 10.1080/13662716.2016.1263551
14. Sadlowska M.K., Karlsson S.P. I Brown K.S. Independent Cinema in the Digital Age: Is Digital Transformation the Only Way to Survival? // *Economic and Business Review.* – 2019. – №21(3). – P. 411–438. DOI: 10.15458/ebr.88
15. Jangujinova M.E., Erbol A., Lunga I.V. Innovacionnye metodiki podgotovki scenografov v kontekste kreativnoi industrii [Innovative methodics of the training scenographers in the context of creative industry] // *Pedagogika i psihologia.* – 2022. – №1(50). – S. 114–124. [in Russian]
16. Jangujinova M.E., Tukenova K.T., Ibraimova J.I., Aitkulova B.D. Primenenie mejdunarodnogo opyta professionalnogo obrazovania v Kazahstane [Application of the international experience in professional education in Kazakhstan] // *Tehnologia tekstilnoi promyshlennosti. Seria Novosti vysshih uchebnyh zavedeni. Ivanovski gosudarstvennyi politehnicheski universitet.* – 2019. – №6(384). – S. 308–312. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56178164200> [in Russian]

ӘОЖ 378.146; МҒТАР 14.25.09; 31.01.45
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.22>А.К. МАМЫРБЕКОВА¹, М.О. АЛТЫНБЕКОВА¹, М.К. КАСЫМОВА²¹химия ғылымдарының кандидаты, доцент*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz; minash.altynbekova@ayu.edu.kz²химия ғылымдарының кандидаты, доцент*М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті*
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: mahabbat_67@mail.ru

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАР МОТИВАЦИЯСЫНА ӘСЕРІ

Андатпа. Жұмыста білім беру процесінде химияны оқытуға: сабақтарда, жеке-топтық жұмыста, оқушылардың үй тапсырмаларын орындауында және емтиханға дайындалуда интерактивті оқу тапсырмаларын (ИОТ) қолдану мүмкіндіктері зерттелді. Педагогикалық эксперимент барысында химияны оқыту үшін ИОТ қолдану оқушылардың химияны оқуға қызығушылығын арттырады, олардың ақыл-ой іс-әрекетін дамытады, оқылатын материалды игеруді және оны есте сақтауды жеңілдетеді деген болжам расталды. Білім беру процесінде химияны оқытуға арналған интерактивті оқыту тапсырмаларының әртүрлі формалары қарастырылды. Ашық және жабық интерактивті оқыту тапсырмаларының тиімділігін салыстыру барысында білім беру процесінде ашық ИОТ қолдану жабық ИОТ қолданудан гөрі оқушылардың білім сапасы мен беріктігін арттыруға ықпал ететіндігі анықталды. Оқу іс-әрекетінің мотивациясын анықтау үшін Т.Д. Дубовицкаяның мотивация бағыттылығын диагностикалау әдісі қолданылды. Химия пәніне интерактивті оқу тапсырмаларын қолдану арқылы оқушылардың компьютерлік білімін тереңдетуге, білім сапасы мен қызығушылығын арттыру нәтижесінде білімді, дағдыларды шығармашылықпен іске асыру эксперименталды түрде расталды. Интерактивті тестілерді қолдану оқу-танымдық, құндылық-мағыналық, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталды. Білім алушыларға сауалнама жүргізу нәтижелері оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыра отырып, интерактивті тестілерді қолданудың мақсаттылығын растайды. Оқушылардың 95% интерактивті оқу тапсырмаларымен жұмыс жасағанды ұнататыны, ал оқушылардың басым көпшілігі химияны оқуға қызығушылығын арттыратыны көрсетілген.

Кілт сөздер: химия, интерактивті оқыту тапсырмалары, мотивация, құзыреттілік, білім беру процесі.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мамырбекова А.К., Алтынбекова М.О., Касымова М.К. Химия пәнін оқытуда интерактивті оқу тапсырмаларының оқушылар мотивациясына әсері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 265–278. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.22>

*Cite us correctly:

Mamyrbekova A.K., Altynbekova M.O., Kasymova M.K. Himia panin oqytuda interaktivti oqu tapsyrmalarynyn oqushylar motivaciasyna aseri [The Influence of Interactive Learning Tasks on the Motivation of Students in the Study of Chemistry] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 265–278. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.22>

A.K. Mamyrbekova¹, M.O. Altynbekova¹, M.K. Kassymova²

¹Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz; minash.altynbekova@ayu.edu.kz*

²Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor

*M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: mahabbat_67@mail.ru*

The Influence of Interactive Learning Tasks on the Motivation of Students in the Study of Chemistry

Abstract. In the work were examined the possibilities of using interactive learning tasks (ILT) in the educational process when teaching chemistry: in lessons, in individual group work, when school students do homework and when preparing for exams. During the pedagogical experiment, the hypothesis was confirmed that the use of ILT for teaching chemistry helps to increase school students' interest in studying chemistry, activates their mental activity, facilitates the assimilation of the studied material and its memorization. Various forms of interactive learning tasks for teaching chemistry have been tested in the educational process. The comparison of the effectiveness of open and closed interactive learning tasks showed that the use of open ILT in the educational process contributes to improving the quality and strength of students' knowledge to a greater extent than the use of closed ILT. To find out the motivation of educational activity, the T.D. Dubovitskaya's method of diagnosing orientation of motivation was used.

Experimentally confirmed the creative realization of knowledge, skills and abilities as a result of deepening the computer knowledge of school students, improving the quality of knowledge and interest through interactive learning tasks in chemistry. The use of interactive tests was aimed at the formation of educational and cognitive, value-semantic, informational and communicative competencies. The results of the survey of students confirm the expediency of using interactive tests with the formation of students' competencies. It is shown that 95% of school students like to work on interactive learning tasks, and the vast majority of students show interest in studying chemistry.

Keywords: chemistry, interactive learning tasks, motivation, competence, educational process.

A.K. Мамырбекова¹, М.О. Алтынбекова¹, М.К. Касымова²

¹кандидат химических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz; minash.altynbekova@ayu.edu.kz*

²кандидат химических наук, доцент

*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: mahabbat_67@mail.ru*

Влияние интерактивных обучающих заданий на мотивацию учащихся при изучении химии

Аннотация. В работе изучены возможности применения интерактивных обучающих заданий (ИОЗ) в образовательном процессе при обучении химии: на уроках, в индивидуально-групповой работе, при выполнении учащимися домашних заданий и при подготовке к экзаменам. В ходе педагогического эксперимента подтверждена гипотеза о том, что использование ИОЗ при обучении химии способствует повышению интереса учащихся к изучению химии, развивает их умственную деятельность, облегчает усвоение изучаемого материала и его запоминание. Рассмотрены различные формы интерактивных обучающих

заданий по преподаванию химии в образовательном процессе. В ходе сравнения эффективности открытых и закрытых интерактивных учебных заданий установлено, что, в отличие от применения закрытого ИОЗ, использование открытого ИОЗ в образовательном процессе способствует повышению качества и прочности знаний учащихся. Для определения мотивации учебной деятельности был использован метод диагностики мотивационной направленности Т.Д. Дубовицкой. Экспериментально подтверждена творческая реализация знаний, умений и навыков в результате углубления компьютерных знаний учащихся, повышения качества знаний и интереса с помощью интерактивных учебных заданий по химии. Использование интерактивных тестов было направлено на формирование учебно-познавательной, ценностно-смысловой, информационной и коммуникативной компетенций. Результаты анкетирования обучающихся подтверждают целесообразность использования интерактивных тестов с формированием компетенций учащихся. Показано, что 95% учащимся нравится работать над интерактивными учебными заданиями, а подавляющее большинство учащихся проявляют интерес к изучению химии.

Ключевые слова: химия, интерактивные обучающие задания, мотивация, компетентность, образовательный процесс.

Кіріспе

Адамзат дамуының бүкіл тарихында химия ғылым ретінде өркениеттің дамуында жетекші рөл атқарды. Алайда, соңғы уақытта мектептегі химиялық білім беруді дұрыс бағаламау үрдісі байқалып, бұл білім алушылардың химия ғылымына теріс көзқарастың көрінісі болды. Химиялық эксперимент мектеп практикасында шектеулі қолданылып, оқушылардың әртүрлі тапсырмаларды орындау барысында біліктер мен дағдыларын қалыптастыру үшін есептер мен жаттығуларды шешуге жеткілікті уақыт бөлінбейді [1]. Мұның бәрі оқушылардың химияны оқуға қызығушылығының төмендеуіне, химиялық білімге формалды көзқарасты қалыптастыруға, түсінбеушілікке және білімдегі олқылықтардың жиналуына ықпал етті. Бұл мәселелерді шешуге, оқуға қызығушылықты оятуға, оқушылардың білімін өз бетінше ізденуіне және игеруге, оқытуды дараландыруға әсер ететін оқытудың жаңа құралдары мен әдістерін қолдану ықпал етуі мүмкін [2]. Химияны оқытуға арналған интерактивті оқу тапсырмалары (ИОТ) жоғарыда аталған кейбір мәселелерді шешуге болатын құралдардың бірі болып табылады. ИОТ оқушылардың химияны оқуға ішкі мотивациясын қалыптастыруға, оқу процесінде іс-әрекеттік тәсілдемені қолдануға және оқуды дараландыруға ықпал етеді, ақпараттық іздеуді және тасымалдауды жеңілдетеді, оқытуды көрнекі жасайды [3; 4].

Педагогикалық зерттеуде білім беру процесінде ИОТ қолданудың мүмкін нұсқалары ұсынылды. Интерактивті оқу тапсырмалары негізінен білімді бақылау үшін қолданылады, бірақ бақылау сонымен қатар оқу және тәрбие функцияларын орындайды. Бақылаудың, атап айтқанда, тестілердің арқасында оқушылар өз білімдерін түзетеді, танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастырады, жаңа білім алады. Бақылаудың тәрбиелік мәні әртүрлі, әсіресе ол оқушыларды тұрақты және жауапты оқу жұмысына үйретеді, тәртіпті етеді, ойлау, өзін-өзі бағалау дербестілігін дамытады [5]. Автоматтандырылған бақылау-оқыту бағдарламаларында (<https://quizizz.com>, <https://kahoot.com>, FlipGrid және т.б.) интерактивті оқыту тапсырмаларын қолдану оқушыларға өз білімдеріндегі олқылықтарды өз бетінше анықтауға және оларды жою үшін шаралар қабылдауға мүмкіндік береді [6]. Тест тапсырмаларының оқыту әлеуеті туралы айтуға болады, оны қолдану, В.С. Аванесов болжағандай, оқыту мен бақылаудың бірлігі мен өзара байланысы қағидатын із жүзінде іске асырудың тиімді бағыттарының біріне айналды [7].

Интерактивті компьютерлік модельдерді, химиялық эксперименттердің бейнефрагменттерін қолдану мүмкіндіктері оқушылардың эксперименттік әрекеттер мен операцияларды мақсатты түрде пысықтауы, химиялық эксперименттердің жекелеген кезеңдерін жоспарлау мен жүргізудің жалпы тәсілдерін қолдану арқылы химиялық экспериментті орындау біліктері мен дағдыларының қалыптасу деңгейін бақылау үшін білім беру процесінде тиімді пайдаланылады [8, 9]. Қазіргі уақытта тест тапсырмалары білімді бақылау үшін ғана емес, сонымен қатар химия пәніне деген қызығушылығы мен мотивациясын арттыру үшін, яғни оқыту сапасын жақсарту үшін қолданыла бастады. Тест тапсырмаларымен жұмыс істеу барысында оқушылар жаңа білімді тиімді және берік меңгереді, іс-әрекет пен ойлау тәсілдерін игереді. Тест тапсырмаларын алдыңғы материалмен байланысы бар жаңа тақырыптарды өз бетінше меңгеру кезінде оқушылардың оқулық мәтінін, анықтамалық материалдарды, электрондық оқулықтарды, интернетті және т.б. қолдана отырып, пайдалануға болады [10–13].

Күнделікті мұғалімдер жұмысының міндеттерінің бірі – оқушылардың білімін бақылау қажеттілігі. Мұғалімдер қолданатын бақылау формалары өте алуан түрлі, бірақ жазбаша немесе ауызша сұрау жиі қолданылады [14]. Қазіргі заманауи мектептерде тестілердің әртүрлі формалары емтихан тапсырудың негізгі түрі тестілеу және жоғары оқу орындарына түсу үшін Ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ) болып табылатындығына байланысты, маңызды рөл атқарады. Объективті шынайылық білім алушыларда жыл бойы тест тапсырмаларымен жұмыс жасау дағдысын қалыптастыруды талап етеді. Мұндай жаттығулар кезінде өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі бақылаудың тиісті психологиялық-техникалық дағдылары дамиды. Тестілеу барлық оқушыларды оқытушының субъективизмін жоққа шығара отырып, тең жағдайларға қояды. Тестілеудің негізгі артықшылықтарының бірі – бақылаудың сенімді нәтижелерін алуға аз уақыт жұмсау. Тестілеу кезінде қағаз және электронды нұсқалары қолданылады. Соңғылары әсіресе тиімді, өйткені олар тест аяқталғаннан кейін бірден нәтиже алуға мүмкіндік береді [15].

Педагогикадағы тестілеу үш негізгі өзара байланысты функцияны орындайды: диагностикалық, оқыту және тәрбиелік [16].

Диагностикалық функция – оқушының білім, біліктері, дағдылары деңгейін анықтау. Диагностикалаудың объективтілігі, кеңдігі және жылдамдығы бойынша тестілеу педагогикалық бақылаудың барлық басқа түрлерінен асып түседі.

Тестілеудің оқыту функциясы – оқушыны оқу материалын игеру бойынша жұмысты жандандаруға ынталандыру болып табылады.

Тәрбиелік функция – тестілік бақылаудың кезеңділігінде және қажеттілігінде көрінеді. Бұл оқушылардың іс-әрекетін тәртіпке келтіреді, ұйымдастырады және бағыттайды, білімдегі олқылықтарды анықтауға және жоюға көмектеседі, өз қабілеттерін дамытуға ұмтылысты қалыптастырады.

Білім берудің маңызды міндеті – мектеп оқушыларын жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желілер, Интернет, мультимедиалық ресурстар әлемінде өмір сүруге және жемісті еңбек етуге үйрету. Ақпараттық құзыреттілікті дамыта отырып, оқушыны әртүрлі ғылыми ақпаратты қабылдауға, түсінуге, өңдеуге дайындау. Кешенді мультимедиалық оқыту ресурстары бүкіл сыныпты тарта отырып, қызықты интерактивті сабаққа жағдай жасайды [17].

Оқу процесінде электронды басылымдарды қолдану сабақты жеңілдетеді, оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты жүзеге асыруда іріктеу тәсілдерін қолдануға мүмкіндік береді, мұғалімге сабаққа дайындалуда айтарлықтай көмек көрсетеді. Интерактивті оқыту тапсырмалары оқушылардың мотивациясына және олардың оқылатын материалға деген қызығушылығына оң әсер етеді [18, 19]. Дайын электронды құралдар нақты жағдайларға әрдайым сәйкес келмейді: сынып ерекшеліктері, бағдарлама талаптары, сабақтың

мақсаттары, сондықтан мұғалім қол жетімді бағдарламаларды қолдана отырып, интерактивті тестілер құруды үйренеді. Компьютерлік сауаттылық деңгейін арттыру мақсатында мектеп мұғалімдері HotPotatoes, ADTester, Knowing 2, MyTest, PowerPoint (шығармашылық мұғалімдер желісі, мастер-класс “Интерактивті тестілерді құру”) бағдарламаларын игере алады. Бұл бағдарламалар ақысыз таратылады және оларды әр мұғалім қолдана алады. Сонымен қатар, оқушыларды тест жасауға тартуға болады [20, 21].

Жұмыстың мақсаты – интерактивті оқыту тапсырмаларын қолдана отырып, оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығы мен мотивациясын зерттеу болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды.

Теориялық әдістер: педагогика, психология, әдіснама бойынша ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау, модельдеу, жүйелік-құрылымдық тәсіл. Эмпирикалық әдістер: зерттеу мәселесі бойынша нормативтік құжаттарды, білім беру стандарттарын, бағдарламаларды, оқу құралдарын талдау, жинақталған педагогикалық тәжірибені талдау. Эксперименттік әдістер: бақылау, жеке тәжірибені талдау, сұхбаттасу, сауалнама жүргізу және тестілеу; алынған нәтижелерді математикалық өңдеумен және алынған мәліметтерді талдаумен педагогикалық эксперимент.

Химияны оқыту кезінде білім беру процесінде ИОТ қолданудың тиімділігін зерттеуге бағытталған педагогикалық эксперимент Түркістан облысы, Сауран ауданы, Шорнақ ауылдық округінің «Қызыл-Әскер» жалпы орта мектебінде жүргізілді. Зерттеуге 9-сыныптардың оқушылары қатысты. 9-сыныпта химия курсының оқыту барысында интерактивті тапсырмаларды қолдана отырып, химия пәнін оқытуды оңтайландыру негізінде анықтаушы эксперимент жүргізілді. Бұл сатыда 9- сынып оқушыларынан 25 тапсырмадан тұратын тест алынды.

Оқу іс-әрекетінің мотивациясын анықтау үшін жұмыста Т.Д. Дубовицкаяның пәнді оқуға мотивациясының бағытын диагностикалау әдістемесі қолданылды [22]. Әдістеменің мақсаты – оқушылардың нақты пәндерді оқу кезінде оқу іс-әрекетінің ішкі және сыртқы мотивациясының бағыты мен даму деңгейін анықтау болып табылды. Ішкі мотивация субъектінің танымдық қажеттілігімен, таным процесінен алынған қанағаттанушылықпен байланысты. Оқу материалын игеру оқытудың мақсаты болып табылады, оқушы өз еркімен таным процесіне қосылады, бұл оған эмоционалды қанағаттану сезімін береді. Ішкі мотивацияның үстемдігі білім беру процесінде оқушылардың дербестігіне және белсенділігіне әсер етеді. Химия пәнінің сабақ барысында интерактивті оқу тапсырмаларымен жұмыс жасау әсерін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді.

Сұрақтарға жауап беру үшін оқушылар келесі нұсқаулық бойынша жұмыс жасады.

«Сізге оқытудың тиімділігін арттыруға бағытталған зерттеуге қатысу ұсынылады. Әрбір сұрақты оқып, оқытылатын пәнге қатысты пікір мен өз көзқарасыңызды білдіріп, сауалға қарама-қарсы өз жауабыңызды келесі мынадай белгілер арқылы көрсетіңіз: дұрыс - (+ +); бәлкім дұрыс – (+); бәлкім дұрыс емес – (-); дұрыс емес – (- -). Есіңізде болсын, біздің ұсыныстарымыздың сапасы сіздің жауаптарыңыздың шынайылығы мен дәлдігіне байланысты болады».

Тест-сауалнаманың мазмұны.

1. Бұл пәнді оқу маған маңызды, көп нәрсе білуге, өз қабілеттерімді көрсетуге мүмкіндік береді.

2. Оқылатын пән маған қызықты, сондықтан мен осы пән бойынша мүмкіндігінше көбірек білім келеді.

3. Бұл пәнді оқу барысында маған сабақтарда алған білімім жеткілікті.

4. Бұл пән бойынша оқу тапсырмалары мені қызықтырмайды, мен оларды орындаймын, өйткені мұғалім талап етеді.

5. Бұл пәнді оқу кезінде туындайтын қиындықтар, оны мен үшін одан да қызықты етеді.

6. Бұл пәнді оқу кезінде оқулықтар мен ұсынылған әдебиеттерден басқа, қосымша әдебиеттерді өзім оқимын.

7. Менің ойымша, бұл пән бойынша қиын теориялық сұрақтарды оқудың қажеті жоқ.

8. Егер пән бойынша материалды толық түсінбесем, өзім мұқият оқып, соңына дейін жеткізуге тырысамын.

9. Осы пән бойынша сабақтарда менде “мүлдем оқығым келмейтін” жағдай жиі кездеседі.

10. Белсенді жұмыс істеймін және тапсырмаларды тек мұғалімнің бақылауымен орындаймын.

11. Мен осы пән бойынша тапсырмаларды өз бетімше орындауға тырысамын, маған жасырып айту және көмек беру ұнамайды.

12. Мүмкіндігінше мен сыныптастарымнан тапсырманы көшіріп жазуға тырысамын немесе біреуден мен үшін тапсырманы орындауды сұраймын.

13. Менің ойымша, осы пән бойынша барлық білім құнды және мүмкіндігінше осы пән бойынша көп нәрсені білу керек.

14. Мен үшін бұл пән бойынша бағам білімнен гөрі маңызды.

15. Егер мен сабаққа нашар дайын болсам, онда мен қатты ренжімеймін және алаңдамаймын.

16. Менің бос уақытымдағы қызығушылықтарым осы пәнге байланысты.

17. Бұл пән маған қиындықпен берілді, сондықтан мен өзімді оқу тапсырмаларын орындауға мәжбүр етуім керек.

18. Егер ауру (немесе басқа себептер) болса, мен осы пән бойынша сабақтарды өткізіп жіберсем, онда бұл мені ренжітеді.

19. Егер мүмкін болса, мен бұл пәнді кестеден (оқу жоспарынан) шығарар едім.

Нәтижелерді өңдеу кезінде сауалнама көрсеткіштерін есептеу кілтке сәйкес жасалады, мұнда «Иә» оң жауаптарды (дұрыс; бәлкім дұрыс), ал «Жоқ» теріс жауаптарды білдіреді (бәлкім, дұрыс емес; дұрыс емес). Кілт «Иә» 1, 2, 5, 6, 8, 11, 12, 14, 17, 19; «Жоқ» 3, 4, 7, 9, 10, 13, 15, 16, 18, 20. Кілтпен әр сәйкестік үшін бір ұпай беріледі. Жалпы балл неғұрлым жоғары болса, пәнді оқудың ішкі мотивациясының көрсеткіші соғұрлым жоғары болады. Төменгі жалпы баллдарда пәнді оқудың сыртқы мотивациясы басым болады. Оқушылардың жауаптарын өңдеу процесінде алынған нәтиже келесідей түсіндіріледі: 0–10 балл – сыртқы мотивация; 11–20 балл – ішкі мотивация. Ішкі мотивация деңгейін анықтау үшін келесі нормативтік шектер қолданылады: 0–5 балл – ішкі мотивацияның төмен деңгейі; 6–14 балл – ішкі мотивацияның орташа деңгейі; 15–20 балл – ішкі мотивацияның жоғары деңгейі. ИОТ химия сабақтарына қолдану оқушылардың қызығушылықтарын арттырып, берілген білімнің мазмұнын тереңірек түсіне отырып, алған мәліметтерін өздері талдап, нақтылауға мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Инновациялық оқытудың ерекшеліктері жеке тұлғаның қоғамдағы өзгерістерді жылдам қабылдауға, шығармашылық тұрғыда және мобильді ойлау арқылы болашақты белсенділік қабілетін дамытуға бағытталған және жеке тұлғаның, ұжымның рухани жаңаруы болып табылады. Химия сабақтарында интерактивті оқу тапсырмаларын пайдалану арқылы мынадай жетістіктерге жетуге болады:

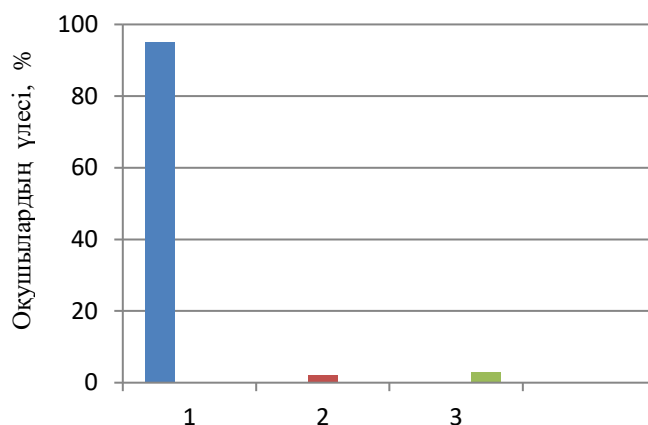
- білім сапасының деңгейі жоғарылайды;

- оқытушылардың оқыту барысында шығармашылық іс-әрекеттері, қабілеттері дами түседі;

- жаңа тақырыптың құрылымы мен мазмұнының өзгерістеріне қарай, оқу процесін оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету жеделдетіледі.

Зерттеу нәтижесінде химияны оқытуда білім беру процесінде ИОТ қолдану мүмкіндіктері анықталды: сабақтарда, жеке-топтық жұмыста, оқушылардың үй тапсырмаларын орындау және емтиханға дайындық кезінде. Педагогикалық эксперимент барысында химияны оқыту үшін ИОТ қолдану оқушылардың химияны оқуға қызығушылығын, олардың ақыл-ой белсенділігін арттырады және нәтижесінде зерттелетін материалды игеруді және оны есте сақтауды жеңілдетеді деген бастапқы гипотезаны растағымыз келеді. ИОТ қолдану нәтижесінде химиялық процестердің мәнін дұрыс түсінбеген кезде пайда болатын қателер саны азаяды. Зерттеу жүргізу кезінде ИОТ тренажерлар мен бақылау режимдерінде, күрделіліктің екі деңгейінде қолданылды. Оқушылар барлық қосымша материалдарды пайдалана алды. ИОТ қолдану арқылы химиядан берілген білімді игеру ғана емес, сонымен бірге оқушылардың шығармашылық қабілетін, белсенділігін, сыни ойлау дағдысын, өзіндік жұмыс жасау және жеке құзыреттіліктерді қалыптастыру жолдары қарастырылған. Интерактивті оқу тапсырмаларын орындауда оқушылардың белсенділігі, еркіндігі, шығармашылығы мен сыни ойлауы дамиды, өйткені ақпараттық технологияны меңгеруі мен қызығушылығына, әр қатысушының өзін жақсы жағынан көрсетуге деген ықыласына негізделеді.

Химия пәнінің сабақ барысында интерактивті оқу тапсырмаларымен жұмыс жасау әсерін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың нәтижелері диаграммада көрсетілген (1-сурет), білім алушылардың көпшілігі ИОТ-мен жұмыс істегенді ұнататыны анықталды.

1-сурет – Оқушылардың ИОТ-мен жұмыс істеуге пікірлері

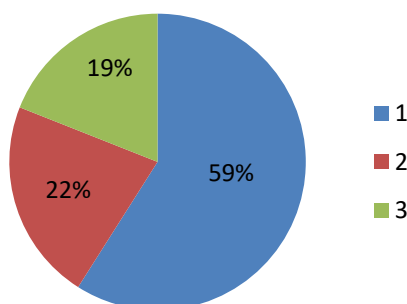
1. Маған жұмыс ұнады – 95%; 2. Маған жұмыс ұнамады – 2%;
3. Жауап беруге қиналамын – 3%.

Сауалнама нәтижелері бойынша, компьютерлік тестілеу компьютерде тапсырмаларды орындағанды ұнататын оқушыларды қызықтыруға мүмкіндік беретіні және олар басым көпшілігі екенділігі анықталды. Интерактивті оқу тапсырмаларында компьютерлік модельдер қолданылады, нақты объектілердің фотосуреттері мен бейнелері көрсетіледі, бұл оқушыларға заттардың құрылысы мен қасиеттері туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың сауалнама нәтижелері интерактивті тестілерді қолданудың нысаналылығын растайды: оқушылардың 95% интерактивті оқыту тапсырмаларымен жұмыс істегенді ұнатады, ал оқушылардың 75% химияны оқуға қызығушылықтарды арттырады.

Оқушылар білім меңгеру оңай екенін, алынған ақпарат жеткілікті түрде игерілетінін айтады. Оқушылар тестілермен тек сабақтарда ғана емес, үйде үй тапсырмаларын орындау және емтиханға дайындық кезінде жұмыс жасайды.

Эксперимент барысында қызықты байқау анықталды: жабық формадағы ИОТ химияны жеткіліксіз білетін оқушыларға көбірек ұнады, ал пәнді жақсы білетін оқушыларға ашық формадағы ИОТ-мен жұмыс істеу әлдеқайда қызықты болды. Бұл бақылауды сауалнама нәтижелері растады (2-сурет). Сауалнамаларды және оқушылармен әңгімелесуді талдау негізінде, дайындық деңгейі төмен оқушыларға өз бетінше тұжырымдаудың орнына, дайын нұсқалардан жауап таңдау оңай деген қорытынды жасалынды.

2-сурет – Оқушылардың әртүрлі формадағы ИОТ-ға пікірлері

1. Маған жабық формадағы ИОТ көбірек ұнады;
2. Маған ашық формадағы ИОТ көбірек ұнады;
3. ИОТ-дың екі түрі де ұнады.

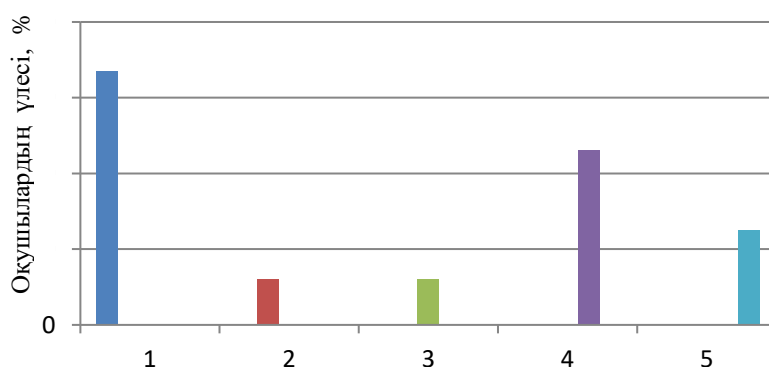
Бұл байқау дайындық деңгейі төмен оқушылардың пікірлерін растады. Олар бірнеше жауаптардан дұрыс жауабын таңдау тест тапсырмаларды көбірек беруді ұсынды. Дайындық деңгейі жоғары оқушыларға формулаларды, теңдеулерді өз бетінше енгізу, жетіспейтін сөздерді қосу қызықты болды. Олар дайын жауап тізімінен механикалық таңдауды емес, жауаптарды өздігінен тұжырымдауды жөн көрді. Жасалған қорытынды сұрақтың жауаптарын талдауды растайды: «Сізге қандай тапсырмаларға жауап беру оңай болды?». Сауалнамаға қатысқан білім алушылардың 59% тізімнен жауап таңдауды қажет ететін тапсырмаларға жауап беру оңай деп санайды, респонденттердің 19%-ы «ешқандай айырмашылық жоқ» деп санайды және бірде-бір оқушы жауап таңдамай «тапсырмаларға жауап беру оңай» деп жазған жоқ. Айырмашылық жоқ деп есептейтін оқушылар, екі формадағы тест тапсырмаларын орындау кезінде, химиядан «өте жақсы» немесе «жақсы» бағаға білімге ие болғандары, қалғандары «қанағаттанарлық» бағаға ие оқушылар болды.

Экспериментті бастамас бұрын, химияны оқыту кезінде сабақтарда екі формада да ИОТ-мен жұмыс істеу білім сапасына және төмен деңгейлі дайындықпен оқушылардың химия пәнін игеру ынтасына көбірек әсер етеді және жоғары деңгейдегі дайындықпен оқушыларға төмен дәрежеде әсер етеді деп болжадық. Зерттеу барысында бұл болжам эксперименталды түрде расталды. ИОТ-мен оқыту схемасы жауаптарды тез сәйкестендіруді және олардың дұрыстығын анықтауды қамтиды, ал дұрыс емес пікірлерді есте сақтау мүмкін емес, бұл әсіресе дайындық деңгейі төмен оқушылар үшін өте маңызды.

Эксперимент барысында біз ИОТ көмегімен химияны оқыту оқушылардың көпшілігінің қызығушылығы мен жұмыс істеуге ынтасын тудыратынын анықталды (1-сурет). Осындай көріністі физика сабақтарында АКТ қолданған М.Е. Тульчинский байқады [23]. ИОТ-мен жұмыс жасайтын ойын элементтері оқушыларды қызықтырады, оқуды белсендіреді, басқа жағдайларда назар аудармайтын және қызығушылық тудырмайтын білімді берік игеруге ықпал етеді.

Эксперимент нәтижесінде білім беру процесінде ИОТ қолданудың мүмкін бағыттары анықталды. Оларды, ең алдымен, фронталды әңгіме, ауызша немесе жазбаша сұрау, карточкалармен жұмыс істеудің орнына білімді бекіту, сондай-ақ сабақта немесе сабақтан тыс уақытысында химияны өз бетінше үйрену үшін оқыту құралы ретінде пайдалануға болады деп қорытынды жасалынды.

Оқушыларды ҰБТ-ға дайындық кезінде ИОТ пайдалы болуы мүмкін сұрақтарға жауап бергендердің 25%-ы санайды. Респонденттердің 12%-ы ИОТ жеке-топтық сабақтар кезінде химияны терең оқу үшін қолдануға болады. Оқушылардың 46%-ы өз бетінше оқуда тиімді деп санайды, ал 67%-ы ИОТ сабақта қолдануға болады деп санайды (3-сурет).

3-сурет- Химияны оқытуда ИОТ қолданудың ықтимал салалары туралы оқушылардың пікірлері

1. Сабақта – 67%;
2. Сыныптан тыс жұмыста – 12%;
3. Жеке-топтық сабақтарды өткізу кезінде – 12%;
4. Өзіндік жұмыста – 46%;
5. ҰБТ-ға дайындық кезінде – 25%.

Оқушыларды химияны оқуға мотивация бағытын диагностикалау зерттеуде екі рет жүргізілді: үшінші тоқсанның басында химия сабақтардың ИОТ қолданумен және төртінші тоқсанның соңында. Психологияда оқытуға алуан түрлі мотивтері ерекшеленеді, оларды сыртқы және ішкі деп бөлуге болады.

Ішкі мотивтер субъектінің танымдық қажеттілігімен, таным процесінен алынған қанағаттанушылықпен байланысты. Оқу материалын игеру оқытудың мақсаты болып табылады, бұл жағдайда ол білім беру қызметінің сипатына ие бола бастайды. Оқушы мәжбүрлеусіз таным процесіне қосылады, бұл оған эмоционалды қанағаттану сезімін береді. Ішкі мотивацияның үстемдігі білім беру процесінде оқушылардың дербестігіне және белсенділігіне әсер етеді.

Сыртқы мотивацияланған оқу іс-әрекетін келесідей түсіндіруге болады: пәннің мазмұнын игеру мақсат емес, басқа мақсаттарға жетудің құралы болып табылады. Бұл жақсы баға алу, мадақтау, жолдастарының алдында беделін көтеру, мұғалімнің талаптарына бағыну және т.б. болуы мүмкін. Сыртқы мотивацияда білім алу оқудың мақсаты болмай, оқушы таным процесінен алшақтайды, ол үшін оқытылатын пәндер ішкі қабылданған, ішкі ынталандырылған емес болып табылады, ал оқу пәндерінің мазмұны жеке құндылыққа айналмайды.

Оқу іс-әрекетінің мотивациясын анықтау үшін жұмыста Т.Д. Дубовицкаяның пәнді оқуға мотивациясының бағытын диагностикалау әдістемесін қолдандық. Бұл әдістеменің мақсаты оқушылардың нақты пәндерді оқудағы оқу іс-әрекетінің ішкі мотивациясының бағыты мен даму деңгейін анықтау болып табылады. Оқушыларға 20 сұрақ және жауаптар нұсқалары ұсынылды. Оң немесе теріс түріндегі жауаптар арнайы бланкіде немесе сауалдың реттік нөміріне қарама-қарсы қағаз парағында жазылады. Әдістеме шамамен 12 жастан

бастап өзін-өзі талдауға және өзін-өзі есеп беруге қабілетті білім алушылардың барлық санаттары педагогикалық экспериментте пайдаланылуы мүмкін.

1-кестеде Т.Д. Дубовицкаяның әдістемесіне сәйкес жасалған тест-сауалнамада ұсынылған сұрақтарына оқушылардың жауаптарын өңдеу нәтижелері көрсетілген. Оқушылардың жауаптарын өңдеу кілтке сәйкес жүргізілді. Тестілеу нәтижесінде барлық оқушылар үш топқа бөлінді: 0–5 балл – ішкі мотивацияның төмен деңгейі; 6–14 балл – ішкі мотивацияның орташа деңгейі; 15–20 балл ішкі мотивацияның жоғары деңгейі.

1-кесте – Т.Д. Дубовицкая әдістемесі бойынша оқу мотивацияның бағытын диагностикалауға арналған сұрақтарға оқушылар жауаптарының нәтижелері

	Бірінші диагностикалау			Екінші диагностикалау		
	мотивацияның деңгейі	оқушылардың саны	%	мотивацияның деңгейі	оқушылардың саны	%
Бақылау тобы	0-5	18	78,3%	0-5	17	74,0%
	6-14	4	17,4%	6-14	5	21,7%
	15-20	1	4,3%	15-20	1	4,3%
Оқушылардың саны		23			23	
I эксперименттік топ	0-5	18	75%	0-5	13	54,2%
	6-14	5	20,8%	6-14	9	37,5%
	15-20	1	4,2%	15-20	2	8,3%
Оқушылардың саны		24			24	
II эксперименттік топ	0-5	16	69,6%	0-5	9	39,1%
	6-14	6	26,1 %	6-14	12	52,2%
	15-20	1	4,3%	15-20	2	8, 7%
Оқушылардың саны		23			23	

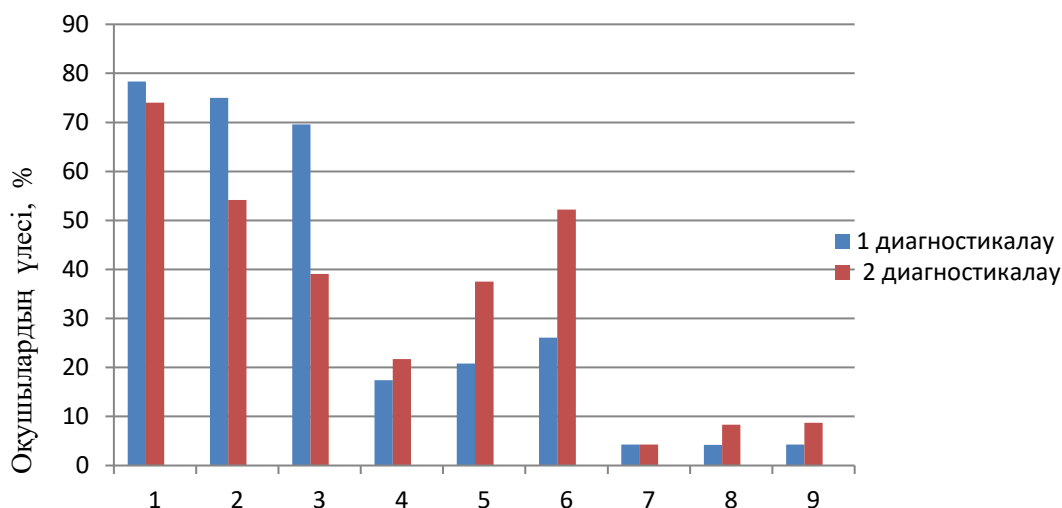
Сұраудың сенімділігін тексеру сауалнамаларды талдау негізінде жүргізілді, онда білім алушылар оқытылатын химия пәніне көзқарасын білдірді. Сенімділік пен дәлдікті есептеу үшін Рюлон формуласы қолданылды; бүкіл сауалдың сенімділік-келісімділік коэффициенттерін есептеу үшін Спирман-Браун формуласы мен Кронбах формуласы қолданылды. Аталған формулалар бойынша келесі көрсеткіштер алынды: сенімділік және дәлдік (Рюлон формуласы бойынша) 0,933, сенімділік-келісімділік 0,935 (Спирман-Браун формуласы бойынша) және 0,927 (Кронбах формуласы бойынша) құрады. Келесі көрсеткіштер де есептелінді: медиана = 10; стандарты ауытқу = 6; минималды балл саны = 0; максималды балл саны = 20.

Сауалнама валидтілігін тексеру химияның бөлімдері мен тақырыптарын бөліп көрсету арқылы жүзеге асырылды: 1) оқушылардың пікірі бойынша оларға ұнаған, қызықты болған тақырыптар; 2) оқушыларға ұнамаған және қызықты емес тақырыптар. 70 оқушының жауаптары өңделді. Бірінші топ үшін арифметикалық орташа мәні 16,4 құрады, орта квадраттық ауытқу – 2,97; екінші топ үшін арифметикалық орташа мәні 4,4 құрады; орта квадраттық ауытқу – 3,26. Стьюдент өлшемшарты (t мәні) маңыздылықтың бір пайыздық деңгейінен едәуір асып түсті, яғни бұл әзірленген тесттің өлшеу көрсеткіштері жоғары дәрежеде сипаттайтындығын көрсетеді.

Диаграммдан көрініп тұрғандай, бақылау тобының оқушыларында білім беру іс-әрекетінің мотивациясы іс жүзінде өзгермегенін және екі эксперименттік топта мотивацияда өзгерістер болғанын, сонымен қатар кейбір оқушыларда ішкі мотивацияның өсу тенденциясы байқалады. Сондықтан, интерактивті оқыту тапсырмалары оқытудың ішкі мотивациясының жоғарылауына әсер етеді. Оқушылар тапсырмаларды алады, оларды өз бетінше шешеді, мәнді жауаптарды енгізеді, оқу кезінде жоғары қызығушылық танытады,

химиялық білім мен терминологияны тез үйренеді, өйткені ішкі мотивация басымдық болады. Оқушылармен жеке әңгімелесу нәтижелері бойынша кейбір оқушылардың химияны оқуға қызығушылығы артады деген қорытынды жасауға болады.

4-суретте бақылау және екі эксперименттік топта оқушылардың ішкі мотивациясының деңгейі өзгеру динамикасы диаграммада көрсетілген.

4-сурет – Бақылау (1, 4, 7), I эксперименттік (2, 5, 8), II эксперименттік (3, 6, 9) топтардың оқушылар жауаптарының пайызы

1–3 – ішкі мотивацияның төмен деңгейі; 4–6 – ішкі мотивацияның орташа деңгейі;

7–9 – ішкі мотивацияның жоғары деңгейі.

Оқу мотивацияның бағытын диагностикалауға арналған Т.Д. Дубовицкаяның әдістемесін келесі жағдайларда қолдануға болады: 1) оқушылардың нашар үлгерімінің себептерін анықтау үшін; 2) пәнді оқу мотивациясының бағыттылығына байланысты оқушылардың санаттарын анықтау үшін (сыртқы мотивацияның үстемдігі, ішкі мотивацияның үстемдігі және орта түрі); 3) оқыту процесінде оқушыларды психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету үшін; 4) оқу пәндерін оқытудың тиімділігін зерттеу және оны жетілдіру ресурстарын іздеу үшін; 5) жоғары оқу орындары мен педагогикалық колледждерде педагогикалық психология, педагогика және психология мен дидактика курстарын оқытуда студенттерді оқу іс-әрекетінің түрлі мотивацияларымен практикалық таныстыру және оқушылардың мотивациялық саласын жандандырудың әдістері мен тәсілдерін іздеу үшін.

Педагогикалық эксперименттің алынған нәтижелері мұғалім қолданатын оқыту әдістемесі немесе технологиялары тиімділік көрсеткіші ретінде (бақылау және эксперименттік сыныптардағы мотивацияның зерттеу нәтижелерін салыстыру), сонымен қатар оқушылардың мотивациялық саласын белсендіретін мұғалім қабілетінің көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Жұмыста алынған мәліметтер педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыруға және педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негіз болып табылады.

Қорытынды

Білім беру процесінде химияны оқытуға арналған интерактивті оқыту тапсырмаларының әртүрлі формалары зерттелінді. Ашық және жабық интерактивті оқыту тапсырмаларының тиімділігін салыстыру ашық интерактивті оқыту тапсырмаларын қолдану жабық ИОТ қолданудан гөрі білім сапасын арттыруға ықпал ететіндігі көрсетілді.

Интерактивті оқу тапсырмаларының химияны оқуға мотивацияның әсерін, оқушылардың білім сапасы мен білімнің беріктігін тест тапсырмаларының басқа оқыту түрлерімен салыстырылып, тиімділігі анықталды

Жүргізілген эксперименттердің нәтижелері білім беру процесінде ИОТ қолданған кезде білім сапасы жақсарып, оқушылардың білімінің беріктігі артатынын көрсетеді. Бұл 9- сынып оқушыларының оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыруға ықпалын тигізетіні дәлелденді. Оқушылардың тест тапсырмалардың қолдануы, құрастыру ақпараттық құзыреттіліктерді дамытады: оқушы қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және таңдау, оны ұйымдастыру, түрлендіру, сақтау және тасымалдау біліктерін қалыптастырады.

Интерактивті оқыту тапсырмаларды қолдану мұғалім мен оқушылардың ақпараттық және коммуникативтік сауаттылық деңгейін арттыруға ықпал етеді және білім берудің маңызды міндеттерін шешуге – мектеп түлегін жаһандық ақпараттандыру әлемінде жемісті еңбек ету үшін үйретуге бағытталған. Интерактивті тестілерді қолдану оқу-танымдық, құндылық-мағыналық, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Оқушыларға қойылған сұраққа жауап беру, мақсат қою, шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретін жағдайлар жасалды. Тұлғалық өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі интеллектуалды өзін-өзі дамыту, эмоционалды өзін-өзі реттеу, іс-әрекеттегі дербестік және өзін-өзі бағалау аспектісінде көрінеді.

Оқушы нәтижелі іс-әрекеттің креативті дағдыларын меңгеріп алады: білімді табу, стандартты емес жағдайларда іс-қимыл тәсілдерін, мәселені шешудің эвристикалық әдістерін игеру. Бұл оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Оқушылардың тестілерді қолдануы, құрастыру ақпараттық құзыреттіліктерді дамытады: оқушы қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және таңдау, оны ұйымдастыру, түрлендіру, сақтау және тасымалдау біліктерін қалыптастырады. Одан басқа коммуникативті құзыреттілік дамиды: ұжымда қарым-қатынас жасау, топта жұмыс істеу, қарым-қатынастың электронды түрлерін қолдану. Қорыта келе, интерактивті оқыту тапсырмаларды қолдану кілттік құзыреттіліктерді дамыту тәсілдерінің бірі екені даусыз. Оқушылардың білімін бақылау мен оқытудың бұл түрі қызығушылық тудырады және мектептің білім беру міндеттерін шешуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Васильева П.Д., Кузнецова Н.Е. Обучение химии. – СПб.: КАРО, 2003. – 128 с.
2. Герус С.А. Теория и практика рационализации процесса обучения химии в средней школе: Монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. – 160 с.
3. Ахлебинин А.К. Система многофункциональных интерактивных обучающих заданий с мультимедиа компонентами для электронного учебника химии // Сборник научных работ лауреатов областных премий и стипендий. Выпуск 2. – Калуга: КГПУ им. К.Э. Циолковского, 2006. – С. 107–115.
4. Егорова Ю.Н. Мультимедиа технология как средство повышения эффективности обучения в школе // Информатика и образование. – 2004. – №7. – С. 99–101.
5. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
6. Гузев В.В. Поколения образовательных технологий: технологии образования в глобальном информационном сообществе // Химия в школе. – 2004. – №2. – С. 12–18.
7. Аванесов В.С. Содержание теста: теоретический анализ // Химия в школе. – 1994. – №2. – С. 30–37.
8. Ксенофонтова И.Н. Развитие познавательной деятельности учащихся в условиях индивидуализации обучения // Химия в школе. – 2006. – №3. – С. 15–22.
9. Черняев Н.Н., Ахметов М.А. Тестовые задания и индивидуализация обучения // Химия в школе. – 2001. – №8. – С. 46–49.
10. Устинова Т.В. Тестовый само- и взаимоконтроль при изучении нового материала // Химия в школе. – 2005. – №1. – С. 43–45.
11. Кузнецова Н.Е., Герус С.А. Формирование обобщенных умений на основе алгоритмизации и компьютеризации обучения // Химия в школе. – 2002. – №5. – С. 16–20.

12. Нифантьев Э.Е., Ахлебинин А.К., Лихачев В.Н. Компьютерные модели и их использование в обучении химии // Информатика и образование. – 2002. – №7. – С. 77–85.
13. Павлова Н.Н. Компьютер как инструмент сбора информации на уроке химии // Информатика и образование. – 2003. – №9. – С. 82–85.
14. Агальцов В.П. Контроль знаний – доминирующая составляющая образовательного процесса // Информатика и образование. – 2005. – №2. – С. 94–96.
15. Черняев Н.Н., Ахметов М.А. Тестовые задания и индивидуализация обучения // Химия в школе. – 2001. – №8. – С. 46–49.
16. Христочевский С.А. Зачем нужна модернизация учебного процесса? // Новые информационные технологии в образовании: Доклады и выступления участников IX международной научно-практической конференции «Комплексная модернизация процесса обучения и управления образовательными учреждениями с использованием технологий 1С». – 2009. – Ч. 2. – С. 48–54.
17. Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies // Cypriot Journal of Educational Science. – 2022. – №17(1). – P. 320–332. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717>
18. Жансугурова К.Т. Жоғары оқу орындарында интерактивті оқыту технологияларын пайдаланудың тиімділігі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2020. – №2(66). – С. 137–142.
19. Сулейменова О.Я., Маханова Қ.А., Құбаева Г.С. Мамандыққа бағытталған химияны оқыту курсына дидактикалық құралдар көмегімен деңгейлік тапсырмалар құрастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2018. – №2(58). – С. 187–192.
20. Сечко О.И. Тест как форма обучения и контроля знаний по химии // БГУ: электрон. журнал. – 2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/13054>. (қаралған күні 12.10.2022)
21. Bortnik B., Stozhko N., Pervukhina I. Context-Based Testing as Assessment Tool in Chemistry Learning on University Level // Educ. Sci. – 2021. – №11(8), 450. <https://doi.org/10.3390/educsci11080450>
22. Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации // Психологическая наука и образование. – 2002. – Т.7. – №2. – С. 42–45.
23. Тульчинский М.Е. Делектарность – одна из форм активизации учебного процесса в средней школе // Методическая подготовка учителя физики. – 1977. – Выпуск 1. – С. 48–51.

REFERENCES

1. Vasilieva P.D., Kuznecova N.E. Obuchenie himii [Chemistry teaching]. – SPb.: KARO, 2003. – 128 s. [in Russian]
2. Gerus S.A. Teoria i praktika racionalizacii processa obucheniya himii v srednei shkole [Theory and practice of rationalizing the process of teaching chemistry in secondary school]: Monografiya. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2003. – 160 s. [in Russian]
3. Ahlebinin A.K. Sistema mnogofunkcionalnyh interaktivnyh obuchaiushih zadani s multimedia komponentami dlia elektronnoho uchebnika himii [The system of multifunctional interactive learning tasks with multimedia components for an electronic chemistry textbook] // Sbornik nauchnyh rabot laureatov oblastnyh premi i stipendi. Vypusk 2. – Kaluga: KGPU im. K.E. Ciolkovskogo, 2006. – S. 107–115. [in Russian]
4. Egorova Iu.N. Multimedia tehnologia kak sredstvo povysheniya effektivnosti obucheniya v shkole [Multimedia technology as a means of improving the effectiveness teaching at school] // Informatika i obrazovanie. – 2004. – №7. – S. 99–101. [in Russian]
5. Zaicev O.S. Metodika obucheniya himii: Teoreticheski i prikladnoi aspekty [Methods of teaching chemistry: Theoretical and applied aspects]: Ucheb. dlia stud. vyssh. ucheb. zavedeni. – M.: VLADOS, 1999. – 384 s. [in Russian]
6. Guzeev V.V. Pokoleniya obrazovatelnyh tehnologi: tehnologii obrazovaniya v globalnom informacionnom soobshestve [Generations of educational technologies: technologies of education in the global information community] // Himia v shkole. – 2004. – №2. – S. 12–18. [in Russian]

7. Avanesov B.C. Soderjanie testa: teoreticheski analiz [Test content: theoretical analysis] // Himia v shkole. – 1994. – №2. – S. 30–37. [in Russian]
8. Ksenofontova I.N. Razvitie poznavatelnoi deiatelnosti uchashihsia v usloviakh individualizatsii obucheniia [Development of cognitive activity of school students in the conditions of individualization learning] // Himia v shkole. – 2006. – №3. – S. 15–22. [in Russian]
9. Cherniaev N.N., Ahmetov M.A. Testovye zadania i individualizatsia obucheniia [Test tasks and individualization of training] // Himia v shkole. – 2001. – №8. – S. 46–49. [in Russian]
10. Ustinova T.V. Testovyi samo- i vzaimokontrol pri izuchenii novogo materiala [Test self- and mutual control during the study of new material] // Himia v shkole. – 2005. – №1. – S. 43–45. [in Russian]
11. Kuznecova N.E., Gerus S.A. Formirovanie obobshennykh umeni na osnove algoritmizatsii i kompiuterizatsii obucheniia [Formation of generalized skills based on algorithmization and computerization of teaching] // Himia v shkole. – 2002. – №5. – S. 16–20. [in Russian]
12. Nifantiev E.E., Ahlebinin A.K., Lihachev V.N. Kompiuternye modeli i ih ispolzovanie v obuchenii himii [Computer models and their use in teaching chemistry] // Informatika i obrazovanie. – 2002. – №7. – S. 77–85. [in Russian]
13. Pavlova N.N. Kompiuter kak instrument sbora informatsii na uroke himii [Computer as a tool for collecting information in chemistry class] // Informatika i obrazovanie. – 2003. – №9. – S. 82–85. [in Russian]
14. Agalov V.P. Kontrol znani – dominiruiushaia sostavliaiushaia obrazovatel'nogo protsessa [Knowledge control – the dominant component of the educational process] // Informatika i obrazovanie. – 2005. – №2. – S. 94–96. [in Russian]
15. Cherniaev N.N., Ahmetov M.A. Testovye zadania i individualizatsia obucheniia [Test tasks and individualization of teaching] // Himia v shkole. – 2001. – №8. – S. 46–49. [in Russian]
16. Hristochevski S.A. Zachem nujna modernizatsia uchebnogo protsessa? [Why do need to modernize the educational process?] // Novye informatsionnye tehnologii v obrazovanii: Doklady i vystupleniia uchastnikov IX mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Kompleksnaia modernizatsia protsessa obucheniia i upravleniia obrazovatel'nymi uchrejdeniami s ispolzovaniem tehnologii IS». – 2009. – Ch. 2. – S. 48–54. [in Russian]
17. Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies // Cypriot Journal of Educational Science. – 2022. – №17(1). – P. 320–332. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717>
18. Jansugurova K.T. Jogary oqu oryndarynda interaktivti oqytu tehnologialaryn paidalanudyn tiimdiligi [Effectiveness of using interactive teaching technologies in higher educational institutions] // Abai atyndagy QazUPU Habarshysy. «Pedagogika gylymdary» seriasy. – 2020. – №2(66). – C. 137–142. [in Kazakh]
19. Suleimenova O.Ia., Mahanova Q.A., Qubaeva G.S. Mamandyqqa bagyttalghan himiany oqytu kursyna didaktikalyq quraldar komegimen dengeilik tapsyrmalar qurastyru [Drafting of level tasks using didactic tools for a specialty-oriented chemistry teaching course] // Abai atyndagy QazUPU Habarshysy. «Pedagogika gylymdary» seriasy. – 2018. – №2(58). – S. 187–192. [in Kazakh]
20. Sechko O.I. Test kak forma obucheniia i kontroliia znani po himii [Test as a form of teaching and control knowledge in chemistry] / BGU: elektron. jurnal. – 2012. [Electronic resource]. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/13054>. (date of access 12.10.2022) [in Russian]
21. Bortnik B., Stozhko N., Pervukhina I. Context-Based Testing as Assessment Tool in Chemistry Learning on University Level // Educ. Sci. – 2021. – №11(8), 450. <https://doi.org/10.3390/educsci11080450>
22. Dubovickaia T.D. Metodika diagnostiki napravlenosti uchebnoi motivatsii [Methods diagnostics of the orientation training motivation] // Psihologicheskaia nauka i obrazovanie. – 2002. – T.7. – №2. – S. 42–45. [in Russian]
23. Tulchinski M.E. Delektarnost – odna iz form aktivizatsii uchebnogo protsessa v srednei shkole [Delectarity – one of the forms activation educational process in secondary school] // Metodicheskaiia podgotovka uchitel'ia fiziki. – 1977. – Vypusk 1. – S. 48–51. [in Russian]

УДК 81:372.881; ГРНТИ 16.31.51
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.23>К.К. КИЯСОВА¹, А.К. ДИЛДАБЕКОВА², Т. АЙНАБЕКОВА³¹кандидат педагогических наук, и.о.доцентаЮжно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: kaliya.k.k.68@mail.ru²старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dil.nara@mail.ru³кандидат филологических наук, доцентЮжно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tengesh2005@mail.ru

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ОСНОВНЫМ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. Исследование методики обучения студентов иностранным языкам весьма актуально в условиях глобализации и стремительного развития высоких технологий. Целью статьи является изучение методики обучения студентов четырем видам речевой деятельности на иностранных языках. Проблема в том, что в вузах в настоящее время недостаточно внимания уделяется комплексному развитию всех четырех видов речевой деятельности, что возможно реализовать только на основе применения современных информационно-коммуникационных интерактивных технологий. В статье применяются следующие методы исследования: анализ научной литературы, индукция, дедукция, сравнение, комплексный анализ и прогнозирование, которое позволило опытно-экспериментальным путем обосновать и показать целесообразность применения подкастов на электронных образовательных платформах при обучении студентов вузов иностранному языку. Авторы статьи приходят к выводу о том, что применение комплекса упражнений, основанных на прослушивании подкастов, эффективен для развития у студентов четырех видов речевой деятельности, полезен для обеспечения большей информативности языкового материала относительно традиционных методов обучения. Подкасты повышают уровень общей познавательной активности студентов и мотивации, поскольку обеспечивают эмоциональную вовлеченность в получение новой информации. Благодаря подкастам преподаватели имеют возможность индивидуализировать обучение, дифференцировать задания для студентов с учетом их уровня знаний и интересов, показать широкие возможности самообразования. Авторы статьи полагают, что перспективным направлением дальнейших исследований может быть поиск возможностей методического обоснования включения подкастов в учебные программы вузов.

Ключевые слова: методика обучения, иностранный язык, студенты вузов, виды речевой деятельности.

*Цитируйте нас правильно:

Киясова К.К., Дилдабекова А.К., Айнабекова Т. Методика обучения основным видам речевой деятельности на иностранном языке студентов педагогических специальностей // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). – Б. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.23>

*Cite us correctly:

Kiasova K.K., Dildabekova A.K., Ainabekova T. Metodika obuchenia osnovnym vidam rechevoi deiatelnosti na inostrannom iazyke studentov pedagogicheskikh specialnostei [Methodology of Teaching Basic Types of Speech Activity in Foreign Language to Pedagogical Students] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №3 (129). – B. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.23>

К.К. Киясова¹, А.К. Дилдабекова², Т. Айнабекова³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kaliya.k.k.68@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dil.nara@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tengesh2005@mail.ru

Педагогикалық мамандықтардың студенттеріне шетел тілінде сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерін оқыту әдістемесі

Аңдатпа. Жаһандану және жоғары технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында студенттерге шетел тілдерін оқыту әдістемесін зерттеу өте маңызды. Мақаланың мақсаты – студенттерге шетел тілдерінде сөйлеу әрекетінің төрт түрін оқыту әдістемесін зерттеу. Мәселе жоғары оқу орындарында қазіргі уақытта сөйлеу әрекетінің барлық төрт түрін кешенді дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбеуінде, яғни, оны тек заманауи ақпараттық-коммуникациялық интерактивті технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыруға болады деп қаралуында болып отыр. Мақалада келесі зерттеу әдістері қолданылады: ғылыми әдебиеттерді талдау, индукция, дедукция, салыстыру, кешенді талдау және ЖОО студенттеріне шет тілін оқыту кезінде электронды білім беру платформаларында подкасттарды пайдаланудың орындылығын эксперименттік негіздеуге және көрсетуге мүмкіндік беретін болжау. Мақала авторлары подкасттарды тыңдауға негізделген жаттығулар кешенін қолдану студенттердің сөйлеу әрекетінің төрт түрін дамытуға тиімді және дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда анағұрлым мазмұнды тілдік материал беру үшін пайдалы деген қорытындыға келеді. Подкасттар студенттердің жалпы танымдық белсенділігінің деңгейін және мотивациясын арттырады, өйткені олар жаңа ақпаратты алуға эмоционалды түрде қатысуды қамтамасыз етеді. Подкасттардың арқасында мұғалімдер оқытуды дараландыруға, оқушылардың білім деңгейіне және қызығушылықтарына байланысты тапсырмаларды саралауға, өзін-өзі тәрбиелеудің кең мүмкіндіктерін көрсетуге мүмкіндік алды. Мақала авторлары алдағы зерттеулердің перспективалық бағыты университеттердің оқу бағдарламаларына подкасттарды енгізуді әдістемелік негіздеу мүмкіндіктерін іздеу болуы мүмкін деп есептейді.

Кілт сөздер: оқыту әдістемесі, шет тілі, ЖОО студенттері, сөйлеу әрекетінің түрлері.

К.К. Kiyassova¹, А.К. Dildabekova², Т. Ainabekova³

¹Candidate of Pedagogical Science, Acting Associate Professor

of the South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: kaliya.k.k.68@mail.ru

²Senior Lecturer of the South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dil.nara@mail.ru

³Candidate of Philological Science, Associate Professor

of the South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tengesh2005@mail.ru

Methodology of Teaching Basic Types of Speech Activity in Foreign Language to Pedagogical Students

Abstract. The study of the methodology of teaching foreign languages to students is very important in the context of globalization and the rapid development of high technologies. The article's aim is to study the methodology of teaching students four types of speech activity in foreign languages. The problem is that universities currently do not pay enough attention to the integrated development of all four types of speech activity, which can only be realized through the use of modern information and communication interactive technologies. The following research methods are used in the article: analysis of scientific literature, induction, deduction, comparison, complex analysis and forecasting, which allowed experimentally to substantiate and show the feasibility of using podcasts on electronic educational platforms when teaching university students a foreign language. The article's authors come to the conclusion that the use of a set of exercises based on listening to podcasts is effective for the development of four types of speech activity among students, and is useful for providing more informative language material relative to traditional teaching methods. Podcasts increase the level of general cognitive activity of students and motivation, as they provide emotional involvement in obtaining new information. Thanks to podcasts, teachers have the opportunity to individualize learning, differentiate tasks for students based on their level of knowledge and interests, and show the wide possibilities of self-education. The article's authors believe that a promising direction for further research may be the search for the possibilities of methodological justification for the inclusion of podcasts in the curricula of universities.

Keywords: teaching methodology, foreign language, university students, types of speech activity.

Введение

Каждый язык одновременно является и сложным, и простым в зависимости от критериев их сравнения между собой. Роль языка в обеспечении коммуникации огромна, а его незнание ведет к недостатку общения. При изучении любого иностранного языка необходимо овладеть четырьмя видами речевой деятельности: чтением, письмом, аудированием и разговорной речью. Данные виды четко разграничены, однако при этом тесно взаимосвязаны.

Обучение четырем видам речевой деятельности требует от преподавателей следования высоким методическим стандартам и создания необходимых условий для эффективного обучения студентов иностранным языкам. Соответствующие навыки важно развивать таким образом, чтобы помочь студентам освоить предъявляемые к знаниям стандарты и поступательно развивать коммуникативную компетентность.

Слушание и говорение тесно взаимосвязаны и применяются одновременно в реальных жизненных ситуациях. Интеграция слушания и говорения повышает эффективность устной коммуникации. Чтение и письмо также тесно взаимосвязаны и представляют собой инструменты эффективной письменной коммуникации. Студентам на занятиях по иностранным языкам важно обеспечить все необходимые условия и возможности для развития навыков чтения и письма. Это требует постепенного усложнения обучающих материалов для чтения и выполнения письменных заданий. В результате они должны уметь читать и грамотно писать.

Интеграция всех четырех видов речевой деятельности (аудирования, говорения, чтения и письма) сделает студентов слушателями, ораторами, читателями и писателями, способными успешно общаться на иностранных языках. Овладение этими навыками происходит постепенно посредством усложнения учебного материала и постоянной языковой практики. Если преподаватель применяет материал, специально разработанный для одновременного включения нескольких языковых навыков, он создает своим студентам

ситуации, позволяющие всесторонне подготовиться не только слушать, говорить, писать и читать, но и мыслить на иностранных языках. В связи с этим в научной литературе [1; 2; 3] представлено много исследований по проблематике одновременного развития всех четырех видов речевой деятельности, включая используемые для этого комплексы упражнений.

Регулярные занятия по иностранным языкам позволяют преподавателям поступательно развивать отдельные навыки и совершенствовать их при совместном применении: студенты слушают (преподаватель использует песни, тексты на изучаемом языке, работу в парах), говорят (практика произношения, приветствия, создание диалогов или декламаций, песни, упражнения на замену, устное чтение, ролевые игры), читают (инструкции, письменные упражнения по грамматике, схемы, таблицы) и пишут (заполняют пропуски в предложениях, выражают свое мнение, описывают ситуации, свой опыт и чувства, предоставляют сочинения). Данная отработка отдельных видов речевой деятельности, безусловно, не ведет к комплексному освоению всех четырех навыков, чтобы их можно было применять одновременно для достижения общей цели (всестороннего развития языка).

В научно-методической литературе [4; 5; 6] описываются два действия, которые позволяют одновременно тренировать все четыре вида речевой деятельности на иностранных языках: представление себя и чтение с последующим пересказом (анализом) текста. Представление себя позволяет получить ответы на ряд личных вопросов (имя, возраст, группа обучения, место проживания, состав семьи, любимые виды спорта, животные, цвета, предметы и т.д.). При этом студенты получают наглядно-иллюстрационный материал, чтобы они могли иметь визуальное представление о том, что можно рассказать или написать о себе. Преподаватель может указать на конкретный рисунок, позволяющий моделировать рассказ о себе (студенты при этом слушают), а затем предложить обучающимся представиться (проговорить несколько предложений) своим сверстникам. Затем отдельные картинки могут быть изменены, а студентам можно предложить представиться другим людям, с которыми они ранее не разговаривали. Данное простое упражнение можно сделать регулярной практикой с незначительными новыми элементами повествования, чтобы студенты учились применять иностранный язык целевым образом. После аудирования и говорения можно представить сценарий, в котором студенты должны написать представление о себе потенциальному работодателю. Можно использовать разные графические подсказки с полезными выражениями, подстроенными под конкретные задачи. Подсказки-картинки обеспечивают студентам лишь некие точки опоры в развитии мысли. В многоуровневых группах работы студентов могут оцениваться другими обучающимися, создавая основу последующего накопления знаний, объединяющих в себе все четыре вида речевой деятельности, поскольку в этом процессе уже задействуется чтение и пересказ. При этом студенты могут также выбрать текст в соответствии со своим уровнем знаний, прочесть и пересказать его содержание, опираясь на некий шаблон, чтобы обобщить свои мысли по проблематике прочитанного материала на иностранном языке. Данный вид работы позволяет студентам оценить детали, необходимые для пересказа. После дополнительной практики чтения краткого содержания про себя и вслух несколько раз студентам предоставляют иллюстрации, чтобы помочь им рассказать о прочитанном. Далее они практикуются рассказывать истории, используя картинки и запоминая то, что они написали в шаблоне. Студенты находят партнера, который не читал эту историю, и пересказывают (проговаривают) ее друг другу, опираясь на выбранные иллюстрации. Партнеры не только слушают пересказ, но и дают обратную связь (письменно оценивают) о пересказе. Прочитав отзывы, партнеры меняются ролями. Это общее понимание учеными-педагогами ключевых подходов к одновременному развитию всех четырех видов речевой деятельности. Вместе с тем основной акцент в научной литературе, к сожалению, поставлен на применении традиционных методов обучения, в то время как сегодня, на наш взгляд,

основой методики обучения четырем видам речевой деятельности в иностранных языках должны быть современные технологии, основанные на высоких интерактивных технологиях.

Методы исследования и материалы

В данной статье мы применили следующие методы исследования: анализ научной литературы, индукция, дедукция, сравнение, комплексный анализ и прогнозирование, позволившее нам обосновать тезис о том, что именно современные высокие интерактивные технологии должны составлять основу методики эффективного обучения студентов четырем видам речевой деятельности в иностранных языках. Материалами исследования стали труды современных лингвистов и педагогов-методистов. В частности, Е.С. Анисимова, Л.В. Воробец и А.В. Щеголева методической основой обучения разным видам речевой деятельности на иностранном языке предлагают сделать интегрированный подход. При этом ученые под интеграцией понимают целенаправленное объединение содержания, форм, методов обучения, а также совокупность взаимосвязанных дидактических единиц языковой подготовки в рамках академической и профессиональной деятельности [4, с. 46]. Д.К. Бартош, Н.Д. Гальскова и М.В. Харламова существенное внимание в своем исследовании уделили проблематике применения современных электронных технологий в системе обучения иностранным языкам. Они полагают, что традиционные методы обучения значительно уступают по своей эффективности новым дистанционным методам обучения. Ученые пишут, что разные сочетания электронных технологий позволяют не только более качественно развивать все четыре вида речевой деятельности, но и обеспечить дифференцированный подход к обучению с учетом индивидуальной траектории развития каждого студента [7, с. 136]. С ними согласны Р.П. Мильруд и И.Р. Максимова, которые изучали современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам. Они полагают, что сегодня коммуникативное обучение выстраивается по принципиально иным принципам. Речь идет, прежде всего, о том, что студенты имеют в свободном доступе неограниченный объем информации, поэтому могут работать с ней в разных формах, в том числе и самостоятельно заниматься проектной деятельностью, которая подразумевает высокий уровень развития четырех видов речевой деятельности на иностранном языке. Эти ученые провели собственное исследование по выявлению наиболее удобных электронных образовательных платформ для осуществления проектной деятельности и пришли к выводу, что Google Classroom лучше всего для этого подходит. В качестве преимуществ они указали бесплатный доступ, возможность групповой работы, наличие обратной связи с преподавателем в разных видах и др. [2, с. 37]. П.В. Сысоев обращает внимание на дидактические свойства и функции современных информационных и коммуникационных технологий. По его мнению, впервые в истории преподаватели получили широкие возможности для творческой самореализации. В сущности, мультимедийные технологии и виртуальные классы на электронных образовательных платформах позволяют им самостоятельно осуществлять методическую деятельность и опытно-экспериментальным путем выявлять наиболее эффективные методы обучения, разрабатывая на их основе разнообразные актуальные задания и упражнения для студентов. Ученый указывает на то, что сегодня необходимо больше времени уделять качественной подготовке будущих педагогов в вузах, чтобы они владели современными информационно-коммуникационными технологиями [8, с. 129]. С.В. Титова в своем исследовании показала наличие определенных дидактических проблем, связанных с интеграцией мобильных образовательных приложений в учебный процесс. Она также, как и П.В. Сысоев, пишет, что в педагогических вузах важно обучать студентов эффективной работе с мобильными приложениями, которые постоянно совершенствуются и нередко требуют специальных технических познаний. Применительно к изучению иностранных языков она предлагает сконцентрироваться на интеграции в учебный

процесс мобильных приложений, позволяющих общаться с носителями иностранных языков, а также вовлекать студентов в дистанционную международную проектную деятельность. По ее мнению, это выведет обучение иностранному языку в вузах на качественно новый уровень и позволит получить практику взаимодействия со студентами из других стран [9, с. 10]. В целом в научной литературе [10; 11; 12; 13], безусловно, встречаются разные методы обучения иностранным языкам с использованием Интернет-технологий, однако они не систематизированы и не обоснована их эффективность применительно к обучению студентов вузов четырем видам речевой деятельности в иностранных языках.

Результаты и обсуждение

В настоящее время большой популярностью в учебном процессе пользуются подкасты, представляющие собой аудиофайлы в сети Интернет по разным темам. Однако в методике обучения четырем видам речевой деятельности в иностранных языках подкастам почти не уделяется внимания, несмотря на то, что из них можно формировать отдельные модули на электронных образовательных платформах и в режиме реального времени на их основе выполнять целый комплекс разных упражнений и заданий. Студенты с удовольствием работают в сети Интернет, поэтому многократное прослушивание подкастов в удобном для них темпе способно составить надежную основу последующего развития коммуникативных навыков. Выделим важные особенности работы с подкастами:

- возможность формирования пользователем личной зоны работы с подкастами и управления ею;
- возможность подключения сервисов с подкастами в личном кабинете, чтобы сформировать разные комплексы упражнений по уровням сложности и содержанию;
- возможность размещения и прослушивания онлайн-подкастов в любое удобное время неограниченное количество раз независимо от места нахождения пользователей;
- возможность размещения комментариев под подкастами без права пользователей на внесение в них изменений;
- возможность применения дифференцированного подхода в работе с каждым студентом [8, с. 127; 9, с. 8].

Подкасты при изучении иностранного языка позволяют решить большое количество методических задач. Они формируют слуховые навыки, учат правильному произношению, обогащают словарный запас, совершенствуют знания грамматики, развивают устную и письменную речь [14, с. 92]. Способы использования подкастов следующие:

- прослушивание онлайн без скачивания файла;
- скачивание файла и его последующее прослушивание на любых мобильных устройствах;
- записывание собственных подкастов и размещение их в сети Интернет, в частности, на образовательных платформах [7, с. 136].

Таким образом, подкасты полезны не только для развития навыков аудирования, но и для обучения студентов всем четырем видам речевой деятельности. Принимая во внимание то обстоятельство, что именно восприятие иностранного языка на слух вызывает больше всего сложностей в его изучении, занятия, основанные на прослушивании подкастов, максимально эффективны. Если студенты не прослушивают аудиофайлы на иностранном языке, преподавателю сложно качественно обучить их, поскольку количество аудиторных занятий в вузах с каждым годом сокращается. Все это указывает на невозможность развития всех четырех видов речевой деятельности без привлечения современных дистанционных технологий, в том числе подкастов в сети Интернет. Прослушивание подкастов и выполнение по ним разных типов заданий способствует повышению мотивации студентов к изучению иностранного языка и помогает раскрыть их творческий потенциал по ряду причин:

- современные дистанционные технологии включены в традиционную систему образования;
- мобильные устройства делают прослушивание подкастов доступным для всех обучающихся;
- подкасты обычно поддерживаются визуальным контентом: текстовым файлом или видеоматериалом;
- подкасты можно подобрать по возрасту и специальности студента [15, с. 287].

Мы провели собственное исследование и убедились в том, что студенты, обучающиеся с помощью подкастов, демонстрируют более высокий уровень сформированности четырех видов речевой деятельности по сравнению с теми, кто обучается только путем выполнения традиционных типов заданий. Опытно-экспериментальная работа проводилась в марте-апреле 2023 г. в Южно-Казахстанском государственном педагогическом университете. В ней приняли участие 24 студента 1 курса: 12 студентов группы «1601-12 Подготовка учителей истории», ставших экспериментальной группой (ЭГ) и 12 студентов группы «1602-12 Подготовка учителей истории и религиоведения», вошедших в контрольную группу (КГ). В рамках исследования мы провели первичную диагностику сформированности у студентов виды речевой деятельности в процессе обучения иностранному языку, а затем (после применения разработанного нами комплекса упражнений с подкастами) – вторичную диагностику, чтобы оценить изменения показателей. В результате уровень сформированности у студентов четырех видов речевой деятельности в экспериментальной группе повысился на 30%, что свидетельствует о заметной положительной динамике и является обоснованием целесообразности внедрения работы с подкастами в учебную программу по иностранному языку.

Благодаря использованию подкастов в образовательной деятельности можно вывести студентов на принципиально новый уровень межкультурного иноязычного общения, так как это позволяет формировать у них все необходимые экстралингвистические умения, более того, у студентов одновременно развивается способность работать в команде и испытывать меньше трудностей в преодолении языкового барьера.

В связи с этим мы согласны с позицией ученых [16, с. 144; 17, с. 323] в том, что сегодня все участники образовательного процесса получили новые широкие возможности продуктивного использования высоких технологий для повышения уровня знаний. Преподавателям необходимо владеть этими технологиями, постоянно заниматься самообразованием и применять творческие подходы при разработке заданий для студентов. При этом, как мы полагаем, выбор подкастов должен опираться на реальные потребности и интересы студентов, чтобы изучение иностранного языка было для них интересным и перспективным занятием. По итогам проведенной нами опытнo-экспериментальной работы мы разработали рекомендации по выбору подходящих подкастов для обучения студентов четырем видам речевой деятельности в иностранных языках:

1. Надежность. Важно использовать подкасты, записанные носителями языка, так как студенты могут сразу погрузиться в языковую среду, прослушать правильное произношение, обратить внимание на интонацию. Для этого лучше использовать известные сайты, в том числе образовательные платформы. В сфере образования полезно обращаться к проверенным источникам подкастов, авторитетным международно-признанным ресурсам, созданным экспертами, отечественными педагогами и методистами.

2. Соответствие содержания подкаста интересам учащихся. Полезно заранее выяснить у студентов их интересы и увлечения с учетом специальности и программы обучения. Подкастов огромное количество, поэтому выбор практически не ограничен. Многие

образовательные ресурсы сортируют подкасты по категориям и темам, поэтому поиск не занимает много времени.

3. Доступность для понимания. Важно выбирать подкасты, которые студенты смогут правильно понять, услышать необходимую информацию и успеть сделать пометки для выполнения разных видов заданий после прослушивания. При этом важно учитывать лексику, грамматику и техническую доступность подкастов, поскольку каждый студент должен иметь к ним свободный доступ с любого мобильного устройства. В среднем подкаст должен длиться 4 минуты для студентов начального уровня обучения и около 9 минут для студентов продвинутого уровня.

4. Актуальность и новизна. Важно выбирать подкасты, которые направлены на создание новых впечатлений и предоставление интересной и полезной информации по темам обучения. В большинстве источников представлены подкасты, в которых анализируются новости из различных сфер общественной жизнедеятельности. В связи с этим учащиеся могут не только развивать навыки аудирования, говорения, письма и чтения, но и одновременно расширять кругозор, учиться критически осмысливать информацию, чтобы потом формулировать собственные идеи и предложения.

5. Социокультурная направленность. Подкасты призваны обогатить студентов знаниями о культуре носителей изучаемого языка: менталитете, истории, традициях, правилах поведения, манерах и т.д. В связи с этим приоритетной становится социокультурная составляющая подкаста, которая направлена на формирование поликультурной языковой личности, чтобы студенты могли свободно общаться с носителями языка.

6. Формирование активной жизненной позиции. Важно выбирать подкасты, которые затрагивают проблемы, с которыми сталкивается каждый человек. Это позволит студентам подумать о том, как они могли бы принять участие в решении актуальных для современного общества вопросов. Полезно привести примеры людей, проявляющих активную жизненную позицию, чтобы студенты стремились быть на них похожими и могли взять на заметку их полезные советы.

7. Личностная ориентация. При выборе подкастов следует учитывать особенности эмоционально-чувственного восприятия студентов, чтобы предлагать те упражнения и задания, которые позволят им выразить свое мнение и чувства, предложить варианты решения обсуждаемых проблем, поделиться своим опытом.

8. Вовлеченность и мотивация. Следует стремиться к развитию положительных потребностей и мотивации студентов. Для этого важно понять мотивы обучения студентов, их ожидания, надежды на будущее. Все это позволит сформировать у них интеллектуальную потребность в постоянном самообразовании и будет стимулировать желание слушать больше подкастов.

Сегодня подкасты доступны преподавателям при подготовке электронных учебных материалов, охватывающих практически все темы, которые были бы полезны при обучении студентов четырем видам речевой деятельности в зависимости от специальности, по которой обучаются студенты. Можно подписаться на разные тематические аудиофайлы по проблемам науки, образования, культуры, истории, географии и др. В частности, можно воспользоваться подкастами для изучающих английский язык по следующей ссылке: <http://independentenglish.wordpress.com/подкасты>.

Большинство подкастов можно найти разными способами, загрузить или прослушать бесплатно. На сайте BBC есть много подкастов, доступных через приложение Apple Podcasts (автоматически устанавливаемое на устройствах Apple) или через вкладку подкастов iTunes, но также может быть полезен и обычный поиск в Google. Можно найти «подкасты с обзорами фильмов» и получить множество примеров.

Найдя подходящий подкаст, студенты должны ознакомиться с кратким резюме и предположить три ключевые темы, о которых потенциально можно было бы рассказать в подкасте, а затем прослушать и проверить. Можно выписать десять слов или словосочетаний, которые должны звучать в подкасте, а затем проверить, подтвердилась ли эта гипотеза, добавив те из них, которые появились неожиданно при прослушивании текста. Если регулярно слушать подкасты на разные темы, то можно заметить, что одни и те же фразы появляются довольно часто. Студентам полезно включить двухминутный подкаст, сделать паузу и предсказать, что будет обсуждаться дальше, а затем продолжить прослушивание, чтобы убедиться, что предположения были правильными. Полезно повторить это упражнение в нескольких разных местах подкаста. Студенты также могут слушать весь подкаст без остановки, а затем написать краткое изложение того, что они услышали, или сделать соответствующую аудиозапись. После этого можно снова прослушать подкаст и подумать, что еще можно добавить к ранее сделанной записи. Повторение укрепляет уверенность студентов в правильности и полезности выполняемых действий.

Аналогичные упражнения возможны и для грамматики. Следует выбрать конкретную тему грамматического материала, которую необходимо освоить, затем попытаться услышать особенности ее применения в подкастах и записать, сколько раз и в каких контекстах этот грамматический материал встречался. Важно слушать подкаст и многократно повторять то, что в нем говорится, чтобы улучшить произношение.

Преподаватели могут использовать подкасты для работы на аудиторных занятиях или предлагать их в качестве домашнего задания. Можно взять фрагмент из подкаста и на его основе представить новую тему. В частности, когда речь идет об окружающей среде, можно использовать материалы из сериала BBC «Стоимость Земли». Исследование идентичности можно проводить с помощью программ из серии BBC «Identity».

Преподаватели могут сначала убедиться, что прослушан отрывок из учебника, а затем воспроизвести подкаст, предназначенный для носителей языка. При этом студентам можно предложить подумать о различиях между ними, например, в скорости речи, интонации, четкости произношения, умении легко различать говорящих и т.д. Это позволит студентам оценить, насколько легко понимать устный текст учебника и неадаптированные англоязычные подкасты, а учитель предложит дополнительные задания в тех областях, в которых возникает больше всего проблем.

Преподаватель должен использовать отрывки подкастов, чтобы акцентировать внимание на особенностях связной речи. Их можно вырезать с помощью бесплатного программного обеспечения, такого как Audacity или mp3cut. Это как мини-диктант. Можно поручить студентам выбрать подкаст, который они хотят прослушать в качестве домашнего задания, установить критерии отбора. В течение первых десяти минут очередного урока студенты могут рассказать о прослушанных подкастах, объяснить свой выбор, рассказать, насколько легко или сложно было их понять, и удалось ли им узнать из них что-то новое (язык или содержание). Регулярное выполнение таких действий является частью общей системы развития всех четырех видов речевой деятельности.

Заключение

В результате опытно-экспериментальной работы мы пришли к выводу, что применение комплекса упражнений, основанных на прослушивании подкастов, эффективен для развития у студентов четырех видов речевой деятельности, полезен для обеспечения большей информативности языкового материала относительно традиционных методов обучения. В рамках нашего эксперимента мы также обратили внимание на повышение уровня общей познавательной активности студентов и мотивации в результате эмоциональной

вовлеченности в получение новой информации. Нам удалось индивидуализировать обучение, дифференцировать задания для студентов с учетом их особенностей и результатов обучения, повысить их интерес к самостоятельной работе дома. В результате процесс изучения английского языка студентами стал более эффективным. Подкасты стимулируют работу студентов не только в вузах, но и дома. Это позволяет сделать вывод, что подкасты незаменимы в развитии у студентов четырех видов речевой деятельности, а работа с ними должна быть включена в учебную программу.

Рекомендуем преподавателям детально изучить электронные образовательные платформы, выбрать наиболее удобную (доступную, функциональную) из них, создать на ней виртуальный класс и, в соответствии с темами по программе обучения студентов иностранному языку, разработать курс с подкастами, заданиями к ним, промежуточным и итоговым контролем развития четырех видов речевой деятельности (в частности, тестированием). Широкие возможности работы преподавателей и студентов в виртуальном классе позволят существенно повысить уровень эффективности обучения, что уже доказано в мировой педагогической практике и подтверждается проведенным нами в настоящей статье исследованием. В сущности, остается только на практике в вузах Казахстана применять данную технологию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Галишникова Е.М. Обучение иностранному языку: проблемы и перспективы // Теория и практика общественного развития. – 2015. – №9. – С. 73–78.
2. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2020. – №4-5. – С. 35–38.
3. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learning-centred approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 19 p.
4. Анисимова Е.С., Воробец Л.В., Щеголева А.В. Интегрированный подход к обучению различным видам речевой деятельности на английском языке // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – №6-1. С. 44–53.
5. Гаппарова Д.А., Каримова У.С. Общая характеристика видов речевой деятельности и учет их особенностей в обучении иностранному языку // Вопросы науки и образования. – 2022. – №7 (53). – С. 10–21.
6. Ламзин С.А. О видах речевой деятельности в обучении иностранным языкам // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А. Есенина. – 2019. – №33. – С. 72–81.
7. Бартош Д.К., Гальскова Н.Д., Харламова М.В. Электронные технологии в системе обучения иностранным языкам: теория и практика: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 2017. – 220 с.
8. Сысоев П.В. Современные информационные и коммуникационные технологии: дидактические свойства и функции // Язык и культура. – 2021. – №1. – С. 125–132.
9. Титова С.В. Дидактические проблемы интеграции мобильных приложений в учебный процесс // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2020. – Т. 21. – Вып. 7-8 (159/160). – С. 4–13.
10. Ажель Ю.П. Особенности внедрения Интернет-технологий в организацию самостоятельной работы студентов при обучении иностранным языкам в неязыковом вузе // Молодой ученый. – 2011. – №6 (29). – Т. 2. – С. 116–119.
11. Воевода Е.В. Интернет-технологии в обучении иностранным языкам // Высшее образование в России. – 2021. – №9. – С. 18–27.
12. Belz J.A., Thorne S.L. Computer-mediated Intercultural Foreign Language Education. – Boston, MA: Heinle & Heinle, 2016. – 372 p.
13. Thorne S.L., Black R. Language and Literacy Development in Computer-mediated Contexts and Communities // Annual Review of Applied Linguistics. – 2022. – №28. – P. 154–181.
14. Салин Б.С. Некоторые аспекты использования подкастов в обучении английскому языку // Современные проблемы науки и образования. – 2020. – №4. – С. 90–104.
15. Лазицкая Е.Д., Колмакова О.А. Методика работы с подкастами при организации внеаудиторной деятельности студентов // Вестник ИрГТУ. – 2019. – №9 (80). – С. 285–293.

16. Головчук И.П., Максимова А.К. Использование подкастов на занятиях по практическому курсу немецкого языка // Поволжский педагогический вестник. – 2018. – №1. – С. 141–150.
17. Zhonggen Y., Ying Z., Zhichun Y., Wentao C. Student satisfaction, learning outcomes, and cognitive loads with a mobile learning platform // Computer Assisted Language Learning. – 2019. – Т. 32. – №. 4. – P. 323–341.

REFERENCES

1. Galishnikova E.M. Obuchenie inostrannomu iazyku: problemy i perspektivy [Teaching a foreign language: problems and prospects] // Teoria i praktika obshestvennogo razvitiya. – 2015. – №9. – S. 73–78. [in Russian]
2. Milrud R.P., Maksimova I.R. Sovremennye konceptualnye principy kommunikativnogo obucheniya inostrannym iazykam [Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages] // Inostrannye iazyki v shkole. – 2020. – №4-5. – S. 35–38. [in Russian]
3. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learning-centred approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 19 p.
4. Anisimova E.S., Vorobec L.V., Shegoleva A.V. Integrirovannyi podhod k obucheniu razlichnym vidam rechevoi deiatelnosti na angliskom iazyke [An integrated approach to teaching various types of speech activity in English] // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2022. – №6-1. – S. 44–53. [in Russian]
5. Gapparova D.A., Karimova U.S. Obshchaia harakteristika vidov rechevoi deiatelnosti i uchet ih osobennosti v obuchenii inostrannomu iazyku [General characteristics of types of speech activity and consideration of their features in teaching a foreign language] // Voprosy nauki i obrazovaniya. – 2022. – №7 (53). – S. 10–21. [in Russian]
6. Lamzin S.A. O vidah rechevoi deiatelnosti v obuchenii inostrannym iazykam [On the types of speech activity in teaching foreign languages] // Vestnik Riazanskogo gosudarstvennogo universiteta im. S.A. Esenina. – 2019. – №33. – S. 72–81. [in Russian]
7. Bartosh D.K., Galskova N.D., Harlamova M.V. Elektronnyye tehnologii v sisteme obucheniya inostrannym iazykam: teoriya i praktika: Uchebnoe posobie [Electronic technologies in the system of teaching foreign languages: theory and practice]. – M.: Prosvesheniye, 2017. – S. 132–140. [in Russian]
8. Sysoev P.V. Sovremennye informacionnyye i kommunikacionnyye tehnologii: didakticheskie svoystva i funktsii [Modern information and communication technologies: didactic properties and functions] // Iazyk i kultura. – 2021. – №1. – S. 125–132. [in Russian]
9. Titova S.V. Didakticheskie problemy integratsii mobilnykh prilooeni v uchebnyy process [Didactic problems of integrating mobile applications into the educational process] // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki. – 2020. – Т. 21. – Vyp. 7-8 (159/160). – С. 4–13. [in Russian]
10. Ajel Iu.P. Osobennosti vnedreniya Internet-tehnologii v organizatsiu samostoiatelnoi raboty studentov pri obuchenii inostrannym iazykam v neiazykovom vuze [Features of the introduction of Internet technologies in the organization of independent work of students in teaching foreign languages in a non-linguistic university] // Molodoi uchenyi. – 2011. – №6 (29). – Т. 2. – S. 116–119. [in Russian]
11. Voevoda E.V. Internet-tehnologii v obuchenii inostrannym iazykam [Internet technologies in teaching foreign languages] // Vyssheie obrazovanie v Rossii. – 2021. – №9. – S. 18–27. [in Russian]
12. Belz J.A., Thorne S.L. Computer-mediated Intercultural Foreign Language Education. – Boston, MA: Heinle & Heinle, 2016. – 372 p.
13. Thorne S.L., Black R. Language and Literacy Development in Computer-mediated Contexts and Communities // Annual Review of Applied Linguistics. – 2022. – №28. – P. 154–181.
14. Salin B.S. Nekotorye aspekty ispolzovaniya podkastov v obuchenii angliskomu iazyku [Some aspects of the use of podcasts in teaching English] // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2020. – №4. – S. 90–104. [in Russian]
15. Lazitskaia E.D., Kolmakova O.A. Metodika raboty s podkastami pri organizatsii vneauditornoj deiatelnosti studentov [Methods of working with podcasts in the organization of extracurricular activities of students] // Vestnik IrGTU. – 2019. – №9 (80). – S. 285–293. [in Russian]
16. Golovchuk I.P., Maksimova A.K. Ispolzovanie podkastov na zaniatiyah po prakticheskomu kursu nemetskogo iazyka [The use of podcasts in the classroom for the practical course of the German language] // Povoljski pedagogicheski vestnik. – 2018. – №1. – S. 141–150. [in Russian]
17. Zhonggen Y., Ying Z., Zhichun Y., Wentao C. Student satisfaction, learning outcomes, and cognitive loads with a mobile learning platform // Computer Assisted Language Learning. – 2019. – Т. 32. – №. 4. – P. 323–341.

UDC 37.016:81-028.31; IRSTI 14.01.21

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.24>M. SEITOVA ¹, L. KAZYKHANKYZY ²¹PhD, Assistant Professor ofKhoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

PRE-SERVICE ENGLISH TEACHERS' BELIEFS ON READINESS OF TEACHING SPEAKING SKILLS

Abstract. In recent years, researchers have focused on how students and teachers perceive language learning and teaching. However, few studies have been conducted on pre-service teachers' and teachers' beliefs about teaching speaking skills. Therefore, the purpose of this study is to examine pre-service EFL teachers' beliefs about their readiness to teach speaking skills. In particular, the researcher aimed to find out which speaking skills pre-service EFL teachers felt ready or unprepared to teach, and to what extent pre-service EFL teachers perceived themselves as ready to teach speaking skills. The participants of the research are 61 undergraduate senior students enrolled in the English Language Teaching program at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in Turkestan. A mixed-method research design approach was used and samples from both quantitative and qualitative sections were utilized. Factor analysis was performed for the validity of the scale developed in this study, and the reliability of the scale was determined by Cronbach's alpha coefficient (0,92). The results of the study showed that the majority of the participants gave positive responses to the belief statements about teaching speaking skills. However, some participants stated that they did not agree with some statements of belief. Several interpretations and suggestions were derived from the results of the present study.

Keywords: Pre-service EFL teachers, belief, readiness, teaching speaking skills, speaking skills.

М. Сейтова¹, Л. Қазыханқызы²¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қауымдастырылған профессоры м.а.

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz

Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің
сөйлеу дағдыларын үйренуге деген сенімдері

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Seitova M., Kazykhankyzy L. Pre-Service English Teachers' Beliefs on Readiness of Teaching Speaking Skills // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 290–305. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.24>

***Cite us correctly:**

Seitova M., Kazykhankyzy L. Pre-Service English Teachers' Beliefs on Readiness of Teaching Speaking Skills // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 290–305. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.24>

Аңдатпа. Соңғы жылдары зерттеушілер студенттер мен мұғалімдердің тілді үйрену мен оқытуды қалай қабылдайтынына назар аударды. Дегенмен, мұғалімдер мен болашақ мұғалімдердің ауызекі сөйлеу дағдыларын үйретуге деген сеніміне қатысты зерттеулер аз. Сондықтан, бұл зерттеу ағылшын тілін шет тілі ретінде үйрететін мұғалімдердің сөйлеу дағдыларын үйретуге қаншалықты дайын екендіктеріне деген сенімдерін зерттеуге бағытталған. Атап айтқанда, зерттеуші шетел тілі ретінде ағылшын тілі пәнінің мұғалімдері қандай сөйлеу дағдыларын үйретуге дайын немесе дайын емес екендігін сезінетінін және өзін ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытуға дейінгі мұғалімдердің сөйлеу дағдыларын үйретуге қаншалықты дайын деп санайтынын анықтауды мақсат етті. Зерттеуге Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Шет тілі педагогтерін даярлау» бағдарламасы бойынша оқитын 61 жоғары курс студенттері қатысты. Аралас әдісті зерттеуді жобалау тәсілі қолданылды және сандық және сапалық бөлімдердің үлгілері пайдаланылды. Осы зерттеуде әзірленген шкаланың жарамдылығы үшін факторлық талдау жүргізілді, ал шкаланың сенімділігі Cronbachalpha коэффициентімен (0,92) анықталды. Зерттеу нәтижелері қатысушылардың көпшілігінің сөйлеу дағдыларын үйрету туралы сенім мәлімдемелеріне оң жауап бергенін көрсетті. Дегенмен, кейбір қатысушылар сенімнің кейбір мәлімдемелерімен келіспейтіндерін айтты. Осы зерттеудің нәтижелері бойынша бірнеше түсіндірмелер мен ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: шетел тілі ретінде ағылшын тілі мұғалімдері, сенім, дайындық, сөйлеу дағдыларын үйрету, сөйлеу дағдылары.

М. Сейтова¹, Л. Казыханкызы²

¹PhD, и.о. ассоциированного профессора

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz*

²PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: lazura.kazykhankyzy@ayu.edu.kz*

Убеждения будущих учителей английского языка в отношении готовности к обучению разговорным навыкам

Аннотация. В последние годы исследователи сосредоточились на том, как студенты и преподаватели воспринимают изучение и преподавание языка. Тем не менее, было проведено мало исследований, посвященных убеждениям учителей и будущих учителей в необходимости обучения навыкам говорения. Таким образом, это исследование направлено на изучение убеждений учителей английского языка как иностранного в готовности обучать навыкам речи. В частности, исследователь стремился выяснить, какие разговорные навыки преподаватели английского языка как иностранного готовы или не готовы преподавать, и в какой степени преподаватели английского языка как иностранного до начала обучения считали себя готовыми обучать разговорным навыкам. В исследовании приняли участие 61 студент старших курсов бакалавриата, обучающихся по программе «Подготовка педагогов иностранного языка» Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави г. Туркестан. Использовался подход проектирования исследования смешанного метода, и использованы модели количественного и качественного разделов. Был проведен факторный анализ валидности шкалы, разработанной в данном исследовании, и надежность шкалы была определена по коэффициенту альфа Кронбаха (0,92). Результаты исследования показали, что большинство участников положительно отреагировали на убеждения относительно обучения разговорным навыкам. Однако некоторые участники

заявили, что они не согласны с некоторыми показателями. По результатам этого исследования было дано несколько объяснений и рекомендаций.

Ключевые слова: преподаватели английского языка как иностранного, вера, готовность, обучение навыкам говорения, навыки говорения.

Introduction

English is an international language and rated as a symbol of globalization and progress it makes sense that the demand for this language would rise. One of the most significant components of learning English as a foreign language is an ability to communicate and speak in that language. Speaking in English is one of the crucial skills for learners to success in their life career. Speaking clearly, using the voice effectively, and using your voice well are the keys to effective communication [1]. Especially it is required from English teachers as they building the basic fundamentals of learners' language knowledge.

An essential concept in the field of teacher education is teacher readiness where pre-service student teacher has the skills and knowledge required for effective teaching. According to Inceyay and Dollar, in order to be effective teachers in the future pre-service teachers should focus on speaking skills that are related to classroom management during their undergraduate teacher education programs [2]. Studies on teacher readiness in teaching English languages skills indicate that pre-service students find themselves less efficient to teach speaking skill rather than reading, writing and listening skills [3]. Dinçer and Yeşilyurt explored pre-service English teachers' perceptions of teaching speaking based on motivational orientation and found out that students' self-assessment about their speaking ability was generally negative. Dinçer and Yesilyurt indicated that "the reasons for their negative feelings are generally related to prior language learning experiences in the education system" [4, p. 93].

They suggested that a variety of educational activities, such as in-service teaching trainees, workshops, seminars, conferences, and webinars, should be used to introduce teachers to speaking instruction at all primary, secondary, high school, and university levels in order to close the knowledge gap between educational policy and teachers' current knowledge. As determined by Mutiah et al., the teacher lack of confidence in using English affects the students' pronunciation correctness since young learners tend to make a teacher role model of English speaking and the facility of English learning teaching will automatically support the learning process effectively and efficiently where it attracts the students' motivation to learn English more. Mutiah et al. suggested there must be a match between the government policy and English provision for young learner training and young learner program for teaching faculty [5]. Gungör claimed that ELT pre-service teachers have challenges about some specific areas of teaching speaking skills such as "designing speaking activities for English, designing out-class activities, developing self-assessment tool for speaking skills, teaching how to use suprasegmental phonemes of English (e.g. stress and intonation), teaching how to express oneself fluently and convey finer shades of meaning precisely" [6, p. 77]. In order to overcome these issues Gungör proposed that pre-service teachers should raise awareness of the fact that learners have different needs, take into account the value of out-class activities and consider that self-assessment is valuable for learners since it gives them the opportunity to evaluate their own performance.

Besides above mentioned studies recently studies researches focused on pre-service students' and teachers' perceptions of readiness to teach on using digital tools, technology applications, platforms and teaching online. According to Bedir, ELT pre-service teachers believe that 21st century learning and innovation skills as the integration of technology into teaching and learning which requires teacher to improve their technological critical, creative thinking, collaboration and communication skills (4Cs). Bedir suggested ELT pre-service teachers should increase their

knowledge on the 4Cs and integrate them into their instruction [7]. Ghazali explored student teachers' readiness towards the digitalization of the 21st century English language classroom in education and found out that student teachers have responded positively towards the digitalization of ESL classroom with the use of proper technologies in enhancing teaching methods and learners' learning experience. He indicated that "student teachers have attended the methodologies and pedagogy courses where their lecturers have exposed them with all knowledge domains such as pedagogy knowledge, content knowledge, technology knowledge, technological pedagogical knowledge, technological content knowledge, and technological pedagogical content knowledge" [8, p. 72].

Researching readiness level of pre-service teachers in teaching online in the international internship program Ardiansah recommended that the institutions should provide teaching online training for pre-service teachers. Meanwhile he stated that "the pre-service teachers need to be aware that they must expand their knowledge and improve their teaching skills to be ready to carry out the learning process effectively in any situation" [9, p. 98].

Accordingly, through this research, the researcher aimed to find out which speaking skills the pre-service EFL teachers felt ready or unprepared to teach, and to what extent they perceived themselves as ready to teach speaking skills.

In addition, a new perspective can be brought to the teaching of speaking skills in terms of developing communicative competence and, accordingly, communicative activities to be used in the classroom.

The overarching purpose of this present study was to investigate the beliefs of pre-service EFL teachers' readiness of teaching speaking skills. As determined by the purpose, this study will answer the following research questions:

1. To what extent do pre-service EFL teachers regard themselves as ready to teach speaking skills?
2. What are the pre-service EFL teachers' beliefs about using speaking learning strategies and approaches?
3. What kinds of speaking skills activities and materials do pre-service teachers feel ready to use?

Research methods and materials

Research design. This study is an exploratory research that aims to examine the research questions and to provide a better understanding of them. A mixed-method research design approach was used and samples from both quantitative and qualitative sections were utilized. Mixed method is a procedure for integrating both quantitative and qualitative data at one stage of the research. The research process of a single study is explored to gain more valuable insights into the problem being addressed. Various types of mixed method designs have been proposed, but this study utilized a convergent parallel mixed method design. According to Creswell, it is a method in which quantitative and qualitative data are used together. The research strands are conducted independently and the results are brought together in an overall interpretation. This is 'breadth and depth of understanding and validation', which is the overall aim of this study. This study falls under the category of observation and descriptive survey research. Observation is one of the most important research methods in the social sciences and at the same time one of the most diverse. The term includes various types, techniques and approaches that can be difficult to compare in terms of application and expected results. Observation can be the main method in a project or one of several complementary methods. In descriptive survey research, the sample is measured at a certain point in time and only the demographics of the sample are described by Creswell [11].

Settings and participants. The study used randomly sampling to collect necessary data, since the researcher was the master student of that department at that period. Random sampling is a sampling that allows each item in the universe to have an equal chance of being found in the sample

Etikan [12]. The study group of current research consists of senior undergraduate students enrolled in the ELT program at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in Turkestan in the fall semester of the 2022–2023 academic years. A total of 61 undergraduate senior students participated in the data collection process. 36 pre-service EFL teachers were females whereas 25 senior students were males.

Data collection and Instrument. In this observation stage, to test whether pre – service EFL teachers are ready to teach speaking skills, 15 randomly selected participants were observed. According to Appendix I, the progress of lessons was observed using the observation page of pre-service EFL teachers.

In addition, descriptive study, a questionnaire consisting of 55 items was used to collect the data. The questionnaire was developed from a checklist items suggested by Güngör and Saraç (2012). The aim of researchers Güngör and Saraç was to propose checklist to determine the readiness level of English teacher candidates for speaking teaching based on the relevant literature, expert opinions and the criteria proposed by the CEFR [3, p. 13]. Güngör (2013) used 24 items out of the original 55 items in their studies [6]. In the questionnaire, a five- point Likert type scale was used to categorize the participants' levels of agreement or disagreement with each item. The participants responses were ranged as strongly agree, agree, partially disagree, disagree, and strongly disagree.

Data collection procedure and analysis. To collect the data, all members of the study group were given a questionnaire to complete. The questionnaire was developed to find out what the participants' beliefs about their readiness of teaching speaking skills were, and it was distributed to the participants after the purpose and methodology of the study were briefly explained.

In addition, students were asked to mark statements honestly because these are crucial to the validity and reliability of the study. Then, the answers of the participants were entered into a computer for data processing. Social Science Statistical Package (SPSS) version 23.0 was used to analyze the information collected by the tool. The following descriptive statistical methods were used for analysis:

Percentage: Used to measure the relative frequency distributions of respondents' characteristics and their responses to test questions.

Mean: Used as the leading measure of central tendency to measure the average responses of respondents to test questions.

Standard Deviation: It was used as one of the dispersion measures to measure the deviation in the answers of the respondents regarding the middle of the arithmetic.

The development of the scale, the results and the discussions of the data analysis are presented in detail in the next section.

Results and discussions

According to the results of the qualitative data, the student's readiness for teaching speaking skills is not bad. Some participants have excellent speaking and listening skills. However, others were less ready to teach speaking skills. For instance, future teachers made themselves look a little weak, perhaps because of the tension, especially when it comes to speaking skills.

Firstly, the observation was carried out with 15 participants. The observation lasted 4 weeks. Each week, 4 participants were observed in two 50-minute lessons according to the syllabus. 2 participants attended the 50-minute lecture. One participant was given 18 minutes to give a lecture, 7 minutes of which were devoted to discussing the lecture. In total, one participant was given 25 minutes.

All 15 participants were well prepared for the lesson. 30 students of similar interests were introduced to important points that will be discussed during the lecture. Important points were highlighted during the lesson with 8 participants. And at the next stage, the content of the lesson

was clearly stated or explained to all students. 10 participants used a good example to clarify issues. The remaining 5 participants simply lectured. In the next step, when it comes to identifying beliefs about the readiness of future English teachers to teach speaking skills, the most important thing is that since this is an English department, the course should be taught in English, and at this stage, 6 participants presented the information in a prepared and convincing manner. The remaining 10 participants still need to improve the lesson. The remaining 4 steps below are dedicated to student feedback. As you can see in table 1, a large number of participants gave good feedback to the students.

Table 1 – The participants’ results based on the questionnaire

	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	P11	P12	P13	P14	P15
Was well prepared for lecture	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Introduced major points which will be covered during lecture	+	+								+	+			+	
Emphasized important points		+	+		+			+	+	+	+		+		
Presented or explained content clearly	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Used good example to clarify points	+	+		+	+	+	+			+	+		+	+	
Presented information with readiness and beliefs		+			+					+	+		+	+	
Asked questions to gauge student understanding	+	+	+		+	+				+	+		+	+	
Gave satisfactory responses to student questions	+	+			+	+				+	+		+	+	+
Provided opportunities for students to interact to discover or practice content points	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Developed a good rapport with students	+	+			+	+				+	+		+	+	+

On the other hand, pre-service EFL teachers also made good use of auditory materials and visual aids for speaking.

According to researcher’s observation the questionnaire was applied. The results of the quantitative data related to the research questions of this study are presented. According to the research questions, what kinds of speaking skills activities and materials do pre- service teachers feel ready to use, what are the pre- service EFL teachers’ beliefs about using speaking learning strategies and approaches and to what extent do pre-service EFL teachers regard themselves as ready to teach speaking skills.

The scale was developed to assess pre-service EFL teachers’ beliefs on readiness of teaching speaking skills. The reliability of the scale was determined by the Cronbach alpha coefficient for internal consistency. The Cronbach’s alpha coefficient was 0,924 indicated that the scale had a high degree of internal consistency as shown in Table 2.

Table 2 – Cronbach’s alpha coefficient

Cronbach’s Alpha	N of Items
0,924	24

RQ1. To what extent do pre-service EFL teachers regard themselves as ready to teach speaking skills?

The present study aimed at investigating the beliefs of pre-service EFL teachers’ readiness of teaching speaking skills. This section presents the findings revealed from descriptive statistics, frequency distributions and interpretations of the data followed by a discussion of the findings. The first research question was answered using primary descriptive statistics. To what extent do pre-service EFL teachers regard themselves as ready to teach speaking skills? The mean score of each subscale as shown in Table 3.

Table 3 – Means and standard deviations of the pre-service EFL teachers’ beliefs on readiness of teaching speaking skills

Factors	N	Mean	Std.Deviation
Beliefs about using speaking tasks, activities, materials, learning strategies and approaches	61	3,6776	0,61286
Beliefs about using in-class speaking activities and tasks and incorporating various materials into teaching speaking	61	3,6906	0,63147
Beliefs about use of language	61	3,4918	0,87264
Beliefs about integrating different skills and components of language	61	3,6066	0,88560
Beliefs about teaching suprasegmentally features	61	3,3115	1,08460
Total	61	3,6223	0,59826

As seen in Table 3 according to the scores obtained overall pre-service EFL teachers’ beliefs on the readiness of teaching speaking skills, the analysis revealed that the participants regard themselves as ready to teach speaking skills. The highest mean scores were observed in Factor 2 ($\bar{X}= 3, 69$), Factor 1 ($\bar{X}= 3, 67$) and Factor 4 ($\bar{X}= 3.60$) components of the scale, whereas the lowest mean score were found Factor 3 ($\bar{X}= 3.49$) and Factor 5 ($\bar{X}= 3.31$).

The responses of the participant’s to a total of 24 items in the questionnaire were analyzed under five factor analysis. Each factor has been given five different titles:

- Pre-service EFL teachers’ beliefs about using speaking tasks, activities, materials, learning strategies and approaches;
- Pre-service EFL teachers’ beliefs about using in-class speaking activities and tasks and incorporating various materials into teaching speaking;
- Pre-service EFL teachers’ beliefs about use of language;
- Pre-service EFL teachers’ beliefs about integrating different skills and components of language;
- Pre-service EFL teachers’ beliefs about teaching suprasegmentally features.

The responses of the participant to the belief statements in the questionnaire were analyzed under the five factors mentioned above. The researcher provided frequency distributions for each item under each factor in the following sections, as well as interpretations of the results.

Based on the responses to the second research question “*What are the pre-service EFL teachers’ beliefs about using speaking learning strategies and approaches?*” showed that the percentages of pre-service EFL teachers in Table 4.

Table 4 – Pre-service EFL teachers’ beliefs about using speaking tasks, activities, materials, learning strategies and approaches

Items	Factor 1	Strongly Agree %	Agree %	Partially Disagree %	Disagree %	Strongly Disagree %
14	As a pre-service teacher, I am ready to teach by incorporating learning strategies of speaking skills to develop learner autonomy	8,2	59	24,6	8,2	0
13	As a pre-service teacher, I am ready to teach by combining listening and speaking.	18,0	52,5	24,6	4,9	0
36	As a pre-service teacher, I am ready to teach by developing self-assessment tool for speaking skills.	18,0	41,0	31,2	8,2	1,6
15	As a pre-service teacher, I am ready to teach by designing tasks to teach speaking	21,3	50,8	14,8	11,5	1,6
17	As a pre-service teacher, I am ready to teach by designing speaking activities for learners of English for Specific Purposes.	19,7	44,3	26,2	6,6	3,2
9	As a pre-service teacher, I am ready to teach transactional dialogues conducted for the purpose of information exchange (e.g. transformation gathering interviews, role plays, or debates).	21,3	37,7	24,6	13,1	3,3
26	As a pre-service teacher, I am ready to teach, by designing out-class activities.	19,7	44,3	18,0	14,8	3,3
20	As a pre-service teacher, I am ready to teach by designing speaking activities using the communicative approach.	23,0	42,6	21,3	11,5	1,6
37	As a pre-service teacher, I am ready to teach by adapting the speaking activities in the course books according to learners’ proficiency levels.	16,4	34,4	29,5	19,7	0

Note: %= percentage of respondents who participate

The results showed that 59% of pre-service EFL teachers strongly agreed and 8,2% agreed with item 14 of questionnaire as a pre-service teacher. While 24,6% of teacher candidates partially disagreed with the concept of autonomy, 8,2% disagreed and none of them strongly disagreed.

The second item was a pre-service teacher, *I'm ready to teach by combining listening and speaking* (Item 13), with which 18% of the participants stated that they strongly agreed and agreed by 52,5%, whereas 24,6% of the participants partially disagreed, and only 4,9% disagreed and none of them strongly disagreed with this items.

The next item included that a pre-service teacher, *I am ready to teach by developing self-assessment tool for speaking skills* (Item 36). 18% of the participants strongly agreed and agreed by 41,0%, while 31,2% partially disagreed and 8,2% disagreed. Only 1,6% of the participants strongly disagreed with this belief.

The fourth item was a pre-service teacher, *I am ready to teach by designing tasks to teach speaking* (Item 15). The results showed that 21,3% of the participants strongly agreed and 50,8% agreed with this belief. 14,8% of the participants partially disagreed, 11,5% of them disagreed. Only 1,6% of the participants strongly disagreed with this item.

As a pre-service teacher, *I am ready to teach by designing speaking activities for learners of English for Specific Purposes* (Item 17) was strongly agreed and agreed by 64%, whereas 26,2 % of the participants partially disagreed and 6,6% disagreed. 3,2% of the participants strongly disagreed with this belief.

The sixth item was a pre-service teacher, *I am ready to teach transactional dialogues conducted for the purpose of information exchange* (Item 9) was strongly agreed or agreed by 59%, while 24,6% of the participants partially disagreed, 13,1 % of them disagreed and 3,3 % of them strongly disagreed.

As for the next item (Item 26) the percentage of the participants who strongly agreed or agreed with the belief that *as a pre-service teacher, I am ready to teach, by designing out-class activities* was 64%. Still 18,0% partially disagreed. 14,8% of the participants disagreed and 3,3% of them strongly disagreed.

The eighth item (Item 20) included the belief that *as a pre-service teacher, I am ready to teach by designing speaking activities using the communicative approach*. 65,6% of the participants strongly agreed or agreed with this item, whereas 21,3% of the participants partially disagreed, and 11,5% of them disagreed. Only 1,6% of the participants strongly disagreed with this item.

The last item (Item 37) the percentage of the participants who strongly agreed or agreed with the item that *as a pre-service teacher, I am ready to teach by adapting the speaking activities in the course books according to learners' proficiency levels* was 50,8%. Yet, 29,5% of them partially disagreed, 19,7% of them disagreed and none of them strongly disagreed.

As shown in the Table 4 above, items (14, 13, 36, 15, 17, 9, 26, 20 and 37) relate to the first factor. Considering the responses to these items, the researcher can make the following explanations.

It was sighted that 67,2% of the pre-service teachers considered themselves ready to teach by including speaking skills and learning strategies in order to develop learner autonomy. According to the literature has shown that fostering learner autonomy is very beneficial for English learners [14]. In contrast, 32,8% of pre-service EFL teachers partially disagreed or disagreed that they were ready to include such learning strategies to develop learner autonomy (refer to Item 14).

Most of the pre-service EFL teachers' stated that they were ready to teach by combining listening and speaking. Abu-Snoubar's findings showed that listening is closely related to speaking skills and has an effect on the development of oral proficiency in EFL classrooms [15]. Nevertheless, 29,5% of senior year students partially disagreed or disagreed that they are ready to teach by combining listening and speaking (see Item 13).

Although most pre-service EFL teachers saw themselves as ready to teach by developing a self- assessment tool for speaking skills, 41% still partially disagreed, disagreed, and strongly disagreed that they were ready to develop such a tool to improve their students' speaking skills.

Moreover, as noted by Rezai et al., self-assessment can be considered as a valuable additional way of improving verbal skills as well as increasing students' motivation and self-confidence [16]. Self-assessment is helpful for learners of English as a foreign language to understand the typical rules and values of their favorite professional community. Therefore, this fact should be taken into account by 41% of pre-service EFL teachers who partially disagreed, disagreed and strongly disagreed with this belief (refer to Item 36).

Most prospective teachers believed they were ready to design tasks for teaching speaking (refer to Item 15). Tasks are a useful tool for engaging students in the communicative classroom, where students become more creative and spontaneous and interact with each other to achieve desired results by reflecting and strategizing [17]. Therefore, it can be concluded that the beliefs of these participants are compatible with those suggested in the literature.

36% of pre-service EFL teachers partially disagreed, disagreed and strongly disagreed that they were ready to design speaking activities for English for Special Purposes learners. However, the literature suggested that teachers should take into account that students have different needs and interests. For instance, ESP (English for Specific Purposes) students' needs focus on the language, genres and skills needed to meet those needs and help students meet these needs through the use of general or discipline-specific teaching materials and methods. Therefore, Anthony argued, materials and methods should be carefully chosen to be appropriate and useful for these learners (see Item 17) [18].

36,1% of the senior year students still partially disagreed or disagreed that they were ready to teach out-class activities. In this sense, these pre-service EFL teachers' beliefs were different from what is suggested in the literature. For instance, Maharani mentioned that outclass learning is the learning process in the classroom will be more interesting and not boring, then the nature of learning will feel more meaningful and natural, students learn actively because students will prove, demonstrate, and test other facts [19]. In other words, through the use of out of class activities, we can provide students with the opportunity to practice speaking English in real life, which will contribute to students' improvement in their speaking skills (refer to Item 26).

Most pre-service EFL teachers' believed that they were ready to design speaking activities using the communicative approach. As noted by the Kazakh researchers Zhetpisbayeva et al. in CLT, the focus was on students' communicative needs and teachers' aim was to enable students to communicate in the target language [20]. Communicative language teaching should be an effective way of language teaching, requiring extensive training for teachers, creating a unique curriculum in the school curriculum, and using more teaching techniques to encourage English learners to improve their language skills. Therefore, the participants may have considered the positive effects of the communicative approach while expressing their beliefs (refer to Item 20).

Most EFL pre-service teachers' saw themselves as ready to adapt their speaking activities according to students' proficiency levels (refer to Item 37).

Third research question *“What kinds of speaking skills activities and materials do pre-service teachers feel ready to use?”*

To answer the third research question *“What kinds of speaking skills activities and materials do pre-service teachers feel ready to use?”* Table 4 showed the frequency distributions of pre-service EFL teachers.

The first item results showed that 82% of the pre-service EFL teachers strongly agreed or agreed, whereas 4,9% of the participants partially disagreed, 8,2% of them disagreed and 4,9% of the participants strongly disagreed.

The second item results showed that 65,6% of the participants strongly agreed or agreed, while 21,3% of the participants partially disagreed, still, 9,8% of the pre-service EFL teachers disagreed, and 3,3% of them strongly disagreed.

As for the next item 49% of the participants strongly agreed or agreed. On the other hand, 34, 4% of the participants partially disagreed, 11,6% of them disagreed and 4,9% of the pre-service EFL teachers strongly disagreed.

The fourth item according to the Factor 2, 72,2% of the senior year students strongly agreed or agreed. However, 24,6% stated that they partially disagreed 3,2% of them disagreed and none of them strongly disagreed with this statement about selecting materials.

The next item results showed that 67,2% of the participants strongly agreed or agreed, whereas 27,9% of them partially disagreed, 1,6% of the senior year students disagreed and 3,3% of them strongly agreed as shown in Table 4.

The sixth item strongly agreed and agreed were 70,5%. Still, 26,2% of them partially disagreed, and 3,3% of the participants disagreed and none of them strongly disagreed with this statement.

Pre last item of the Factor 2, 39,4% of the pre-service EFL teachers strongly agreed and agreed, whereas 39,3% of them partially disagreed and 19,7% of the participants disagreed and 1,6% of them strongly disagreed.

The last item was that 54,2% of the participants strongly agreed and agreed, while 31,1% of them partially disagreed. Yet, 13,1% of senior year students disagreed and only 1,6% of the participants strongly disagreed.

Table 5 – Pre-service EFL teachers’ beliefs about using in-class speaking activities and tasks and incorporating various materials into teaching speaking

Items	Factor 2	Strongly Agree %	Agree %	Partially Disagree %	Disagree %	Strongly Disagree %
31	As a pre-service teacher, I am ready to teach by selecting visual materials for teaching speaking.	32,8	49,2	4,9	8,2	4,9
46	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to communicate in simple and routine tasks.	23,0	42,6	21,3	9,8	3,3
49	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to briefly give reasons and explanations for opinions and plans.	18,0	31,1	34,4	11,6	4,9
32	As a pre-service teacher, I am ready to teach by selecting auditory materials for teaching speaking.	23,0	49,2	24,6	3,2	0
25	As a pre-service teacher, I am ready to teach by designing in-class activities.	19,7	47,5	27,9	1,6	3,3
33	As a pre-service teacher, I am ready to teach by selecting audiovisual materials for teaching speaking.	9,8	60,7	26,2	3,3	0
47	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to deal with situations while travelling in an area where the language is spoken.	16,4	23,0	39,3	19,7	1,6
27	As a pre-service teacher, I am ready to teach by designing activities for prepared speech.	19,8	34,4	31,1	13,1	1,6

Note: %= percentage of respondents who participate

As seen in the Table 5 above, the results of the answers given by the pre-service EFL teachers to the questions about the second factor, (*pre-service EFL teachers' beliefs about using in-class speaking activities and tasks and incorporating various materials into teaching speaking*) revealed that they had similar beliefs about most of the items. These items included the statements about: designing in-class activities (Item 25); designing activities for prepared speech (Item 27); teaching how to briefly give reasons and explanations for opinions and plans (Item 49); teaching how to deal with situations while travelling in an area where the language is spoken (Item 47); teaching how to communicate in simple and routine tasks (Item 46) and selecting visual materials, auditory materials, and audiovisual material for teaching speaking (refer to Items: 21,32 and 33). The majority of the participants stated that they were ready to teach speaking using various materials such as auditory, visual, audio-visual materials, and most of them were ready to teach speaking for different purposes use of tasks and activities in the classroom. In this sense, it may be appropriate to conclude that most of the pre-service teachers believe that they are ready for the issues stated in these statements.

According to Table 6, pre-service EFL teachers answered items related to language use in percentage. The responses to the first item revealed that 47,5% of the participants strongly agreed and agreed with this statement. However, 34,4% of the senior year students partially disagreed, 14,8% of the participants disagreed and 3,3% of them strongly disagreed.

The second item results showed that 47,5% of the pre-service EFL teachers strongly agreed and agreed. The participants who partially disagreed represented 39,4% and those who disagreed represented 11,5% of the all participants. Only 1,6% of the pre-service EFL teachers strongly disagreed.

As can be seen the last item from the table 5, 55,7% of the participants strongly agreed or agreed whereas 26,2% of them partially disagreed. 14,8% of the pre-service EFL teachers disagreed and 3,3% of them strongly disagreed.

Table 6 – Pre-service EFL teachers' beliefs about use of language

Items	Factor 3	Strongly Agree %	Agree %	Partially Disagree %	Disagree %	Strongly Disagree %
55	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to express oneself fluently and convey finer shades of meaning precisely.	13,1	34,4	34,4	14,8	3,3
52	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to use language flexibly and effectively for social and professional purposes.	21,3	26,2	39,4	11,5	1,6
43	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to use language as a means of expressing values and judgments.	19,7	36	26,2	14,8	3,3

Note: %= percentage of respondents who participate

As per CEFR and the regulatory educational documents of the Republic of Kazakhstan, mastering the level includes the formation of certain speaking skills, such as speaking, listening, reading and writing, defined by international standards [21]. Language learners at proficiency level

(C1) should be able to express themselves fluently and convey finer shades of meaning. In addition, language learners at mastery level (C2) should be able to use the language flexibly and effectively for social and professional purposes.

However, the participants’ negative results had a little high degree than the positive attitude of both items (Items 52, 55). The results showed that in the table given above 52,5% of the participants partially disagreed, disagreed, and strongly disagreed.

Further, (Item 43) the result saw that 44,3% of the pre-service EFL teachers stated that partially disagreed, and strongly disagreed that they were ready to teach how to use language to express values and judgments. Nevertheless, Nunan points out, cited in Kayi that teaching English involved teaching students how to express values and judgments using language [22]. It was concluded that prospective teachers may have problems teaching speaking to learners with higher proficiency levels in the future after examining their responses to the items related to the use of language.

Pre-service EFL teachers’ responses to the items related to integrating different skills and components of language are shown in Table 6. The results showed that, 18% of the senior year students strongly agreed and 32,8% of the participants agreed with the statement that as a pre-service teacher, I am ready to teach by integrating the speaking skill with writing skill. Still, 31,1% of the participants stated that partially disagreed, 14,8% of them stated that they disagreed and 3,3% of them stated that they strongly disagreed.

The next item included that as a pre-service teacher, I am ready to teach by incorporating vocabulary into speaking activities. 27,9% of the pre-service EFL teachers strongly agreed and 32,8% of them agreed. Yet, 19,7% of the participants partially disagreed and 14,8 of them disagreed. Only 1,6% of the senior year students strongly disagreed.

Table 7 – Pre-service EFL teachers’ beliefs about integrating different skills and components of language

items	Factor 4	Strongly Agree %	Agree%	Partially Disagree %	Disagree %	Strongly Disagree %
30	As a pre-service teacher, I am ready to teach by integrating the speaking skill with writing skill.	18,0	32,8	31,1	14,8	3,3
35	As a pre-service teacher, I am ready to teach by incorporating vocabulary into speaking activities.	27,9	36,1	19,7	14,8	1,6

Note: %= percentage of respondents who participate

As demonstrated in the table 7 given above the participants’ results showed that had a high level of disagreement (Items 30 and 35). It was concluded that they weren’t ready to teach by integrating speaking skills with other skills (Item 30) and they weren’t ready to teach by incorporating vocabulary into speaking activities (Item 35). The goal of language teachers is to teach learners how to communicate effectively in real life, so speaking skills should be integrated with other language skills (e.g. writing skills) and components (e.g. vocabulary).

The percentages of pre-service EFL teachers who responded to the suprasegmentally items are shown in Table 8. The first item results showed that, 13,1% of the participants strongly agreed and 29,5% of them agreed with the item that *as a pre-service teacher, I am ready to teach by integrating the speaking skill with writing skill.* 29,5% of the participants partially agreed and 24,

6% of them disagreed. 3,3% of the pre-service EFL teachers strongly disagreed with this statement about teaching suprasegmentally features.

The next item which included the statement that *as a pre-service teacher, I am ready to teach by incorporating vocabulary into speaking activities* was strongly agreed 23% and 26,1% of the participants agreed. The rest of the senior year students who constituted 50,9% partially disagreed 19,7%, disagreed 27,9% and 3,3% of the participants strongly disagreed.

Table 8 – Pre-service EFL teachers’ beliefs about teaching suprasegmentally features

items	Factor 5	Strongly Agree %	Agree %	Partially Disagree %	Disagree %	Strongly Disagree %
39	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to use word stress of English.	13,1	29,5	29,5	24,6	3,3
40	As a pre-service teacher, I am ready to teach how to use sentence stress, intonation patterns and the rhythm of English.	23,0	26,1	19,7	27,9	3,3

Note: %= percentage of respondents who participate

According to the table above, 57,4% of the pre-service EFL teachers’ partially disagreed, disagreed and strongly disagreed that English should be taught with word stress (Item 39).

The second and last item of the Factor 5 the result that 50,9% of the participants that they partially disagreed, disagreed and strongly disagreed that they ready to teach how to use sentence stress, intonation patterns and the rhythm of English. These participants suggested that they might have difficulties teaching suprasegmental features of English, which is considered a sub-skill of speaking. This attitude might have been influenced by the fact that they were learning English in a foreign language context, or they might not have had enough practice teaching suprasegmentals during their training.

Conclusion

The purpose of this present study was to investigate the beliefs of pre-service EFL teachers’ readiness of teaching speaking skills. Considering the study findings and students’ there is a common belief that pre-service teachers do not find themselves very competent to teach speaking skills. Although this research study revealed that while most of the pre-service teachers believe that they are ready to teach speaking skills, some of them partially disagree, disagree or strongly disagree with some points about teaching speaking. For example, as some future teachers imply that they are likely to have problems in certain areas of speaking teaching skills, special attention can be given to the following points to improve the speaking teaching skills of these future teachers:

- Designing speaking activities for English for Specific Purposes;
- Designing extracurricular activities;
- Developing self-assessment tool for speaking skills;
- Teaching how to use suprasegmental phonemes of English (such as stress and intonation);
- Teaching to express oneself fluently and to convey the finer shades of meaning precisely.

Considering the above mentioned areas, we can conclude that some pre-service teachers may have problems in some areas in teaching speaking skills. Therefore, it may be appropriate to make some suggestions for future teachers. First, some pre-service EFL teachers should raise awareness that learners have different needs. For instance, ESP (English for Specific Purposes), EAP (English

for Academic Purposes) and general English materials should be chosen carefully as they are relevant and useful for learners.

Secondly we can conclude that teachers of this future should consider the value of extra or out-class activities (for example, students can interview English tourists at the airport or they can make friends with them). These kinds of activities are beneficial for our students as they give our students the opportunity to practice their speaking skills in real life.

Third, some trainee teachers should consider that self-assessment is valuable to students as it gives them the opportunity to evaluate their own performance. Self-assessment tools can improve students' oral abilities as well as increase their motivation and self-confidence.

Before closing the conclusion, after stating its limitations, we may continue with some possible contributions from this research. Because the present study was a small-scale study, the results cannot be generalized. However, the assessment of pre-service EFL teachers' beliefs about their level of readiness of teaching speaking skills has not received much academic attention. Thus, the current study can contribute to the knowledge in this field by serving as a model for future studies. In addition, the questionnaire can be useful as they have the opportunity to recognize and strengthen the weak points of pre-service EFL teachers.

On the other hand, a mismatch between pre-service teachers' beliefs and their future teaching practice can be observed. Therefore, given the possible mismatch, further research on both pre-service and in-service English language teachers' beliefs about their ability to teach speaking is needed to evaluate the national curriculum used in teacher education in Kazakhstan. In addition to the present study, further research could also examine teachers' beliefs about teaching speaking.

For example, about one of the specific topics included in the questionnaire created for this study, such as designing out-of-class activities for teaching speaking in an EFL context or how to teach suprasegmental components of speaking.

There is a need for further research on pre-service EFL teachers' beliefs and the effects of their beliefs on their practice. To achieve this aim, classroom observations can be conducted during their internships and the relationship between beliefs and practice can be reflected.

Finally, pre-service EFL teachers' beliefs about other skills such as listening, reading or writing could also be investigated in ELT departments in Kazakhstan to shed light for further studies on the evaluation of the formally designed program.

Furthermore, pre-service EFL teachers can try to make changes in their teaching approaches by raising awareness about the areas that need to be reconsidered. As noted by Kumaravadivelu, teacher beliefs have a significant impact on teaching practice [23]. Therefore, these beliefs may play a big role in shaping prospective teachers' future teaching practices.

This work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP09261132.

REFERENCES

1. Kurudayıoğlu A.G. Konuşma eğitimi ve konuşma becerisini geliştirmeye yönelik etkinlikler [Activities to improve speaking ability and speaking skills] // Türklük Bilimi Araştırmaları. – 2003. – №13. – P. 287–309. [in Turkish]
2. İnceçay G., Dollar Y.K. Classroom management, self-efficacy and readiness of Turkish pre-service English teachers // ELT Research Journal. – 2012. – T. 1. – №3. – P. 189–198.
3. Gungor O., Sarac H.S. Pre-service EFL teachers' level of readiness for teaching of speaking-proposing a working instrument // International Journal of Arts & Sciences. – 2012. – T. 5. – №3. – P. 93–98.
4. Dincer A., Yeşilyurt S. Pre-service English teachers' beliefs on speaking skill based on motivational orientations // English Language Teaching. – 2013. – T.6. – P. 88–95.

5. Mutiah S.D. et al. The Readiness of Teaching English to Young Learners in Indonesia // *Jurnal Basicedu*. – 2020. – Т. 4. – №4. – P. 1370–1387.
6. Güngör Ö. Pre-service EFL Teachers Beliefs on their Readiness Level to teach speaking skills: A quantitative study: diass. // *Eğitim Bilimleri Enstitüsü*. – 2013. – Т. 6 – №7. – P. 88–95. <http://dx.doi.org/10.5539/elt.v6n7p88>
7. Bedir H. Pre-service ELT Teachers' Beliefs and Perceptions on 21st Century Learning and Innovation Skills (4Cs) // *Journal of Language and Linguistic Studies*. – 2019. – Т. 15. – №1. – P. 231–246.
8. Rashid A.A. et al. The Effectiveness of a Malaysian House Officer (HO) Preparatory Course for Medical Graduates on Self-perceived Confidence and Readiness: A Quasi-Experimental study // *PloS one*. – 2020. – Т. 15. – №7. – P. 148–173. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235685>
9. Riyadi et al. Student Digital Literacy Using Flipped Classroom Model on the Topic of Genetik Transfer // *Proceedings of the 5th International Conference on Learning Innovation and Quality Education*. – 2021. – Т. 4 – №6. – P. 158–171.
10. Byrne J., Humble Á.M. An introduction to Mixed Method Research // *Atlantic research center for family-work issues*. – 2007. – Т. 1. – С. 1–4.
11. Creswell J.W. A framework for design. In: *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Т. 3. – Sage Publication, 2003. – 270 p.
12. Etikan I., Bala K. Sampling and sampling methods // *Biometrics & Biostatistics International Journal*. – 2017. – Т. 5. – №6. – P. 215–217.
13. Council of Europe. Council for Cultural Co-operation. Education Committee. Modern Languages Division. *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. – Cambridge University Press. – 2001. – 258 p.
14. Yu R. On Fostering Learner Autonomy in Learning English // *Theory and practice in language studies*. – 2020. – Т. 10. – №11. – P. 1414–1419.
15. Abu-Snoubar T.K. On the Relationship between Listening and Speaking Grades of Al-Balqa Applied University English as a Foreign Language Students // *International Education Studies*. – 2017. – Т. 10. – №12. – P. 130–139.
16. Rezai A., Namaziandost E., Rahimi S. Developmental potential of self-assessment reports for high school students' writing skills: A qualitative study // *Teaching English as a Second Language Quarterly (Formerly Journal of Teaching Language Skills)*. – 2022. – Т. 41. – №2. – P. 163–203.
17. Masuram J., Sripada P.N. Developing speaking skills through task-based materials // *Procedia Computer Science*. – 2020. – Т. 172. – P. 60–65.
18. Anthony L. *Introducing English for specific purposes*. – Routledge, 2018. – 220 p.
19. Maharani S.D., Husin A., Pulungan M. The Effect of Out Class Learning Design on Students' Creative Thinking Ability in Social Studies Learning for Grade IV Elementary School Students // *Al Ibtida: Jurnal Pendidikan Guru MI*. – 2022. – Т. 9. – №2. – P. 392–401.
20. Zhetpisbayeva B.A., Shelestova T.Y. Communicative approach to English language teaching in primary schools in Kazakhstan // *Education & Science without Borders*. – 2014. – Т. 5. – №10. – P. 104–106.
21. Moldakulova G. Review of some amendments to the curriculum content (for Kazakh primary schools) // *Evrziskii jurnal regionalnyh i politicheskikh issledovani*. – 2020. – №1 (20). – P. 42–44. [in Russian]
22. Kayi H. Teaching speaking: Activities to promote speaking in a second language // *The internet TESL journal*. – 2006. – Т. 12. – №11. – P. 1–6.
23. Kumaravadivelu B. *Language teacher education for a global society: A modular model for knowing, analyzing, recognizing, doing, and seeing*. – Routledge, 2012. – 143 p.

ӘОЖ 378.02:37.016; МҒТАР 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.25>А.Б. МЕДЕШОВА¹, А.Н. КУШЕККАЛИЕВ²✉¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцентМ. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: medeshovaa@mail.ru²физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцентМ. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: alman_k@mail.ru**ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫНА ШОЛУ
ЖӘНЕ PART-TIME ОҚЫТУ ПЛАТФОРМАСЫН ҚҰРУ**

Аңдатпа. Бүгінгі таңда білім берудің барлық деңгейлерін дамытудың негізгі әлемдік үрдістерінің бірі цифрландыру болып табылады. Цифрлық технологиялар оқу құралдары мен білім беру мазмұнының өзгеруіне ғана емес, сонымен қатар білім беруді ұйымдастыру және оқу процесін қамтамасыз ету формасына да әсер етеді. Кәсіптік білім беруді цифрландыру жағдайында қашықтықтан оқытуды жаңғырту немесе трансформациялау қажеттілігі туындайды. Сырттай білім берудің орнына Еуропа мен Америка Құрама Штаттарында кең таралған қашықтықтан оқыту технологиясын қолданатын жаңа part-time оқыту жүйесі келеді. Нақты уақыт режимінде оқытуды сапалы жүзеге асыру білім беру платформасын ұсынуға байланысты. Мақаланың мақсаты – әртүрлі цифрлық білім беру ресурстарына шолу және талдау жасау, сондай-ақ part-time оқытудың жеке платформасын құру. Құрылымдық, функционалдық және әдіснамалық тұрғыдан қашықтықтан білім беру платформаларының отандық және шетелдік тәжірибесіне талдау жүргізілді. Бұл part-time оқыту платформасын модельдеу және әзірлеу үшін маңызды. Part-time оқытуға арналған авторлық платформаның құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері нақты сипатталған. Платформа курстардың редакторын, дәрістер мен практикалық сабақтардың материалдарын, бейнелекцияларды, тестілерді орналастыруды, бейнеконференцияны, студенттер мен оқытушы арасында чат түрінде екі жақты коммуникацияны ұйымдастыру мүмкіндігін, статистиканы қарау мен түсіруді және т.б. қамтиды.

Кілт сөздер: қашықтан оқыту, part-time оқыту, білім беру платформасы, on-line оқыту, off-line оқыту, ресурс, контент.

A.B. Medeshova¹, A.N. Kushekkaliev²¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

M. Utemisov West-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: medeshovaa@mail.ru

²Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

M. Utemisov West-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: alman_k@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Медешова А.Б., Кушеккалиев А.Н. Цифрлық білім беру ресурстарына шолу және part-time оқыту платформасын құру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.25>

***Cite us correctly:**

Medeshova A.B., Kushekkaliev A.N. Cifirlyq bilim beru resurstaryna sholu jane part-time oqytu platformasyn quru [Review of Digital Educational Resources and Creation of a Platform for Part-Time Learning] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.25>

Review of Digital Educational Resources and Creation of a Platform for Part-Time Learning

Abstract. Today, digitalization is one of the key global trends in the development of all levels of education. Digital technologies affect not only the change in the means of teaching and the content of education, but also the form of the organization of education and the provision of the educational process. In the context of digitalization of vocational education, there is a need for modernization or transformation of distance learning. Correspondence education will be replaced by a new part-time learning system using distance learning technologies, common in Europe and the United States of America. The qualitative implementation of real-time learning depends on the provision of an educational platform. The purpose of the article is to review and analyze various digital educational resources, as well as create your own platform for part-time learning. The analysis of domestic and foreign practice of distance learning platforms from structural, functional and methodological points of view is carried out. This is important for modeling and developing a platform for part-time learning. The structural and functional features of the author's part-time learning platform are clearly described. The platform includes a course editor, placement of lecture materials and practical classes, lectures, tests, the ability to organize a video conference, two-way communication between students and the teacher in the form of a chat, viewing and uploading statistics, etc.

Keywords: distance learning, part-time study, educational platform, on-line learning, off-line learning, resource, content.

А.Б. Медешова¹, А.Н. Кушеккалиев²

¹кандидат педагогических наук, доцент

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова
(Казахстан, г. Уральск), e-mail: medeshovaa@mail.ru*

²кандидат физико-математических наук, доцент

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова
(Казахстан, г. Уральск), e-mail: alman_k@mail.ru*

Обзор цифровых образовательных ресурсов и создание платформы для part-time обучения

Аннотация. На сегодняшний день одной из ключевых мировых тенденций развития всех уровней образования является цифровизация. Цифровые технологии влияют не только на изменение средств обучения и содержания образования, но также на форму организации образования и обеспечения учебного процесса. В условиях цифровизации профессионального образования возникает необходимость модернизации или трансформации дистанционного обучения. На смену заочному образованию приходит новая система обучения part-time с использованием технологий дистанционного обучения, распространенных в Европе и Соединенных Штатах Америки. Качественная реализация обучения в режиме реального времени зависит от предоставления образовательной платформы. Целью статьи является обзор и анализ различных цифровых образовательных ресурсов, а также создание собственной платформы для part-time обучения. Проведен анализ отечественного и зарубежного опыта дистанционных образовательных платформ со структурной, функциональной и методологической точек зрения. Это важно для моделирования и разработки обучающей платформы part-time. Четко описаны структурные и функциональные особенности авторской платформы для part-time обучения. Платформа включает в себя редактор курсов, размещение материалов лекций и практических занятий, видеолекций, тестов, возможность организовать видеоконференцию, двустороннюю

коммуникацию между обучающимися и преподавателем в виде чата, просмотр и загрузки статистики и т.д.

Ключевые слова: дистанционное обучение, part-time обучение, образовательная платформа, онлайн-обучение, оффлайн-обучение, ресурс, контент.

Кіріспе

Заманауи техникалық байланыс құралдарының, мобильді құрылғылардың мүмкіндіктерін дамыта отырып, интернет желісінің кеңінен таралуы және ақпараттық қоғамның өсуі интерактивті байланыс пен желілік өзара әрекеттесудің негізгі базасына айналып, оқу процесінде желілік сервистер мен онлайн-платформаларды белсенді пайдалануға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда барлық жоғары оқу орындарының білім алушыларында Интернет бар. Мұның бәрі жаңа буынды ақпараттық қоғамдағы өмірге дайындауға бағытталған білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістерге әкеледі, онда ол компьютерлік құрылғыларды, интернет желісін, ақпараттық технологияларды оңтайлы және орынды пайдалана білуі керек [1].

Пандемия «жаңа қалыпты» құрды, онда университеттер виртуалды ортаға көшті. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесі қашықтықтан және аралас оқыту арқылы оқуға үздіксіз қолжетімділікті қамтамасыз ете алды. Барлық деңгейлердің ішінде жоғары білім Қашықтықтан оқытуға ең бейімделген болып шықты. «Атамекен» ҰҚП мониторингінің нәтижелері бойынша білім беру бағдарламаларының 41%-ы толығымен, 43%-ы онлайн-технологияларды пайдалана отырып, Қашықтықтан оқытуға көшуге немесе өткізуге ішінара дайын болды [2].

2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап қазақстандық жоғары оқу орындарында сырттай оқу нысаны жойылды. Оның орнына қашықтықтан оқыту технологиясын қолдана отырып, икемді кесте бойынша құрылған part-time оқыту жүйесі келеді.

Жаһандану процестеріне және әлемдік білім беру кеңістігінің дамуына байланысты шет елдердегі білім беруді цифрландыру проблемаларына үнемі назар аудару қажет, бұл тұрғыда дамыған елдер ерекше көрінеді. Бұл ретте, компаративті талдау жүргізе отырып, елдердің ерекшеліктерін ескере отырып, цифрлық білім беру ресурстарымен жағдайды сипаттау, сондай-ақ білім берудің әртүрлі деңгейлері үшін білім беру процесін цифрлық қамтамасыз ету саласындағы ең жарқын, шығармашылық жобаларды бөліп көрсету маңызды.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселені зерттеу барысында көптеген теориялық еңбектер – оқулықтар, монографиялар, ғылыми мақалалар, сөздіктер қаралды. Алынған ақпараттарды өңдеу үшін жалпы логикалық әдістер – талдау, синтездеу және жеке қорытулар негізінде жалпы тұжырым жасау үшін индукция әдісі пайдаланылды.

Мақалада қашықтан білім беру платформаларын шолу және part-time оқытудың бағдарламалық, ресурстық қамтамасыз ету зерттелген ғылыми еңбектер мен құжаттарды зерделеу, сауалнама, әңгімелесу, сандық деректерді жинау және сұрыптау, жүйелеу және жобалау, бағдарламалау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында білім беру ұйымдарында енгізілген жарқын сипаттамалары бар бірнеше цифрлық білім беру платформалары зерттеліп, талданды.

Талдау мен нәтижелер

Оқу процесіне цифрлық технологияларды кеңінен енгізетін елдердің ішінде Сингапур, Оңтүстік Корея, Қытай, Жапония, Австралия, Жаңа Зеландия, Израиль, Ұлыбритания, Эстония, АҚШ, БАӘ елдерін бөліп көрсетуге болады. Цифрлық білім беру ресурстарын

әзірлеуге және кеңінен енгізуге бағытталған бұл елдер, әдетте, білім беру сапасын халықаралық салыстырмалы зерттеулерде жоғары білім беру нәтижелерін көрсетеді.

Қазіргі уақытта зерттеушілер мен сарапшылар цифрлық білім беру технологияларын, шешімдерін енгізудің сәттілігіне немесе сәтсіздігіне әсер ететін он факторды анықтады. Оларға мыналар жатады:

- цифрлық білім беру платформаларын таңдау процесі. Университеттер цифрлық Өнімді сынау және таңдау мен толық көлемде енгізу үшін пайдаланатын сапалы жүйелі процестер мен ресурстардың болуы;

- міндеттердің басымдығы. Университет әкімшілігі мен педагогтар үшін басымдық цифрлық платформаларды енгізу және пайдалану жөніндегі міндеттер;

- университеттің инфрақұрылымы мен ресурстары. Жабдықты, техникалық және бағдарламалық қамтамасыз етуді, интернетті, қаржыландыруды қоса алғанда, цифрлық білім беру платформаларын енгізу үшін қажетті инфрақұрылымның болуы;

- енгізу және сүйемелдеу жүйесі. Білім беру мекемелерінде цифрлық білім беру платформаларын енгізу, оларды сүйемелдеу, пайдалану мониторингі жүйесін ұйымдастыру сапасы;

- кәсіптік оқыту. Білім беру процесінде цифрлық өнімдер мен шешімдерді пайдалану бойынша оқытушыларды кәсіптік оқытуды жүргізудің болуы, жиілігі және сапасы;

- қызметкерлердің корпоративтік мәдениеті. Білім беру ұйымының педагогтері арасындағы сенімдер, құндылықтар жиынтығы және ынтымақтастықтың дамыған нысандары;

- әкімшілікті қолдау. Цифрлық құралдарды енгізуге қолдау мен ынталандырудың әртүрлі нысандарын қамтамасыз ету;

- оқытушылар қауымдастығының рөлі. Оқу процесін ұйымдастыру, қажетті құралдарды пайдалану, оқытудың тиімді жағдайларын жасау, сондай-ақ білім беру цифрлық өнімдері мен құралдарын енгізу саласында шешімдер қабылдау бойынша мәселелерді шешудегі оқытушылардың белсенділігі;

- оқытушылардың сенімдері мен білімдері. Оқытушылардың цифрлық білім беру өнімдері мен технологияларының құндылығына деген сенімдері, технологияларды білім беру процесіне интеграциялаудың педагогикалық озық тәжірибелері туралы білімдері және оларды енгізудің тиімділігіне деген сенімдері;

- білім беру процесіне цифрлық білім беру өнімдерін енгізу мақсаттарын түсіну. Университет әкімшілігі мен оқытушылардың цифрлық білім беру ресурстарын енгізу мақсаттары туралы нақты түсінігінің болуы [3].

Нидерландыда бірнеше жыл бойы жүргізілген және білім беру процесінде әртүрлі цифрлық платформаларды пайдалану тиімділігін зерделеуге арналған зерттеулердің нәтижелері бойынша оларды пайдалану нәтижесінің тиімділігі пәндік салаларға, білім алушылардың жасына, білім алушылардың үлгеріміне, педагогтар мен студенттердің цифрлық құзыреттілік деңгейіне және т.б. байланысты болуы мүмкін екендігі атап өтілді [4].

Халықаралық цифрлық білім беру платформаларын талдау әлемде әртүрлі технологиялық және ұйымдастырушылық шешімдер болған кезде олардың көпшілігі университеттің күндізгі оқу кезінде беретін әлеуметтік және білім беру нәтижелеріне толық қол жеткізуге мүмкіндік бермейтінін көрсетті.

Зерттеу барысында білім беру ұйымдарында енгізілген жарқын сипаттамалары бар бірнеше цифрлық білім беру платформалары зерттеліп, талданды. Әр платформаның сипаттамасында оның жалпы сипаттамасы, мақсаттары мен міндеттері, педагогикалық, ұйымдастырушылық және технологиялық мүмкіндіктері бар.

LearnSmart (McGraw-Hill Education, АҚШ). Домен: <http://learnsmartadvantage.com/> [5].

Бұл студенттердің дағдылары мен білім деңгейлерін, сондай-ақ оқудағы прогресті бейімдеп бағалайтын интерактивті оқыту құралы. Оқу курстарының мазмұны материалды игеру динамикасына, оқушының білімінің «күшті және әлсіз жақтарына», оның осы білімге деген сенімділік деңгейіне байланысты түзетіледі.

Learnsmart адаптивті технологиясы, сонымен қатар оқу процесінде есте сақтау ерекшеліктерін ескереді (өнім іске қосылған сәттен бастап барлық оқушылардың LearnSmart пайдалану тәжірибесін жинақтау негізінде). Жинақталған тәжірибеге сүйене отырып, студенттер семестр/жыл ішінде жиі ұмытып кететін тақырыптар жинағы анықталды және мезгіл-мезгіл бұл тақырыптар оқушыларға еске салынады (бекіту және тереңірек зерттеу үшін).

Динамикалық түрде жасалған есептер қосымша бекітуді қажет ететін прогресс пен аймақтарды құжаттайды және оқушылар нақты уақыт режимінде кері байланыс алады. Студенттердің үлгерімін бақылай отырып, оқытушылар бүкіл топтың немесе жеке білім алушының түсіну және шеберлік деңгейін бірден бағалай алады.

ALEX (McGraw-Hill Education, АҚШ). Домен: <https://www.aleks.com/> [6].

Американдық McGraw-Hill Education оқу әдебиеті баспасының өкілдері әзірлеген жасанды интеллект технологияларын қолдана отырып, бейімделген білім беру платформасы. Платформаның ең маңызды ерекшелігі – бұл өнімде әр оқушының оқу сапасын бақылау үшін жасанды интеллект (AI) қолданылады.

ALEX «біледі» әр сәтте әр жеке тақырып бойынша оқушы оқу материалын игерді. Олай болмаса, бағдарлама оқушының белгілі бір уақытта тақырыпты үйренуге дайын екенін біледі. Бұл тәсіл оқытуды тиімдірек және тиімді етеді – оқушыларға дәл қазір үйренуге дайын тақырыптарды ғана таңдауға болады.

Оқыту барысында бірнеше таңдау сұрақтарынан аулақ болады, оның орнына қағаз және қарындашпен жасалатын нәрсеге еліктейтін икемді және қолдануға оңай жауап енгізу құралдары қолданылады. Оқушы жүйеге алғаш кірген кезде оқу барысында қол жетімді функционалдылық көрсетіледі. Содан кейін студент бастапқы білім деңгейінің жүйесімен бағалауға кіріседі: қысқа уақыт ішінде аздаған сұрақтар қойылады. Әрбір келесі сұрақ алдыңғы сұрақтарға жауаптар негізінде таңдалады. Тиісінше, бағалауға арналған сұрақтардың әр жиынтығы ерекше, белгілі бір оқушыға қандай сұрақтар қойылатынын болжау мүмкін емес. Тестілеу аяқталғаннан кейін оқушының білімі бағалау компоненттері бойынша көп түсті дөңгелек диаграмма түрінде ұсынылады; диаграмма курс тақырыптарын меңгерген сайын қайта құрылады.

Студент үзілістен кейін қайта кірген сайын, ол автоматты түрде соңғы жұмыс істеген жеріне оралады. Бұл тәсіл үзіліс интернетке қосылудың күтпеген жоғалуына немесе компьютердің бұзылуына байланысты болса да жұмыс істейді.

Бағдарлама студенттерге курстан өтуге қатысты барлық мәселелер бойынша оқытушымен байланысуға мүмкіндік беретін «оқытушы-студент» кешенді виртуалды Байланыс ортасын ұсынады; онлайн-кеңес беру де қол жетімді. Көптеген тақырыптар ағылшын және испан тілдерінде қол жетімді.

Revel (Pearson, Ұлыбритания). Домен: <https://www.pearsonhighered.com/revel/index.html> [7].

Revel – оқытушылармен бірлесе отырып, Pearson (Ұлыбритания) халықаралық оқу әдебиеті баспасы әзірлеген LMS ортасы. Moodle, Blackboard, Learn, Canvas, Brightspace басқа тәуелсіз LMS жүйелерімен интеграциялауға болады.

Әр пәннің бөлімінде оқытушының мүмкіндігі бар:

- оқу материалдарын орналастыру;
- тестілеу арқылы білімді бақылауды жүзеге асыру;
- үлгерім журналын жүргізу және студенттердің есептерін алу;

- студенттердің өзіндік жұмыстарын жинау және сақтау;
- студенттермен қарым-қатынас жасау, кеңес беру және т.б.

Оқытушылар, студенттер үшін не бар:

- интерактивті орта, онда нақты уақыт режимінде үй тапсырмаларының, тестілердің орындалу барысын бақылауға, сондай-ақ түсіндірмелер енгізуге, жазбалар, еске салғыштар жасауға және т.б.;

- мазмұнның мультимедиялық презентациясы – бейне, аудио, сыртқы көздерге сілтемелер, тестілер – зерттелетін мазмұнға біріктіру мүмкіндігі;

- Revel мобильді нұсқасы (қосымша): мазмұн желіде де, офлайн режимінде де қол жетімді, барлық нұсқаларды автоматты түрде синхрондау (компьютерде, планшетте, мобильді құрылғыда);

- мерзімдердің мақсаты (қолмен) – тақырыптардың әрқайсысының игерілуін бақылау;

- курсты игеруді сабақты жоспарлау – студенттерге курстың барлық құрылымы, бақылау формалары көрінеді;

- студент-оқытушылармен мағыналы өзара іс-қимыл үлгерімнің статистикалық талдауы, үй тапсырмасын/тестін орындауға жұмсалған уақыт туралы, үлгерім динамикасы туралы ақпарат (бағалардың жақсаруы/нашарлауы) қол жетімді.

Connexus (Pearson, Ұлыбритания). Домен: <https://cpa.lms.pearsonconnexus.com/> [8].

Pearson Connexus – білім беру нәтижелерін жақсартуға көмектесетін теңшелген және икемді оқытуды қамтамасыз ету үшін мұғалімдерді, мазмұнды және оқушыларды желіде байланыстыратын қуатты, бейімделетін білім беруді басқару жүйесі. Pearson (Ұлыбритания) халықаралық оқу әдебиеті баспасы әзірлеген. Платформада 700-ден астам онлайн курстар бар (мектеп және жоғары білім үшін).

Pearson Connexus көмегімен мектептер үшін мүмкіндіктер:

- кез келген уақытта және кез келген жерде үздіксіз оқу процесін қамтамасыз ету;

- оқушыларға оқытудың кең ауқымын, таңдаудың әртүрлілігін ұсыну;

- оқуды әр оқушының қажеттіліктеріне, таланттарына, қызығушылықтары мен оқу стиліне бейімдеу;

- оқушылардың колледжге түсуге және болашақ жұмысқа орналасуға қаншалықты дайын екендігін қадағалау.

Мұғалімдерге арналған мүмкіндіктер:

- өз курсыңызды құрыңыз, оны «оқушылардың көзімен» көріңіз;

- оқушылардың іс-әрекеттерін, олардың үлгерімін бағалау үшін элементтерді қосу, өңдеу және теңшеу;

- блог жүргізу, оқушылармен өзекті мәселелерді талқылау – жеке тапсырмаларды, сілтемелерді қосу, файлдарды, YouTube бейнелерін, сауалнамаларды, тестілерді, жобаларды және т.б. қосу; баспа мазмұнын пайдалану;

- журнал жүргізу, оқушылардың күнделіктерін толтыру, оқу процесінің динамикасын басқару.

Оқушыларға арналған мүмкіндіктер:

- нұсқауларды орындай отырып, тапсырмаларды ыңғайлы уақытта (белгіленген мерзімге дейін) орындаңыз (мысалы, файлдарды Dropbox-қа тіркеңіз, мәтіндік өрістерді толтырыңыз және т.б.);

- платформа жүктелетін үй тапсырмасының мұғалім белгілеген талаптарға қаншалықты техникалық сәйкес келетінін автоматты түрде тексереді;

- күнтізбені қолдану – онда жаңа тапсырмалар, мерзімдер, кесте көрсетіледі – курс аннотациясын, күнтізбелік-тақырыптық жоспарды, курс бойынша прогресті қараңыз;

- поштаны пайдалану – оқытушылармен қарым-қатынас жасау, ресми хат алмасу үшін;

- жоспарлауды жүргізу – бүгінгі/ертеңгі және басқа да ағымдағы істер тізімі.

Schoology (АҚШ). Домен: <https://www.schoology.com> [9].

Schoology – бұл пайдаланушыларға академиялық мазмұнды құруға, басқаруға және бөлісуге мүмкіндік беретін мектептер мен университеттерге арналған әлеуметтік желі және виртуалды оқыту ортасы. Бұл қызықты мазмұнды құруға, сабақтарды әзірлеуге және оқушылардың өткен материалды түсінуін бағалауға қажетті барлық құралдардан тұратын оқытуды басқару жүйесі (LMS).

Платформаның мүмкіндіктері:

- кіріктірілген құралдар жинағын пайдаланып, сабақтар жасаңыз, сонымен қатар Google Drive, Microsoft Office, YouTube және басқа көздерден сыртқы мазмұнды ендіріңіз;

- білім алушылардың жетістіктерін қадағалау және бағалау; өңірде қабылданған стандарттармен автоматты салыстыру (Common Core, NGSS, т.б.);

- үлгерімді жылдам талдауға арналған құралдар, тест нәтижелері және үлгерім кестелері;

- қатысушыларға бейімделуді жеңілдету үшін заманауи әлеуметтік медиа интерфейсіне еліктеу;

- құрылған курстар/сабақтар арқылы әріптестермен алмасу, тәжірибе алмасу үшін топтар құру, кітапхананы сабақ, тапсырма, тест үлгілерімен толықтыру және т.б.;

- байланыс және жаппай хабарламалар жіберу үшін топтар мен қауымдастықтар құру.

Нарықта бар өнімдермен біріктірілген: G. Drive, Youtube, Khan academy, turnitin, evernote, BrainNook, BigBlueButton, eduCanon, Quizlet. Интеграция бойынша жаңа шешімдерді пысықтауға және әзірлеуге мүмкіндік бар.

Ең ауқымды және танымал ресурстар, онда көптеген онлайн курстар ұсынылған, бүгінгі таңда Coursera, EdX, Udacity, Интуит және т.б.

Coursera – Стэнфорд университетінің информатика профессорлары Эндрю мен Дафна Коллер негізін қалаған жаппай онлайн білім беру жобасы. Оның аясында онлайн-курстар жиынтығы түрінде интернетте білім беру материалдарын жариялау жобасы бар.

Жоба жүйеде әртүрлі білім салалары бойынша курстар жариялайтын және жүргізетін университеттермен ынтымақтасады. Тыңдаушылар курстардан өтеді, курстастарымен байланысады, тестілер мен емтихандарды тікелей Coursera сайтында тапсырады.

Мұнда курстардың, соның ішінде қазақ тіліндегі курстардың үлкен жинағы жиналды. Тақырыптар әр түрлі: өнер және медиа тарихы, қаржыны басқару және өтірік теориясы, өнеркәсіптегі инновациялар және жүйелік дизайн. Кейбір Халықаралық университеттер тіпті Coursera-да бүкіл оқу бағдарламаларын меңгеруді және бакалавр немесе магистр дәрежесін алуды ұсынады.

Edx – Гарвард университеті мен Массачусетс технологиялық институты құрған халықаралық онлайн білім берудің жетекші порталы, ол әлемдегі ең жақсы университеттердің курстары мен дәрістеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеуге әртүрлі ғылымдар қол жетімді. Жоба ағылшын және испан тілдерінде ұсынылған.

Udacity Стэнфорд университетінің информатика бағдарламасын кеңейту нәтижесінде пайда болды. Udacity – бұл өмір бойы оқитын адамдар өздеріне қажетті дағдыларды алуға, өздеріне лайықты өмір сүргісі келетін жұмыс табуға келетін орын. Бағдарламалау, деректерді өңдеу, өнімді басқару және т.б. салаларда 40-тан астам бағдарлама ұсынылады.

Интуит – алғашқы орыс тілді білім беру платформаларының бірі – бірінші курсты 2003 жылы бастады және содан бері үнемі жаңа нәрсе, соның ішінде Microsoft және Intel серіктестіктерінде іске қосылды. Жоба сайтында Информатика, Ақпараттық технологиялар, математика, Физика, Экономика, Менеджмент және басқа да заманауи білім салалары бойынша 1000-нан астам оқу курстары ашық және тегін қолжетімді.

Қазақстандық интернет кеңістігінде келесі білім беру платформалары бар.

Open.kz Қазақстанның ашық университеті – Ашық онлайн-курстар форматында оқу материалдарын жасаумен, сондай-ақ бейне дәрістерді түсірумен және орналастырумен айналысатын қазақстандық коммерциялық емес жоба. Жобаның операторы Ұлттық аударма бюросының қоғамдық қоры болып табылады.

«Қазақстанның ашық университеті» – еліміздің жетекші жоғары оқу орындары мен оқытушыларының онлайн-курстарына шектеусіз тегін қол жеткізуді ұсынатын білім беру платформасы. Кез келген адам платформада орналастырылған онлайн курстарды, қашан және қай жерде ыңғайлы болса, шектеусіз игере алады. «Кітапхана» бөлімінде онлайн оқуға болатын 23 пән бойынша кітаптар берілген. Жоба аясында тарих, философия, әлеуметтану, психология, антропология, мәдениеттану, дінтану, лингвистика, инновация, медиа, Экономика, Менеджмент және бизнес бойынша әлемнің жетекші университеттерінің үздік оқулықтары қазақ тіліне аударылады.

Қазақстанның көптеген университеттерінде Moodle көмегімен білім беру платформалары құрылды. Бүгінгі таңда Moodle ең танымал ашық бастапқы жүйелердің бірі екені сөзсіз. Moodle пайдаланушыға әртүрлі құралдар такталарын, студенттердің үлгерімін бақылау мүмкіндігін және медианы қолдауды ұсынады. Жүйе ұялы телефондарға бейімделген курстар құруға мүмкіндік береді және үшінші тарап әзірлеушілерінің қондырмаларын біріктіруге өте ыңғайлы.

Курстарынан ақша тапқысы келетіндер үшін Moodle-де PayPal төлем жүйесімен интеграция бар, ол төлем мен төлем процесін қарапайым және қарапайым етеді. Moodle-дің тағы бір маңызды артықшылығы – пайдаланушылар қауымдастығы. Сонымен қатар, қызмет уақытты үнемдеу және курсты нөлден жасамау үшін пайдалануға болатын бірқатар дайын шаблондарды ұсынады. Мүмкін, басында Moodle күрделі және түсініксіз болып көрінуі мүмкін, бірақ егер сіз пайдаланушыға максималды еркіндік беретін бағдарламаны іздесеңіз, Moodle интерфейсін зерттеуге аз уақыт жұмсауыңыз керек.

Бұл платформаның мүмкіндіктеріне келесі тармақтарды жатқызуға болады: барлық мазмұн бір жерде. Жүйеге электрондық курстарды, тестілерді, кітаптарды, мәтіндік құжаттарды, бейне дәрістерді жүктеуге болады. Топтық жұмыс. Ол үшін бірқатар құралдар әзірленді: блогтар, форумдар, глоссарийлер, семинарлар, жалпы және жеке чаттар. Кері байланыс форумдарда, қауымдастықтар құру түрінде байланыс арқылы қамтамасыз етіледі. Оқыту сапасын бақылау оқытушылардың барлық бағалары мен түсіндірмелері бар күнделік ұсынады. Жүйе арқылы мұғалім студенттердің порталға қаншалықты жиі кіретінін, белгілі бір курсты оқуға қанша уақыт кеткенін көре алады. Электрондық тестілер мен сауалнамалар құру құралы. Вебинар алаңы. Сондай-ақ сайт арқылы тыңдаушыларды дербес тіркеу; бірыңғай жүйе шеңберінде ЖОО мен оның филиалдарының жұмысын қолдау; курстар бойынша деректерді басқару (топтардың болуы, оқу құны, ұзақтығы, оқу кестесі және т.б.).

Жүйеде байланыс мүмкіндіктерін қарастырған кезде келесі тармақтарды бөліп көрсетуге болады: пайдаланушы профилімен жұмыс істеу мүмкіндігі жақсы жасалған; HTML редакторында жұмыс істеуге болады; форуммен жұмыс; жеке хабарламалармен жұмыс; чатпен жұмыс; қажет болған жағдайда мәтінге сурет түрінде енгізуге болатын формулаларды қолдану.

Кемшіліктерге мыналар жатады: күрделі интерфейс және бағдарламалау тілінде көп түсінбейтін мұғалім жүйені басқара алмайды. Пайдаланушыларды бөлімдер, бөлімшелер мен филиалдар бойынша топтарға бөлуге болмайды, ал студенттер тобын тек курс ішінде құруға болады. Жүйе әрқайсысы бойынша есептер жасайды, курс бірақ жиынтық кестені, яғни статистиканы көрсетпейді.

Сандық білім беру ресурстары мен платформаларына шолу мынаны көрсетті. Білім беру жүйесіне арналған цифрлық өнімдерді жасау саласы деңгейлеріне қарамастан жылдам қарқынмен дамып келеді. Негізінен, электронды өнімдер мазмұнды құру және оқыту

форматтарына технологиялық тәсілдерді әзірлеу үшін кадрлары бар баспаларды сәтті жасайды. Электрондық технологиялар, контент, оқыту нысандары мен әдістері саласындағы қызметтер нарығы әр түрлі және білім алушылардың әртүрлі санаттарына бағытталған.

Оқытуды басқару жүйелеріне арналған танымал платформалардың функционалдығына салыстырмалы талдау жүргізілді. Талдау барысында платформалардың артықшылықтары мен кемшіліктері атап өтілді. Кемшіліктердің ішінде ерекше назар аударылады:

- кіріктірілген курс редакторының болмауы;
- кіріктірілген конференция Модулінің болмауы;
- жүйені жылдам сканерлеудің болмауы.

Осы тұжырымдар негізінде part-time оқыту үшін әзірленіп жатқан платформаға қойылатын талаптар тұжырымдалды. Part-time платформасын құру үшін www.ps.kz бұлттық серверден платформамызды орнатуға арналған хостинг алынды.

Платформа жалпы төмендегі талаптарды қанағаттандырады:

- қол жетімділік: қашықтықтан қол жеткізу нүктесінен оқу компоненттеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету мүмкіндігі;
- бейімделу: білім беру бағдарламаларының жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу бағдарламасын бейімдеу мүмкіндігі;
- тиімділік: оқу процесінің тиімділігі мен өнімділігін арттыру мүмкіндігі;
- интегралдылық: оқу материалдарын олар жасалған платформаға қарамастан пайдалану мүмкіндігі;
- беріктік: жаңа технологияларды қосымша жетілдірусіз сәйкестендіру мүмкіндігі.

Біз осы веб-қосымшаға қойылатын негізгі функционалдық талаптарды анықтадық. Пайдаланушының мәртебесіне байланысты әртүрлі мүмкіндіктер берілген. Келесі топтарға бөлу қарастырылған:

- қонақтар;
- студенттер;
- оқытушылар;
- әдіскерлер;
- әкімшілер.

Курс құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталғанын ескеру қажет, сондықтан құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру және мүмкіндікті қамтамасыз ету қажет [10]:

- курстарды құру және өңдеу;
- курсқа әртүрлі кеңейтімдердің әдістемелік материалдарын бекіту;
- курс аясында дәрістер/тестілер құру және редакциялау;
- дәріс, тақырып (секция), курс және құзыреттілік үшін әртүрлі деңгейдегі тестілер құру;
- курс шеңберінде бейнеконференциялар өткізу тәртібі;
- мұғалімдерге арналған тестілеу/курс нәтижелерінің толық статистикасын қарау және оны түсіру;

- студенттерге арналған тестілеу/курс нәтижелері статистикасының қысқартылған (толық емес) нұсқасын қарау және оны түсіру;

- чат арқылы мұғалімнің оқушылармен екі жақты қарым-қатынасын қамтамасыз ету.

Бір курс беті:

- Курстың атауы,
- Пән туралы толық ақпарат,
- Оқу материалдарының файлдары,
- Блоктар тізімі және сабақтар,
- Рейтинг, рейтинг бірнеше сабақтан өткеннен кейін ғана.

Бұл платформаның негізі дәріс материалдарынан, бейне дәрістерден, практикалық жұмыстарға арналған тапсырмалардан, тест тапсырмаларынан және т.б. тұратын «Курс» болып табылады.

Қажет болған жағдайда келесі тақырыптағы материалдарға қол жетімділік шектеулі болуы мүмкін және тек алдыңғы тақырыптардың барлық сынақтарын оқып, аяқтаған кезде ғана алынады.

Платформада бейнеконференция өткізу мүмкіндігі бар, бұл ретте оқытушы:

- экранды көрсету, сондай-ақ пайдаланушыларда осы мүмкіндікке қол жеткізуді басқару;

- чаттардағы хабарламалар мен қосымша файлдарды жіберуге қол жетімділікті шектеу; пайдаланушыларға модератор құқықтарын беру (чаттағы пайдаланушыларға қол жетімділікті басқару);

- бейнеконференция аясында экран жазбасын қосу. Ол аяқталғаннан және өңделгеннен кейін бейнежазба чатпен және бейне байланыс кезінде жіберілген материалдармен бірге қол жетімді болады.

Курсты құру кезінде мұғалім оны таңдаған және қарастырған кезде көрсетілетін суретті қоса алады. Сипаттаманы құрастыру кезінде стилистиканы, мәтінді редакциялау және оның бағытын өзгерту мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, мәтінге кестелер, гиперсілтемелер, түсіндірме суреттер қосуға болады. Курсты құру интерфейсі қарапайым құрылымға ие болады, бұл осы беттің функционалдығын зерттеуге және тұтастай объектіні құруға кететін уақытты азайтады.

Платформада статистиканы жинау және аналитиканы орнату үшін келесі мүмкіндіктер қарастырылған:

- Өтуге жұмсалған уақыт (әр сабақ),
- Пайдаланушы тоқтаған жер,
- Пайдаланушы қанша рет кірді,
- Тестілер (жауап ретінде/А),
- Қанша пайдаланушы өту ұпайларын алды.

Курс аяқталғаннан кейін оқытушыға да, білім алушыға да қолжетімді есеп қалыптастырылады.

Осы құрылған платформада part-time оқитын болашақ физика және информатика педагогтарды оқыту дәрістері әзірленіп, тәжірибелік жұмыстар ұйымдастырылуда. Аталмыш жұмыс барысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінде білім алушыларының оқыту үдерісінде жүзеге асырылды. Сондай-ақ, білім беру платформаларының тиімділігі мен мүмкіндіктері жүргізілген эксперименттік жұмыс барысында тексерілді. Экспериментке осы университетінің part-time оқитын (n=129) физика және математика факультетінің білім алушылары қатысты. Деректер 2022–2023 оқу жылының басында жүргізілді. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің алғашқы кәсіптік білімін бакалавриатта – 90% (116 студент), магистратурада – 10% (13 магистрант) алғаны айқындалды.

1. Сіз part-time оқу процесіне қанағаттанасыз ба? Иә – 77%; жоқ – 23%.
2. Оқу жүктемесі өсті деп ойлайсыз ба? Иә – 35%; жоқ – 65%.
3. Part-time оқытуна ауысқан кезде сізге техникалық жабдық қажет болды ма? Иә – 32%; жоқ – 68%.
4. Сізге қолданылған платформа ұнады ма? Иә – 81%; жоқ – 19%.
5. Сіз компьютерге материалдарды жүктей алмау мәселесіне тап болдыңыз ба? Иә – 21%; жоқ – 79%.
6. Микрофон мен веб-камераны қосу қиынға соқты ма? Иә – 16%; жоқ – 84%.

7. Сіз дәрістердің нашар көрсетілуіне, материалды көбейту процесінде техникалық үзілістерге тап болдыңыз ба? Иә – 34%; жоқ – 66%.

8. Сіз компьютерлік технологияны жеткіліксіз меңгеруде қиындықтарға тап болдыңыз ба? Иә – 18%; жоқ – 82%.

9. Оқытушының көмегінсіз практикалық тапсырмаларды шешуде қиындықтар болды ма? Иә – 28% / жоқ – 72%.

10. Сіз берілген ақпараттың көптігіне байланысты қиындықтарға тап болдыңыз ба? Иә – 32%; жоқ – 68%.

11. Part-time оқыту кезінде сіздің топтағы студенттермен қарым-қатынасыңызға әсер етті ме? Иә – 24%; жоқ – 76%.

12. Сіз оқытушылармен тікелей қарым-қатынас жасау қажеттілігін сезінесіз бе? Иә – 29%; жоқ – 71%.

13. Сіз жалпы мазасыздықты байқайсыз ба? Иә – 13%; жоқ – 87%.

14. Сынақтар мен емтихандарды тапсыру кезінде сіз өткен жылдардағы сессиялармен салыстырғанда көбірек алаңдадыңыз ба? Иә – 17%; жоқ – 83%.

15. Part-time-ға ауысқаннан кейін оқытушылармен қарым-қатынас сапасы өзгерді ме оқыту: Иә – 12%; жоқ – 88%.

Осы платформаны пайдалану кезінде анықталған артықшылықтар мен кемшіліктерді талдау нәтижесінде мынадай ұсыныстар тұжырымдалды: пайдаланылатын платформаны жетілдіру, оның техникалық ақаулары мен проблемаларды шешу, студенттер мен оқытушыларға арналған бейне нұсқаулықтарды орналастыру. Респонденттердің берген кейбір критерийлер бойынша жауаптары қате екендігін атап өткеніміз жөн. Студенттерде өзін-өзі ұйымдастырудың жетіспеушілігіне байланысты «уақытты басқару» курстарын өткізу ұсынылады. Сауалнаманы қорытындылай келе заман талабына сай, жаңа ақпараттық бағдарламалардың мүмкіндіктерімен танысып, зерттеп, part-time оқыту үрдісін жүзеге асырып жүрген профессорлық-оқытушылық құрамның бар екендігіне көз жеткіземіз.

Қорытынды

Бұл мақалада цифрлық білім беру платформаларына талдау жасалды, сондай-ақ қойылған талаптарды ескере отырып орындалған part-time оқыту үшін платформа жасалды. Платформа курстардың, дәрістердің, тестілердің редакторын, бейнеконференцияны ұйымдастыру мүмкіндігін, студенттер мен оқытушы арасында чат түрінде екіжақты қарым-қатынасты, статистиканы қарау мен түсіруді қамтиды.

Мұғалімнің оқу процесін ұйымдастыруға ғана емес, бақылауға да мүмкіндігі бар. Бұл қосымшада оқу курсы жасаушы бірқатар құқықтарға ие, олардың көмегімен студенттермен қарым-қатынастың барлық дерлік процесін бақылауға болады. Бұл мүмкіндік оқу процесін сапалы құруға көмектеседі, жұмыстың тәуелсіздігін бақылауды жақсартады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі ғылыми және ғылыми-техникалық жобалар бойынша 2022–2024 жж. гранттық қаржыландырылатын AP14872018 «Кәсіби білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқыту» жобасының аясында дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Крылов Д.А. Виртуальное образовательное пространство как инновационная составляющая техногенной образовательной среды вуза // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – №9. – С. 118–123.

2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2022–2026 жылдарға арналған тұжырымдамалары. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941> (қаралған күні 15.08.2023)
3. The EdTech Genome Project. [Electronic resource]. URL: <https://edtechevidence.org/blog/> (date of access 01.08.2023)
4. Haelermans C. Digital tools in Education: On Usage, Effects and the Role of the Teacher. *SNS Research Report*. – 2017. ISBN 978-918694993-8.
5. Онлайн платформа LearnSmart. [Электронный ресурс]. URL: <http://learnsmartadvantage.com/> (дата обращения 15.08.2023)
6. Онлайн платформа ALEX. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.aleks.com/>. (дата обращения 01.08.2023)
7. Онлайн платформа Revel. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.pearsonhighered.com/revel/index.html>. (дата обращения 12.08.2023)
8. Онлайн платформа Connexus. [Электронный ресурс]. URL: <https://cpa.lms.pearsonconnexus.com/> (дата обращения 15.08.2023)
9. Онлайн платформа Schoology. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.schoology.com/> (дата обращения 26.07.2023)
10. Medeshova A., Kassymova A., Mutalova Z., Kamalova G. Distance Learning Activation in Higher Education // *European Journal of Contemporary Education*. – 2022. – №11(3). – P. 831–845. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.831

REFERENCES

1. Krylov D.A. Virtualnoe obrazovatelnoe prostranstvo kak innovacionnaia sostavliaiushaia tehnogennoi obrazovatelnoi sredy vuza // *Sovremennye naukoemkie tehnologii* [Virtual educational space as an innovative component of the technogenic educational environment of the university]. – 2016. – №9. – S. 118–123. [in Russian]
2. Qazaqstan Respublikasynyn bilim berudi damytudyn 2022–2026 jyldarga arналган tujyrymdamalary [Concepts of education development of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941> (date of access 15.08.2023) [in Kazakh]
3. The EdTech Genome Project. [Electronic resource]. URL: <https://edtechevidence.org/blog/> (date of access 01.08.2023)
4. Haelermans C. Digital tools in Education: On Usage, Effects and the Role of the Teacher. *SNS Research Report*. – 2017. ISBN 978-918694993-8.
5. Onlain platforma LearnSmart [LearnSmart online platform]. [Electronic resource]. URL: <http://learnsmartadvantage.com/> (date of access 15.08.2023) [in Russian]
6. Onlain platforma ALEX [ALEX online platform]. [Electronic resource]. URL: <https://www.aleks.com/>. (date of access 01.08.2023) [in Russian]
7. Onlain platforma Revel [Revel online platform]. [Electronic resource]. URL: <https://www.pearsonhighered.com/revel/index.html>. (date of access 12.08.2023) [in Russian]
8. Onlain platforma Connexus [Connexus online platform]. [Electronic resource]. URL: <https://cpa.lms.pearsonconnexus.com/> (date of access 15.08.2023) [in Russian]
9. Onlain platforma Schoology [Schoology online platform]. [Electronic resource]. URL: <https://www.schoology.com/> (date of access 26.07.2023) [in Russian]
10. Medeshova A., Kassymova A., Mutalova Z., Kamalova G. Distance Learning Activation in Higher Education // *European Journal of Contemporary Education*. – 2022. – №11(3). – R. 831–845. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.831

UDC 81:37.016; 811.512.122.37322:58; IRSTI 16.01.45

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.26>G.S. SULEIMENOVA *Lecturer of I. Zhansugurov Zhetysu State University
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: suleymenova.76@list.ru***EFFECTIVENESS OF TEACHING KAZAKH ONOMASTICS AND TOPONYMS
TO UNIVERSITY STUDENTS**

Abstract. Kazakh onomastics is a big sphere of linguistic science, which includes numerous lexical units and onyms, such as: anthroponyms, toponyms, hydronyms, and etc. The main principles of teaching onomastics include not only the lexical and structural features of the language, but also the importance of teaching the language history and culture through onomastic vocabulary.

Today, the consideration of the psychological and pedagogical foundations of Kazakh language onomastics teaching depends on the theoretical, developmental and educational values of names in teaching the Kazakh language. The creation and formation of the names of onomastic objects in our country is one of the most important issues not only in learning their names, but also in the language vocabulary development. In this direction, the main purpose of the article is to determine the ways of developing the students' language skills using effective linguistic methods of teaching the Kazakh language onomastics.

The process of teaching Kazakh onomastics in higher education was chosen as an object of the study. The goal of teaching the Kazakh language onomastics as a separate subject in higher education arose from the need to create new directions in the educational system. The article proves the effectiveness of using complex methods in teaching the Kazakh language onomastics as a special subject. The experiment was carried out in accordance with the educational program for students of philology speciality on the elective subject "Onomastics and country studies". The results of experimental work on the development of students' language skills on using new approaches in teaching Kazakh language onomastics were presented.

The results of the research can be used in the process of training future teachers in the field of onomastics at universities.

Keywords: onomastics, Kazakh language, teaching onomastics, teaching methodology, language skills.

Г.С. Сулейменова*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: suleymenova.76@list.ru***Жоғары оқу орындарының студенттеріне
қазақ ономастикасы мен топонимдерді оқытудың тиімділігі*****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Suleimenova G.S. Effectiveness of Teaching Kazakh Onomastics and Toponyms to University Students // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №4 (130). – Б. 318–328. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.26>

***Cite us correctly:**

Suleimenova G.S. Effectiveness of Teaching Kazakh Onomastics and Toponyms to University Students // *Iasauı universitetinın habarshysy.* – 2023. – №4 (130). – Б. 318–328. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.26>

Аңдатпа. Қазақ ономастикасы – антропоним, топоним, гидроним сияқты сандаған лексикалық бірліктер мен атауларды қамтитын ауқымы кең тіл ғылымының саласы. Ономастиканы оқытудағы басты принциптерге тілдің лексикалық, құрылымдық ерекшеліктерімен қатар, ондағы атаулар арқылы тілдің тарихы мен мәдениетін оқытудың маңызын атауға болады.

Бүгінгі таңда қазақ тілінің ономастикасын оқытудың психологиялық-педагогикалық негіздерін қарастыру атаулардың қазақ тілін оқытудағы білімділік, дамытушылық мен тәрбиелік маңыздылығына байланысты. Елімізде ономастикалық нысандар атауларының жасалуы мен қалыптасуы, әсіресе олардың атауларындағы өзгерістерді оқытуда ғана емес, тілдік лексиканы дамытуда да маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Осы бағытта мақаланың басты мақсаты – қазақ тілінің ономастикасын оқытудың тиімді лингвистикалық әдістерін қолдана отырып, студенттердің тілдік дағдыларын дамыту жолдарын анықтау.

Зерттеудің нысаны ретінде жоғары мектепте қазақ ономастикасын оқыту үдерісі таңдалып алынды. Жоғары мектепте қазақ тілінің ономастикасын жеке пән ретінде оқытудың мақсаты – жаңа білім беру жүйесін құру қажеттілігінен туындады. Мақалада қазақ тілінің ономастикасын ерекше пән ретінде оқытуда кешенді әдістерді қолдана оқытудың тиімділігі дәлел тапты. Эксперимент филология мамандықтарының студенттеріне арналған білім беру бағдарламасына сәйкес «Ономастика және елтану» таңдау пәні бойынша орындалды. Студенттерге қазақ тілінің ономастикасын оқытуда олардың тілдік дағдыларын жаңа бағыттар арқылы дамыту бойынша эксперимент жұмысының нәтижелері берілген.

Зерттеу жұмысының нәтижелері ЖОО-да болашақ оқытушыларын ономастика пәні бойынша даярлау үдерісінде пайдаланылуы мүмкіндігі бар.

Кілт сөздер: ономастика, қазақ тілі, ономастиканы оқыту, оқыту әдістері, тілдік дағдылар.

Г.С. Сулейменова

*преподаватель Жетысуского университета имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдықорган), e-mail: suleymenova.76@list.ru*

Эффективность обучения казахской ономастике и топонимике студентов высших учебных заведений

Аннотация. Казахская ономастика – обширная область лингвистической науки, включающая в себя многочисленные лексические единицы и названия, такие как: антропонимы, топонимы, гидронимы и тд. К основным принципам обучения ономастике относятся не только лексические и структурные особенности языка, а также важность обучения истории и культуре языка через ономастическую лексику.

Сегодня рассмотрение психолого-педагогических основ обучения ономастике казахского языка обусловлено образовательной, развивающей и воспитательной значимостью наименований в обучении казахскому языку. Создание и формирование названий ономастических объектов в нашей стране является одним из важнейших проблем не только в обучении изменениям в их названиях, но и в развитии языковой лексики. В этом направлении основной целью статьи является определение путей развития языковых навыков студентов с использованием эффективных лингвистических методов обучения ономастике казахского языка.

В качестве объекта исследования был выбран процесс обучения казахской ономастике в высшей школе. Цель преподавания ономастики казахского языка как отдельного предмета в высшей школе возникла из-за необходимости создания новой системы образования. В статье доказана эффективность преподавания ономастики

казахского языка как специального предмета с использованием комплексных методов обучения. Эксперимент проводился в соответствии с образовательной программой для студентов филологических специальностей по элективному предмету «Ономастика и страноведение». Были представлены результаты экспериментальной работы по развитию языковых навыков студентов с использованием новых подходов в обучении ономастике казахского языка.

Результаты исследовательской работы могут быть использованы в процессе подготовки будущих преподавателей вуза по дисциплине ономастика.

Ключевые слова: ономастика, казахский язык, преподавание ономастики, методика обучения, языковые навыки.

Introduction

The President of Kazakhstan K.K. Tokayev stressed that “the Kazakh language should be the main priority for everyone. During the period of independence, the language environment has changed radically, the books and news are published in the Kazakh language. There are many representatives of other nationalities who know the Kazakh language. There is a demand for Kazakh films, songs and other products. All this indicates that the scope of the Kazakh language is expanding every year. Therefore, there is no cause for concern that the state takes appropriate measures to support the Kazakh language. We will continue to work in this direction” [1].

Thus, the importance of Kazakh language teaching from theoretical foundations has become urgent. It is considered in the works of methodologists, research works on the study of the psychological and pedagogical foundations of teaching the Kazakh language onomastics.

The psychological-pedagogical foundations of teaching Kazakh onomastics depend on the developmental and educational importance of onyms in teaching the Kazakh language. In the teaching of Kazakh language onomastics, the grammatical, word-formation, syntactic, semantic peculiarities should be considered. Students are educated by mastering some other fields. In our country, creation and formation of names of onomastic objects is one of the most important issues not only in education, but also in the development of language vocabulary.

For our research, it is important to define what we mean by the concept of “teaching method (approach)”. We understand the concept of “approach” as a general theoretical and practical position expressed in the concept. It determines the target orientation of all components of the educational process. The approach to teaching determines the choice of teaching strategies and teaching methods. It represents teaching onomastic lexis the methods are varied.

The teaching method is a way of orderly interrelated activities of a teacher and students. The activities are aimed at solving the problems of education, upbringing and development in the teaching process. The teaching method implements a specific approach, thus becoming a model of the learning process.

The methods implemented in the Kazakh language teaching are important in teaching Kazakh language onomastics. In this direction, we decided to analyze the main methods of teaching the onomastics and its results on Kazakh language teaching.

Research methods and materials

The methodological and theoretical basis of the research consists of the basic provisions and is formulated in main research on onomastics, semantics, linguistic-regional studies, and linguo-cultural studies. The research work was carried out on the basis of the general principles of linguo-didactics. We used theory of onomastic research in combination of peculiar methods which formulated its methodology.

The experimental research on the use of the subject ‘Kazakh onomastics and Cultural studies’ according to the educational program for students of the speciality ‘Philology’ was conducted at I. Zhansugurov Zhetysu State University. The aim of an experiment is to develop students’ language skills and knowledge on Kazakh onomastics. 42 students (2 groups) of the full-time department of philological faculty have participated in the experimental work and the statistical data analysis was used to formulate the results.

Literature review

The study of onomastic names is not only of great scientific and practical interest for students, but also it helps to solve educational, practical problems for teachers. One of the modern methodological trends in the teaching of Kazakh language onomastics is related to the implementation of the cognitive-semantic approach.

In this connection, Z. Agabekova proclaims that proper names play a significant role in the Kazakh culture and the national mentality in teaching Kazakh [2, p. 105]. Therefore, onomastic names differ in that they are closely connected with historical, geographical and cultural information about the social life of the people. During language learning, it is important to pay attention to the semantic meaning of each toponym. It helps students deeply understand the program material in the Kazakh language and achieve individual, meta-disciplinary and professional disciplinary results.

Kaidarov A.T. and Kornilov G.E. point out the structure and semantics of onomastics of any language is very complicated [4; 5]. It includes different forms and structures, except their meaning and history. This allows the teacher to form a creative, comprehensively developed person who knows history of his nation and appreciates the past of his country.

According to Zhanuzakov T., we can mention the following signs that belong to the consistent and indirect characteristics of archaic words found in the composition of Kazakh folk geographical terms [6]. It indicates that they appeared in the era of the first origin of the language:

- 1) they are, as a rule, words with one-syllable roots;
- 2) as a geographical term, it is found in the vocabulary of many languages, even in unrelated languages;
- 3) very archaic, “primitive” geographical roots (names) necessarily have an imitative, ideophone according to the terminology of Abdirakhmanov A. or phonemotype, phonosemantic model, according to the terminology of Makulbek A.B. that performs the function of sound representation [6; 7].

The phonomorphological and semantic parallels of the words “white” and “black” (in toponyms: *Aktau*, *Akkemer*, *Akkystau* or *Ushkara*, *Zhankara*, *Nayzakara*, etc.) are found in the Kazakh onomasiology. But their meanings have become obscured and are not used independently today. They are found in some areas of the country.

According to Zhanuzakov T., such semantic and morphemic forms are very close to the appellatives ‘*gur*’ in Albanians. For example: *kara* – “stone” by Armenians, *gairi* - by Avesta. “*gora*”, in Hindi - *gar* – “castle, fortress”, in Tibetan *garhi* – “fortress”, in *Sahara* – “*kara-gara*” hill with hard slopes, rocky remnant, rocky mountain” [8, p.109].

As stated by Madiyeva G.B., the proper names are mostly considered a product of the era of the time when they were formed. In addition, the onomastics of each nation is not homogeneous. It represents multilingual forms that developed in different chronological periods under the influence of certain historical events [6, p. 22].

As we see, terms of onomastics is primarily related to linguistics, geography and history in its main aspects. In this regard, there is the metadisciplinary method of teaching onomastics. Onomastic units are of great importance in the teaching Kazakh language, literature, geography, and history subjects both in the general school and at the university. Adults, schoolchildren and students are equally interested in understanding the meaning of some onomastic names. Since the teaching

of onomastics combines metadisciplinary connections, an integrative approach to language teaching is guided.

The hydrographic folk appellation is often found in Kazakh toponyms (hydronyms). For example: *water – su*: (*Aksu, Sarysu, Karasu, Kaskasu, Kyzylsu*, etc.) in Turkic languages means are “spring”, “water”, “lake”).

According to Zhanuzakov T., the use of texts with toponymic content for the purpose of teaching the Kazakh language onomastics aims to enrich the students' vocabulary [6, p. 5]. The teacher aims to develop the level of development of spelling and speaking skills while working with the texts, paying attention to the rules of spelling and pronunciation of geographical names, observing orthographic norms. These are important methods in the implementation of the linguistic approach to language teaching.

In the educational process, it is necessary to pay special attention to interdisciplinary connections that increase students' better understanding of the authentic materials and the level of mastery of the Kazakh language. It is worth noting that the mastering of onomastic materials contribute to the implementation of interdisciplinary communication in classroom. By working with toponyms in Kazakh language classrooms, the teacher-linguist not only increases the students' interest to the subject of the Kazakh language, but also contributes to the acquisition of linguistic competences and skills of the Kazakh language.

Next issues is need to understand the term “complexity”. At the same time, we will focus on the combination of the intralinguistic and extralinguistic approach to the study of Kazakh language toponyms in class and students' extracurricular work. The extralinguistic approach in our work includes cultural-geographical, historical, socio-political or historical-political aspects of the study of onomastic names. The study of extralinguistic features of onomastic names in Kazakh language classes contributes to the formation of cultural competence.

According to Zhanuzakov T., “The current stage of language teaching methodology development is characterized by increased interest in the cultural function of the language” [8]. Cultural competence includes understanding language as a form of expression of national culture and the relationship between language and national history. Despite the fact that onomastic names reflect the relationship between language and people's history, we teach national-cultural features of the Kazakh language and behavior forming a linguistic image of the world. Students need in mastering the culturally marked units and Kazakh speech etiquette. It is also a very important layer in the development of the culture of interethnic relations.

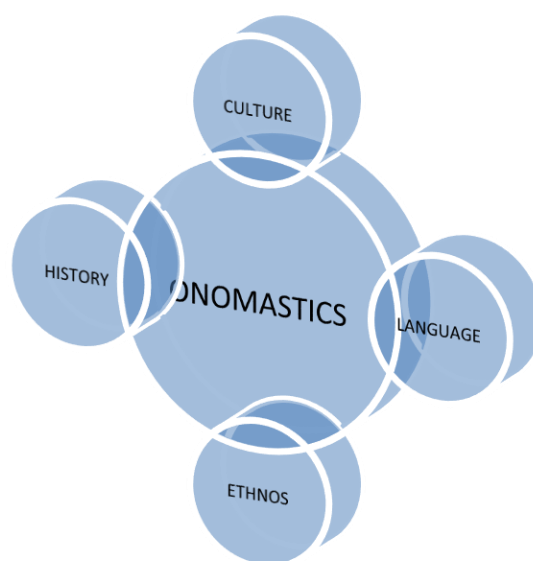
Also, as the basis of teaching methodology, we follow V.A. Nikonov's approach to the study of toponyms [9]. The comprehensive approach to the study of the use of onomastics in the Kazakh language classrooms and extracurricular work, it is intended to study onomastic names as words (word forms) in the Kazakh language class and outside the class comprehensively. Along with their phonetic, morphemic and word-formation, morphological, syntactic and other features, the semantic meanings (cultural-historical, geographical features) of this special lexical layer are taken into account. The reason for this, is that onomatopoeic names differ from ordinary vocabulary in their own series, special meaning, construction features, linguistic and extralinguistic character.

In this connection, Suleymenova G., Syrlybayeva G., Saryshova K., Assylova R., Sarbasova K. confirm that “There is a need for scientific study of all types of names, which represents the certain category of words in the lexical system of any language. It was universally recognized now. And the modern stage of development of the world linguistics is characterized by the rapid growth of onomastic researches, carried out on the material of various languages” [10, p. 538].

Thus, onomastic lexicon as a separate topic has not been distinguished in the university programs. The intralinguistic approach involves the study of the possibilities of using materials about onomastic names in the study of individual language topics in the Kazakh language. The

method of teaching onomastics also considers the phonetics and orthography of the Kazakh language (phonemic composition, pronunciation, accent, intonation and etc.). Also, morphemic and word-forming problems of onomastic names, functions and properties of onomastic syntactic units of the Kazakh language are studied. In addition, spelling rules related to onomastic names are comprehensively considered.

A.K. Meirbekov considers that “Combining systemic-structural and semantic methods of research of toponymic materials allows to reveal the essence of the processes of primary and secondary toponymic naming. This allows us to define cultural connotations, associations, symbols and other concepts of place names” [11]. The part of the language that we are considering, includes geographical and historical information about onomastic units, introduces the culture of the people.

Picture 1 – The main aspects of Kazakh onomasiology

As we see in Picture 1, Kazakh onomasiology should be treated and studied according to history, language, culture and ethnocultural aspects. We can also confirm that the use of onomastic materials in the Kazakh language classrooms contributes to the formation of students' cultural competence. We must not forget that the current period of language teaching methodology development. It is characterized by an increased interest in the cultural (cumulative) function of the language. In teaching the language is considered as means of introducing the national culture. Learning such a language develops cultural (ethnocultural) competence. It is also called the national cultural level of language learning.

We also observe that Kazakh onomastics is also affected by Russian onomastics.

In this connection, A. Aksholakova concluded her research on teaching onomastic lexis as: “Ensuring stability in writing and spelling of Kazakh proper names in Russian language will eliminate the existing variability, mistakes and misunderstanding in mass media, and it will make easy for further works on development and correction of various reference books, provide literacy in business correspondence and will warn against the possibility of appearing of new distortions” [12, p. 397].

At the same time, it is very important to focus on the three languages proposed by E.S. Passov. They are: language, culture and society. It is impossible to consider the Kazakh language onomastics without ‘language-society-culture’ connection in the content of teaching. In the Kazakh language class, students are interested in the way onomastic linguistic units, which introduce native and world culture, work as cultural objects. Carrying out tasks and

exercises using onomastic materials. In our opinion, also includes introducing students to their cultural potential.

In this sense, cultural competence includes understanding the language as a form of national culture presentation, the relationship between language and people's history, the national-cultural features of the Kazakh language and Kazakh speech, the formation of a linguistic image of the world. These language marks are directly related to the mastery of nationally marked language units, the Kazakh national speech etiquette, and the culture of interethnic relations.

Results and discussion

In programs and textbooks for the Kazakh language students at higher institutions unit should be guided by the compilation of the main content of teaching onomastics. Because each onomastic unit has its own place not only in the target language, but also in its culture and social history. Special attention should be paid to the study of the meaning under onomastic names.

Many researchers of onomasiology ignore the importance of the cultural basis of the language in the lexical composition of the language. For example, some of the most common onomastic units are observed to be used more often than most common proper names. Due to the lack of time in the classroom, a significant amount of extralinguistic information about onomastic units can be covered in the classroom. In such cases, it is necessary to use the program material taught in a fragmentary form for repetition in the Kazakh language course.

In this connection, we carried out an elective course “Onomastics and country studies”. It can distinguish types and categories of onyms, nature of linguistic, cultural and social aspects. They can analyze onymes in terms of word formation, etymology, semantics and structure. Can distinguish and analyze the place of onomastics in the promotion of the folk language, language, history, the role of the country and the nation. The teacher should be able to prove that they are historical sources.

We believe that the content of the course will allow us to study the fact that onyms. The content of the subject is not only a system of names, and thereby get to know the country and the nation. The theoretical and practical topics include in the curriculum of the elective course “Onomastics and country studies” are authentic materials on regional onomastics. This is because theoretical materials related to onomastics (types, classification, word formation, research methods, and etc.). The onomastics of regions and places will undoubtedly increase the interest of students.

The program consists of 15 themes: onomasiology, history, formation and types of onyms, classification of onyms, issues of word formation, linguocultural aspect of onomasiology and other research methods. The current stage of development of the Kazakh language teaching methodology is characterized by increased interest in the cultural activity of the language. The aspect of linguo-cultural studies of onomasiology includes understanding the language as a form of expressing national culture, the relationship between the language and the history of the people, understanding the features of the national-cultural and speech activity of the Kazakh language. The aim is the formation of the linguistic image of the national language. Onomastics is a complex discipline that includes learning the national worldview, culturally-arked language units or realia. It also deals with Kazakh speech etiquette, and the culture of interethnic relations. Teaching onomastics as a special subject in the Kazakh language class helps to solve the following important objectives. In general, there are main criteria for choosing onomastic names:

- 1) general use of the onym;
- 2) the importance of the meaning of the onym;

- 3) availability of onyms;
- 4) educational sides of the onymes.

For example, in the Kazakh language classroom, students can be invited to get acquainted with the names of major cultural centers of the country, such as: Almaty, Omby, Kyzylzhar, Okzhetpes, Turkestan. Using the materials on onomastics provided by the teacher to the students, it is advisable to indicate in those exercises which object is called by this or another name in parentheses.

Often, during oral explanations, students are helped to explain the geographical location of a given object. Sometimes, in the creation of historical names, special components can be found, or it is often the case that the onym has multiple meanings. Sometimes it is difficult to find enough information about it. The Kazakh folk geographical term 'kara' is very similar in meaning and personality to the Sahara's 'gara'. It is close to: Kara (kara; exact meaning – black) is a hill made of hard rocks. From the horizon, the silhouette of such a height looks black from a distance. Currently, the word "kara" is not used as a term itself. But it is often included in the geographical name: Ushkara, Imankara, Berikkara, Zhetykara, etc. In Mongolia, there are names of heights such as: Narynhara and Dolanhara which has a part of a personal name.

The teacher should be ready for some problems and work only with the material, in which he has sufficient knowledge in the lesson. This is also necessary to prepare students for unexpected questions that often arise in the classroom.

As proposed by Zhumaniazov M.A. 'Special attention should be paid to toponyms with adjectival components. This makes it possible to prevent cross-linguistic interference in the field of adjective names, which in the native language of the students are significantly different from Russian in terms of their grammatical properties' [15].

The teacher can introduce onomastic names into the examples and exercises and provide additional information to the students. They can be examples from world toponyms. For example: Altai Mountains, Baikal, Volga, Caucasus Mountains, Tien-Shan, Ural Mountains. During the introduction, they are analyzed in terms of meaning, syntax and semantics. The meaning and creation of each of these onomastic names contains a great deal of information and historical information. It is impossible to say and master all of them in class.

Nowadays, a generation is growing to be ready learn his national history and combine national values. This is a true sign of our independence. Scientists, like: Madieva G.B., Kubryakova E.S. are interested in onomastics to discover the origin, motivation, phonetic aspects and paradigmatics, syntagmatics of each name, and at the same time, as a linguistic unit reflecting the culture and history of the nation [13, 14]. Since onyms can also express political and ideological views, they are becoming a form of administrative positions. The return of historical, ancient onyms attract the attention and interest of the general public. As a community of teachers, we should teach all the achievements of the science of onomosiology to the students in a theoretical and practical sense, and use them to educate patriotic citizens.

So, the experimental research on the use of the subject 'Kazakh onomastics and Cultural studies' was conducted on the basis of I. Zhansugurov Zhetysu State University. The subject was elected according to educational program for students 'Kazakh onomastics and Cultural studies'. The aim of the experiment is to develop students' language skills, linguocultural competence and knowledge on Kazakh onomastics. 42 students (2 groups) of the full-time department of philological faculty have participated in the experimental work.

The students were given topics for discussion, systematic tasks and materials according to the content of the program. These types of tasks make it possible to determine whether students can produce word-formation analysis with a clear structure and not only common nouns, but also toponyms, which were not introduced as illustrative material in the Kazakh language class when studying the topic "Basic ways of forming words in Kazakh language". We also used testing

method in defining the structure and meanings of onomastic units. As a result, we will be able to determine whether the students have any knowledge of onyms, as well as to identify the level of students' interest to learn in toponymic material and language skills.

The results of pre-test is reflected in Table 1.

Table 1 – The level of students' language skills and knowledge to produce word-formation analysis of words with a clear structure (in%)

Number of students	Produced word-formation analysis of words	Word-formation analysis with incorrect meanings, structural mistakes	Failed to complete the test
	correct (no errors)	wrong (mistaken)	
42	14%	86%	-

Let us clarify that 14% are those students who did not make a single mistake when completing the test. 86% include students who made in the test: 1 mistake – 28% of students; 2 mistakes – 14% of students; 3–4 mistakes – 44% of students.

Typical errors include mistakes in word-formation and semantics in the Kazakh language. We found errors namely in determining such ways of forming words as adding words and transitioning from one part of speech to another (33 errors).

In general, students learn well the main ways of forming words in the Kazakh language. Difficulties are caused by non-morphemic ways of forming words in onomastics. The results of post-test are reflected in Table No. 2.

Table 2 – The level of students' language skills and knowledge to produce word-formation analysis (in%)

Number of students	Produced word-formation analysis of words	Word-formation analysis with incorrect meanings, structural mistakes	Failed to complete the test
	correct (no errors)	wrong (mistaken)	
42	0 %	84 %	16 %

According to the table, we can say, that it is necessary to clarify that: 16% of students did not cope with the tasks in the test (made more than 4 mistakes); 84% of students completed the task in the test, among them 6% of students made one mistake, no one completed the test with two mistakes, 78% made 3–4 mistakes.

Typical errors include the wordformation of onyms that are not morphemic (addition of stems - 20 errors, transition from one part of speech to another – 60 errors).

We define two reasons of errors:

1) nouns of proper toponyms do not illustrate the theoretical material of the paragraph and are not found in the exercises proposed in the textbook, which could make it difficult for students. Although, toponyms are the same words of the language including in terms of word formation;

2) the analysis of the tasks in the test on assignments showed that students have a poor command of non-morphemic ways of word-formation. And the toponyms proposed by us for analysis are formed by the suffixation, derivation, the transition of one part of speech to another.

The experiment showed a low level of students' knowledge in the field of toponymy. But at the same time revealed a rather high level of students' interest in studying toponyms. As a conclusion, it is difficult for students to learn word-formation. Weak results were shown when completing the task without using toponymic materials. The task using toponymic material showed even weaker results. It was difficult for the students that as materials for analysis they were offered were proper nouns, not common nouns. The quality of the results of test 2 was also affected by the fact that the toponyms proposed for analysis.

Conclusion

In this article, we considered new teaching approaches in the research of onomastic lexicon in Kazakh language. Kazakh onomastics has been developed as one of the national onomastic sphere. Extensive onomastic materials, scientific approaches, the general theory of the subject are being developed. It includes regional studies, a general theory of onyms, problem areas and the main approaches of Kazakh onomastics. However, the main encyclopedic meaning of the onyms and the main historical and cultural memories should be mentioned. It helps not only to learn information, but also to master language structure, word formation, and linguo-cultural features. The integration of different subjects increases the student motivation. Some students study geography, history, etc. while learning onomastic units.

The course “Kazakh onomastics and Cultural studies” is an elective course. As the Kazakh language includes a big amount of onomastic units, we need to present methodology of teaching them for future Kazakh teachers. The subject can distinguish types and categories of onyms, archetypal nature of linguistic, cultural and social aspects.

According to the data analysis, it is clear that students have interest in the subject of the Kazakh onomastics. In future we need to develop necessary content of the subject according to different forms and types.

BIBLIOGRAPHY

1. Токаев К.К. Государство продолжит принимать меры для поддержки казахского языка. [Электронный ресурс]. URL: <https://vlast.kz/novosti/52183-gosudarstvo-prodolzit-prinimat-mery-dla-podderzki-kazahskogo-azyka-tokaev.html> (дата обращения 26.05.2023)
2. Agabekova Z. Methods of using onomastics in teaching language and culture // *Global Journal of Sociology: Current Issues*. – 2017. – Vol. 07, Issue 2. – P. 104–109. [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/35498811/Methods_of_using_onomastics_in_teaching_language_and_culture (date of access 26.05.2023)
3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.
4. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984. – 184 с.
5. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
6. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 207 б.
7. Мақұлбек А.Б. Қазақ жалқы есімдерінің мифоритуалдық аспектілері // «Әуезов оқулары-5». «Қазақстанда гуманитарлық ілімдердің дамуы: ізденістер, даму перспективалары мен бағыттары» атты хал. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Шымкент, 2006. – Б. 100–104.
8. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. 1-том. – Астана: ІС-Сервис, 2006. – 400 б.
9. Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 144 с.
10. Suleymenova G. et al. Formation of anthroponomical system of the modern Kazakh language in higher school // *Opcción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*. – 2020. – №91. – С. 536–550.
11. Meirbekov A., Meirbekov A. National Identity Of Kazakh Toponyms In The Context Of Multilingualism. [Electronic resource]. URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2021.02.02.77> (date of access 26.05.2023)
12. Aksholakova A. Students Speech Culture Development in the Sphere of Onomastics // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2013. – №105. – P. 391–397.
13. Мадиева Г.Б. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов) / отв. ред. М.М. Буркитбаев, О. Абдиманулы, Ж.К. Ибраева. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 80 с.
14. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 120 с.

15. Жуманиязов М.А. Грамматические аспекты лингвокультурной адаптации иностранных студентов в регионе обучения (на материале адъективных топонимических моделей). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45695436> (дата обращения 26.05.2023)

REFERENCES

1. Tokaev K.K. Gosudarstvo prodoloit prinimat mery dlia podderjki kazahskogo iazyka [The state will continue to take measures to support the Kazakh language]. [Electronic resource]. URL: <https://vlast.kz/novosti/52183-gosudarstvo-prodolzit-prinimat-mery-dla-podderzki-kazahskogo-azyka-tokaev.html> (date of access 26.05.2023) [in Russian]
2. Agabekova Z. Methods of using onomastics in teaching language and culture // Global Journal of Sociology: Current Issues. – 2017. – Vol. 07, Issue 2. – P. 104–109. [Electronic resource]. URL: https://www.academia.edu/35498811/Methods_of_using_onomastics_in_teaching_language_and_culture (date of access 26.05.2023)
3. Kaidarov A.T. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 328 s. [in Russian]
4. Kornilov G.E. Imitativy v chuvashskom iazyke [Imitatives in the Chuvash language]. – Cheboksary: Chuvashskoe knijnoe izdatelstvo, 1984. – 184 s. [in Russian]
5. Januzaqov T. Qazaq tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh language] / Jalpy red. basq. T. Januzaqov. – Almaty: Daik-Press, 1999. – 776 b. [in Kazakh]
6. Abdirahmanov A. Toponimika jane etimologia [Toponymy and etymology]. – Almaty: Gylym, 1975. – 207 b. [in Kazakh]
7. Maqulbek A.B. Qazaq jalqy esimderinin miforitualdyq aspektileri [Mythorital aspects of Kazakh proper names] // «Auezov oqulary-5». «Qazaqstanda gumanitarlyq ilimderdin damuy: izdenister, damu perspektivalary men bagyttary» atty hal. gyl.-taj. konf. materialdary. – Shymkent, 2006. – B. 100–104. [in Kazakh]
8. Januzaqov T. Qazaq onomastikasy [Kazakh onomastics]. 1-tom. – Astana: IS-Servis, 2006. – 400 b. [in Kazakh]
9. Nikonov V.A. Imia i obshestvo [Name and society]. – M.: Nauka, 1974. – 144 s. [in Russian]
10. Suleymenova G. et al. Formation of anthroponomical system of the modern Kazakh language in higher school // Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. – №91. – S. 536–550.
11. Meirbekov A., Meiirbekov A. National Identity Of Kazakh Toponyms In The Context Of Multilingualism. [Electronic resource]. URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2021.02.02.77> (date of access 26.05.2023)
12. Aksholakova A. Students Speech Culture Development in the Sphere of Onomastics // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2013. – №105. – P. 391–397.
13. Madieva G.B. Onomastika Kazahstana: analiticheski obzor (podhody issledovania onimov) [Onomastics of Kazakhstan: an analytical review (approaches to the study of onyms)] / otv. red. M.M. Burkitbaev, O. Abdimanuly, J.K. Ibraeva. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 80 s. [in Russian]
14. Kubriakova E.S. Nominativnyi aspekt rechevoi deiatelnosti [The nominative aspect of speech activity]. – M.: Nauka, 1986. – 120 s. [in Russian]
15. Jumaniazov M.A. Grammaticheskie aspekty lingvokulturnoi adaptacii inostrannyh studentov v regione obuchenia (na materiale adiektivnyh toponimicheskikh modelei) [Grammatical aspects of linguistic and cultural adaptation of foreign students in the region of study (based on the material of adjectival toponymic models)]. [Electronic resource]. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45695436> (date of access 26.05.2023) [in Russian]

ӘОЖ 372.851; МҒТАР 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.27>**Ж.Д. АЛИБЕКОВА** ¹, **Н.К. АШИРБАЕВ** ², **Г. МЕЙРБЕКОВА** ³¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: zhasko_@mail.ru²физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ank_56@mail.ru³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz

ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУҒА ОҚЫТУДАҒЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСІ

Аңдатпа. Мақалада оқушыларға қолданбалы есептерді шығаруды үйрету барысында математикалық модельдеу әдісін қолданудың өзектілігі сипатталып, математикалық модельдеу ұғымын түсіндіру мен бұл әдісті практикалық мазмұнды есептерді шығаруда пайдаланудың әртүрлі жолдары қарастырылды. Зерттеу жұмысы барысында психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерге талдау, сонымен қатар ақпараттық технология және оны сабақта қолдану саласындағы отандық және шетелдік зерттеулерге шолу жасалды. Математикалық модельдеуді мектеп математика курсына оқытудың қажеттілігі теориялық тұрғыда негізделді. Күнделікті өмірде қажетті білімді шоғырландыратын математиканың бай ресурсы – практикалық мәселелерді шешуге, қоғамда және жалпы қоршаған кеңістікте бағдарлану және қарым-қатынас жасау үшін жеке тұлғаның интеллектуалды және оның кәсіби дамуында да атқаратын маңызды рөлі көрсетілді. Сондай-ақ мақалада оқушыларды математикалық модельдеу көмегімен нақты жағдайларды зерттеуге дайындаудың мақсаттылығы көрсетілген.

Авторлар компьютерлік математикалық жүйелерді қолдану негізделген деп санайды, өйткені бұл орта мектепте білім алушылардың іс-әрекетін жандандыруға, білім сапасын арттыруға, мұғалімнің кәсіби деңгейін арттыруға, білім беру үдерісіне қатысушылардың қарым-қатынас формаларын әртараптандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар авторлар компьютерлік математикалық жүйелерді сабақта пайдалану, ақпаратты визуализациялау оқушылардың ақпаратты қабылдауы үшін үлкен артықшылық болып табылады деп есептейді.

Кілт сөздер: модель, математикалық модельдеу әдісі, ақпаратты визуализациялау, дифференциалдық есептеу, практикалық мазмұнды есеп.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Алибекова Ж.Д., Аширбаев Н.К., Мейрбекова Г. Орта мектепте оқушыларды қолданбалы есептерді шығаруға оқытудағы математикалық модельдеу әдісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 329–343. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.27>

*Cite us correctly:

Alibekova J.D., Ashirbaev N.K., Meirbekova G. Orta mektepte oqushylardy qoldanbaly esepтерdi shygaruga oqytudagy matematikalыq modeldeu adisi [The Method of Mathematical Modeling in Teaching Solving Applied Problems to Secondary School Students] // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 329–343. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.27>

Zh.D. Alibekova¹, N.K. Ashirbayev², G. Meyirbekova³

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South-Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: zhasko_@mail.ru*

²*Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
M. Auezov South-Kazakhstan University*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ank_56@mail.ru

³*PhD, Acting Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz*

The Method of Mathematical Modeling in Teaching Solving Applied Problems to Secondary School Students

Abstract. The article describes the relevance of using the method of mathematical modeling in teaching students to solve applied problems, explains the concept of mathematical modeling and considers various ways to use this method in solving problems with practical content. In the course of the research work, psychological, pedagogical, methodological literature was analyzed, as well as a review of domestic and foreign research in the field of information technology and their use in the classroom. The necessity of teaching mathematical modeling in the school course of mathematics is theoretically substantiated. It is shown that the rich resource of mathematics, concentrating the knowledge necessary in everyday life, plays an important role in the intellectual development of the individual, as well as in his professional development, for solving practical problems, orientation and communication in society and life, in the surrounding space as a whole. The article also shows the expediency of preparing students for the study of real situations using mathematical modeling.

The authors believe that the use of computer mathematical systems is justified, since it allows stimulating the activity of students in a secondary school, improving the quality of education, raising the professional level of a teacher, and diversifying the forms of communication between participants in the educational process. In addition, the authors believe that the use of computer mathematical systems in the classroom, visualization of information is a great advantage for students to receive it.

Keywords: model, the method of mathematical modeling, visualization of information, differential calculus, problem with practical content.

Ж.Д. Алибекова¹, Н.К. Аширбаев², Г. Мейрбекова³

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: zhasko_@mail.ru*

²*доктор физико-математических наук, профессор*

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ank_56@mail.ru

³*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz*

Метод математического моделирования в обучении решению прикладных задач учащихся средней школы

Аннотация. В статье описаны актуальность применения метода математического моделирования при обучении учащихся решению прикладных задач, рассмотрены различные способы объяснения понятия математического моделирования и использования этого метода при решении задач практического содержания. В ходе исследовательской работы был проведен анализ психолого-педагогической, методической литературы, а также проведен обзор отечественных и зарубежных исследований в области информационных

технологий и их использования на уроках. Теоретически обоснована необходимость обучения математического моделирования в школьном курсе математики. Показано, что богатый ресурс математики, концентрирующий в себе необходимые в повседневной жизни знания, играет важную роль в интеллектуальном развитии личности, а также в ее профессиональном становлении, для решения практических задач, ориентации и коммуникации в социуме и жизни, в окружающем пространстве в целом. Также в статье показана целесообразность подготовки учащихся к исследованию реальных ситуаций с помощью математического моделирования.

Авторы считают, что использование компьютерных математических систем оправдано, поскольку позволяет стимулировать активность учащихся общеобразовательной школы, повысить качество образования, повысить профессиональный уровень учителя, разнообразить формы общения участников образовательного процесса. Кроме того, авторы считают, что использование на уроках компьютерных математических систем, визуализации информации является большим преимуществом для восприятия информации учащимися.

Ключевые слова: модель, метод математического моделирования, визуализация информации, дифференциальное исчисление, задача с практическим содержанием.

Кіріспе

Математиканы оқыту үдерісінде мұғалім оқушыларда математикалық білімнің әлемдегі жалпы білімдер жүйесінде алатын орны туралы түсініктерін қалыптастырады. Білім беру жүйесі адамдарға қазіргі қоғамдағы өзгерістерге бейімделуге мүмкіндік береді. Білім оқушылар өзгермелі жағдайларға бейімделе алатындай ағымдағы және болашақ қиындықтарды шешетін перспективаларды жасауға көмектеседі [1].

Мұғалім оқушыларға қолжетімді деңгейде қоршаған әлем мен математиканың өзара байланыстарын көрсетуі қажет. Бұл әдістемелік мәселені шешу үшін мұғалім өзі математика шынайылықты тану ғылымы ретінде, оның басқа ғылымдармен және практикалық әрекет салаларымен байланыстары жөнінде, қолданбалы математикалық білімдердің ғылыми саласы жайында түсініктеріне ие болуы керек. Соның ішінде математиканың практикалық есептерді шығаруға байланысты даму жолдары туралы мәселе маңызды болып табылады [2].

Қазіргі қоғамға шынайы өмірге дайын, белсенді өмірлік ұстанымы бар, ұжымда жұмыс істей білетін, нарық пен әлеуметтік тәртіп талаптарына сай тез арада қайта даярлауға мүмкіндігі бар тұлғалар қажет. Білім беру ұйымдары бұл қасиеттер мен дағдыларды оқушылардың танымдық іс-әрекетінің практикалық бағыттылығына бағдарлау арқылы қалыптастыратыны сөзсіз. Өздеріңіз білетіндей, мектеп оқушыларының математикалық дайындығы теориялық білімдерді, қолданбалы, практикалық дағдылар мен біліктіліктерді қамтиды. Математиканы оқытудың қолданбалы бағыты Ю.М. Колягиннің пікірінше математиканы оқытудың мазмұны мен әдістерін оны технологияда, сабақтас ғылымдарда, кәсіптік қызметте және күнделікті өмірде қолдануға бағдарлауды білдіреді [3].

Математиканы оқыту үдерісінде практикалық мазмұнды есептерді шығаруды оқыту мәселелері жөнінде Г.О. Жетпісбаева [4], А. Нұғысова [5], А.К. Бекболғанова [6], Т.Ә. Әлдібаева [7], А. Сейтова [8], т.б. отандық ғалымдар мен И.М. Шапиро [9], В.В. Фирсов [10], Н.А. Терешин [11] және т.б. шет елдік ғалымдар өз зерттеулерінде қарастырған. Ал математикалық модельдеу бойынша бірқатар отандық ғалым-зерттеушілерінің, мәселен Б.Р. Қасқатаева [12], Б.Ш. Исимова [13] және шетелдік Ю.Б. Мельников [14], Н.Ю. Салмина [15] және т.б. зерттеулерінен көруімізге болады.

Н.Я. Виленкин математика мен шынайылық арасындағы қатынастарды келесідей сипаттайды: «Математика бұл шынайы болмысқа тән формалар туралы ілім... Осы ілім ғылымның бір саласындағы есепті шығару кезінде құрастырылған (жасалған) математикалық

әдістерді білімнің мүлдем басқа салаларына тиісті, ол есепке мүлдем ұқсамайтын есептерге қолдануға мүмкіндік береді» [16].

Математикалық әдістің бір ерекшелігі математикалық ұғымдардың абстрактілігінде болып табылады. Математик өз пайымдауында нақты нысандар мен қатынастарға бет бұрмайды, ол абстрактілі ұғымдармен жұмыс жасайды. Заманауи математика әртүрлі абстрактілі ұғымдар мен оларға амалдар орындау ережелері негізінде құрылған жүйе болып табылады. Өзінің жоғары абстрактілігінен математика ешқандай объектінің нақты өзімен де, объектілердің арасындағы қатынастардың нақты мазмұнымен де жұмыс істемейді. Ол үшін объектілердің арасындағы мүмкін болатын түрлі сандық қатынастардың құрылымы маңызды.

Бұрын шешілуі мүмкін емес деп есептелетін мәселелер математиканы қолдану барысында сәтті шығарылуда, осының нәтижесінде ғылыми танымның мүмкіндіктері кеңейеді. Заманауи математика білімнің түрлі салаларын бір ортақ жүйеге біріктірді. Бұл үдеріс мектеп тәжірибесінде шынайылықты математика көмегімен зерттеу және сипаттау идеясын жүзеге асыру түрінде, яғни математикалық теорияның практикалық қолданыстарын оқыту түрінде көрініс тапты. Ол үшін мұғалім қоршаған ортадағы қарапайым математикалық заңдылықтарды айқындап, математикалық деректерді нақты мәселелерді шешуге қолдану мүмкіндігі мен қажеттілігін бағалап, осындай әрекетке оқушыларды дайындай білуі қажет.

Математикалық модельдеу әдісінің бізді қоршаған ортаны тану үдерісіндегі, сондай-ақ практикалық қолданудағы үлкен рөлі бізге бұрыннан-ақ мәлім болған. Кез келген практикалық есептің шығарылуы оны математикалық символдар, формулалар тіліне аудару, яғни формалдау қажеттілігімен байланысты. Абстракциялау үдерісінде объектінің жеке, спецификалық ерекшеліктерін жоққа шығарып, рефлексияның сезімдік түрінен рационалды түріне ауыса отырып, тақырып туралы білімдер байытылды.

Еліміздің экономикалық даму жолдары білімдерді меңгеру тиімділігін арттыру, оқытудың қолданбалы бағытталуын одан әрі күшейту мақсатында, білім беру жүйесін жетілдіруді қажет етіп отыр. Сонымен қатар заманауи математикалық теорияларды, әдістерді, принциптер мен практикалық мазмұнды есептерді шығаруға қолдану біліктіліктерін меңгеру шығармашылық және танымдық қабілеттерді тәрбиелеу мен ғылыми-теориялық ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан алгебра және анализ бастамалары пәнін оқыту үшін математикалық модельдеудің рөлі мен орны туралы мәселелердің өзектілігі күшейе түсуде.

В.В. Фирсов математикалық білім беру оқушылардың практикалық мазмұнды есептерді шығаруда математиканы қолдану үдерісінің үш кезеңіне қатысты математикалық мәдениет элементтерін меңгеруіне алып келуі қажет деп есептейді, бұл кезеңдер: а) шешілуі қажет жағдайдан оның формальды математикалық моделіне, нақты қойылған математикалық есепке көшу кезеңі – формальдау кезеңі; ә) құрылған математикалық есепті берілген типтегі есепті шығару үшін математиканың өзінде дамыған әдістермен шығару – есепті құрылған модельдің ішінде шығару; б) математикалық есептің табылған шешімін талдау [10, 6-б.].

Математикалық модельдеу үдерісінде іске асырылатын математикалық мәдениеттің тағы бір маңызды элементі математиканың бірлігі мен тұтастығы туралы, оның әртүрлі салаларының ішкі өзара байланысының тереңдігі туралы түсініктерді дамыту болып табылады. Бұл түсініктердің елеулі әдіснамалық маңызы бар, себебі осы түсініктердің негізінде математиканың дамуы үшін оның әртүрлі салаларындағы және оның қолданысының жаңа салаларында жақсы зерттелген және тексерілген әдістерін қолдануы негіздеу үшін дұрыс математикалық модельдерді пайдаланудың маңызы зор.

Математиканы оқыту үдерісінде математикалық модельдеу туралы түсініктерді пайдалану математиканы оқыту әдістемесін жетілдіруге, формальды оқытуды болдырмауға, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар математикалық

модельдеу туралы түсініктерді пайдалану бұл түсініктің заманауи ғылым мен өндірісте кеңінен пайдаланылуына байланысты жалпы білім беру және жалпы мәдени мәнге ие болып отыр.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінің айрықша белгісі оның ақпараттануы болып табылады. Қазіргі заман талабына сай келуі үшін мектеп ақпараттық технологияны өз қажетінше пайдалана алатын түлектер дайындауы тиіс. Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану білім беру үдерісін белсендіруге, танымдық қызығушылықтың дамуына және сол арқылы білім сапасын арттыруға ықпал етеді, осы арқылы оқушылардың түрлі саладағы максимал нәтижелерге жетулеріне алып келеді. Ақпараттық технологиялар әртүрлі пәндік салаларда түрлі жас деңгейінде жеке тақырыптарды немесе бүтін бір пәнді оқытуда да қолданылады.

Ақпараттық технологиялар математика курсының мазмұнын жақсы меңгеру үшін, математикалық көрнекі құралдарды (графиктер, диаграммалар, кестелер, сұлбалар, т.с.с.) түсіну және пайдалану біліктілігін дамытуға арналады. Сондай-ақ Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарында: «Математика және информатика» білім беру саласының мазмұны математика мен информатиканың әлемдегі рөлін айқындау және түсіну қабілетін қалыптастыруды; математиканы ғылымның әмбебап тілі, құбылыстар мен үдерістерді модельдеудің құралы ретінде түсінуді, бағдарламалау технологиясының және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың теориялық негіздері бойынша базалық білім жүйесін, информатиканы және басқа да пәндерді оқу кезінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалана отырып шынайы объектілер мен процестердің модельдерін қолдану және түрлендіру біліктерін меңгеруді қамтамасыз етеді» - делінген [17]. Математика сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдалану оқушылардың әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастырудың да ең тиімді тәсілі болып табылады.

Орта мектепте математика пәнін оқытуға компьютерлік технологияларды қолдану мәселесімен көптеген ғалымдар, атап айтқанда Т.Ж. Байдильдинов [18], Е.Ж. Төребек [19], В.А. Далингер [20] және т.б. шет елдік ғалымдар айналысқан. Ал ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқу үдерісінде қолдану бойынша отандық бірқатар ғалым-зерттеушілерінің, мәселен Е.Ы. Бидайбеков [21], Б.Д. Сыдыхов [22], Р.Б. Бекмолдаева [23], Л.К. Жайдақбаева [24] және т.б. зерттеулерінен көруімізге болады.

Оқушыларды пәнге қызықтыру, оқу материалын меңгеру тиімділігін арттыру мақсатында оларды (оқу материалын) түсіндірудің жаңа және өзіндік әдістері мен тәсілдерін қолданған жөн, ал заманауи бағдарламалық қамтамасыздандыру математика сабақтарының сапасын түбегейлі өзгерте алады, сабақтар олардың көмегімен қызықты, танымды әрі серпінді бола түседі. Ғылыми зерттеулерге сүйенетін болсақ, адам жадында ол естіген ақпараттың 25%, көзімен көру арқылы 30%, ал көру және есту арқылы, яғни бейнематериалдарды көру және аудиоматериалды есту нәтижесінде ақпараттың 50% сақталады. Сонымен қатар материалды оқып-үйренуге жұмсалатын уақыт шамамен 30%-ға қысқарады [25].

Алгебра және анализ бастамалары курсы, соның ішінде туынды мен оның практикалық қолданысын оқып-үйрену кезінде көрнекілікке аса назар аударылады. Ақпараттық технологияларды пайдалану осы мәселені шешуге және сабақта оқушылардың қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік береді.

Оқу үдерісін дәстүрлі түрде ұйымдастыру білім, біліктер мен дағдыларды меңгерудің жоғары деңгейін қамтамасыз етуі мүмкін, алайда ол тұлғалық тұрғыда өсуге, оның мүмкіндіктерін ашуға ықпал жасамайды және тәжірибе көрсетіп отырғандай, оқушылардың математиканы оқуға деген қызығушылығының төмендеуіне алып келеді, сәйкесінше олардың танымдық белсенділіктері де төмендейді.

Адам әрекетінің күшті мотивтерінің бірі қызығушылық болып табылады. Есептердің мазмұнында оқушылардың тәжірибесі, олардың табиғат құбылыстарына қызығушылықтары, бақылауға бейімделуі барынша пайдаланылуы тиіс [26]. Мұғалімдер үнемі сабақты жандандыру жолдарын іздестіруде, ол түсіндіру мен кері байланыс формаларын әртараптандыруға тырысады. Оқытудың инновациялық әдістерін қолдану сабақты қызықты, серпінді, танымды етіп құруға мүмкіндік береді. Математиканы және сабақтас пәндерді оқытудың әртүрлі деңгейлерінде «GeoGebra» еркін таратылатын кросс-платформалық математикалық бағдарламасын пайдалану осы мүмкіндікті береді. Оны пайдалану көрнекілікті, анықтамаларды, формулаларды визуалды түрде көрсетуді, геометриялық есептерге арналған жоғары сапалы сызбаларды қамтамасыз етеді, сабақта уақытты тиімдірек пайдалануға мүмкіндік береді [27].

Бұл бағдарлама пайдалануға ыңғайлы бір пакетте геометрияны, алгебраны, кестелерді, графтар мен статистиканы, арифметиканы қамтиды және үлкен мүмкіндіктерге ие. Ең алдымен, ол көрнекі оқу модельдерін дайындауға қызмет етеді. Geogebra бағдарламасының көмегімен декарттық координаттар жүйесінде әртүрлі функциялардың графиктерін құрып, оларды түрлендіріп, параметрлі түрде берілген қисықтарды салуға, экстремумдарды табуға, түбірлерді, интегралдарды есептеуге, т.с.с. болады. Бағдарламаны Маркус Хохенвартер Java тілінде құрастырған және қазіргі кезде бағдарлама көптеген операциялық жүйелерде жұмыс істейді [27, 411-б].

GeoGebra бағдарламасының артықшылықтары оның еркін таралымда болуы, онлайн қолжетімділігі, бағдарламаның мобильді нұсқасының болуы, пайдалану интерфейсінің қарапайымдылығы, интерактивті оқу материалдарын веб-парақшалар түрінде құрастыруға мүмкіндік беретіндігі, материалдар мен тәжірибе алмасуға болатын ғаламдық пайдаланушылар қауымдастығының болуы дей аламыз [28].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы барысында философиялық, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді, зерттеу саласы бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру бойынша білімдерді меңгеру нәтижелерін талдау, математика пәні мұғалімдерінің алдыңғы қатарлы тәжірибесін зерделеу және талдау, оқушылармен және мұғалімдермен жүргізілген сұқбат, сауалнама нәтижелеріне талдау жасау, зерттелетін проблеманың базалық ұғымдарын айқындау мақсатында ақпараттық-ізвестіру жүйелеріндегі іздеу нәтижелерін талдау, жинақтау; жалпылау, модельдеу, графикалық интерпретация әдістері қолданылды.

Бейіндік сынып оқушыларына практикалық мазмұнды есептерді шығаруды оқытуда «Geogebra» бағдарламасын визуалды көрнекілік құралы ретінде пайдалану мен оның оқушылардың қызығушылығын арттырудағы тиімділігін анықтау мақсатында Шымкент қаласындағы Н. Ондасынов атындағы №38 мектеп-гимназиясы базасында тәжірибелік зерттеу жұмыстары жүргізілді. Педагогикалық тәжірибеге аталған мектепте оныншы сыныпта оқитын 62 оқушы қатысты. Зерттеу жұмысы барысында сапалы сипаттамалық зерттеу дизайны қолданылды. Мәліметтерді жинау сабақты түсіндіру кезінде оқушыларға ұсынылатын ақпаратты визуалдауды қолданудың тиімділігін тексеруді алдын-ала зерттеу, тестілеу үшін бақылау, сауалнама және сұхбат әдісі қолданылды, олардың көмегімен оқушылардың оқудағы өзара әрекеті, мұғалімнің оқушыларды оқытуда пайдаланған екі және үшөлшемді кескіндерді визуалдау арқылы оқу әрекеттері бақыланды.

Талдау мен нәтижелер

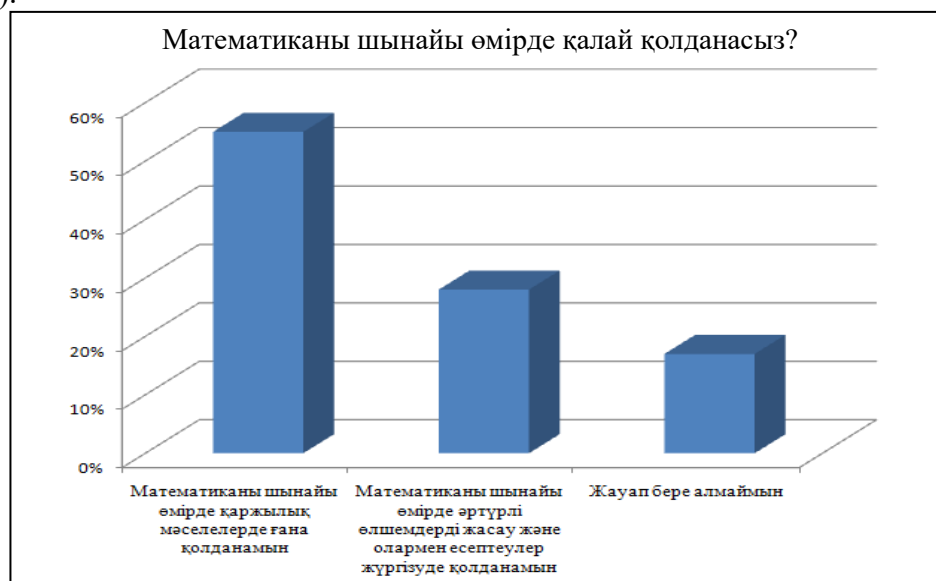
Практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу пропедевтикасы үшін жоғары сыныптарда мүмкіндіктер ұлғаяды. Бұл сыныптардағы жүргізілетін жұмыс оқытудың алдыңғы сатыларында жүргізілген дәл осындай жұмыстан ерекшеленуі тиіс: жоғары сынып оқушыларына математикалық модельдеудің үш сатылы сұлбасын айқын

түрде түсіндіріп, әрбір кезеңді жүзеге асыру кезіндегі кейбір ерекшеліктермен таныстырып отыру қажет. Бірінші кезеңнің мәнін ашуға байланысты, математикалық модельді құру кезінде зерттелініп отырған құбылыс немесе өндірістік үдеріске ықпал ететін айтарлықтай маңызды факторларды айқындауға; кез келген математикалық модельдің белгілі бір қателіктерінің бар болуы мен оларды ең қарапайым құралдарымен бағалай білудің маңыздылығына оқушылардың назарын аудару ерекше маңызды болып табылады. Екінші кезеңде бір математикалық модельден екінші математикалық модельге өту, есепті шығарудың жолын талдау, есепті шығарудың ең тиімді әдісін табу біліктілігінің маңызы зор. Үшінші кезеңде математикалық есептің шешімін дұрыс түсіндіру, дербес шешімдердің маңыздылығын айқындау, алынған шешімді тексерудің практикалық тәсілдерін табу, табылған нәтижеге талдау жүргізу біліктіліктерінің мәні үлкен.

Тәжірибелік жұмыстың негізгі мақсаты – оқушылардың мектептегі алгебра және анализ бастамалары курсына шығарылатын практикалық мазмұнды есептердің сапасын, оларды математикалық модельдеу әдісімен шығарудағы қабілеттілік деңгейін анықтау болды.

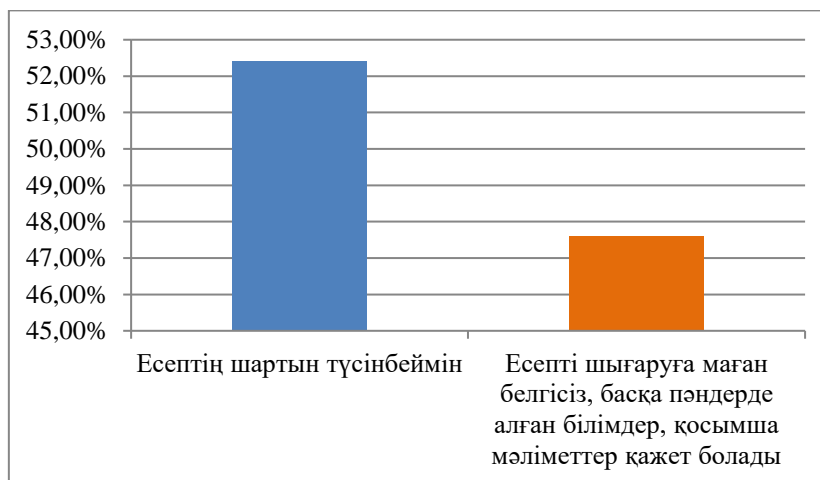
Ғылыми зерттеу жұмысының педагогикалық эксперименті келесі тәртіппен жүргізілді: айқындаушы эксперимент кезінде жүргізілген сауалнама мен әңгімелесуге оқушылардан практикалық мазмұнды есептерге байланысты сауалнама жүргізіліп, тәжірибелі мұғалімдерден сұхбат алынып, талдау жасалды, талдау нәтижелерін 1-суреттен көруімізге болады. Сонан кейінгі кезең – практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу әдісімен шығару тәсілдерін, оларға қойылатын талаптарын ескере отырып, практикалық мазмұнды есептерді шығаруда Geogebra бағдарламасын қолданып оқытудың әдістемелік мәселелеріне негізделіп, түзетуші эксперименті жүргізілді. Үшінші кезең – жұмыстың теориялық мәселелері нақтыланып, соның негізінде оқыту эксперименті жүргізілді. Нәтижелері эксперимент барысында тексеріліп, талданды.

Оқушылардың мектептегі алгебра және анализ бастамалары курсына шығарылатын практикалық мазмұнды есептерді шығарудағы қабілеттілік деңгейін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері келесідей: математиканы шынайы өмірде қалай қолдандыңыз деген сауалға оқушылардың 55%-ы математиканы шынайы өмірде қаржылық мәселелерде ғана қолданғанын, ал 28%-ы тұрмыстық жағдайда әртүрлі өлшемдерді жасау және олармен есептеулер жүргізуде, ал респонденттердің 17%-ы айта алмаймын деп жауап берген (1-сурет).

1-сурет – Практикалық мазмұнды есептермен жұмыс істеу қабілеттіліктерін анықтауға арналған сауалнама нәтижесі

Сонымен қатар сауалнама жүргізу арқылы практикалық мазмұнды есептерді шығару кезінде қандай қиындықтарға тап болдыңыз деген сұраққа оқушылардың 52,4% есептің шартын түсінбеймін деп жауап берсе, 47,6% есепті шығаруға маған белгісіз, басқа пәндерде алған білімдер, қосымша мәліметтер қажет болады деп жауап берген (2-сурет).

2-сурет – Практикалық мазмұнды есептерді шығаруда кездесетін қиындықтары туралы сұрақтың нәтижесі

Эксперимент барысында оқушылардан жеке алынған сұхбаттан олардың жартысынан көбі математиканы шынайы өмірде қолданбайды деп қарайтындығы, олардың математикалық модельдеуге қызығушылығы одан да төмен екендігі анықталды. Оқушылардың көпшілігі қолданбалы есептерді білгенімен, оларды шығаруда математикалық модельдеудің кезеңдерін мүлде білмейтіндігі және практикалық мазмұнды есептерді жиі шығармайтындығы, оларды шығару қабілеттілік деңгейі төмен екендігі анықталды.

Алгебра және анализ бастамалары пәнінде өтілетін туынды ұғымын, оның қолданысын пайдалана отырып қолданбалы есептерді шығаруда Geogebra бағдарламасы көмегімен оқыту үшін қалыптастырушы эксперимент жүргізілді.

Дифференциалдық және интегралдық есептеу элементтерін оқып-үйрену кезіндегі, геометриялық есептерді шығару кезінде практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу пропедевтикасы үшін ерекше мүмкіндіктер бар. Бұл кезде мектеп оқулықтарындағы, негізінен пәнаралық сипатқа ие есептерді, дербес жағдайларда есептердің шарттарын өзгерте отырып пайдаланған дұрыс.

Осы аталған әдістемелік ұсыныстарды бірқатар есептерді шығару арқылы жүзеге асыруға мысалдар келтірейік. Сонымен қатар есептердің шешілуінің графикалық бейнесін визуализациялау мақсатында оқушыларға ақпараттық компьютерлік технологияның, атап айтқанда Geogebra бағдарламасының сүйемелдеуімен көрсетіліп отырады. Есептердің барлығы дәл математикалық сипаттауға келе бермейді әрі олардың барлығы үшін қарапайым шешімдер табылмаған. Алайда олардың бір бөлігін, соның ішінде функцияның ең үлкен және ең кіші мәнін табуға келтіруге болатын практикалық мазмұнды есептерді математикалық талдау әдістерінің көмегімен, соның ішінде туындыны пайдалана отырып зерттеуге болады. Есептерді шығару кезінде математикалық модельдеу әдісін пайдаландық.

Оқушыларға туындының физикалық және геометриялық мағыналарына берілген есептерді ұсынамыз, олар кез келген ізденімпаз оқушыны қызықтыра алатыны белгілі. Бұл есептердің шешімдері туындының көмегімен функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табуға келтіріледі.

Оқушыларға сабақ жүргізу кезінде «Туындының қолданылуы» тарауын Geogebra бағдарламасын қолдана отырып, өту барысында жүргізілген бірнеше тапсырмалар мен олардың Geogebra бағдарламасында орындалу үлгілері ұсынылып отыр.

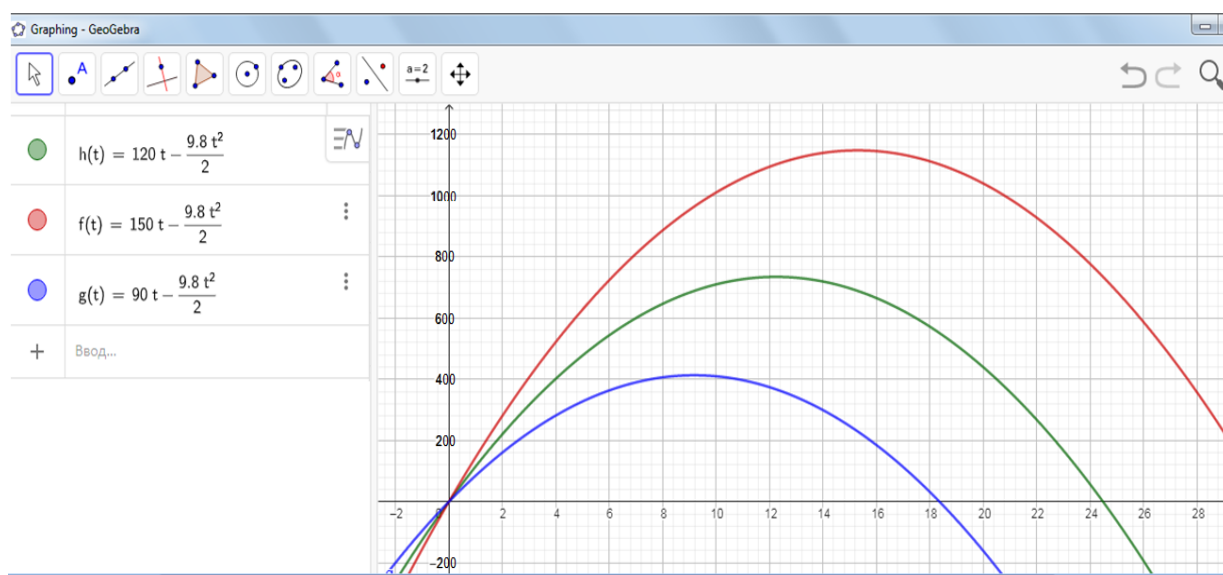
Есеп 1. Жанартау атқылауы кезінде тау жыныстары жоғары қарай перпендикуляр ұшады, олардың бастапқы жылдамдығы $v_0 = 120$ м/с. Желдің кедергісін ескермейтін болсақ, бұл тастардың ең үлкен биіктігі қандай болады?

Шешуі.

1-кезең. Осы құбылыстың математикалық моделі ретінде физика курсынан белгілі формулаларды алатын боламыз. Зат перпендикуляр жоғары ұшты. Тастың ұшу биіктігі h , ол уақыттан тәуелді функция ретінде: $h(t) = v_0 \cdot t - \frac{1}{2}gt^2$ болады (h – метрмен, t – секундпен өлшенді).

2-кезең. $h(t)$ функциясының экстремумын табу үшін оның туындысын табамыз: $h'(t) = v(t) = v_0 - gt$ болады. Тас өзінің ең биік нүктесіне жеткенде оның жылдамдығы 0 тең болады: $v(t) = 0$. Физика курсынан оқушыларға $g = 9,8$ м/с² екені белгілі. Демек, $v_0 - gt = 0$ немесе $120 - 9,8t = 0$ осыдан t мәнін табатын болсақ, $t \approx 13$ с. Яғни ең биік нүктеге жету уақыты 13 секунд. Олай болса биіктік: $h(13) = 120 \cdot 13 - \frac{1}{2}9,8 \cdot 13^2 = 745$

3-кезең. Функцияның ең үлкен мәнін табу арқылы біз тау жыныстарындағы тастардың жанартаудан бастап есептегенде 745 м биіктікке жететінін анықтадық.

3-сурет – Geogebra интерактивті бағдарламасында орындалған график

Бұл есепті шығару барысында математикалық модельдеу әдісі қолданылып, шешімі оқушыларға көрнекі түрде көрсетілді. Ол үшін Geogebra бағдарламасының құралдары, атап айтқанда оның график салудағы мүмкіншіліктері пайдаланылды. Осы тұста оқушыларға есептің математикалық моделі квадраттық функция екені ескеріліп, оның графигі парабола болатыны көрсетілді. Мұнда тау жыныстарының ең жоғары биіктікке жетуі олардың лақтырылған бастапқы жылдамдықтарына байланысты болатыны визуалды түрде көрсетілді, мәселен бастапқы жылдамдық $v_0=90$ м/с болғанда, максимал биіктік $h=413$ м, ал $v_0=120$ м/с болғанда, максимал биіктік $h=745$ м, $v_0=150$ м/с болғанда, максимал биіктік $h=1148$ м

болатынын графикпен де көрсетсек, оқушының түсінуі жеңілдейді. Оқушыларға бастапқы жылдамдық қаншалықты үлкен болған сайын, биіктік те соншалықты ұлғаятындығын, алайда биіктік неғұрлым жоғарылаған сайын оған жұмсалатын уақыттың да ұлғаятындығын көрсетуге болады.

Есеп 2. Дөңгелек бөренеден тіктөртбұрышты балканы қалдықтары барынша аз қалатындай етіп кесіп алу қажет.

Шешуі. 1-кезең. Бөрененің радиусын R деп алайық. Қалдықтың мөлшері бөрененің тіктөртбұрышқа кірмей қалған қимасының ауданымен анықталады. Сондықтан есепті келесі түрде түрлендіріп алуымызға болады: радиусы R дөңгелекке ауданы ең үлкен болатын тіктөртбұрышты іштей сызу қажет. Егер x және y – тіктөртбұрыштың қабырғалары болса, S – тіктөртбұрыштың ауданы болса, $S=xy$. Егер тіктөртбұрыш шеңберге іштей сызылса, онда $x^2 + y^2 = 4R^2$. Демек, $S(x) = x\sqrt{4R^2 - x^2}$, $x > 0$. $S'(x)$ туындысын табамыз:

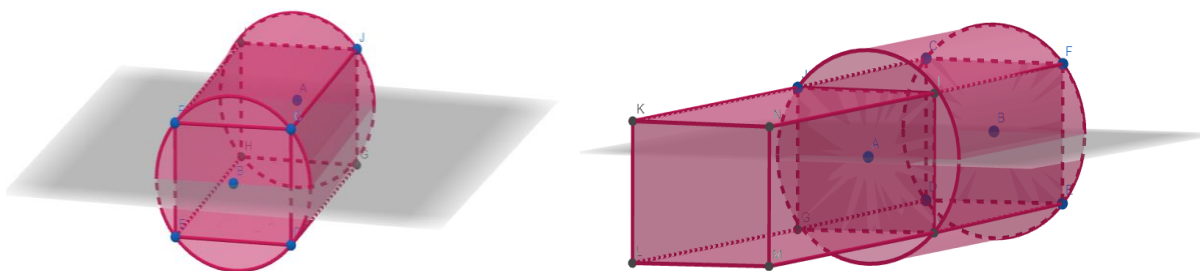
$$S'(x) = \frac{4R^2 - 2x^2}{\sqrt{4R^2 - x^2}}.$$

Табылған туынды $x = \sqrt{2}R$ нүктесінде нольге айналады, әрі қарай функцияны осы нүктеде экстремумға зерттейміз, ол үшін екінші ретті туындыны тауып, оның осы кризистік нүктедегі таңбасын анықтаймыз:

$$S''(x) = \frac{-12R^2x + 2x^3}{\sqrt{(4R^2 - x^2)^3}},$$

$S''(\sqrt{2}R) < 0$. Демек кризистік нүкте функцияның максимум нүктесі болады.

3-кезең. Егер $x = \sqrt{2}R$ болса, онда $y = \sqrt{2}R$ деген сөз, ал бұл дөңгелек бөрененің ішінен ойып алынатын тіктөртбұрыш қимасы шаршы болады деген сөз. Яғни егер дөңгелек бөренеден қимасы шаршы болатын балканы қиып алатын болсақ, шығын ең аз көлемде жұмсалады (4-сурет).

4-сурет – Geogebra интерактивті бағдарламасындағы кескін

Оқушылар бұл тапсырманы орындау барысында сызбалардың 3D нұсқасын Geogebra бағдарламасын қолдану арқылы цилиндр тәріздес бөренеден төртбұрышты призманы қиып алуды визуалды түрде көріп танысады.

Бұл тапсырмада Geogebra бағдарламасын қолдану арқылы есептің шығарылуы үшін оны визуалды түрде көріп, сол арқылы салынған кеңістік фигураларын әртүрлі қырынан бұрып қарап-көру негізінде талдау жасалып, осы арқылы оқушыларға жай тақтаға немесе дәптерде сызғанда көріне қоймайтын тұстары көрсетіледі және фигуралардың кескініне қойылатын талаптар бойынша түсіндірме жұмыстары жүргізіледі. Атап айтқанда, қай қырынан қарағанда кескін көрнекі болып көрінетіндігі талданады.

Эксперимент соңында, яғни туынды тақырыбы аяқталғаннан кейін оқушылардан қайта сауалнама алынды. Сауалнама барысында оқушылардың сабақта Geogebra бағдарламасын қолданып оқыту тиімді ме деген сұраққа аса қызығушылық танытып, оң көзқарас білдірді. Сауалнама оқушылардан сабақта Geogebra бағдарламасын қолданып оқыту қажет пе, аталған бағдарламаның көмегімен сабақ өту қызықты және пайдалы болады ма деген сұрақтарды қамтыды. Олардың ойынша, Geogebra бағдарламасын қолдану оларға – функцияның графигін, геометриялық фигураларды тақтаға, дәптерге кескіндеу кезінде жіберілетін кателердің себептерін түсінуіне мүмкіндік береді.

5-сурет – Оқушылардың Geogebra бағдарламасын қолданып сабақты оқыту туралы пікірлері

Сабақты Geogebra динамикалық бағдарламасы көмегімен оқыту қаншалықты қажет, қызық және пайдалы екендігіне сауалнамаға қатысушылардан алынған жауаптарға талдау жүргіздік, ол келесідей нәтижелерді көрсетті: Оқушылардың 17-і (27,41%) қажетті деген жауапты таңдаса, оқушылардың ең көп бөлігі, яғни 24-і (38,71%) сабақты Geogebra интерактивті бағдарламасымен оқыту қызықты деп жауап берді, ал олардың 21-і (33,87%) сабақты оқытуға қажет деген жауапты таңдады және барлық оқушы Geogebra интерактивті бағдарламасымен оқып-үйренуге қарсы емеспін деген жауапты таңдады (5-сурет).

Қорытынды

Мектеп математика курсын оқытудың ерте кезеңдерінен-ақ модель және модельдеу, математикалық модельдеудің ең қарапайым біліктіліктерін қалыптастыруды енгізу тұлғаның толық дамуында маңызды рөл атқарады. Математикалық модель ұғымы мен оған байланысты кейбір жалпы ережелер оқытудың бүкіл мерзімінде белгілі дәрежеде жалғасын табуы қажет.

Осылайша, туындыны қолдануға алып келетін геометриялық және физикалық мазмұнды есептерді шығару негізінде математикалық модельдеуді оқыту осы әдісті құрайтын ең маңызды элементтерді меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың білімдерінің тереңдетілуіне және бекітілуіне ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде формальды емес, мағыналы, терең және берік білімдерге алып келеді.

Математика сабақтарында ақпаратты визуализациялау оқыту үдерісінің ажырамас бөлігі. Сабақ барысында визуализация көмегімен педагог қажетті құралдардың көмегімен мұғалім әдетте көрсете алмайтын тұстарын демонстрациялай алады. Оқушылар үшін визуалды ақпаратты қабылдау үлкен артықшылық болып табылады.

Жүргізілген зерттеу барысында заманауи ақпараттық технология құралдары көрнекі ақпараттың сапасын анағұрлым арттырып, соның нәтижесінде ақпарат жарқын, түрлі-түсті

әрі динамикалық бола түседі де, оқу материалын игеру үдерісі жеңілдейді деген пікірге тоқталдық. Сонымен қатар заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану кезінде көрнекі ақпаратты қалыптастырудың тәсілдері де өзгереді, «көрнекі абстракцияны», яғни түрлі құбылыстар мен үдерістердің модельдерін құру мүмкін бола бастайды. Сонымен қатар компьютерлік бағдарламаны пайдалану оқушылардың танымдық және есептеу дағдыларына оң әсерін тигізеді де, мектеп математика курсына әдеттегіден тыс оқып-үйрену барысында оқушылардың оқыту үдерісіне қызығушылығы артады және оқу үдерісіне ден қояды. Білім беру үдерісі тиімді жүреді әрі оқушы, мұғалім үшін де қызықты бола түседі. Алайда бұл ақпараттық компьютерлік технологиялар мұғалімді алмастыра алады дегенді білдірмейді, ақпаратты визуалдау оқушылардың жады мен түйсігін дамытуға ықпал етеді және оны пайдалану математика мұғалімдері үшін заман талабы деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Das K. Role of ICT for Better Mathematics Teaching // Shanlax International Journal of Education. – 2019. – Т. 7. – №4. – Р. 19–28.
2. Приютко О.Н., Берник В.И. Практико-ориентированные задачи в контексте изменения программ школьного курса математики. [Электронный ресурс]. URL: <http://Matem/praktiko-orientzadachi/izmen/progr/matematika> (қаралған күні 05.03.2023)
3. Егупова М.В. Практико-ориентированное обучение математике в школе как предмет методической подготовки учителя: Монография. – М.: МПГУ, 2014. – 284 с.
4. Жетпісбаева Г.О. Бастауыш мектеп математика курсына практикалық мазмұнды есептер шығару: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Шымкент, 2007. – 137 б.
5. Нұғысова А. Практикалық мазмұнды есептер. – Алматы: РБК, 1996. – 66 б.
6. Бекболганова А.К., Туралық М.Б. Модельдеуді пайдалану – оқытудың қолданбалығын күшейтудің негізгі бір шарты // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, “Физика-математика ғылымдары” сериясы. – 2018. – №1 (61). – Б. 33–37.
7. Әлдібаева Т.Ә. 5–6 сынып математика курсына мазмұнды есептер жүйесінің әдістемелік ерекшеліктері: пед. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2000. – 24 б.
8. Сейітова С. Математиканы оқытудағы қолданбалы есептердің орны // Математика және физика. – 2005. – №3. – Б. 29–36.
9. Шапиро И.М. Использование задач с практическим содержанием в преподавании математики: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 96 с.
10. Фирсов В.В. О прикладной ориентации курса математики // Математика в школе. – 2006 – №6. – С. 2–9.
11. Терешин Н.А. Прикладная направленность школьного курса математики: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 95 с.
12. Қасқатаева Б.Р., Кокажаева А.Б., Қазыбек Ж. Математикалық модельдеу оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру құралы ретінде // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2021. – №1(85). – Б. 58–67.
13. Исимова Б.Ш., Авдолхан А., Искакова А.Б. Модельдеу үдерісі және оның кезендері // ПМУ хабаршысы, Физика-математикалық сериясы. – 2015. – №4. – Б. 57–61.
14. Мельников Ю.Б. Алгебраический подход к математическому моделированию и обучению математической и «предматематической» деятельности // Ярославский педагогический вестник. Физико-математические и естественные науки. – 2010. – №3. – С. 19–24.
15. Салмина Н.Ю. Моделирование систем: Учебное пособие (Часть 1). – Томск: ТУСУР, 2013. – 118 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://edu.tusur.ru/publications/5198> (қаралған күні 05.03.2023)
16. Виленкин Н.Я. Основные этапы развития математики. В кн.: «Математика»: Хрестоматия по истории, методологии, дидактике / Сост. Г.Д. Глейзер. – М.: Изд-во УРАО, 2001. – 384 с.
17. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №604

- бұйрығы. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35393491 (қаралған күні 05.07.2022)
18. Байдильдинов Т.Ж., Байгожанова Д.С., Байдильдинов Д.Т., Сахипов А.А. Компьютерная поддержка учебной деятельности старшеклассников при изучении алгебры и начал анализа в средней школе // Қазақ білім академиясының баяндамалары. Жалпы педагогика. Педагогика және білім тарихы. Этнопедагогика. – 2020. – №4. – Б. 177–185
 19. Төребек Е.Ж. Мектеп геометриясын білім берудің компьютерлік ресурстарын қолданып оқытудың теориясы мен практикасы: Философия докторы (PhD) ... дисс. – Шымкент, 2019. – 168 б.
 20. Далингер В.А. Избранные вопросы информатизации школьного математического образования: монография / Под ред. М.П. Лапчик. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2010. – 150 с.
 21. Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Камалова Г.Б. К подготовке учителей по использованию средств информатизации для профильного обучения математике // Современные информационные технологии и ИТ-образование. – 2016. – Т.12. – №4. – С. 190–196. [Электронный ресурс]. URL: <http://sitito.cs.msu.ru/index.php/SITITO/article/view/159> (дата обращения 03.09.2023)
 22. Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде кәсіби дайындау жүйесі: пед. ғыл. док. ... автореф. – Түркістан, 2008. – 36 б.
 23. Бекмолдаева Р.Б. Жаратылыстану-математикалық бағдарлы мектептерде туынды тақырыбын компьютерлік технологияны қолданып оқыту: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Шымкент, 2006. – 128 б.
 24. Жайдақбаева Л.Қ. Негізгі мектепте планиметрия курсы оқытуды ақпараттық технология негізінде жетілдіру әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2009. – 170 б.
 25. Ткачева Е.В. Geogebra как средство визуализации решения задач по теме «построение сечений» на уроках геометрии в 10 классе // Преподавание математики и информатики в школах и вузах: проблемы содержания, технологии и методики. Сборник научных и научно-практических статей VII Всероссийской научно-практической конференции. – Глазов, 2022. – С. 262–268.
 26. Алибекова Ж.Д., Мейрбекова Г.П., Қошанова Г.Д. Математикалық модельдеу әдісін қолдану арқылы оқушылардың математикалық ойлау қабілетін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 212–224. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.18>
 27. Резникова А.А. Использование программы «geogebra» на уроках математики как средство повышения качества образования в условиях реализации ФГОС // Формирование гуманитарной среды в вузе: инновационные образовательные технологии. Компетентностный подход. – 2019. – Т. 1. – С. 409–414.
 28. Бойко Л.В., Лобанова Е.М., Терехова М.Д. Использование программы geogebra на уроках математики // Символ науки. – 2021. – №3. – С. 112–113.

REFERENCES

1. Das K. Role of ICT for Better Mathematics Teaching // Shanlax International Journal of Education. – 2019. – Т. 7. – №4. – P. 19–28.
2. Priutko O.N., Bernik V.I. Praktiko-orientirovannye zadachi v kontekste izmeneniya programm shkolnogo kursa matematiki. [Electronic resource]. URL: <http://Matem/praktiko-orientzadachi/izmen/progr/matematika> (date of access 05.03.2023) [in Russian]
3. Egupova M.V. Praktiko-orientirovannoe obuchenie matematike v shkole kak predmet metodicheskoi podgotovki uchitelia [Practice-oriented teaching of mathematics at school as a subject of methodological teacher training]: Monografia. – M.: MPGU, 2014. – 284 s. [in Russian]
4. Jetpisbaeva G.O. Bastauysh mектеп kursynda praktikalyq mazmundy esepтер shygaru [Solving problems with practical content in the elementary school mathematics course]: ped. gyl. kand. ... diss. – Shymkent, 2007. – 137 b. [in Kazakh]
5. Nugysova A. Praktikalыq mazmundy esepтер [Problems with practical content]. –Almaty: RBK, 1996. – 66 b. [in Kazakh]
6. Bekbolganova A.K., Turalyq M.B. Modeldeudi paidalanu – oqitudyn qoldanbalygyn kusheitudin negizgi bir sharty [The use of modeling is one of the main ways to strengthen the application of

- teaching] // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy. “Fizika-matematika gylymdary” seriasy. – 2018. – №1 (61). – B. 33–37. [in Kazakh]
7. Aldibaeva T.A. 5–6-synyp matematika kursyndagy mazmundy esepter juiesinin adistemelik erekshelikteri [Methodological features of the system of meaningful problems in the 5–6 grade mathematics course]: ped. gyl. kand. ... diss. – Shymkent, 2007. – 137 b. [in Kazakh]
 8. Seyitova S. Matematikany oqytudagy qoldanbaly esepterdin orny [The place of applied problems in teaching mathematics] // Matematika jane fizika. – 2005. – №3. – B. 29–36. [in Kazakh]
 9. Shapiro I.M. Ispolzovanie zadach s prakticheskim sodержaniem v prepodavanii matematiki: Kniga dlia uchitelia [Using tasks with practical content in teaching mathematics: A book for the teacher]. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 96 s. [in Russian]
 10. Firsov V.V. O prikladnoi orientacii kursa matematiki [About the applied orientation of the mathematics course] // Matematika v shkole. – 2006. – №6. – S. 2–9. [in Russian]
 11. Tereshin N.A. Prikladnaia napravlennost shkolnogo kursa matematiki: Kn. dlia uchitelia [Applied orientation of the school mathematics course: A book for the teacher]. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 95 s. [in Russian]
 12. Qasqataeva B.R., Kokajaeva A.B., Qazybek J. Matematikalyq modeldeu oqushylardin matematikalyq sauattylygyn arttyru quraly retinde [Mathematical modeling as a means of improving students’ mathematical literacy] // Qazaq ulttyq qyzdar pedagogikalyq univertetin habarshysy. – 2017. – №1(85). – B. 58–67. [in Kazakh]
 13. Isimova B.Sh., Avdolhan A., Iskakova A.B. Modeldeu uderysy jane onyn kezenderi [Modelling process and its periods] // PMU habarshysy, Fizika-matematikalyq seriasy. – 2015. – №4. – B. 57–61. [in Kazakh]
 14. Melnikov U.B. Algebraicheski podhod k matematicheskomu modelirovaniu i obucheniu matematicheskoi i predmatematicheskoi deiatelnosti [Algebraic approach to mathematical modeling and teaching of mathematical and “pre-mathematical” activities] // Iaroslavski pedagogicheski vestnik. Fiziko-matematicheskije i estestvennyye nauki. – 2010. – №3. – S. 19–24. [in Russian]
 15. Salmina N.I. Modelirovanie system: Uchebnoe posobie (Chast 1) [Modeling Systems: A Tutorial (Part 1)]. – Tomsk: TUSUR, 2013. – 118 c. [Electronic resource]. URL: <https://edu.tusur.ru/publications/5198> [in Russian]
 16. Vilenkin N.Ia. Osnovnye etapy razvitiia matematiki [The main stages in the development of mathematics]. V kn. «Matematika»: Hrestomatia po istorii, metodologii, didaktike / sost. G.D. Gleiser. – M.: Izd-vo URAO, 2001. – 384 s. [in Russian]
 17. Bilim berudin barlyq dengeinin memlekettik jalpyga mindetti bilim beru standarttaryn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylm ministrinin 2018 jylgy 31 qazandagy №604 buirygy [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 604 “On approval of State mandatory standards of education at all levels of education”]. [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35393491 (date of access 05.07.2022) [in Kazakh]
 18. Baydildinov T.J., Baigojanova D.S., Baydildinov D.T., Sahipov A.A. Kompiuternaia podderjka uchebnoi deiatelnosti starsheklassnikov pri izuchenii algebrы i nachal analiza v srednei shkole [Computer support for the educational activities of high school students in the study of algebra and the beginning of analysis at secondary school] // Kazakh bilim akademiasinin baiandamalary. Jalpy pedagogika. Pedagogika jane bilim tarihy. Etnopedagogika. – 2020. – №4. – B. 177–185. [in Russian]
 19. Torebek E.J. Mektep geometriyasyn bilim berudin kompiuterlik resurstaryn qoldanyp oqytudyn teoriiasy men praktikasy [Theory and practice of teaching school geometry using computer resources]: Filosofia doktory (PhD) ... diss. – Shymkent, 2019. – 168 b. [in Kazakh]
 20. Dalinger V.A. Izbrannye voprosy informatizacii shkolnogo matematicheskogo obrazovania [Selected issues of informatization of school mathematics education]: monografia / pod red. M.P. Lapchik. – Omsk: Izd-vo OmGPU, 2010. – 150 s. [in Russian]
 21. Bidaibekov E.Y., Grinshkun V.V., Kamalova G.B. K podgotovke uchitelei po ispolzovaniu sredstv informatizacii dlia profilnogo obucheniia matematike [Preparing teachers for the use of informatization tools for professional mathematics training] // Sovremennye informacionnye tehnologii i IT-

- obrazovanie – 2016. – Т. 12. – №4. – С. 190–196. [Electronic resource]. URL: <http://sitito.cs.msu.ru/index.php/SITITO/article/view/159> (date of access 03.09.2023) [in Russian]
22. Sydykov B.D. Bolashaq mugalimderdi aqparattyq-kompiuterlik jane matematikalyq modeldeu negizinde kasibi dayindau juiesi: ped. gyl. dok. ... avtoref. – Turkistan, 2008. – 36 b. [in Kazakh]
 23. Bekmoldaeva R.B. Jaratylystanu-matematikalyq bagdarly mektepterde tuyndy taqyrybyn kompiuterlik tehnologiany qoldanyp oqytu [Teaching the theme of derivative using computer technology in science-mathematical schools]: ped. gyl. kand. ... diss. – Shymkent, 2006. – 128 b. [in Kazakh]
 24. Jaidaqbaeva L.Q. Negizgi mektepte planimetria kursyn oqytudy aqparattyq tehnologia negizinde jetildiru adistemesi [Methodology of improving the teaching of the planimetry course in the primary school based on information technology]: ped. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2009. – 170 b. [in Kazakh]
 25. Tkacheva E.V. Geogebra kak sredstvo vizualizacii reshenia zadach po teme «postroenie secheni» na urokah geometrii v 10 klasse [Geogebra as a visualization tool for solving problems on the topic “construction of sections” at geometry lessons in grade 10] // Prepodavanie matematiki i informatiki v shkolah i vuzah: problemy sodержania, tehnologii i metodiki. Sbornik nauchnyh i nauchno-prakticheskikh stateo VII Vserossiskoi konferencii. – Glazov, 2022. – S. 262–268. [in Russian]
 26. Alibekova J.D., Meirbekova G.P., Qoshanova G.D. Matematikalyq modeldeu adisin qoldanu arqyly oqushylardyn matematikalyq oilau qabiletin qalyptastyru [Formation of Mathematical Thinking in Students Using the Method of Mathematical Modeling] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 212–224. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.18> [in Kazakh]
 27. Reznikova A.A. Ispolzovanie programmy geogebra na urokah matematiki kak sredstvo povyshenia kachestva obrazovania v usloviakh realizacii FGOS [The use of the “geogebra” program in mathematics lessons as a means of improving the quality of education in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard] // Formirovanie gumanitarnoi sredy v vuze: innovacionnye obrazovatelnye tehnologii. Kompetentnostnyi podhod. – 2019. – Т. 1. – С. 409–414. [in Russian]
 28. Boyko L.V., Lobanova E.M., Terehova M.D. Ispolzovanie programmy geogebra na urokah matematiki [Using the geogebra program in mathematics lessons] // Simvol nauki. – 2021. – №3. – С. 112–113. [in Russian]

ӘОЖ 378.147.88; МҒТАР 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.28>К.Б. АЛИПИНА ¹✉, А.А. КИТАПБАЕВА ²¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің докторанты
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: alipina_87@mail.ru²биология ғылымдарының кандидаты,С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: kitapbaeva_a@mail.ru

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Ұсынылған зерттеу қазіргі білім беруде шешуші рөл атқаратын білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыруға назар аударады. Авторлар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу студенттердің зияткерлік белсенділігін арттыруға ықпал ететінін дәлелдейді. Мақаланың әдеби шолуында құзырет пен құзыреттіліктің мазмұнын анықтау, сондай-ақ ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің мәнін нақтылау келтірілген. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамыту процесі эксперименттік оқыту басталғанға дейін когнитивтік, процессуалдық және рефлексивтік компоненттерінің деңгейлері бойынша бағаланады. Эксперимент теориялық курс пен практикалық тапсырмаларды қамтитын кешенді тәсілді қолдану арқылы жүзеге асырылды. Биологиялық өсу реттегіштерін әзірлеу технологиясын сәтті игеру арқылы айтарлықтай өзгерістерге қол жеткізілді, бұл студенттердің материалды игеруінің жоғары деңгейін көрсетеді. Нәтижелерді талдау ғылыми зерттеулерге қызығушылық танытатын студенттердің шығармашылық ойлауы мен танымдық қабілеттерінің айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді. Эксперименттен кейінгі деректер, сонымен қатар студенттердің ғылыми жұмыстарға қатысуының артуын көрсетеді, олардың жобаларға және ғылыми мақалалар жазуға белсенді қатысуымен расталады.

Нәтижелер әдістеменің тиімділігін көрсетеді және оқу жоспарына жаңа пәнді енгізуді негіздейді. Студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыру процесін одан әрі жетілдіру үшін қосымша өзгерістер енгізу және эксперименттік оқытудың екінші кезеңін өткізу бойынша ұсыныстар берілген. Авторлар студенттердің зерттеу жұмысы олардың кәсіби дайындығының маңызды факторы ғана емес, сонымен қатар олардың ғылыми еңбектерінің сапасын арттыруда көрінетін интеллектуалды өзін-өзі дамытуға ықпал етеді деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: құзырет, шығармашылық деңгей, сыни деңгей, ынталандыру компоненті, танымдық компонент, процедуралық компонент, рефлексивті компонент.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Алипина К.Б., Китапбаева А.А. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 344–360. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.28>

*Cite us correctly:

Alipina K.B., Kitapbaeva A.A. Bilim alushylardyn gylymi-zertteu quzyrettiligin qalyptastyru [Formation of Research Competencies of Students] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 344–360. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.28>

К.В. Alipina¹, А.А. Kitapbayeva²¹*PhD Doctoral Student of S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: alipina_87@mail.ru*²*Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: kitapbaeva_a@mail.ru*

Formation of Research Competencies of Students

Abstract. The presented research draws attention to the formation of research competencies among students who play a key role in modern education. The authors prove that conducting scientific research contributes to increasing the intellectual activity of students. The literary review of the article provides definitions of the content of competence and competence, as well as clarifications of the meaning of research competence. The process of developing students' research competence is assessed by the levels of cognitive, procedural and reflexive components before the start of experimental training. The experiment was carried out using an integrated approach, including a theoretical course and practical tasks. Significant changes were achieved through the successful development of technology for the development of biological growth regulators, which indicates a high level of assimilation of the material by students. The analysis of the results highlights a marked improvement in creative thinking and cognitive abilities among students who are interested in scientific research. The post-experimental data also reflect the increased participation of students in research, supported by their active participation in projects and writing scientific articles.

The results emphasize the effectiveness of the methodology and justify the introduction of a new discipline into the curriculum. To further improve the process of forming students' research competencies, recommendations are offered on making additional changes and conducting the second stage of experimental training. The authors conclude that the research work of students is not only an important factor in their professional training, but also contributes to intellectual self-development, which is reflected in improving the quality of their scientific works.

Keywords: competence, creative level, critical level, motivational component, cognitive component, procedural component, reflexive component.

К.В. Алипина¹, А.А. Китапбаева²¹*PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: alipina_87@mail.ru*²*кандидат биологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kitapbaeva_a@mail.ru*

Формирование научно-исследовательских компетенций обучающихся

Аннотация. Представленное исследование обращает внимание на формирование научно-исследовательских компетенций у обучающихся, играющих ключевую роль в современном образовании. Авторы доказывают, что проведение научно-исследовательской работы способствует повышению интеллектуальной активности студентов. В литературном обзоре статьи приводятся определения содержания компетенции и компетентности, а также уточнение сущности научно-исследовательской компетенции. Процесс развития научно-исследовательской компетенции обучающихся оценивается по уровням когнитивного, процессуального и рефлексивного компонентов до начала экспериментального обучения. Эксперимент осуществлялся с использованием комплексного подхода, включающего теоретический курс и практические задания. Значительные изменения были достигнуты за

счет освоения технологии разработки биологических регуляторов роста, что свидетельствует о высоком уровне усвоения материала студентами. Анализ результатов показывает значительное улучшение творческого мышления и когнитивных способностей студентов, заинтересованных в научных исследованиях. Постэкспериментальные данные также свидетельствуют об увеличении участия студентов в исследовательских работах, подтверждаются их активным участием в проектах и написании научных статей.

Результаты подчеркивают эффективность методики и обосновывают внедрение новой дисциплины в учебный план. Для дальнейшего совершенствования процесса формирования научно-исследовательских компетенций студентов предлагаются рекомендации по внесению дополнительных изменений и проведению второго этапа экспериментального обучения. Авторы приходят к выводу, что исследовательская работа студентов не только является важным фактором их профессиональной подготовки, но и способствует интеллектуальному саморазвитию, что отражается в повышении качества их научных трудов.

Ключевые слова: компетенция, творческий уровень, критический уровень, мотивационный компонент, когнитивный компонент, процессуальный компонент, рефлексивный компонент.

Кіріспе

Жоғары білім беру жүйесінің өзекті міндеттерінің бірі түлектердің ғылыми-зерттеу құзыретін қалыптастыру болып табылады. Бакалавриаттың «Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі» салалық біліктілік шеңберінде түлектер игеретін кәсіби қызмет түрлері ретінде ғылыми-зерттеу және жобалау белгіленген.

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарының оқу жоспарларында, атап айтқанда білім беру процесінде өмірдің барлық салаларында қазіргі қоғам үшін қажет ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін жеке тұлғаны дамытуға арналған пәндер сирек кездеседі. Ғылыми-зерттеу құзыреті бар, зерттеу және инновациялық қызметтің ерекшелігін білетін белсенді және бастамашыл мамандарға деген қажеттілік үнемі артып келеді.

Қазіргі заманғы маман үшін қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, кәсіби қызметтің теориялық негіздерін құрайтын іргелі білімді игеру, мінез-құлық пен қызметтің жаңа стратегияларын құру және іске асыру мүмкіндігі ерекше маңызды. Ғылыми-зерттеу құзыреті маманның кәсіби және әлеуметтік қызметке дайындығы құрылымындағы жетекші компоненттердің біріне айналады. Сондықтан ғылыми-зерттеу құзыретін қалыптастыру және дамыту туралы мәселе жоғары оқу орындарына қойылатын өзекті талаптардың қатарында.

Ғылыми-зерттеу құзыреті – бұл өз саласындағы мәселелерді талдау, түсіну және шешу үшін ғылыми әдістер мен тәсілдерді қолдану мүмкіндігі. Орман шаруашылығындағы күрделі биологиялық, экологиялық және әлеуметтік-экономикалық факторларды ескере отырып ғылыми-зерттеу құзыреттілігі қалыптасқан мамандарды даярлау ерекше маңызды.

Жоғарыда айтылған өзектілікке сай жұмыстың мақсаты – орман шаруашылығы дайындау бағыты бойынша білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру. Зерттеу объектісі ретінде орман шаруашылығы білім беру бағытының білім алушылары таңдалды. Оның ішінде эксперименттік және бақылау топтары анықталды.

Зерттеудің міндеттері:

- Әдебиеттерге шолу жасау;
- Орман шаруашылығы білім алушыларының бастапқы ғылыми-зерттеу дағдыларының деңгейлерін анықтау;
- Білім алушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған эксперименттік жұмыстарды құру және ұйымдастыру;
- Статистикалық әдістерді қолдану арқылы зерттеу нәтижелерін талдау.

Зерттеу әдістері

Ғылыми-зерттеу әдісі ретінде теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысы теориялық зерттеу әдісінен басталды. Ол үшін әдебиеттерді талдап, студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты ғылыми мақалалар, оқулықтар зерттелді. Бұл әдіс осы саладағы зерттеулердің қазіргі жағдайын көруге және олқылықтарды анықтауға көмектесті.

Білім беру процесінде қандай әдістер мен тәсілдер қолданылатынын анықтау мақсатында ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамытуға бағытталған оқу бағдарламалары мен курстарына талдау жүргізілді.

Білім алышылардың бастапқы ғылыми-зерттеу құзыреттіліктерінің қалыптасу жағдайын анықтау үшін эксперименттік және бақылау топтарында сауалнама жүргізілді.

Эксперимент жүргізу әдісін қолдану арқылы эксперименттік топтың білім алушыларына екі апталық теориялық курс жүргізілді және практикалық тапсырмалар берілді.

Аналитикалық әдісті қолдану арқылы эксперименттің бастапқы нәтижелеріне талдау жүргізілді: зерттеу барысында жиналған деректер өңделіп және талдау үшін статистикалық әдістер қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру теориялық негіздерді игеруден басталады, бірақ ол тек дәрістер және оқулықтармен шектелмейді. Білім алушыларға практикалық ғылыми жобаларға қатысуға, жергілікті жерлерде бақылаулар жүргізуге, орман кешенінің нақты мәселелерін зерттеуге мүмкіндік жасалуы қажет.

Құзырет және құзыреттілік ұғымдарының мағынасы мен мазмұнын анықтауға тоқталайық. Құзырет «адам талап етілетін нәрсені білуі және істей алуы керек құқықтар мен өкілеттіктер шеңбері» [1]. Яғни, субъектінің мақсат қою және оған жету үшін ішкі, сыртқы ресурстарды оңтайлы ұйымдастыруға дайындығы. Г.К. Селевконың пікірінше ішкі ресурстар дегеніміз – білім, икем, дағды, пәннен тыс дағдылар [2].

И.А. Зимняяның зерттеулерінде «құзырет» ұғымы «білімге негізделген, адамның интеллектуалды және жеке тұлғаға негізделген әлеуметтік – кәсіби өмірі» деп түсіндіріледі, ал «құзыреттілік әрқашан құзыреттің өзекті көрінісі болып табылады», яғни құзыреттер «кейбір ішкі, әлеуетті, жасырылған психологиялық жаңа пайда болған түрлер: білім, идеялар, іс-қимыл бағдарламалары (алгоритмдер), құндылықтар мен қатынастар жүйелері, содан кейін адамның құзыреттілігінде анықталады» [3].

Қазақстанда білім алушыларды ғылымға баулу, зерттеу арқылы оқыту тұжырымдамасы айтарлықтай жаңа емес. Бірқатар ЖОО-лар бірнеше жылдан бері «зерттеу арқылы оқыту» қағидатына негізделіп келеді және көптеген өңірлік ЖОО-лар оқытуда зерттеу әдістері мен технологияларын қолдану арқылы зерттеудің ғылыми әдістеріне сүйене отырып, өздерінің білім беру бағдарламаларының мазмұнын құруда.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін құру алдында отандық ғалымдардың жұмыстарына талдау жасалынды. Солардың ішінде: А.П. Бакированың зерттеулерінде мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеттесудің дамыған алгоритмі ұсынылған, жоғары мектеп жасындағы оқушыларды қоғамдық-гуманитарлық пәндер бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындаудың өзіндік көзқарасы көрсетілген. Мұғалім мен оқушының қалалық, облыстық және халықаралық ғылыми жобалық және зерттеу жұмыстарының конкурстарындағы оқушылардың нақты жетістіктері түріндегі бірлескен жұмысының нәтижесі келтірілген [4].

Білім алушылардың аудиториялық сабақтар мен өзіндік жұмыс шеңберінде жеке зерттеу жобаларын орындауы, олардың логикалық ойлауын дамытатын зерттеу

тапсырмаларын орындауға тарту, жүргізілетін іс-әрекеттерді талдау, қойылған міндеттерді шешудің оңтайлы жолдарын таңдау арқылы оқу бағдарламаларына зерттеу компонентін қамтитын research-based learning моделін енгізген ҚарМУ тәжірибесі қызықты. Сол модель UIB-де сәтті жүзеге асырылады (СҒЗЖ ROS арқылы).

ҚР ҒЖБМ бұйрығында ғылыми–бағдарланған оқыту технологиясы негізінде білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған Research Oriented Study (ROS) термині қабылданды. ROS мақсаты пәндер шеңберінде зерттеу тапсырмаларын (жобаларын) жүйелі жеке немесе топтық орындау негізінде білім алушылардың зерттеу құзыреттері мен дағдыларын қалыптастыру; ғылыми-зерттеу жұмысын орындауға ынталандыру және білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады.

Құзырет тек басқарушылық білім, біліктер мен дағдыларды ғана қарастырмауы керек. Білім алушының тиімділігін айқындайтын түйінді құзыреттер кәсіптік емес, жеке басының сипаттамалары, оның ішінде уәждемесіне, нанымына және дүниетанымына байланысты болуы мүмкін. Құзыреттер әмбебап болуы мүмкін, өйткені олар белгілі бір мамандыққа байланысты емес, бірақ жалпы адамзаттық өмірдің көптеген контекстерінде қолданылады.

Ғылыми-зерттеу құзыреттілігі – бұл тұлғаның зерттеу қызметі барысында және оқу-танымдық, пәндік және кәсіби міндеттерді шешу процесінде қолда бар білімін, іскерлігін және тәжірибесін нәтижелі қолдану қабілеті мен дайындығы [5].

Болашақ маман тұлғасының шығармашылық әлеуетін қалыптастыру білім берудегі ең маңызды мақсаттардың өзгеруі кезінде мүмкін, ол деген – дайын білімді әр білім алушының жеке ерекшеліктері мен зияткерлік мүмкіндіктерін ескере отырып, тәуелсіз танымдық іс-әрекетке игеру [6].

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы оқу процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін белгілі бір пәндер бойынша зерттеу жұмыстарын енгізу үшін арнайы жағдайлар жасау қажет. ЖОО-ның зерттеу кеңістігіне біз білім беру процесіне қатысушыларды, білім алушылардың зерттеушілік іскерлігін қалыптастырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарын, зерттеу жұмысын бағдарламалық-әдістемелік және технологиялық қамтамасыз етуді, білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілігін дамытуға психологиялық-акмеологиялық қолдауды қосамыз.

Ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің тұжырымдамасы педагогикада іргелі болып табылады және тұтастай алғанда білім беру процесін ұйымдастырудың нысаны ретінде түсіндіріледі, атап айтқанда интегративті құбылыс болып табылады, өйткені ол ғылыми зерттеудің логикасы мен зерттелетін мәселеге жеке көзқараспен байланысты өзін-өзі ұйымдастыру қабілетіне ие [7].

Зерттеу жұмысы білім алушыларды зияткерлік белсенділікке ынталандырады, шығармашылықтың қалыптасуына ықпал етеді, ол жаңа проблемаларды қою жағдайында түпнұсқа идеяларды қалыптастыру қабілетінен ғана емес, сонымен қатар олқылықтар мен қарама-қайшылықтарды біліп, стереотиптік ойлау тәсілдерінен бас тартудан тұрады [8].

Орман шаруашылығының маманы өзінің кәсіби қызметінде сапалы, экономикалық тиімді және үнемді болатын отырғызу материалын қысқа мерзімде өсіре алатындай мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін таба алуы керек.

Орман шаруашылығын оқыту бойынша білім алушылардың ғылыми-зерттеу қызметін қалыптастыру үшін біз ағаш өсімдіктерінің тұқымдарының өнуін анықтауды таңдадық. Бұл тәсіл көрнекі және үлгілі болып табылады. Ол өз кезегінде зерттелетін материалдың тез дамуына ықпал етеді. Білім алушылардың зерттеу қызметіне деген қызығушылығы артады, олар бұл мәселені шешуге бейтарап шешімдер ұсына алады. Бұл зерттеу жұмысы білім алушылардың зияткерлік белсенділігін арттырады, ол өз кезегінде ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі еңбек нарығында тез түсінетін, кең және терең ойлайтын, белсенді және өз мақсаттары үшін қажетті ғылыми ақпаратты таба алатын немесе оны жетілдіре алатын мамандар әрдайым сұранысқа ие. Болашақ маман қажетті ақпаратты тез табуы керек. Ол үшін ғылыми әдебиеттермен жұмыс істей білу және оны оңтайландыру және өңдеу дағдылары болуы керек.

Заманауи тілмен айтқанда университет аяқтап, жұмысқа орналасқан жас маманның бойында Soft skills дағдылардың болуы қажет. Soft skills (ағылшыннан аударғанда – икемді дағдылар) – бұл өмірлік мәселелерді шешуге және басқа адамдармен жұмыс істеуге көмектесетін кәсіби құзыреттіліктер.

Қандай мамандықты бітіргеніне қарамастан, маманға кем дегенде бірнеше Soft skills қажет болады. Сондықтан жұмыс берушілер әсіресе Soft skills дамыған түлектерді бағалайды.

Мұндай құзыреттіліктердің тізімдері соңғы жылдары көптеген зерттеулермен ұсынылды (Ананьева Т. [9], Шипилов В. [10], Ивонина А.И., Чуланова О.Л., Давлетшина Ю.М. [11]) және жаңа контексте жұмыс істеу үшін қажетті дағдылардың ұқсас тізімін қамтиды. Университет түлегінің soft skills мыналарды жатқызуға болады:

1. Қарым-қатынас дағдылары;
2. Шығармашылық дағдылары;
3. Аналитикалық ойлау дағдылары;
4. Сыни тұрғыдан ойлау дағдылары;
5. Икемділік дағдылары;
6. Шешім қабылдау дағдылары;
7. Өзін-өзі бақылау дағдылары;
8. Жоспарлау дағдылары;
9. Бейімделу дағдылары;
10. Ғылыми-зерттеу дағдылары;
11. Тұлғааралық дағдылары;
12. Топтық жұмыс дағдысы;
13. Ақпараттық ортада жұмыс істеу дағдылары.

Соның ішінде зерттеу дағдылары зерттеу қызметін құрайтын және жаңа білімге әкелетін зияткерлік және эмпирикалық әрекеттерді жүзеге асыру жөніндегі операцияларды синтездеуді қамтиды.

Біздің міндетіміз – білім алушыларда ғылыми-зерттеу құзыретін қалыптастыру. Өз кезегінде ғылыми-зерттеу құзыреті белсенді ғылыми-зерттеу жұмысы барысында қалыптасады.

Оқытушы мұны іс жүзінде қалай жүзеге асыруға болатындығын көрсетеді, білім алушылар өз кезегінде зерттеу процесінің мәнін түсінуі керек. Сонымен қатар, негізгі міндет – білім алушылар оқытушының барлық әрекеттерін қайталап, оларды жатқа білуі керек емес, процестің өзін түсініп, осы схема бойынша жаңа және шығармашылық нәрсе ойлап табу керек. Білім алушылар өз ойын білдіре білуі және кез-келген қалыптасқан жағдайдан шығу жолын таба білуі тиіс.

И.А. Зимняяның пікірі бойынша «зерттеу іскерліктері – бұл зерттеу қызметінің нәтижесі және өлшемі, яғни әртүрлі зерттеу міндеттерін шешу процесінде алынған дербес бақылаулар, эксперименттер жүргізу қабілеті» [8, 56-б.].

Зерттеу қызметі ретінде Н.Б. Шумакова келесі дағдыларды дамытуды түсінеді:

- танымдық;
- ақпараттық кеңістікте бағдарлау;
- өз білімін өз бетінше құрастыру;
- әр түрлі салалардағы білімді біріктіру;

– сын тұрғысынан ойлау [12, 17-б.].

Кез-келген қызмет түрі сияқты, зерттеу қызметінде де келесі міндеттер бар:

– дамыту (ойлау, талдау, салыстыру, қорытынды жасау, жүйелеу, ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану, көпшілік алдында сөйлеу);

– білім беру (жинақталған тәжірибені жандандыру; білімді жүйелеу; бағдарламадан тыс оқытылатын тақырыптар шеңберін кеңейту);

– тәрбие (өз өнімді қызметіне қызығушылықты қалыптастыру) [13].

Айқындаушы кезеңде біз білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыретінің бастапқы деңгейін анықтау бойынша жұмыс жүргіздік. Экспериментке барлығы 29 білім алушы (эксперименттік топ) қатысты, олардың зерттеу құзыретін қалыптастыру нәтижелері бақылау тобының білім алушыларымен (20 адам) салыстырылды.

Зерттеу критерийлері зерттеу қызметінің компоненттеріне негізделген:

Мотивациялық:

– жаңа білімді игеруге және оларды алу тәсілдеріне қызығушылық;

– өз қабілеттерін, белсенді танымдық қызметін жүзеге асыру қажеттілігі;

– құрдастарымен, педагогтармен, ғылыми қызметкерлермен қарым-қатынас жасауға қызығушылық;

– табысқа жетуге деген қызығушылық;

Когнитивтік:

– зерттелетін шындық объектісін білу;

– ғылыми таным, оның функциялары мен зерттеу жүргізу тәсілдерін білу;

– ақпаратты іздеу, өңдеу және практикалық қолданудың ықтимал сенімді тәсілдерін білу;

– зерттеу мәселесін шешудің шығармашылық баламаларын білу;

Процессуалдық:

– ақпаратты өңдеу дағдылары;

– логикалық дағдылар;

– зерттеу мәселесін креативті шеше білу;

– қойылатын талаптарға сәйкес зерттеу нәтижелерін дұрыс рәсімдеу білігі;

Рефлексивті:

– зерттеу қызметінің субъектісі ретінде өзін бағалау;

– зерттеу жұмысының мақсаттары, міндеттері және болжамды нәтижелері туралы хабардар болу;

– оқу зерттеулерін орындау барысында өз қабілеттерін бағалау;

– жүргізілген зерттеу жұмысы үшін жауапкершілікті сезіну [14].

Л.М. Репета зерттеу құзыреттілігін дамытудың жалпы деңгейін бағалау үшін оның дамуының төрт деңгейін анықтады: сыни, базалық, озық, шығармашылық [15].

Сыни деңгей (С) – жаңа ақпаратты одан әрі қызметте қолдану мақсатында қабылдау қабілетінің болмауы; өз бетінше танымға әлсіз психологиялық дайындығы, еліктеу (имитациялық немесе репродуктивтік) типті қызмет байқалады.

Базалық деңгей (Б) – барлық білім алушылар үшін міндетті болып табылады. Базалық деңгейге дейін зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру критерийі ретінде мыналар қабылданды: жаңа ақпаратты қабылдауға дайындық, қолда бар ақпарат нұсқасынан таңдау жасай білу; оқытушы ұсынған қызметтің дайын мақсатын пайдалану; оқытушымен бірлесіп қызметті жоспарлау; оқытушы ұсынған ақпаратты ғана пайдалану; гипотеза ұсына алмау; ұсынылған жоспар, үлгі бойынша зерттеуді орындау; есеп түрінде жұмыс нәтижелерін ұсыну, рефлексияны жүзеге асыра алмау.

Ілгері деңгей (І) – зерттеу құзыреттілігінің қалыптасуы: оқытушының немесе басқа білім алушылардың көмегімен мақсатты тұжырымдай білу, қажетті ақпаратты табу, оны

талдау; басқа білім алушылармен бірлесіп қызметті жоспарлау, оқытушы ұсынған әртүрлі көздерден алынған білімді өз бетінше қолдану; гипотезаны ұсына және негіздей білу, оқытушымен бірлесіп әзірленген жоспарға сәйкес зерттеуді орындау оқытушымен бірлесіп әзірленген компьютерлік презентациямен баяндама түрінде қызмет нәтижелерін ұсыну; оқытушының көмегімен рефлексия жасай білу.

Шығармашылық деңгей (III) – ақпаратты өз бетінше іздеу, оны түсіндіру және жаңа пәндік мазмұнға көшіру; мақсатты тұжырымдау; зерттеу қызметін өз бетінше немесе басқа білім алушылармен жоспарлау; бағдарлама шеңберінен шығатын әртүрлі көздерден алынған білімді қолдану; гипотезаны өз бетінше ұсына білу; экспериментті өз бетінше жоспарлау; жұмыс нәтижелерін баяндама түрінде ұсыну сондай-ақ нәтижелерді бағалау; компьютерлік презентацияны өз бетінше әзірлеу; рефлексияны өз бетінше жүзеге асыру.

Эксперименттік тексеру жүргізу үшін ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің әрбір компонентінің өлшемдерін белгілеу қажет. Э.Ф. Насырова мен В.В. Розлован критерийлерді ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің құрылымдық-мазмұндық компоненттерін сәйкес гностикалық, мотивациялық-мақсатты және белсенді деп анықтаған [16]. Біз өз зерттеуімізде осы критерийлерге сүйендік.

Белгіленген критерийлер мен көрсеткіштерді ескере отырып, білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамытудың үш деңгейін бөліп көрсетуге болады: базалық – оқытушы бастамашылық ететін зерттеу қызметінің деңгейі, зерттеу-оқытушының жетекшілігімен зерттеу қызметінің деңгейі, ғылыми-зерттеу – дербес зерттеу қызметінің деңгейі.

Білім алушының ғылыми-зерттеу құзыреттілігін игерудің базалық деңгейі келесі дағдылардың болуымен сипатталады:

- анықтамалық әдебиеттермен жұмыс;
- деректерді талдау;
- зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтау;
- өз іс-әрекеттерін бағалау;
- табылған материалдың құрылымын қараңыз;
- материалды жүйелеу;
- салыстыру, салыстыру;
- алынған нәтижені талдау.

Білім алушының ғылыми-зерттеу құзыреттілігін игерудің зерттеу деңгейі келесідей дағдылардың болуымен сипатталады:

- гипотезаны тұжырымдау;
- салыстыру;
- іздеу экспериментін жүргізу;
- әдістерді таңдауды теориялық тұрғыдан негіздеу;
- өз іс-әрекеттерін бағалау;
- кәсіби әдебиеттерді зерттеу;
- мәселені шешу үшін компьютерлік құралдарды қолдану;
- алынған нәтижені таныстыру;
- атқарылған жұмыстарды талдау;
- алынған нәтижелерді түсіндіру.

Білім алушының ғылыми-зерттеу құзыреттілігін игерудің ғылыми-зерттеу деңгейі келесідей дағдылардың болуымен сипатталады:

- мәселені көру және тұжырымдау;
- жағдайды талдау;
- әдістерді таңдауды теориялық тұрғыдан негіздеу;
- мәселені шешу жолдарын табу;

- гипотезаны нақтылау;
- іс-әрекеттің аяқталуын бағалау;
- қолданбалы ғылымда қолданылатын зерттеу әдістерін қолдану;
- алынған нәтижелерге анализ жасау;
- логикалық тұрғыдан дұрыс, дәлелді және іс-әрекет процесін нақты көрсету;
- қойылған мақсаттарға, міндеттерге және оларды орындау нәтижелеріне сәйкес жалпылама тұжырымдар шығару;
- зерттеу нәтижелерін олардың сенімділігі мен практикалық маңыздылығы тұрғысынан бағалау;
- алынған нәтижелерді түсіндіру [17, 18].

Эксперименттік жұмыс барысында бөлінген критерийлер мен көрсеткіштер білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру деңгейін өлшеуге мүмкіндік береді. Гностикалық критерий когнитивті компонентке сәйкес келетін білім алушыларды оқытудың теориялық жағын көрсетеді. Мотивациялық-мақсатты критерий білім алушыларды оқу процесінде оқыту мотивтерін ескереді, бұл мотивациялық компонентке сәйкес келеді. Белсенділік критерийі праксиологиялық компонентке сәйкес келетін білім алушыларды оқытудың практикалық жағын көрсетеді [19, 20].

Әдеби деректерге талдау жасай келе білім алушылардың зерттеу құзыреттілігінің қалыптасу деңгейлерінің сипаттамаларын 1-кестеде көрсеттік.

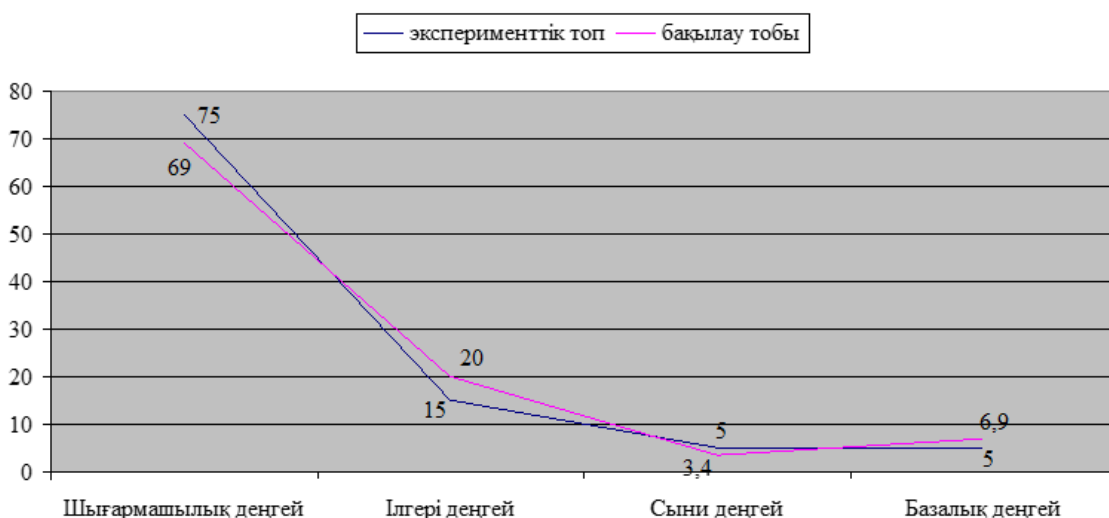
1-кесте – Білім алушының ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің қалыптасу деңгейлерінің сипаттамалары

Деңгей	Критерий	Сипаттамасы
Бастапқы	Гностикалық	Білім алушының теориялық білімі аз және бірлеспеген. Білім алушы материалды толық көлемде игермеген
	Мақсатты-ынталандыру	Білім алушының сыртқы ынталандыру мотивтері басым болатын ғылыми-зерттеу қызметіне қысқа мерзімді қызығушылығы
	Белсенділік	Білім алушының ғылыми-зерттеу дағдыларын ішінара игеруімен сипатталады
Зерттеу	Гностикалық	Білім алушының теориялық білімі саналы, жалпыланған
	Мақсатты-ынталандыру	Ғылыми-зерттеу саласындағы жеке көзқарастар мен құндылық бағдарлары тұрақты, өзіндік зерттеу дағдыларын дамыту қажеттілігін саналы түрде түсіну
	Белсенділік	Білім алушының зерттеу дағдыларының жүйесі құрылды, негізінен белгіленген ғылыми-зерттеу мақсаттары мен міндеттерін орындау кезінде тиісті әрекеттерді жүзеге асыру қамтамасыз етіледі
Ғылыми-зерттеу	Гностикалық	Білім алушының теориялық білімі зейінділікпен, жалпылаумен, кеңдігімен ерекшеленеді
	Мақсатты-ынталандыру	Жоғары ішкі қажеттілік, хабардарлық, зерттеу қызметін жүзеге асыруға деген айқын ұмтылыс
	Белсенділік	Ғылыми-зерттеу дағдылары тұрақты түрде қалыптасады, зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтауды, эксперимент нәтижелерін өңдеуді және талдауды және оларды ғылыми түрде ұсынуды қамтиды

Когнитивтік, процессуалдық, рефлексивті, ынталандыру компоненттердің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамытудың бастапқы деңгейі сауалнама арқылы анықталды.

Сауалнама негізінде ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысуға деген ынта, білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысқысы келетіні және қызығушылық

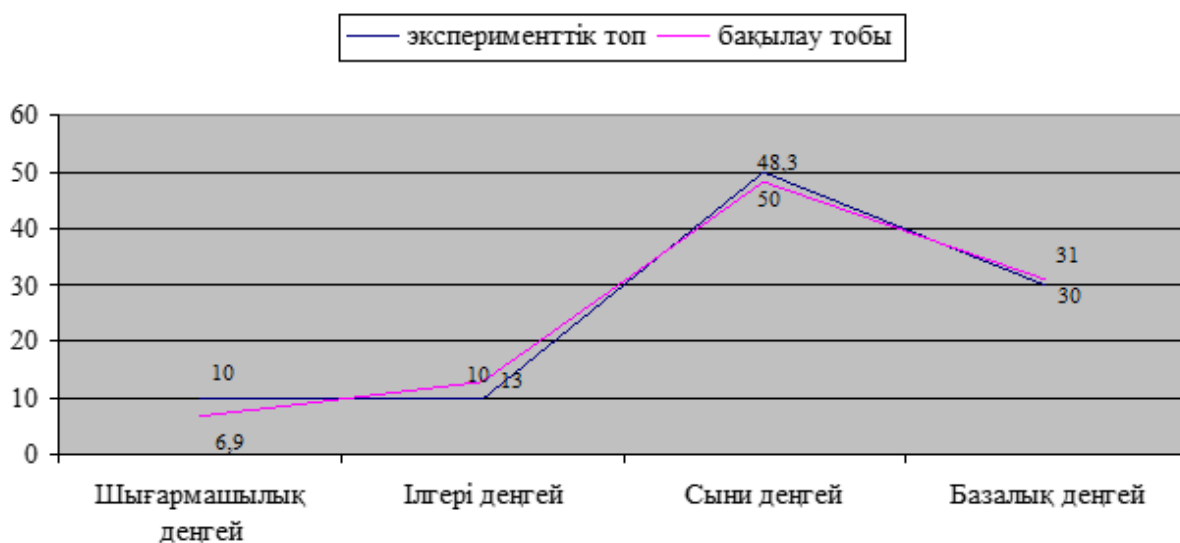
танытатыны туралы қорытынды жасалды (бақылау тобында 75% және эксперименттік топта 69%). Мұны 1-суретте келтірілген мәліметтер дәлелдейді.

1-сурет – Ғылыми-зерттеу қызметінің ынталандыру компонентінің даму деңгейі

Сауалнамаға сәйкес, екі топтың да жаңа білімді игеруге және оларды алу тәсілдеріне қызығушылығы бар. Олардың көпшілігі өздерінің қабілеттерін ғылыми-зерттеу қызметінде іске асырғысы келеді, бұл жетістікке жетуге және болашақта жұмысқа орналасуға көмектеседі. Білім алушылардың жаңа танымға деген қызығушылығы және табысқа жету ниеті бізге ғылыми-зерттеу құзыретін қалыптастыру процесінде көмектеседі. Ең бастысы – дұрыс тәсіл табу және білім алушыларды тарту, қызықтыру.

Жауаптарды талдай отырып, білім алушылардың өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысы бар екенін көреміз. Көптеген білім алушылар ғылыми-зерттеу жұмыстарының қалай орындалатынын және зерттеуді неден бастау керектігін білмейді. Оқушылардың танымдық даму деңгейі өте нашар. 2-сурет бойынша біз білім алушылардың зерттеу функциялары мен әдістерін білмейтінін көреміз.

2-сурет – Ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің когнитивті компонентінің даму деңгейі

Сауалнама нәтижелері бойынша білім алушылар зерттеу мәселесінің шығармашылық балама шешімдерін таба алмайды деп айта аламыз.

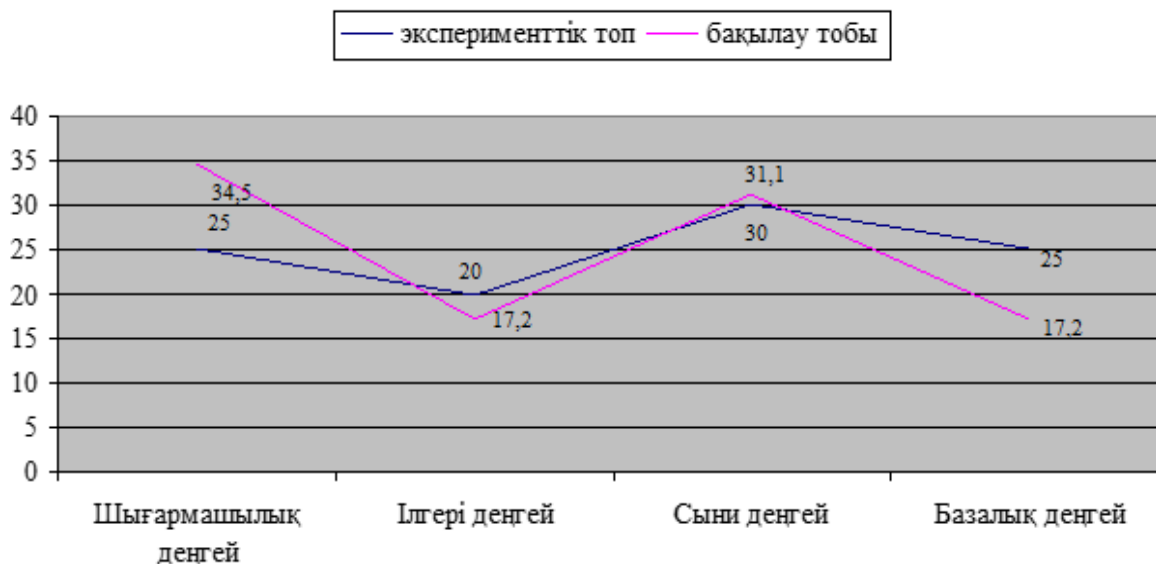
Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, білім алушылар ғылыми жұмыстарды жазу үшін көбінесе интернет-ресурстарды пайдаланады, негізінен Wikipedia сайты. Бұл олардың ақпаратты іздеудің, өңдеудің және практикалық қолданудың ықтимал сенімді тәсілдерін білмейтіндігін көрсетеді.

Мұндай нәтижелердің себебі мыналар болуы мүмкін:

- практикалық және дәрістік сабақтардың басым болуы;
- белгіленген бағдарлама бойынша сабақтар өткізу;
- білім алушылардың көпшілігі практикалық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілмейтін ауылдардан келеді;
- ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізудің негізі жоқ;
- өз мамандығына қызығушылық жоқ.

3-суретте көрсетілген нәтижелер білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің процессуалдық компонентін дамыту деңгейі сыни деңгейде екенін көрсетеді. Білім алушыларға зерттеу гипотезасын ұсыну және мәселені шешудің стандартты емес тәсілдерін қолдану қиын. Тәжірибе барысында білім алушылардың келесі кемшіліктері анықталды:

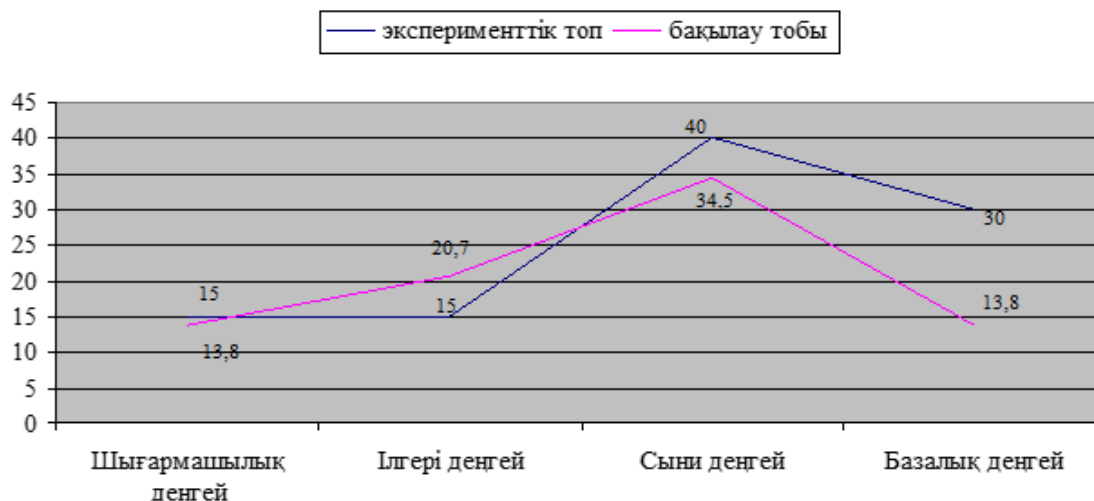
- олар қолда бар ақпаратты өңдей алмайды және ең маңызды және қажет нәрсені бөліп көрсете алмайды;
- олардың көпшілігі логикалық қарапайым мәселені шеше алмайды;
- зерттеу мәселесін шешуге креативті тұрғыдан келе алмайды;
- олар дәрістің мәнін өз сөздерімен жеткізе алмайды, олар мәтінді оқып, оқығанын жатқа айтады;
- қойылған талаптарға сәйкес зерттеу нәтижелерін дұрыс рәсімдей алмайды.

3-сурет – Ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің процессуалды компонентінің даму деңгейі

Процессуалды компонентінің сыни деңгейінің басым болуының себебі, мектепте олар оқытылған материалды үйрену және қайталау сияқты схеманы қолданып үйреніп алған. Қазақстандағы білім жаңартылған білім беруге көшкеніне қарамастан, ескі стереотиптер әлі де қолданылады: мұғалімнің айтқаны заң, мұғалім ешқашан қателеспейді, кітаптағы барлық нәрсені сөзбе-сөз айту керек және т.б. Сондықтан біз 4-суретте көрсетілгендей төмен нәтижені бақылай аламыз.

4-суретте көрсетілгендей, эксперименттік оқытуға дейін білім алушылардың зерттеу құзыреттілігінің рефлексивті компонентінің даму деңгейі сыни және базалық деңгейлер шығармашылық және озық деңгейлерден басым болады. Білім алушылар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға дайын емес және ғылыми-зерттеу жұмысын оқу қызметінің ажырамас бөлігі деп санамайды деп айтуға болады. Мұның себебі – зерттеу іс-әрекетінің субъектісі ретінде өзін-өзі бағаламау, зерттеу жұмысының мақсаттары, міндеттері мен болжамды нәтижелерін білмеу, оқу-зерттеу жұмыстарын жүргізу процесінде қабілеттерін дұрыс бағаламау, жүргізілген зерттеу жұмыстары үшін жауапкершілік туралы түсінік жоқ.

4-сурет – Ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің рефлексивті компонентінің даму деңгейі

Жоғарыда алынған мәліметтер білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру өте өзекті екендігін көрсетеді. Білім алушылар ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылық танытады, бірақ оны жүзеге асыру дағдылары жоқ.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған эксперименттік жұмыстары құрылды және ұйымдастырылды. Ол эксперименттік жұмыстың бірінші кезеңінде эксперименттік топтың білім алушыларына теориялық курс берілді. Курстың мазмұны зерттеу жұмыстарын жоспарлау (ғылыми зерттеудің негізгі кезеңдерінің жалпы сипаттамасы, зерттеу мәселесін тұжырымдау, зерттеу объектісі мен нысанын анықтау, зерттеудің мақсатын анықтау және міндеттерін қою, зерттеу жоспары), ғылыми ақпарат: іздеу, жинақтау және өңдеу (деректі ақпарат көздері, құжаттарды талдау, ғылыми ақпаратты іздеу және жинақтау, ақпараттық ресурстардың электрондық нысандары, ғылыми ақпаратты өңдеу), мақалаларды дайындау және жазу тақырыптарын қамтыды. Теориялық материалмен қатар білім алушыларға практикалық тапсырмалар орындауға берілді.

KZ (13) A4 (11) 26005 және KZ (13) A4 (11) 26006 «Өсімдік өнімділігінің фиторегуляторларын алу тәсілдері» инновациялық патенті негізінде эксперименттік топ білім алушыларына биологиялық өсу реттегіштерін дайындаудың технологиясы көрсетілді. Түйежапырақтың жер үсті бөліктерінен алынған фитореттегіш келесі технология бойынша дайындалды [21, 22]. Үлкен түйежапырақтың жер үсті бөліктерін жинау Шығыс Қазақстан облысының Жоғарғы Уба ауылында жүргізілді. Жапырақтары мен сабақтары ағын сумен жуылды, гомогенизаторда 2–3 мм-ден аспайтын бөлшектердің мөлшеріне дейін ұнтақталды, 0–4°C температурада 10 күн бойы тоңазытқышқа қойылды. Содан кейін ұнтақталған бөлшектерге 1:10 қатынасында тазартылған су қосылды, 1 сағат қайнатылды және дәке сүзгісі арқылы сүзілді. Содан кейін 3000 айн/мин – 15 мин центрифугаланды. Центрифугат кара түсті опалесцентті сұйықтық болды (өсу фитореттегіші). Жұмыс концентрациясын

анықтау препараттың аналық ерітіндісін сұйылту арқылы жүргізілді (2-кесте). Фитореттегіштердің бұзылуының алдын алу үшін препаратты сақтау және препараттың жарамдылық мерзімін ұзарту үшін қажетті формалин концентрациясының 0,5%-ы пайдаланылды.

2-кесте – Жұмыс ерітіндісіндегі фитореттегіш концентрациясы

№	Препараттардың атауы	Фитореттегіш концентрациясы, %				
		1	0,1	0,01	0,001	0,0001
1	Фитореттегіш (мл)	1	0,01	0,001	0,0001	0,00001
2	Тазартылған су (мл)	99	9	9	9	9
3	Формалин (мл)	0,5	0,05	0,005	0,0005	0,00005

Өсу реттегіштерін дайындаудың технологиясын игергеннен кейін, білім алушылар өз таңдауларына байланысты ағаш түрлерін таңдап, 1 ай көлемінде таңдалған ағаш тұқымының өнгіштігін бақылады. Білім алушылардың эксперимент жүргізу сызбасы келесідей болды:

- әр студент әрқайсысында 10 данадан 1 эксперименттік және 1 бақылауға арналған тұқымды технологияға сай таңдап алды;

- экспериментке арналған тұқымдарды петри ыдысқа өздері дайындаған өсу реттегішіне салып ал, бақылаудағы тұқымдарды таза суға салып өнгіштігін 1 ай бақылады;

- тұқымдарды күнделікті тексеріп отырды. Шіріп кеткен тұқымдарды алып тастап, құрғап кетпес үшін суғарып, өнген тұқымдардың санын арнайы кесеге жазып отырды.

- 1 ай аяқталған соң, нәтижелерге статистикалық өңдеу жасап, жасалған жұмыс бойынша, 1 бөлімде алған теориялық бөлімге сай есеп жазып, қорғады.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың 1-ші кезеңі аяқталған соң, бастапқы деңгейді анықтауға арналған сауалнамалар қайтадан алдынды.

Зерттеудің нәтижесінде ынталандыру компонентінің шығармашылық деңгейі экспериментке дейін және эксперименттен кейін 15%-ға төмендеді, экспериментке дейінгі ынталандыру компонентінің дәрежесі 75%, ал эксперименттен кейін ынталандыру компонентінің дәрежесі – 60% болды. Бұл жаңа білімді игеруге және ғылыми-зерттеу қызметімен айналысуға қызығушылықтары бар дегенді білдіреді.

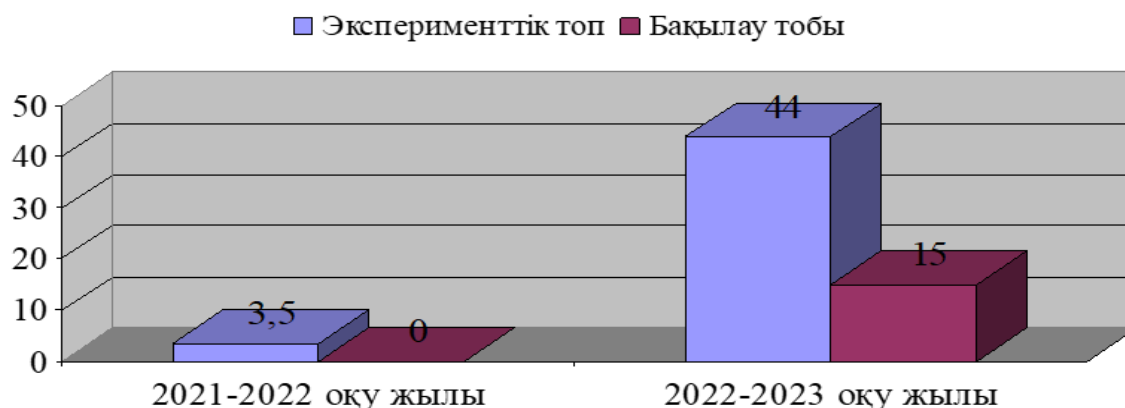
Эксперименттен кейін білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының қалай орындалатыны туралы және зерттеуді неден бастау керектігі туралы түсініктері қалыптаса бастады. Оны эксперименттен кейінгі когнитивтік компоненттің (КК) шығармашылық және ілгері деңгейлерінің жоғарлауынан көреміз. Экспериментке дейін когнитивтік компоненттің шығармашылық деңгейі 10% болса, эксперименттен кейін 16%-ды көрсетті; когнитивтік компоненттің ілгері деңгейі экспериментке дейін 10% болса, эксперименттен кейін 26%-ға жетті.

Эксперименттен кейін білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігінің процессуалдық компонентін дамыту деңгейінің сыни деңгейі 1% төмендеді. Ілгері деңгей 7% жоғарлады. Бұл нәтижелер білім алушылардың зерттеу гипотезасын ұсына алуы және қойылған талаптарға сәйкес зерттеу нәтижелерін дұрыс рәсімдей алуларынан байқалды.

Эксперименттік оқытудан кейін білім алушылардың зерттеу құзыреттілігінің рефлексивті компонентте сыни деңгейдің 4% төмендегенін, шығармашылық және ілгері деңгейлердің көтерілгенін байқадық. Ол оқу-зерттеу жұмыстарын жүргізу процесінде қабілеттерін дұрыс бағалай бастауларымен, жүргізген зерттеу жұмыстары үшін жауапкершіліктерін түсіне бастағанымен байланысты.

Сонымен қатар, жылдың аяғында эксперименттік топ білім алушыларының ғылыми-зерттеу жұмыстармен айналысуы жоғарылағаны байқалды. Ол үшін эксперименттік және

бақылау топтарының білім алушылардың 2021–2022 және 2022–2023 оқу жылдарында ғылыми мақалалар жазу және баспаға беру, Start Up жобаларға қатысулары салыстырылды.

6-сурет – Эксперименттік жұмыстардан кейінгі білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысулары

6-суретте көрсетілгендей, 2022–2023 оқу жылының соңында эксперименттік топ білім алушыларының мақалалар жазуы, яғни ғылыми жұмыстармен айналысу дәрежесі 40,5 пайызға жоғарлаған. Осы нәтижеге сүйене отырып, таңдалынған эксперименттік жұмыс мазмұны тиімді деп есептеліп, 2024 жылдың 6В08301 «Орман ресурстары, аңшылықтану және ара шаруашылығы» білім беру бағдарламасына «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және жоспарлау» пәні енгізілді.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін 1-кезеңмен салыстырғанда тиімдірек қалыптастыру мақсатында, эксперименттік жұмыстың мазмұнына қосымша өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, эксперименттік оқытудың 2-кезеңі жүргізілуде.

Қорытынды

Ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру білікті кадрларды даярлаудың ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл теория мен практиканы интеграциялауды, аналитикалық ойлауды дамытуды және ғылыми жобаларды әзірлеу мен іске асыру қабілетін қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған эксперименттік жұмыстың нәтижесінде айтарлықтай оң өзгерістерге қол жеткізілді. Жұмыстың бірінші кезеңі ғылыми зерттеудің барлық негізгі аспектілерін қамтитын теориялық курсты ұсынуды, сондай-ақ практикалық тапсырмаларды беруді қамтыды. Эксперименттік топтың студенттері болашақта оқу-зерттеу қызметінде қолданылатын биологиялық өсу реттегіштерін жасау технологиясын сәтті игерді.

Нәтижелерді талдау жаңа білім мен ғылыми-зерттеу қызметін игеруге қызығушылық таныта отырып, білім алушылардың шығармашылық деңгейі жоғарылағанын көрсетті. Эксперименттен кейін когнитивті компоненттің шығармашылық және жетілдірілген деңгейлерінің жоғарылауы байқалды, бұл білім алушылар арасында ғылыми-зерттеу жұмысы туралы идеялардың қалыптасуын көрсетеді.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу дәрежесінің артуы маңызды нәтиже болды, бұл жобаларға қатысуды және ғылыми мақалалар жазуды талдаумен расталды. Мақала жазу деңгейі айтарлықтай өсті, бұл таңдалған әдістеме мен эксперименттік жұмыстың мазмұнының сәттілігін көрсетеді.

Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруды одан әрі жетілдіру мақсатында қосымша өзгерістер мен толықтырулар, сондай-ақ эксперименттік оқытудың екінші кезеңін өткізу ұсынылады. Алынған нәтижелер эксперименттік жұмыстың тиімділігін растайды және білім беру бағдарламасына жаңа пәнді енгізуді негіздейді.

Осылайша, білім алушылардың зерттеу жұмысы болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың маңызды факторы болып табылады. Білім алушылар жүргізетін ғылыми-зерттеу жұмыстарының күрделенуі және орындалған жұмыстардың сапасына қойылатын талаптардың артуы білім алушылардың интеллектуалды өзін-өзі дамуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Коляда С.В. Коммуникативная компетенция руководителя // Бизнес-Ключ. – 2007. – №10. – С. 136–137. [Электронный ресурс] URL: http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n10-2007/n-10-2007_241.html. (дата обращения: 17.04.2022).
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 35–41.
4. Бакирова А.П. Формирование научно-исследовательских компетенций через проектную деятельность // «Алтынсаринские чтения-2023» на тему «Инновации, знания, опыт – векторы образовательных треков» I книга. – 2023. – С. 432–437.
5. Гончарук Н.П., Сагдеева Г.С. Формирование научно-исследовательской компетенции будущих специалистов // Вестник Казанского технологического университета. – 2013. – №3. – С. 315–320.
6. Шкатова А.В. Формирование научно-исследовательской компетентности как элемент преемственности среднего общего и высшего профессионального образования // Молодой ученый. – 2019. – №29 (267). – С. 147–149.
7. Гончарук Н.П. Развитие интеллектуальной компетентности и профессиональной мобильности научно-педагогических кадров в условиях информационного общества. – Казань: Изд-во МОиН РТ, 2011. – 224 с.
8. Зимняя И.А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблеме образования? (теоретико-методологический аспект) // Высшее образование сегодня. – 2006. – №4. – С. 20–27.
9. Ананьева Т. Десять компетенций, которые будут востребованы в 2020 году [Электронный ресурс]. URL: <http://www.tananyeva.com/single-post/> (дата обращения 11.02.2017).
10. Шипилов В. Перечень навыков soft-skills и способы их развития. [Электронный ресурс]. URL: http://www.cfin.ru/management/people/dev_val/softskills.shtml (дата обращения: 11.12.2016).
11. Ивонина А.И., Чуланова О.Л., Давлетшина Ю.М. Современные направления теоретических и методических разработок в области управления: роль soft-skills и hard skills в профессиональном и карьерном развитии сотрудников // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 9, №1 (2017) [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-napravleniya-teoreticheskikh-i-metodicheskikh-razrabotok-v-oblasti-upravleniya-rol-soft-skills-i-hard-skills-v-professionalnom/viewer>
12. Шумакова Н.Б. Развитие творческой активности школьников. – М.: Педагогика, 1991. – 271 с.
13. Ефричева О.Ю., Мельник И.В., Михайлюкова В.С. Исследовательская компетенция: ее сущность и содержание // Актуальные исследования. – 2021. – №14 (41). – С. 59–62.
14. Федотова Н.А. Развитие исследовательской компетентности старшеклассников в условиях профильного обучения: автореф. ... канд. пед. наук. – Улан-Удэ, 2010. – 181 с.
15. Репета Л.М. Формирование информационно-исследовательской компетенции учащихся общеобразовательных учреждений: дис. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 2013. – 249 с.
16. Насырова Э.Ф., Розлован В.В. Критерии оценки уровней сформированности исследовательской компетенции студентов – будущих преподавателей // Вестник ТГПУ. – 2018. – №6 (195). – С. 176–181.

17. Шушерина О.А., Черепанова С.А. Формирование исследовательской компетенции бакалавров направлений подготовки «Технология производства» // Вестн. КрасГАУ. – 2013. – №11. – С. 335–340.
18. Варлакова Ю.Р. Теория и методика развития креативности будущих педагогов в вузе. – Ульяновск: Зебра, 2016. – 153 с.
19. Колбаса М.А. Формирование профессиональной культуры будущих учителей технологии при обучении компьютерной графике: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 2013. – 23 с.
20. Насырова Э.Ф. Модульное обучение студентов университета в системе кредитно-зачетных единиц // Вестник ТГПУ. – 2011. – №6 (108). – С. 18–20.
21. Инновационный патент KZ (13) A4 (11) 26005.
22. Инновационный патент KZ (13) A4 (11) 26006.

REFERENCES

1. Koliada S.V. Kommunikativnaia kompetenciia rukovoditelia [The communicative competence of the head] // Biznes-Kliuch. – 2007. – №10. – S. 136–137. [Electronic resource]. URL: http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n10-2007/n-10-2007_241.html. (date of access 17.04.2022) [in Russian]
2. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatelnye tehnologii [Modern educational technologies]. – М.: Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 s. [in Russian]
3. Zimniaia I.A. Kliuchevye kompetencii – novaia paradigma rezultata obrazovaniia [Key competencies – a new paradigm of educational outcomes] // Vysshee obrazovanie segodnia. – 2003. – №5. – S. 35–41. [in Russian]
4. Bakirova A.P. Formirovanie nauchno-issledovatel'skikh kompetencii cherez proektnuiu deiatel'nost' [Formation of research competencies through project activities] // «Altynsarinskii chteniia-2023» na temu «Innovacii, znaniia, opyt – vektory obrazovatel'nykh trekov» I kniga. – 2023. – S. 432–437. [in Russian]
5. Goncharuk N.P., Sagdeeva G.S. Formirovanie nauchno-issledovatel'skoi kompetencii budushih specialistov // Vestnik Kazanskogo tehnologicheskogo universiteta. – 2013. – №3. – S. 315–320. [in Russian]
6. Shkatova A.V. Formirovanie nauchno-issledovatel'skoi kompetentnosti kak element preemstvennosti srednego obshego i vysshego professional'nogo obrazovaniia [Formation of research competence as an element of continuity of secondary general and higher professional education] // Molodoi uchenyi. – 2019. – № 29 (267). – S. 147–149. [in Russian]
7. Goncharuk N.P. Razvitie intellektualnoi kompetentnosti i professionalnoi mobilnosti nauchno-pedagogicheskikh kadrov v usloviiah informacionnogo obshestva [Development of intellectual competence and professional mobility of scientific and pedagogical staff in the information society]. – Kazan: Izd-vo MOiN RT, 2011. – 224 s. [in Russian]
8. Zimniaia I.A. Kompetentnostnyi podhod. Kakovo ego mesto v sisteme sovremennykh podhodov k probleme obrazovaniia? (teoretiko-metodologicheskii aspekt) [A competency-based approach. What is its place in the system of modern approaches to the problem of education? (theoretical and methodological aspect)] // Vysshee obrazovanie segodnia. – 2006. – №4. – С. 20–27. [in Russian]
9. Ananeva T. Desiat kompetencii, kotorye budut vostrebovany v 2020 godu [Ten competencies that will be in demand in 2020] [Electronic resource]. URL: <http://www.tananyeva.com/single-post/> (date of access 11.02.2017) [in Russian]
10. Shipilov V. Perechen navykov soft-skills i sposoby ih razvitiia [List of soft-skills and ways to develop them]. [Electronic resource]. URL: http://www.cfin.ru/management/people/dev_val/softskills.shtml (date of access 11.12.2016) [in Russian]
11. Ivonina A.I., Chulanova O.L., Davletshina Iu.M. Sovremennye napravleniia teoreticheskikh i metodicheskikh razrabotok v oblasti upravleniia: rol soft-skills i hard skills v professional'nom i karernom razvitiu sotrudnikov [Modern directions of theoretical and methodological developments in the field of management: the role of soft-skills and hard skills in the professional and career development of employees] // Internet-jurnal «NAUKOVEDENIE» Tom 9, №1 (2017) [Electronic resource]. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-napravleniya-teoreticheskikh-i-metodicheskikh-razrabotok-v-oblasti-upravleniya-rol-soft-skills-i-hard-skills-v-professionalnom/viewer> [in Russian]
12. Shumakova N.B. Razvitie tvorcheskoi aktivnosti shkolnikov [Development of creative activity of schoolchildren]. – M.: Pedagogika, 1991. – 271 s. [in Russian]
 13. Efricheva O.Iu., Melnik I.V., Mihailiukova V.S. Issledovatel'skaia kompetenciia: ee sushnost i sodержanie [Research competence: its essence and content] // Aktualnye issledovaniia. – 2021. – №14 (41). – S. 59–62. [in Russian]
 14. Fedotova N.A. Razvitie issledovatel'skoi kompetentnosti starsheklassnikov v usloviiah profilnogo obucheniia [Development of research competence of high school students in the context of specialized education]: avtoref. ... kand. ped. nauk. – Ulan-Ude, 2010. – 181c. [in Russian]
 15. Repeta L.M. Formirovanie informacionno-issledovatel'skoi kompetencii uchashihsia obsheobrazovatel'nykh uchrejdeni [Formation of information and research competence of students of educational institutions]: diss. ... kand. ped. nauk. – M.: Cheliabinsk, 2013. – 249 s. [in Russian]
 16. Nasyrova E.F., Rozlovan V.V. Kriterii ocenki urovnei sformirovannosti issledovatel'skoi kompetencii studentov – budushih prepodavatelei [Criteria for assessing the levels of formation of research competence of students – future teachers] // Vestnik TGPU. – 2018. – №6 (195). – S. 176–181. [in Russian]
 17. Shusherina O.A., Cherepanova S.A. Formirovanie issledovatel'skoi kompetencii bakalavrov napravleni podgotovki «Tehnologia proizvodstva» [Formation of the research competence of bachelors in the fields of training “Production Technology”] // Vestn. KrasGAU. – 2013. – №11. – S. 335–340. [in Russian]
 18. Varlakova Iu.R. Teoria i metodika razvitiia kreativnosti budushih pedagogov v vuze [Theory and methodology of the development of creativity of future teachers at the university]. – Ulianovsk: Zebra, 2016. – 153 s. [in Russian]
 19. Kolbasa M.A. Formirovanie professionalnoi kultury budushih uchitelei tehnologii pri obuchenii kompiuternoi grafike [Formation of the professional culture of future technology teachers in teaching computer graphics]: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. – M., 2013. – 23 s. [in Russian]
 20. Nasyrova E.F. Modulnoe obuchenie studentov universiteta v sisteme kreditno-zachetnykh edinic [Modular training of university students in the credit and credit units system] // Vestn. TGPU. – 2011. – №6 (108). – S. 18–20. [in Russian]
 21. Innovacionnyi patent KZ [Innovative Patent KZ] (13) A4 (11) 26005.
 22. Innovacionnyi patent KZ [Innovative Patent KZ] (13) A4 (11) 26006.

ӘОЖ 371.315.5; МҒТАР 14.25.09
<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.29>М.Ө. МЫҢБАЕВА¹, Ш.М. МАЙГЕЛЬДИЕВА², Г.Б. ИСАЕВА³¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: mynbaeva.marta@korkyt.kz²педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: sharban56@mail.ru³педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА STEAM БІЛІМ БЕРУ ӘДІСТЕМЕСІН ДАМУДА «БІЛІМ КЕРУЕНІ» ҰЙЫМЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада STEAM білім берудің экономикалық өсуінің маңызды факторы деп санайтын ғалымдардың ұстанымы қарастырылады. Зерттеудің сапалық және сандық әдістерінің үйлесімі негізінде Қазақстанда STEAM-білім беруді дамыту бойынша Chevron компаниясының демеушілігімен «Білім керуені» білім беру ұйымының ролі, маңызы мен бастамалары зерттелді, сондай-ақ мектеп мұғалімдерінің бұл тәсілге деген көзқарастары зерттелді. Мұнда STEAM саласындағы пән мұғалімдерінің білім деңгейі мен құзыреттілігін арттыруға және «Білім керуені» құрылған сәттен бастап STEAM-білім беруді дамытуға жәрдемдесуге бағытталған түрлі бастамалар мен іс-шаралар талданды. STEAM пәндері бойынша оқытушылардың білім деңгейін арттыруға бағытталған оқу курсы өткізілді, ал курс соңында сауалнама мен сұхбат арқылы оқытушылардың пікірлері жиналып, жүйеленді. «Қазақстанда 2021–2025 жылдарға арналған STEAM-білім беруді дамыту және енгізу жөніндегі Жол картасына» сәйкес «Білім керуені» білім беру ұйымы STEAM бағдарламасын әзірлеу, сондай-ақ білім беру процесіне енгізу жөніндегі шараларды, стратегияларды бастамашылық етті. Қазіргі уақытта ұйым мұғалімдерді STEAM-білім беру әдістерін оқытуға және білім алушылардың STEAM-технологияларға қызығушылығын дамытуға бағытталған курстар, конкурстар мен фестивальдерді белсенді өткізеді. Бұл зерттеу STEAM мұғалімдерін университетте кәсіби даярлау қажет екенін анықтады.

Кілт сөздер: STEAM білім, STEAM оқиғалар, «Білім керуені», Қазақстан, мектеп мұғалімдері, 3D модельдеу, аддитивті технологиялар.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мыңбаева М.Ө., Майгельдиева Ш.М., Исаева Г.Б. Қазақстанда STEAM білім беру әдістемесін дамытуда «Білім керуені» ұйымының тәжірибесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 361–376. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.29>

***Cite us correctly:**

Mynbaeva M.O., Maigeldieva Sh.M., Isaeva G.B. Qazaqstanda STEAM bilim беру adistemegin damytuda «Bilim kerueni» uymynyn tajiribesi [The Practice of “Caravan of Knowledge” Organization in Developing STEAM Education Method in Kazakhstan] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 361–376. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.29>

M.O. Mynbayeva^{1,3}, SH.M. Maigeldiyeva², G.B. Issayeva³

¹*PhD Doctoral Student of Korkyt Ata Kyzylorda University*

(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: mynbayeva.marta@korkyt.kz

²*d.p.s., professor of Korkyt Ata Kyzylorda University*

(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: sharban56@mail.ru

³*c.p.s., associate professor of Abay Kazakh National Pedagogical University*

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru

The Practice of “Caravan of Knowledge” Organization in Developing STEAM Education Method in Kazakhstan

Abstract. This article examines the position of scientists considering STEAM education an essential factor in economic growth. Based on a combination of qualitative and quantitative research methods, the role, significance, and initiatives of the educational organization “Caravan of Knowledge,” sponsored by Chevron for the development of STEAM education in Kazakhstan, were explored, and school teachers’ attitudes to this approach were also studied. Various initiatives and activities aimed at increasing the level of knowledge and competence of subject teachers in the field of STEAM and promoting the development of STEAM education since the creation of the “Caravan of Knowledge” were analyzed. A training course was conducted to increase teachers' knowledge level in STEAM disciplines. At the end of the course, teachers’ opinions were collected and systematized through questionnaires and interviews. By the “Road map for the development and implementation of STEAM education in Kazakhstan for 2021-2025,” the educational organization “Caravan of Knowledge” initiated measures and strategies for developing and implementing STEAM in the educational process. Currently, the organization is actively conducting courses, competitions, and festivals to train teachers in STEAM teaching methods and develop students’ interest in STEAM technologies. This study identified that professional training for STEAM teachers at the university is necessary.

Keywords: STEAM education, STEAM events, “Caravan of knowledge”, Kazakhstan, school teachers, 3D modeling, additive technologies.

M.O. Мынбаева¹, Ш.М. Майгельдиева², Г.Б. Исаева³

¹*PhD докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата*

(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: mynbayeva.marta@korkyt.kz

²*доктор педагогических наук, профессор*

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: sharban56@mail.ru

³*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru

Опыт организации «Караван знаний» в развитии методики образования STEAM в Казахстане

Аннотация. В данной статье рассматривается позиция ученых, которые считают STEAM образование важным фактором экономического роста. На основе сочетания качественных и количественных методов исследования были исследованы роль, значение и инициативы образовательной организации «Караван знаний», спонсируемой компанией Chevron по развитию STEAM-образования в Казахстане, а также изучены подходы учителей школ к данному подходу. Были проанализированы различные инициативы и мероприятия, направленные на повышение уровня знаний и компетентности учителей-предметников в

области STEAM и содействие развитию STEAM-образования с момента создания «Каравана знаний». Был проведен учебный курс, направленный на повышение уровня знаний преподавателей по дисциплинам STEAM, а по окончании курса посредством анкетирования и интервью были собраны и систематизированы мнения преподавателей. В соответствии с «Дорожной картой по развитию и внедрению STEAM-образования в Казахстане на 2021–2025 годы» образовательная организация «Караван знаний» инициировала меры, стратегии по разработке, а также внедрению STEAM в образовательный процесс. В настоящее время организация активно проводит курсы, конкурсы и фестивали, направленные на обучение учителей STEAM-методам обучения и развитие интереса обучающихся к STEAM-технологиям. Исследование показало, что профессиональная подготовка преподавателей STEAM в университете необходима.

Ключевые слова: STEAM образование, STEAM события, «Караван знаний», Казахстан, учителя школ, 3D моделирование, аддитивные технологии.

Кіріспе

Қазіргі уақытта елдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі жаңа білім мен дағдыларды игеру және оны өмірде қолдана алу қабілетімен тікелей байланысты. Жаһандану жағдайында ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін сала ретінде білім беруге басымдық танытуда [1]. Осыған орай, білім беру үрдістеріне әсер ететін заманауи пәнаралық және жобалық білім беру әдісі STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics – Жаратылыстану, Технология, Инженерия, Өнер, Математика) (бұдан былай – STEAM білім беру) пайда болды [2]. STEAM-дегі А – өнер мен шығармашылықты бәріне белгілі STEM классикалық оқытуға біріктіру арқылы оқушыларды жаратылыстану-математика пәндеріне қызығушылығын арттыру мен елге қажет маман даярлауды көздейді [3]. Ғалым-әдіскерлер STEAM сабақтарын жүргізу тиімділігін атайды, яғни шығармашылық тұрғыда білім беру мен тәжірибе жасау арқылы білім алушылардың жаратылыстану-ғылыми пәндерге деген көзқарастары мен пікірлері өзгеріп, қызығушылықтары артады [4]. STEAM білім беру білім алушылардың зерттеу және ғылыми-технологиялық әлеуетін күшейтуге көмектеседі; сыни, инновациялық және шығармашылық ойлау дағдыларын; проблемаларды шешуге, коммуникация және топтық жұмыс дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [5; 6].

Қазіргі таңда әлемдегі көптеген жоғары технологиялық өндірісі дамыған елдер STEAM білім беруді дамытуды қолдап, білім беру тәжірибесі мен оқу жоспарларына STEAM оқытуды енгізген [7; 8]. Экономикадағы әлемдік өзгерістер себебінен еңбек нарығындағы сұраныстарды қанағаттандыратын ғылыми және техникалық білімі бар, қиындықтарды шеше алатын, креативті және сыни ойлайтын мамандарды даярлауда STEAM білім берудің маңызы зор [9]. Мәселен, АҚШ, Финляндия, Жапония, Сингапур, Қытай және Канада мемлекеттерінің ұлттық білім беру саясатында STEAM білім беру тәсілі басымдыққа айналды [10]. Еуропалық мектептер желісі (European Schoolnet) есебіне сәйкес [11], 2016–2017 оқу жылында жүргізілген Еуропадағы 9 елдің (Сербия, Португалия, Литва, Франция, Румыния, Исландия, Финляндия, Норвегия және Бельгия) зерттеу нәтижелері STEAM білім беру басымдыққа ие екендігін көрсетті және STEAM оқу мен мамандыққа деген қызығушылықты арттыру стратегиялары әзірленіп жатқандығы атап көрсетілген. АҚШ-та STEAM сұранысын бірқатар статистикалық деректер растайды. Атап айтар болсақ, 2009 жылдың мамырында барлық STEAM кәсіптер үшін орташа жылдық жалақы 77 880 долларды құраса, STEAM-мен байланысты емес барлық кәсіптер бойынша орташа жылдық жалақы 43 460 долларды құраған. 2010 жылы STEAM мамандықтарындағы жұмыссыздық деңгейі 5,3

пайызды, ал қалған барлық кәсіптер үшін 10 пайызды көрсеткен. Мамандар келешекте STEAM мамандарына деген сұраныс арта түседі деп болжауда [12].

«Ағылшын тілінен аударғанда STEAM – бұл жаратылыстану, технология, инженерия, өнер және математика. Бұл қазіргі әлемде сұранысқа ие пәндер. Мұндай пәнаралық және қолданбалы тәсілді қолдану балаларды сыни тұрғыдан ойлауға үйретеді. Осының арқасында жаңашылдар мен өнертапқыштардың жаңа буыны қалыптасады. Қазіргі уақытта білімді терең меңгеру, шет тілдерін үйрену, заманауи технологияларды игеру барлығы үшін басты міндет болуы тиіс. Сонда ғана сіз алға қойған мақсаттарыңызға жетіп, биік шыңдарға шыға аласыз» [13].

Сол себепті, бәсекеге қабілетті елдер қатарында болу үшін STEAM білім беру бағытына ерекше назар аударуымыз керек.

Оның дәлелі ретінде Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мектепте білім берудің жаңартылған мазмұнына көшу STEM-оқыту аясында жүзеге асырылуы тиіс екендігі және бұл пәнаралық пен жобалық тәсіл мектеп оқушыларын тану мен дамудың белсенді процесіне ынталандыруға мүмкіндік беретіндігі атап көрсетілген [14]. STEAM білім беру әдісі экономикалық даму үшін өте маңызды, өйткені ол инновацияның негізі болып табылады. Еңбек нарығындағы сұранысқа ие мамандықтарды және әлемде болып жатқан өзгерістерді зерделей келе, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрі С. Нұрбектің «Жаңа мамандықтар атласы» атты еңбегі жарыққа шықты [15]. Бұл өзгерістер цифрландыру, технологиялық прогресстің әсерінен болып жатқандығын және бұрын болмаған әртүрлі мамандықтар пайда бола бастағандығын айтты. Мысал ретінде 3D модельдеу инженері, ұшқышсыз оператор және SMM (Әлеуметтік Медиа Маркетинг)-менеджер мамандықтарын келтірді. Ал қолданыстағы мамандықтарға жаңа талаптар қойылатындығына назар аударды. Бұл технологиялар мен инновациялар саласында әлемдік экономикада бәсекеге қабілетті болу үшін STEAM білім беру дағдыларын игерген мамандар қажеттігін дәлелдейді.

Ғалымдар мен оқытушылар қазіргі таңда STEAM білім беру саласындағы мамандарға сұраныс артуына байланысты еліміздің жоғары оқу орындарында STEAM білім беруге қатысты зерттеулер мен жобалар енді жүргізіліп, бұл жаңа тәсілмен оқыту арқылы ХХІ ғасыр дағдыларын бойына сіңірген, STEAM салаларындағы құзыреттілігі бар, цифрлық технологияларды білетін, білімді де білікті маман даярлау қажет деген пікір бірдірде [16]. Себебі ЖОО-ның маңызды міндеттердің бірі қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық қоғамда еңбек нарығының талаптарына сәйкес келетін шығармашылық әлеуеті дамыған жас ұрпақты дайындау болып табылады. Инженерлік-техникалық бейіндегі бәсекеге қабілетті мамандар елдегі ғылым мен білімнің, өнеркәсіптің дамуына ықпал етеді [17].

Қазақстан Республикасының ұлттық білім жүйесінде жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология) бойынша және математикалық білім беру әрдайым басымдыққа ие. Мемлекетіміздің орта білім беру жүйесі STEAM бағытының өзектілігін Республикалық физика-математика мектебі, физика-математикалық және химия-биологиялық бағыттағы Назарбаев зияткерлік мектептері және басқа да көптеген мектептердегі білім беру бағдарламалары мен іс-шаралары растайды [18]. STEAM білім беру саласында біліктілікті арттыру курстары мен оқу бағдарламасының тапшылығы байқалса да, STEAM білім беру бойынша еліміздің әрбір аймақтарында әртүрлі оқыту семинарлары мен форумдары өткізілуде. Мектеп мұғалімдерін STEM пәндерін ағылшын тілінде оқытуға даярлайтын Назарбаев Университетінің бағдарламасына халықаралық тәуелсіз сарапшы оң бағасын берді және 2017–2018 жылдар арасында осы университет үш тілді білім беру мемлекеттік саясаты аясында 5000 нан аса қалалық және аудандық физика, химия, биология және информатика

пәндері мұғалімдерін оқытты [19]. 2018 жылы наурыз айында Астанадағы Республикалық физика-математика мектебі (РФММ) «Science on Stage Europe» Еуропалық STEAM мұғалімдер қауымдастығына мүше болды. Осы мектепте «Шеврон» компаниясының қолдауымен және Science on Stage Europe пен ҚР алғашқы президенті Қорымен серіктесе отырып, STEAM мұғалімдеріне арналған Қазақстандағы алғашқы фестиваль өтті. Әр облыстан 25 оқытушы қатысты және әртүрлі санатта 20 жобалар ұсынылды. Ең жақсы деген жобалар Португалияның Кашкайш қаласында өтетін еуропалық фестивальде Қазақстанды таныстыруға мүмкіндік алды [20].

Бірнеше жылдан бері Қазақстанда STEAM білім беруді дамыту мен кеңінен тарату және мектеп мұғалімдерін кәсіби оқытумен айналысатын және «Шеврон» компаниясының қолдауымен жұмыс жасайтын «Білім керуені» (Caravan of Knowledge) атты білім беру ұйымы үлкен қызмет атқаруда. Еліміздің мұғалімдері, білім алушылар мен ата-аналарға STEAM әдісін таныстыру мен тереңінен ұғындыру мақсатында көптеген іс-шаралар және ғылыми-зерттеу жұмыстары, фестивальдер, жарыстар, семинарлар жүргізуде. Аталған ұйымның Japa Talar бағдарламасы еліміздің педагогтарын STEAM тренері ретінде кәсіби сертификаттаудан өтуге мүмкіндік береді. Бұл бағдарлама «Қазақстанда STEAM білім беруді дамытудың жол картасының» бір бөлігі болып табылады. Бұл жол картасы елімізде STEAM білім беруді дамыту мен қолдауға бағытталған стратегиялар мен іс-шаралар кешенінен тұрады [21]. «Білім керуені» атты білім беру ұйымының жобасы екі кезеңнен тұрады: «Қазақстандағы STEAM-білім беру: ағымдағы жай-күйі мен болашағы» қолданбалы зерттеу мен STEM саласындағы жергілікті және шетелдік сарапшылармен онлайн-вебинарлар, дәрістер мен сұхбаттар сериясын жүргізу болып табылады [22]. Бұл білім беру ұйымының STEAM білім беру бойынша зерттеу жүргізуіне Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 және 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы негіз болды. 2016–2019 жылғы бағдарламада «оқыту бағдарламасы математикалық модельдеу, ғылыми инновациялар мен жаңа технологияларды дамытуға бағытталған STEM бөліктерін (ғылым) қамтитын болады» және «білім берудің жаңартылған мазмұнына көшу STEM-оқыту аясында жүзеге асырылуы тиіс» деп көрсетілсе, ал 2020–2025 жылғы бағдарламада мектептер химия, биология, физика, STEM-кабинеттерімен жабдықталатындығы және 16 педагогикалық ЖОО STEAM-білім беру аясында робототехника зертханаларымен қамтамасыз етілгендігі туралы жазылған [23].

STEAM оқыту әдісі Қазақстанда енді дамып жатқандықтан, бұл жаңа әдіс туралы мектеп мұғалімдерінің түсініктері мен пікірлері және «Білім Керуені» атты білім беру ұйымының қызметі жайлы зерттеу жоқтың қасы деп айтуға болады. Сондықтан бұл зерттеудің негізгі мақсаты – «Білім керуені» ұйымының Қазақстанда STEAM білім беруді енгізудегі ролі мен маңыздылығын және қызметін зерттеу; мектеп мұғалімдерінің түсінік пен пікірлерін анықтау. Зерттеу келесідей міндеттерден тұрады:

- «Білім керуені» ұйымының құрылғаннан бері еліміз бойынша атқарған іс-шараларын саралау;
- Мектеп мұғалімдерінің бұл жаңа STEAM оқыту әдісі жайлы білімдері мен түсініктерін анықтау;
- Оқу курсы өткізу арқылы мұғалімдердің пікірлерін білу.

Зерттеу әдістері

Зерттеуші мектеп мұғалімдерінің пікірлерін анықтау мақсатында сандық және сапалық зерттеу әдістері қолданды [24]. Атап айтқанда, эксперимент, яғни сауалнама, сұхбат және бақылау жүргізілді [25]. Мұғалімдерден ақпарат жинауда сауалнамаға жалпы саны 117 мұғалім қатысты, ал сұхбат курсқа қатысқан 30 мұғалімнен алынды. Сонымен қатар, зерттеуші Қазақстандағы STEAM білім беру жағдайын зерттеу мақсатында түрлі іс-

шараларға, атап айтқанда семинарлар, конкурстар мен фестивальдерге қатыса отырып, өзі тікелей бақылау жасады.

Эксперимент Атырау қаласының жалпы мемлекеттік орта мектеп мұғалімдеріне жүргізілді. Экспериментке қатысушы мұғалімдерге зерттеу мақсаты мен міндеттері баяндалды және олардың рұқсатымен жүргізілді. Берілген жауаптарында есім құпия сақталатындығы және алынған мәліметтер тек зерттеуде қолданылатындығы айтылды [26]. Эксперимент басында мектеп мұғалімдері қаншалықты STEAM білім беру әдісін білетіндіктері жайлы және оқу курсынан соң ой-пікірлерін білу мақсатында сауалнама жүргізілді. Мұғалімдер сауалнама сұрақтарына онлайн форматта Гугл Форм-ды қолдана отырып жауап берді. Сауалнама сұрақтарының жалпы саны 10. Мұғалімдер жайлы ақпарат төмендегі кестеде (1-кесте) және диаграммада (1-сурет) берілді.

1-кесте - Сауалнамаға қатысқан пән мұғалімдерінің саны

Пән атаулары	STEAM технологиясы бойынша сауалнамаға қатысқан мұғалімдер саны
Бастауыш сынып	30
Химия	10
Биология	10
Физика	10
Математика	10
Тарих	9
Өнер	5
Орыс тілі	10
Ағылшын тілі	10
Қазақ тілі	10
Дене шынықтыру	3

1-сурет – Сауалнамаға қатысқан пән мұғалімдері

Зерттеуші мұғалімдердің жаңа әдіс жайлы білімі мен біліктілігін арттыру мақсатында STEAM білім беру оқу курсына өткізді. Курсқа өз қалауларымен мектептің түрлі пән мұғалімдері қатысты. Курс соңында зерттеуші мұғалімдермен бірге JасSpace орталығына STEAM оқыту туралы экскурсия ұйымдастырды. Курс аяқталған соң, курс қаншалықты

мағлұматқа толы болғандығын және пікірлерін білу мен зерттеу мақсатында мұғалімдерден сауалнама мен сұхбат жүргізілді. Жартылай құрылымдалған сұхбат ашық сұрақтардан тұрды. Сұхбат мұғалімдерден жеке-жеке алынды [26].

Талдау мен нәтижелер

Талдаулар мен нәтижелер бөлімі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде «Білім керуені» ұйымының атқарған жұмыстары мен іс-шараларына талдау жасалынды. Екінші бөлімде зерттеушінің өткізген эксперименті, яғни сауалнама мен сұхбат жауаптары баяндалды.

Бірінші бөлімде «Білім керуені» білім беру ұйымының қызметіне талдау жасалынды. Бұл ұйым келесідей үш негізгі құндылықтармен жұмыс жасайды: Кооперация. *Өзгерістер мен жаңа идеялардан қорықпайтын және басқалармен тәжірибе мен біліммен бөлісуге дайын белсенді мамандарды іздейді, қолдайды және олармен жұмыс жасайды.* Өзгерістер. *Кез келген білім беру жүйесі сыңа ұшырайды және кез келген жүйе сияқты оны бір сәтте өзгерту қиын. Өзгерістер қажет деп санайды және сапалы әрі сатылы өзгерістерді қолдайды.* Шығармашылық. *Білім берудегі қажетті өзгерістердің бірі – креативті ойлау. Білім Керуені қатысушыларымен бірге оқытуда креативті әдістемелерді дамытып, инновациялық жобалар жасайды* [21]. Бұл білім беру мекемесі құрылғаннан бері түрлі курстар, іс-шаралар, жарыстар мен фестивальдер өткізіп келеді. «Білім керуені» ұйымы мен Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бірігіп Қазақстандағы STEAM білім беруді дамыту мен енгізудің 2021–2025 жылдарға Жол картасы әзірледі [27] және ол келесідей бағытта жұмыс жасауда (2-кесте):

2-кесте – «Білім Керуені» ұйымының STEAM білім беруді дамытуда түрлі бағыттағы атқарылған жұмыстар

STEAM бағыттары	Атқарылған жұмыстардың сипаттамасы
Jana Talap	STEAM тренерлерін даярлау мен сертификаттаумен айналысады. 2020–2021 жылдары оқытудың бірінші легінде Қазақстанның 17 аймағынан 120 педагогтар 9 ай бойы оқыса, 2022 жылы STEAM тренерлерін даярлаудың екінші легі басталды. STEAM оқыту халықаралық тәлімгерлер, білім беру сарапшылары және Мичиган мемлекеттік университетінің (АҚШ) STEAM оқытушылары, Chevron Enjoy Science (Тайланд) жобасын ұйымдастырушылары мен SEAMEO (Оңтүстік-Шығыс Азия білім беру ұйымының министрлері, Тайланд) өкілдерінің басшылығымен өтеді.
Tanym	7–11-сынып оқушыларына STEAM бағытында видеодәрістер түсіреді.
STEAM Research	STEAM білім берудің түрлі аспектілері бойынша аналитика, шолу және зерттеумен айналысады.
STEAM SARYARLAR	жергілікті және халықаралық сарапшыларды STEAM мәдениетін қалыптасыру үшін STEAM амбассадоры болуға шақырады және 2021–2025 жылдар аралығында 100 адамды қамту жоспарлануда.
Science Talk	Ғылыми және сыни ойлауға үйретеді, ғылымда не болып жатқанын тікелей ғалымдардан естиді және қазіргі ғылымнан шабыт алуға мүмкіндік береді.
STEAM Camp	Алматы қаласындағы жазғы ғылыми-шығармашылық лагерьде пайдалы білім мен қызықты тәжірибелерге қанығады.
«Nxplorers: Жасыл ұрпақ бәйгесі»	Батыс Қазақстан облысының қатысушылары үшін «Shell Nxplorers» жаһандық бастамасының бір бөлігі болып табылады.
STEM Kyzdar	Шығыс Қазақстан және Қызылорда облыстарының оқушылары мен педагогтарына арналған білім беру бағдарламасы
STEAM Kyzdary	Канадалық Жергілікті Бастамалар Қорының CFLI (Canada Fund for Local Initiatives) қолдауымен қызмет жасайтын Ақмола облысы Атбасар ауданының 13–18 жас аралығындағы қыздарды оқытуға арналған бағдарлама

«Білім керуені» білім беру ұйымының Қазақстандағы STEAM білім беруді дамытудың жол картасы аясында жүргізілген іс-шаралар тізімі (3-кесте) хронологиялық реттілік бойынша берілді [27]:

3-кесте – «Білім Керуені» білім беру ұйымының жол картасы аясында атқарылған іс-шаралар

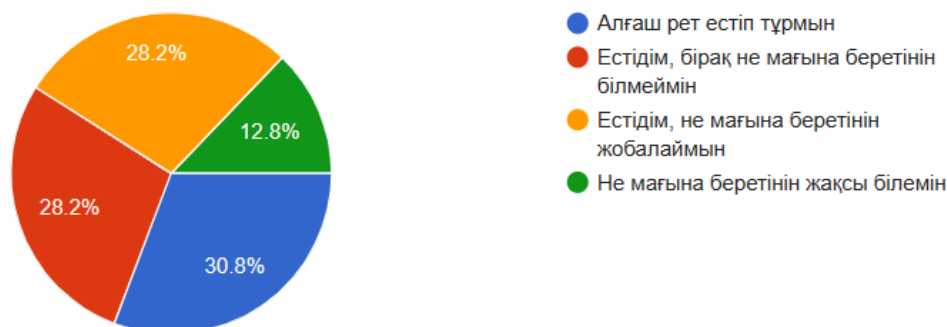
Жылы	Іс-шаралар баяндамасы
2021	STEAM бойынша міндетті базалық біліктілікті арттыру бағдарламасы аясында жаратылыстану-математика пәндерінің оқытушылары үшін «STEM сабақтарының әдістері» тақырыбында грузиялық сарапшылар Майя Зибзибадзе және Илья Мествиришвилидің жетекшілігімен онлайн-курс өтті.
2021	Педагогикалық мамандықтарына STEAM элективті курсы енгізу үшін Қазақстанның бірнеше жоғары оқу орындары мен колледждермен меморандумға қол қойылды.
2021 жылдың күзінде	School Upgrade мектептерді жаңғырту бағдарламасы бойынша STEAM зертханалары үшін мамандарды даярлау мақсатымен Нұрсұлтан қаласындағы №42 мектептің 20 мұғалімі STEAM әдістемелер мен зертханалық жабдықтармен жұмыс істеуді үйренді.
2021 жылдың желтоқсан айында	ART Factor – STEM және өнер саласындағы білім беру жобаларына арналған гранттық бағдарлама. Гранттық жоба ұйымдастырылды және 14 қатысушы ішінен 4 жеңімпаз атанды.
2021	STEAM бойынша жаратылыстану-математика пәндері оқытушыларының біліктілігін арттыру жөніндегі мемлекеттік бағдарлама әзірленіп, авторлық куәлік алынды.
2021 жылдың жазында	Нұр-сұлтан мен Алматы қалаларында STEAM camp жазғы балалар білім беру орталығында 12–16 жастағы 25-тен астам баланы (сол кездегі қолайсыз эпидемиологиялық жағдайға байланысты бала саны шектелді) оқытты.
2021 жылдың 4 қазанында	Атбасар қаласында STEM Kyzdar ұйымдастыруымен 64 оқушы арасында Хакатон өткізілді.

Екінші бөлімде STEAM білім беру жайлы мағлұмат алу мақсатында зерттеуші мектеп мұғалімдеріне эксперимент өткізді. Мұғалімдердің STEAM білім беру жайлы білімін анықтау үшін алдымен сауалнама жүргізіліп, кейін оларға курс өтілді. Курстан соң олардың пікірін білу мақсатында сауалнама мен сұхбат алынды.

2. STEAM білім беру ұғымы туралы естуіңіз бар ма?

117 responses

2-сурет – STEAM білім беру ұғымы

Мұғалімдерден алынған сауалнама нәтижесінде *STEAM* білім беру ұғымы туралы естуіңіз бар ма деген сұраққа мұғалімдердің жауаптары (2-суретте) көрсетілген. Мұғалімдердің 30,8 пайызы *STEAM* ұғымын алғаш рет естіп тұрған болса, 28,2 пайыз мұғалімдер бұл ұғымды естіген, бірақ не мағына беретінін білмейді. Дәл осындай пайыз көрсеткіштегі мұғалімдер тобы бұл ұғымның не мағына беретінін жобалайтынын айтқан. Тек 12,8 пайыз мұғалімдер ғана *STEAM*-нің не мағына беретінін жақсы біледі екен. Бұл көрсеткіш *STEAM* білім беру әдісі жайлы мұғалімдер көпшілігінде толық ақпарат жоқ екенін дәлелдейді.

Зерттеуші сауалнама алған соң, мұғалімдерге арнайы «*STEAM* технологиясы жайлы білім мен дағдыны дамыту» бағдарламасын дайындап, курс өткізді. Курсты өткізудің негізгі мақсаты *STEAM* оқыту әдісін теориялық түрде жеңіл жеткізе отырып, алған білімді тәжірибемен ұштастыра жүргізу болып табылды. Бұл курс 2023 жылдың сәуір айында екі апта, мамыр айында төрт апта өткізілді. Әрбір аптаның бірінші және екінші сабақтары оқыту семинарлары болса, үшінші сабағы тәжірибе сабақтары, мұғалімдердің өздері дайындаған *STEAM* презентациялары, жобалары және сабақтарынан тұрды. Алғашқы аптада екі оқыту семинары мен бір тәжірибе сабағы өтілді. Екі оқыту семинарының тақырыптары:

1. *STEAM* және *STEAM* білім беру ұғымдарымен танысу.
2. Шығармашылық пен сыни ойларды тексеретін тест жүргізу.

Алғашқы сабақта жалпы *STEAM* ұғымы мен білім беру әдістемесі мұғалімдерге таныстырылып, түсіндірілді. Келесі сабақта мұғалімдерден шығармашылық пен сыни ойлау дағдыларын тексеретін тест алынды. Оның себебі *STEAM* сабақтарын жүргізуде мұғалімдердің аталған дағдылардың бойында болуы аса маңызды. Үшінші сабақта мұғалімдер өз сабақтарына қалай *STEAM* әдістемесін қолданамын деген шығармашылық және сыни көзқараспен қарап, өз *STEAM* сабақ презентацияларымен бөлісті. Әріптестері мен курс жүргізушіден конструктивті кері байланыс жасалынды.

Сәуірдің екінші аптасында да екі оқыту семинары мен бір тәжірибе сабағы өтілді. Екі оқыту семинарының тақырыптары:

1. «*STEAM* білім беру – экономикалық өсудің негізі» пікір алмасу.
2. «*STEAM* мамандары. Еліміз бұл мамандарды қажет етеді ме?» пікірталас.

Алғашқы сабақта курс жүргізуші әлемдік зерттеушілер мен мемлекеттік білім беру құзыретті органдар өкілдерінің *STEAM* білім беруге деген қызығушылықтары мен білім беру саласына енгізудегі негізгі мақсаттарын толықтай баяндаған соң, мұғалімдер осы тақырып төңірегінде пікір алмасты. Келесі сабақта курс жүргізуші Қазақстандағы *STEAM* білім беру тәжірибесі жайлы ақпараттармен, Ғылым министрі Саясат Нұрбектің кітабында келтірілген еліміздің дамуына қажет мамандықтармен бөлісті. Содан соң мұғалімдер арасында өзара пікірталас өткізілді. Үшінші сабақта мұғалімдер *STEAM* сабақ презентацияларын ұсынды. Осы арқылы мұғалімдердің сабақтарына деген жаңа көзқарастары қалыптасты.

Мамыр айының алғашқы аптада екі оқыту семинарлары мен бір *STEAM* сабағы өтілді. Екі оқыту семинарының тақырыптары:

1. «*STEAM* ортада оқытудың ерекшеліктері» оқыту семинары.
2. *STEAM* құзыреттілігі.

Алғашқы сабақта *STEAM* білім берудің ерекшеліктері, оның ішінде әлімдік тәжірибеде *STEAM* сабағын өткізуде орын алған қиындықтарға шолу жасалынып, оны шешу жолдары баяндалды. Келесі сабақта курс жүргізуші *STEAM* мұғалімнің бойындағы құзыреттіліктері сипатталды және *STEAM* сабағын жүргізуде оның маңыздылығына тоқталды. Үшінші сабақта мұғалімдер алынған теориялық білімді негізге ала отырып, курс қатысулары мен жүргізушіге *STEAM* сабақ өткізді. Сабақтан соң, мұғалімге кері байланыс беріліп, сабақты жақсартудың ұсыныстары айтылды.

Мамыр айының екінші аптасында екі оқыту семинарлары мен бір STEAM сабағы өтілді.

Екі оқыту семинарының тақырыптары:

1. STEAM білім беруді дамытуда «Білім Керуені» ұйымының тәжірибесі.
2. STEAM білім беру реформасы мен бастамалары.

Алғашқы сабақта курстық жүргізушісі «Білім Керуені» ұйымымен және оның мақсатымен таныстырды, Қазақстанда STEAM білім беруді дамытуда атқарып жатқан іс-шараларын тізбектей отырып, алдағы жарыстар мен фестивальдер болатыны жөнінде ақпаратпен бөлісті. Келесі сабақта курс жүргізушісі шет елдердің STEAM білім беру реформасы және бастамалары жайлы мәліметтермен бөлісті. Үшінші сабақта мұғалімдер топқа бөлініп, STEAM сабақтарына сабақ жоспарын бірлесе отырып құрды және көрші топтарға баяндап, олардың да пікірін алды. Осы арқылы мұғалімдердің STEAM сабағын жүргізуге қажет сенімділіктері арта түсті.

Мамыр айының үшінші аптасында екі мастер-класс пен бір сабақ «STEAM білім беру» жобалары өтілді. Екі оқыту семинарлар тақырыптары:

1. «Өнер мен дизайн арқылы шығармашылық STEAM жобалары»
2. «STEAM білім беруде кіріктірілген сабақ: күбіде піскен айран мен сары май мысалы»

Курстың жүргізушісі STEM ғылыми-техникалық пәндерді өнермен қалай ұштастыратын алғашқы мастер-класс көрсетті. Мастер-класс STEAM сабағын өмірмен байланыстыра отырып, белгілі бір қиындықты шешуге бағытталған тапсырмалардан тұрды. Мұғалімдер мысал сабақты көре отырып, ой түйді. Екінші мастер-класта курс жүргізушісі жобаға дайындаған сабағын ұсынды. Курсқа қатысушылар қызығушылықпен тыңдап, сондай жобаларға қатысқылары келетінін тілге тиек етті. Екі мастер-кластан шабыт алған мұғалімдер үшінші сабақта өз STEAM жобаларын ұсынды.

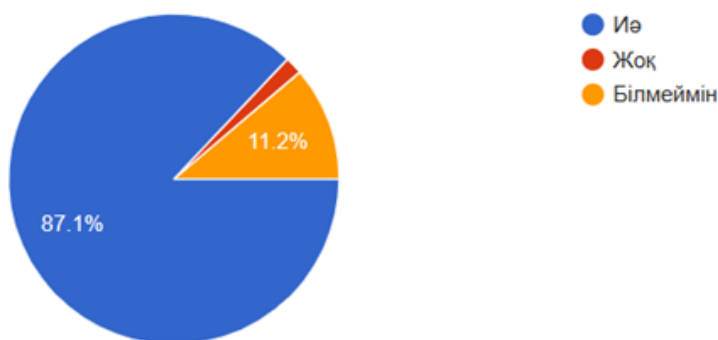
Мамыр айының төртінші аптасында екі мастер-класс пен бір сабақ «STEAM білім беру» жобалары өтілді. Екі оқыту семинарының тақырыптары:

1. «Адам организмі – витаминдер жиынтығы».
2. «Математика – ғылымдардың негізі».

Курс жүргізушісі оқушыларға өмірлік маңызы бар ғылыми білім беру STEAM-нің мақсаттарының бірі болғандықтан, мастер-класты витаминдерге арнады. Бұл сабақ биология, химия, анатомия сабақтарының кіріктірілуінен тұрды. Екінші мастер-классты курс жүргізушісі математикаға арнады, сабақты қызықты әрі өмірмен байланыстыра өткізу әдістерімен бөлісті. Мұғалімдер үшінші сабақта креативті STEAM жобаларын ұсынды. Курс соңында мұғалімдер курс жайлы оң пікірімен бөлісіп, STEAM бастамаларының жалғасын табу ұсыныстары болды.

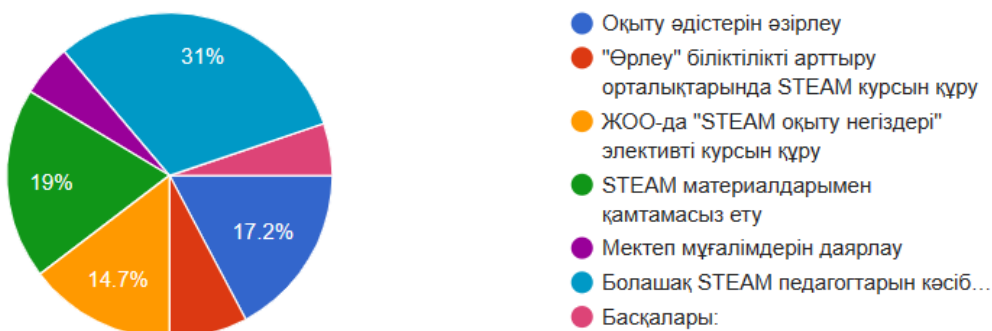
Курс соңында мұғалімдердің бұл тәсіл қажет немесе қажет емес жайлы пікірлерін білу мақсатында сауалнама жүргізілді. 3-суретте *STEAM білім беру – бұл пәнаралық тәсіл. Бұл білім беру тәсілі қажет деп ойлайсыз ба* деген сұраққа мұғалімдердің басым көпшілігі, яғни 87,1 пайызы STEAM қажет деп жауап берсе, олардың 11,2 пайызы бұл әдіс туралы білмейтіндіктерін баян еткен. Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің тек екі пайызы жоқ деп жауап берген.

Сауалнамадан соң зерттеуші курсқа қатысқан мұғалімдер пікірін толыққанды білу мақсатында олармен жүзбе-жүз сұхбат алды. Сұхбатқа қатысқан мұғалімдердің көпшілігі бұл жаңа оқыту әдісі туралы оң пікірде екенін көрсетеді. Мұғалімдер STEAM оқыту әдісінің маңыздылығы мен еліміздің жас жеткіншектерге берер пайдасы мол екендігіне курстан соң айқын көз жеткізді.

3-сурет – STEAM білім беру тәсілі қажет деп ойлайсыз ба?

4-суретте *STEAM* білім беру үшін ең маңызды не болып табылады деген сауалнама сұрағына 31 пайыз мұғалім болашақ *STEAM* педагогтарын кәсіби даярлау керек екенін тілге тиек етті. Мұғалімдердің 19 пайызы *STEAM* материалдарымен қамтамасыз ету және мұғалімдердің біліктілігін арттыру сияқты жауаптарды таңдаған.

4-сурет – STEAM білім беруді енгізгенге дейін бірінші кезекте не істеуіміз керек?

Сауалнамадан соң зерттеуші толыққанды мұғалімдердің пікірін алу мақсатында сұхбат барысында *STEAM* біліктілігін қалай арттыруға болатындығын сұрады. Мұғалімдердің көпшілігі бұл жаңа әдісті университет қабырғасында *STEAM* педагогтарын даярлау қажет екендігін, себебі оларға жаңа әдісті меңгеріп, сабақ барысында қолдану жеңілдірек болатындығын баян етті. Ал мектепте сабақ беретін мұғалімдердің біліктілігін түрлі курстарда тек теориялық білім емес оны тәжірибеде көрсетіп, жасату арқылы үйрету маңыздылығын тілге тиек етті.

5-суретте *STEAM* білім беруді енгізудің ең қиын бөлігі қандай? деген сұраққа мұғалімдердің 26,5 пайызы *STEAM* білім беру негіздерін түсіну мен 24,8 пайызы *STEAM* оқу бағдарламасының болмауы деп жауап берген. Бұл дегеніміз кешенді дайындықсыз бұл оқыту әдісін енгізу қиындықтар тудыратыны белгілі. Себебі қазіргі таңда Қазақстанда *STEAM* бағдарламасы жоқ, оны мұғалімдер, зерттеушілер мен әдіскерлердің біріге жұмыс жасауы және жан-жақты зерттеу нәтижесінде жүзеге асатындығын көрсетеді.

5-сурет – STEAM білім беруді енгізудің ең қиын бөлігі

Қорытындылай келе, «Білім керуені» білім беру ұйымы құрылғаннан бері қызу жұмыс атқарып жатқандығына осы ұйымның жеке интернет парақшасын саралап және осы ұйымның ұйымдастырған түрлі іс-шараларына, жарыстар, фестивальдер мен семинарларына қатыса отырып көз жеткіздік. Сонымен қатар, мектеп мұғалімдеріне эксперимент жүргізу арқылы олардың қаншалықты STEAM әдісін білетіндіктерін анықтап, сауалнама мен сұхбат жүргізу арқылы мұғалімдердің пікірлерін білдік. Болашақ мұғалімдерге тек теориялық біліммен қамтамасыз етіп қоймай, оны тәжірибеде іс жүзінде жасау арқылы ұғындырсақ, STEAM оқытушылардың көбейе түсуі анық болады.

Елімізге білікті, жаһандық экономикада бәсекеге қабілетті, өмірлік маңызды мәселелерді шеше алатын, ойлау қабілеті дамыған, жиырма бірінші ғасыр білімі мен дағдыларын меңгерген мамандарды оқытуда сабаққа STEAM әдісін кіріктіру арқылы жүзеге асырылады.

Қорытынды

STEAM білім беру әдіснамасын оқытудың маңызы өте зор, өйткені еліміздің әр өңірінен келген мұғалімдерге оқыту мен қолдау көрсетеді. Сонымен қатар, STEAM әдісін практикалық қолдану арқылы шеберлік сабақтарын өткізу мұғалімдер мен білім алушыларға оның құндылығы мен білім алу мүмкіндіктерін түсінуге көмектеседі.

STEAM әдісін оқу бағдарламаларына енгізу кезең-кезеңімен жүзеге асырылады және әдіскерлер, мамандар, мұғалімдер және үкімет арасындағы ынтымақтастықты қажет етеді. «Білім керуені» сияқты ұйымдардың STEAM білім беру әдіснамасын одан әрі дамытуға және оны Қазақстанның барлық өңірлеріне таратуға әлеуеті бар.

Қазақстанда STEAM білім беру әдістемесін дамытуда «Білім Керуені» ұйымының тәжірибесін саралай отырып, мектеп мұғалімдеріне эксперимент жүргізе отырып, келесідей тұжырымдама жасадық:

1. STEAM білім беру әдісін сабақ барысында кеңінен қолдану үшін Қазақстанның әрбір аймағы мұғалімдерін оқытып, сертификатталған STEAM оқытушылар даярлау мен STEAM педагогтарын университетте кәсіби даярлау қажет екені анықталды.

2. Мектеп мұғалімдері мен ЖОО студенттерін STEAM білім беру әдісі туралы білім мен біліктіліктерін арттыру мақсатында бұл әдістің теориялық негіздерін түсіндіріп қана қоймай, оны тәжірибеде қолданумен мастер-кластар жүргізу арқылы маңыздылығын және болашақ жастарға берер пайдасы мол екендігін түсіндіру қажет екені айқындалды.

3. Мектептерде білім алушылар Arduino, 3D модельдеу, бағдарламалау, инженерияға кіріспе, ағашпен жұмыс және лазерлік өңдеу, анатомия, химия, экология мен робототехника

пәндерінен білім дағдыларын меңгеріп, STEAM білім беру саласындағы зерттеулер мен жобаларға қатысу арқылы STEAM дағдылары дамиды және қалыптасуы анықталды.

4. STEAM білім беру әдісін оқу бағдарламаларына енгізу барысы қадам-қадаммен, зерттеуші-әдіскерлер, білікті мамандар, мұғалімдер мен үкімет өкілдері арасында тығыз қарым-қатынаста жүргізілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Hanushek E.A., Jamison D.T., Jamison E.A., Woessmann L. Education and economic growth: It's not just going to school, but learning something while there that matters // *Education Next*. – 2008. – №8(2). – P. 62–70.
2. Costantino T. STEAM by another name: Transdisciplinary practice in art and design education // *Arts Education Policy Review*. – 2017. – №119(2). – P. 100–106. <https://doi.org/10.1080/10632913.2017.1292973>
3. Maeda J. STEM + Art = STEAM // *The STEAM Journal*. – 2013. – №1(1). Article 34. <https://doi.org/10.5642/steam.201301.34>.
4. Guyotte K.W., Sochacka N.W., Costantino T.E., Kellam N.N., Walther J. Collaborative creativity in STEAM: Narratives of art education students' experiences in transdisciplinary spaces // *International Journal of Education & the Arts*. – 2015. – Т. 16. – №15. [Electronic resource]. URL: <http://www.ijea.org/v16n15/> (қаралған күні 12.10.2022)
5. Ordov K., Madiyarova A., Ermilov V., Tovma N., Murzagulova M. New Trends in Education as the Aspect of Digital Technologies // *International Journal of Mechanical Engineering and Technology*. – 2019. – №10(2). – P. 1319–1330.
6. Conradt C., Bogner F.X. STEAM teaching professional development works: effects on students' creativity and motivation // *Smart Learning Environments*. – 2020. – Vol. 7, Issue 1. <https://doi.org/10.1186/s40561-020-00132-9>
7. Haesen S., Van de Put E. STEAM education in Europe: A comparative analysis report. EuroSTEAM. – 2018.
8. Shaer S., Zakzak L., Shibl E. The Steam Dilemma: Advancing Sciences in UAE Schools-the Case of Dubai. – Mohammed Bin Rashid School of Government, 2020. [Electronic resource]. URL: <https://mbrsg.ae/home/research/education-policy/the-steam-dilemma-advancing-sciences-in-uae-school> (қаралған күні 12.10.2022)
9. Wang X., Xu W., Guo L. The status quo and ways of STEAM education promoting China's future social sustainable development // *Sustainability*. – 2018. – Т. 10. – №. 12. – С. 4417. doi:10.3390/su10124417
10. ATLAS of Best Practices in STEM Education: Finland, Ireland, Sweden, Turkey, Russia, Kazakhstan [Электронды ресурс]. URL: <https://stem-project.org/uploads/d7945be2-e5fe-4ea0-a396-479860cb019e-ATLAS%20of%20Best%20Practices%20in%20STEM%20Education.pdf> (қаралған күні 10.09.2022)
11. M. Jimenez-Iglesias, M. Faury, E. Iuliani, N. Billon, A. Gras-Velazquez. European STEM Schools Report: Key Elements and Criteria // *European Schoolnet*. – 2018. – P. 13–14.
12. The Case for STEAM Education as a National Priority: Good Jobs and American Competitiveness // *STEM Education Coalition*. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.stemedcoalition.org/wp-content/uploads/2019/10/Sept-2019-Fact-Sheet-PDF-STEM-Education-Good-Jobs-and-American-Competitiveness.pdf> (қаралған күні 21.09.2022)
13. Участие в форуме «Ұлы дала мұрагерлері», посвященном празднованию 10-летия АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-forume-uly-dala-muragerleri-posvyashchenom-prazdnovaniyu-10-letiya-aoo-nazarbaev-intellektualnye-shkoly (қаралған күні 15.11.2022)
14. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000460> (қаралған күні 23.05.2022)

15. Нурбек С. Атлас новых профессий – это путеводная звезда в выборе специальности // Республиканская образовательная общественно-политическая газета «Образовательная страна». – 2020. [Электронды ресурс]. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=113988&ysclid=ldidovky9t141669232> (қаралған күні 18.10.2022)
16. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – В. 200–211.
17. Сейлова З.Т., Тулентаева Г.С. STEAM білім беруде «Жоғары математика» пәнінің мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – В. 375–388.
18. STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 160 б.
19. NU program on training school teachers in teaching STEM subjects in English language proved compliance with international standards. [Электронды ресурс]. URL: nu.edu.kz/news/nu-program-training-school-teachers-teaching-stem-subjects-english-language-proved-compliance-international-standards (қаралған күні 15.01.2022)
20. В Астане прошел первый в Казахстане фестиваль для STEM учителей [Электронды ресурс]. URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-astane-proshel-pervyj-v-kazhstane-festival-dlya-stem-uch> (қаралған күні 10.01.2023)
21. Caravan of Knowledge – образовательная организация. [Электронды ресурс]. URL: <https://caravanofknowledge.com/about-us> (дата обращения 08.09.2022)
22. «Шеврон» запускает «Караван знаний». [Электронды ресурс]. URL: <https://www.kp.kz/daily/27153.3/4248721/> (қаралған күні 18.01.2023)
23. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=kk&ysclid=ldifchccun525628901> (қаралған күні 19.01.2023)
24. Johnson R.B., Onwuegbuzie A.J. Mixed methods research: A research paradigm whose time has come // Educational Researcher. – 2011. – №33(7). – P. 14–26.
25. Creswell J.W. Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research. – Pearson Higher Education, Inc, 2020.
26. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым негіздері: Оқу құралы. – Алматы: «Білік» баспасы, 2020. – 340 б.
27. Мероприятия «Дорожной карты». [Электронды ресурс]. URL: <https://steam-roadmap.kz/2021#rec357499867> (қаралған күні 20.01.2023)

REFERENCES

1. Hanushek E.A., Jamison D.T., Jamison E.A., Woessmann L. Education and economic growth: It's not just going to school, but learning something while there that matters // Education Next. – 2008. – №8(2). – P. 62–70.
2. Costantino T. STEAM by another name: Transdisciplinary practice in art and design education // Arts Education Policy Review. – 2017. – №119(2). – P. 100–106. <https://doi.org/10.1080/10632913.2017.1292973>
3. Maeda J. STEM + Art = STEAM // The STEAM Journal. – 2013. – №1(1). Article 34. <https://doi.org/10.5642/steam.201301.34>.
4. Guyotte K.W., Sochacka N.W., Costantino T.E., Kellam N.N., Walther J. Collaborative creativity in STEAM: Narratives of art education students' experiences in transdisciplinary spaces // International journal of education & the arts. – 2015. – Т. 16. – №15. [Electronic resource]. URL: <http://www.ijea.org/v16n15/> (date of access 12.10.2022)
5. Ordov K., Madiyarova A., Ermilov V., Tovma N., Murzagulova M. New Trends in Education as the Aspect of Digital Technologies // International Journal of Mechanical Engineering and Technology. – 2019. – №10(2). – P. 1319–1330.

6. Conradt C., Bogner F.X. STEAM teaching professional development works: effects on students' creativity and motivation // *Smart Learning Environments*. – 2020. – Vol. 7, Issue 1. <https://doi.org/10.1186/s40561-020-00132-9>
7. Haesen S., Van de Put E. STEAM education in Europe: A comparative analysis report. EuroSTEAM. – 2018.
8. Shaer S., Zakzak L., Shibl E. The Steam Dilemma: Advancing Sciences in UAE Schools-the Case of Dubai. – Mohammed Bin Rashid School of Government, 2020. [Electronic resource]. URL: <https://mbrsg.ae/home/research/education-policy/the-steam-dilemma-advancing-sciences-in-uae-school> (date of access 12.10.2022)
9. Wang X., Xu W., Guo L. The status quo and ways of STEAM education promoting China's future social sustainable development // *Sustainability*. – 2018. – T. 10. – №. 12. – C. 4417. doi:10.3390/su10124417
10. ATLAS of Best Practices in STEM Education: Finland, Ireland, Sweden, Turkey, Russia, Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://stem-project.org/uploads/d7945be2-e5fe-4ea0-a396-479860cb019e-ATLAS%20of%20Best%20Practices%20in%20STEM%20Education.pdf> (date of access 10.09.2022)
11. M. Jimenez-Iglesias, M. Faury, E. Iuliani, N. Billon, A. Gras-Velazquez. European STEM Schools Report: Key Elements and Criteria // *European Schoolnet*. – 2018. – P. 13–14.
12. The Case for STEAM Education as a National Priority: Good Jobs and American Competitiveness // STEM Education Coalition. [Electronic resource]. URL: <https://www.stemedcoalition.org/wp-content/uploads/2019/10/Sept-2019-Fact-Sheet-PDF-STEM-Education-Good-Jobs-and-American-Competitiveness.pdf> (date of access 21.09.2022)
13. Uchastie v forume «Uly dala muragerleri», posviashennom prazdnovaniiu 10-letia AOO «Nazarbaev Intellektualnye shkoly» [Participation in the forum “Uly dala muragerleri” dedicated to the celebration of the 10th anniversary of the AEO “Nazarbayev Intellectual Schools”]. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-forume-uly-dala-muragerleri-posvyashchennom-prazdnovaniyu-10-letiya-ao-nazarbaev-intellektualnye-shkoly (date of access 15.11.2022) [in Russian]
14. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jane gylymdy damytudyn 2016–2019 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy [State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000460> (date of access 23.05.2022) [in Kazakh]
15. Nurbek S. Atlas novyh professi – eto putevodnaia zvezda v vybore specialnosti // Respublikanskaia obrazovatelnaia obshestvenno-politicheskaiia gazeta «Obrazovatelnaia strana» [The atlas of new professions is a guiding star in choosing a specialty]. – 2020. [Electronic resource]. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=113988&ysclid=ldidovky9t141669232> (date of access 18.10.2022) [in Russian]
16. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4(126). – B. 200–211.
17. Seilova Z.T., Tulentaeva G.S. STEAM bilim berude «Jogary matematika» paninin mumkindikteri [Features of the subject “Higher mathematics” in STEAM education] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4(126). – B. 375–388. [in Kazakh]
18. STEM bilimdi engizu boiynsha adistemelik usynyndar [Methodological recommendations for the introduction of STEM knowledge]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyq bilim akademiasy, 2017. – 160 b. [in Kazakh]
19. NU program on training school teachers in teaching STEM subjects in English language proved compliance with international standards. [Electronic resource]. URL: nu.edu.kz/news/nu-program-training-school-teachers-teaching-stem-subjects-english-language-proved-compliance-international-standards (date of access 15.01.2022)
20. V Astane proshel pervyi v Kazahstane festival dlia STEM uchitelei [The first festival for STEAM teachers in Kazakhstan was held in Astana]. [Electronic resource]. URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-astane-proshel-pervyj-v-kazahstane-festival-dlya-stem-uch> (date of access 10.01.2023) [in Russian]

21. Caravan of Knowledge – obrazovatelnaia organizacia. [The institution “Caravan of Knowledge”]. [Electronic resource]. URL: <https://caravanofknowledge.com/about-us> (date of access 08.09.2022) [in Russian]
22. «Shevron» zapuskaet «Karavan znanii» [Chevron launches the Caravan of Knowledge.]. [Electronic resource]. URL: <https://www.kp.kz/daily/27153.3/4248721/> (date of access 18.01.2023) [in Russian]
23. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jane gylymdy damytudyn 2020–2025 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы [State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=kk&ysclid=ldifchccun525628901> (date of access 19.01.2023) [in Kazakh]
24. Johnson R.B., Onwuegbuzie A.J. Mixed methods research: A research paradigm whose time has come // Educational Researcher. – 2011. – №33(7). – P. 14–26.
25. Creswell J.W. Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research. – Pearson Higher Education, Inc, 2020.
26. Ospanov E.T. Akademialyq jazylым negizderi [Basics of academic subscription]: Oqu quraly. – Almaty: «Bilik» baspasy, 2020. – 340 b. [in Kazakh]
27. Meropriiatia «Dorojnoi karty» [Road Map activities]. [Electronic resource]. URL: <https://steam-roadmap.kz/2021#rec357499867> (date of access 20.01.2023) [in Russian]

А.М. ШАКИЕВА¹, Т. КУРТ²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru²профессор, доктор

Гази университеті

(Түркия, Анкара қ.), e-mail: turker@gazi.edu.tr

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ШЕТЕЛ ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі таңда бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау үдерісінде ең алдыменен жаңашылдыққа баса назар аударылады. Жаңа жағдайда жұмыс істеуге дайын, бүгінгі жаңашылдыққа бейімделген және оған дер кезінде жауап бере алатын сапалы, жаңа маман даярлау – қазіргі уақыттың басты талабы. Осыған орай, жоғары кәсіби білім беру сапасын және оның әлемдік білім деңгейіне сәйкестігін арттырудың қоғамдық қажеттілігі туындайды. Сондықтан қазіргі таңда Қазақстанда қарқынды жүргізіліп жатқан білім беруді реформалау үдерісі азаматтардың білімін цифрландыру идеясын жүзеге асыруға бағытталған. Осындай жағдайларда мектепте қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға дайын, әріптестерімен, оқушылармен және ата-аналармен тіл табыса алатын, сабақ жүргізе алатын, қашықтықтан оқыту ортасында цифрлық құралдарды, қолданбаларды және платформаларды пайдалана отырып, кері байланыс жасай алатын болашақ мұғалімдерді даярлау ерекше маңызды. Мақалада 6B01718-Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығы бойынша Қазақстан Республикасы жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты шеңберіндегі білім беру бағдарламасы екі шет тілін практикалық тұрғыдан игерудің теориясы мен әдістерін оқыту негізінде оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу дағдыларын қазіргі инновациялық технологиялар арқылы меңгерту мәселесі де қарастырылды. Сонымен қатар, қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімінің кәсіби құзыреттерін қалыптастыру мүмкіндіктері ашу мақсатында «Шетел тілін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және әдістемесі» авторлық курсының бағдарламасы ұсынылды.

Кілт сөздер: мүмкіндіктер, кәсіби құзыреттер, болашақ шетел тілі мұғалімі, қашықтықтан оқыту, цифрлық құралдар.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шакиева А.М., Курт Т. Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың мүмкіндіктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 377–392. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.30>

*Cite us correctly:

Shakieva A.M., Kurt T. Qashyqtyqtan oqytu jagdaiynda bolashaq shetel tili mugalimderinin kasibi quzyretterin qalyptastyrudyn mumkindikteri [Possibilities for Formation of Professional Competences of a Future Foreign Language Teacher in Conditions of Distance Learning] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 377–392. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.30>

A.M. Shakieva¹, T. Kurt²*¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru**²Professor, Doctor
Gazi University
(Turkey, Ankara), e-mail: turker@gazi.edu.tr***Possibilities for Formation of Professional Competences
of a Future Foreign Language Teacher in Conditions of Distance Learning**

Abstract. At present, in the process of training competitive specialists, the main importance is given to innovation. The training of a qualitatively new specialist, ready to work in new conditions, able to adapt to today's innovations and respond in a timely manner, is the main requirement of the time. Under these conditions, there is a public need to improve the quality of higher professional education and its compliance with the world level of education. Therefore, the process of reforming education, which is currently being intensively carried out in Kazakhstan, is aimed at implementing the idea of digitalizing the education of its citizens. Under these conditions, it is especially important to train future teachers who are ready to implement distance learning at school, who can communicate with colleagues, schoolchildren and parents, conduct classes, give feedback using digital tools, applications and platforms in a distance learning environment. In the article, the educational program within the framework of the state mandatory standard of higher education of the Republic of Kazakhstan in the specialty 6b01718-Foreign Language: two foreign languages the problem of mastering the skills of reading, writing, listening, speaking through modern innovative technologies on the basis of teaching the theory and methods of practical mastery of two foreign languages was also considered. In addition, in order to open up opportunities for the formation of professional competencies of a future foreign language teacher in the context of distance learning, the program of the author's course «organization and methodology of distance learning of a foreign language» was presented.

Keywords: opportunities, professional competences, future foreign language teacher, distance learning, digital tools.

А.М. Шакиева¹, Т. Курт²*¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru**²профессор, доктор
Университет Гази
(Турция, г. Анкара), e-mail: turker@gazi.edu.tr***Возможности формирования профессиональных компетенций
будущего учителя иностранного языка в условиях дистанционного обучения**

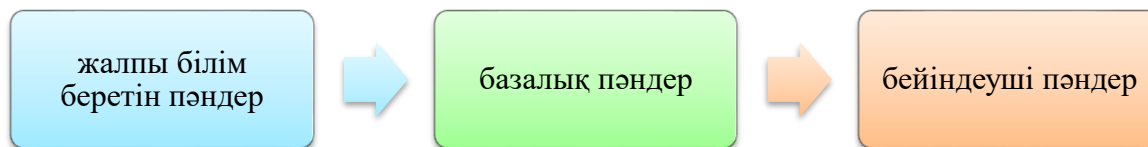
Аннотация. В настоящее время в процессе подготовки конкурентоспособных специалистов основное значение уделяется инновациям. Подготовка качественного, нового специалиста, готового работать в новых условиях, адаптированного к сегодняшним инновациям и способного своевременно реагировать на них – главное требование настоящего времени. В этой связи назрела общественная потребность в повышении качества высшего профессионального образования и его соответствия мировому уровню образования. Поэтому процесс реформирования образования, интенсивно осуществляемый в настоящее время в Казахстане, нацелен на реализацию идеи цифровизации образования своих граждан. В таких условиях особенно важна подготовка будущих учителей, готовых к реализации

дистанционного обучения в школе, способных общаться с коллегами, учениками и родителями, вести занятия, создавать обратную связь в дистанционной среде с использованием цифровых инструментов, приложений и платформ. В статье рассмотрен вопрос овладения навыками чтения, письма, аудирования, речи с помощью современных инновационных технологий на основе изучения теории и методов практического овладения двумя иностранными языками образовательной программы в рамках государственного общеобязательного стандарта высшего образования Республики Казахстан по специальности 6В01718-иностраннный язык: два иностранных языка. Кроме того, в целях раскрытия возможностей формирования профессиональных компетенций будущего учителя иностранного языка в условиях дистанционного обучения была предложена программа авторского курса «Организация и методика дистанционного обучения иностранному языку».

Ключевые слова: возможности, профессиональные компетенции, будущий учитель иностранного языка, дистанционное обучение, цифровые инструменты.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты аясында әзірленген білім беру бағдарламасының басты ерекшелігі – оның ХХІ ғасырдағы болашақ білікті мамандардың құзыреттерін қалыптастыруға бағытталғандығында. ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 27 маусымдағы №28916 бұйрығына сәйкес бекітілген жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында: «құзырет – оқу процесінде алған білімді, іскерлікті және дағдыларды кәсіби қызметте практикалық қолдану қабілеті» делінген және жоғары білім беру бағдарламасының мазмұны үш цикл пәнінен тұрады (1-сурет).

1-сурет - Жоғары білім беру бағдарламасының мазмұны

Жоғарыда аталып өткен жалпы білім беретін пәндер төмендегідей бағыттарды қамтиды:

1) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру, қазақ, орыс және шет тілдерінде коммуникация бағдарламаларын құру, салауатты өмір салтына, өзін-өзі жетілдіруге және кәсіби табысқа бағдарлану негізінде бәсекеге қабілетті болашақ маманның дүниетанымдық, азаматтық және адамгершілік ұстанымдарын қалыптастыруға бағытталған;

2) болашақ маманның дүниетанымдық, азаматтық және адамгершілік ұстанымдарын қалыптастыру негізінде оның жеке басының әлеуметтік-мәдени дамуын қамтамасыз ететін жалпы құзыреттер жүйесін қалыптастырады;

3) қазақ, орыс және шет тілдерінде тұлғааралық әлеуметтік және кәсіптік қарым-қатынас жасау қабілетін дамытады;

4) өз өмірі мен қызметінің барлық салаларында заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру және пайдалану арқылы ақпараттық сауаттылықты дамытуға ықпал етеді;

5) өмір бойы өзін-өзі дамыту және білім беру дағдыларын қалыптастырады;

6) қазіргі әлемде ұтқырлыққа, сыни ойлауға және физикалық өзін-өзі жетілдіруге қабілетті тұлғаны қалыптастырады [1].

Жоғарыда аталып өткен бағыттар болашақ мұғалімді кәсіби даярлауда игеруі тиіс кәсіби құзыреттерімен үндестікте қарастырылған деп топшыласақ болады. Мысалы, бірінші, екінші, төртінші бағыттар біздің зерттеуімізге сәйкес болашақ шетел тілдері мұғалімінің кәсіби құзыреттерінің құрамындағы кейбір элементтерін, яғни ақпараттық-коммуникалық технологияларды қолдана білу дағдысы арқылы ақпараттық сауаттылықтың қалыптасуын, шетел тілін меңгеру арқылы тұлғааралық кәсіби қарым-қатынастың дамуын және т.б. қамтиды. Бірақ осы құрылымдық элементтер қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілдері мұғалімінің кәсіби құзыреттерін қалыптастыруға жеткіліксіз, өйткені қашықтықтан оқыту жағдайында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануда; кәсіби маңызды пәндік, педагогикалық мазмұндағы ақпараттарды ұсына білуде; ақпаратты талдау, жинақтау қабілетін, сондай-ақ ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін меңгеруде студенттерде қашықтықтан білім беру модельдері мен технологияларын меңгеру және сауатты пайдалану дағдылары болуы тиіс, олар жоғарыда кәсіби құзыреттің компоненттерінде қарастырылған.

Осылайша, қашықтықтан білім беру контексінде болашақ шет тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру қоғамдық қайта құру кезеңінде өте маңызды. Цифрлық құралдарды, қосымшаларды және платформаларды тиімді қолдана алатын, әріптестерімен, оқушылармен және ата-аналармен онлайн байланыса алатын, сондай-ақ дәстүрлі және онлайн форматтарда оқытуды жоспарлау және жүргізу дағдыларына ие мұғалімдерді даярлау өте маңызды. Педагогикалық білім беру бағдарламаларын бейімдеу және цифрлық педагогикалық тәжірибелерге басымдық беру арқылы университет болашақ мұғалімдерге өзгермелі білім беру ландшафтында табысқа жету үшін қажетті дағдыларды үйрете алады.

Сонымен қатар, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, қашықтықтан оқыту әр білім алушы үшін жеке білім беру траекторияларын құруға мүмкіндік береді. Құрылған ақпараттық ортаның көмегімен студенттер өздерінің жеке білім беру қажеттіліктерін олар үшін ең қолайлы түрде қанағаттандыра отырып, өздерінің бірегей оқу жолдарын құра алады [2].

Қашықтықтан оқытуды сәтті енгізу, ең алдымен, оқытушының кәсіби дағдыларына, оның сандық құзыреттілігі мен ақпараттық технологияларды қолдану қабілетіне байланысты [3]. Оқытушылар қашықтықтан оқытуды тиімді ұйымдастыру және өткізу үшін қажетті білім мен дағдыларға ие болуы тиіс. Бұған цифрлық құралдарды пайдалану, онлайн платформаларды басқару, студенттер үшін тартымды және интерактивті оқу ортасын құру тәжірибесі кіреді.

Зерттеу әдістері

Ғылыми, теориялық, оқу-әдістемелік жұмыстар, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдар жүргізген білім беру бағдарламалары мен зерттеулері талданды. Болашақ шет тілі оқытушыларына қажетті кәсіби құзыреттіліктер туралы құнды түсінік берілді. Зерттеу материалдарын мұқият жинау, зерттеу, салыстыру және нақтылау арқылы теориялық деректерді талдау және зерттеу әдістері қолданылды. Мақаланы әзірлеу кезінде педагогикалық зерттеулерді жүргізудің практикалық және теориялық әдістері басшылыққа алынды.

Қашықтықтан білім беру модельдері мен технологияларын меңгеру және сауатты пайдалануға, шет тілінде білім беру мен тәрбиелеудің әдіснамалық тәсілдерін, теориялық негіздерін білуге мүмкіндіктер көрсетілген.

Талдау мен нәтижелер

Шет тілін оқыту бағытына қатысты ғылыми әдебиеттер мен теориялық негіздерді мұқият зерделеу кәсіби құзыреттіліктің негізгі аспектілерін анықтауға негіз береді. Болашақ шет тілі мұғалімдерін даярлауға арналған білім беру бағдарламалары мамандыққа қажетті

негізгі білімді, дағдылар мен көзқарастарды көрсететін құнды ресурстар ретінде қызмет етеді.

Алайда, өткен бөлімдерде атап өткеніміздей, болашақ шетел тілдері мұғалімінің кәсіби құзыреттері – болашақ мұғалімнің бойында цифрлық, ақпараттық, лингвистикалық, педагогикалық құзыреттерді қалыптастыру болып табылады. Осы тұста «Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілдері мұғалімінің кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың мүмкіндіктері қандай?» деген сұрақтың қойылуы заңды. Осы сұрақтың жауабын анықтау мақсатында зерттеу тақырыбымыз жоғары оқу орнында маман даярлау мәселесі болғандықтан ОҚМПУ мен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «6B01718-Шетел тілі: екі шет тілі мұғалімін даярлау (ағылшын және түрік тілдері)» білім беру бағдарламасын талдауды жөн көрдік.

2021 жылы әзірленіп, оқу процесіне енгізілген бакалаврға арналған «6B01718-Шетел тілі: екі шет тілі мұғалімін даярлау (ағылшын және түрік тілдері)» білім беру бағдарламасының мақсаты мен міндеттерін ұсынамыз (1-кесте).

1-кесте – Білім беру бағдарламасының мақсаты мен міндеттері

	ОҚМПУ		Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Мақсаты	Ұлттық біліктілік жүйесі мен еңбек нарығы талаптарына сай шетел тілі: екі шетел тілі пәнінің мұғалімін даярлау.	Мақсаты	Жалпы білім беретін және арнаулы орта оқу орындары үшін мамандарды сапалы даярлау.
Міндеті	<p>Білім беру бағдарламасының міндеттері:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ білім алушылардың кәсіби қызметін тиімді атқаруға қажетті түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыру; ☐ білім алушылардың тұлғааралық құндылықтар негізінде әлеуметтік жауапкершілігін және кәсіби этикалық нормаларды ұстануын қалыптастыру; ☐ білім алушыларды кәсіби шыңдалуға, өзін-өзі жүзеге асыруға ынталандыру негізінде білім беру сапасының деңгейін ұлттық және халықаралық стандарттар талаптарына сәйкестендіру; ☐ білім алушылардың кәсіби білімі мен тәжірибелік дағдыларын жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес қалыптастыру; ☐ тіл үштұғырлығы, функционалдық сауаттылық және салауатты өмір сүру негізінде қоғамды жаңартуда белсенділік танытатын жоғары білімді маман даярлауды қамтамасыз ету. 	Бағыттары	<p>Білім беру бағдарламасын жүзеге асыру маманның жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған:</p> <ul style="list-style-type: none"> - тіл, әдебиет, ағылшын және қытай тілдері мен әдебиетін оқыту әдістемесі негізінде кәсіби мәселелерді академиялық тұрғыда шешу; - қоршаған ортаны дүниетанымдық, адамгершілік және азаматтық ұстанымдар негізінде бағалау; - ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың саналуан түрлерін қолдану; - ағылшын, қытай, қазақ, түрік, орыс, тілдерінде табысты академиялық, кәсіби және әлеуметтік коммуникация бағдарламаларын құру; - жеке білім траекториясын құру.

Шетел тілі мұғалімін кәсіби даярлауда еңбек нарығына сай тұлғаның бойында жаңартылған білім мазмұнына сәйкес кәсіби құзыреттерді қалыптастыру; ақпараттық-коммуникациялық және иновациялық технологияларды қолдана отырып, ақпараттарды өңдеу, іздеу, бағалау, дәйектендіру; тілдік сауаттылықты дамыту қарастырылған. Бұл бағдарламада бітірушінің моделінде өз елінің мәдениетті және толерантты азаматы болу қабілетіне ие мәдени құзыреттілік ретінде қаралған. Сондай-ақ, білім беру бағдарламасы

бойынша күтілетін нәтижесінде (ОН5) шетел тілі пәнін оқытуда АКТ-ны пайдалану арқылы білім алушының жеке мүддесіне сай оқу үдерісін ұйымдастыру және (ОН6) инновациялық технологияларды оқытудың мақсат-міндеттеріне және білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес қолдану мақсаты қарастырылған.

Ендігі кезекте, қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілдері мұғалімдерінің кәсіби құзыреттерін қалыптастыруға ықпал ететін пәндер мазмұнына тоқталамыз. Бұл кестеде қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілдері мұғалімдерінің кәсіби құзыреттерін қалыптастыруға ықпал ететін пәндер атауы мен мазмұнына, кәсіби құзыреттің құрылымдық компоненттерімен байланысты лингвистикалық, шет тілдік коммуникативтік, цифрлық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік құзыреттеріне сипаттама береміз (2-кесте).

2-кесте – Білім беру бағдарламасының мазмұнын талдау

Модуль	Пәндер атауы	Пәндер мазмұны	Кәсіби құзыреттері
1	2	3	4
Жалпы мәдени дайындық	«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар»	Пәннің мақсаты жеке кәсіби салаларында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың түрлерін: интернет-ресурстарды, ақпаратты іздеу, сақтау, қорғау, басқару және тарату жөніндегі бұлтты және мобильді сервистерді пайдалануды үйретеді, цифрлық технологиялар арқылы ақпаратты жинау және беру тәсілдерін талдау қабілетін қалыптастырады.	Цифрлық құзырет
	«Ағылшын тілін оқытудағы ақпараттық технологиялар»	Ағылшын тілін оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар пәні студенттердің кәсіби және жеке тұлғалық құзыреттіліктерін меңгертуді үйретеді, яғни заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кәсіби іс-әрекеттердің әр түрлі облыстарында, ғылыми-практикалық жұмыста, өз білімін жетілдіруде және басқа да мақсаттарда қолдануға мүмкіндік береді.	Цифрлық құзырет
Педагогикалық-психологиялық	«Білім алушылардың физиологиялық және психологиялық дамуы»	Білім алушылардың физиологиялық тұрғыдан даму заңдылықтарының негізінде балалар мен жасөспірімдердің анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктеріне, жеке басының қалыптасуына, денсаулығын сақтауға, нығайтуға қатысты мәселелер қарастырылады.	Педагогикалық-психологиялық құзырет
	«Педагогика және тәрбие жұмысының әдістемесі»	Педагогика ғылымының негізінде анықталған оның мақсат-міндеттері, категориялары, құрылымы, әдіснамалық негіздері, негізгі даму кезеңдері, педагогикалық процестің түсініктері, оқу-тәрбие жұмыстарының формалары, әдістері, құралдары қарастырылады.	Педагогикалық-психологиялық құзырет

1	2	3	4
Әдістеме және талдау	«Шеттiлiк бiлiм беру әдiстемесiндегi инновация»	Болашақ мамандарды даярлауда инновацияларды қолдану нәтижелерi, шығармашылық iзденiс арқылы әдiстемедегi жаңалықтарды зерттеу әдiстерi талданады; қысқа мерзiмдi оқу жоспарларын әзiрлеу арқылы АКТ қолдану арқылы, бiлiм алушының жеке мүдделерiне сәйкес инновацияны ұйымдастыру сипатталады.	Әдiстемелiк
	«Ағылшын тiлiн оқыту әдiстемесi»	XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы шетел тiлiн оқытудың дәстүрлi және классикалық әдiс-тәсiлдерiмен таныстыру. Шетел тiлiн оқыту әдiс-тәсiлдерiнiң, дағдыларының диверсификациясын айқындау. Ағылшын тiлiн оқытудағы әдiстердiң қолданысына тоқталу.	Әдiстемелiк
	«Шетел тiлiн бастауыш мектепте үйрету әдiстемесi»	Бастауыш сыныптарда ағылшын тiлiн оқыту әдiстерi қарастырылады. Оқу және сөйлеу дағдыларын меңгеруге және метапәндiк тәсiлге негiзделген шетел тiлдерiнiң бiлiмi мен бiлiгiн көрсету қабiлетi талданады.	Әдiстемелiк

Кестеде көрiп отырғанымыздай, студенттердiң модульдер бойынша жеке пәндерден алған бiлiмдерi барынша күрделене келе, кәсiби құзыреттiң құрылымдық компоненттерiмен байланысты лингвистикалық, шет тiлдiк коммуникативтiк, цифрлық, психологиялық-педагогикалық құзыреттерi қалыптасып, күтiлетiн нәтижеге жету жолы бiрге қарастырылады. Жалпы алғанда, қашықтықтан оқыту жағдайында лингвистикалық, шет тiлдiк коммуникативтiк, психологиялық-педагогикалық, әдiстемелiк, цифрлық құзыреттердi қалыптастыруға мүмкiндiк бередi.

Ендеше, бiлiм беру бағдарламасында көрсетiлген модульдерге, қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тiлдерi мұғалiмнiң кәсiби құзыреттерiн қалыптастыруға ықпал ететiн пәндерге және күтiлетiн нәтижеге тоқталамыз. Мәселен, бiлiм беру бағдарламасындағы модульдер, яғни «Жалпы мәдени дайындық», «Педагогикалық, психологиялық дайындық», «Негiзгi шетел тiлiнiң тәжiрибелiк курсы», «Iс жүзiндегi ағылшын тiлi», «Әдiстеме және талдау» деп берiледi. Ендi осы модульдердегi берiлетiн қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тiлдерi мұғалiмнiң кәсiби құзыреттерiн қалыптастыруға ықпал ететiн пәндердiң мүмкiндiктерiн ашуға болады. Оны бiз кесте түрiнде ұсынамыз. Мәдени дайындық модульде көрсетiлген «Ақпараттық- коммуникациялық технологиялар», «Ағылшын тiлiн оқытудағы ақпараттық технологиялар» атты пәндердiң өзара байланысын талдап, оқытудың күтiлетiн нәтижесi мен қалыптасатын кәсiби құзыреттерiн 3-кестеден көреміз.

Болашақ шетел тiлдерi мұғалiмдерi қашықтықтан оқыту нәтижесiнде АКТ саласын меңгерiп, оған педагогикалық тұрғыдан бейiмделуi, болашақ мұғалiм кәсiбiне қажеттi тәсiлдер мен технологияларды, нормаларды үйренедi. Бұл өз кезегiнде ЖОО-да қашықтықтан оқыту жағдайында шетел тiлi мұғалiмнiң кәсiби құзыреттiлiгiн қалыптастыру барысында студенттердiң мәселенi шешуде қалыптан тыс тәсiлдердi пайдалануын, оқытудың жаңа әдiстерiн, формаларын, тәсiлдерiн жасап, оларды қашықтықтан оқыту жағдайында

үйлесімді қолдана алуын, бар тәжірибені қашықтықтан оқыту жағдайында тиімді қолдана білуін, АКТ және басқа да технологияларды жетік меңгеруді жаңа мақсаттарға сай жетілдіріп, тиімділігін арттырып, модернизациялай алуын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, шет тілін қашықтықтан оқыту аспектісінде кәсіби құзыреттілікті меңгеруге деген ынтасын, қызығушылығын танытуға және цифрлық құзыретті дамытуға ұмтылысын арттыруға мүмкіндік береді.

3-кесте – Қашықтықтан оқыту жағдайында қалыптасатын кәсіби құзыреттер

Модуль атауы	Пәндер атауы	Кәсіби құзыреттері	Күтілетін нәтиже
Жалпы мәдени дайындық	«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар»	Цифрлық құзырет	Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлін анықтап, компьютерлік бағдарламаларды қолданудың техникалық білімі мен дағдыларын, әдістері мен құралдарын қолданады; виртуализация технологияларын, мобильді технологияны қолдана отырып, бұлттағы веб-қызметтерді тұжырымдайды.
	«Ағылшын тілін оқытудағы ақпараттық технологиялар»	Цифрлық құзырет	Қашықтықтан оқыту үдерісінде жеке кәсіби салаларында ақпараттық технологиялардың түрлерін: интернет-ресурстарды, ақпаратты іздеу, сақтау, қорғау және тарату жөніндегі бұлтты және ұтқыр сервистерді қолдануға қабілетті.
<i>Күнделікті кәсіби қызметінде АКТ-на қажетті білім, білік, дағдыларды өз еркімен игере алады.</i>			

Д.Д. Жантасованың пікірінше, қашықтықтан оқыту жағдайында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану барысында шет тілі мұғалімінің қызметі келесі әрекеттерді жүзеге асыруды қамтиды:

1. Компьютерлік телекоммуникация негізінде оқытушымен байланыс орнату және диалог құру;
 2. Шет тілін оқыту процесіне әсер ететін білім алушының анықталған жеке ерекшеліктерін ескере отырып, әрбір білім алушы үшін шет тілінің мазмұнын игерудің жеке бағытын: мотивтер, қызығушылықтар, бейімділіктер, ағымдағы үлгерім деңгейі, білім мен дағдылардағы өзекті қиындықтар мен олқылықтарды анықтау;
 3. Анықталған жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қашықтықтан оқыту курсының материалын зерттеу бойынша білім алушының қызметін ұйымдастыру;
 4. Білім алушының практикалық тапсырмаларды орындау нәтижелерін және жіберген қателіктерін талдау негізінде оның қызметін түзету;
 5. Білім мен дағдылардағы олқылықтарды жою бойынша шараларды анықтау;
 6. Шет тілі бойынша қашықтықтан оқытудың коммуникативтік бағытын жүзеге асыру мақсатында компьютерлік телекоммуникацияны қолдану негізінде оқытудың барлық субъектілерінің тілдік қарым-қатынасын ұйымдастыру;
 7. Білім алушылардың орындаған үй тапсырмаларын тексеру, үй тапсырмасының үлес салмағын анықтау, белгі қою, егер қажет болса, білім алушының үй тапсырмасын түзету жөніндегі қызметін ұйымдастыру;
 8. Педагогке білім алушылардың дербес жеке және топтық іс-әрекетін ұйымдастыру мен үйлестіруге, тапсырмаларды тексеруге, білім мен дағдыларды игеру нәтижелері мен динамикасын бақылауға ерекше назар аудару керек [4].
- Зерттеушілер Ф. Саметова, Ж. Киынова, Г. Орынханова цифрлық білім беру ресурстарын сабақтың барлық кезеңдерінде қолдануға болатын мүмкіндіктерін көрсетті (2-сурет) [5].

2-сурет – Ф. Саметова және т.б. бойынша цифрлық білім беру ресурстарын қолдануға болатын мүмкіндіктері

Сонымен қатар, дайындалған цифрлық білім беру ресурстарын сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады:

- білім алушылардың өзіндік үй жұмысын ұйымдастыру үшін;
- білім алушылардың белгілі бір қабілеттерін дамыту үшін (зейін, есте сақтау, ойлау және т.б.).

Сабақта цифрлық білім беру ресурстарын қолдану сабақтың көрнекілігі мен интерактивтілігін күшейтеді, оқушыларды оқу пәнін оқуға ынталандырады. Сабақтарды мультимедиялық сүйемелдеудің арқасында инновацияларды пайдаланбай, жұмыс істегеніне қарағанда, оқу уақыты орта есеппен 25%-ға дейін үнемделеді.

Келесі талдау тұлғаның психологиялық-педагогикалық тұрғыда дамуына әсер ететін пәндер туралы болмақ. Ендеше, педагогикалық, психологиялық дайындық модуліне жататын «Білім алушылардың физиологиялық және психологиялық дамуы», «Педагогика және тәрбие жұмысының әдістемесі» пәндерін нәтижесінде қалыптасатын құзыреттерді біз, студенттердің жас психофизиологиялық ерекшеліктері мен жеке оқу мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың оқу-танымдық қызметін басқару қабілетінде байқаймыз. Білім алушылардың жас ерекшелігі тұрғысынан даму заңдылықтарын, психофизиологиялық ерекшеліктерін, педагогика ғылымының өзекті мәселелерін оқып үйрену болашақ шетел тілдері мұғалімнің кәсіби құзыреттерін қалыптастыруда әдістемелік нұсқауларды, теориялық ережелерді педагогикалық жұмыстарға айналдыра білу іскерліктері пайда болады (кесте 4).

Біздің болжауымызда іріктелген пәндер бойынша болашақ шетел тілі мұғалімдері білім алушылардың жас психофизиологиялық ерекшеліктері мен жеке оқу мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың *оқу-танымдық қызметін басқару қабілеті; шет тілін қашықтықтан білім беру модельдері мен технологияларын сауатты меңгеру; қашықтықтан оқыту жағдайында өзіндік жұмысты, педагогикалық шығармашылық қабілетін қалыптастыратын білім траекториясын құрып, педагогикалық-психологиялық құзыретті қамтамасыз ететін күш жинайды.* Бұл өз кезегінде болашақ шетел тілі мұғалімінің психологиялық-педагогикалық дайындығы мен студенттердің қашықтықтан білім берудің мәні мен ерекшеліктерін түсінуі, қашықтықтан білім беру аспектісіндегі білім мен білік оларды синхронды практикалық сабақтар кезінде, асинхронды өзіндік оқу-танымдық жұмыстарды, оқытушының басшылығымен өзіндік жұмыстарды орындау кезінде ішінара қолдануға мүмкіндік береді.

4-кесте – Қашықтықтан оқыту жағдайында қалыптасатын кәсіби құзыреттер

Модуль атауы	Пәндер атауы	Кәсіби құзыреттері	Күтілетін нәтиже
Педагогикалық, психологиялық дайындық	«Білім алушылардың физиологиялық және психологиялық дамуы»	Педагогикалық-психологиялық құзырет	Балалардың анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктерін түсінеді; физиология, психология ғылымдарының зерттеу әдістерін игереді; өзгерістерді физиологиялық-психологиялық тұрғыдан бағалайды.
	«Педагогика және тәрбие жұмысының әдістемесі»	Педагогикалық-психологиялық құзырет	Оқу-тәрбие үдерісін әдістемелік қамтамасыз етуді, білім алушылардың жас шамасы бойынша дамуындағы психофизиологиялық ерекшеліктерді есепке ала отырып, білім алушылардың жетістіктерін диагностикалау әдістерін және педагогика мен психологияның теориялық негіздерін қолдана біледі.
<i>Күнделікті кәсіби қызметінде білім алушылардың жас шамасы бойынша дамуындағы психофизиологиялық ерекшеліктерді есепке ала отырып, олардың жетістіктерін диагностикалау әдістерін және педагогика мен психологияның теориялық негіздерін қолдана біледі.</i>			

Ендігі кезекте «Негізгі шетел тілінің тәжірибелік курсы» мен «Іс жүзіндегі ағылшын тілі» деп аталатын модульдерге енетін пәндерге талдау жүргізейік (5-кесте).

Бұл модульдерде қарастыратын пәндер шет тілінде сөйлеу әрекетінің төрт түрін жүзеге асыру үшін лексикалық және грамматикалық бірліктерді, тіл фонологиясын білуге және меңгеруге, практикалық және кәсіби білімді өзектендіру қабілетін жетілдіруге, тілдік жүйемен жұмыс істеуге, сөйлемдердің мағынасын анықтауға, сөйлем деңгейінен тыс жұмыс істеуге қажетті білім мен дағдыларды игеруге бағытталады. Сонымен қатар, кәсіби (педагогикалық) жағдайларға коммуникативтік стратегияларды қолдана отырып, монолог пен диалог құра білу, қашықтықтан оқыту жағдайында оқу, тыңдау, сөйлеу және жазу негізінде сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерін қалыптастыру және дамыту қабілетін игеруді қамтамасыз етеді.

Келесі талдауда біз, әдістеме және талдау модуліне кіретін «Шет тілдік білім беру әдістемесіндегі инновация», «Ағылшын тілін оқыту әдістемесі», «Шетел тілін ерте жастан үйрету әдістемесі» пәндеріне тоқталамыз.

Бұл іріктілген пәндер қашықтықтан оқытуды жоспарлау және ұйымдастыру мәселелерін қарастырады. Яғни, шет тілдік білім беру әдістемесіндегі инновацияны, шет тілін оқыту әдістемелерін оқып үйрену жағдайындағы кәсіби құзыреттің дұрыс қалыптасуы қашықтықтан білім беру жағдайында инновациялық педагогикалық және ақпараттық коммуникациялық технологияларды меңгеруге, шетелдік білім беру әдістемесінің дамуын, әдіснамалық әзірлемелерін дайындау бойынша тапсырмаларды орындауға, әлеуметтік-тарихи шарт заңдылықтарын жүйелеуге, мәдени контексте тілді оқыту процесін дамыту жолдарын біріктіруге, академиялық қарым-қатынас саласында қойылған міндеттерді шешу тәсілдерін салыстыруға, тұлғаның коммуникативтік және әлеуметтік-мәдени дамуын қалыптастыруға, қашықтықтан оқыту жағдайында оқу процесін және сыныптан тыс жұмысты жоспарлау және ұйымдастыру білігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ендеше, лингвистикалық, шет тілдік коммуникативтік, әдістемелік құзыреттерді тудыруы мүмкін.

5-кесте – Қашықтықтан оқыту жағдайында қалыптасатын кәсіби құзыреттер

Модуль	Пәндер атауы	Кәсіби құзыреттері	Күтілетін нәтиже
Негізгі шетел тілінің тәжірибелік курсы	Ағылшын тілінде тыңдау және сөйлеу	Лингвистикалық құзырет	оқытылған тақырыптар шеңберінде жоспар құрады, мәтінді жазады, редакциялайды және түзетеді; коммуникативтік міндеттерге сәйкес мәтіннен үзінділер алады.
	Кәсіби бағдарланған шетел тілі	Лингвистикалық құзырет	оқытудың мәдениетаралық және ғылыми-кәсіби бағытта болуы, студенттерде арнайы кәсіби тілдік шеңберіндегі іскерліктерін қалыптастырады; студенттер шетел тілінде тілдік қарым-қатынастағы барлық іскерліктерін пәннің жалпы кәсіби аясында ары қарай дамытып, тілді кәсіби қарым-қатынас мақсатында қолдануға үйренеді.
Іс жүзіндегі ағылшын тілі	Академиялық шетел тілі	Шет тілдік коммуникативтік құзырет	ғылыми стильдің жанрлық түрлерін анықтайды және суреттейді; академиялық ортада қатынасты дамыту үшін қолданылатын ауызша және жазбаша шет тілдік академиялық қатынас өзгешелігімен танысады. кәсіби қызмет аумағында заман талабына сай, жаңа ақпараттар жинайды және өңдейді; сөйлеу қызметінің төрт түрі: оқылым, жазылым, сөйлеу, тыңдалым бойынша академиялық қатынас шеберліктері мен дағдыларын дамытады; оқу тапсырмаларын орындау үшін құрбы-құрдастарымен (жұпта, топта) бірлесіп жұмыс жасайды;
	Кәсіптік қарым-қатынас мәдениеті бойынша практикум, Мәдениетаралық коммуникация	Шет тілдік коммуникативтік құзырет	
<i>Күнделікті кәсіби қызметінде шет тілінде сөйлеу әрекетінің төрт түрін жүзеге асыру үшін лексикалық және грамматикалық бірліктерді, тіл фонологиясын білуді және меңгеруді, сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерін қалыптастыру және дамыту қабілетін игереді.</i>			

Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілдері мұғалімінің кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың мүмкіндіктерін зерттей келе, қашықтықтан оқыту жағдайында шет тілі мұғалімінің функциялары өзгеріске ұшырайтынын байқаймыз. Мұғалімнің шет тіліндегі ақпаратты түсіндіруге, таратуға байланысты рөлі айтарлықтай төмендейді. Яғни, қашықтықтан оқыту кезінде мұғалім:

- бағдар беру, оқу іс-әрекетінің бағыттарын анықтау, оқушыны бағдарламада қарастырылған тапсырмаларды да, бастамашыл шығармашылық жұмыстарды да орындауға ынталандыру тұрғысынан ұйымдастырушы бола алады;

- тілдік (грамматикалық, лексикалық және фонетикалық) материалды, АКТ құралдарын (компьютерлік телекоммуникациялар, оқу мақсатындағы бағдарламалық құралдар және т.б.) дұрыс пайдалануға көмек көрсету тұрғысынан консультант;

- ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту, оның ішінде дискутивті дағдыларды пысықтау мақсатында диалогтарды бірлесіп құрастыру, түрлі тақырыптарды талқылау кезінде серіктес; мәліметтерді дәлелдеу, фактілерді логикалық бағалау;

- ақпаратты іріктеуге, түсіндіруге және ұсынуға сыни қарауға ықпал ететін білім алушының іздеу және зерттеу қызметін сүйемелдейтін үйлестіруші;

- білім алушылардың оқу қызметінің нәтижелерін талдаумен, білім алушылардың оқу процесін жетілдіру және оқу қызметін өзін-өзі түзету бойынша шешімдер қабылдаумен айналысатын менеджер бола алады [6].

Олай болса, білім беру бағдарламаларының мақсат-міндеттерін қарастыру негізінде кәсіби құзыреттер құрылымындағы көрсеткіштерге сәйкес білім беру бағдарламасына еңген оқу пәндерінің мазмұнын талдай келе қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану, ақпараттық білім ортасында білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру, шет тілінде ғылымның тиісті саласында ғылыми ақпаратпен жұмыс істей білу, оны педагогикалық өңдеуге және оқу материалын құрастыруда пайдалану, цифрлық құралдары мен ресурстарын пайдалана отырып, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыра білу және т.б. секілді әрекеттерді жүзеге асыруға негізделген тапсырмалардың толыққанды қарастырылмағанын және жүйелі берілмегенін анықтадық. Бұл мәселе бізге арнайы қашықтықтан оқыту жағдайында кәсіби құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін модельді әзірлеуді міндеттейді. Ендеше, қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімнің кәсіби құзыретін қалыптастырудың мүмкіндіктерін арттыру мақсатында модель ұсынамыз (3-сурет).

Тұтастай алғанда, бұл мүмкіндіктерді мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына қосу болашақ шет тілі мұғалімдерінің күрделі мәселелерді шешуге және олардың кәсіби өсуіне ықпал ете отырып, қашықтықтан оқыту ортасына тиімді қатысуға жақсы дайындалуын қамтамасыз ете алады.

Осы мүмкіндіктерді барынша пайдалану үшін білім беру процесіне арнайы курстарды енгізу қажет, мысалы, «шет тілін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және әдістемесі» авторлық курсы. Бұл курстың негізгі мақсаты студенттердің білім беру процесін ұйымдастырудың әдіснамалық аспектілері бойынша кәсіби білімі мен дағдыларын дамыту болып табылады.

Осы талаптарды ескере отырып, қашықтықтан оқыту контексінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін модель жасау қажеттілігі туындайды. Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шет тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін дамыту мүмкіндіктерін кеңейту үшін біз «6B01730 – Шет тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасына енгізілген оқу пәндерін талдауға негізделген келесі мүмкіндіктерді ұсынамыз:

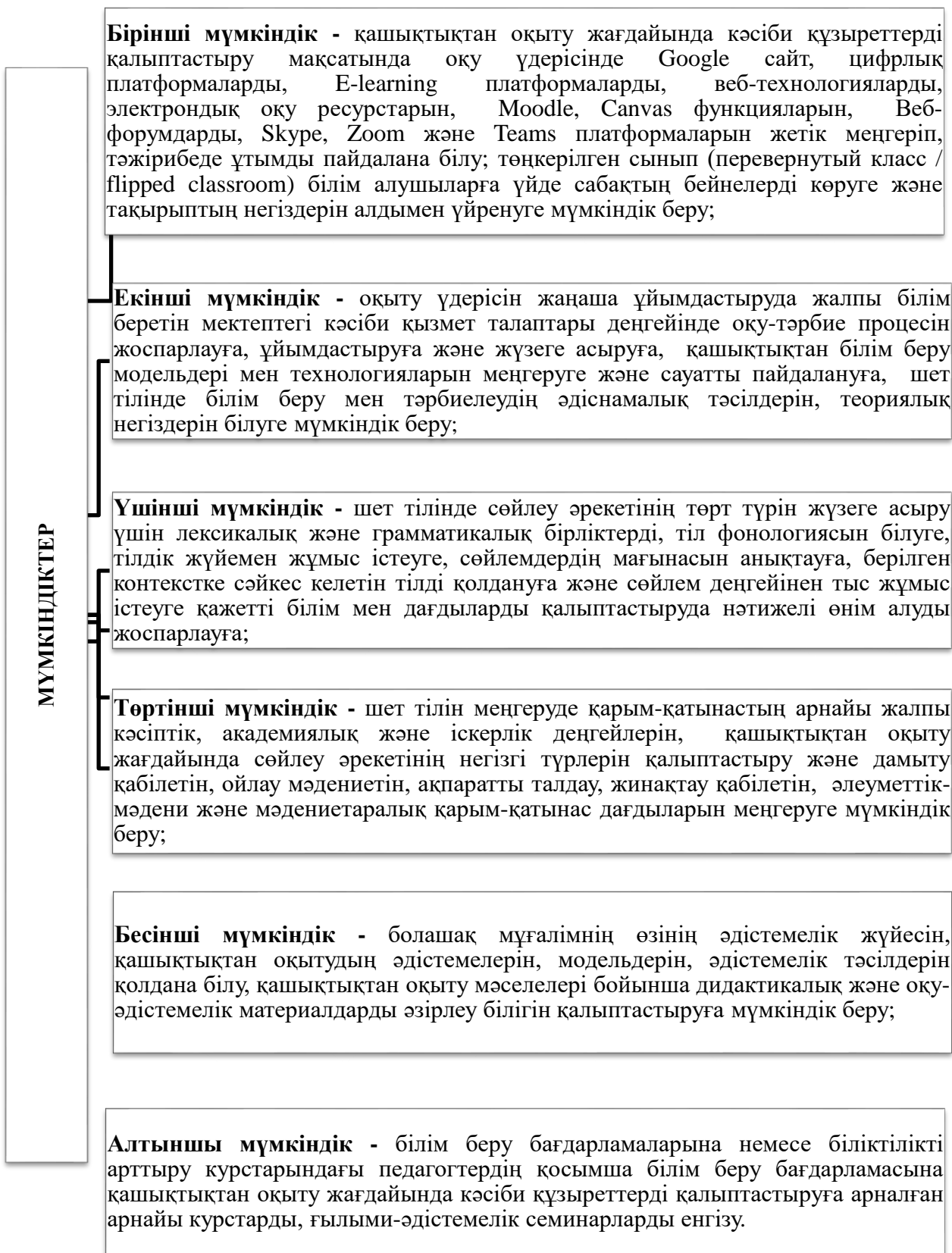
Біріншіден, болашақ мұғалімдер үшін Moodle, Canvas, веб-форумдар және Skype, Zoom, Google Meet және Microsoft Teams сияқты байланыс құралдары сияқты сандық платформаларды, веб-технологияларды және электрондық оқыту ресурстарын меңгеру және тиімді пайдалану өте маңызды. Сыныпта төңкерілген стратегияларды енгізу [7; 8] сонымен қатар оқушыларға үйде бейне сабақтарға қол жеткізуге және тақырыптар бойынша негізгі білім алуға мүмкіндік беру арқылы оқу нәтижелерін жақсарта алады.

Екіншіден, жалпы білім беретін мектептердегі кәсіби қызмет талаптарына сәйкес білім беру процесін жоспарлау, ұйымдастыру және іске асыру мүмкіндігі бар. Бұл қашықтықтан білім берудің модельдері мен технологияларын меңгеруді, сондай-ақ шет тілін оқытудың әдіснамалық тәсілдері мен теориялық негіздерін терең түсінуді қамтиды.

Үшіншіден, лексикалық және грамматикалық бірліктерді зерттеуге, сөйлеу әрекетін дамытуға, фонологияға, тілдік жүйелерге, мағыналарды түсіндіруге, тілді нақты контексте дұрыс қолдануға және тиімді өзара әрекеттесу мен коммуникативті дағдыларды дамыту үшін нақты әдістерді қолдануға назар аудару керек.

Төртіншіден, шет тілінде қарым-қатынастың арнайы жалпы кәсіби, академиялық және іскерлік деңгейлерін меңгеру өте маңызды. Бұған қашықтықтан оқыту процесінде сөйлеу әрекетін дамыту, ойлау мәдениетін тәрбиелеу, ақпаратты талдау және жинау, әлеуметтік-мәдени және мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын игеру кіреді.

Бесіншіден, болашақ мұғалімдерге қашықтықтан оқытуға тән өздерінің әдістемелік жүйелерін, әдістерін, модельдері мен тәсілдерін құруға және пайдалануға мүмкіндік беру маңызды. Бұл қашықтықтан оқыту жағдайларына бейімделген дидактикалық және оқу материалдарын әзірлеуді қамтиды.

3-сурет – Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімнің кәсіби құзыретін қалыптастырудың мүмкіндіктері

Соңында, қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шет тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған біліктілікті арттыру курстарын, арнайы курстар мен ғылыми-әдістемелік семинарларды енгізген жөн. Бұл бастамалар Білім беру бағдарламаларына немесе мұғалімдерге арналған қосымша оқыту бағдарламаларына енгізілуі мүмкін [9].

«Шет тілін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және әдістері» элективті курсының тиімділігі бірнеше негізгі шарттарға байланысты:

- студенттердің негізгі лингвистикалық және шет тілдік коммуникативтік құзыреттіліктерін жандандыру;

- базалық және факультативтік педагогикалық пәндермен, сондай-ақ арнайы және әдістемелік курстармен пәнаралық байланыс;

- сабақтарда және сыныптан тыс іс-шараларда қашықтықтан оқыту технологияларын зерделеу және практикалық игеру үшін оқушыларды білім беру қызметінің әртүрлі нысандары мен түрлеріне тарту;

- қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың мектеп практикасымен байланысы;

- ЖОО оқытушыларының қашықтықтан оқыту жағдайында студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру бойынша педагогикалық жұмысқа дайындығы.

Осы факультативтік модуль шеңберіндегі дәрістер болашақ шет тілдері оқытушыларын қашықтықтан оқыту мәселелерін шешуге дайындаудың маңызды аспектілеріне тереңірек үңіле отырып, берік негіз қалайды. Бұл сабақтар педагогикалық және мамандандырылған лингвистикалық курстардан алынған білімнің үздіксіздігіне баса назар аудара отырып, қашықтықтан оқытуға байланысты білім мен дағдыларды игеруден асып түседі. Мұндай кешенді тәсіл педагогикалық және лингвистикалық қабілеттерді үйлестіруге, жалпы педагогикалық принциптерді түсіндіруге, студенттердің шығармашылық танымдық қабілеттерін дамытуға және біртұтас педагогикалық талдау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Семинар, дәріс кезінде алынған теориялық эрудицияны нығайту үшін тигель ретінде қызмет етеді. Мұнда тілді қашықтықтан оқытуға қатысты нақты құралдар мен әдістемелер мұқият қарастырылады. Сонымен қатар, семинарлар қашықтықтан оқытудың көптеген аспектілеріне, оның әлеуетті мүмкіндіктерін зерттеуге және білім беру ландшафтында психологиялық және педагогикалық қолдау көрсетуге бағытталған [10].

Бұл курс психологиялық және педагогикалық пәндермен өзара әрекеттесуді қолдайды. Және қашықтықтан оқытуға деген оптимистік көзқарасқа ықпал ететін және студенттерге оны ұйымдастыра білуге мүмкіндік беретін кеңейту ретінде қызмет етеді. Бұл мәселенің шарықтау шегі бастапқы және соңғы академиялық жылдарды қамтитын күрделі процесте өтеді. Сонымен қатар педагогикалық пәндер бойынша оқу бағдарламасы аясында көрінеді, педагогикалық практика кезеңінде нығайтылады және сыныптан тыс салада өркендейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қашықтықтан білім беруде болашақ шет тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға жүйелі және өзара байланысты көзқараспен қарау өте маңызды. Таңдау курстарын өз бетінше таңдай алу және жеке даму жолдарын әзірлеуге белсенді қатысу үшін студент білім беру бағдарламасының күтілетін нәтижелері туралы жақсы хабардар болуы керек.

Жүйелі және өзара байланысты тәсілді қамтамасыз ете отырып, білім беру бағдарламасы студенттерге қашықтықтан білім беруде қажетті кәсіби құзыреттіліктер туралы жан-жақты түсінік бере алады. Бұл студенттерге оқу процесін олардың нақты қызығушылықтарына, мақсаттарына және кәсіби ұмтылыстарына сәйкес бейімдеуге мүмкіндік береді.

Студенттерге күтілетін нәтижелер туралы білім беру және оларды таңдау курстарына қатысты шешім қабылдау процесіне тарту жеке меншік пен автономды болу сезімін дамытуға ықпал етеді. Бұл білім алушыларды өздерінің кәсіби дамуы үшін жауапкершілікті алуына және олардың жеке қажеттіліктері мен мансаптық ұмтылыстарына сәйкес келетін іс-шараларға белсенді қатысуға шақырады.

Осылайша, қашықтықтан білім беруде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға жеке-бағдарланған көзқарас болашақ шет тілдерінің мұғалімдеріне өздерінің оқу процесінің белсенді қатысушылары болуға және сәйкесінше өздерінің білім беру траекторияларын жобалауға мүмкіндік береді.

Білім алушылардың дербестігін көтермелеу және жеке оқытуды ынталандыру арқылы білім беру бағдарламасы Болашақ шет тілі мұғалімдерін қашықтықтан білім беру ортасында өркендеу үшін қажетті дағдылармен, құзыреттіліктермен тиімді қаруландыра алады.

Осылайша, білім алушыларға бағытталған жүйелі тәсіл оқушыларға күтілетін нәтижелер туралы ақпарат берумен қатар, қашықтықтан білім беру саласындағы болашақ шет тілдері мұғалімдеріне саналы таңдау жасауға және өздерінің кәсіби даму траекторияларын қалыптастыруға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 27 маусымдағы №28916 бұйрығына сәйкес бекітілген жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> (қаралған күні 10.03.2023)
2. Насибуллов Р.Р. Развитие дистанционной формы обучения будущих учителей (конец XX – начало XXI вв.): Монография / Под общ. ред. А.Н. Хузиахметова. – Казань: Татарское Республиканское издательство «Хэтер», 2013. – 176 с.
3. Caena F., Redecker C. Aligning teacher competence frameworks to 21st century challenges: The case for the European Digital Competence Framework for Educators (DigcompeDu) // *European Journal of Education*. – 2019. – №54(3). – P. 356–369. [Electronic resource]. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/ejed.12345> (date of access 26.05.2023)
4. Джантасова Д.Д. Формирование готовности будущих учителей иностранного языка к работе в системе дистанционного обучения: дис. ... канд. пед. наук. – Караганды: КарГУ им. Академика Е.А. Букетова, 2010. – 199 с.
5. Саметова Ф., Кыинова Ж., Орынханова Г. Цифровые образовательные ресурсы как обеспечение нового качества образования // *Вестник КазНУ (серия: педагогические науки)*. – 2022. – №2(71). – С. 126–134.
6. Джантасова Д.Д. К проблеме подготовки будущих учителей иностранных языков к работе в системе дистанционного обучения. [Электронный ресурс]. URL: <file:///E:/Downloads/k-probleme-podgotovki.pdf> (дата обращения 15.03.2023)
7. Han S. Flipped classroom: Challenges and benefits of using social media in English language teaching and learning // *Frontiers in Psychology*. – 2022. – №13. – P. 996294. doi: 10.3389/fpsyg.2022.996294
8. Jiao W. An Empirical Study on Computer Flip Classroom Teaching in College English Teaching // *Journal of Physics: Conference Series*. – IOP Publishing, 2021. – T. 1915. – №3. – C. 032020.
9. Teelken C. Compliance or pragmatism: How do academics deal with managerialism in higher education? A comparative study in three countries // *Studies in higher education*. – 2012. – T. 37. – №3. – P. 271–290.
10. Kovalenko M., Rusnak A., Lomonosov D. Ways of ensuring the compliance of the activities of higher education institutions with modern challenges // *Baltic Journal of Economic Studies*. – 2021. – T. 7. – №5. – P. 104–113.

REFERENCES

1. QR Gylym jane jogary bilim ministrinin 2022 jylgy 27 mausymdagy №28916 buirygyna saikes bekitilgen jogary bilim berudin memlekettik jalpyga mindetti standarty [State mandatory standard of

- Higher Education, approved in accordance with the order of the minister of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan dated June 27, 2022 No. 28916]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> (date of access 10.03.2023) [in Kazakh]
2. Nasibullov R.R. Razvitie distancionnoi formy obuchenia budushih uchitelei (konec XX – nachalo XXI vv.) [Development of distance learning for future teachers (late 20th – early 21st centuries)]: Monografia / Pod obsh. red. A.N. Huziahmetova. – Kazan: Tatarskoe Respublikanskoe izdatelstvo «Heter», 2013. – 176 s. [in Russian]
 3. Caena F., Redecker C. Aligning teacher competence frameworks to 21st century challenges: The case for the European Digital Competence Framework for Educators (DigcompeDu) // European Journal of Education. – 2019. – №54(3). – P. 356–369. [Electronic resource]. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/ejed.12345> (date of access 26.05.2023)
 4. Djantasova D.D. Formirovanie gotovnosti budushih uchitelei inostrannogo iazyka k rabote v sisteme distancionnogo obuchenia [Formation of the readiness of future foreign language teachers to work in the system of distance learning]: dis. ... kand. ped. nauk. – Karagandy: KarGU im. Akademika E.A. Buketova, 2010. – 199 s. [in Russian]
 5. Sametova F., Kiynova J., Orynhanova G. Cifrovye obrazovatelnye resursy kak obespechenie novogo kachestva obrazovaniya [Digital educational resources as a way to ensure a new quality of education] // Vestnik KazNU (seria: pedagogicheskie nauki). – 2022. – №2(71). – S. 126–134. [in Russian]
 6. Djantasova D.D. K probleme podgotovki budushih uchitelei inostrannyh iazykov k rabote v sisteme distancionnogo obucheniya [On the problem of future foreign language teacher training for work in the distance learning system]. [Electronic resource]. URL: <file:///E:/Downloads/k-probleme-podgotovki.pdf> (date of access 15.03.2023) [in Russian]
 7. Han S. Flipped classroom: Challenges and benefits of using social media in English language teaching and learning // Frontiers in Psychology. – 2022. – №13. – P. 996294. doi: 10.3389/fpsyg.2022.996294
 8. Jiao W. An Empirical Study on Computer Flip Classroom Teaching in College English Teaching // Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2021. – T. 1915. – №3. – S. 032020.
 9. Teelken C. Compliance or pragmatism: How do academics deal with managerialism in higher education? A comparative study in three countries // Studies in higher education. – 2012. – T. 37. – №3. – P. 271–290.
 10. Kovalenko M., Rusnak A., Lomonosov D. Ways of ensuring the compliance of the activities of higher education institutions with modern challenges // Baltic Journal of Economic Studies. – 2021. – T. 7. – №5. – P. 104–113.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ

ӘОЖ 39(4/9); МҒТАР 03.61.91

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.31>Г. ПРИМКУЛОВА¹, Н. КАТТАБЕКОВА², Н. ӘБДІРАШИТ³¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz²тарих ғылымдарының кандидаты,Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz³Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің магистранты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ruҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ СУНАҚТАРДЫҢ
ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚОНЫСТАНУЫ

Аңдатпа. Этнос тарихының шығу-тегі туралы мәселелерін қарастыруда кейбір этникалық, этнографиялық және басқа топтарды зерттеу ерекше маңызға ие. Атап айтқанда, бұл топтар этностың бір бөлігінің аумақтық бөлінуінің, қандай да бір басқа халықтың немесе оның бір бөлігінің ассимиляция процесінің аяқталмауының, бұрын болған рулық бөлінудің қалдықтарының, сондай-ақ халықтың белгілі бір бөлігінде ерекше этноәлеуметтік немесе этноконфессиялық мәртебенің (субэтникалық топ) болуының салдары болып табылады. Бұл мақалада дәстүрлі қазақ қоғамының ішінде тайпалық және жүздік жүйеге кірмейтін субэтникалық топ ретінде сунақтардың этногенезі мен негізгі орналасу аймақтары қарастырылады. Этнографиялық зерттеулерде осындай этнос түрлерінің әр түрлі рулардан, тайпалардан және тіпті халықтардан құралғаны, бірақ тілі, мәдениеті, шаруашылық-мәдени түрі бойынша қазақ этносына өте жақын болғаны көрсетіледі. Олардың этникалық құрамында түркі, иран, моңғол және басқа да этникалық компоненттер болғаны да анық.

Сунақтар – субэтникалық топ өкілдері ретінде қазіргі Қазақстанның оңтүстік бөлігінде тіркелген. Бұл халықтың кеңістікте нақты шоғырланған аумағы Сырдарияның орта ағысы болды. Сонымен қатар, сунақтар Қазақстанның оңтүстігін мекендеген басқа рулық құрылым өкілдері сияқты көшпелі өмір салтын ұстанбады.

Кілт сөздер: сунақтар, тайпа, этникалық топтар, жүздер, субэтнос, ассимиляция.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Примкулова Г., Каттабекова Н., Әбдірашит Н. Қазақстан аумағындағы сунақтардың этникалық тарихы және қоныстануы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 393–405. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.31>

***Cite us correctly:**

Primkulova G., Kattabekova N., Abdirashit N. Qazaqstan aumagyndagy sunaqtardyn etnikalyq tarihy jane qonystanuy [Ethnic History and Settlement of the Sunacks on the Territory of Kazakhstan] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 393–405. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.31>

G. Primkulova¹, N. Kattabekova², N. Abdirashit³

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan) e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*Master Student of O. Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru*

Ethnic History and Settlement of the Sunacks on the Territory of Kazakhstan

Abstract. Of particular importance when considering questions of the origin of the history of an ethnic group is the study of some ethnic, ethnographic, and other groups. In particular, these groups are a consequence of the territorial division of part of the ethnic group, the incompleteness of the process of assimilation of some other population or part of it, the remnants of a previously existing tribal division, as well as the presence of a special ethnosocial or ethnoconfessional status (subethnic group) of a certain part of the population. This article examines the ethnogenesis and main regions where the Sunaks are located as a subethnic group that is not included in the tribal and clan system of traditional Kazakh society. Ethnographic studies show that such ethnic groups consisted of different clans, tribes, and even peoples, but in language, culture, economic, and cultural type they were very close to the Kazakh ethnic group.

The Sunaks, as representatives of a subethnic group, inhabit the territory of modern southern Kazakhstan. The settlement area of the Sunaks was a clearly concentrated space - the middle stream of the Syr Darya. In addition, the Sunaks did not lead a nomadic lifestyle, like representatives of other tribal formations that inhabited the southern part of Kazakhstan.

Keywords: Sunaks, tribe, ethnic groups, zhuz, subethnic group, assimilation.

Г. Примкулова¹, Н. Каттабекова², Н. Абдирашит³

¹*кандидат исторических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук,
и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*магистрант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru*

Этническая история и расселение сунаков на территории Казахстана

Аннотация. Особое значение при рассмотрении вопросов происхождения истории этноса имеет изучение некоторых этнических, этнографических и других групп. В частности, эти группы являются следствием территориального деления части этноса, неполноты процесса ассимиляции какого-либо другого населения или его части, остатков ранее существовавшего родового деления, а также наличия особого этносоциального или этноконфессионального статуса (субэтнической группы) у определенной части населения. В данной статье рассматривается этногенез и основные регионы размещения сунаков как субэтнической группы, не входящих в племенную и родовую систему традиционного казахского общества. Этнографические исследования показывают, что такие этносы состояли из разных родов, племен и даже народов, но по языку, культуре, хозяйственно-

культурному типу были очень близки к казахскому этносу. Очевидно, что в их этническом составе были тюркские, иранские, монгольские и другие этнические компоненты.

Сунаки как представители субэтнической группы населяют территорию современного южного Казахстана. Территория расселения сунаков было четко сконцентрированным пространством – средний поток Сырдарьи. К тому же, сунаки не вели кочевой образ жизни, как представители других родовых образований, населявших южную часть Казахстана.

Ключевые слова: сунаки, племя, этнические группы, жузы, субэтнос, ассимиляция.

Кіріспе

Қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымдық бірліктері – ру, жүз, патронимия – мұның бәрі қазақтардың этникалық бірегейлігі маңыздылығын растайтын этнографиялық және тарихи дереккөздер. Қазақтардың рулық бөлінуі осы құбылыстың табиғаты мен генезисіне қарамастан, өзгермейтін тарихи факт болып табылады [1, 15-б.].

Халықтардың этногенезі мен этникалық тарихын зерттеу деректері бойынша, рулық құрылым этностың қалыптаспауының дәлелі емес [2]. Басқаша айтқанда, көшпелі түркі халықтарында рулық құрылымның қалыптасуы географиялық ортаға, табиғи-климаттық және шаруашылықтың, экономикалық қызметтің ерекшеліктеріне байланысты болады.

Қазақ халқы этнологиялық ғылым тұрғысынан күрделі этникалық құрамы бар, бірақ сонымен бірге мәдени, тарихи, тілдік және басқа да аспектілерде біртұтас этнос болып табылатын қазіргі түркі тілдес халықтардың бірі ретінде айтарлықтай қызығушылық тудырады [3].

Қазақ халқының құрамында – жүз, ру ерекше топтары бөлінді, олар әдебиетте «таптар», «субэтникалық топтар», «рулар» және т.б. терминдермен аталып, қазақ халқының этникалық тұтастығын бұзбады. Мәселен, 1867 жылы Дала өлкесінің әкімшілік құрылымы мәселелері туралы біріккен комиссияның құжаттарының бірінде былай делінген: «Жергілікті жағдайлар мен халықтың тұрмыс-тіршілігінің қажеттілігін зерделеу комиссияны қырғыздардың (қазақтар) шығу тегі, сенім, тіл және өмір салты туралы мәліметтер бір халықты құрайтындығына сендірді, сондықтан, оларды тұтас басқару қажет» [4, 261-б.].

Ш. Уәлиханов қазақ құрылымын зерттеу мәселесі бойынша бірқатар ғылыми тұжырымдар жасап өтті. Қазақ қоғамындағы ноғай, қырғыз, қожалардың орны туралы, олардың жағдайына талдау жасап көрсетеді: «Қожалар ақ сүйекке жатпайды, бірақ олар тұлға ретінде сұлтандармен тең дәрежеде құрметтеледі, рухани, шарифат үкімдерін қатаң орындаушылардың және пайғамбардың ұрпақтары. Бұл қожалар Түркістан немесе Әзірет қаласында тұрады және қырғыздар арасында тараған» [5, 198-б.]. Ш. Уәлиханов қожалардың (сейіттердің) Шығыс Түркістандағы артықшылық жағдайын көрсетеді. Атап айтқанда, оларға өлім жазасы, дене жазасы қолданылмайды және олар барлық баждар мен салықтардан босатылған. Сейіттер әкімшіліктің басында, олар маңызды, тіпті дипломатиялық лауазымдарға бекітілген.

Қазақ халқының этникалық құрамы туралы мәселе революцияға дейінгі бірқатар ресейлік және кеңестік зерттеулердің объектісіне айналды. Сонымен қатар, бұл тақырып отандық этнология мен тарихтың дербес бағыты ретінде жүйелі түрде шамалап қамтылған. Бұл проблеманы толық зерделеу үшін: қазіргі тарихи және этнологиялық ғылымдардағы субэтникалық топтардың теориялық және методологиялық аспектілерін зерттеу; революцияға дейінгі ресейлік, кеңестік және қазіргі заманғы авторлардың еңбектерінде инокультуралық және шет тілді қазақтардың инкорпорацияланған және жүзге кірмейтін топтарын зерттеу ерекшеліктерін анықтау; белгілі хронологиялық уақыт кезеңінде Қазақстан аумағы бойынша жүзге кірмейтін топтардың қоныстануының негізгі ерекшеліктерін

сипаттау; қазақ халқының құрамындағы жүзге кірмейтін топтардың дамуының тарихи кезеңдерін жүйелі талдаулар жүргізу қажет.

Әр тарихи кезеңде қазақ халқының этникалық құрамында егеменді және этникалық тектес топтардан да басқалары тіркелген, олардың қатарына орыстар, сарттар, сунақтар мен қалмақтар жатады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланың тақырыбын зерттеу барысында талдау, синтез, салыстыру, диахрондық әдіс сияқты ғылыми әдістер қолданылды. Сондай-ақ, этникалық топ өзінің дәстүрлі мәдениетінде ерекшеліктердің болуымен сипатталады, ал субэтникалық топ мәдениет пен тілдегі ерекшеліктерден басқа, осы топ өкілдерінің белгілі бір топтық өзіндік санасының болуымен сипатталады. «Тайпалық» топтар деп белгіленген қазақ халқының этникалық топтары мәдениеті пен тілінде ерекшеліктерге ие емес. Қарастырылып отырған қазақ халқының құрамындағы этникалық топтарды белгілеу үшін ғылымда «инкорпорацияланған топтар» және «жүзге кірмейтін топтар» деген тіркес қолданылып келеді. Инкорпорацияланған топ белгілі бір кезеңде қандай да бір қазақ тұқымының құрамына кірген топ ретінде түсініледі, ал жоғары оқу орнынан тыс топ жүздер мен рулардан тыс қазақтардың ерекше тұқымын құраған егеменді (шет тілді) текті топ ретінде айқындалады [1, 5-б.].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Дала өлкесінде жүргізілген экспедициялар материалдарында қазіргі Қазақстанның солтүстік, шығыс, орталық, оңтүстік-шығыс, оңтүстік және батыс аумақтарының жекелеген уездері мен облыстарының қазақ халқының этникалық құрамы туралы мәліметтер бар. Бұл дереккөздің маңыздылығы оларда қазақтың «руларының» атаулары нақты көрсетілген, олардың ішінде немесе жекелеген дербес рулар ретінде қырғыздар, түркімендер, татарлар, қалмақтар, қарақалпақтар және басқа да рулар тіркелген, олар осы уақытқа дейін қазақ этносының ажырамас бөлігі болып табылады.

Этникалық топтардың құрамын ғылыми тұрғыда зерделеу мәселесі бірнеше параметрлермен қарастырылады. Н.Т. Сауранбаева «Қазіргі қазақ тіліндегі диалектілер» атты зерттеуінде «қазақ ұлтының біртұтас тілін қалыптастыру процесі, ең алдымен, рулық-тайпалық диалектілердің ерекшеліктерін жою және жоғалтумен қатар жүрді... қазақ тілінің қазіргі диалектілік айырмашылықтарын біз XV ғасырдан кейін, яғни біртұтас қазақ ұлтының даму кезеңінде пайда болған құбылыс ретінде қарастырамыз. Олардың белгілері бойынша олар рулық тілдермен де, диалектілермен де сәйкес келмейді, сондай-ақ баяғыда қазақтардың рулық-тайпалық бөліністерімен өз мағынасын жоғалтқан.

Қазақ тілінің қазіргі диалектілік айырмашылықтары Қазақстанның кең аумағының әртүрлі аудандарындағы қазақ халқының жекелеген бөліктерінің қоғамдық-экономикалық және мәдени өмірінің ерекшеліктеріне байланысты» деп тұжырымдайды [6]. Қазақстандық ғылымда лингвомәдени критерий негізінде қазіргі қазақ этносының шеңберінде субэтностарды бөлу жеткілікті жаңа бағыт болып табылады. Қазақ тілі салыстырмалы түрде біртекті. Ұзақ уақыт бойы оның диалектизмі туралы пікір басым болды. «...Қырғыздар алып жатқан орасан зор кеңістікке қарамастан - олардың тілі, тіпті бір-бірінен ең алыс жерлерде де, толығымен дерлік бірдей», - деп жазды П. Мелиоранский (1897). Қазақ халқының әртүрлі топтарының тіліндегі ерекшеліктер рулық деңгейде бөліну көрінісі емес, аумақтық сипатқа ғана ие.

Талдау мен нәтижелер

Филология ғылымының докторы, профессор Ақселеу Сейдімбектің мәліметі бойынша қазақ халқының құрамында жүздік бөлікке кірмейтін 19 ру-тайпалар бар. Сунақтар сол жүздік бөлікке кірмейтін, сунақтың таңбасы жоқ деп кейбіреулер айтып жүргендей емес,

өзінің таңбасы, ұраны бар ру-тайпалардың бірі [7]. Ал, сол жүзге жатпайтын Сунақтар деген кім деген сауалға жауап беріп көрейік.

VII ғасырдың бірінші жартысында Араб түбегінде соңғы және Алланың ең сүйікті Пайғамбары Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) басшылығымен адамзат тарихында алғаш рет Ислам діні дүниеге келіп, Ислам мемлекеті құрылды. Мұхаммад Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) Ислам дінін халықтар арасында кең тарату мақсатында үгіт-насихат жұмыстарымен қатар, «Дін үшін қасиетті соғыс» ұранын жариялады. Бұл ұранға үн қосу әрбір мұсылманның басты міндетіне айналды. Яғни, әрбір мұсылман өзін-өзі құрбан етуге дайын болу, өзімен өзі күресіп, өзін жеңіп шығу керек болды. Сонымен қатар, бұл міндетті орындау үшін ислам дінін соғыссыз бейбіт жолмен тарату мақсатында дінді қабылдататын елдерге алдын ала үгіт-насихат жұмыстарын жүргізетін миссионерлер (ислам дінінің артықшылығын уағыздап, дінді бейбіт жолмен таратушылар) жіберу жөнінде шешім қабылданды.

Миссионерлер алдында араб түбегінен тыс жерлерге үй-жайын, туған-туысқандарын, елін өмір бақи осы дін үшін құрбан етіп, исламның шарифат жолдарын, қасиетті құранды, суннаны мүлтіксіз жете біліп, исламның жолдарын, талаптарын өз басы мейлінше таза ұстау, ислам дінін тарату үшін үгіт-насихат жүргізетін елдердің тілін үйреніп, әдет-ғұрпын, салтын, мәдениетін білу сияқты, тағы басқа да көптеген міндеттер тұрды.

Осы міндеттерді мойындап, мүмкін болғанша Ислам дінін соғыссыз, бейбіт жолмен, түсіндіріп, насихаттап, халықтың сеніміне ену жолымен мұсылмандыққа тарату мақсатында Араб түбегінен тыс, оның ішінде түркілер жеріне – Орта Азия мен қазіргі Оңтүстік Қазақстанға да миссионерлер жіберілген.

Ол туралы Сейіт-Омар Саттарұлы «Түркілер арасына «Ислам аша» келгендердің алғашқы легін Оңтүстік Қазақстан жеріне 651–655 жылдар көлемінде басқарып келген эзиздердің ішінде бірінші халиф Әбу Бәкір ас-Сыддық әулетінен Халид ибн Валид атты сахаба болған... Түркістан жеріне алғаш қадам басқандардың алғы шебінде болғандықтан «Ислам аша» келіп Түркістан топырағында, араб нәсілділерінің түпкілікті тұрғын болған қауымынан 150 жылдай бұрын келген деп есептеуге тура келеді» деп жазады [8]. Оңтүстік Қазақстан жеріне жібек жолы керуеншілеріне ілесіп, Ислам дінін жергілікті халықты насихаттап, тарату мақсатында құранды құшақтап келген әдепкі миссионерлер Сейіт- Омар Саттарұлы жазғанындай Мұхаммед Пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) ең сенімді серігі, шәкірті, әрі ең жақын досы, ол қайтыс болғаннан кейін бірінші халиф болған Әбу Бәкір ас-Сыддықтың сунна жолын ұстаушы ұрпақтары болған.

Сунна – Мұхаммад пайғамбарымыздың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) үлгі-өнегесі мен өсиетіне сай мұсылман дініндегі адамдар орындауға тиісті амалдар. Яғни, сунна Алла жолына берілген адамдардың орындауға тиісті іс әрекетінің ережесі. Шарифатта Құранмен қатар суннаны қолдану қажеттілігі Мұхаммед Пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) көзі тірісінде қолданылған. Әдепкі келген миссионерлер Әбу Бәкір ас-Сыддықтың ұрпақтары Сунна ағымындағы болғандықтан да өздерінің діни ұстанымын «Құдай – бір, Пайғамбар – хақ, Сунна – ақ», яғни Сунна жолы ең дұрыс жол деп, Сунна-ақ деген ұранмен келіп, ислам дінін уағыздаған. Ол заманда арабтардың мәдениеті мен әдебиеті рухани жан дүниелерінің байлығы жағынан жергілікті халықтан көш ілгері болатын. Келген миссионерлер өз қаржыларына мешіт, медресе салып, жергілікті халықты имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеген, жастарды медреседе тек ислам дінінің қағидаларын ғана оқытпай, сонымен қатар математика, медицина, география, т.б. ғылым салаларын да оқытып, сауатын ашумен айналысқан.

Сунақ этимологиясы. Сунақ сөзіне ұқсас «Суннах» атауы мұсылмандықтың алғашқы таралу жылдарында атала бастаған. Ислам діні әдепкі басталған тұста Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) мұсылмандардың мұсылман еместерден сыртқы

бейнесінің де айырмашылығы болғанын қалаған. Әлемге әйгілі мұсылман теолог ғалымы Маулана Саийид Абуль Ала Маудиди «Суннах» деп мұсылман еместердің арасында тұратын мұсылмандар өздерінің кимімен мұсылман екендігін білдіретінін атайды. Яғни, «Суннах» сөзінің Араб халқында Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) тұсында қалыптасқан. Бұл сөз Араб, Қазақ, Орта Азия халықтары арасында ғана кең тарамай, Кіші Азия, Пәкістан, Ауғанстан мен Кашмир жерлерінде де белгілі болған.

«Суннах» сөзінің кең таралуына байланыстырып, кейбір басылымдарда «Сунақ» деген осы «Суннах» деген сөзден шыққан деп жүрсе, енді біреулер «Сунақ» атауы Әбу Бәкір ас-Сыддық Медине қаласының жанында «Сунх» деген жерде тұрған, сол жердің атына сәйкестендіріп, «Сунақ» атауы шыққан деп айтып жүргендері шындыққа жанаспайды. Оның дәлелі: Біріншіден, егер мұсылмандарды мұсылман еместерден киіміне қарап ажыратып «Сунақ» дейтін болса, Араб түбегінен басқа жақта тұратын мұсылмандарды, немесе сунақтар сияқты қазақ жеріне араб жерінен келген қожаларды неге «Сунақ» деген? Екіншіден, Әбу Бәкір ас-Сыддықтан тараған Қазақстандағы қожаларды, немесе Еділ бойындағы, Кавказдағы ұрпақтарын неге «Сунақ» деген? Олай болмағаны «Сунақ» атауы «Суннах» деген де, «Сунх» деген де сөздерден шықпаған. Әдепкі миссионерлер Сунна-ақ деген ұранмен келген.

Сунна-ақ, арабша «Әһлі Сунна», яғни, «сунналық адамдар» деген сөз. Сунна-ақ ұранымен келген миссионерлер ислам дінін уағыздаумен айналысқандықтан жергілікті халық оларды әдепкі кезде ұрандарына сәйкес «сунна-ақтар» деп атаған. «Сунна ақтар» деген сөз келе-келе ұлт тілінің үндестік заңына сәйкес қысқарып, «Сунақ» сөзіне айналып, дін таратуға келген миссионерлерді бұрынғыдай Сунна-ақтар демей, Сунақтар дейтін болған. Яғни, Сунақ атауы Сунна сөзінен шыққан. Ол туралы «Сунна мен Сунақ сөздерінің мағынасы бір екендігін әлемге әйгілі мұсылмандардың теолог ғалымы Мауләна Саийид Абуль Ала Маудидидің 1929 жылы Азам Гархтың «Ма ариф» журналында жазғанынан да көре аламыз [9].

Қазақ жеріне қожалардан 150 жылдай бұрын келіп, алғашқы Ислам дінін таратушы Сунниттерді жергілікті халықтар оларды ұрандарына сай Сунна-ақтар десе, ол келе-келе Сунақтар атауына айналған. Сунақ атауы – қазақ жеріне Ислам дінін таратуға бірінші келген миссионерлер сунниттер деген ұғымды береді. Яғни, жергілікті халық арасында «Сунақ» атауы «Қожа» атауынан бір жарым ғасырдай бұрын пайда болған. Сунақтар Алланың және Құранның хақтығын, Сунна жолын тілмен мойындаумен емес жүрекпен қабылдап иман келтіру адамды мұсылман санауға жеткілікті деп, жергілікті халықтың салт-дәстіріне, әдет-ғұрпына, шаруашылықтарын бұрынғыша жүргізулеріне қарсылық жасамаған. Ислам дінін уағыздап, оның бар артықшылығына халықтың көзін жеткізумен, халықтың сауатын ашу арқылы ислам дінін жергілікті халықтың санасына құйып, оларды ислам дінін қабылдауға шақырған. Бірақ дінді қабылдауды мәжбүрлемеген, әркім өзінің қалауымен қабылдаған.

Реті келгенде айта кеткен артық болмас, арабтар ондаған мың әскермен келіп, қазақ жеріндегі жергілікті халықты ислам дінін қабылдаттырып, оларды билеп-төстегеннен кейін ғана онда да келген арабтардың барлығы емес, тек Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) ең жақын көмекшілері, ізбасарлары Абу Бәкір ас-Сыддық, Омар, Оспан, Әзіреті Әлінің ұрпақтары ғана әдепкіде «Қожа» деген қауым (топ) болып, кейін ру болып қалыптасқан. Сунақтар Абу Бәкір ас-Сыддықтың ұрпақтары болғандықтан олар да «Қожа» қауымына жатқан. Бірақ сунақтар «Қожа» атауын сақтау тәртібін сақтамағандықтан XV ғасырдың аяқ кезінен бастап өз еркімен «Қожа» атауынан бас тартып, өзінің миссионер кезіндегі «Сунақ» атауын сақтап қалған.

Сунақтардың Мұхаммад (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) пайғамбардан кейінгі бірінші Халиф Абу Бәкір ас-Сыддықтан тарайтынын Араб әрпімен парсы тілінде жазылған шежіресі Алматыдағы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін құжаттарды сақтайтын Сирек қор бөлімінде сақтаулы. Осы шежірені парсы

тілінен қазақ тіліне аударған әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Шығыстану факультеті «Жазба Жәдігер және Рухани Мұра» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, филология ғылымының кандидаты араб, парсы, түркі тілдерін жетік меңгерген маман доцент Зұбайда Шадкам айым былай деп жазады: «Сирек қор бөліміндегі Сығнақи шежіресінің түп нұсқасы біз үшін құнды деректердің бірі. Шежіре парсы тілінде. Ұзындығы 2,5 метр, ені 27 см. 130 жол. Орта Азия қағазына жазылған. Шежіре шеттері жыртылған тозған. Ең соңында 6 мөр және шежірені толықтыратын мәліметтер жазылған. Шежіре мәтінінде 1215 және 1250 жылдары һижри күнтізбемен кездеседі. Ал шежіренің соңында 1277 жылы жазылып тұр. Шежіренің жыртылған жерлері жабыстырылып, жамалғанда жолдары араласып кеткен. Кейбір жерлерде сиясы өшкендіктен сөздер нақты оқылмайды. Мәтіннің басында «осы қасиетті шежіре түпнұсқадан көшірілді» деп жазылған.

Ал дін таратушы алғашқы миссионерлер Әбу Бәкір ас-Сыддықтың ұрпағы қазақ жеріне VII ғасырдың әдепкі жартысында, яғни араб әскерлерінен 150 жылға жақын бұрын келген. Ислам өзінің ықпалы жүрген барлық жерге тек қана күшпен енбеген, араб әскерлерін басқарған Пайғамбар мен оның ізбасарлары сахабалардың қолында алдымен құдай сөзі сенімді идеология – Құран болды. Бисмиллә... Бисмилләһир Рахманир Рахим! Яғни, мейірімді де қайырымды Алланың атымен деген тіркес талайлардың басын игізіп, санасын оятты. Сөз жоқ, сол заманда арабтар мәдениеті мен әдебиеті рухани жан дүниелерінің байлығы жағынан өздері күшпен де, діни ықпалмен (үгітпен) де илкітіріп алған халықтарынан көш ілгері тұрған болатын.

Қаншама күшті, сан жағынан көп болса да мәдениеті төмен дәрежелі халық өзінен мәдениеті, түсінігі, рухани жан дүниелерінің байлығы, өмірге көзқарасы жоғары халықты ешқашан ұстап тұра алмайды. Кешегі құдіретті КСРО-ның ыдырауының бір себебінің өзі де осында жатыр. Міне, Исламды сенім етіп ұстаған Сейхундарияның жағалауына келген арабтармен бірге Құрандарын көтеріп алғашқы төрт халифтің біреуі Әбу Бәкірдің ұрпақтары да жетті» дейді. Одан әрі Өмірзақ мырза: «Бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби араб тілін үйреніп, сунна жолын қуушы Әбу Бәкірдің ұрпақтары алғаш рет ашқан Отырар кітапханасынан сусындап үлкен білім алып, сол замандағы ғылымның барлық саласына осы кітапхана арқылы жас шағында ақ хабардар болған еді.

Һисамиддин (Сунақ ата) Отырардың кітапханасын басқарған соңғы ғұлама. Ол өлген соң 20 жылдан кейін Қайырханның тұсында Отырар қаласы жермен жексен болып, дүние жүзіндегі ең бай осындағы кітапхана өртеніп кетті. Заманында Александрия кітапханасымен қатар деп есептелетін осы бір ғажайып білім ордасының байлығына таңғалмауға болмайды. Александрия кітапханасы да, Отырар кітапханасы да бір сенімдегі діндес, ділдес, ұрандас мемлекеттердікі араб мәдениетінің, өркениетінің жемісі еді. Отырарда батыс пен шығыстың рухани байланысының тоғысуы заңды құбылыс. Олай болуына себепші әр әңгімесінің басында Аллаһу Акбар, Аллаһу Акбар! - арабшасы, Аллаһ ең ұлы, Аллаһ құдіретті деп айтатын Әбу Бәкір халифтің ұрпақтары батыс пен шығысқа, терістік пен түстікке аттанған керуен басшыларына барған елдерінен кітаптар әкеліп отыруды тапсырған» - дейді. Расында автордың айтуынша, әсіресе кітапхананың аса баюы әрі сунна ілімінің түркі тайпаларында күшеюі Һисамиддиннің тұсына дәл келсе керек.

Тағы да Өмірзақ Жолымбетов: Көзі тірісінде сунна жолын насихаттаушы, сунна мәңбабын қуушылардың атасы атанған Сунақ-ата (Һисамиддин-Мәлік) Сыр бойына білім шамшырағын жаққан ұлы ғұламалардың бірі. Ол кісі сонымен қатар көптеген кітаптарды көне түрік тілінен аударып, артына даналық ойлар, ұлағатты сөздер қалдырған адам болуға тиіс. Бала кезімізде Сунақ ата бабамыз үй депті, бүй депті деген сөздерді естуші едік. Сол естігендеріміз осы кітаптардың үзінділері болуға тиіс. Осы үзінділердің ел арасында әлі күнге дейін болуы ықтимал.

Көреген әулиенің «Нихая» атты екі томдық кітабы болғандығын Түркістан өлкесінің тарихын зерттеген орыс ғалымдарының еңбектерінен кездестірдік. Бұл кітап Санкт-Петербург, Мәскеу, Түркия, Египет, Еуропа елдерінің кітапханаларынан табылып қалуы мүмкін (әзірге Түрік елінен, Ташкенттен табылды). Кешегі коммунистік сенімге иланып тегі Төре, Қожа, Сунақ болған инабатты қазақ азаматтары қудаланған жылдары бұл сөздердің көбісі ұмытылды немесе басқа билер мен шешендердің аузына апарып телінді. Артына: Жақсыға шарапатым тиер, Шарапатым тиген көгеріп өсіп-өнер. Жаманға кесапатым тиер, Кесапатым тиген кесір болар, Кесір болмаса есір болар-деген ұлағатты сөз қалдырған адамның рухани дүниесінің биіктігіне, қасиеттілігіне күмәндануға бола ма?

Тарих пен уақыт дауылына талай ғасырлар бойы төтеп беріп, бүгінгі ұрпаққа жеткен кемеңгер адамның Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы кесенесін, оның намысшыл ұрпақтары қайта тұрғызып, болашаққа табыстады. Өздерінің бүгінгі күні қазақтанған қазақ халқының ұлы болғанын мақтан тұтатын сунақтармен бірге осы ескерткішті қалпына келтіруге жергілікті Қоңырат, Қыпшақ, Қаңлы, Дулат, Әлім тағы басқа да бабаларымыздың ұрпақтары бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып атсалысты. Көнеден қалған кемеңгердің алдында бас ию деген сөздің мәнісі осы», - дейді қазақ радиосынан берілген «Біздің радио-шежіре» бағдарламасынан Сунақ-ата (Һисамиддин) атты хабарында белгілі журналист-жазушы Өмірзақ Жолымбетов мырза.

Һисамиддин-Сунақ-атаның баласы Сүлеймен Мәулене лақап аты Әбу Сүлеймен - Әли Қожа ата ел аузындағы мәліметтерге қарағанда ақын болған, өкінішке орай оның шығармалары сақталынбаған. Ол 11 медресе ұстап, жастарға білім берумен шұғылданған, әулие адам болған. Қабірі Түркістанда, қабірінің басына үлкен кесене салынған шырақшысы бар ол кісіге зиярат етіп, осы кезге дейін адамдар барып тұрады. Шежіре дерегі бойынша оның үш ұлы болған. Әбіл Әзиз Мавлави, Ахмет Қожаата Қаршки, Мавлоно Зияддин қожа Сунақ-атаның немересі ғұлама ғалым болған. Сунақ-атаның бесінші ұрпағы Дарбіш Әлі Шайх Сығнақи сауатты, білімді, озық ойлы елге қадірлі адам болған.

Дарбіш Әлі Шайх Сығнақидың тұсында ұлы қолбасшы Әмір Темір Түркістанда Қожа Ахмет Яссауиге арнап 1396-1398 жылдары үлкен күмбезді ескерткіш салған. Бірақ құрылысшыларды Самарқандағы Бибі ханым мешітін (1399–1404) салуға жіберуіне байланысты кіре берісінің сырт қабырғаларын көк таспен көмкеру жұмыстары бітпей қалған. Сол салынған ғимаратты күтіп ұстаушысы – шырақшысы сунақтар болған. Әмір Темір салынған ғимаратты күтіп ұстауды қамтамасыз ету мақсатында ғимараттың меншігіне және оны күтіп ұстаушы сунақтардың меншігіне тұрақты пайдалануға жер, су көздерін, басқа да мүліктерді бөліп, бекітіп берген.

Ол туралы Шаһизында Қарақожаұлы: «Даңқы шыққан ғимараттарды құрушы және мемлекеттерді мойынсындырушы, Алла Тағаладан қолдау тапқан ұлы әмір, яғни Әмір Темір көреген. Алла Тағала оның мүлкін және жанын түрлі зияннан сақтасын, діни үгіт-насихат сұлтаны, әділет жақтаушысы, келешек тірегі және білімділер данасы мырза Қожа Ахмет Яссауи рахматуллахи алайхидың қабірінің үстіне зәулім және сәулетті бір күмбез (ғимарат) салдырды. Содан соң аты аталған ұлы Әмір вақфпен (басқа да ғимараттардың тірлігін қамтамасыз ету үшін арнайы жер, су көздері және басқа мүліктер) бөлгізді және біреулер жоғарыда арнайы бөлінген жер, су көздеріне және басқа мүліктерге жаман ниетпен зұлымдық қылса, ондай жағдайда ол қиямет күнінде бұл жаман ісі үшін шерменде болады, - деп ескерту жасады.

Кейін аты аталған мырза Дарбіш Әли Шайх Сығнақиды Қожа Ахмет Яссауидің құддиси Сирраху мешітінің хатшылығына лайық көріп, оны хатшылық лауазымына бекітті. Және осыдан кейінде бұл жұмыс оның Салих әулеттері тарапынан қабыл алынып, әрқашан оның қолында болсын - деп жарлық етті. ...Қарабұлақтан келетін Қаратас және Санирдо бұлақ және... Көктас бұлағынан келетін Меш және Қызылқия және бұлардан басқа тағы да

Бұлдырық, Асаршық Жылмақак арықтары Сунақтар ұйымдастығына қарасты және бұларды алмастыру не өзгерту мүмкін емес. Әлдеқалай, егер бұлар алмастырылса немесе өзгертсе ол Алла Тағаланың, періштелердің және адамдардың лағынетіне душар болып, өмірлік азап шегіп және қарғысқа ұшырасын» - деп жазған [10].

Бұған қоса Әбул-Ғазы Убайдулла ханның төмендегідей түрік тілінде жазылған жарлығы: «...сайыдтерге, ұлы діндар ғалымдарға, қайратты ғалым ерлерге, мәртебелі әмірлерге, қадірлі қазыларға, шайхтар мен даналарға, сонымен қатар текті арабтарға, барлық үлкен-кіші кадхударлар мен қожа санатындағы ра ийатларына мәлім болсын: біз бұрынғы билеушілер мен адал ынтасымен берілген ерлердің қасиетті мақтауға лайық сүйеніп - мырза - рахмат Алла ғәлейһ - Хазрет- и Аллама Әбу-л-Хасан-Зийа ад-Дин-Шайх Сахиб-и «Нихайа» Сығнақи мырзаның уақыфына Хисаршық бұлағын беру туралы бізге Жунайид-шайх шайых әл-исламның баталы жарлығын көрсеткені себепті Алама - ий Сығнақи ұрпақтар - шайқтарының жамағатына-олар ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға дұға оқушылар болғандықтан, біздің хандық жебеуіміз бен біздің хандық мейірімімізді лайықтап төмендегідей әмір еттік: «Хамд Алла - олар алдағы уақытта біздің басқаруымызда тыныштыққа шақырушылар болып қалсын, аталған уақыфты пайдалануда оларға ешкім жанаспсын, кедергі келтірмесін.

Сондай-ақ оларды қаржылық-салық тізімдерден шығарылған тархандардың қатарындағы тархан деп санасын; сондай-ақ олар барлық жағдайда басқа тархандармен тең саналсын және харж-қаражаттан, мал-и жихаттан алық-салықтан, мердігенден, қоналға мен жамалғадан босатылсын. Осы нышанды көріп оларға ежелгі дәстүр бойынша тойлар мен бата қылу салттарында асқа қатысқандар арасында бұлжымас дәстүр бойынша бөлінетін мал етінен сыбағасы берілсін және олардан жыл сайын жаңа нышанның паруаншасы талап етілмесін». Бұл жарлық 1634 жылдың шілде айының 26-сында жазылған (ҚР Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты) [11].

Әбул-Ғазы Убайдулла ханның бұл жарлығы сунақтардың да қожалармен қатар жергілікті халықтар арасында ислам дінін уағыздаумен айналысатынын дәлелдейді. Сунақ-ата (Һисамиддин) Қожа Ахмет Яссауидің тірі кезінде оның имамы болса оның ұрпақтары кешегі дінсіз Кеңес Одағы орнағанға дейін бірнеше ғасыр бойы мұсылман әлеміне белгілі ескеркішінің шырақшысы болып келді. Реті келгенде айта кетейік «Қожа Ахмет 1157 жылдар шамасында алпыс үш жасқа толғаннан кейін «пайғамбар жасына жеттім бұдан артық өмір сүруім күпірлік» деген оймен осы күнгі өзінің мүрдесі үстіне тұрғызылған ғимараттан оңтүстік батысқа қарай жүз метрдей жерде Аллаға құлшылық ететін бір кісілік жер асты жертөле мешітін салдырады. Оны «Хлует» деп атаған сол «хлуетте ғұмыр кешкен 10 жыл ішінде Қожа Ахмет өзінің атақты «Хикмет» («Даналық сөздері») деп аталатын даналық сөздерін жазған.

Құл Қожа Ахмет, әрбір сөзің дертке дәрмен, Тәліптерге (шәкірттерге) баян етсем қалмас арман. Төрт мың төрт жүз хикмет айт хақ пәрменімен, Пәрмен болса өлгенше жырласам мен, - деп даналық сөздерінің төрт мың төрт жүз жол екенін ескерткен. Бірақ, өкінішке орай, шайырдың «даналық сөздерінің» түп нұсқасы сақталынбаған. Ал бізге жеткен варианттары XV және XVII ғасырларда көшірілген нұсқалары ғана» [9].

Сунақтардың шығу тегі туралы бұрын да жарық көрген тарихи мәліметтер болатын, соларға қоса жоғарыда тағы да біраз мәліметтер жазылды. Осындай тарихи мәліметтер тұрғанда сунақтардың шежіресінен мағлұматы аздар немесе жоқтар «тисе терекке, тимесе бұтаққа» дегендей, Сунақтар туралы негізсіз, дәлелсіз, ешқандай құжатқа сүйенбей жаңсақ мәлімет таратушылар тиылмай келеді. Олар сунақтарды бірде Орта жүзден, бірде Кіші жүзден таратып, «Сунақ атауы Сығанақ қаласының атына байланысы шыққан, сунақта рутайпалық белгілері-таңбалары болмаған» деген тәрізді сөздерді ауызша ғана айтып қоймай баспа сөзде де жазып, таратып жүр. Мұндай негізсіз деректердің айтылуы мен жазылуы ел

арасында белгілі бір дәрежеде түсінбестік, өкпе-наз, ел бірлігіне сызат түсіретінін ұмытпаған жөн болар. Баспасөзде жазылғандардың барлығын теріп, тізіп жатпай-ақ екі-үшеуіне ғана тоқталсақ жетер.

2006 жылы шыққан «Қазақстан ұлттық энциклопедиясы» сунақтар туралы Мәскеудің ықпалымен 1977 жылы шыққан Қазақ Совет энциклопедиясында зерттелмей жазылған мақаланы көшіріп «...Шежіре деректерінде сунақты Орта және Кіші жүздің байырғы тайпаларымен, кейбіреулері қожалармен байланыстырады. Сунақ атауы Сығанақ қаласының атына байланысты шыққан. Сунақтарда ру-тайпалардағыдай таңба болмаған» деп жазыпты. Ел, жер, ұлт, мемлекет туралы нақты анықтама беретін басылымның бұнысы өкінішті-ақ.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясының бас директоры, ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі, профессор Бауыржан Өміржанұлы Жақып мырзаға Тұрсынбек Басбайұлы Төлепберген қажы тегі Қазақстан ұлттық энциклопедиясында Сунақтар туралы тексерілмеген, шындыққа жанаспайтын мәліметтер жарияланғанын дәлелдеп 23.09.2013 жылы хат жазған [12].

«Қазақстан энциклопедиясының» бас директоры Б.Ө. Жақып мырза осы хатқа алты жарым айдан кейін Тұрсынбек Басбайұлы Төлепберген қажы тегіне 07.04.2014 жылы №24 жазған хатында «Біз сіздің «Сунақтар» жайында жарық көрген еңбектеріңізге, жиған ғылыми деректеріңізге шын ризашылығымызды білдіреміз. Бұл деректер алдағы уақытта, қаржыландыру мәселесі шешілгеннен кейін, «Қазақ энциклопедия» баспасында дайындалатын «Ислам» энциклопедиясы т.б. салалық энциклопедиялар мен тарихи кітаптарға арқау болатынын, әрі сізді бұл басылымдарға автор ретінде шақыратынымызды растаймыз» деп жауап берген... [12]. Өкінішке орай, қаржы мәселесінің шешілуін күте алмай Тұрсынбек ол дүниелік болып кетті.

Ал, Сунақты Орта және Кіші жүздің байырғы тайпаларымен, кейбіреулері қожалармен байланыстыратындар мен Сунақ атауы Сығанақ қаласының атына байланысты шыққан дегендерге айтарымыз: Сунақтардың Орта жүзге де, Кіші жүзге де жатпайтынының дәлелдері, сунақтардың шығу тегі, Сунақ атауының Сығанақ қаласының атына ешқандай қатысы жоқтығы, Сунақ атауы сунна сөзінен шыққаны, Сунақтарды Қожамен байланыстыратыны сунақтар Абу Бәкір ас-Сыддықтан тарағандықтан қожа қауымына жатқан, бірақ қожа деген атты сақтап қалу тәртібін сақтамағандықтан XV ғасырдың екінші жартысында қожа қауымынан өз еркімен бас тартып, қожалар қазақ жеріне келмей тұрғандағы Сунақ деген атын сақтап қалғаны туралы жоғарыда жазылды, оларды қайталап жазудың қажеті болмас.

Сунақтарда басқа ру-тайпалардағыдай таңба болмаған дегендерге академик Ісмет Кеңесбаевтың мына айтқанын келтірсек жетер. «Сунақтар жүздік бөлікке кірмейтін өзінің таңбасы, ұраны бар ру-тайпалардың бірі» [13]. Осыған қоса Н.И. Гродековтың «Киргизы и Кракиргизы Сыр-Даринской области» деген Ташкентте 1889 жылы шыққан кітабының бірінші томында сунақтардың таңбасы болғанын жазғанын айта кеткен артық болмас.

Зейнолла Сәнік пен Жанат Зейноллақызы «Қазақ этнографиясы» деген кітабында Сунақтар туралы мәліметтерді қайдан алғанына сілтеме жасамай тарихи шындық бұрмаланып, «Сунақтар – найман тайпасына жататын дүрмен-барлас руының бір тармағы. Кезінде барлас руы Ұлытау, Қызыларай тауларының бөктерін мекендеген екен. Өйткені, сол өңірде Барлас, Дүрмен деген жерлер бар...

XIV ғасырдың бас кезінде шайбани ұрпақтарынан дүрмен-барластың Әбілғазы имам бастаған бір бөлігі Сығанақ қаласына келеді. Әбілғазы бастаған дүрмен-барластар сол Сығанаққа қоныстанады. Ол жерге Әбілғазы имам өз қаражатына мешіт-медресе салдырады. Ол әрі емші, балгер болатын. Өзі ашқан медресеге жергілікті тайпалардан балалар қабылдап, емшілік ілімнен тәрбие береді.

Жергілікті соғдылар оны «Сунақ әулие» деп атап кетеді. Сунақ соғды тілінде «қарапайым» дегенді білдіреді. Сол Әбілғазы имамның ұрпақтары мен барластар бертін келе «Сунақ тайпасы» атала бастады» - деп жазыпты [14]. Зейнолла Сәндік пен Жанат Зейноллақызының жазғандарына жауап:

1. Әбілғазы Шайбани ұрпағы болса ол Шыңғыс хан ұрпағы деген сөз, ал Шыңғыс хан найман емес, сонда Әбілғазы қалай найман болады?

2. Жоғарыда жазғанымыздай сунақтар қазақ даласына оның ішінде Сығанаққа дін тарату мақсатында VII ғасырда келген миссионерлер, жергілікті халық сол ғасырда-ақ оларды Сунақ деп атағаны. Олар келгеннен кейін мешіт, медресе салып жергілікті халық арасында ислам дінін насихаттап, медреседе жергілікті халықтың балаларын оқытқаны тарихтан белгілі. Зейнолла Сәндік пен Жанат Зейноллақызының тарихты ысырып қойып, Сығанаққа Әбілғазы бастаған топ мешіт, медресе салды, Сунақтарды Сығанаққа XIV ғасырда барған Барлас Наймандар дегеніне қалай түсінуге болады?

Һисамиддин (Сунақ-ата) XII ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға, Қожа Ахмет Яссауидің замандасы әрі оның мешітінің имамы болған, Отырар қаласындағы әлемге әйгілі кітапханасын басқарған, Сығанақ - Сунақ қаласындағы медреседе сабақ берген. Һисамиддинді (Сунақ-Атаны) қандай құжатқа сүйеніп Әбілғазыға ауыстырған?

3. Екі мемлекеттің көне сирек кездесетін құжаттар сақтайтын кітапханасынан табылған шежірелерде сунақтың шығу тегі жазылған оны жоққа шығарудың реті келмес. Бір сөзбен айтқанда Зейнолла мырза мен Жанат ханымның жазғандары шындыққа жанаспайды. Бердібай Ділдабеков «Ұржық (Қарашор) божбан ұрпақтары» кітабында «Сунақ түбі – соғдалар (сарттар)» деп жазған [15].

Бердібай Ділдабековтың жазғанының шындыққа жанаспайтынын біз дәлелдеп жатпай-ақ жоғарыда жазылғандарды оқыған кісі өзі-ақ түсінеді. Біздің дана халқымыз «Шындықты қанша қаралағанмен оған күйе жұқпайды» деген ғой.

Сунақтардың шығу тегі Әбу Бәкір ас-Сыддықтан тарайтыны жоғарыда тарихи құжаттарға сүйеніп жазылды, оны қайталап жазудың қажеті болмас. Сунақтардың бұрынғы орналасқан жері Қызылорда облысының Жаңақорған ауданы, Түркістан облысының Түркістан, Кентау қалалары мен сол қалаларының аумағында, Қарағанды облысының Жезқазған өңірінде және Қостанай облысының Жарқайың ауданында болатын. Қазірде негізінен сол аймақтарда тұрады.

Уақыт өткен сайын қоғамның даму үрдісіне сай сунақтар қазіргі кезде азды-көпті болса да Қазақстанның барлық облыстарында, Алматы, Астана және Шымкент қалаларында тұрады. Кешегі коммунистер басқарған аумалы-төкпелі заманда Ресейге, Өзбекстанға, Тәжікстанға, Түркіменстанға, Ауғанстанға, Иранға, Түркияға ауып кеткендері де аз болмаған. Заман түзеле бастағаннан кейін бірқатары елге оралғанымен сол жақты жерсініп қалғандары да аз емес. Әсіресе, Өзбекстанда, Ташкент қаласы мен Ташкент облысында біраз сунақтар тұрады. Бұлардан тыс Тәжікстанда, Түркіменстанда, Қырғызстанда Өзбекстандағыдай көп болмағанымен сунақтар тұрады.

Қорытынды

Этнографиялық топ өзінің дәстүрлі мәдениетінде ерекшеліктердің болуымен сипатталады, субэтникалық топ мәдениет пен тілдегі ерекшеліктерден басқа, осы топ өкілдерінің белгілі бір топтық өзіндік санасының болуымен сипатталады.

Халықтың этникалық құрылымының қалыптасуы мен оның этникалық дамуы тоқтамайды. Әр тарихи кезеңдерде этнос басқа этникалық қауымдастықтармен этносаралық интеграция, этникалық ассимиляция және консолидация процестеріне ене алады. Басқа этностармен және этникалық қауымдастықтармен өзара әрекеттесу процесінде бір бөліктің немесе толығымен көршілес этникалық топтардың тілдік ассимиляциясы, бір этностың бір

бөлігінің екінші этностың құрамына енуі, халықтардың өзара мәдени ықпалы, этнографиялық немесе субэтникалық топтардың әртүрлі этностардың құрамына енуі мүмкін.

Қазақ халқының құрамында – жүз, ру ерекше топтары бөлініп, олар әдебиетте «этникалық топтар», «субэтникалық топтар», «рулар» және т.б. терминдермен аталып, қазақ халқының этникалық тұтастығын бұзбады.

Дәстүрлі қазақ қоғамының ішінде тайпалық және жүздік жүйеге кірмейтін халықтардың әртүрлі топтарына қожа, төре, төлеңгіт, сунақ және бақсайыс рулары жатады. Қазақ халқының этникалық құрамын зерттеуде Қазақстан әр бір аймағында орналасқан тайпалық және жүздік жүйеге кірмейтін халықтардың этникалық тарихы мен орнын көрсету - қазіргі отандық этнография мен тарихтың маңызды мәселелерінің бірі болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абиль Е.А., Исин А.И., Калшабаева Б.К. и др. Инкорпорированные и внеузовые группы в составе казахов (XVIII–начало XX вв.): Коллективная монография. – Алматы: Изд-во ИП «Базарбаев», 2020. – 415 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
3. Семенова В.П. Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Т. 18. Киргизский край. – СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1903. – 488 с.
4. Выписка из объяснительной записки комиссии к проекту Положения об управлении в казахских степях (1867 г.). // Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. – Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1980. – 279 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Дневник поездки на Иссык-куль. – Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. – 357 с.
6. Сауранбаев Н.Т. Диалекты в современном казахском языке // Вопросы языкознания. – 1955. – №5. – С. 43–51.
7. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Foliant, 2017. – 728 б.
8. Саттарұлы С.О. Қожалар шежіресі. – Алматы: Жеті жарғы, 2016. – 672 б.
9. Сопыбеков А., Сарқұлов А. Һисамиддин Сығанаки (Сунақ Ата) тұғырлы тұлға. – Алматы, 2012. – 45 б.
10. Қаракқожаұлы Ш. Сунақ-Ата (Һисамиддин). – Астана, 2003. – 69 б.
11. Қазақстан тарихы туралы деректер. V том. XV–XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 135 б.
12. Басбайұлы Т. Сунақтар шежіресі. 5-том. – Алматы, 2015. – 682 б.
13. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
14. Зейнолла С., Зейноллақызы Ж. Қазақ этнографиясы. – Алматы: Ан Арыс, 2016. – 530 б.
15. Ділдабеков Б. Ұржық (Қарашор) божбан ұрпақтары. – Шымкент, 2013. – 53 б.

REFERENCES

1. Abil E.A., Isin A.I., Kalshabaeva B.K. i dr. Inkorporirovannye i vneuzovye gruppy v sostave kazahov (XVIII–nachalo XX vv.) [Incorporated and non-university groups of Kazakhs (XVIII–early XX centuries)]: Kollektivnaia monografiia. – Almaty: Izd-vo IP «Bazarbaev», 2020. – 415 s. [in Russian]
2. Gumiliev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the biosphere of the Earth]. – L.: Izd-vo LGU, 1989. – 496 s. [in Russian]
3. Semenova V.P. Rossiia: polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Nastolnaia i dorojnaia kniga dlia russkikh liudei. T. 18. Kirgizski krai [Russia: a complete geographical description of our Fatherland. A desktop and travel book for Russian people. Vol. 18. Kyrgyz territory]. – SPb.: Izd-vo A.F. Devriena, 1903. – 488 s. [in Russian]
4. Vypiska iz obiasnitelnoi zapiski komissii k proektu Polojenia ob upravlenii v kazahskih stepiah (1867 g.). [An extract from the explanatory note of the commission to the draft Regulation on management in

- the Kazakh steppes (1867)] // Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazahstana. T. 1. – Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kazahskoi SSSR, 1980. – 279 s. [in Russian]
5. Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineni v piati tomah. T. 1. Dnevnik poezdki na Issyk-kul [Collected works in five volumes. Vol. 1. Diary of a trip to Issyk-Kul]. – Alma-Ata: Glavnaia redakcia kazahskoi sovetskoi enciklopedii, 1984. – 357 s. [in Russian]
 6. Sauranbaev N.T. Dialekty v sovremennom kazahskom iazyke [Dialects in the modern Kazakh language] // Voprosy azykoznania. – 1955. – №5. – S. 43–51. [in Russian]
 7. Seidimbek A. Qazaqtyn auyzsha tarihy [Oral history of Kazakh]. – Astana: Foliant, 2017. – 728 b. [in Kazakh]
 8. Sattaruly S.O. Qojalar shejiresi [Hodga's Genealogy]. – Almaty: Jeti jargy, 2016. – 672 b. [in Kazakh]
 9. Sopybekov A., Sarqulov A. Hisamiddin Syganaqi (Sunaq Ata) tugyrly tulga [Hisomiddin Syganak (Sunak Ata) is an outstanding personality]. – Almaty, 2012. – 45 b. [in Kazakh]
 10. Qaraqojauly Sh. Sunaq-Ata (hisamiddin) [Sunak-Ata (Hisamiddin)]. – Astana, 2003. – 69 b. [in Kazakh]
 11. Qazaqstan tarihy turaly derekter. V tom. XV–XIX gasyrlar shygarmalarynan uzindiler [Facts about the history of Kazakhstan. Volume V. Excerpts from the works of the XV–XIX centuries]. – Almaty: Daik-Prass, 2006. – 135 b. [in Kazakh]
 12. Basbaiuly T. Sunaqtar shejiresi [Sunak's Genealogy]. 5-tom. – Almaty, 2015. – 682 b. [in Kazakh]
 13. Kenesbaev I. Qazaq tilinin fraziologialyq sozdigi [Phrasological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 711 b. [in Kazakh]
 14. Zeinolla S., Zeinollaqyzy J. Qazaq etnografiasy [Kazakh ethnography]. – Almaty: An Arys, 2016. – 530 b. [in Kazakh]
 15. Dildabekov B. Urjyq (Qarashor) bojban urpaqtary [Urjik (Karashor) bozhban descendants]. – Shymkent, 2013. – 53 b. [in Kazakh]

UDK 21.31.41; IRSTI 02.71

<https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>A.Yu. BALTABAYEVA¹, Z.Z. ZHANDARBEK², S.V. ALIMOVA³¹Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz²Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz³Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Öğrencisi
(Türkiye, Ankara), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr

KAZAK HALKININ GELENEKSEL DİNİ VE DİNİ BAKIŞ AÇISININ OLUŞUMUNDA EBU HANİFE'NİN ROLÜ

Özet. Bu makale, Kazak halkının geleneksel dini ve dini anlayışının oluşumundaki Ebu Hanife'nin rolü hakkında kapsamlı bir şekilde ele almaya çalışılmıştır. Makalede Ebu Hanife'nin "Fıhku'l-Ekber" ve "El-'Alim vel-Müteallim" adlı eserleri incelenmekte ve Ebu Hanife'nin ortaya koyduğu görüşleri ile Kazak halkının dini düşünceleri arasındaki fikir birliktelikleri göstermek açısından Kazak düşünürlerinin eserlerinden alıntılar verilmekte ve bunlar üzerinde izahat yapılmaktadır. Ebu Hanife'nin dini ve şariat görüşlerinin temellerini derinlemesine açıklamak için beden, ruh ve şuur konuları incelenmiştir. Ebu Hanife'nin manevi ve şariat mirası, Arap olmayıp müslümanlığı seçen halkların geleneksel dini bilgilerini, kültürlerini ve geleneklerini korumalarına izin verdi. Bu durum, Ebû Hanîfe'nin iman ve İslam hakkındaki düşüncelerinin o dönemin İslam alimlerinden farklı olmasının sebeplerini anlamamıza yardımcı olacaktır ve Ebû Hanîfe'nin ortaya attığı fikirlerin Kazak halkının geleneksel dini ve din açısından dünyaya bakışının tutarlı olduğunu göstermektedir. Ebu Hanife'nin tarih sahnesine çıktığı dönem, İslam dünyasındaki farklı dinî mezhepler arasında büyük çekişmelerin yaşandığı bir dönem. Ebu Hanife'nin iyi bilinen akımlardan biri olan Mürcie akımına dahil olduğu söylenir.

Anahtar kelimeler: ruh, beden, şuur, gelenek, değer, iman, şariat.

A.Ю. Балтабаева¹, З.З. Жандарбек², С.В. Алимова³¹ философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz³ Анкара Хажу Байрам Вели университетінің студенті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr

Қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни дүниетанымын қалыптастырудағы Абу Ханифаның ролі

*Bize doğru alıntı yapınız:

Baltabayeva A.Yu., Zhandarbek Z.Z., Alimova S.V. Kazak Halkinin Geleneksel Dini ve Dinî Bakış Açısının Oluşumunda Ebu Hanife'nin Rolü // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 406–416. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>

*Cite us correctly:

Baltabayeva A.Yu., Zhandarbek Z.Z., Alimova S.V. Kazak Halkinin Geleneksel Dini ve Dini Bakış Açısının Oluşumunda Ebu Hanife'nin Rolü [The Role of Abu Hanifa in the Formation of the Traditional Religion and Religious Worldview of the Kazakh People] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 406–416. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.32>

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни танымын қалыптастырудағы Абу Ханифаның рөлін жан-жақты талдауға арналған. Мақалада Абу Ханифаның «Фихқ ал-Акбар» және «Ал-‘алим уа-л Мута‘лим» атты шығармалары қарастырылып және Абу Ханифаның ой-пікірлері мен қазақ халқының діни танымы арасындағы сабақтастықты көрсететін қазақ ойшылдарының шығармаларынан үзінділер беріліп, оларға талдау жасалды. Әбу Ханифаның тарихи сахнаға шығу кезеңі ислам әлемінің әртүрлі діни ағымдары арасындағы үлкен келіспеушіліктер кезеңі болды. Әбу Ханифа сол уақытта Мурджие ағымының мүшесі болды. Абу Ханифаның діни, шариғи көзқарастарының негіздерін тереңірек түсіндіру мақсатында тән, рух, сана туралы мәселелер зерттелді. Бұл Абу Ханифаның иман туралы, ислам туралы ой-пікірінің сол кезеңдегі Ислам ғұламаларынан ерекше болу себептерін түсінуге мүмкіндік берді және Абу Ханифаның ілімі қазақ халқының дәстүрлі діні мен діни дүниетанымымен сабақтастығын көрсетті.

Кілт сөздер: рух, тән, сана, дәстүр, құндылық, иман, шариғат.

A.Yu. Baltabayeva¹, Z.Z. Zhandarbek², S.V. Alimova³

¹*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz*

³*Student of Ankara Hacı Bayram Veli University
(Turkey, Ankara), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr*

The Role of Abu Hanifa in the Formation of the Traditional Religion and Religious Worldview of the Kazakh People

Abstract. This article is devoted to a comprehensive analysis of the role of Abu Hanifa in the formation of traditional religion and religious knowledge of the Kazakh people. The article is based on the analysis of Abu Hanifa's works "Fihq Al-Akbar" and "Al-'alim wa-l Muta'lim" and contains excerpts from the works of Kazakh thinkers reflecting the continuity between Abu Hanifa's thoughts and the religious knowledge of the Kazakh people. The period of Abu Hanifa's entry into the historical arena was a period of serious disagreements between various religious trends of the Islamic world. Abu Hanifa was a member of one of the famous Murji movements. For a deeper explanation of the religious foundations and Sharia views of Abu Hanifa, such concepts as: flesh, soul and consciousness were studied and analyzed. In this regard, the reasons why Abu Hanifa's concepts of faith and Islam differed from those of Islamic scholars of that period were identified, and the continuity of Abu Hanifa's teachings with the traditional religion and religious worldview of the Kazakh people was also shown.

Keywords: Soul, flesh, consciousness, tradition, value, faith, sharia.

А.Ю. Балтабаева¹, З.З. Жандарбек², С.В. Алимова³

¹*кандидат философских наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz*

³*студент Университета Анкара Хаджи Байрам Вели
(Турция, г. Анкара), e-mail: alimova.sabina01@hbv.edu.tr*

Роль Абу Ханифы в формировании традиционной религии и религиозного мировоззрения казахского народа

Аннотация. В этой статье была предпринята попытка всестороннего анализа роли Абу Ханифы в формировании традиционной религии и религиозного познания казахского народа. В статье рассмотрены произведения Абу Ханифы «Фихк Аль-Акбар» и «Ал-‘алим уа-л Мута‘лим» и даны выдержки из произведений казахских мыслителей, отражающие преемственность между мыслями Абу Ханифы и религиозным познанием казахского народа. Период выхода Абу Ханифы на историческую арену, был периодом серьезных разногласий между различными религиозными направлениями исламского мира. Абу Ханифа был участником одного из известных течений Мурджие. Для более глубокого объяснения религиозных основ и шариатских взглядов Абу Ханифы были исследованы вопросы о плоти, душе, сознании. Это позволило понять причины, по которым понятия Абу Ханифы о вере, исламе отличались от понятий исламских ученых того периода и продемонстрировало преемственность учения Абу Ханифы с традиционной религией и религиозным мировоззрением казахского народа.

Ключевые слова: душа, плоть, сознание, традиция, ценность, вера, шариат.

Giriş

Geleneksel din ile dini bakış açıları, toplumu diğer toplumlardan ayıran özelliklerdendir. Her halkın geleneksel kültürü, örf ve adetleri, bu geleneksel din ve dini bilgiler temelinde şekillenmekte ve halkın kendine has özelliklerini oluşturmaktadır. Eğer insanlar geleneksel dinlerini terk edip başka bir dine geçerlerse, o zaman öyle bir toplum kendini kaybetme tehlikesindedir. Bilakis, herhangi bir ulusun kültürel kimliğini oluşturan geleneksel dinidir. Çünkü o millete dini veren, onun manevi, kültürel kimliğini ve özelliklerini oluşturan Yüce Yaratıcı’dır. Bu nedenle, herhangi bir ulusun geleneksel kültürü ve dini bilgisi kutsaldır. Ne yazık ki Vehhabi-Selefi akımın ülkemize sirayet etmesiyle birlikte Kazak geleneksel din anlayışının temellerine ve bu din bilgisi temelinde oluşan geleneksel kültüre acımasızca saldırılmaktadır. Nitekim, Vehhabi dini görüşü ile Kazak halkının dini anlayış şekli arasında büyük bir çelişki mevcuttur. Çünkü Kazak halkının din anlayışının temelinde ruh kavramı vardır. Kazak geleneksel dini bilgi ve kültürünün oluşumunda ruhun rolü çok önemlidir. Bütün örf ve adetler bu bilgi temelinde şekillenir. Vehhabi-Selefilik inancında ise Ruh, “Allah’a şirk” koşmaktır. Dolayısıyla Vehhabi inancında Kazak halkının sadece geleneksel dini değerleri değil, bu bilgilere dayalı olarak oluşan kültür, örf ve adetleri de İslam dinine aykırı saymaktadır. O zaman bu iki yönden hangisi doğru veya hangisi yanlış? sorusu mantıklı olarak ortaya çıkıyor. Bu soruyu sırayla cevaplayabilirsek, hangi yönün doğru, hangi yönün yanlış olduğuna dair sağlıklı bir kanaat getirebiliriz. Bunun için önce İslam dinindeki ruh (ervah) meselesini tahlil etmek daha doğru olur. İnsan varoluşunda ruhun rolü nedir? İnsan varoluşunda bedenın rolü ne gibi bir öneme sahiptir? Bu iki ayrılmaz varlıktan hangisi daha önemlidir? Ancak bu soruları sırayla yanıtladığımızda hangi yönün doğru, hangi yönün yanlış olduğunu cevaplayabiliriz. Çünkü Yaratıcı Kudret, insanı yaratırken bir bütün olarak yaratmamıştır. O, insanı üç farklı varlığın birleşiminden yarattı. Bununla birlikte üç varlığın üç farklı işlevi söz konusudur. Bir kişinin kim olduğunu ancak bu üç farklı varlık arasındaki farkları analiz ettiğimizde açıkça anlayabiliriz. Ne yazık ki günümüzde insanoğlu, insan doğasındaki bu özellikleri ve bunların nasıl farklılaştığını ayırt etme yeteneğini kaybetmiş durumda. Şeriat amellerini yaptığım müddetçe dinin temel gereklerini yerine getirmiş olurum deyip, Allah’a karşı hiçbir sorumluluğu olmadığına inanıyor ve kendini Müslüman, diğerlerini ise kâfir olarak görüyor. Bu tür bir bilgi Allah’ın indinde kabul edilebilir mi, değil mi? onun bundan haberi yok. Çünkü günümüzde din ile ilgili çoğu kişinin fikrinde yer edinen bilgi bu yöndedir. Artık bugün kendini Müslüman sayan insanların, din ile şeriat

arasındaki insan tabiatındaki büyük farktan tamamen habersiz olduklarını söylemek abartı olmaz. Peki din nedir? Şeriat nedir? Bunların arasındaki farklar nelerdir? Bu farklılıkların çıkış sebebi nasıl olmuştur? gibi sorulara cevap aranması lazım. Ancak bu soruların cevabını alabilen kişi siyah ile beyazı ayırt edebildiği gibi açık bir şekilde öğrenmiş olacak. Aksi takdirde dalalet içinde sapar gider. Bundan dolayı insan nasıl bir varlıktır ve hangi parçalardan oluşur? - soruları cevaplanmalıdır.

Yöntem

Bu makale yazılırken tarihsel-karşılaştırmalı yöntem, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır. Makalede kullanılan kaynaklar birincil derece olduğu için bunların iç anlamlarının ve içeriklerinin ortaya çıkarılmasına önem verilmiştir. Ruh sorunu açıklanırken Kuran ayetleri esas alınmıştır. Ebu Hanife'nin düşünceleri incelenirken dayandığı Kuran ayetleri ve Ebu Hanife'nin ortaya koyduğu fikirleri de aynı anda incelenmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Ruh ile beden arasındaki ilişki

İnsan genelde üç ana bölümden oluşur: beden, ruh, şuur. Bu üç parça arasındaki ilişki insanın nasıl oluştuğunu belirler.

Birincisi - bedendir. “Sad” suresinde Allah'ın insan vücudunu ve ruhu yaratmasıyla ilgili şu ayetler yer almaktadır: “Rabbim meleklere hitaben: “Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yarattıktan sonra (görüntüsünü yarattım, beden şeklini tamamlayıp mükemmel bir insan kıldım), ona ruhumdan üfleyp, onu ihya ettikten sonra hepiniz ona secde edeceksiniz” dedi. Bütün melekler secde ettiler... Yalnız şeytan secde etmedi, büyüklük tasladı ve kâfir oldu” [1, 88, s. 71–74]. İnsanın içine ruh üflenerek ete kemiğe bürünen oyuncak bebek, kilden yapılmıştır. Hem o toprakta yeşeren nimetlerle o beden beslenecek. Ekmek, et gibi tüm ihtiyaç duyulan sebze-meyveleri yer ve su içer. Bunlardan sağladığı enerji ile yaşarlar. Ruhtan ayrılınca tekrar o toprağa döner. Bu, bedenin doğasıdır ve insanın fiziksel varlığının temelidir. Şeriat, beden varlığını sağlayan kanunlar sistemidir. İnsan hayatındaki bütün ilişkiler bu şeriat çerçevesinde yürütülür ve şeriatın pek çok yolu vardır. Yeryüzünde ne kadar çok insan varsa, Allah o insanların yaşamlarının doğasına uygun şeriat gönderecektir. Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'in “Maide” suresinin 48. âyetinde şunlar beyan buyurulmaktadır: “...Biz, her biriniz için ayrı şeriatlar ve yol-planlar belirledik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı, fakat size verdiği şeriat, sizi yollarınızda denemek için verdi.” [1, s. 5/48]. Ancak ruhun amacı farklıdır. Bu ayette, Allah'ın bizzat ruhu bedene üflediği ifade edilmektedir. Bu nedenle Ruh, Allah'ın insanlığa vermiş olduğu kutsal emanettir. Bu nedenle ruh, gücünü temeli olan Yüce Allah'tan alır.

Zamanı geldiğinde, ruh da geldiği yere geri dönecektir. Bu hakkında Bakara suresindeki şu Kuran ayetiyle teyit edilmiştir: “Ben O'na aitim ve O'na döneceğim” [1, s. 2/156]. Bu nedenle ruh, insanda ebediyen yaşayan bir olgudur. Yüce Allah, kendi sevgisinin bir göstergesi olan dinini ruha üflemiş ve Allah ile insan arasındaki bağı kopmaması için onu ruha emanet etmiştir. Şuur meselesine gelince, beden ile ruh arasındaki dengeyi belirleyen bir güç olarak değerlendirilebilir. Eğer şuur, ruha hizmet eder ve onu bir insandaki manevi zenginliği artırmak için kullanılırsa, o zaman insan manevi zenginlikle zenginleşir, Allah'ın sevgi dolu şefkatini içinde yaşadığı çevreye yönlendirir ve toplumun manevi aydınlanmasına hizmet eder. Diğer taraftan şuur, kişinin maddi varlığı olan bedene hizmet etme yönünü seçerse, o zaman kişinin maddi durumu iyileşir. Ancak şuur maddi varoluşun güdümünde olan bir insan, iyilik ile kötülüğü ayırt etme yetkisini kaybedecek ve nefsi için her şeyi feda etmeye hazır olacaktır. Böyle bir durumda şuur, kişinin içindeki şeytana dönüşür. Olumsuz kabul ettiğimiz bu duruma düşmemek için kişinin ruhen güçlü olması gerekir. Vücudun ihtiyaçlarını karşılayamayan bir ruh, ölü bir ruh olarak kabul edilir. Böylelikle ruh ile beden, insanın maddi doğası arasındaki mücadelede netice olarak insanın varoluşunun geleceğini belirleyen ana boyut haline gelir. Bir insanın nefsi salih amel yolunda cihad

ederse, insanlara Allah sevgisini yayar, toplumun aydınlanmasına katkıda bulunursa, o zaman böyle bir ruh ebedî hayata bilet alır. Eğer bir kişinin maddi-beden varlığı üstün gelirse ve şeytan tarafından yönetilirse, o zaman böyle bir kişinin ruhu bedenle birlikte ölür ve sonsuz yaşam saadetinden mahrum kalır. Söylenenlerden yola çıkarak, insan varoluşunda beden ile ruh arasındaki ayrımın ne kadar önemli olduğunu görebiliriz.

Ruh ile beden, maddi varoluş arasındaki mücadelede genellikle Ruh'un yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Böyle dönemlerde insan toplumu Allah'ın rahmetinden uzak kalmış ve bir vahşet içinde yaşamaya başlamıştır. Modern tabirle ifade edecek olursak, dışı insan olmasına rağmen, iç dünyası şefkatten soyutlanmış bir bio-robot'a dönüşür. Bu nedenle Allahu Teala, insanoğlunun iki ayaklı bir hayvana dönüşmemesi için Yaradan ile insan toplumu arasındaki ilişkiyi yeniden kurmak için peygamberler gönderdi. Son peygamberin Hazreti Muhammed olduğu da herkes tarafından aşikardır. Hazreti Muhammed'den sonraki dönemde âlimler onun öğretilerini, nasihatlerini yayma görevini üstlendiler. Ama onların hepsinin doğru yolda olduğunu söyleyemeyiz. İslam dininin doğru istikamette inkişafına çok büyük katkıları olan ve bugün bile pek çok kimse tarafından bilinen Hanefi mezhebini kuran İmam-ı Azam Ebu Hanife adında bir âlim vardı.

Ebu Hanife'nin din ve şariat konusundaki temel görüşleri

Ebu Hanife Nuğman bin Sabit, hicretin 80. yılında Kufe'de dünyaya geldi. Onun hangi milletten olduğu net olarak belli değildir. Ancak Amuderya'nın (Ceyhun nehri) doğusundaki Tirmizli olduğu söylendiğinden, Türk veya Fars kökenli olma ihtimali yüksektir. Anne ve babasının Ehl-i Beyt ile ilişkisi olduğunu, anne ve babasının dine özel bir ilgileri olduğunu ve bu etkinin oğulları Nuğman'ı da etkilediğini görmekteyiz.

Ebu Hanife'nin tarih sahnesine çıktığı dönem, İslam dünyasındaki farklı dinî mezhepler arasında büyük çekişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla o bu dini çatışmaların dışında kalamamıştır. Ebu Hanife'nin iyi bilinen akımlardan biri olan Mürcie akımına dahil olduğu söylenir. O dönemde Küfe Mürcielerinin reisi olan Hammad bin Süleyman'la beraber olduğu ve onun 120/737 yılında vefatından sonra oradaki Mücieleri yönettiği yazılan metinlerde yer almaktadır [2, s. 23–26]. Ancak Ebu Hanife'nin “Fıhku'l-Ekber” adlı eserinde mürcie hareketi hakkında olumsuz bir görüşe sahip olduğu görülmektedir [3, s. 17]. Burada anlatılanlardan net bir sonuca varmak güç diyebiliriz. O dönemdeki duruma göre, mürcielere aynı grupta yer almış ve daha sonra anlaşmazlıklar nedeniyle ayrılmış olması da ihtimal dahilindedir. Her halükarda, Ebu Hanife Nuğman bin Sabit, İslam'daki tüm Müslümanların kabul ettiği dört mezhepten birinin kurucusu oldu. Dört mezhep esas olarak şariat-hukuk meseleleri etrafında gruplandığından, Ebu Hanife'nin itikad-inanç ile ne kadar ilgili olduğu sorusu gündeme gelebilir. Ancak onun kaleme aldığı veya bırakmış olduğu eserlerine odaklanırsak, Ebu Hanife'nin hukuki meselelerle uğraşmadan önce iman meseleleriyle yakından alakadar olduğunu görürüz. Bunun bir delili olarak onun “El-fıhku'l-Ekber” ve “El-Alim ve-l Muttaallim” adlı eserlerinde iman konusunu ele aldığını belirtebiliriz. Örneğin “El-fıhku'l-Ekber” adlı eserde İslam'ın temel konusu olan iman esaslarının tahlilini içermektedir. Kitapta Cenab-ı Hakk'ın birliği ve Cenab-ı Allah'ın sıfatları, Kuran'ın insanoğlu tarafından yaratılmadığı ve peygamberlerin Allah tarafından gönderildiği, peygamberlerin mucizelerinin hakikati, Cenab-ı Hakk'ın bu yarattıklarını yaratmadan önce bile Yaradıcı olduğu konulara ve “İman” ile “İslam” gibi kelimelerin manalarına izahat getirmiştir. Ebû Hanife'nin “El-fıhku'l-Ekber”de beyan ettiği görüşlerin Kazak halkının geleneksel dini bilgilerinin temelini oluşturduğunu görmekteyiz. Bununla ilgili birçok Kazak şairlerinin eserleri buna örnek olarak gösterilebilir. Örneğin:

Din alimi olan Ebu Hanife “El-Fıhku'l-Ekber” adlı eserinde şöyle diyor: “Tevhidin temeli ve ona imanın doğru olabilmesi için kişi şöyle demelidir: Ben, Cenab-ı Hakk'a, [yarattığı] meleklerle, kitaplara, [gönderdiği] peygamberlere, [tam olarak] kıyametin olacağına, hayır ve şerrin Cenab-ı Hakk'tan olduğuna ve öldükten sonra dirilmenin olacağına [iman-ı kamil bir şekilde] inandım. Yine hesap gününün, mizan terazisinin, cennet ve cehennem ve sırat köprüsünün varlığını tasdik

ederim.” [3, s. 11]. Nitekim Maşhür Jusip Köpееv’in eserlerinde yer alan şu satırlar, bu inanç esaslarının Kazak halkının din bilgisine nasıl yansıdığını göstermektedir:

Allah tektir, ortağı yok, Yalnızdır,
Ebeveyni, oğulları ve kızları yoktur.
Doğurmaz, kimseden de doğmadı,
Böylece "Kul hua Allah" Kuran’ın sözüdür.
Dünyada ona denk hiçbir zat yoktur,
Kendi kendine yaratılmış kaim olan.
Yüce Allah hiçbir şeyle kıyaslanamaz,
Gördüğümüz şeylere örnek bile kılınamaz [4, s. 165].

Görülüyor ki bu satırlar, Ebû Hanîfe’nin tevhid hakkında yukarıda aktardıkları ile tam bir mutabakat içindedir. Aynı zamanda yazarın Allah’ın sıfatlarından da bahsettiğini görmekteyiz. Ayrıca bu fikir, Abıl Tileuoğlu’nun aşağıdaki şiirlerinde şöyle tamamlanır:

Allah’ın inanırız tekliğine,
Pişmanız ruh halimizin kirliliğine.
“Allah birdir, Kuran hakır” gerçeğini bilmiyorsa,
Gaflettedir o insanın dünya hayatı.
Allah’ın babası yok, annesi yok,
Onunla doğmuş bir erkek kardeşi yok.
Yaradan tek varlıktır, sadece Kendisi -
Kimsenin bu konuda tereddütü yoktur.
Şaşkınlıkla bakarım Allah’ın ustalığına,
İnsanın aklı ermez nasıl öleceğine.
Bir anda “Ol” deyiversen o gerçekleşir,
Hak kamildir, buna insan muteriftir [5, s. 27].

Bu şiir satırlarında Ebu Hanife’nin tevhid konusu yani, Allah’ın birliği hakkındaki düşüncelerinin tam olarak ifade edildiğini ve kader meselesine de değinildiğini görmekteyiz. Bu şiirlerde bir yandan Ebu Hanife’nin görüşünü Kazak halkının zihni kabul edeceği şekilde açıklamaktadır. Bunun yanı sıra Kuran-ı Kerim’deki İhlas suresinin “Allah tektir. Allah bakidir” [1, s. 112/1,2] ayetlerinin de incelendiği görülmektedir. Ayrıca bu âyetlerde “O, evveldir, âhirdir, apaçıktır, mukaddestir. O, bütün mahlûkata hakimdir” [1, s. 57/3] şeklindeki Kuran’da sözü edilen Allah’ın ezeli “El-Kadim” sıfatının da anlatıldığına şahitlik etmekteyiz.

Sır Suleyi olan Şegebay Bektasulı’nın Kaljan Ahun’a yazdığı aşağıdaki şiirinde, Allah’ın kendi yarattığı insanların doğru yolu izlemelerine ne kadar önem verdiği hususlar şiir halinde aktarılmaktadır:

Tüm evrenin sahibi olan Samed’dir.
Kuran’daki Ahad sizin bir isminizdir.
Bismillah demek isminin büyüklüğündendir
Kalemin ucu yazmadan kırılmıştır.
Yarattın kudretinle iki dünyayı,
Getirdiğin bu faniye negayrizat.
Hakikat padişahdır, Sen sonuzsun
Eşit derecede denetimde tüm mahlukat.
Bizlere her şeyi anlattın, yol gösterdin.
Zebur ile İncil, Kuran ve Tevrat.
Mustafa’nın eline Kur’an geldi,
Müslümana açıkça yapılmış bir iyilik [6, s. 41].

Allah'ın Yüceliği ve Sonsuzluğu, Her Şeye Kadirliği gibi tüm sıfatları Kazak ozan ve şairlerinin eserlerinde tam olarak yansımış ve hepsi halkın gönüllerinde yer bulmuştur. Böylece Kazak halkının inanç birliğinin oluşmasına ölçülemez bir şekilde hizmet etmiştir.

Kazak halkının din bilgisinin ana çekirdeklerinden biri de Hazreti Muhammed'dir (Allah'ın rahmeti ve selameti onun üzerine olsun). Peygamber efendimizle ilgili konular Kazak ozan ve şairlerinin eserlerinde geniş çapta yer aldı ve insanlık tarihindeki rolünün ne kadar büyük olduğunu gösterdi. Bununla birlikte bu şiir ve efsanelerdeki Hazreti Muhammed (s.a.v.) örneğinin Kuran-ı Kerim'de ifade edilen ayetler ile ne kadar örtüştüğünü görebilmekteyiz. Örneğin, Şadi Töre Jangirulı'nın "Nazım Siyar Şarip (Nazım Siyer Şerif)" destanında şu şekilde mısralar yer alır:

Evrenden on sekiz bin evvelinde,
Yarattı Peygamber'in nurunu Yüce Allah.
İlk başta Cebbar Allah nurum dedi.
Delil oldu hadisler bu hakkında.
Gökyüzü, yer, arşı, kürsü, bütün evren,
Kapsayan cennet, cehennem tümü tamam.
O nurun fazileti ile ortaya çıktı.
Yaratıldı on sekiz bin külli evren [7, s. 21].

Şair Şadi Töre Jangirulı'nın bu söyledikleri sadece hayal ürünü değildi. Kur'an ayetlerine dayanan şiir türlerindedir. Kur'an-ı Kerim'in Enbiya suresinin 107. ayetinde şöyle buyurulmaktadır: "Ey Muhammed! Muhakkak ki Biz Seni âlemlere ancak bir rahmet peygamberi olarak gönderdik" [1, s. 21/107]. Bir de Hazreti Muhammed peygamberin "Seni yaratmasaydım, kalan alemi yaratmazdım" şeklindeki hadisi de mevcuttur. Bu görüş Kazak şairleri arasında bir uzlaşma şeklinde ortaktır ve hemen hemen hepsinin Hazreti Peygamberimiz Muhammed'in (s.a.v.) tüm yaratılmışların üzerinde olduğunu kanaatte olduklarını görüyoruz. Bu Şadi Jangirulı'nın yazılarının diğer Kazak şairi olan Şal'ın, yani Tileuke Kulekeuli'nin eserinde biraz daha farklı bir biçimde tekrarlandığını fark etmek mümkündür:

Halk eyledi Allah'ım, Muhammed'in nurunu,
Evveldir Allah, on sekiz bin evrenden dahi.
Böylesine mi çok sever, kulunu Allah?
Evvvel Allah yarattı peygamberin nurunu,
On sekiz bin evrenin öncesinde
Nurundan iki damla nur alarak,
İki damla nurdan ayı ve güneşi yarattı.
Sekiz cennet, "dauır zeyil" bunların büyüğüdür,
Allah dileyip çağırırsa herkes gider.
En küçüğü cennetin "mau dauır"dir.
Burada yer olsa bile bizim için ne iyidir.
Bakarsa Enes, Ahmet yakınında [8, s. 96].

Dolayısıyla Kazak halkının geleneksel din bilgisinin nereden kaynaklandığını ve neye dayandığını bu örneklerden görmek mümkündür. Bu, Kazak halkının din bilgisinin İslam'a aykırı olduğunu iddia eden "aşırı dindarların" ilmindeki bütün yanlışları göstermektedir.

Şimdi İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ikinci kitabı olan "Al-Alim ve-l Mutaallim" adlı eserine değinelim. Bu kitapta ortaya konulan meselelerin oldukça güç derecede ve İslam'ı benimseyen insanların müslüman olsalar bile kendilerine has manevi, kültürel kimliklerini ve bireysel özelliklerini korumalarının mümkün olduğunu Kuran ayetlerinden hareketle analiz ederek şerh getirdiğini müşahade etmekteyiz. İşbu kitap, öğretmen ile öğrenci arasında soru-cevap şeklinde yazılmıştır. Şimdi Ebu Hanife'nin o kitaptaki ifadelerine dikkat edelim:

"Öğrenci hocasına sordu: Allah sizi cenneti ile müşerref eylesin! Siz iyi bir öğretmensiniz! Bana daha önce bilmediğim bir ilim kapısını gösterdiniz. Bunlarla ilgili birçok sorunların tespit

edilmesinde adeta rehberlik görevini üstlendiniz. Bu düşüncelerin kifayetsiz ve tutumların zayıflığı hakkında gerçek bir bilginim olmasa da, bu konularda hiç endişe etmem. Ama bana diğer seviyelerdeki görüşlere cevap verebileceğim konuları söyleyiniz. Bunlar şu meselelerdir: Allah'ın birçok dini vardır. O dinler de farz kıldığı şeylerde ısrar eder (talep eder), haram olan her şeyi reddederler.

Öğretmen: Bilmiyor musun? Allah'ın peygamberleri farklı dinlere mensup değildi. Hiçbiri kendisinden önceki peygamberlerin dini reddedilsin demedi. Çünkü din tek bir inançtan ibarettir. Ama her peygamber insanları kendi şeriatına davet etti. Kendilerinden önceki şeriatı kabul etmezdi. Cenâb-ı Hak onun için şöyle buyurmuştur: “Ey müminler, Biz her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi hepinizi tek bir ümmet yapardı.” [1, s. 5/48].

Allah'ın hepsine gönderdiği tek bir din vardı, o da Tevhid dinidir. Hepsine dinlerine bağlı kalmalarını ve ayrımcılığa sapmamalarını emretti. Ve dedi ki: “Dininizde sabit olun. Sana Nuh'a verilen dini vahyettik ve İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya verdiğimizizi, Allah sana da din olarak verdi. [1, s. 42/13].

Cenâb-ı Hak bir başka âyette şöyle buyurmaktadır: “Biz ona senden önce hiçbir peygamber göndermedik. Benden başka Yaratıcı yoktur. Öyleyse, yalnız bana ibadet et, - diye sana ilham etmez miydim?” [1, s. 21/25].

Nitekim Cenab-ı Hak Kuran'da şöyle buyurmuştur: “Allah'ın dini hiçbir şekilde değiştirilemez. Hakikat şudur ki, tek bir din vardır” [1, s. 30/30].

Yani Cenab-ı Hakk'ın dinini değiştirmekten bahsetmek bile abartılı bir fazlalık sayılır. Din hiç değişmedi, başka bir hale dönüştürülmedi hem birisi tarafından da değiştirilmedi. Şeriata gelince, o değişmiştir. Çünkü bazı şeyler bazı insanlara helal iken bazılarında Allah katında haram kılınmıştır. İnsanlara kullanmaları emredilen sayısız şeyler vardır. Bunun aksine bazı insanların bunları kullanması da yasaklandı. Onun için şeriat çoktur ve birbirinden farklılıkları vardır. Şeriat yasalarına uyma ve onun emirlerini yerine getirmek farzdır. Buradaki sorun, Allah'ın tüm emirlerini ve tüm yargılarını yerine getirmenin, kabul etmediklerini kulun da reddetmesi Allah'ın iradesine uygun olmasıdır. Allah'ın emrettiklerini terk eden ve yasakladıklarını yapan kimse, Allah'ın dinini terk etmiş olur ve kâfir olur. Allah, müminlere farz olan amelleri ancak dini kabul ettikten sonra farz kıldı.

Farklı dinlerdeki bu farzlar eğer iman olsaydı, bunları yerine getirmediği onlar müslüman olarak muamele görülemezdi. Ancak Allahu Teâlâ, imanı bu amellere üstün kılmış ve bunu şu ayetlerde açıklamıştır: “Onlar, iman edip salih amel işleyenlerdir” [1, s. 4/122]. “Kim gerçekten yüzünü çevirir ve Allah'a secde ederse, onun Allah katında bir mükâfatı vardır.” [1, s. 2/112]. “Kim mümin olarak ahireti düşünür ve onun için amel ederse, onun ameli Allah'ın emrine uygun olur” [1, s. 17/19].

Allah iman ile amelin arasını işte böyle ayırmıştır. Bu yüzden müminler Allah'a inandıkları için namaz kılarlar, zekat verirler, oruç tutarlar, hacca giderler ve Allah'ı anarlar. Değilse, namaz, zekat, oruç ve hac dışında Allah'a iman olmaz [9, s. 55–57].

Ebu Hanife'nin Kur'an'dan deliller getirerek, iman ile ameli, din ile şeriatı birbirinden ayırarak, din ile şeriat arasındaki farkları net bir şekilde açıklaması, aslında İslam dini başka bölgelere yayıldığında, oralardaki halkların örf ve adetlerini muhafaza etmesine ve bu insanların kimliklerinin kaybolmamasına imkan sağladı. Bununla birlikte, Ebu Hanife son peygamberin gelmesi ile kendisinden önceki peygamberlerin dinini inkar etmenin mümkün olmadığını izah etmiştir. Çünkü din bir olduğundan eski din inkar edilmesi doğru değildir. Şeriata gelince, o farklılık arzeder. Her peygamberin kendi şeriatı vardır. Ancak bu, şeriat konusunda istisnaların olmasının doğal bir mesele olduğunu göstermiştir. Örneğin Kuran'daki “Biz sizden her ümmet için (bireysel) şeriat ve yol yarattık. Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı.” [1, s. 5/48], ayeti kerimesinde yüce Allah'ın her ümmete bir şeriat ve ona uygun bir yol verdiği bildirilmekte ve bu hususa kendisinden önce gelen dinden geriye kalan şeriat hükümlerinin de reddedilemez olduğunu

açıklamıştır. Genel olarak bu konu Hucurat suresinde de belirtilmektedir: “Ey insanlar, gerçekten biz sizi bir erkek (Adem) ve bir dişiden (Havva) yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık.” [1, s. 49/13]. Dolayısıyla İslam’da dini yeni kabul eden insanların önceki dinlerinin örf ve adetlerini tamamen terk etmelerine gerek yoktur.

Şimdi Ebû Hanîfe’nin îman hakkındaki görüşlerine dönelim ve îman meselesi hakkında ne gibi tespitler söylediği üzerinde duralım.

“*Öğrenci sordu:* Tahlilleriniz ne kadar iyi! Şimdi inancın mahiyeti nedir? Bunu açıklayınız, dedi.

Öğretmen: İman, tasdik etmek (kalple tasdik), marifet (bilgi), yakın (açık), ikrar (irade) ve İslam’dır. İnsanlar tasdik meselesinde üç mertebededirler: Birincisi – Allah’tan geleni kalpleri ile kabul ederler ve dilleri ile söylerler; ikincisi – dilleri ile konuşur, kalpleri inanmaz; üçüncüsü – kalpleri ile kabul eder, dilleri ile söylemezler.

Öğrenci: Vermiş olduğunuz cevabınızda bu sorunun cevabını bulamadım, bu soruyu daha da izah edebilir misiniz. Bana derecelerin sahibi kimdir? Onları açıklayınız.

Öğretmen: Kim Allah tarafından indirilene kalbi ve dili ile tasdik edip, iman ederse o, Allah’ın ve insanların nazarında mümindir. Kim diliyle ikrar eder de kalbiyle kabul etmezse Allah katında o kimse kafirdir. Belki insanlar arasında mümin olabilir. Ama insanlar onun kalbinde olanı bilemez. Nitekim onun kelime-i şehâdeti okumasına bakıp ona mümin diyorlar. Kalplerinde neler olup bittiğini bilmeden onları mümin olarak kabul etmek yanlıştır. Şimdi bir kısmı ise Allah katında mümin, ancak insanlar arasında kâfirdirler. Onlar insanlar arasında küfürlerini ilan edip, gerçek dinlerini (Allah’a inandıklarını) gizlerler. Bunların gerçek dinlerini sakladıklarını bilmeyenler, onlara kâfir derler. Ancak onlar Allah katında mümindirler.

Öğrenci: Doğru yolu izahatıyla anlattın. İnanıcı tasdik ve marifetten, ikrarı (itiraf) da İslam ve yakinden ibaret olduğunu söyleyerek bir kelimeyi çok tekrarladınız. Bunlara bir açıklık getirir misiniz?

Öğretmen: Allah seni kendisi ıslah eylesin! Acele etme. Fetva verirken dikkatli ol. Eğer doğruysa, sana anlatılanlardan hoşlanmıyorsan, anlamını sor. Bir insan çok fazla kelime duyar. Bunlardan memnun değilse açıklama isterse rahatlar. Bir beyanatı istediğinde, ama hoşuna gitmediyse, konuşmacıyı kınamak için onu insanlar arasında yayıyormuş gibi görünme. Belki de bu kelimenin bir açıklaması, doğru bir yorumu vardır. Arkadaşımdan açıklamasını istemeli miyim? Belki de kelimeleri fark etmemiştir. Acelecilik yapman doğru olmaz. Bu, anlamını bilmeden arkadaşımı utandırmayayım ve gücendirmeyeyim demez” [9, s. 57].

Dolayısıyla dinde iman, bütün fiillerden önce gelir. İnançın olmadığı yerde din de yoktur. Ama dinde zorluk (mecburluk) yoktur. İnanıp inanmamak insan özgürlüğü meselesidir. Genel olarak Ebu Hanife, “El-Fıhku’l-Ekber” adlı kitabında bu konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Diyor ki: O [Cenâb-ı Hakk], yarattıklarından hiçbirini küfre veya îmana zorlamaz. Onları mümin veya kâfir olarak yaratmadı. Ama onları insan yaptı. İman ve küfür insan işidir. Kim Cenab-ı Hakk’ı inkâr ederse, Allah onu “kâfir” bilir. Bundan sonra, [Yüce Allah’a] inanırsa, o zaman mümin olarak muamele görülür. Bu gibi durumlardan dolayı, Allahu Teala’nın ne ilmi ne de sıfatları değişmez. Kulların faal iken veya istirahat halindeyken yaptıkları, [Allah’a] tâbi iken yaptıkları veya suç ortaklığı hâlinde yaptıkları fiiller, aslında insanların kendilerini buldukları fiillerdir” [3, s. 15–16]. Yani dinde şiddet yoktur. Benimseyip, benimsememek insanoğlunun iradesine verilmiştir.

Ebû Hanife’nin din, şariat ve inanç hakkındaki ortaya koyduğu sonuçları, İslam’ın uzak bölgelere yayılmasına katkıda bulunan ana faktör olduğunu söylemek abartı olmaz. Mesela, onun önerdiği bu ilke, her milletin İslam’da yaşarken geleneksel kültürünü de koruyabileceğini göstermiştir. Profesör Sönmez Kutlu, Ebu Hanife mezhebinin ana esaslarını şöyle özetlemektedir:

- İnsanlar doğuştan günahsız ve İslam’ı kabul edebilir bir şekilde doğarlar. Fakat daha sonra, kendi şahsi arzusuna göre mümin veya kâfir olabilirler. Her insan kendi iç dünyasındaki ve çevresindeki iyi ile kötüyü ayırt edebilmesi lazım;

- Din ile şariat ikisi birinden diğeri farklı olan şeylerdir. Din, Allah'ın tüm peygamberlerine gönderdiği mesajının değişmeyen bir parçasıdır. Burada (dinde) iman, ibadet, İslam ahlakı haizdir. Bunun dışında sosyal şartları ilgilendiren ahkamlar ve ibadet şekilleri başkadır. Dinin bu kısmına şariat denir. Allah'ın dini birdir. İslam, bütün peygamberlere gelen dinin adıydı.

- İman dil ile söylenir, kalp ile tasdik olunur. İman için belli malumatlara sahip olması gerekir. Büyük günah işlemek mümini mürted yapmaz yani dinden çıkarmaz. Sadece Allah'a ortak koşmak ve Allah'ı inkar etmek dinden dönmeye yol açar. Müslümanlar iman cihetinden aralarında eşittirler. Ancak amel cihetinden birbirlerinden daha yüksek olabilirler. Fakat çok amel yapmakla da iman artmaz, az amel yapmakla da iman azalmaz. Sadece sevap ile ve cezayı etkiler.

- Allah insanlara gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklemeyiz. İnsanları yapamayacakları şeyler için mesul tutmak, insanları sorumluluktan azad eder. Dinde gücünü yetirebilme, kolaylaştırmak aksine zorluk çıkarmamak esastır.

- İnsanların görüşlerinden dolayı kişi kafir olmaz, kafirlikten dolayı tecrit edilmez. Böyle varsayımlarda bulunmak, ayetleri inkar etmiş gibi olur. Bununla birlikte bazı ayetler de vardır ki, bunların tek bir yorumu vardır. Bu tür âyetlerin tefsirini kabul etmemek, inkâr etmek, âyeti inkâr etmek olur” [2, s. 27–28].

Sonuç

Ebu Hanife, İslam'ın temellerini tahlil ederek din ile şariatı birbirinden ayrı değerlendirmiş, iman ile islam arasındaki farkları ispatlamaya çalışmış ve burada imanın ehemmiyetinin büyük olduğunu açıklaması insanın maneviyatının insan tabiatının teşekkülündeki temel direği olduğunu göstermiştir. Ebu Hanife'nin manevi ve şeri cihetten mirası, Arap olmayıp müslümanlığı kabul eden halkların geleneksel dini bilgilerini, kültürlerini ve geleneklerini korumalarına imkan tanıdı. Biz bunları Kazak halkının manevi mirası ile Ebu Hanife'nin dini ve şariat görüşleri arasındaki birbirlerini destekleyici esas alarak gösterdik. Hoca Ahmet Yesevi'nin “Yeseviye” tarikatının teşekkülünde bu makaledeki anlatılan Ebu Hanife'nin görüşleri bunun ana kaynağı olduğunu söylememiz de yanlış olmaz.

Araştırma, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğrenim Bakanlığı, Bilim Komitesi tarafından 2022–2024 yılları için finanse edilen AP14871250 Büyük İpek Yolu Sufi tarikatları mirasının Kazak toplumunun kültürel alanına entegrasyonu projesi çerçevesinde gerçekleştirildi.

KAYNAKLAR

1. Құран Кәрім. Мағыналық аударма және тәпсір / Ауд. С. Адай ж.б., жауапты ред. А. Омар. – Алматы: Дәуір, 2006. – 1275 б.
2. Sönmez Kutlu. Ehl-i sunnet ve'l-Cemaat'in Ankamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Tolumsal ve Fikri Çerçevesi // Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. – Köln: IGMG, 2014. – S. 23–26. [in Turkish]
3. Абу Ханифа. Ал-фикх ал-Акбар. Қолжазба кітап / Ауд. С. Моллақанағатұлы. – Түркістан: «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, 2012. – 17 б.
4. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том / Құраст. Е. Жүсіпов. – Алматы: Алаш, 2003. – 165 б.
5. Тіл таңбалы Адайдың ақындары. 1-кітап (XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін өмірге келген Маңғыстау ақын-жырауларының шығармалары). – Алматы: Жазушы, 2006. – 270 б. [in Kazakh]
6. Шегебай мен Әлібек ақындар (өлең, толғау, арнаулар, дастандар, поэмалар) / Құраст. Т. Дайрабай. – Алматы: Арыс, 2007. – 41 б. [in Kazakh]
7. Жәңгірұлы Шәді. Ахуал қиямет. – Алматы: Алаш, 2005. – 21 б. [in Kazakh]
8. Шал ақын. Өлеңдер. Зерттеу деректер / Құраст. Ф. Қадыралиұлы. – Алматы: Арыс, 2003. – 96 б.
9. Abdüluahap Öztürk. İmam-ı Abu hanife'nin hayatı. Kit.: İmam-ı Azam Abu Hanife'nin Eserleri. – İstanbul: Millat, 2019. – S. 55–57.

REFERENCES

1. Quran Karim. Magynalyq audarma jane tapsir [Meaningful translation and interpretation] / Aud. S. Aday j.b., jauapty red. A. Omar. – Almaty: Daur, 2006. – 1275 b. [in Kazakh]
2. Sönmez Kutlu. Ehl-i sunnet ve'l-Cemaat'in Ankamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Tolumsal ve Fikri Çerçevesi [The Foundation of Ehl-i sunnet ve'l-Jamaat, Its Formation Process, Political, Social and Intellectual Framework] // Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. – Köln: IGMG, 2014. – S. 23–26. [in Turkish]
3. Abu Hanifa. Al-fikh al-Akbar. Qoljazba kitap [Al-fihq al-Akbar. Manuscript book] / Aud. S. Mollaqaanagatuly. – Turkistan: «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni qoryq-murajaiy, 2012. – 17 b. [in Kazakh]
4. Kopeiuly M.J. Kop tomdyq shygarmalar jinagy [Multi-volume collection of works]. 1-tom / Qurast. E. Jusipov. – Almaty: Alash, 2003. – 165 b. [in Kazakh]
5. Til tanbaly Adaydyn aqyndary. 1-kitap (XVIII gasyr men XIX gasyrdyn alpysynshy jyldaryna deyn omirge kelgen Mangystau aqyn-jyraularynyn shygarmalary) [Aday's poets with language symbols. Book 1 (Works of poets of Mangistau who were born between the XVIII century and the sixties of the XIX century)]. – Almaty: Jazushy, 2006. – 27 b. [in Kazakh]
6. Shegebai men Alibek aqyndar (olen, tolgau, arnular, dastandar, poemalar) [Shegebay and Alibek poets (poems, laments, dedications, sagas, poems)] / Qurast. T. Dairabai. – Almaty: Arys, 2007. – 41 b. [in Kazakh]
7. Jangiruly Shadi. Ahual qiamet [The situation is apocalyptic]. – Almaty: Alash, 2005. – 21 b. [in Kazakh]
8. Shal aqyn. Olender. Zertteu derekter [Shal poet. Poems. Research data] / Qurast. G. Qadiraliuly. – Almaty: Arys, 2003. – 96 b. [in Kazakh]
9. Abdüluahap Öztürk. İmam-ı Abu hanife'nın hayatı [Life of Imam Abu Hanifa] Kit.: İmam-ı Azam Abu Hanife Eserleri. – İstanbul: Millat, 2019. – S. 55–57. [in Turkish]

ҒАЛЫМДАР ЕҢБЕГІ ЕЛЕНДІ

ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың арнайы жарлығы бойынша құрылған саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын толық ақтау жөніндегі республикалық және өңірлік комиссиялардың жұмыс жасап келе жатқанына үш жыл болды. Осы уақыт аралығында барлық өңірлердегі сияқты Түркістан облысында да ауқымды жұмыстар атқарылды.

2023 жылдың 26 желтоқсан күні Мемлекеттік кеңесші Е.Кариннің басшылығымен Астанада өткен мемлекеттік комиссияның қорытынды мәжілісіне Түркістан өңірлік комиссиясының мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Хазретәлі Тұрсұн қатысып қайтты. Мәжілісте өңірлік комиссиялардың атқарған жұмыстарының қорытындысы жарияланды. Атап айтқанда, еліміздегі алпыстан астам архивте зерттеу-іздігіру жұмыстары жүргізіліп, 688 іс, 48 мың карточка Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіне жинақталды. 1993 жылы Жоғарғы Кеңес комиссиясының қорытындысы бойынша 102 мың адам ақталған болса, осы үш жылдың ішінде 311 мың саяси қуғын-сүргін құрбандары ақталды.

Ғалымдардың археографиялық жұмыстары барысында республикалық деңгейде 72 том құжаттар жинағы жарық көрді. Сол жинақтардың қатарында университетіміздің ғалымдары, профессорлар Х.Тұрсұн, Д.Кенжетай, доценттер А.Сандыбаева, Л.Динашова, З.Адилбекова және т.б. құрастырған төрт жинағы бар. Бұл жинақтар, негізінен, «Архив құжаттарындағы Түркістанның шерлі тарихы», «Кәмпеске науқанының құжаттары», «Түркістаннан ауа көшушілердің құжаттары», «Түркістанға депортацияланғандардың құжаттары», «Алаш қозғалысының Түркістан қанатының құжаттары» және қуғын-сүргін құрбандары ұрпақтарының естеліктерін құраған «Халық жады» атты тақырыптарды қамтыған.

Сол сияқты университет ғалымдары мен облыс архившілерінің құрастыруымен 2 монография, 14 құжаттар жинағы жарық көрді. Солардың арасында «Түркістан облысындағы отырықшыландыру мен күштеп ұжымдастыру», «Бостандық және Қызылқұм көтерілістерінің құжаттар жинағы», «Түркістан облысындағы ашаршылық (1920-1921, 1930-1933)», «Түркістанға депортацияланғандардың құжаттары», «Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандардың құжаттары», «Түркістандағы діни қуғындау саясатының тарихы», «Кәмпеске науқанына қатысты архив құжаттарының» жинағы (Түркістан облыстық мемлекеттік архиві қорлары бойынша), «Түркістан өңіріндегі отырықшыландыру» және саяси қуғын-сүргін естеліктері» тақырыбындағы еңбектер аса құндылығымен ерекшеленеді.

Мемлекеттік комиссияның қорытындысы бойынша жемісті жұмыс жасаған ғалымдарымыз Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың Алғыс хатымен марапатталды. Марапатталушылар арасында университетіміздің белгілі профессорлары Хазретәлі Тұрсұн және Досай Кенжетай бар.

Еліміздің тарихында қанмен жазылған зұлмат жылдарды ұмыту, әрине, мүмкін емес. Ашаршылық және жаппай қуғын-сүргін жылдары он мыңдаған адам ату жазасына кесілді. Олардың дені жазықсыз жазаланғандар екені баршамызға аян. Ендеше ел Президентінің аталмыш тарихи оқиғаға ерекше назар аударуы да бекер емес. Аталмыш комиссиялардың келесі жылы да жалғасын табатын зерттеу-іздігіру жұмыстарының өз нәтижесін берері анық.

Университет ғалымдары еңбектерінің үш жылдық жұмыстың қорытындысы бойынша Президентіміздің тарапынан марапатталуы да тынымсыз тер төгудің арқасы деп білеміз.

Еліміздегі саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын толық ақтау жөніндегі республикалық және өңірлік комиссиялардың жалғасын табатын жұмыстарына сәттілік тілейміз.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ҚҰЛБАРАҚ С. СӘМЕНҚЫЗЫ Ұ. ОРЫНБАСАР Б. М.Х. Дулатидің «Жаһан наме» дастаны	7–17
КҮДЕРИНОВА Қ.Б. СЕРІКҚЫЗЫ М. БАЙСЫДЫҚ И.Б. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениеті («Қыз Жібек» фильмінің негізінде)	18–29
SAHITZHANOVA Z. ARIPZHAN G. SERIMBETOVA R. The Image System of the English and Kazakh Versions of the Epic «Korugly»	30–44
ӘУЕСБАЕВА П.Т. ХУСАИНОВА Г.Р. Түріктанушы Н.Н. Пантусовтың жинағындағы «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы	45–55
SEİTBEKOVA A.A. BİSENGALİ A.Z. Sözlükçülük Bakımından Yeni Anlam Kazanan Arapça Ve Farsça Kelimelerin Sorunları	56–66
ДҮЙСЕНБІ А.К. ЫСҚАҚҰЛЫ Д. Түркі әлеміндегі Абай мұрасы зерттеулерінің мета-анализі	67–77
МАМБЕТОВ J. DEMIRDOVEN G. TOYBAZAR A. Mukhtar Auezov’s Role in Presenting Abai’s Poetic Heritage in the Cultural Space	78–88
КАРИМОВА Б. ҚУАНТАЙҰЛЫ Н. ТӨЛЕПБЕРГЕН Б. Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері	89–100
КЕНЖЕҒАЛИЕВ С.А. АЙТЖАН Д.К. КАЛЫБЕКОВА К.С. Қазақы дәстүрдегі бейвербалды амалдар	101–115
БАЙБОЛОВ А.У. Сұлтан Раев драмаларындағы көркемдік шындық	116–125
KOZHABEKOVA Zh. RANGEREEV A. National Idea of Kazakh Aitys of the XIX–XX Centuries	126–138

АХМЕТОВА А. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ Б. Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі этно-фольклорлық символ қызметі	139–149
KOLPENOVA A.K. YAKIYAYEVA G.Sh. The Role of the Image in the Semantics of Phraseologisms	150–160
ШОХАЕВ М.Т. ТҰРЫСБЕК Р.С. Көне герман эпосы «Нибелунг жыры» мен «Атилла. Балқан тауға барғандар» романындағы Еділ патша образы	161–175
АБЫЛКАСИМОВА Г.А. Қазақ поэзиясындағы Махамбет образының нарративтік сипаты (Олжас Сүлейменов поэзиясы негізінде)	176–186
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
ҚОҢЫРАТБАЙ Т.Ә. ӨМІРБАЕВА Г.Ш. МҰСТАПАЕВА Т.К. Мектептегі «Музыка» оқулықтарын жетілдіру мүмкіндіктері	187–197
CHORUH A. RAMANKULOV Sh. Stem Education in Physics: Development of a Laboratory Stand Focused on the Implementation of Mini-projects	198–208
ОМАРОВА С.Қ. ҚАДАШЕВА Қ.Қ. МЫРЗАХАНОВА А.Қ. Қазақ тілін үйретуде мнемоникалық әдістерді қолданудың тиімділігі	209–220
PİLTEN G. SİDEKLİ S. Türk Dünyası Öğrencilerinin Türkiye Türkçesinde Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi	221–235
ZAVALKO N.A. SAKHARIEVA S.G. YESPOLOVA G.K. Features of the Implementation of the Pedagogical Referendariat Program on the Basis of the Intern Platform	236–244
ЖАНГУЖИНОВА М.Е. КУЛЬСЕИТОВА М.А. КАШАГАНОВА Т.У. Обзор методов применения цифровых технологий для процесса обучения сценографии в системе подготовки бакалавров	245–264
МАМЫРБЕКОВА А.К. АЛТЫНБЕКОВА М.О. КАСЫМОВА М.К. Химия пәнін оқытуда интерактивті оқу тапсырмаларының оқушылар мотивациясына әсері	265–278

КИЯСОВА К.К. ДИЛДАБЕКОВ А.К. АЙНАБЕКОВА Т. Методика обучения основным видам речевой деятельности на иностранном языке студентов педагогических специальностей	279–289
SEITOVA M. KAZYKHANKYZY L. Pre-service English Teachers' Beliefs on Readiness of Teaching Speaking Skills	290–305
МЕДЕШОВА А.Б. КУШЕККАЛИЕВ А.Н. Цифрлық білім беру ресурстарына шолу және part-time оқыту платформасын құру	306–317
SULEIMENOVA G.S. Effectiveness of Teaching Kazakh Onomastics and Toponyms to University Students	318–328
АЛИБЕКОВА Ж.Д. АШИРБАЕВ Н.К. МЕЙРБЕКОВА Г. Орта мектепте оқушыларды қолданбалы есептерді шығаруға оқытудағы математикалық модельдеу әдісі	329–343
АЛИПИНА К.Б. КИТАПБАЕВА А.А. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру	344–360
МЫҢБАЕВА М.Ө. МАЙГЕЛЬДИЕВА Ш.М. ИСАЕВА Г.Б. Қазақстанда STEAM білім беру әдістемесін дамытуда «Білім керуені» ұйымының тәжірибесі	361–376
ШАКИЕВА А.М. КУРТ Т. Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың мүмкіндіктері	377–392
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ	
ПРИМКУЛОВА Г. КАТТАБЕКОВА Н. ӘБДІРАШИТ Н. Қазақстан аумағындағы сунақтардың этникалық тарихы және қоныстануы	393–405
BALTABAYEVA A.Yu. ZHANDARBEK Z.Z. ALIMOVA S.V. Kazak Halkinin Geleneksel Dini ve Dinî Bakış Açısının Oluşumunda Ebu Hanife'nin Rolü	406–416
ҒЫЛЫМИ ӨМІР	
Ғалымдар еңбегі еленді	417
МАЗМҰНЫ	418–420

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожас Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 29.12.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 26. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 841 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz